NARODNA REPUBLIKA HRVATSKA
ZAVOD ZA STATISTIKU

ZAGREB

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE

Urednik
akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

STARINE

KNJIGA 50.

ZAGREB

1960

KNJIŽNICA
Statističkog ureda N. Hrvatske
ZAGREB
33904

Tehnička redakcija, tisak, uvez i oprema:
Izdavački zavod Jugoslavenske akademije – Zagreb

Dr. Ljubo Leontić

O JUGOSLOVENSKOM ODBORU U LONDONU

Jugoslavenska narodna obrana u Južnoj Americi i Jugoslavensko narodno vijeće u Washingtonu

Historiji služi samo tvrdo pero. Istina nema samilosti ni s mrtvima. Jedina sveta i na posvećenu groblju stoji sama nad položenim leševima uspravno – bez obzira na kameni spomenik ili drveni krst.

Sjećanja lična su gradivo za historiju – koje treba prebirati brižno kao i sva svjedočanstva – jer im nedostaje objektivnost a priori.

L.
(Uskokove uspomene)

RIM

Ko je osnovao »Jugoslovenski odbor u Londonu«?

Gdje? Kad?

I zašto?

Sabrana su o tome mnoga dokumenta. Objavljena su također i neka lična sjećanja. Sve to je prepuno zanimljiva štiva – ali ponekad i nanosa, koji prekriva golotinju istine.

Vremenom samo taloži se mutež i vrutak istine poteče bistar.

Jedan datum ostaje ipak i dosada mutan – o rođendanu i mjesecu postanka Jugoslovenskog odbora.

Je li postojao takav odbor (*de facto* i *de iure*) 1914.–1915?

Kakav bješe to »komitet«, o kojemu je riječ u Pašićevim uputstvima dru Nikoli Stojanoviću i dru Dušanu Vasiljeviću pred njihovim odlaskom iz Niša u Rim?

Kako su se dr. Ante Trumbić i dr. Nikola Stojanović sastali tajno s Franom Supilom u Firenzi?

Zašto su dr. Ante Trumbić s drom Hinkom Hinkovićem i drom Lujom Vojnovićem anonimno dali talijanskoj štampi jednu političku izjavu pod šifrom »Hrvatski odbor«?

Sva ta pitanja traže još uvijek i svoj istinit odgovor.

Dr. Nikola Stojanović iznosi (već u prvoj rečenici prvog od svojih »članaka i dokumenata« – »Osnivanje Jugoslovenskog odbora«), kako su se on i g. Atanasije Šola na »jednoj maloj konferenciji dalmatinskih i bosanskih političara« zavjerili s Trumbićem i Smodlakom u Splitu – *godinu i po dana prije rata*[1] – da povedu skupa borbu za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca – pri čemu... »da Srbija igra ulogu Jugoslovenskog Pijemonta, ali da i mi treba da je pomognemo organizacijama svih vrsta, ukoliko ne budemo sprečavani od austro-ugarskih vlasti i ako nam bude ostavljeno dosta vremena za organizaciju boraca«.[2]

Dr. Nikola Stojanović u tim svojim »člancima i dokumentima« ne kazuje ništa (a ne postoje ni ma kakva druga svjedočanstva Šole ili Trumbića ili Smodlake), što bi se s tim u vezi s njihove strane bilo preduzelo za tu godinu i po predratnih dana – dok ni te njegove (ili njihove) šetnje po jadranskom primorju nisu bile a ma ni od koga zapažene niti ma gdje pomenute uoči rata ili u toku rata.

Dr. Ante Trumbić se našao u Veneciji sam – i samo slučaju treba zahvaliti, što je tu zastao također i Frano Supilo – a da za to nije ništa znao dr. Josip Smodlaka. Međutim i po svemu onome, kad i kako je dr. Nikola Stojanović ušao (s Pašićevim uputstvima za »stvaranje jedinstvene jugoslovenske, eventualno srpsko-hrvatske države«) u tu našu jugoslovensku stvar – *emigrantsku* – izvan svake sumnje će biti jasno, da nikada i nikako nije bilo takve predratne splitske urote učetovoro.

»... Meštrović je vjerovao u rat već od g. 1913., i to pod utjecajem Nikole Pašića« – koji mu je rekao na svom drugom povratku iz Rusije: »... da on drži i da u Rusiji vlada čvrsto uvjerenje, da Njemačka i Austro-Ugarska ne će čekati, dok se Rusija naoruža, nego da će same izazvati rat«.[3]

Meštrović je to još onda povjerio (»kao svoje misli«) samo »dru Lorkoviću u Zagrebu, Supilu na Rijeci i dru Trumbiću u Splitu«.

Pomenute hrvatske političare nisu jamačno iznenadile te »misli« – prosto zato, što je takvih nagađanja o ratu bila prepuna sva evropska dnevna štampa prilikom aneksije Bosne i Hercegovine, pa sve do Sa-

[1] ...»u januaru 1913« – po njemu, a po Miladi Paulovoj – »u lipnju 1914... još prije atentata... htjeli Stojanović i Šola da vide, kakvo je raspoloženje u Dalmaciji, pa se sastadoše i porazgovoriše najprije s drom Smodlakom, a zatim s drom A. Trumbićem, koji je u početku izbivao iz Splita«.

(Dr. M. Paulová: Jugoslovenski odbor, Zagreb 1925.)

Dapače je to ušlo i u podnaslov ove knjige *Bijeg preko granice:* Jedan dogovor za slučaj rata u lipnju 1914. (Šola i Nik. Stojanović kod Trumbića i Smodlake) str. VII i 3–12.

[2] Dr. Nikola Stojanović: Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti), Izdanje »Nove Evrope«, Zagreb 1927.

[3] M. Paulová, JO, str. 8.

rajevskog atentata (1908–1914). Ali nikakva čuda ne bi bilo, da se pri onakvoj općoj uzbuni neposredno nakon atentata (i poslije takvih Meštrovićevih sad i ponova naglašenih riječi) Trumbić odazvao njegovu pozivu, da pobjegne preko granice – pogotovu kad mu je on tek tada priznao, da ono (što mu je lani rekao) »nije bio njegov vlastiti nazor, nego Pašićev«.[4]

Pa ipak bi čudnim sve to moglo postati svakome, kad bi saznao (poslije toga svega), kako se dr. A. Trumbić iz Padove »po liječničkom savjetu vratio na Semmering 22. VII.« – u vučje žvalo! – da bi se vrnuo natrag (opet u Padovu – ili Mletke) tek onda, kada Srbiji bude predan austro-ugarski ultimatum.[5]

Milada Paulová zaista se mnogo trudila, da savjesnim ispitivanjem svjedoka utvrdi materijalnu istinu o postanku Jugoslovenskog odbora – kako to i naglašava u samom uvodu svojeg opsežnog djela (605 strana): »... Pojedinci su u mnogo slučajeva promijenili svoje prvobitno mišljenje, pa tako oni (često nesvijesno) drukčije prosuđuju i shvataju prošle događaje nego ranije. O tome sam se mnogo puta uvjerila, kad sam isporedivala sa svojom građom, skupljenom g. 1920., iskaze i izjave istih ličnosti iz g. 1923.... U historijskoj literaturi nije moje djelo jedino, koje se oslanja ponajviše na usmene iskaze. Zanimljivo je, da je jedno od tih glasovito djelo slavnoga njemačkog historika Leop. Rankea o postanku srpske države: »Die serbische Revolution (Aus serbischen Papieren und Mitteilungen)«, Berlin 1829. Takvo istraživanje ima svoje velike prednosti, ali i velike nedostatke...«[6]

Sve to bi zaista trebalo imati stalno pred očima – a naše čitaoce treba sad i posebno na to upozoravati ne samo predgovorom – jer eto se desilo, da su takvi podaci sakupljeni u jednoj knjizi poslužili drugima (na pr. Josip Horvat: Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936 i Supilo – život jednog hrvatskog političara – Zagreb 1938 ili Petar Pekić: Propast Austro-Ugarske monarhije i postanak nasljednih država, Subotica 1937), pa su napokon ušli takvim ponavljanjem u historiju kao utvrđene činjenice.

Historijske promjene izazvane Prvim svjetskim ratom i revolucijom uzbunjenih naroda potresle su mnoge ljude – ako i nisu bili neposredno zahvaćeni revolucionarnim vrtlogom u pozadini ratnih frontova. Propast austro-ugarske carevine dojmila se naročito nekih čeških intelektualaca ... (Ta o njoj su mnogi njihovi politički prvaci govorili odavna: – »Kad Austrije ne bi bilo, trebalo bi je stvoriti«!) ... tako da su oni pogotovu teško mogli da shvate postupke predratne jugoslovenske revolucionarne omladine. Stoga nema nikakva čuda, ni kada dobra naša češka

[4] M. Paulová, JO, str. 9.

[5] Ibid. str. 9.

[6] Dr. Milada Paulová: Jugoslovenski odbor, Zagreb 1925, Prosvjetna Naklada Zadruga, Predgovor, str. IV i V.

prijateljica gleda rušitelje carevine u pojedinim članovima Jugoslovenskog odbora – a u velikom umjetniku našem odborov inspiratorski revolucionaran duh.

O njemu evo što piše još ona:

»Vozeći se Meštrović na brodu prema splitskoj obali i gledajući život u luci, možda je prvi od odličnih Dalmatinaca naslutio svojim umjetničkim osjećajem i stekao neko uvjerenje, da će Austrija u atentatu naći povod za rat. To je uvjerenje sazrelo kod Meštrovića i pod utjecajem nekih indicija već na brodu, a još više u hotelu u Splitu, gdje mu se činilo, da ga uhode. Zato je došao k Trumbiću s pozivom, da treba poći preko granice«.[7]

I dalje (a još uvijek o samom osnivanju odbora), budući da se prešla granica – i dr. Trumbić se vratio natrag u granice a. u. monarhije, pa je s redovno vidiranim austrijskim pasošem ponovo stigao sretno na talijansko neutralno tlo. – »Glasovi o Garibaldijevim dobrovoljcima prodrli su i u našu štampu i jako uznemirili bjegunce u Mlecima. Pod dojmom tih vijesti stala je emigracija da razmišlja o prvom diplomatskom koraku« ... Razmišljala je tako preko tri mjeseca ratna – sve do prve srpske pobjede na Ceru i savezničke na Marni. I tada tek – Trumbić i Supilo s nekim emigrantima – »dogovoriše se još u Mlecima, da neko ode u Bordeaux, kamo se bila sklonila francuska vlada, ne bi li tamo dobio pomoć Francuske, protiv Italije«. A budući da je »*za tu misiju* (mi to podvlačimo) odabran Supilo zbog svojih priznatih diplomatskih sposobnosti i zbog imena, koje je stekao u Francuskoj i Engleskoj za ere Riječke rezolucije« ... »članovi toga kruga sporazumješe se u iznosu od 5.000 franaka, koje je, budući da nisu imali gotovih novaca, posudio Remigio Gazzari. Tako se počela jugoslavenska revolucija!«[8]

Dakle, to bi bio početak te »*jugoslavenske revolucije«!*

Vjerojatno bi takav bio također i njen svršetak – kad bi sve ostalo samo na onome, što su radili Jugoslovenski odbor i Kraljevska srpska vlada – a da nije bilo ruske revolucije i savezničkih pobjeda (razumije se), ali također i slavnih pobjeda srbijanskog naroda, s *kojim su se skupa borili jugoslovenski dobrovoljci, pa i svega onoga, što su s njima solidarno uradili jugoslovenski iseljenici za svoju staru domovinu.*

Ali nisu ni diplomatske stvari – Odborove – tekle onako (»slučajno i skoro naivno«), kako su neki članovi Jugoslovenskog odbora svojim obavještenjima do takvih zaključaka doveli pisce pomenutih knjiga.

Bliži dokaz o protivnom u našim dosadašnjim i daljim navodima pružaju same činjenice koje će doći jedna za drugom. Ali način iznašanja takvih činjenica (s našom pratnjom, i suviše možda temperamentnom) samo je subjektivan odraz onoga, što se zaista događalo u Rimu. Pa i to sve treba sada pravdati pred objektivnijim posmatračima – ukoliko nas oni budu pratili s ustrpljenjem.

[7] M. Paulová: JO, str. 9.
[8] M. Paulová: JO, str. 11.

Sve se naime zbivalo pod okolnostima dosta teškim za sve nas. I skoro redovno pri međusobnim natezanjima, bez kojih nije prošao valjda nijedan od mnogobrojnih sastanaka. Pričinja se dapače sada – gotovo poslije pola vijeka – da se ono naše komešanje dešavalo nekad (i bez ikakvog obzira na velike historijske događaje) u nekakvoj pustinjskoj džungli kaktusa, iz koje se saučesnici povlače prepuni bodljika.

Uostalom ... to spada već u filozofsku studiju o psihologiji i psihopatologiji politemigracije.

Ali sad ovdje nastojmo radije, da se po mogućnosti prenesemo duhom u one *davne dane.* O njima su pisali i pišu neki naši savremenici stilom *ovoga vremena* (zaboravljajući svoju mladost i ulogu, koju su oni odigrali lično u *ondašnjoj stvarnosti),* pa tako nekad i prikazuju mlađim naraštajima našu *prošlost.* Svaki na svoj način – u sasvim drugačijem svijetlu. Jednostrano će jamačno biti također i naše gledanje na te minule događaje ili bar osvjetljenje pojedinih epizoda, lomljeno možda ponekad i pod našim subjektivnim uglom.

Međusobni odnosi ljudi su složeni uvijek – i kad im se interesi ne kose – a razlike u životnim prilikama (i posebno u godinama starosti s različitim pogledima na svijet) zapleću ih još i više, tako da jedna ili druga strana katkad i bez drugih razloga izaziva spor. Ako se tada netko nakani da govori – svemu tome uprkos – o ma kakvom svom radu s drugim u zajednici (i o njemu ili o njima lično), primoran je da kaže nešto također o sebi samom. Ovo poglavlje je tako skoro i počelo s neobično naglašenim »ja«. I nastavit će se pričanjem u tom prvom licu – pa kazati još i više o tom istom licu (mnogo više, no što bi možda trebalo inače), da bi se mogli razumjeti ne samo njegovi ondašnji postupci (i on sam s njegovim »ja«), nego i sve one druge ličnosti – koje se ovdje pominju makar i uzgredno – s njihovim ondašnjim radnjama ... Ali tim će se lakše shvatiti (što je svakako važnije) i ona ondašnja njihova stvarnost i ova sadašnja naša stvar.

Sad se i sam uživljavam u to s mnogo napora nastojeći, da mlađima što vjernije dočaram ona vremena i one ljude – s ondašnjim raspoloženjima (svojim i tuđim) i s međusobnim odnosima – kakvi mi se sada čine, da su postojali onda »na strani«.

Možda će nam i tu pomoći kronika.

Dezertirao sam prvoga dana mobilizacije iz austro-ugarske kasarne da se popodne ušuljam u gruŠku luku do prve lađe za Split. Smatrajući se obvezanim, otišao sam (odmah po dolasku parobroda Gödöllö) do splitske općinske zgrade na Narodnom trgu – svijestan opasnosti, koje prijete dezerteru, kad i ne bi policiji bio inače politički sumnjiv – da primim uputstva od ondašnjeg prvaka dalmatinskih demokrata, kojemu sam dotada bio pouzdani suradnik. Starao sam se, da ga ne izložim svojom posjetom u onoj gužvi a. u. rezervista, koji su tražili preporuke (ondašnjeg općinskog prisjednika), ne bi li se tako sklonili pred ratom u pozadinu na sigurnije mjesto.

– Bježim u Italiju, pa preko Soluna u Srbiju. Imate li kakve poruke našim prijateljima ili naloge za me? Spreman sam na sve.

Izgovorio sam to bez predaha zapaljen onako mlad – ali me rashladilo njegovo neočekivano pitanje s usklikom.

– Jeste li lud?!

– Ne brinite sad i za moju glavu.

Odgovorio sam u smijehu – da prikrijem neprijatan utisak – i otišao bez ikakve poruke i ma kakvih naloga.

Istoga dana sam se prokrao na lađu za Trst.

Triput sam uzaludno pokušao da se prebacim preko dobro čuvane državne granice, vraćajući se ponovo pod okrilje svojih omladinskih drugova, Dušana Krulja, Đorđa Vesela, Karla Ferluge, Draga Marušiča, i drugih, s kojima sam radio dotad u kružocima Jugoslovenske ujedinjene omladine i praškim redakcijama naprednih omladinskih časopisa »Hrvatskog đaka«, »Omladine«, »Vala«, »Zore« i »Jugoslavije«.

Trećega novembra mi je napokon uspjelo da se iskrcam u Veneciji.

Prvim korakom u tuđini sreo sam svoje znance na šetnji po *Piazza San Marco.*

Milan Alačević je smjesta pristao da sa mnom organizuje upad u splitsku luku savezničkom torpiljarkom – što je dotad i sam snovao s kapetanom Dabinovićem i strojarom Bobanom – za kojima bi (po njihovom uvjeravanju) pošlo također i nekoliko članova posade trgovačkih lađa što ih u talijanskim vodama zatekao rat.[9]

Namjeravali smo da se povežemo s dalmatinskom omladinom u cilju sistematskog organizovanja diverzija i pripremanja oružanih akcija pozadi neprijateljskih frontova.

Međutim sam u razgovoru s njima saznao, da su pred nekoliko dana Supilo i Trumbić otputovali za Rim. I ja sam krenuo za njima prvim vozom – po dogovoru s pomenutim drugovima i o njihovu trošku. Zagovorom starijih hrvatskih političara i srpskog poslanika nadali smo se, da ćemo – preko savezničkih ambasada – ostvariti takve naše jugoslovenske planove.

Ilegalci – buntovni teroristi pa čak i avanturisti – bili smo mi ne samo u sumnjičavom oku c. k. austro-ugarske policije nego i pred rastvorenim očima ratnih saveznika (velikih i malih) i naših starijih političara s ove i one strane Drine i Save.

Trebalo je dakle svakome pristupiti s osobitim oprezom.

Poslaniku kraljevine Srbije predstavio sam se odmah po svom dolasku: izdavač i urednik praške »Jugoslavije« – centralnog organa Jugoslovenske ujedinjene omladine. Pobliže sam ga izvijestio zatim o tadašnjem stanju našeg omladinskog pokreta i raspoloženju naroda pod

[9] Milan Alačević je počinio samoubistvo u Drugom svjetskom ratu – kad je fašistički okupator ušao u njegov rodni Split. Druga dvojica su još na životu: prvi u Buenos Airesu, a drugi u Splitu.

austro-ugarskim jarmom. Tražeći, da ga predobijem za naše omladinske akcije, posebno sam se zadržao na svojoj noćnoj posjeti predsjedniku srpske vlade Nikoli Pašiću (u martu te iste godine s drugovima Đurom Ostojićem i Milanom Aćimovićem)[10] izvještavajući ga također o svom referatu i diskusiji na Vidovdanskom kongresu JUO u Beču – »koji bješe prekinut iznenada Sarajevskim atentatom« – i o dotadašnjem našem obavještajnom kanalu preko tamošnjeg srpskog poslanstva i drugim vezama s Beogradom. (Joca Jovanović, dotadašnji srpski poslanik u Beču, prof. Boža Marković, predsjednik »Slovenskog Juga« i Milan Pribićević s ostalim istaknutim članovima »Narodne Odbrane«). S pojmljivih razloga nisam ni pomenuo naše veze sa srpskim oficirima, puk. Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom i udruženjem »Ujedinjenje ili Smrt«.[11]

Zatim sam po njegovoj želji nastavio da ga izvještavam o svemu, što ga je zanimalo u zbivanjima pred ultimatumom i za prva tri mjeseca rata. Upoznao sam ga naročito s našim prvim pokušajima, da preko slovenskih omladinaca iz Trsta provedemo svoje tajne organizacije u austro-ugarskoj vojsci radi dezertiranja s fronta. (Parola: »Mi-mi«!) Posebno sam se zadržao na planu organizovanja dobrovoljaca po zarobljeničkim logorima – pa napokon (i s tim u vezi) o pomenutim venecijanskim planovima za upad u Dalmaciju.

Zamolio sam ga tada za ličnu i vladinu podršku pri tom poduhvatu i naročito pri našem omladinskom radu na programu JUO:

1. *da mi mladi organizujemo jugoslovenski dobrovoljački pokret, a*

2. *da stariji politički emigranti obrazuju Jugoslovenski odbor* – političko predstavništvo Slovenaca–Hrvata–Srba pod Austro-Ugarskom.

Obrazlažući ova svoja dva konkretna prijedloga naglasio sam osobito potrebu, da Slovenci i Hrvati sa Srbima iz Austro-Ugarske učestvuju u oslobodilačkom ratu skupa sa Srbijancima i Crnogorcima – »jer u zajedničkoj borbi se razvija svijest o jugoslovenskom narodnom jedinstvu i stvaraju preduslovi ujedinjenju srpskih-hrvatskih-slovenačkih zemalja u jednu državu«.

Neophodna je potreba zato, da se bezodvlačno preduzmu mjere, kako bi se po zarobljeničkim logorima u svim savezničkim državama – a posebno u Srbiji i Rusiji – i po našim iseljeničkim naseljima u svijetu povela sistematska akcija za okupljanje jugoslovenskih dobrovoljaca.

Treba i stoga da se odmah osnuje Jugoslovenski odbor (komitet) i to bez odlaganja razglasi po zarobljeničkim logorima i svim iseljeničkim kolonijama – kako bi se što življe razmahao pokret oslobođenja i ujedinjenja – a letci o tome da se proguraju preko fronta među a. u. voj-

[10] Prvi je umro prije II-og svj. rata, kao ljekar u Bosni, a drugi je advokat u Beogradu.

[11] Prisustvovao sam u društvu druga Bore Prodanovića diskusiji o Makedoniji u beogradskoj Narodnoj skupštini g. 1913. – upoznavši se već onda s počecima spora kraljevske radikalske vlade i srpskih oficira, kojima je bilo suđeno u Solunskom procesu g. 1917.

nike i po svim našim neoslobođenim krajevima ...«, ne bi li se a. u. obveznici potakli na dezertiranje i sabotažu – a tim sigurnije došlo do potpune pobjede skraćujući bratoubilački rat«.

Diplomatski oprezno nije se srpski poslanik izjašnjavao nikakvom izjavom o svim tim predmetima razgovora. Ali sam iz njegova držanja razabrao, s koliko simpatija pozdravlja pokret ujedinjene jugoslovenske omladine. Ponudio mi je dapače novčanu pomoć – s mnogo takta. Odbio sam (dakako) tu njegovu pažljivu ponudu – ma da sam oskudijevao u najnužnijim stvarima za život.

Odmah ću ovdje istaknuti, da sam iz načela zazirao od svake novčane pomoći – naročito za politički rad – i to ne samo savezničkih vlada nego i kraljevine Srbije. A razumije se, da sam također uporno tražio, neka tako isto postupe svi drugi suradnici na istome djelu. Isticao sam i pred njima često, kako mi smijemo i možemo (za svaku svoju političku akciju – radi svoje potpune slobode djelovanja) da računamo na sebe same i samo na potporu naših iseljenika u Americi.

(Vrijeme će pokazati, koliko je to bilo presudno u našem slučaju!)

Otišao sam od poslanika s dobrim dojmovima i s velikom nadom u konačan uspjeh.

Srpski poslanik Ljuba Mihajlović uzeo je nekoliko dana ranije i sam inicijativu da iz mira pokrene narodne zastupnike – »iz neoslobođenih krajeva« – koji su pred ratom umakli na neutralno tlo. Njegove zasluge za narod i zemlju – na početku i pri kraju rata naročito – nisu bile dovoljno naglašene, niti mu je data zaslužena zadovoljština za lična stradanja, kojima se sam izložio pred ondašnjom kraljevskom radikalskom vladom braneći narodno bratstvo i jedinstvo. Meštrovića je on lično nagovorio, da pozove Supila i Trumbića na dogovor u Rim – i bez ovoga njegova poziva možda bi »prečanski prvaci« još i dalje šetali mletačkom *Riva degli Schiavoni.*

On mi je pri rastanku obećao, da će odmah izvijestiti svoju vladu u Nišu – a mene uputio na naše političke emigrante u Rimu.

*

Meštrovića sam našao pri mirnom radu oko Rodina. Poprsje u glini me podsjetilo na »Pašićevu Sfingu«.[12] Takvo moje neposredno izražavanje mišljenja o njegovu djelu (bez ikakve zagrižljivosti) povrijedilo je majstora očigledno – a mene to prviput upozorilo, da ga posmatram pažljivije nego dotad. Pričinio mi se naime tad i mnogo promijenjen od posljednjeg našeg razgovora pred nepunu godinu dana. Govorio je s dostojanstvom o diplomatskim akcijama, na koje su s njim i po njegovu pozivu pošli Supilo i Trumbić – »posredovanjem srpskog poslanika« – da posjete francuskog, ruskog i engleskog ambasadora pri Kvirinalu.

[12] Vidi sliku Nikole Pašića u pariškom *L' Illustration* g. 1914.

»Glavni je cilj tih audijencija bio: da se obavijeste predstavnici velikih sila Antante o slavenskom karakteru Gorice, Trsta, Istre i Dalmacije, kao i o neosnovanosti talijanskih aspiracija na te zemlje, a naročito da se opomenu na oprez pred Italijom te da se odvrati opasnost bilo kakve vojne akcije talijanskih dobrovoljaca na obali Dalmacije«.[13]

Pred ovim stavkom istaknuto je posebno još i ono, što također i s istog razloga citiram doslovce:

»Meštrović je stoga htio, da emigracija obavijesti Saveznike, da će se u tom slučaju jugoslavenski narod očajno braniti.«[14]

Naveo sam ovdje, što je prema riječima saučesnika u svojoj knjizi zabilježila Milada Paulová – jer sam ista takva obavještenja dobio lično tad od Ivana Meštrovića.

Nema dakle nikakva smisla, da se sad i mi ovdje bavimo dalje svim onim, što su naši emigranti rekli g. Anatolu Nikolajeviću Krupenskom ili M. Barréreu i Sir R. Roodu – a niti s onim, što su ovi savezнички predstavnici odgovorili njima – jer ionako se to sve nalazi već odštampano potanko u pomenutoj knjizi od g. 1925.[15]

»Ti prvi diplomatski koraci uvjeriše emigraciju, da akcija oko talijanske legije nije nevina šala i da Italija uistinu ima aspiracije na neke zemlje. Odatle nastade plan (sic!), da se započne akcija direktno u centrumu Antantinih vlada. Dne 1. listopada 1914. otputuje stoga Supilo u Francusku« ... »gdje srpski poslanik M. Vesnić isposlova, da ga prime ministar vanjskih poslova Delcassé i ruski poslanik Izvolski – a dvije sedmice zatim on iz Bordeauxa krene za London.«[16]

Meštrovićeve škrte obavijesti o svemu tome bile su dovoljno tajnovite da me to više uznemire, pa sam od njega odmah otišao ponovno poslaniku Mihajloviću.

Diplomatska intervencija samo hrvatskih zastupnika – i jedino protiv talijanskog posezanja na naše primorske krajeve – *razbiće jedinstvo jugoslovenske akcije ... a to je baš ono, što bi moglo postati sudbonosno za sve nas.*

Otprilike toliko sam rekao srpskom poslaniku naglasivši, kako bi potrebno bilo da se hrvatskim zastupnicima bezodvlačno pridruže barem predstavnici prečanskih Srba preko Soluna – dok ne stignu Slovenci preko Trsta – pa da sam sa svoje strane preduzme sve što može, ne bi li se takvi pronašli među zarobljenicima, koji dezertiraju iz a. u. vojske preko srpskih i ruskih granica.

Ponovio sam argumente za ona dva svoja prijedloga naglasivši mu, koliko se izlažemo političkom neuspjehu, kad se ograničavamo samo na

[13] M. Paulová: JO, str. 12 i 13.
[14] M. Paulová: JO, str. 12
[15] M. Paulová: JO, str. 13–17.
[16] M. Paulová: JO, str. 17 i 18. (Mi udaramo naročitim naglaskom ovdje na ovaj rimski *plan* – stvoren u ovom trenutku – i zato smo umetnuli u naše zaporke onakav usklik!)

diplomatsku akciju – *uzimajući već u početku defenzivni stav* – a bez ikakvog učestvovanja jugoslovenskih dobrovoljaca iz prečanskih krajeva u borbama na srpskom frontu.

Poslanik Mihajlović očitovao mi je svojim pažljivim slušanjem, kako dijeli sa mnom onu moju možda pretjeranu zabrinutost – ali nije izričao svoje mišljenje nijednom riječi – obećavajući mi tad opet (ali s jačim naglaskom), da će odmah o svemu depešom izvijestiti svoju vladu u Nišu.

Supilova odsutnost udvostručila je moje rđavo raspoloženje – zato što ga nisam zatekao u Rimu (prije svih drugih), a pogotovu ni zato, što je pošao sam na Zapad. Bez iskustva u političkim odnosima (ili bar dovoljnog iskustva s našim političarima) uobražavao sam, da bih svojim razlozima mogao djelovati na njega – ne bi li promijenio svoj plan. Osim pomenutih briga mene su mučile također i druge sumnje. Britanska objava rata njemačkom Reichu oduševila je doduše sve nas. (Naročito su primorci bili u punom zanosu: – »Englezi mogu da izgube bitku ma nisu nikad izgubili rat!«) Mi mlađi nismo ipak mogli (u tom općem pa i svom zanosu) da zaboravimo na engleske stare »teze« – odštampane ranije po mnogim časopisima i dnevnim listovima za vrijeme Aneksije – kako treba po svaku cijenu očuvati habsburšku monarhiju. *Antemurale christianitatis* protiv otomanskih upada s istoka u prošlosti postala je ona vremenom i protiv ruskog ekspanzionizma *antemurale catholicismi*. Protestanti se već u prošlosti sporazumijevahu lako s katoličkim zapadnjacima – pa udariše skupa s turskim bašibozucima na pravoslavnu rusku vojsku i u Krimskom ratu – potiskujući slovensku najezdu natrag na Istok. Cavour se dapače pridružio tom i takvom zapadnjačkom savezu, da bi zatim i s Garibaldijevim dobrovoljcima (uz izdašnu pomoć francuske vojske) oslobodio talijanske zemlje ispod austrijske vlasti – i *prisajedinio* ih Pijemontu.

(Ovo smo mi mlađi dobro proučili – i dobro zapamtili za svaki slučaj.)

Italija će ponovo – i bez obzira na svoj savez s Austro-Ugarskom – naći podršku saveznika na Zapadu.

(Ovoga smo se mi mlađi naročito bojali – i nismo vjerovali diplomaciji – uzdajući se sami u sebe ... t. j. u svoj jugoslovenski narod.)

Izišavši iz poslanstva napisao sam odmah i poštom otpremio kriptografsku kartu na ugovoreni naslov u Trst.

Istoga dana popodne sam potražio dra Trumbića u hotelu »Alexandra«. Ali portiru je odgovoreno, da ga nema u sobi, kad me najavio telefonom. Pronašao sam ga sutradan u kavani »Moderno« na *Piazza delle Terme*.

Premalo sam ga poznavao lično i znao sam donekle za njegove konzervativne nazore i stranačke metode – naročito prilikom izborne kampanje, u kojoj se on postarao da iskoristi čak i popularnost arheologa don Frane Bulića (s »mrtvom rukom«) protiv svoga starog stranačkog

i profesionalnog suparnika dra Josipa Smodlake ... i protiv *agrarne reforme*, za koju se zalagala napredna demokratska stranka u Dalmaciji. Stoga sam u početku razgovora pokušao da pridem opreznije predmetu svojih strahovanja – kolebajući se, da li bih otvoreno kazao sve – ali sam ubrzo zatim i zaboravio na svaki oprez (ne mogavši odoljeti svojoj mladosti – i nagloj gorštačkoj prirodi), da mu bez uvijanja sve potanko ispričam iz svojih razgovora na srpskom poslanstvu. Gledao sam naime još uvijek u njemu narodnog borca, koji će bar u onim velikim danima zaboraviti sitna provincijska natezanja i stranački kratkovidne ciljeve, predajući se bezobzirno presudnoj borbi za narodnu slobodu.

Mladi ljudi međutim i ne misle na razlike u godinama starosti – zamjerajući svakome, što ne ide s njima ukorak.

Osjetivši, kako ga se nemilo dojmila moja posjeta srpskom poslanstvu – a da prije toga nisam posjetio njega – zapao sam u nepriliku, da na prvu nadovežem i drugu svoju taktičku pogrešku.

– Diplomatom se nisam rodio (a u politiku me gurnula ljubav za slobodom), pa samo čekam oslobođenje zemlje, da bih se i sam oslobodio »toga svega« ... i posvetio se svojoj umjetnosti sav ... ako ostanem živ.

(Jamačno je bilo i suviše prezrenja u mom glasu, kad sam izgovorio »toga svega«.)

Sinovski naivno prišao sam i suviše blizu našem ocu domovine.

Međutim on će stjecajem prilika postati doskora predsjednikom Jugoslovenskog odbora – dakle najistaknutijim predstavnikom neoslobođenih slovenačkih i hrvatskih i srpskih zemalja za vrijeme rata. A ja ću tada prviput i posumnjati, kako valjda on (»hrvatski državopravnik«) ne može jednakim osjećajem da obuhvati sav jugoslovenski narod. Dosljedno – po mom onda tako začetu mišljenju – on i nije mogao da shvati svoj historijski zadatak.

Naivno je zaista bilo tad i pogotovu zahtijevati, da se stariji politemigrant (u onako velikoj ličnoj zabuni – prepun svojih ratnih briga) uživi čak u dušu njemu gotovo još i nepoznata mladog čovjeka ... »koji sam u sebi guši svoju slikarsku strast (dakle strast i da živi samo za stvaralački rad), jer ga obuzela silnija strast oslobađanja od vjekovnog ropstva svoga naroda i otkupljenja sebe samog u borbi za njegovu slobodu« – koja mu se pričinjala već i kako se počinje da rađa ... »ne samo balkanskim narodima nego i – čitavom čovječanstvu«.

Mogao sam još i manje tad očekivati, da bi se stari političar uživio sav u svu tragiku predratne revolucionarne omladine – čitavog jednog pokoljenja, kojemu bješe suđeno da svoju mladost ostavi na bojnim poljima ... davljenu soldačkom stegom u tuđim uniformama i gaženu čizmom stranog tirana i narodnih izdajnika u blatu i krvi.

Misleći tad u takvim raspoloženjima na svoje zaostale zemljake opijane klerikalnim lažima i rumom otjerane pred oružanom silom u bratoubilački rat – i na svoje drugove pod oznakom P. V. (u posebnim odje-

ljenjima ispred mitraljeza na isturenim položajima a. u. fronta – a saveznićkim kuršumima izložene s druge strane) ili razasute po brojnim a. u. tamnicama i zarobljeničkim logorima u zarazi pjegavog tifusa – požurivao sam katkad i navaljivanjem bez ikakva takta, da bih izazvao konačna rješenja u beskonačnom raspravljanju o dobrovoljcima i političkom predstavništvu ... dok opiranje staračko (predugo i bezrazložno) nije izazvalo ne samo u meni nego također i u svim ostalim omladincima sasvim opravdani revolt.

Naročito nas uzrujavalo raspravljanje o međunarodnom pravu ... »koje zabranjuje, da se zarobljenik upotrebi za rad i borbu protivu vlastite države« – s obzirom na ondašnje međunarodne konvencije.

Zar oslobođeni jednom iz logora ratni zarobljenici nemaju prava da zatim i sami po svojoj volji raspolože svojim životom?

Pri takvom akademskom prepiranju (kad bi se ono razvuklo pravnim smicalicama) padale su s jedne i s druge strane sve teže riječi, koje su među nama sve više duble i širile jaz.

»Stekliški mentalitet onemogućava im da se oslobode legitimističkih okvira – jer su oni u svojoj mladosti bili kljukani državopravnim teorijama ...« Mislili smo bar onda o njima tako mi – mlađi diskutanti – »rušitelji svih okvira, kojima su vlastodršci sputavali narod«.

Pravo naroda na slobodu traži nezavisnu narodnu državu – bez obzira na historijska i sva druga državna i međunarodna prava – a prema tome zarobljeni narod ima puno pravo i na ustanak. Pa kako da se to sad uskrati austro-ugarskim vojnicima, koji se predaju na srpskom ili ruskom frontu, da bi svoje oružje okrenuli protiv tiranske habsburške monarhije? Veliki Saveznici zar imaju pravo i zar oni mogu da prisile malu Srbiju, neka takve a. u. dezertere drži u zarobljeničkim logorima – kao svoje neprijatelje – izlažući sve njih u posvemašnoj oskudici zarazama i gladovanju?

Sumnje su počele nagrizati premlada ratom ustreptala srca – ionako rascviljena već i strahotama terora austrijske soldateske naročito nad srpskim življem. Mnogi od nas i svojim očima su gledali, šta se radi s našim ljudima po kasarnama i na frontu (pa i u daljoj pozadini po Trstu i Dalmaciji), a iz bečkih i peštanskih listova se razabiralo svakodnevno, kako njemačke i madžarske regimente žare i pale po Bosni i Hercegovini. Habsburška monarhija izgubila je tim i svako pravo, da od svojih vojnika zahtijeva poštivanje nametnute im zakletve ili dapače traži još od svojih građana poданičku vjernost. Pa zašto sad ovi stari političari staromodnim argumentima iz državnog i međunarodnog prava razvlače svako pitanje naše legitimne narodne obrane?

Kriju li oni nešto pred nama – odlažući stalno svaku odluku – dok u svakom trenutku posvuda ginu nove hiljade naših ljudi (mlado i staro, muško i žensko) s jedne i druge strane frontova?

I zar iseljenike treba također ostaviti bespomoćne, kad i mnogi od njih živo želi da pomogne »starome kraju«? Zašto ih ne potaknuti sve

da progovore pred svijetom u ime zarobljenog naroda – i da rade složno i bore se skupa za njegovu slobodu? Tko drugi može da pomogne sada narodu i zemlji osim iseljenika i zarobljenika?

– Daleko je, sinko, Amerika! Dok iseljenici stignu ... svršio je rat.

Odgovaralo nam se tako gledajući s premnogo vidljiva sažaljenja na nas.

Potiorekova druga ofenziva međutim se razmahala na širokom frontu. Austro-ugarska vojska je nadirala k srcu Šumadije. I taman se spremala da vrši rokadu desnim krilom – kršeći posljednje napore skoro sasvim razbijene srpske vojske neposredno pred padom Beograda ... na jubilejni dan uzlaska na prestolje Franz Josepha I.

Neobična tišina vladaše međutim oko »jugoslovenskog okruglog stola« u rimskoj kavani *La Tour*.

Mučnu stanku jedne takve večeri prekide dr. Ante Trumbić, odlažući posljednje izdanje novina s uzdahom.

– Više od četiri mjeseca ne će trajati rat.

Prenut iz sumornih misli sav unezvjeren – da li su dobro čule moje uši zloslutnu riječ – raširivši zjene jedva sam izustio:

– Četiri godine?!

Trumbić iskosa pogleda na me bez riječi – a nad svima nama zavlada još i teži muk.

Razumije se, da nisam u tom trenutku mislio na toliko dugo trajanje rata *(četiri godine!)* ali me tad u onako teškom raspoloženju podražila ona kategorička izjava o prebrzom svršetku. Prkosno sam odbio takvu strašnu mogućnost – jer u njoj se naslućuje rezignacija, koja se miri s porazom. *Radije četiri godine krvave borbe* – bljesnu misao mozgom – *nego prignuti glavu poslije četiri mjeseca!*

Njemačka vojska još uvijek u naponu svojih strašnih snaga na istočnom i zapadnom frontu – dok austro-ugarska štampa pozdravlja svoju pobjedničku vojsku na jugu s ofenzivom u punom jeku – pa što bi drugo nego kapitulaciju moglo da znači ono proročanstvo, da će brzo svršiti rat?

Nametnu mi se tad i druga misao – *Riječka rezolucija:* – »... hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se usporedo s ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština« ... i ... »uvjereni su, da se trajni sporazum između naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije strogim i točnim vršenjem prava hrvatskoga naroda, sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi ...«.

(»Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika. Rijeka, 3. listopada 1905.«).

Mnogo je govorio Trumbić o toj rezoluciji – a da nikada nije s tim u vezi pomenuo Supila – ponoseći se, kako je u toku riječkih sastanaka *sam napisao tekst.*[17]

[17] Dr. Ante Trumbić: Suton Austro-Ugarske, Zagreb 1936.

Sva politička književnost o Riječkoj rezoluciji propustila je da utvrdi jednu nadasve važnu činjenicu – kako se nije ostvarila iz nje ni jedna jedina riječ. Pozitivan je bio jedino njen odjek – *Zadarska rezolucija* – kojom su poslije dva tjedna za hrvatskim zastupnicima pošli srpski samostalci s »Novim Srbobranom«. To je dalo poďstreka osnivanju Hrvatsko-srpske koalicije.

Stjepan Radić i Svetozar Pribićević otvorili su doduše već i ranije (iza romantičnih Ilira i jugoslavenskog kulturnog ujedinjavanja) prvu stranicu hrvatsko-srpske realnije politike – u Almanaku ujedinjene hrvatske i srpske omladine »Narodna Misao« (1897). Ali se sve to srušilo jednim samo velikosrpski reakcionarnim člankom Nikole Stojanovića »Srbi i Hrvati«. (Srpski književni glasnik, avgust 1902 – :»Hrvati ... ne mogu biti posebna narodnost ... Ta se borba mora voditi do istrage naše ili vaše«.) I potrajalo bi zlo ... (bratoubilačka borba koja se tad u našoj historiji baš i razmahala prvi put!) ... da nije opet u hrvatskoj politici prevladala potreba srpsko-hrvatske sloge – i Frano Supilo takvim raspoloženjima u zemlji dao je prav izražaj u svojim člancima »Novi kurs«.

Skoro desetina stoljeća bilo je otada prošlo – ali se na rimskim sedeljkama činilo, da narodni prvaci nisu krenuli ni stopu naprijed.

Pred samu sedmicu dana bila su stigla dva hercegovačka političara u Rim (dr. Nikola Stojanović i dr. Dušan Vasiljević – dakle od svih nas očekivani predstavnici prečanskih Srba), a još uvijek se oklijevalo, da pred evropsku javnost istupi Jugoslovenski odbor.

Osvrnimo se sad opet natrag – šta će o tome reći (poslije rata) jedan od živih svjedoka?

»U Rim smo stigli početkom novembra 1914«. – Piše u svom »članku i dokumentu« o Jugoslovenskom odboru Nikola Stojanović. – »Odmah sam potražio g. Trumbića, koji me je izvestio o svim dotada preduzetim koracima, i koji je oduševljeno primio predlog da osnujemo Jugoslovenski odbor«.[18]

Dr. Nikola Stojanović ne kaže izričito, tko je postavio taj prijedlog – i kad – prepuštajući valjda čitaocima neka oni sami zaključe, da to nije bio nitko drugi već on (glavom) ... ili možda (s obzirom na uputstva, koje bi on bio primio usmeno »i zabilježio ih odmah« onda još u Nišu) Nikola Pašić.

Doduše ne znam, odakle knjiga M. Paulové utvrđuje taj znameniti datum – 7. novembra 1914. – ali zasigurno znam, da se u salonu poslanstva srpskog u Rimu (odmah po dolasku pomenutih delegata iz Niša) održao sastanak na kojemu sam opet ispred Jugoslovenske ujedinjene omladine i još upornije predlagao, da se konstituiše Jugoslovenski odbor ... a tome se i tad opet usprotivio dr. Ante Trumbić.

– Srbi imaju svoju vladu, a ovdje nema nikoga, da predstavlja Slovence.

[18] Dr. Nikola Stojanović: JO str. 10 i 11.

– Zašto da se ne pozovu iz domovine preko Trsta? Ja sam pisao ...

– Pismeno se to ne može. Treba s njima govoriti osobno. A tko će to provesti?

– Ako drugoga nemate ... omladina je voljna da to izvrši sama.

– U takvom slučaju trebalo bi da izvrši odmah.

– Omladina i ne misli da čeka.

– Ali za pola sata putuje voz ...

– Dajte nam samo željezničku kartu ... a ja ću se lično pobrinuti, da ne izgubimo voz.

Novcem, koji mi je tu pred svima predan – jer se bez ikakvih materijalnih sredstava ne bih mogao maknuti s mjesta – otputovao sam prvim vozom.

Zaključak o mom prijedlogu – da se napokon i formalno konstituira »Jugoslovenski odbor u Londonu« – donesen je dakle tako tu i tad (načelno i konkludentno) šutljivim pristankom svih prisutnih. Sve to pod uslovom (dakako), da u odbor uđe također i slovenački predstavnik. A ovoga će dozvati lično sad iz Trsta – jedan austro-ugarski dezerter

Odmah po svom dolasku potražio sam u venecijanskom hotelu Pera Banca – dubrovačkog agenta Ugarsko-hrvatskog parobrodarskog društva na Rijeci – da me preko svojih poslovnih veza s talijanskim društvima ukrca kao ložača na njihovu lađu za Trst. (Ugljenom nagaravljena teže će me prepoznati a. u. policijski agenti!) Gospar Pero nije odolio napasti, da tu našu strogu tajnu povjeri svojoj supruzi Avelini rod. Bizzarro pl. Ohmučević. Plemenita žena se jedina uzbunila, što se sam izlažem opasnostima – i sama se ponudila da izvrši mjesto mene tu misiju. Razumije se, da sam odmah i pristao na takvu velikodušnu ponudu – ne samo zbog svojih ličnih razloga (ljudski pojmljivih) nego i zato, što se gospođa iz plemićke i bogate porodice (politički nekompromitovane) i ne izlaže većim opasnostima. Bila je naime snabdjevena redovnim austrijskim pasošem – a bez ikakvih pisama, koja bi je mogla prokazati kao neprijateljskog kurira – pa se ona sigurnije mogla vratiti s traženim odgovorom već sutradan. Ona je dobro poznavala Trst. Ipak sam joj za bolju orijentaciju zorno nacrtao tlocrt – da ga zapamti – kako bi bez ispitivanja mogla stići na pravu adresu. Povjerio sam joj ugovorenu lozinku sa znakovima raspoznavanja. Moju poruku prijateljima naučila je napamet. Preporučio sam joj, da im u kasnijem eventualnom razgovoru ispriča sve, što rade jugoslavenski emigranti – kako bi se što bolje mogli uvjeriti tamošnji stariji političari, da je prisustvo slovenačkih i po mogućnosti istarskih delegata neophodno za potpun uspjeh.

Sporazumjela se također i s mužem, kako će se pravdati pred istražiteljem u slučaju, da je a. u. policija zadrži pod sumnjom.

Sutradan se vratila s porukama, da će slovenski delegati stići (»što je moguće ranije«), a za njima također istarski delegat.

Čekajući na njen povratak – a zatim i dalje poruke naših iz Trsta – nastavio sam da radim oko pomenutog upada u splitsku luku s Milanom Alačevićem. Međutim, i s Jankom Lavrinom pripremali smo žurno memorandum – koji je on sastavio na ruskom jeziku i potpisao sa mnom u ime Jugoslovenske ujedinjene omladine – na glavnog komandanta ruske vojske Nikolaja Nikolajevića. Lavrin je po njegovu nalogu i došao iz Petrograda s letcima, da ih rasturamo preko granice a. u. vojnicima: Poljacima, Česima, Ukrajincima i – *Jugoslovenima.*

Moji tršćanski drugovi bezodvlačno su izvršili primljene naloge – nakon one moje rimske karte s kriptogramom – požurujući još upornije odluku tamošnjih starijih političara poslije poruka, koje im je donio ženski kurir iz Venecije. Međutim onamošnji stariji političari su smatrali da delegati moraju primiti formalne punomoći narodnih zastupnika. Odlagao se zato predugo polazak dra Gustava Gregorina i dra Dinka Trinajstića – dok je dr. Bohumil Vošnjak otputovao s ocem preko Švicarske ... stigavši (zbog bolesti) tek u ljetu. Slovenački naučnik dr. Niko Županič došao je prije njih iz Niša u Rim.

(A po svom poslu će stići također i tršćanski advokat dr. Josip Mandić s porukom dra Otokara Rybarža.)

Nepredviđena međutim iznenađenja na mom povratku s puta čekala su me već u Rimu.

Izbjegavanja starijih, da se sastanu (po dolasku dra Nika Županiča), postajala su mi sve čudnija – pogotovu kad se pronio glas o tajnom sastanku Trumbića i Stojanovića sa Supilom u Firenzi.

»Da izbjegnemo njihovoj pažnji (t. j. talijanskih novinara), bili smo se sporazumeli da pozovemo Supila u Firenzu« – kaže Nikola Stojanović. Ali Milada Paulová govori drugačije: – »Kad se (Supilo) vratio u Italiju, pozove dra Trumbića u Firenzu, jer je htio, da čitava njegova akcija ostane donekle nepoznata širokom krugu emigrantskom, da ostane u nekom misterioznom polusvijetlu, koje je Supilo navlastito volio«.[19]

Vjerojatniji su dakako navodi M. Paulové. Rimski emigranti bi se jedva mogli sporazumjeti sa svojim londonskim partnerom u cenzurisanim telegramima preko linija zaraćenih država – dok putniku po neutralnom talijanskom tlu lako je bilo ma s koje pošte telegrafski ili telefonski pozvati prijatelja iz Rima. Ali onaj komentar – o »misterioznom polusvijetlu, koje je Supilo navlastito volio« – nije zaista izmislila češka historičarka. Trumbićeve su to riječi o Supilu – a tim je on i pravdao pred ostalim odborovim članovima svoj onako tajnovit odlazak u Firenzu.

»U svom referatu iznio je Supilo uglavnom optimističku sliku o stanju jugoslovenskog pitanja na zapadu. Ali obadva prijatelja ipak razumješe, da on nije zadovoljan. Vidjeli su, da mu nije pošlo za rukom da probudi interes ...«[20]

[19] Uporedi: N. Stojanović: JO str. 11 i M. Paulová: JO str. 18.
[20] M. Paulová: ibid. str. 18.

Supilova dva prijatelja (Trumbić i Stojanović) takve su informacije dali o tome češkoj spisateljici poslije rata – i poslije smrti Supilove. Ali takve vijesti širene su bile odmah onda u Rimu. Uostalom »članci i dokumenti« Nikole Stojanovića već od samog početka guraju na drugo mjesto Supila – iza dra Trumbića – ma da je Supilo bio neosporni vođa jugoslovenske političke emigracije sve do svog istupa iz »Jugoslovenskog odbora u Londonu« (5. juna 1916).

Trumbiću sam uzaludno predlagao i po svom povratku iz Venecije – s obzirom i na prisutnost Slovenca Županiča i siguran dolazak ostalih delegata iz Slovenije – da sazove bezodvlačno sjednicu *plenuma* ... »*u cilju konstitucije i javnog nastupa Jugoslovenskog odbora u Londonu.*«

(Nazivali smo plenumom ono političko tijelo, kojemu sam bio sekretar – *de facto* – a on isto tako bio mu je provizorni predsjednik u odsutnosti Frana Supila.)

Sreo sam u međuvremenu na ulici T. G. Masaryka.

Došao sam k Trumbiću bez daha.

– Masaryk u Rimu

Trumbić odgovori šutnjom u prividnom nehaju – ali se meni pričinilo, da je neugodno iznenađen.

– Htio sam da mu pridem – produžim tada mirnije prikrivajući svoju radost – ali se trgoh naglo sjetivši se susreta s njim u Dubrovniku g. 1908.[21]

– Dobro je, što mu se niste javili – svoju misao izreče Trumbić.

– Zašto? Moramo se povezati s Česima – ostadoh uporno pri svome.

– Šta vam pada na pamet! – Trumbić uzvrati s kiselim osmijehom. – Zar da spletemo svoju stvar s češkom?

– Povezane su one i bez obzira na stavove Jugoslovenskog odbora ili srpske vlade.

– Česi se ne će osloboditi, dok postoji Austrija ...

– ... niti se bez austro-ugarske propasti može i zamisliti Jugoslavija.

Sporedno je, da li se Trumbić ipak sastao s Masarykom – uprkos onakvim svojim izjavama u onom našem razgovoru – jer on je zatim i zadugo zadržao takav stav u pitanju jugoslovenske suradnje s Česima i Slovacima.

[21] Aneksiona kriza. Ratne pripreme. Raspoloženje u narodu pod utiscima zagrebačkog »veleizdajničkog procesa«. Neko me upozorio, da je T. G. Masaryk otišao s Pila prema hotelu »Imperial«. Požurio sam za njim – da se svome profesoru stavim na raspolaganje – kao njegov praški znanac. Ali nisam u žurbi ni pomislio na večernje osvjetljenje, po kojemu bi se teško prepoznao i prisni prijatelj.

– Dobrý večer, pane profesore! Jest li něco potřebujete...

– Děkují. Ne potřebují nic.

Zastavši na mjestu on se obrecnu na me oštrim glasom – a ja se povukoh s poštovanjem skidajući šešir.

(Nasmijat će se, kad mu sve to ispričam u Ženevi.)

Odlažući odborove sastanke stalno – čak i poslije slavne srpske pobjede na Suvoboru ... i slavljenja rimske kolonije, koje se produžilo, kad je zatim onako brzim naletom oslobođen Beograd – prešlo se neprimjetno iz stare u novu godinu.

»U samom Rimu u prosincu 1914. i siječnju 1915. g. vladao je još kaos, mješavina najrazličitijih ideja i ljudi. Pored političara bijahu tu mnogobrojni jugoslavenski trgovci, advokati i čitave porodice, koje je rat zatekao u Italiji i koji su svi zajedno činili dosta veliku koloniju. Održalo se nekoliko sastanaka, koji bijahu u cijelosti bez većeg značenja. Jugoslavenski odbor (u koliko pod njim razumijemo političare, koji su ga kasnije i formalno stvorili) ima u to doba obilježje kolonije.[22]

Potpuno krivu sliku je dobila češka spisateljica iz iskaza ispitanih svjedoka o rimskoj koloniji jugoslovenskih emigranata – bar ukoliko je ona tad i premnogo proširuje ubrajajući među malobrojne politemigranate također i »mnogobrojne jugoslavenske trgovce, advokate i čitave porodice« – jer onim našim sastancima prisustvovalo je najviše petnaestak emigranata (i to samo političkih i dobro poznatih – i lično pozvanih – u srpskom poslanstvu), među kojima nije bio nijedan trgovac ... a svih ostalih iseljenika nije onda bilo više od pedesetak u čitavoj Italiji. Plenum su sastavljali stariji političari s nekoliko mlađih članova iz JUO. Stariji su bili isti oni ljudi, koji su »kasnije i formalno stvorili« Jugoslovenski odbor. Ali do svega toga nije došlo onda ni ondje, kad i gdje to i tako navodi pomenuta knjiga češke historičarke – prema iskazima zainteresiranih svjedoka.

»*Jugoslovenski odbor u Londonu*« *osnovan je već u novembru 1914.* (de facto), *a konstituisan* (de iure) *na zasjedanju plenuma u Rimu 24. januara 1915.*

Supilo je naime formalno stavio na čisto tad i tu ... »kaotičnu mješavinu rimske kolonije« – jer su prethodno (odmah po njegovu dolasku iz Londona) mlađi odborovi članovi prečistili s njim i sva »kolonijalna pitanja«.

Jugoslavenska politemigracija čekala je toga jutra (plenum okupljen – prema ličnom pozivu – u trpezariji srpskog poslanstva) na svršetak njegova razgovora s poslanikom kraljevine Srbije.

Supilo uđe naglo iz poslanikova kabineta u trpezariju, da ljutito vikne svima.

– Ako sve pođe dobro ... svima slava. Ako pak ovo sve svrši zlo ... Supilo je kriv.

– Ili obratno – sam se prisutan omladinac odazva na takav izazov – kao što dokazuje »Politika u Hrvatskoj«.

Supilo ga pogleda razrogačenim očima.

[22] M. Paulová: JO str. 22 i čitavo poglavlje III. *Proširenje Jugoslovenskog odbora* i *Počeci dobrovoljačke akcije*, str. 21–25.

Vjerovao sam onda, kako je valjda i sam bio svijestan, da se i suviše daleko zaletio tim člancima u svom »Novom listu« – gdje krivicu za neuspjehe Hrvatsko-srpske koalicije svaljuje na Srbe iz Hrvatske ... povrijeđen i lično surovim postupcima prema njemu (nakon incidenta na Friedjungovom procesu), a posebno držanjem Svetozara Pribićevića (1911).

On se brzo primiri, da bi tad o svom putu izvijestio plenum.

Govorio je s nogu. Raskoračio se glomazan u neizglačanim hlačama. Izvalio trbuh zabacivši zgužvana krila preširokog »paletuna«. Podupre se krupnim crvenim rukama u slabine. Golema pognuta glava leži teška na zbijenu vratu. Izbrijana brada iščezava sasvim u sjeni spuštena brka. Oblina podvoljka prekriva nizak ovratnik sa zapetljanom kravatom. Pametne oči pod širokim čelom ispitivački gledaju nepovjerljivo u svijet. Tamnokestenjaste oživljuju podbuhlo lice iskričavim odbljeskom – toliko da njegov nemar za vanjštinu dobiva poseban čar. Njegovi engleski prijatelji (pažljivi na formu a za svakog i sve, što nije njihovo, i suviše hladni) nisu tajili prijatna iznenađenja, kad u njemu otkriše duhovita poznavaoca ljudi i oštroumna posmatrača političkih zbivanja. Steed i Seton Watson nisu se dapače ustručavali, da ga uvedu ni u strancu manje pristupačne krugove – ne samo kao legitimisanog narodnog zastupnika (poznatog i preko a. u. granica iz Friedjungovog procesa u Beču) nego baš i kao »tipičnog predstavnika balkanskih naroda«.[23]

Završivši svoj »sumarni referat« okrenu se on tada prema jednom od onih, koji je stjecajem ratnih prilika dospio u onakav skup.

– A što si ti zinuo? Zar misliš, da ću ti reći sve? P .... !

Apostrofalna riječ u repu njegova usklika bijaše toliko prosta, da odmah utrnu smijeh, što se bio pomolio na svim licima pri očekivanju njegove masne dosjetke.

Supilo spazi, koliko je prekoračio salonske granice.

– Ovo mi je ostalo još na jeziku, da kažem jednom džentlmenu (i šapnu na uho jednom od prisutnih ime stranog državnika), ma mu to nijesam rek'o.

Svima odlanu, kad se također i onaj onako nemilo pogođeni smijao grohotom.

Namignuvši zadovoljno prisutnim omladincima Supilo poče govoriti zatim »o potrebi osnivanja odbora *de iure*, koji postoji samo *de facto*«.

– Mislio sam i ja, da se može raditi i bez odbora. Ali sad vidim, da to ne ide ... ma da će sav posao i sva odgovornost opet pasti na onoga koji radi ... sam.

[23] Steedov izraz u razgovoru sa mnom o Supilu (London 1946). Uvjerio sam se tad i naknadno, da su moja ondašnja zapažanja o njemu bila tačna. (Uostalom ja sam lično retuširao na slici članova »JO u Londonu« i njegov portret – da bi naši politički predstavnici – balkanski bili reprezentativniji pred zapadnim svijetom.)

Supilo je posljednju riječ izrekao, kao da govori za sebe sam – ali tako, da bi ga ipak mogli čuti svi. Iznenada se tad okrene prema fotelju, na kojemu je sjedio dostojanstven u žaketu prebacivši nogu preko noge i prekriživši na koljenu ruke »predestinirani predsjednik«. Pokazujući na njega (takvim riječima i posebnim naglaskom) on ispruži lijevu ruku s okrenutim prema gore širokim dlanom.

– Evo ... kao da je stvoren da predsjeda! Šta da tražimo drugoga? Neka bude predsjednik Jugoslovenskog odbora dalmatinski zastupnik doktor Ante Trumbić. A mi ćemo radit kao i dosad ... pa druge nam časti ne treba ... u odboru.

(Otada je i ostalo tako, da osim predsjednika nije u odboru bilo drugih časti – pa ni tajnika niti blagajnika ili možda nadzornog odbora.)[24]

Ipak se podesnije lice za predsjednika nije zaista moglo naći u onakvome skupu – ako se htjelo, da odbor ostane do kraja rata na okupu. A samo postojanje *jugoslovenskog odbora* bilo je važnije od sveg onoga, što bi ma kakav skup uopće mogao da uradi kao cjelina – u onakvim prilikama – i što su svi njegovi članovi zaista uradili skupno ili svaki napose do pregovora o miru. Južnoslovenske političke ličnosti – u koliko bi slučajno neka između njih (pojedinačna) i bila donekle zapažena sa strane – bile su (dotada bar) sporedne sasvim u svjetskom ratu.

Jugoslovenski odbor i posebno je važan bio za nas – onda – u svojoj ulozi međunarodnog suparnika vladi kraljevine Italije.

Možda je s tim u vezi poneki od prisutnih na tom rimskome skupu nagađao, da su već u toku saveznička pogađanja s Italijom.

Supilo je zaista sam i mogao na svome putu da sazna ili barem nasluti o tome nešto – a morao je znati, kako ni njegovi engleski prijatelji nisu bili spremni, da podupru do kraja nas – ali niti toliko nije bilo rečeno u njegovu referatu.

Akcija nekih umjerenijih talijanskih javnih radnika (Salvemini, Bissolati) dopirala je pomalo i do »izvjesnih engleskih krugova«. Zatim se odrazila i na sve one, koji su bili bliži Pašićevu skretanju k liniji sporazuma s kraljevinom Italijom. Donekle već onda se to počelo da ispoljava bar u njihovim kompromisnim tendencijama (po cijenu ustupaka na sjeverozapadnim granicama – slovenskim i hrvatskim), a kasnije prodrlo je to dapače sasvim određeno ... u konkretnim kombinacijama separatnog mira s monarhijom Austro-Ugarskom.[25]

[24] Jedan od članova je običavao nekad i da potpisuje pisma kao tajnik, a račune bi potpisivao kadikad i poneki nečlan – ali nikada nikome nije palo na pamet ispitivanje tačnosti tih računa (u ono »veliko doba«). Katkad su pisma putovala dapače anonimno: »Jugoslovenski odbor« – bez i jednog potpisa (ili bi otpremač i svoje sastavke dodao službenu pismu iza predsjednikova potpisa), a da nitko za takvu sadržinu ne primi odgovornost.

[25] V. pismo dra Nikole Stojanovića predsjedniku srpske vlade Nikoli Pašiću – »maja 1917« – JO str. 40.

Supilo je došao iz Londona. Tajeći svoje sumnje drugima nije mogao sam da zaboravi na svoju posjetu predsjedniku britanske vlade Asquithu – i na jedan potez njegova prsta po geografskoj mapi, koji mu još onda izgledaše sasvim slučajan, ... ali mu kasnije postade »simptomatičan«. Teška sumnja, da ćemo biti prikraćeni na jadranskoj obali, tjerala ga preko Niša do Petrograda. Stoga je valjda (pri spremanju na tako daleki put) on postepeno usvajao i dalje omladinske sugestije – o dobrovoljačkom pokretu. Njegovim zagovorom primljen je napokon (u tom istom plenumu) i naš prijedlog, da se odmah u srpskoj vojsci osnuje jugoslovenska dobrovoljačka jedinica. Ona je tad i nazvana – nezgodnom dopunom Trumbićevom – »Jadranska legija«.

Omladina nije htjela da stvara pitanje od samog imena – zadovoljna, što je konačno probijen i tu debeli led.

Supilo i Trumbić uvedoše me poslaniku s izjavom, da mi je *plenum* dao puna ovlaštenja neka ispred organizacije dobrovoljaca pred srpskom vladom i Vrhovnom komandom istupam otada kao opunomoćenik Jugoslovenskog odbora«.

(»Jadranska legija« označena je službeno tad »Odjeljenjem Jugoslovenskog odbora«.)

Supilo zatim izvijesti skup o tom razgovoru s poslanikom, pa se obrati mladima ciljajući na njihova predstavnika.

– Sad se sporazumite s Milanom Pribićevićem: tko će od vas biti Garibaldi.

– To će već ići lakše – uzvrati smjesta omladinski predstavnik – ako se s Pašićem sporazumite, tko će od vas biti Cavour.

»Jadranska legija« bila je zazorna Pašiću lično i radikalskoj većini na vladi već i samo zato, što su oni stalno mislili na sporazum s Italijom. Srbijin izlaz na more – s prisajedinjenjem Bosne i Hercegovine – to je bio maksimalni program zagovornika Velike Srbije. A posebne dobrovoljačke jedinice s određenom političkom svrhom ionako nije trpjela komanda kraljevske srpske vojske – s kojom je radikalska vlada imala inače neprečišćenih sporova uoči rata ... i posebno se sukobljavala s nekim istaknutim vojnim licima u pitanju odnosa s a. u. monarhijom naročito poslije atentata u Sarajevu.

»Jugoslovenski odbor« (ukoliko mislimo na one iste starije političare – *osim Supila* – koji će ga osnivati ponovo *pro forma)* nije također ozbiljno mislio niti vjerovao u uspjeh i smisao dobrovoljačkog pokreta – jer su skoro svi stariji članovi mislili (tačnije bi možda trebalo reći: bojali se), da se habsburška monarhija ne će raspasti – te očekivali dapače, da će skoro svršiti rat. Vrijeme su radi toga možda i trošili kunktatorskim mudrovanjem – po staroj birokratskoj praksi, kojom se neprijatnost ulaženja u problematiku izbjegava razvlačenjem – dok sretan stjecaj okolnosti sam o sebi ne riješi ... »ležeći akt«.

– Sve njih treba postrijeljati ... i to odmah!

– Ništa lakše ... ionako smo svi besposleni.

Jedan omladinski drug osmijehnu se gorko raspaljenom Čerini.

Tad ovaj planu još i više, da saspe i na njega pregršte svojih ratobornih riječi – ali se doskora stiša toliko pretjerana revnost u njegovu revolucionarnom zanosu.

Svima nam je naime bilo sasvim jasno, da bi se mnogo teže ostvarivale naše težnje, kad bi javno izbio naš otvoreni sukob sa starijima ili nastao ma koliki spor između Jugoslovenskog odbora i srpske vlade.

– Prema vani je nužno po svaku cijenu očuvati jedinstvo pokreta – ponavljali smo stalno. – Ideološke razlike ne dolaze sad u prvi plan ... makar i bile teške toliko, da se tu ne može ni zamisliti ma kakav trajniji kompromis. Privremen kompromis ipak je manje opasan od separatističkih akcija za vrijeme rata. Kad uđemo u zajedničku državu (»pa kakav god onda bio lonac, u kojemu ćemo se kuhati skupa«) unutar njenih granica mi ćemo prije ili kasnije naći puta i načina da sredimo svoje međusobne odnose. Evolucijom ili revolucijom.[26]

Ali – kad bi separatnim akcijama pali pod razne utjecaje naših ratnih saveznika – različita shvatanja odvela bi jednu i drugu stranu stramputicom ... kao što su nas u prošlosti odveli religijski sporovi. Takva pocijepanost izazivala bi tad i dalje upletanje zapadnih konzervativnih sila i ruskih natražnjaka s istoka – u njihovu zajedničkom nastojanju da sačuvaju habsburšku monarhije – složnim silama ... i svojim sračunatim računskim kompromisom. Pritom bi se moglo desiti čak i nešto gore: *da se pod njihovim tutorstvom kraljevska srpska vojska sporazumije s kraljevskom talijanskom vladom na štetu slovenačkih i hrvatskih krajeva.*

Pa ipak – skoro je buknuo javni sukob između nekih starijih odborovih članova i svih mlađih članova jugoslovenske kolonije, kad se u talijanskoj štampi pojavila jedna izjava sa šifrom »Hrvatski odbor«.[27]

Uskoro se saznalo, kako je došlo do takve hrvatske izjave u talijanskoj štampi.

Dr. Hinko Hinković objašnjava to sve potanko kao neposredni svjedok.

»Za vrijeme mog boravka u Rimu, početkom veljače 1915., donijela je Agenzia Stefani izvadak iz jednog govora, što ga je tadašnji predsjednik ugarskog ministarstva, grof Stjepan Tisza, držao u Pešti na jednoj svečanosti u korist a. u. crvenog krsta i turskog polumjeseca. Među ostalim istaknuo je, da je rat izbrisao nesuglasice i protimbe između raznih narodnosti monarhije, pa se onda naročito i sa prozirnom

[26] Ljubo Leontić: Uvod, »Jugoslavija«, Prag 1914, 1. maj, str. 1. I članak »Slovenci in jugoslovenstvo« od istoga autora u broju 2.

[27] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 268–269, pod naslovom *Podvala grofa Tisze*, navodi, kako je ta izjava prvo izašla u *Corriere della sera* 7. februara 1915. M. Paulová: JO na str. 5 kaže: »... na početku g. 1915«. Ferdo Šišić: »Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914–1919, Zagreb (»Matica Hrvatska« 1920) navodi na strani 12: – »u decembru 1914«. Zašto i tu spor – o datumu?

tendencijom zaustavio kod Hrvata. Naša braća Hrvati, kazao je, zaboravljajući nedavne političke okršaje, a sjećajući se stoljetnih veza s nama, pokazaše u ovom ratu mnogo junaštva, požrtvovnosti i samoprijegora za monarkiju, što nužno izaziva i s naše strane prama njima poštovanje, povjerenje i bratsku ljubav.«

Dr. Hinković opravdava zatim onakvu izjavu anonimne trojke pa nastavlja:

»Dr. Trumbić pozvao je uslijed toga Saopćenja dr. Luju Vojnovića i mene na dogovor, kako da se odbije ovaj vješti i podmukli udarac, koji bi, u očima Saveznika, mogao mnogo škoditi našoj stvari. Odlučismo odgovoriti javnim prosvjedom u ime Hrvata. G. Vojnović sastavio je zvučnu Izjavu, koju smo nas ostala dvojica odobrili i prihvatili.

Prosvjedovasmo u toj Izjavi pred licem cijele Evrope protiv podvala grofa Tisze, kojima je svrha da zavedu u bludnju javno mnijenje o stanju u Austro-Ugarskoj i pravim osjećajima Hrvata. Osudismo ogorčeno rat protiv Srbije i Crne Gore, živim udima našeg jedinstvenog naroda. Ogradismo se odlučno protiv himbenih pohvala Tiszinih, koje su, u njegovim ustima, krvave uvrede za Hrvate ...«.

»Pitalo se sad – nastavlja dr. Hinković – hoćemo li nas trojica da potpišemo ovaj Prosvjed. Meni je bilo svejedno, jer sam već davno bio porušio sve mostove iza sebe. No pošto je dr. Trumbić imao još da uredi neke svoje materijalne prilike u domovini, pa se bojao teških posljedica, ako bi se njegov potpis nalazio na ovakvom spisu, složismo se, na njegovu želju, da otpremimo Prosvjed na ime »Odbora hrvatskih emigranata« (koji nije postojao) bez naših potpisa. Coriere (sic!) della Sera donio ga je u svom izdanju od 7. veljače 1915., a po njemu i drugi talijanski listovi.«[28]

Sadržina izjave nije dakle bila hrvatski separatistička – kakvu su joj interpretaciju htjeli dati velikosrpski šoviniste – ali je ona jugoslovensku omladnu silno uzbunila svojom anonimnom šifrom. Započeti defenzivnu akciju diplomatskim putovima – na ustuk onim »prištampanim« Garibaldincima – pa zatim u javnost izići skoro stidljivo samo pod hrvatskom firmom! Zar iz toga nisu talijanski imperijalisti odmah otkrili zbunjenost u jugoslovenskim redovima – a stoga baš i mogli su da nam ispotaje udare svom snagom u slabi bok?

Međutim onakvo pravdanje tajnosti i anonimnosti postupka mene je pogotovu bunilo već i zato, što je ne samo u načelu bilo prihvaćeno, da se osnuje, nego je bio već i konstituisan »Jugoslovenski odbor u Londonu«.

Ova epizoda je mene podsjetila tad i na nešto drugo – »jednu sitnicu u velikom vremenu« ... koja mi se mnogo ranije činila bezvrijednom pažnje – da bi me otada tjeralo to možda i predaleko pri svim onim daljim ionako besplodnim i zato naďasve razdražljivim diskusijama na rimskim sastancima.

[28] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba – moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata – Zagreb 1927, Ćirilo-Metodska nakladna knjižara d. d., str. 268–269.

Smirenu koloniju južnoslovenskih emigranata pokretao je tad i katkad uzbunio još onda premaleni dobrovoljački skup. On je bio sav u nemiru čekajući na srpske pasoše za putovanje savezničkom lađom na srpski front – »*pa makar i bez osobitih jugoslovenskih oznaka*«. Srpskom poslanstvu prijaviše se tako spremni za polazak (zajedničkim spiskom – alfabetskim redom): Čerina Vladimir, Dragišić Nikola, Kaliterna Fabjan, Lekčević Ante, Leontić Ljubo, Meštrović Petar i Tomašić Vinko.[29]

Grga Kaliterna (koga spominje M. Paulová u svojoj knjizi na strani 33) stric je Fabjanu Kaliterni – jednom između pomenutih dobrovoljaca, na čiju su preinačenu adresu (Fabiano Caliterna, via Maroniti 9) stizala za mene pisma iz domovine. Putujući talijanskim lađama s teretom svoje tupine splitski posjednik iskoristio bi priliku, da se zaleti preko Bari do Rima – da vidi svog nećaka – te se usput i dru Trumbiću stavio na raspolaganje za kakvu ličnu uslugu ili možda čak političku misiju po Dalmaciji. Fabjan mi je tada povjerio (kao svom prijatelju iz djetinjstva i drugu iz Praga), da njegov stric Grgo sređuje također i nekakve tekuće račune po splitskim bankama, ne bi li sačuvao pred eventualnom konfiskacijom imovinu dra Ante Trumbića. Malo mi je smetalo to sve. (Pogotovu sad uviđam, kako i ne bi bilo ništa zazorna u tome, što se ondašnji stariji građanin u tuđini za vrijeme rata brinuo sam o sebi – ili se starao za svoju gospođu svojim vlastitim novcem – a sasvim ispravno i dapače mudro bi bilo s njegove strane, da se pravovremeno bio pobrinuo za svoju potpunu nezavisnost od tuđe pomoći u političkom radu.) Ali mene je s tim u vezi počela mučiti sumnja, da se samo zbog rješavanja takvih pitanja odlaže također i jugoslovensko političko nastupanje pred evropskom javnosti – a možda (s obzirom na pojmljive stričeve brige za svog nećaka) razvlači s tim i polazak one šačice jugoslovenskih dobrovoljaca na srpski front.

Ponavljam, da je ovo sve bila samo moja sumnja (izazvana onim obavještenjem u povjerenju – i podgrijavana kasnije onakvim pravdanjem anonimnosti »Hrvatskog odbora«), dakle samo sumnja, o kojoj nisam iz tih razloga nikome htio da govorim ništa. Pa ipak sam podsvjesno unosio sve više nestrpljenja u dalja raspravljanja na sastancima ili u razgovore oko »jugoslovenskog okruglog stola« u kavani *La Tour*. Naročito prilikom novog odlaganja naših akcija pokazivao bih i znakove netrpeljivosti prema onima, koji su (po mom sve jačem sumnjanju) bili odgovorni za takva kočenja u našem djelovanju – i za tolike propuste na onim nadasve kritičnim prekretnicama u međunarodnoj politici prvih mjeseci rata.

Vrijeme će doskora pokazati, koliko su ta odlaganja i propusti bili zaista presudni za nas.

[29] M. Paulová: JO citira (na strani 37) jedno mjesto iz pisma predsjednika JO u Rimu, 8. marta 1915, ma da su dobrovoljci bili prijavljeni srpskom poslanstvu već u početku novembra 1914.

Pa ipak nisam o tome govorio ni kasnije nikome – iako bih opravdao možda tim ili donekle bar objasnio svoj postupak ... s onolikom oštrinom riječi, kojima sam (onako mlad) uvredljivo napadao i razdraživao svu već ionako uznemirenu stariju gospodu. Možda bih i sada radije stoga propustio da to pomenem ovdje ... kad i ta naoko neznatna činjenica o preobičnim brigama oko novca ne bi potvrđivala drugu – *daleko važniju činjenicu* – da su neki stariji naši političari bili dovedeni u novu nepriliku (nakon one prve – kad ih je onoliko iznenadio rat), jer su sad opet u novčanim računima pogrešno računali kratkim trajanjem rata ... misleći stalno na svoj povratak iz tuđine u domovinu – a nipošto na pobunu protiv a. u. monarhije, kamoli na jugoslovensku revoluciju.

Franko Potočnjak o pitanjima novca piše mnogo kasnije – u svom opširnom pismu dru A. Trumbiću »Genève, 20 novembra 1915«. Iako se tu naknadno govori o ranijim putnim troškovima (i polaganju računa o jednom čeku od $ 5000 »Hrvatskog saveza« u SAD) on se tuži na slabe veze s domovinom (zabrinut i za svoju imovinu ... »ako još što ima, da spasim, što se spasiti dade«) pa kaže doslovce: – »Nego što ću da Ti se tužim, kada to i onako sam znaš, jer se u jednakoj koži nalaziš«.[30]

I ne ulazeći sad u ma kakvo dalje ispitivanje računa ... očigledno je tu odmah, da ovakve izjave nisu u skladu s onim obavještenjima, koja su stariji jugoslovenski emigranti dali češkoj spisateljici u prvim poglavljima njene knjige – a pogotovu ne s onim, što navodi dr. Nikola Stojanović u svojoj knjizi – o predratnim pripremama za rad u inostranstvu i ... na dizanju revolucije.

Remigio Gazzari ušao je tako prilično jeftino u historiju takve »jugoslavenske revolucije« – onom znamenitom pozajmicom od 5000 franaka – koja je zapravo bila data u Rimu (za rimski plan!), a ne pri početku rata u Mlecima ... i svojim »nastojanjem da dobije finansijsku potporu za emigraciju, koja je bila bez sredstava« kao »poznat i omiljen u Americi«.

(Mi ćemo doskora vidjeti, da takvih intervencija »poznatih i omiljenih« nisu tražile ni trebale organizacije jugoslovenskih iseljenika – »Jugoslovensko narodno vijeće« i »Jugoslovenska narodna obrana« – od kojih je ova posljednja (južnoamerička) sama snosila sve troškove »Jugoslovenskog odbora u Londonu«!)[31]

»*Otkale novac?*«

[30] Franko Potočnjak: Iz emigracije II, str. 26.

[31] Postoji doduše jedno pismo, koje pominje također i Remigia Gazzari kao člana – *post scriptum* – ali je to pismo napisano rukopisom jednoga člana rimske kolonije, koji tako isto nije bio nikad odborov član. Pismo je odštampano u Arhivu JNO na str. 24. (Remigijev brat – dr. Julije Gazzari, advokat iz Šibenika, postao je članom JO – ali se nije ni prije ni kasnije bavio politikom niti ma kakvim javnim poslom.)

Dr. Hinko Hinković (pod takvim podnaslovom u svojoj knjizi) odgovara na klevete talijanske štampe – »mračne i sumnjive izvore jedne nečiste rabote« – a posebno belgijskom dnevniku *L'Independance Belge.*[32]

»Mi nemamo ništa da zatomljujemo. Naša se propaganda podržava po našim zemljacima, koji žive po obim Amerikama i britskim dominijama ... Na to sam sa nekoliko kablograma i pisama te novinama iz Valparaisa i Antofagaste dokazao čistoću izvora naših propagandističkih sredstava«.[33]

Ovo sve je objavljeno u novembru 1916.

Dvije godine ranije podnio sam prijedlog organizovanja naših iseljeničkih kolonija po svijetu i naročito u Americi ... a tek iza srpske pobjede na Suvoboru dr. A. Trumbić poziva dra F. Potočnjaka na prvi dogovor u četiri oka – iza kojega su čitav mjesec dana »zaredala dogovaranja« – s konačnim uspjehom, da se Potočnjak »izjavi spremnim da ode« u Ameriku.[34]

Punomoć je njegova (»Rim, 8 januara 1915«) upućena »svima jugoslovenskim rodoljubima u Americi« s četiri potpisa: dr. Ante Trumbić, dr. Nikola Stojanović, dr. Niko Županič i I. Meštrović – a u njoj se (pored ostaloga) kaže doslovce: »... riješili smo da osnujemo jugoslovenski komitet, koji će raditi, da se naši ideali ostvare. Sjedište komiteta biće u Londonu, a njegova blagajna kod Lloyd's Bank Limiteď«.[35]

Sve je ovo došlo (prije povratka Supilova iz Londona) bez ikakva sporazuma s plenumom JO.

Zašto?

Dr. Ante Trumbić se nije bio još odlučio da izađe pred evropsku javnost – a trebalo je da se barem osiguraju sredstva za »Jugoslovenski odbor u Londonu« – pa je zato samo Potočnjak i otišao s onakvom tajnom punomoći u Ameriku (16. januara 1915.).

Dr. Franko Potočnjak učinio je međutim i nešto više – jednim samim zborom u Chicagu – doduše uz novčani vrlo skroman efekt: $ 5000 manje putni troškovi u iznosu od $ 2000 više preďujmljenih 5000 talijanskih lira.[36]

O dobrovoljcima nema dotada nigdje nijedna riječ!

Trebalo bi citirati čitavu Hinkovićevu knjigu i sve Potočnjakove brošure (a pročitati s posebnom pažnjom sve ono, što se nalazi pod naslovom »U jugoslovenskome komitetu«), da bi se mogla sad i ovdje dočarati drugima ona atmosfera tajnosti prije i poslije odborova konstituisanja u Rimu – i pred onim odocnjelim *istupom* »Jugoslovenskog odbora u Londonu« ... u Parizu.

[32] »Mi znamo, da su Jugosloveni nadareni svim vrlinama, koje rese velike narode, ali znamo i to, da njihovo materijalno stanje nažalost nije na visini njihovog junaštva.«

[33] Dr. Hinko Hinković: Iz velikog doba, str. 172–173.

[34] Franko Potočnjak: Iz emigracije II, str. 14.

[35] Franko Potočnjak: ibid. str. 14.

[36] Franko Potočnjak: Iz emigracije (I–V), Izd. Mirka Breyera, Zagreb 1919.

Nove sumnje su međutim i posebno počele da me muče – s otezanja moje sumnje postajahu sve jače, kad su neki naši drugovi *(otpušteni iz srpske vojske)* počeli da stižu jedan za drugim u Rim.

Mi mlađi smo pretresali s njima svoje i njihove lične doživljaje – i ratne događaje s našeg omladinskog gledišta – zamjerajući kr. srpskoj vladi, što nije odmah u svojim ratnim izjavama istakla jugoslovenski program.

Prvi je vladin proglas – 25. jula 1914. – srpski konzervativan i samo defenzivan. Manifest regenta Aleksandra – 29. jula 1914. – završava riječima :»Srbi, branite svom snagom svoje ognjište i srpsko pleme« ... a šest dana kasnije u drugom on poziva vojnike: – »U boj za slobodu i nezavisnost srpskog naroda«.

Međutim u proklamaciji crnogorskog kralja Nikole pozivaju se Crnogorci u »sveti rat za slobodu Srpstva i Jugoslovenstva« (7. avgusta 1914.) ... dok i ruski veliki knez Nikola Nikolajević u pozdravu srpskoj vojsci pominje Slovenstvo (8. avgusta 1914.). Ali regent Aleksandar ostaje pri svome i dalje – 16. novembra 1914. – pozivajući srpsku vojsku u nove borbe ... »za kralja i otadžbinu«.

Tek svojom izjavom u Narodnoj skupštini poslije srpske pobjeđe na Suvoboru – 7. decembra 1914. – kr. srpska vlada *(koaliciona)* ... »smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak, da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenucima, kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Regent Aleksandar ustraje svemu tome nasuprot u svojemu starom stilu – na proglasima 11. i 28. decembra 1914., pa čak i 7. januara 1915. – govoreći samo Srbima o »Velikoj Srbiji«. Dapače i poslije naših jugoslovenskih proglasa on ostaje »u osvitku Vaskrsa Velike Srbije« – 4. aprila 1915. – pozdravljajući srpsku vojsku sa Hristos Vaskrse ... »da sa uspjehom i slavom završimo veliko započeto delo na ostvarenju Srbinovih ideala«.

Predsjednik kr. srpske vlade Nikola Pašić u Narodnoj skupštini odgovara na pitanje narodnog poslanika Dragoljuba N. Pavlovića – 28. aprila 1915. –: »Ja držim, da talijanski političari i državnici ne mogu poći za tim, da dobiju jedan grad više ili manje, ovo ili ono ostrvo, nego će njena sila biti u slozi srpsko-hrvatskog-slovenačkog plemena i Italije«.

(Pakt Italije sa Saveznicima bio je tada već potpisan u Londonu!)

Onakvi proglasi srpskoj vojsci s ovako premlakim izjavama kr. srpske vlade u Narodnoj skupštini (o narodnom oslobođenju i ujedinjenju – s namjernim izbjegavanjem jugoslovenskog imena) raspaljivali su još i teže sumnje u mladim srcima članova JUO.

Vladislav Fabjančić iznosio mi je svoja zapažanja u vojsci – a Pavle Bastajić ispričao tad i svoje teške doživljaje u komitskim četama. (Ubistvo premladog dobrovoljca radi neznatne zamjerke starijem četniku

silno me potreslo – a proširene glasine o surovosti bezrazložnog batinanja komita podsjetile su me i na moja lična iskustva u Srbiji.) Sve to nas je onda ponukalo, da se pobliže upoznamo s razlozima, zbog kojih su naši drugovi počeli da napuštaju revolucionarni rad. Ujević i Mitrinović uvukli su se bili već u sebe sasvim – a za njima se skoro povukao slomljen i teško bolestan (a dotada između nas najborbeniji) Vlada Gaćinović.

Bezodvlačno trebalo je pristupiti jačem i širem organizovanju dobrovoljačkog pokreta – stvarajući postepeno jugoslovensku vojsku s ideološkim programom JUO.

Podržavale su me u takvoj nakani još i nove sumnje – s druge strane – posebno poslije pojave letka s anonimnom šifrom »Jugoslovenski odbor«. Sam ga je predsjednik sastavio – bez ikakvog obavještenja ma koga iz plenuma kamoli mene kao sekretara *de facto* – s nalogom jednome svome pouzdaniku izvan odbora ... »neka se otipka na mašini, pa razašalje zatvorenim pismima na adrese probranih iseljenika po Americi«.

Oštro sam istupio na otvorenoj sjednici protivu takvog tajnog postupka i napao još oštrije oblik i sadržinu samoga letka, kojim se od iseljenika prosio samo novac.

Citirao sam neka mjesta iz letka:

»Ima brzo šest mjeseci da je buknuo strašan rat u Evropi..... Mnogi naši Srbi, Hrvati i Slovenci umakoše progonstvu njemačko-mađarskom i nalaze se u Petrogradu, u Londonu, u Parizu, u Rimu i u gradovima Švicarske, gdje rade za oslobođenje svih Jugoslovena od tuđinskog jarma. Da budu na skupu za složni rad, osnovaše u Londonu: *Jugoslovenski odbor,* koji radi za budućnost naše mile otačbine. Odbor se stara za sve što treba u ovom poslu, da pomogne onima, koji su u tamnici, njihovim porodicama i onima, koji pobjegoše bez sredstava za življenje. Novaca treba, a nema ih.

Stoga se odbor obraća svima Srbima, Hrvatima i Slovencima, koji su raštrkani po svijetu, da pomognu što mogu. Odkidajte od usta i dajte kako možete, pa i najmanji novčani prilog, što ste krvavim znojem u tuđini stekli. Sve što date, bit će blagoslovljeno, jer dajete na oltar domovine....

»Braćo! Na posao dakle! Dajte svaki, ko što može! Vaše priloge i vaša pisma za naš odbor šaljite na ovu adresu:

LLOYD'S BANK LIMITED
for the Jugoslav Committee
72, Lombard Street, London, City.

Tko hoće, da se znade u novinama, što je dao, neka javi, pa će mu se ime objelodaniti. Tko ne želi, da mu se za ime znade, neka i to javi u svome ili u kome drugome jeziku. Njegovo ime može se i kasnije objelodaniti, kada se vrati mirno doba i kada naša otačbina bude slobodna, da vas natrag primi u svoje krilo i dade vam rađa za napredak svoj i svoga naroda.«

»Jugoslaveni! Srbi, Hrvati i Slovenci! – šalje vam sinovski pozdrav izmučena otačbina, koja će do malo uskrsnuti i probuditi se.«

»London, mjeseca februara 1915.

JUGOSLOVENSKI ODBOR

Zar ovakva da bude naša prva riječ – završio sam ogorčen – i zar ovako da se poziva narod u rat i revoluciju!?

Supilo je tad intervenirao, da još jednom otkloni sukob – predlažući kompromis: – neka ja sastavim proglas dobrovoljcima »koji će se odštampati u nekoliko hiljada primjeraka ... a da se onaj letak ipak otipka u nekoliko primjeraka i razašalje samo na poznate adrese istaknutijih iseljenika«.[37]

Obrazlažući tad i svoje prijedloge ponavljao sam stare argumente (koje navodim ovdje s obzirom na različitu terminologiju letaka i njihov duh), da naziv *jugoslovenski* nije samo pridjev imenski nego i *politički termin*, pa stoga baš *o* mjesto *a* ... »kako se ne bi sad i tu ponovilo tragično razmimoilaženje našega Zapada s našim Istokom« – kao nekada religijski – pod onim starim znakom u vezniku *i* i *po*«:

1. *jer ovo revolucionarno političko narodno jedinstvo ne treba brkati s kulturnim težnjama »Ilira« ili vladike Njegoša i Strosmayera,*

2. *jer i naziv ujedinjenog naroda u narodnoj državi treba da bude jedinstven.*

Slavenu je korijen u riječi *sclavus* ... (Sloven pak označuje suprotnost – u govoru ili slovu – onome, što je nama nerazumljivo: Nijemac) ... pa vjerojatno već i zato *servus* ne bi pristao da svoje ime zamijeni sa *sclavus.*

Trumbić se sam i dalje opirao pristajući preko volje uz većinu, koja je tada prihvatila jednoglasno zajednički naziv za naš odbor *jugoslovenski.*

Mi smo ljubomorno čuvali jugoslovensko narodno jedinstvo – s dosljednim poštovanjem ravnopravnih narodnih imena – navodeći sva tri uvijek: Slovenci-Hrvati-Srbi (geografskim redom od sjevera prema jugu) ili (po brojčanom stanju) Srbi-Hrvati-Slovenci.

(Takvu praksu JUO prihvatio je načelno JO u Londonu – a kasnije također i JNO u Južnoj Americi i JNV u Washingtonu.)

Pričinjalo se onda svima nama, da su tim i prilike u samom odboru poboljšane – ali se opet iznenada sve pogoršalo pri rješavanju tih istih pitanja sa kr. srpskom vladom.

[37] Onaj anonimni letak primio je g. Pasko Baburizza u Valparaisu mjeseca marta i odgovorio 7. aprila 1915. Objavile su ga tad i neke naše iseljeničke novine. Odštampan je u cjelini u Arhivu JNO, knj. I, sv. I, Zagreb, 25. maja 1934.
Drugi proglas odštampan je također u tom istom svesku Arhiva JNO.

Rimsko poslanstvo kraljevine Srbije postavilo mi je po višem nalogu (Vrhovne vojne komande) nekoliko pitanja, na koja sam odmah sastavio pismen odgovor – ali s obzirom na političku sadržinu smatrao sam se obvezanim, da to prethodno pokažem odborovu predsjedniku. Opet se nas dva nismo mogli složiti, pa nam nije preostalo drugo, nego da se obratimo na plenum. Zaredale su tada brojne i duge sjednice s beskrajnim diskusijama – u kojima su tražene napokon i nekakve izjave od nas ... da bi dobrovoljci tim oslobodili starije odborove članove – po doslovnim predsjednikovim riječima – »svih odgovornosti pred roditeljima (dobrovoljaca) *za svaki slučaj* ...«

To je bilo već i previše za nas – punoljetne – i tada sam odbio to od nas oštrom upadicom.[38]

Treba međutim uporediti odgovor Trumbićev (kr. srpskoj vladi) s mojim nacrtom takvog odgovora (prilog 1 i 2), da bi se moglo vidjeti, na kakvim su zakučicama zapinjala naša jugoslovenska pitanja u onom presudnom vremenu.[39]

Pismo, koje sam uputio prof. Božidaru Markoviću u Niš – uporedo s pismom, koje sam ranije pisao bratu Milanu u Antofagastu – donekle će bar objasniti stvarne razloge i moje lično raspoloženje u onom našem sukobu.[40]

Vidim i sada (poslije četrdeset i pet godina), kako je zaista bilo krajnje vrijeme, da se mladi pokrenu sami – bržim tempom – i stari političari primoraju snagom revolucionarnog dobrovoljačkog pokreta, da napokon izađu pred evropsku javnost sa otvorenim izjavama – za integralni *jugoslovenski program.*

Neposredno pred onakvim istupanjem na onom za mene posljednjem odborovom sastanku poveo se među nama tu skupljenim ovakav razgovor (8. marta 1915.):

– Italija ne će ući u rat.

– A ja se bojim, da će Italija doskora biti u ratu (na strani Saveznika), pa da će za njom i Bugarska (ali na drugoj strani nažalost) ući također u rat.

[38] Ne sjećam se više koji sam izraz upotrebio – ali ja sam osjećam i sada, koliko je morao biti za sve njih uvredljiv. Pri prkosnom potpisivanju one izjave promrmljao sam nešto glasnije o »bankovnim čekovima«. (Otprilike je to moglo glasiti ovako: sada kad mi potpisujemo svoje izjave – da stavljamo bezuslovno na raspolaganje kraljevskoj srpskoj vladi svoje živote – trebalo bi da svi ostali odborovi članovi potpišu bar mali bankovni ček... »na oltar domovine«! Napravio sam naime aluziju na jednu frazu iz onoga letka (Trumbićevog), ali – priznanjem otvoreno sad – ciljajući također i na pomenutu tajnu misiju Grge Kaliterne. Zaista je to s moje strane bilo surovo prema starijem čovjeku – ali ja sam i sad uvjeren o tom, da je moje odbijanje onog insulta bilo ne samo izkreno (subjektivno) nego i opravdano (objektivno) bez obzira na formu.

[39] Oba teksta (prilog 1 i 2) su odštampana u Arhivu JNO (g. 1934), dok je Trumbićev u cjelini, a moj u kratkim izvodima izišao u knjizi M. Paulové (1925). Međutim obje knjige su sasvim iščezle iz prometa danas.

[40] V. prilog 5 i 6. Oba pisma odštampana su također u Arhivu JNO (g. 1934), ali bi se danas jedva moglo naći to izdanje i po javnim bibliotekama.

Odgovorio sam ovako na onu kategoričku vrdnju dra Ante Trumbića – a on mi dobaci tada s visoka:

– Tko tako misli, ne misli politički; jer Italija samo ucjenjuje Saveznike svojim neutralitetom isto onako, kao što postupa Bugarska da nešto uštine Srbiji.

– Vrijeme će dokazati, tko je od nas u pravu.

(Kartu, na kojoj sam ove svoje riječi citirao – nekoliko mjeseci kasnije s glagolom u perfektu – poslao sam iz Antofagaste na adresu predsjednika JO u London!)

Ispuštajući mnogo takvih »uštipaka« (sitnih i sitničavih) zaključujem ovo poglavlje – svijestan odgovornosti pred objektivnim sudom javnosti – ovom svojom kategoričkom tvrdnjom:

»Jugoslovenski odbor u Londonu« *konstituisan je ponovno* (u pariškom hotelu »Madisson« – 30. aprila 1915.), da bi za svoje ranije propuste bili tim *opravdani* neki njegovi članovi – a u prvom redu njegov opet isti predsjednik.

ŽENEVA

»Londonski pakt« je tajno potpisan 26. aprila 1915. – a pet dana kasnije – 1. maja 1915. izišao je pred evropsku javnost otvoreno »Jugoslovenski odbor u Londonu«.

Porazno je na svu jugoslovensku emigraciju djelovala vijest o tajnovitom ulaženju talijanskom u rat – ali još poraznije odjeknulo je saznanje o sudbonosnom zakašnjenju naših emigrantskih političara da nastupe javno.

Međutim se već onda (i dugo poslije rata) prepričavao dramatski prizor o Supilovu *ranijem otkrivanju* tajne diplomatske igre – saveznićke i talijanske – u Petrogradu. Supila je to stvorilo legendarnim. Oštroumnim uvlačenjem u dušu carskih birokrata ruskog ministarstva vanjskih poslova – on bi bio naslutio grdnu spletku ... i riješio se, da to sve razmrsi smjelim upadom u ministrov kabinet.[41]

Sazonov iznenađen ukoči se pred njim – a on uperi na carskog ministra prst.

– Vi ste nas izdali!

Zbunjenu ministru ne preostaće drugo nego da jugoslovenskom emigrantu prizna svu istinu.

– Se non è vero ... è ben trovato!

Kliknu veselo jedan skeptik između nas. Ali više nego uvjerljivo je prikazivanje ovoga prizora u napisima Seton-Watsona po knjizi M. Paulové. A to se donekle podudara s onim, što smo slušali od samog Supila u Ženevi poslije njegova povratka iz Rusije.

[41] Razdoblje 29. (3.–3./4.) 1915. Supilo nije zabilježio dan.

Krivo bi međutim bilo zamišljati, da se dotada nije slutilo ništa o talijanskom ucjenjivanju Saveznika. Ako se pročita samo poneki članak ili bar i jedan od mnogobrojnih dopisa, koje smo slali po svim iseljeničkim naseljima ili objavili u tamošnjim listovima – od kraja jeseni 1914. do početka proljeća 1915. – razabrat će se, kako smo na talijansku intervenciju čekali iz dana u dan. Pogotovu je to bilo nama jasno, kad je već došlo do konstitucije Jugoslovenskog odbora u Rimu – *i otvorila se njegova kancelarija do Castro Pretorio.*

Mi smo svakodnevno s prozora te zgrade – gdje se razvila živa djelatnost oko skupljanja dobrovoljaca za »Jadransku legiju« – posmatrali užurbano vježbanje talijanskih rekruta po dvorištu i poljani oko vojničkih kasarna toga »pretorijanskog tabora«.

Treba i to sve znati, da bi se mogli shvatiti dalji sukobi mlađih sa starijima – i kasnija međusobna predbacivanja starijih odborovih članova – pa zatim i naš burni raskid s odborom i napokon istup Supilov.

Sve to je vrlo uskim vezama međusobno povezano, pa se jedno bez drugog i ne može razumjeti niti bi se mogla shvatiti ona tendencija, da se odborova krivnja za neuspjehe svali na »bivše članove« – *novom odborovom konstitucijom* – a zatim i posebno navalama na Supila.

R. W. Seton-Watsona smatrali su svi članovi JO (i svi pomenuti pisci smatraju) jednim od najsigurnjih izvora saznanja o tome, kako je postala Jugoslavija.[42]

Oštrim naglaskom on iznosi, da je Supilo na vrijeme obavještavao Trumbića – petrogradskim telegramima 29./3., 3/4. i 7./4. 1915. – apelujući na njega, da s ostalim drugovima smjesta pođe u London (»pogibelj je skoro neizbježna« ... smatrajući ... »Istru i veću polovinu Dalmacije posve izgubljenom«), ali Trumbić se nije odazvao pozivu Supilovom ... i mjesto u London – otišao je sam svojom inicijativom u Niš.

Seton-Watson objašnjava zatim i jednu zanimljivu okolnost o predstavništvu (emigrantskom) jugoslovenskih zemalja pod Austro-Ugarskom – i tumači razloge, zašto su Trumbića (»predsjednika većine u Dalmatinskom saboru«) htjeli oni (»jugoslovenski prijatelji«) vidjeti u Londonu – a mi zaključujemo već iz toga, kako su vjerojatno isti razlozi potakli Supila, da Trumbića još u Rimu predloži za predsjednika »Jugoslovenskog odbora u Londonu«.

Trumbićev neposluh apelu Supilovu s tim u vezi naziva Seton-Watson »*strašnom pogreškom*« ...

[42] »Nova Evropa« (br. 11. 2, 11. 12 i 26. 12 26 i br. 11. 1. 27) Zagreb 1926.–1927. Uporedi zatim i njegova djela:
R. W. Seton-Watson (Scotus Viator): *Racial Problems in Hungary*, 1908 i *Corruption and Reform in Hungary*, 1911 (Constable & Co) i posebno *The Southern Slav Question & the Habsburg Monarchy*, 1911 i *Apsolutism in Croatia*, 1912 (Constable and Co), *The Balkans, Italy, and the Adriatic*, 1915 (Nisbet & Co.) i *German, Slav and Magyar* (Williams and Norgate) London 1916. (Nadamo se da će se s nama složiti svi mirni promatrači historijskih zbivanja – da je država Srba i Slovenaca stvorena aktivnim akcijama – a ne deklaratornim deklaracijama.)

(Mi smo podvukli sad ove teške riječi.)

»... jer da su članovi novo-osnovanog Jugoslovenskog odbora, koji se pojaviše u Londonu mjesec dana kasnije, došli bili početkom travnja, zapadni državnici ne bi lako popustili talijanskom pritisku, a Italija se ne bi nalazila u tako povoljnu položaju pri pregovorima. Ovako, Jugosloveni su ostali bez svojih zastupnika u Londonu baš u kritičnom času, i ova je činjenica bila velikom smetnjom za njihove prijatelje na zapadu, koji su se u službenim krugovima zauzimali za njihovu stvar«.[43]

Odavle treba da se sad opet osvrnemo natrag – da bi razabrali bolje ne samo, zašto se Jugoslovenski odbor iznova konstituisao u Parizu ... nego i čemu se već onome rimskome odredilo sjedište u Londonu – ukoliko se nije također i time htjelo (pred a. u. vlastima) što dalje otkloniti svaku sumnju od kolonije jugoslovenskih emigranata u Rimu.

(Meni se bar onda pričinjala i suviše prozirnom ona stilizacija prvoga letka iz Rima – u kojemu je poslije nabrajanja glavnih evropskih gradova s jugoslovenskim političkim izbjeglicama na posljednje mjesto došao Rim!)

R. W. Seton-Watson bio je u onim kritičnim danima također u Rimu.

Nisam onda mogao da naslutim išta o pregovorima Saveznika s Italijom iz onako kratkog razgovora s njim u salonu srpskog poslanstva (dok smo dozivali čak u pamet i sjećanja iz dubrovačkih manifestacija njemu g. 1908. – s mojim pozdravnim govorom pred »Imperialom«), *ali nije bilo bez razloga njegovo upozorenje nama svima, da bi za svaku dalju akciju bio podesniji London.*

Supilo je na svom povratku sa zapada – osim one sugestije o Trumbićevu predsjedništvu – jamačno morao nešto više da nasluti o talijanskim pregovorima sa Saveznicima (kako smo već i pomenuli, da bi sad ovdje to bilo jače naglašeno), pa je on očito baš i zato žurio preko Niša za Petrograd.

M. Paulová međutim u svojoj knjizi navodi mnogo toga u tom putu (zaključujući sve samo po pričanju odborovih članova – poslije Supilove smrti): – »Ako promatramo razvitak (opisan u IV. poglavlju njene knjige) s toga stajališta, onda je za uzajamni odnos Jugoslovenskog odbora i srpske vlade bilo možda direktno nepovoljno, što je prvi, koji je stupio s njome u dodir, bio baš Supilo«.[44]

Trumbićevo je ovo gledište na niški boravak Supilov.

Trumbić ovim opravdava, što je sam onda krenuo na istok (6. aprila 1915.), a ne skupa s ostalim članovima na zapad – u odgovor na petrogradske telegrame Supilove.

[43] R. W. Seton-Watson: ibid.

Međutim iz ovoga ne bi trebalo propustiti, da se zapazi, kako su naši engleski prijatelji morali već onda znati, da se pregovorima londonskim i nama kroji kratka kabanica. I još nešto. Naglasak na »novo-osnovani« odbor očituje, kako je Seton-Watson od Supila čuo također i razloge, zašto se JO ponovo konstituisao u njegovoj (Supilovoj) odsutnosti – *pro forma.*

[44] M. Paulová: JO str. 31.

»Za »Jugoslavenstvo« bilo je i to nepovoljno, što se akcija za ujedinjenje počela u Rusiji s hrvatske i slovenske strane vrlo kasno«. – M. Paulová tako kaže, govoreći o Supilovom odlasku (28. januara 1915.) preko Niša za Rusiju. – »Jugoslovenski odbor mogao je tek u ljeto 1915. da designira svog delegata u Petrograd«.

Zašto sad opet ovoliko zakašnjenje od nekoliko novih mjeseci – to stariji članovi odborovi nisu objasnili ni kasnije ... dajući sakata obavještenja češkoj spisateljici za jugoslovensku historiju.

Ali to se tumači drugim okolnostima – makar i neizravno.

Poslanik Ljuba Mihajlović pozvao je također i dra Hinka Hinkovića u Rim.

Hinković o tom i sam govori naďugo.

»Sa mojim sam se budućim odborskim drugovima iz Dalmacije rijetko viďao ... uopće sam osjećao, da im nisam baš mnogo po volji – pa da su me pozvali u svoje kolo tek od nužde. *Bio sam jedini aktivni član Hrvatskog sabora u emigraciji, pa je s toga moje ime moglo imati i neku propagandističku vrijednost . . .*[45]

Dr. Hinko Hinković otišao je stoga natrag u Ženevu, pa u Pariz – bez ikakvih osobitih zadataka, o kojima priča dr. Nikola Stojanović.

(Stojanović je također otišao iz Rima – možda opet u kakvoj misiji radikalskog predsjednika kr. srpske vlade – ali tako isto bez ikakva posebna zadatka ili ma kakva naloga Jugoslovenskog odbora.)

Dr. Franko Potočnjak u svojim opširnim i otvorenijim izlaganjima navodi, kako su se članovi JO razišli na razne strane tek iz Londona (februara 1916.), kad se održala »uopšte prva plenarna sjednica nakon toga što smo se razišli iz Londona« – razumije se: *poslije one pariške konstitucije.*

Jugoslovenski odbor okupio je na svom prvom pariškom sastanku iste one ljude, koji su ga sačinjavali, kad se konstituisao u Rimu – dr. Ante Trumbić, dr. Hinko Hinković, Ivan Meštrović, dr. Nikola Stojanović, dr. Dušan Vasiljević, dr. Nikola Županič, Dr. Ivo De Giulli, dr. Miće Mičić, dr. Julije Gazzari i dr. Josip Jedlowski – osim dra Franka Potočnjaka (na putu iz SAD) i Frana Supila (tad u Petrogradu), pa i nas (mlađe opozicije tad u Ženevi). Jedini novi član – Milan Marjanović – stigao je bio tek iz domovine. Dakle nisu tačna ni ona obavještenja, koja su data Miladi Paulovoj o sastavu članstva – niti su bile tada donesene neke nove odluke ili možda izvršene kakve promjene – što bi pravdalo makar i formalno ponovnu konstituciju JO. Novi članovi – dr. Gustav Gregorin i dr. Dinko Trinajstić – nisu bili otputovali još iz domovine (pa nisu mogli već onda ni ući u odbor), a

[45] Dr. Hinko Hinković: Iz velikog doba, str. 268 (posljednja rečenica podvučena u orginalu).

Meni je lično dr. Hinković o tome pripovijedao na našim zajedničkim putovanjima po SAD. On je predamnom (Dalmatincem) govorio tad o Trumbiću singularno ne upotrebljavajući plural »odborovi drugovi iz Dalmacije«.

dr. Bogumil Vošnjak ušao je za njima tek u ljeto 1915. Iseljenički predstavnici – dr. Ante Bjankini, don Niko Grško vić, prof. Mihajlo Pupin, Paško Baburica, Vjekoslav Mitrović i Vjekoslav Moro – bili su naimenovani tek u Londonu (poslije zborova u Sjevernoj i Južnoj Americi) dok su ostali članovi – dr. Ante Mandić, dr. Milivoj Jambrišak, Ćiro Kamenarović, Jovo Banjanin i dr. Milan Srškić – kooptirani mnogo kasnije. A naivan je ionako zaključak (izvučen iz ove ponovne konstitucije): »Time prestaje u akciji emigracije prvi period anonimnog djelovanja u inostranstvu i počinje se (sad opet – iza one mletačke – ova pariska) jugoslavenska revolucija«.[46]

(Poslije rata – »u znak priznanja za njihov požrtvovni rad« – kooptirani su neki članovi: Veljko Petrović, Rudolf Giunio, dr. Pero Slijepčević, dr. Drago Marušić, dr. Ivan Gmajner, Tomo Šorli, Frano Cvjetiša, Pavle Ostović, Zlatko Turković, Bogoslav Kujundžić ... pa su i mene – formalno – turili među nove poratne članove moji stari ratni drugovi iz JO u Rimu.)

Ipak se pokazalo tačnim ono prvotno naše gledište: da će tek otvoreni nastup JO – s određenim jugoslovenskim programom ujedinjenja – oslobođenje Slovenaca-Hrvata-Srba ispod austro-ugarskog jarma postaviti pred evropsku javnost i kao *međunarodni politički problem.*

Jugoslovenski program u Prvom svjetskom ratu objavila je prva Jugoslovenska ujedinjena omladina.

JUO viknula je svijetu svoju revolucionarnu parolu – likvidiranje zadnjih ostataka feudalnih državnih tvorevina.

Austria delenda!

Simbolički povezujući jugoslovensku stvar s češkoslovačkom (uvodnom riječi T. G. Masaryka) mi smo snažnom logikom u svojoj knjižici na francuskom jeziku naglasili neminovnu potrebu rušenja habsburške monarhije ... istaknuvši prvi savezнički cilj rata: *ostvarenje načela narodnosti – narodne države.*[47]

Ona »je od historiske važnosti napose i za naš (češkoslovački) narod, budući da joj je uvod napisao profesor Masaryk, a to je jedna od prvih javnih izjava, kojom je Masaryk sebi zatvorio put u domovinu i pristao uz revoluciju«.[48]

Ovo poratno priznanje češke spisateljice nije osamljeno. Našu knjižicu primili su odmah s priznanjem i francuski i engleski nama prijateljski krugovi. Ona je pozdravljena oduševljeno po zarobljeničkim logorima. A posebno (u hrvatskom izdanju na stotinu hiljada primjeraka) naišla je na silan odjek po svim jugoslovenskim i češkim naseljima u Americi.

[46] M. Paulová: JO str. 73.

[47] Pero Slijepčević – Ljubo Leontić – Vladislav Fabijančić: *L' Unité Yougoslave* (Paris, Plon-Nourrit 1915).

[48] M. Paulová: JO str. 96 i cijelo poglavlje XII: *Akcija u Ženeci.* (Mislimo da je to bila također i prva zaista revolucionarna javna riječ T. G. Masaryka.)

Mi smo svijesni, da će neka mjesta u toj našoj izjavi naići također i na zamjerke – jer smo i suviše mnogo uprostili problematiku nutarnjeg uređenja jugoslovenske države. Mi smo to uradili namjerno. Nemoguće je bilo u jugoslovenskom programu sasvim izbjeći stav o nutarnjoj politici nove države – a upuštati se makar i krupnim crtama u samu državnu strukturu bilo je opasno. Zapadnjački konzervativni saveznici s carskim ruskim birokratima nisu bili skloni revolucionarnoj likvidaciji cesarske i kraljevske monarhije na Dunavu. Dapače su oni protivni bili ma kakvom *oslobađanju i ujedinjavanju sa Srbijom i Crnom Gorom.* Kakvo im je to oslobođenje – »katoličkih zemalja« – ispod slavnog habsburškog žezla »jeruzolimskog kralja«? Balkan!

Jednima je habsburška monarhija bila potrebna, da je suprostave hohenzolernškom Reichu – protiv ujedinjenja svih zemalja njemačkog jezika u glomazan imperij Wilhelma II. Drugima je bilo neprikosnoveno katoličko carstvo – Njegova Veličanstva apostolskog cara i kralja *jeruzolimskog* Franz Josepha I – protiv istočnjačkog pravoslavlja i luteranskog protestantizma. A svima skupa bijaše zazorno revolucionarno rađanje novih slovenskih država ... »koje bi se mogle – u nedalekoj budućnosti – združiti u *savez.*

Zadovoljiti samo djelomično velikosrpske želje – malim izlaskom na more – to je bio svim savezničkim kabinetima *maksimalni program.*

Italija sama predstavljala je za sve nas i posebnu opasnost.

Ali sve te opasnosti skupa ne bi toliko ugrožavale jugoslovensku državu, kad opasnost – i to najveća – ne bi vrebala iz samoga gnijezda radikalske vlade kraljevine Srbije.

Svi ti razlozi diktovali su nam oprez.

I takt!

Mi smo i zato naglasili načela narodnog samoopredjeljenja.

»Ne postoji nikakvo nutarnje pitanje o sastavu te države, a pogotovu ne takvo, o kojemu bi morale da se brinu evropske Velike sile.«

Srbiju smo nazvali Pijemontom Jugoslovenstva – možda suviše pojednostavljeno makar i protiv svog uvjerenja u pogledu izbora takvog uzora – ali talijanskim okupatorima bilo je najpodesnije (simboličkom asocijacijom) suprotstaviti historiju talijanskog oslobođenja ispod austrijske čizme i njenog ujedinjenja s Pijemontom.

»Svako drugačije rješenje, pa čak i oktroisanje više slobodnih ili poluslobodnih jugoslovenskih država, značilo bi samo fatalno ponavljanje historije, značilo bi ponovno raskidanje jugoslovenskog naroda, poštivanje tuđih interesa, a ne jugoslovenskih ... Svaki dio njihove zemlje, koji ostane izvan ove države, ma pod kojom stranom silom, biće samo izvor skorih i još težih sukoba i komplikacija ... Vjerujući u snagu

svog naroda, koji je umio da se bori toliko vjekova i da pobijedi toliko prepreka, Jugoslovenska ujedinjena omladina bdiće više nego iko, da se izvrši neokrnjen i potpun nacionalni program Jugoslovena«.[49]

(Mi smo bili svijesni, koliku prijetnju sadrže ove riječi jugoslovenske revolucionarne omladine.)

»*Jesmo li bili jedno – jedno ćemo i da ostanemo.*

Nismo li bili jedno – jedno ćemo da postanemo.«

»Jugoslavija« – centralni organ Jugoslovenske ujedinjene omladine – uzela je takav stav uoči rata.[50]

Mi smo tome stavu jugoslovenskom ostali dosljedni do kraja.

Nama je bilo sasvim jasno, da naša izjava ne može prejudicirati slobodnoj volji naroda. Oslobođen u granicama narodne države on će sam i nezavisan urediti po svom nahođenju svoj vlastiti dom. Ujedinjavanje njegovo uvjetovano je doduše objektivnim uslovima (prvenstveno ekonomskim), ali također i subjektivnim elementima volje i navika u zajedničkom životu.

Društveno uređenje izvršit će tad i mnogo lakše – »milom ili silom« – probuđene snage radnika i težaka s novim naraštajem jugoslovenske omladine ... ako »predratna revolucionarna omladina« izvrši svoj ratni zadatak.[51]

Dok se knjižica prevodila i odštampavala, mi smo živo radili u svim pravcima.

Odmah po dolasku iz Rima – okupivši jugoslovensku emigraciju u Ženevi – mi smo donijeli zajedničku rezoluciju (8. maja 1915.), da bi se solidarisali sa zborom, koji su naši drugovi organizovali u Nišu (23. aprila 1915.) nabrojivši poimence sve naše neoslobođene zemlje: »Dalmaciju, Istru, Trst, Goricu, Gradišku, Koruško, Štajersku, Kranjsku, Međumurje, Prekomurje, Bačku, Banat, Hrvatsku, Slavoniju, Rijeku, Bosnu i Hercegovinu« – ističući na prvome mjestu najugroženije krajeve – a dosljedno (u svakom pominjanju narodnih imena) na prvo mjesto stavljali slovenačko ime – starajući se ipak i da se ne povrijedi pobjedama rasplamtjeli srpski ponos.

»Slovenci-Hrvati-Srbi – zajedničkim imenom Jugosloveni – jedan su narod.«

Radi toga, oni traže oslobođenje svih Jugoslovena i ujedinjenje svih srpskih, hrvatskih i slovenačkih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu jedinstvenu slobodnu i nezavisnu narodnu državu«.

[49] Arhiv JNO str. 16–23. Manifest JUO napisali članovi C. K. (Srbin-Hrvat-Slovenac) sa predgovorom profesora T. G. Masaryka, »Jugoslavenska Država«, Antofagasta, br. 22–28, G. I., 2–13 jula 1916.

Centralni komitet JUO je označen i tu radije s incijalima CO (centralni odbor) mjesto CK – jer ondašnju omladinu je takva kratica podsjećala na austro-ugarski c. k.

[50] »Jugoslavija« – Ljubo Leontić: Uvod – Prag, 1. maja 1914.

[51] Praška »Jugoslavija ibid.

Ženevska rezolucija razaslana je letcima na sve strane – s hiljadama dopisnica, na kojima je grafički nacrtana jugoslovenska etnografska mapa s otisnutim gornjim programom i statističkim brojkama. Sve je to pojednostavljeno, da bi se prvim pogledom upilo svakom u mozak ono, što je u ratnom vremenu i bilo bitno. Nove hiljade dopisnica drugog izdanja u bojama došle su zatim odmah s desecima hiljada trećega izdanja (američkog) i stotinama hiljada maraka (s mapom u bojama), koje su po našim molbama trgovačke firme lijepile na svojim pismima po svim krajevima kugle zemaljske.

Dotad u svijetu nije se znalo za nas.

(Jugoslovensku propagandu nazivala je talijanska štampa »najrafinovanijom propagandom u svjetskoj historiji«.[52]

Moram ipak ovdje nadodati, kako sam u prvim danima po mom prelasku a. u. granice nacrtao mape i tražio, da se odštampaju još u Rimu (jesen 1914.), ali je moje nastojanje bilo uzaludno – iako se o njima vrlo povoljno izrazio prof. Jovan Cvijić – pa sam i ove prve ženevske dao sam u štampu o trošku prve pošiljke novca moga brata Milana iz Antofagaste.

Međutim su našu brošuru s mojim dopisnicama i markama plijenili organi kr. srpske vlade – dok su preko naših omladinskih edicija (brošure i rezolucije i mapa) zvanične i nezvanične starije političke ličnosti prelazile mukom – solidarne s »Jugoslovenskim odborom u Londonu«.

M. Paulová ne bi nam zatim i sama nanijela nepravdu, da nije bilo i takvih poratnih obavještenja (od strane starijih odborovih članova), koja su češku spisateljicu dovodila do zaključka: ... »da je ona (JUO – koju M. P. naziva stalno »nacionalističkom omladinom«) u shvatanju konkretne strukture buduće zajedničke države bila bliža Pašiću nego poimence Supilu. Omladina je zahtijevajući integralno rešenje programa bila za centralizam, a razlikovala se svojom koncepcijom Jugoslavije od Pašićeve koncepcije zapravo samo imenom države, ali dakako i jugoslavenskim duhom, koji je imao da ispunjava tu njezinu državu. Pa u tome je upravo i bila jezgra pitanja«.

(M. Paulová je ostala dužna, da čitaocima razjasni, što bi po shvatanju njenih obavještajaca značio »jugoslavenski duh«.)

»Spor – produžava zatim odmah M. P. – »jugoslavenstva« i ideje narodnog jedinstva još je i danas, a bio je od svoga početka težak problem po tome, što su centralistička Velika Srbija i centralistička Jugoslavija uistinu dva državna oblika, u kojima je državno uređenje, t. j.

[52] *Corriere della sera, L'Idea nazionale, La Stampa, Il Giornale d'Italia* i tako dalje. – Mi smo produžili međutim i da svoje napise otpremamo krijumčarskim putovima – pa smo slali tako i ustriške iz novina već iz Rima – znajući po vlastitim iskustvima (na pr. »veleizdajnička uloga« dr. Gusti Mišetića, a. u. policijskog komesara u Trstu), da po svim a. u. građanskim i vojnim uredima mnogi naši drugovi vrše namjerno sabotažu... ali računajući također i na psihologiju znatiželjne publike i zaplašene birokracije, koja i besvjesno širi paniku.

sve konkretne forme, koje su njihov izražaj, izuzevši samo različno ime, de facto iste. Različan je samo duh, koji bi imao da ispunjava život u državi i koji se očituje konkretno u političkoj praksi.«[53]

Mi ćemo se pozvati na cio niz izjava i napisa naših u toku rata, iz kojih će se razabrati, koliko su netačna bila obavještenja, na kojima se zasniva onako proizvoljni zaključak – o tobožnjoj omladinskoj – »centralističkoj Jugoslaviji«.

T. G. Masaryk odmah je shvatio stav i nakane JUO – i našu taktiku – odobravajući nam u pojedinostima svu sadržinu knjižice bez ikakve zamjerke. Poslije mog izlaganja i čitanja teksta (stavak po stavak i – prema njegovu traženju – s djelomičnim prevođenjem na češki) on me pozvao da uđem u njihov odbor (češkoslovački) »kao član i posrednik između jugoslovenskog i češkoslovenskog političkog predstavništva u inostranstvu« (koje će se obrazovati doskora). Ma koliko velika bila čast – a za mene posebno (poslije rimskih sukoba) još i veća zadovoljština – morao sam odbiti njegovu ponudu ...

– ... jer iz dana u dan čekam s drugovima pasoše da putujem na srpski front.

– Jste blazen?!

– Děkují, pane profesore! Taman to isto mi je rekao vaš odlični sljeđbenik i predvodnik naprednih demokrata u Dalmaciji. Drago mi je, što se vas dva slažete u brizi za mene ... ali meni je još i draže, što sam idem svojim putem.

Dugo me nagovarao, da se okanim »garibaldinske romantike« – jer da je krvoprolića bilo dosta ... »a vaša zaostala zemlja oskudijeva intelektualnim radnicima kao nijedan kraj u Evropi«.

(Dobro sam razumio i mnogo cijenio njegove razloge i plemenite namjere – ali mene je njegov pacifizam onda podsjetio na Tolstojevo »neopiranje zlu« ... (zapravo hinduski pogled na svijet) ... a silno me i stoga iznenadio kasnije svojim izjavama po povratku iz Rusije – u Americi: – da je s češkim legijama mogao spriječiti rusku revoluciju!)

Objavljivanje naše ženevske rezolucije i pojava mapa s jugoslovenskim programom uzbunila je starije članove »Jugoslovenskog odbora« u Londonu«. Milan Marjanović odaslan je žurno – kako mi se sam izrazio – »da primiri pobunjenu omladinu«. Obradovao me njegov dolazak i stoga, što sam to doveo u vezu s mojim izvještajem i prijedlozima, koje sam otpremio ranije JO u London.[54]

Marjanović me potaknuo, da pođem u Ameriku – a da nije kazao ništa o ma kakvim odlukama JO u Londonu. Ustvari takvih odluka još onda nije ni bilo – jer o njima zaista nije znao ništa ni on. Jugoslovenski odbor izđao je po dolasku u svoje londonsko sjedište svoj drugi

[53] M. Paulová: JO str. 94–95 i čitavo poglavlje XII. *Akcija u Ženevi.*
[54] Prilog G. Arhivu JNO str. 56–58.

proglas – Amerikancima – kojim se također i tu ponova traži samo novac ... dok o dobrovoljcima nema opet ama niti jedne jedine riječi.

(Neprekidno takvo moljakanje ponavlja se stalno skoro u svim pismima odborovim Južno-Amerikancima: – »Prema izgledima, kako se danas prikazuju, Jugoslovenski odbor će i za buduće skoro isključivo biti upućen na potporu Vaše rodoljubne i požrtvovne organizacije« ... jer ... »od sjevero-američkih doprinosa ne može Odbor da računa ni na kakvu stalnu novčanu pomoć« ... i nastavlja se tako sve dalje – iz godine u godinu – čak i do pisma »Cannes, 30. III. 1917.« predsjednika JO predsjedniku JNO u Južnoj Americi.)[55]

Tek izuzetno – u pismu JO »London, 18. juna 1915.« (upravljenom na »Slavenski crveni križ«!) govori se usput o dobrovoljcima – ali ovako: – ... »Pošto nas dijeli prevelika daljina, pa nam je onemogućeno, da se brzo dogovaramo i sporazumimo, preporučamo Vam, *da sami organizujete sakupljanje dobrovoljaca i sredstva za naš rad.* Kad se prijavi dovoljan broj dobrovoljaca – a do Vas je, da se prime samo ljudi, koji će nam biti na diku – brzojavite nam, te ćemo Vam mi istim putem naznačiti, kada i kako da ih otpremite ovamo«.

I zatim u svom pismu »London, 28. julija 1915.«. na istu adresu: – »Naš Odbor jednoglasno je zaključio na svojoj redovitoj sjednici, održanoj dne 29. pr. m. (Zašto mjesec dana ranije? – Ovo je naš upitnik.). da odašalje u Južnu Ameriku svog člana g. dr. Miću Mičića, a u Sjevernu Ameriku također svog člana g. Milana Marjanovića, da kao odaslanici i opunomoćenici »Jugoslovenskog odbora« provedu u našim prekomorskim kolonijama jednu jaku narodnu organizaciju i *posebice novačenje za Jugoslovensku legiju*«. Preporučujući zatim odborovog člana dra Miću Mičića biranim riječima tu se nadodaje ... »u opravdanoj nadi, da će odvesti na bojno polje, gdje se odlučuje sudbina naše uže domovine Hrvatske i Slovenačke, četu sokolova, o kojima će povijest Jugoslavije govoriti kao o najdivnijim vitezovima našega naroda« ... (i dalje) ... »da udari temelje što boljoj opće-narodnoj organizaciji *naše prekomorske braće, koja će u narodno-gospodarskim pitanjima naše buduće slobodne domovine igrati znatnu ulogu.*«

(Očito se i tu cilja više na izuzetno bogate iseljenike – s prvenstvenom brigom za njihovu novčanu pomoć Odboru – nego što se vodi računa o iseljeničkoj većini, koja će davati dobrovoljce za front.)

Pismo tada završava: – »Kako će ovo pismo, nadamo se, stići u vaše ruke par dana prije dolaska našeg izaslanika, lijepo Vas molimo, da njegov dolazak odmah najavite svim rodoljubima, kojih će pripomoć trebati«.

Očigledno se ovim i ovakvim pismom (»opće narodnoj organizaciji ... i tako dalje) htjelo preduhitriti mene pri mom ranijem dolasku na američko tlo – dok će usput i lično da me kleveta vlastoručnim dodacima službenom pismu odborov tobožnji tajnik.

[55] V. prilog A. Arhiv JNO str. 217.

Međutim je također očigledno – samim uspoređenjem sadržine pisama – da Jugoslovenski odbor u drugoj polovici juna (dakle svakako poslije povratka dra Franka Potočnjaka iz Amerike) nije uopće više ni mislio na odašiljanje novih odaslanika (već i s vrlo pojmljivih novčanih razloga – naročito pak u vezi sa sporom o tome dra. F. Potočnjaka s JO) kamoli bi smišljao ma kakav radni program o ličnoj saradnji odborovih članova s iseljeničkim organizacijama na terenu – dok je poslije primitka prvih vijesti o mom odlasku za Ameriku *svojim drugim pismom usvojio doslovce moj program.*

(Što više – kako ćemo vidjeti doskora – JO se sporazumio brzo s kraljevskom vladom ... da bi onemogućili JUO.)

»Unatoč tome Marjanović utvrdi Leontića u njegovoj nakani, da se baš on dade na posao u Južnoj Americi, premda je između njega i Jugoslovenskog odbora već u Rimu nastao napet odnošaj. Leontić je dakle krenuo u početku kolovoza na put u sporazumu s Marjanovićem, a također i prof. B. Markovićem«.[56]

Razumije se, da su sva obavještenja (pa i ova) historičarki JO došla poslije rata – dakle nakon onih ogromnih uspjeha našega rada u Južnoj Americi. I razumljivi su razlozi, s kojih su tada članovi JO poželjeli, da se zaboravi tužna prošlost. Ali činjenice ostaju činjenice – da bi potvrdile istinu, koja ostaje uvijek i samo jedna.

Evo i tome dokaz odmah.

Zaključak JO, da Milan Marjanović ode u Sjevernu Ameriku, a dr. Miće Mičić u Južnu Ameriku, donesen je tek iza moga pisma od 3. jula 1915. – za koje Marjanović i nije znao do svoga dolaska u Ženevu (početkom jula, a ne juna), jer je prvi njegov dopis krijumčarski podmetnut iz Ženeve zagrebačkoj »Hrvatskoj« izišao 16. jula 1915. – kako to navodi knjiga M. Paulové s ovim dodatkom: ... »Taj dopis za »Hrvatsku« pisao je (M. Marjanović) *dvije sedmice prije toga još u Londonu*« (mi podvukli).

Treba prevrnuti samo tri lista pomenute knjige, pa da naše tvrdnje nađu još i jaču potvrdu.

»Otprilike potkraj srpnja referira Supilo (u Londonu – po povratku iz Rusije preko Ženeve – dodajemo mi), kako je saznao kod Foreign Officea, da i Sir Edward Grey pristaje načelno na dobrovoljačku ideju i da će se Engleska pobrinuti za dopremu dobrovoljaca. *Na osnovu tih i takvih vijesti bio je zaključen put M. Mičića i M. Marjanovića u Ameriku* ... (mi podvukli) ... To i Potočnjakov telegram navelo je dra Mičića, (koji je osim toga dobio list iz Ženeve od dra Leontića, da je Leontić otputovao u Antofagastu), te se odlučio, da ipak otputuje u Južnu Ameriku prije konačnog uređenja čitavog pitanja. Dne 4. kolovoza (?) krene on iz Liverpoola ... (i nadalje) ... Pošto je uzalud dr.

[56] M. Paulová: JO str. 96.

Mičić u Buenos Airesu dva mjeseca čekao obećane papire, obrati se on na ruskoga zastupnika u Buenos Airesu Steina i pošalje preko njega dva telegrama srpskom poslanstvu u London zbog informacija, ali ne dobi odgovora ...« I tako dalje.[57]

»Protiv sabiranja dobrovoljaca izjaviše se Sjedinjene Države Sjeveroameričke iz obzira na svoju neutralnost, a Engleska uskrati nato svoju potporu, i tako je čitavo pitanje za to vrijeme savim osujećeno. Od svega ostade samo to, da su oba delegata Jugoslovenskog odbora u Sjevernoj i Južnoj Americi imala jedan lični kredit (svaki do 15.000 franaka) od srpske vlade u svrhu, da sakupljaju dobrovoljce, ali kad su ih skupili, ne imađahu sredstava da ih otpreme u Evropu.«

M. Marjanović se ukrcao za New York – sredinom oktobra (?) – »u najtragičnijim časovima Mackenzenove navale na Beograd, kad je Grčka uskratila pomoć i Bugari navalili s leđa na Srbiju. Pod dojmom srpske katastrofe imao je on da započne propagandu u Americi, dok se na kakvo kupljenje dobrovoljaca u onom času i onim prilikama nije moglo ni misliti«.

Ovim riječima M. P. svršava poglavlje XIII. svoje knjige.[58]

Protuslovna su između sebe dva završetka dvaju posljednjih stavaka toga poglavlja – a netačna je sasvim ona tvrdnja u prvom o »skupljenim dobrovoljcima«. Dr. Miće Mičić uopće nije skupljao dobrovoljce. A dobrovoljce skupljene u SAD (za vrijeme boravka Milana Marjanovića i njegovim aktivnim sudjelovanjem) otpremala je na ratište srpska vojna misija iz Kanade.

S obzirom na »najtragičnije časove Mackenzenove navale na Beograd« ... zašto su ipak onda delegati Jugoslovenskog odbora putovali (bezizgledno) na teret ratnih kredita kraljevine Srbije?

Milan Marjanović opravdao je to svojim radom po jugoslovenskim kolonijama u SAD. (Ionako je bilo nužno, da se neko prihvati ozbiljna posla na političkom organizovanju jugoslovenskih iseljeničkih kolonija Sjeverne Amerike – i bez ikakvog obzira na tadašnju situaciju u evropskim centrima i na ratnim frontovima.) Ali bez odgovora ostaje onolika žurba dra Miće Mičića – nakon onoga mog pisma Jugoslovenskom odboru – i mog odlaska za Južnu Ameriku. Pogotovu teško je da se pravda postupak JO ili makar objasni pitanje (pri neprocjenjivosti svakog trenutka u ratnom vremenu – i skupoga novca iscrpljene kraljevine Srbije): čemu je služilo Mičićevo dvomjesečno čekanje u Buenos Airesu?

(N. B. »dr. M. Mičić tražio je odlučno, da se sva ta pitanja riješe prije, nego se on prihvati svoje misije«!)[59]

[57] M. Paulová: JO str. 102–103.
(Moje pismo je bilo upravljeno Jugoslovenskom odboru – a ne dru M. Mičiću.) Gore u zaporkama je naš upitnik – jer su nesigurni datumi JO.

[58] M. Paulová: JO str. 113. – Gore u zaporkama je naš upitnik – jer opet i ovdje je nesiguran datum JO. Dr. Miće Mičić odlazi u Ameriku »4. kolovoza« – a Milan Marjanović »sredinom oktobra«!

[59] M. Paulová: JO str. 100.

Delegat JO ipak odlazi – golim grlom u jagode.

Pružit će nam se ponovo prilika da slušamo također i druga pričanja članova JO o njihovim dugim pripremama za daleka putovanja i predugim čekanjima po raznim stanicama na rješenja mnogih pitanja (za koja se nisu pobrinuli da budu riješena pravovremeno) i naročito na beskonačna rješavanja pitanja jugoslovenskih dobrovoljaca – koji se međutim i sami pokrenuše ne čekajući na zaključke JO i odluke vlade kraljevine Srbije – ali se moramo sad i mi zadržati (pred našim atlantskim putovanjem) još u Evropi.

Frano Supilo je naime svratio k nama (u Ženevu) po svom povratku iz Rusije i na daljem putu za London. Odobravanju Milana Marjanovića pridružio se tad i on (svojim oštrijim riječima) ne samo podstrekavajući nas u radu (starješinski) nego i bodreći drugarski – da bi zadržali svoj opozicionalni stav – i to jednako protiv oklijevanja kraljevske srpske vlade i protiv onih staračkih kočenja svake naše akcije od strane JO. Ali mi mlađi – razumijevajući dobro njegovu ahilovsku srdžbu – ostadosmo pri svojoj prvobitnoj odluci, da naše domaće nesuglasice ne iznosimo pred strani svijet.

(Mi smo našim domaćim nesuglasicama smatrali ne samo svoje omladinske sporove s nekim starijim članovima JO – i njihove međusobne sukobe – nego i sporove svoje i odborove s radikalskom vladom kraljevine Srbije.)

Franko Potočnjak ionako je iznosio mnogo toga neprovjerena protiv svog imenjaka Frana Supila. (On mu se teško zamjerio još u Hrvatsko-srpskoj koaliciji: – jer tobože ... »kao drug nije se pokazao iskrenim, a kao protivnik prešao je granice realnosti«.) Potočnjak u svojim zapisima »Iz emigracije« prelazi pogotovu svaku mjeru, kada neodređenim aluzijama stavlja u sumnju sav emigrantski rad Supilov. (»Zadaća će biti istorije da istraži, koliko su na taj njegov rad i akciju utjecali engleski krugovi«.) Naročito mora da čudi svakoga, što je Potočnjak isticao, da Supila »nisu (u svojim nekrolozima neposredno iza njegove smrti 1917.) talijanske novine (Corriere della Sera) bez razloga nazvale jednim od najvećih prijatelja Italije među Jugoslovenima«. I zatim iznosi tu još i ovo: – »Nastrojenje Supilovo u tome pogledu dobro karakteriše navoď g. dra Ljuba Radića u njegovu »Predavanju«, držanom 15. marta 1919. u Splitu, a objelodanjenom u »Jugoslovenskoj Njivi« god. III-1919 u br. 14 i 15. U br. 14 na str. 213 veli se: »Supilo je već tada, na prolasku kroz Ženevu, koncem juna (zapravo jula – srpnja!) 1915., nezadovoljan. Tuži se na neshvaćanje srpskih zvaničnih krugova, na kobne posljedice Londonskog pakta, na Rusiju, nezadovoljan je i sa radom Jugoslovenskog odbora, krivo mu je, što ne može on da radi, kako bi znao i mogao. *Ide u Pariz s nakanom, da traži od dra Trumbića prekrštenje Jugoslovenskog odbora u Hrvatski odbor i da preuzme posebnu akciju u Engleskoj i Italiji* (kurzivom u originalu). Ako mu to ne uspije, istupit će iz Odbora. Propagandistički žurnalistički rad Odbora taksira, on žurnalista, kao nekorisnu dangubu«. U br. 15 na str.

233 veli se: »Marta 1916. vidimo ga u Rimu. Tu hoće da dođe do zastupnika Torre i do ministra Bissolatija i Bonomija. Pouzdavajući se u utjecaj svojih učenih prijatelja Ferrera, Salveminija i nekih drugih, mislio je, da će moći predobiti javno talijansko mnijenje za solidarnu akciju sa Jugoslovenima«.[60]

Supilo je došao s daleka puta silno zamoren i razdražen onim, što je doživio u Petrogradu. Mi smo se bojali njegovih eksplozija – ali nismo nikada posumnjali u njegove namjere. Nitko nije dotada ni slutio strašne promjene, koje će bolest izazvati za dvije iduće godine u njegovu mozgu. Poslije njegove tragične smrti pogotovu nas iznenađuje držanje odborskih drugova – jer očekivali smo (s mnogo razloga), da se bar oni ne će osvrtati na trenutna njegova raspoloženja (u tom razdoblju), nego da će sagledati cio život i ocijeniti savjesno čitavo njegovo životno djelo – to prije, što mu i strani prijatelji i neprijatelji odaju zasluženo priznanje i dužnu počast.

Dr. Franko Potočnjak imao je svojih razloga da se zavadi kasnije i sa svojim prijateljem drom Antom Trumbićem – koji je od njega kao predsjednik JO tražio, da »brojkama popuni pojedine stavke« putnih troškova na povratku iz Amerike – pa se (poslije Kongresa potlačenih naroda u Rimu) s njim obračunava lično i politički svojim pismom »Monte Carlo, 25. maja 1918«.[61]

Dr. Hinko Hinković uglavnome se slaže s njegovom kritikom politike JO prema Talijanima – a donekle samo prihvaća druge njegove zamjerke. On u svojoj knjizi pominje, kako dr. Potočnjak nije prisustvovao konstituiranju JO u Parizu (ističući, »da bi on bio svakako prigovorio« – »neograničenoj autokraciji Predsjednikovoj«), pa završava: – »Spominjem sve to u ovom ulomku zbog toga, što je ova nesretna organizacija našeg Odbora, baš u našem sporu sa Italijom, urodila dalekosežnim i katastrofalnim posljedicama«.[62]

[60] Franko Potočnjak: Iz emigracije II, str. 12, pa str. 46 i 47. Tačan je umetak u zaporkama (početkom jula-srpnja) kako se vidi također iz ranijeg citata M. Paulové, JO str. 102.

[61] F. Potočnjak: Iz emigracije I, str. 39–73.

[62] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 150–151.

Pišući ovo poslije rata dr. Hinković očito zaboravlja, da je on lično prisustvovao konstituisanju Jugoslovenskog odbora u Rimu (24. januara 1915.) gdje se duljim izlaganjem opirao prijedlogu za dobrovoljačku propagandu u zarobljeničkim logorima s gledišta međunarodnog prava. On pominje dosta nejasno svoj boravak u Rimu (»početkom veljače 1915« – na strani 268), dok u daljem poglavlju *(Sv. Pavao* – na strani 269) opisuje potres u Avezzanu, koji se desio jutrom 13. januara 1915. Zbog toga je vrlo čudno, kad on prilikom onoga drugog konstituisanja JO u pariškom hotelu vidi »više iznenadan prepad onih, koji bijahu došli iz Rima na neupućene, negoli zaključak«. (Svakako je interesantna takva njegova karakteristika drugog konstituisanja JO.) Još čudnije nam izgleda ovo: – »Porazna tajna, što je bješe donio (Supilo) iz Rusije, nagnala je nas, emigrante, raštrkane po Italiji, Švicarskoj i Francuskoj, da se žurno sastanemo u Parizu i stvorimo organizaciju, kojoj bi uz druge zadaće, bila jedna od poglavitih i ta, da ruši Londonski ugovor«. Ibid., str. 145 i 150. Supilo je (kako vidjesmo) stigao iz Rusije preko Ženeve – u London – a nije prisustvovao niti mogao prisustvovati drugom konstituisanju JO u Parizu (dva mjeseca ranije – 30. aprila 1915.).

Potočnjak i Hinković iskorišćuju svaku priliku – kritikujući politiku Jugoslovenskog odbora ili vlade kraljevine Srbije prema Italiji – da usput ošinu Supila (prvi) i Trumbića (drugi) ili nekad oba skupa – a Hinković i paušalno sve Dalmatince. Njihovu neslaganju razni su razlozi – ali se jedan i drugi jednako zamjeriše »autokratskom Predsjedniku« također i tim, što su kao članovi JO putovali bez odborskog odobrenja ili barem sporazuma s njegovim predsjednikom – i to prvi (po vlastitom priznanju) o svojim pozajmicama kod kr. srpske vlade.[63]

Dr. Hinko Hinković u jednom svom ulomku *(Pašićeva žilavost)* govori, kako je ručao »sam kod stola« s g. Pašićem u hotelu *D'Angleterre* na Krfu (za vrijeme Krfske deklaracije): – »Povod njegovom pozivu bijaše da me snubi za američku misiju«.[64]

(Nigdje se ne govori, da li ta misija ide na trošak kraljevine Srbije.)

»Ja sam uvijek tražio – govori o tom i dalje dr. Hinković – da me srpski poslanici u zemljama, gdje sam bivao, uvedu u zvanične diplomatske krugove i podupru u mojoj misiji. Ali do toga nije došlo ... (s izuzetkom g. Joce Jovanovića, poslanika u Londonu) ... Premda sam se sa srpskim poslanikom u Washingtonu, g. Ljubom Mihajlovićem (ranije poslanik u Rimu), vrlo lijepo slagao, nije dospio da što učini za moju propagandu. – Mogu dakle reći da sam u mom američkom istupu bio self made man, u toliko što nisam za svoj uspjeh obvezan nikome od zvaničnih predstavnika kraljevine Srbije. Uz to valja imati na umu da moja materijalna sredstva ne bijahu preobilna, a u drugom razdoblju mog agitacionog rada (kad mi je naime dnevnica smanjena na polovicu), da bijahu malo ne oskudna ...« I tako dalje – završavajući to poglavlje *(Svoj vlastiti manager)* ovim riječima: – »Ja sam bio sam i upućen na samoga sebe«.[65]

Jednu samo stranicu dalje posvećuje meni lično čitavo poglavlje *(dr. Ljubo Leontić)*, iz kojega proizlazi, da nije on bio sam (»Svoj vlastiti manager«) niti prepušten sebi samom: – »Naše su zadaće tekle

[63] »Gosp. Jovanović ponudi mi, da će mi vlada priteći u pomoć u teškoj situaciji, u kojoj se nalazim. Tako sam, izračunavši koliko mi treba, zamolio da mi se dade zajam koji ću platiti čim dođem u mogućnost, a da novca sa sobom ne nosim, neka mi pošalje u Genevu. – Tako je došlo do toga da mi je poslato preko poslanstva u Parizu 8.000 fr. Tu sam svotu primio preko g. konzula Petrovića u Genevi, ali ne u čitavom iznosu već tek 7.200 fr., jer mi je doznačeno u francuskim francima, a ti su znatno pali u vrijednosti. To je onaj zajam o kome sam Ti pisao u pismu od 19. oktobra. – Ne znam kojoj divnoj sili valja zahvaliti da je u London javljeno te sam »od srpske vlade primio 8.000 franaka«. Ali kada već ta tajna policija tako dobro funkcionira, onda je trebalo i javiti da mi je isplaćeno tek 7.200 fr. da sam, dakle, prikraćen za punih 800 fr. što je za mene siromaka grdan udarac i da sam od toga otpravio u Hrvatsku za stanarinu 2.400 fr. a za asikuraciju 4.550 fr. ukupno 6.950 fr. Polag toga niti imam od toga što za živiti, niti je to u opće bilo namijenjeno meni za trošenje«. I t. d. Franko Potočnjak: Iz emigracije II, str. 33–34.

[64] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, Pašićeva žilavost, str. 299.

[65] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 352.

uporedo te se naše poznanstvo – unatoč velikom razmaku u našim godinama – doskora uzvisilo do prijateljstva. Udešavali smo naše putne osnove tako da smo skoro vazda, na našoj turneji, bili zajedno«.[66]

Dru H. Hinkoviću treba priznati, da je lojalno zabilježio mnogo toga i Trumbiću na čast (naročito baš u jednom posebnom poglavlju pod naslovom *Trumbić na braniku Jadrana):* – »Glavnu riječ u ovoj višesatnoj raspravi vodio je za našu tezu dr. Trumbić, zastupajući je tolikim uvjerenjem i braneći je tolikom logikom, da je i naše češke prijatelje posve razoružao; ja pako nisam mogao odoljeti srcu, a da mu najsrdačnije ne čestitam«.[67]

Lijepo se čita ovako pošteno priznanje svom suparniku – kojemu zaista i treba to priznati s iskrenim odavanjem svih počasti jednom i drugom pokojniku – ali tridesetak stranica zatim (doduše u vezi s razočaranjem o jugoslovensko-talijanskom sporazumijevanju prilikom rimskog kongresa) odštampano je također u Hinkovićevoj knjizi još i ovo: – »Kratko vrijeme iza zgode (u kojoj je H. saznao, da Londonski pakt ostaje na snazi), stiže iz Londona od Jugoslovenskog odbora omot sa kojih desetak fotografija u velikom formatu, prikazujući dra *Trumbića* i senatora *Torre* na istoj slici, jednom gdje prvi sjedi, a potonji stoji, a na drugima obratno. Popratno pismo obavijestilo nas je, da su slike namijenjene kao lična pažnja pojedinim članovima Vijeća, a dodan bijaše poziv, da sliku populariziramo u američkoj štampi. Može se zamisliti, kako je, u onim prilikama, na nas djelovalo ono simbolizovanje jugoslovensko-talijanskog prijateljstva. Ja sam, meni namijenjenu sliku ostavio primo occupanti, a sumnjam da su i drugi članovi Vijeća sa svojim postupali s većim poštovanjem.«[68]

Dalje smo ostavili jednako podvučeno kao u Hinkovićevom originalu: – »*Tragikomedija na rimskom Kapitolu imala je jedinu svrhu, da mi sami srušimo naš protutalijanski bedem na Soči i sami omogućimo Italiji provedbu Londonskog ugovora; da sami vodimo ruku, koja će nam zarinuti nož u srce.* – Ovu je zaďaću dr. Trumbić zaista sjajno izvršio,

[66] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 353–354.

Razlika u godinama govori sama o sebi – pa sam u toku sedam punih mjeseci stalno na krstarenju po našim kolonijama morao mnogo toga da obavim sam (za sebe i za njega) to više, što je naš predavač na engleskom jeziku bio nespretan putnik i slab organizator zborova i predavanja ... a ja sam usto krstario po manjim naseljima, na koja on i nije stigao ni na kratku posjetu.

Meni je s tako pojmljivih razloga tim neprijatnije, što moram opovrgnuti također i neke njegove tvrdnje. S druge strane ipak ne mogu – zbog ma kakvih ličnih obzira pa ni s obzirom na njegove velike zasluge za našu stvar – da prijeđem ovdje preko nečega što ne smatram tačnim. Istini se ne mogu iznevjeriti ni šutnjom – kad sam eto stjecajem okolnosti primoran, da napokon i ja progovorim o tom našem zajedničkom radu iz »velikog doba«.

Izazvan sam i posebno netačnim iznošenjem činjenica nekih članova sadašnje politemigracije, koji su svojim javnim istupima – u toku i poslije Drugoga svjetskog rata – zabrazdili daleko skrenuvši s jugoslavenske linije iz Prvog svjetskog rata.

[67] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 166.

[68] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 191.

pa bi mu Talijani za njegove za njih neprocjenjive usluge morali podići spomenik.« – Hinković i nadalje produžuje tako pitajući s patosom: – »Što je moglo skloniti dra Trumbića, da je blagosivljajući što nedavno bješe proklinjao i utirući sebi put u Rapallo, gdje je iz tijela otadžbine istrgao najljepše krajeve i neprijatelju darovao preko šest stotina hiljada mučeničkih naših duša – što ga je, velju, moglo skloniti, da počini nešto tako užasno, da mi se pero usteže baciti na papir riječ, koja označuje taj čin?« – I nadalje: – »Danas nema, a ne mogaše biti ni onda sumnje o potpunoj neispravnosti pobuda, koje su navodno potakle dra Trumbića, da *prvi* potpiše našu sramotnu kapitulaciju«. – Pa napokon: – »U uvodu ovoga ulomka istaknuta je manjkava organizacija Jugoslovenskog odbora, kojom je Predsjedniku bila predana u svakom pogledu – političkom i finansijalnom – neograničena samovlast. Ova mu je očito zavrtila mozgom. Ne samo da za svoja djela nije nikome polagao računa, nije o njima obavješćivao Odbor kao takav t. j. ukupnost njegovih članova. Raspolažući autokratski velikim novčanim sredstvima Odbora, mogao je stvoriti oko sebe neku vrstu pretorijanaca koji su, kod njegovih javnih istupa, kao štafaža markirali Odbor. – Što se tiče mene koji sam za vrijeme Trumbićevih razgovora sa senatorom Torre i rimskoga kongresa boravio u Americi – ja nisam imao ni pojma o mračnoj pozadini tih događaja, a kamo li imao ma kakvog udjela.«[69]

Dr. Franko Potočnjak osuđujući također ona Trumbićeva pregovaranja s talijanskim službenim i neslužbenim predstavnicima nije blaži nimalo – ma da su njegova razlaganja bez onakve i onolike patetike dra Hinka Hinkovića.

Razlika između njih očituje se također u samom odnosu prema Supilu (kojemu Hinković ističe njegov »prirođeni dubrovački diplomatski instinkt« – dok mu Potočnjak odriče skoro svaku zaslugu, pa gotovo i svaku vrijednost), ali su se jedan i drugi zamjerili jednako ne samo Trumbiću i Supilu, nego skoro svim ostalim odborovim članovima iz Dalmacije – naročito baš i zato, što u svom političkom radu nisu savim očuvali svoju financijsku nezavisnost prema srpskoj vladi. Oba su međutim (i bez obzira na ta osjetljiva pitanja) uzimala posve različite političke stavove – pri kraju rata – i posebno prema radikalskoj vladi kraljevine Srbije i kasnije radikalskoj stranci na vladi kraljevine SHS.

»Ova uzajamna nesklonost (Hinković ističe »mlakost izvjesnih Dalmatinaca« – koja je prema njemu »potrajala kroz cijelo vrijeme emigracije« ... »ali, da budem iskren, nisu ni moji uzvratni osjećaji bili mnogo srdačniji«) dala je kasnije povoda nekim trvenjima i sukobima, o kojima je bolje da ne govorim – kaže dalje dr. H. H. – To je i razlog što sam, u poznijem razvoju događaja, volio ići vlastitim svojim putem. I vidim danas da sam dobro uradio«.[70]

[69] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 196–198.
[70] Dr. H. Hinković: Iz velikog doba, str. 268.

Teške su posljedice takvih razilaženja za vrijeme rata – ako se maršira odvojeno (»vlastitim svojim putem«) ne udarajući dogovorno i zajednički na isti cilj. Udarao je naprotiv jedan u glavu čavlu, a drugi u ruku svoga druga na istome djelu. Karakteristično je to bilo ne samo za Hinkovića i Potočnjaka nego (donekle bar) i za Supila – pa i za Trumbića i za neke druge manje vrijedne članove (osim časnih izuzetaka), kojima je uporni predsjednik ostao do kraja rata da »predsjeda« (na vrlo rijetkim sjednicama s malo prisutnih) pa da sam i dalje radi samo po svom nahođenju – i bez ikakvog obzira na ranije zaključke plenuma »Jugoslovenskog odbora u Londonu«.

Kraljevska radikalska srpska vlada – bila ona u Nišu ili na Krfu – produžavala je međutim i sama također svojim vlastitim putem.

Sporovi latentni od samog početka u Rimu – ali već onda i neprijatelju dobro poznati – postadoše javni toliko, da su se njima počeli otvoreno baviti prijatelji i neprijatelji (tajni i javni) naviještajući nam katastrofalni poraz.

Supilo je prvi naslutio katastrofu. Prvi je on i napustio brod – »JO u Londonu«. Ma koliko ga mi poštivali onda i sada (i voljeli kao čovjeka), nismo ni onda pravdali niti bi mogli sad opravdati njegov istup iz Jugoslovenskog odbora – a najmanje primiti bez rezerve njegove razloge – jer ostaje prigovor (i bez obzira na njegove dobre nakane i neosporne dotadašnje zasluge), da je on preko svojih engleskih prijatelja – a vjerojatno i po njihovu savjetu – ne samo bez odobrenja nego i bez obavještenja JO podnio svoj izvještaj Foreign Officeu. Sadržina tog izvještaja nije nam išla na korist. Ali najteža pogreška leži u samoj činjenici, da smo na kritičnoj prekretnici razdvojeni stupili nesložno pred Saveznike – na veliku radost imperijalističkog suparnika: kraljevine Italije. Pašićevo držanje je doduše izazvalo, pa zatim i pogoršalo jad – ali ni to ne može da izazvane pravda pred historijom. Pašić i radikalska vlada kao i svi reakcionarni režimi prolazni su – i prolaze zaista sasvim u zaborav – a narod je onaj, koji ostaje i s njim ostati treba po svaku cijenu i u svim prilikama. Mi smo samo s tih razloga podnosili sve nepravde, koje su nam onda nanosili neki članovi JO – i bez obzira na sve to podizali autoritet Odborov i (dapače) predsjednikovu ličnost. I zbog toga smo se pitali još onda (i sad se pitamo): ako su članovi Jugoslovenskih odbora polazili sa gledišta narodnog jedinstva – zar ih je ma kakvo držanje drugih (srpskih ili hrvatskih odbornika) smjelo natjerati, da skrenu s već utrtog puta? Oslobođenje i ujedinjenje – jedan je onda bio i ostao naš i sada jedini cilj. I sve što ga sakati – usporava ili osujećuje – omladina je smatrala zlom (ne samo za jednu nego i za drugu stranu) za sve slovenačke i sve hrvatske i sve srpske krajeve pod Austro-Ugarskom i za Srbiju i za Crnu Goru ... jer je to bilo i jeste zlo za svu našu zajedničku državnu i narodnu jugoslovensku cjelinu.

Istupom iz Jugoslovenskog odbora zadao je Supilo jugoslovenskom pokretu težak udarac. On je i sam toga bio svijestan u trenutku, kad je

pozdravio Krfsku deklaraciju – s pretjeranim priznanjem Pašiću. Sebi je trebalo da on čestita (prvenstveno i zato, što je pri konstituisanju u Rimu predložio za predsjednika zaista jedinog čovjeka, koji je između svih ondašnjih emigranata bio najpodesniji za takvo mjesto), pa da prilikom deklaracije o sporazumu Jugoslovenskog odbora sa srpskom vladom oda priznanje lično također i dru Anti Trumbiću ... jer i treba njemu zahvaliti, da je na političkom planu za vrijeme Prvoga svjetskog rata – jugoslovenskim dobrovoljačkim pokretom i novčanom pomoći jugoslovenskih iseljenika – bilo za nas očuvano još i ono što je (nad svima i od svega politemigrantskog rada – osim omladinske akcije: Dobrovoljačkog pokreta, naših iseljenika i ratnih zarobljenika) i bilo najvrednije u zapadnoj Evropi: *Jugoslovenski odbor.*

Iako je propustio da to uradi pravim načinom – Supilo je ipak uradio neizravno svojim velikodušnim priznanjem predsjedniku Krfske konferencije ... »radi prisvojenih zaključaka, koji su pače u temeljnim načelima nadmašili moje postulate ... Kamo sreće, da se to moglo učiniti u početku rata, u naponu sile i pobjede Srbije, ali nije ništa prekasno, niti će djelo ikada umrijeti. Dirnut i oduševljen zahvaljuje, pozdravlja i slavi Frano Supilo«.[71]

Gledajući u mrtva slova časnog imena velikog borca vidim ga pred očima još onakvog kakvog sam ga i gledao uvijek i vidio posljednji put.

Jugosloveni su ga s mnogo pažnje ispratili na ženevsku stanicu. On je teško sjeo na svoje sjedište u vozu. Dvadesetak omladinaca s još toliko starijih emigranata čekalo je, da mu mahne pozdrav. Iznenada skoči on sa svoga sjedišta – otvori prozor – i pozvavši me glasno po imenu dovikne, dok se kretao voz.

– Bodi! Bodi! Bodi!

Triput izmahnu rukom – probadajući .. nevidljiva protivnika.

(Smatram, da sam ga tačno razumio kad u tom njegovom protivniku nisam ugledao samo ratnog neprijatelja nego i ratnog i mirnodopskog štetnika, koji svojim oklijevanjem ili kolebanjem usporava nehotično ili hotimice koči naš jugoslovenski pokret.)

Mi smo, međutim, svi veselo mahali šeširima kličući mu sretan put – a nitko između nas onda nije slutio, da ga ne ćemo vidjeti više nikad.

AMERIKA

Jugoslovenska narodna obrana u Južnoj Americi preuzela je sve troškove Jugoslovenskog odbora u Londonu.

Idući naraštaji ne će pominjati nepoznato dotad ime male čilenske varoši na obalama Pacifika samo zbog te odluke kongresa JNO u Antofagasti. Odatle su iseljenici iz neoslobođenih krajeva prekinuli veze s monarhijom Austro-Ugarskom. Osnovali su onda svoju organizaciju

[71] M. Paulová: JO str. 350.

(JNO prema rubrici praškog centralnog glasnika JUO) s listom istog imena »Jugoslavija«, koji će se (po našem prijedlogu) zaključkom kongresa JNO nazvati »Jugoslovenska država«.

»*Može se reći, da ni kod jednog naroda i ni u jednom dijelu svijeta nijedan politički savez nije bio tako organiziran i idealno požrtvovan kao Jugoslovenska narodna obrana u Južnoj Americi*«.[72]

Iseljenički mladi pokretači bili su prisno povezani s omladinskim drugovima u domovini poslije prvog atentata 1908. Takve veze ne prekida rat. Novinski napisi s popratnim pismima omladinskih drugova stizahu iseljenicima od početka rata neprestano – iz Rima i Ženeve ili Pariza i Londona.

Zov na bunu odjeknuo je snažno po svim našim naseljima preko oceana. Mnogi jugoslovenski iseljenici bili su već ionako spremni da se odazovu pozivu na borbu za slobodu. Ali je bilo iznad snaga malobrojnih pionira, da s desetkom omladinaca (jedva pismenih u materinskom jeziku) iskoriste sve mogućnosti mnogobrojnih naselja razasutih po prostranom kontinentu. Radi toga su oni tražili pomoć svojih drugova iz nove emigracije (političke), da bi mogli završiti zajedničko djelo punim uspjehom.

Milan Jakša, Milan Leontić, Juraj Matulić, Prosper Radonić, Vicko Tadić i Kuzma Zuvić pokrenuše prvi naša naselja oko salitrenih pampa – koja pozvaše zatim na čelo organizacije Frana Petrinovića – da bi za njim istaknuta mjesta zauzeli Pasko Baburica, Miho Mihanović, Mato Galjuf, Juraj Jordan, Luka Bonačić, Josip Marković, Jozo Kalafatović, Nikola Palaveršić, Cicarelli, Moro ... a njima se pridružiše hiljade suboraca, pošto ih je obišao izaslanik revolucionarne omladine noseći svima pozdrave s Jadrana.

Prije njega niko između svih ostalih politemigranata nije ni kanio da pođe do Južne Amerike – a za njim eto dra Miće Mičića i Špire Poznanovića i svih ostalih – dok u Sjevernu Ameriku (mnogo vremena poslije Franka Potočnjaka) jedan za drugim odlaze članovi JO Milan Marjanović, dr. Niko Županič, dr. Hinko Hinković, dr. Bogumil Vošnjak, pa onda srpski pukovnik Milan Pribićević sa čitavim štabom ... a konačno i diplomatsko-vojna misija kraljevine Srbije.

Ljude bez mašte ne uvjerava riječ.

– Daleko je, sinko, Amerika ...

Omladini je međutim i ona bila bliza – kao sve ostalo, što se smatralo nedokučivim u krugu starijih članova JO.

»Pošto nas dijeli prevelika daljina, pa nam je onemogućeno, da se brzo dogovaramo, i sporazumimo, preporučamo vam, da sami organizujete sakupljanje dobrovoljaca i sredstva za naš rad«.[73]

[72] Dr. Milada Paulová: Jugoslovenski odbor, str. 271.

[73] Pismo JO »London, 18 juna 1915.« upravljeno na »Slavenski crveni križ«, Valparaiso.

I na tome bi bilo ostalo, da se mladi nisu pokrenuli sami – bez ikakve podrške starijih emigranata u Evropi.

»Pošto nam je sada pošlo za rukom, da odborskom zaključku (jedanaest dana poslije gore navedenog pisma! – naš usklik) osiguramo nužne preduvjete, naši će delegati na put ...«

Ustvari nije bilo ništa »osigurano« – pa ipak odborovi brzojavi razaslati su po jugoslovenskim naseljima Južne Amerike ... da bi preuranjenim najavljivanjima delegata JO (opskrbljena samo kreditom srpske vlade od franaka 15.000) pretekli predstavnika JUO.

Putni trošak od Ženeve do Buenos Airesa – preko Genove s »Re Vittorio« – podmirio sam unaprijed (sa hranom na brodu), a sav ostali novac iz druge doznake svoga brata Milana iz Antofagaste poslao sam roditeljima u domovinu. Stigao sam tako samo sa nekoliko funti gotovine u novi svijet.

(Kablogramima Jugoslovenskog odbora bio bih međutim onemogućen na svome prvom koraku po američkom kopnu, da mi nije bilo nove bratove pomoći – i da me jugoslovenski iseljenici nisu ranije poznavali po mojim člancima i pisanju tamošnjih drugova o meni u njihovoj štampi.)

Hrvatski novinar Vuković obaviješten o dolasku sasvim drugoga lica malko se zbunjivao, kad sam ga potražio na njegovu mjestu skromnog redaktora »Slobode«. Ali se brzo snašao poslije kratkog razgovora sa mnom. I pomogao mi drugarski da stignem lađu za Valparaiso – jer su sniježni nanosi bili već zatrpali prelaze preko Kordiljera. Inače bih morao nekoliko dana da čekam na drugu vezu morem. O mom dolasku je on telegrafski obavijestio svoje znance u Punta Arenas – koji su bili prethodno također u zabunu doveđeni skupim kablogramima JO.

Dvadesetak ribarskih lađa iskićenih hrvatskim zastavama bilo je krcato našim ljudima, koji su me pozdravljali klicanjem, kad sam s S/S »Oronsa« doviknuo pozdrav iz daleke domovine svima njima pred Ognjenom Zemljom. Mnoštvo jugoslovenskih iseljenika i tamošnjeg žiteljstva dočekalo me zatim i s muzikom na obali Magallanesa. Bio sam u velikoj neprilici, pogotovu kad sam ugledao prvake naše kolonije u žaketima ... dok sam istupio s lađe na kopno pod otrcanim velurnim šeširom u zgužvanom iznošenom odijelu s uzdignutim okovratnikom sakrivao – trljanjem o koljeno ispeglani – *white collar.*

– Pane, Kolumbo, my jsme taky tady.

Veselo sam uzvratio prvi pozdrav na američkom tlu – da svoju vanjštinu prikrijem uzrečicom čeških iseljenika, koji su tobože s Vikinzima pretekli genoveškog moreplovca. Prvi me naime ispred jugoslovenske kolonije Punta Arenas pozdravio češkim naglaskom med. dr. Mate Bencur – poznat u slovačkoj književnosti pod imenom Matej Kukučin. Ali se balkanski gost u trošnom odijelu zaludno trudio da unese malko svoga galgenhumora u to uozbiljeno i unezvjereno društvo.

Jedva sam kasnije shvatio toliku zabunu svojih zemljaka u ondašnjoj plutokratskoj sredini, u kojoj su se građani razlikovali klasno – i po vanjskom izgleđu – bližim znakovima raspoznavanja: biskupski briljantnim prstenom i gavanski debelim zlatnim lancem.

Habitus monacum facit in America!

– Mi smo vas oglasili kao člana Jugoslovenskog odbora ... a londonski odbor za našu vladu ... pa gov ... (šapatom ispod šake: governadora smo zamolili, da vas u audijenciju primi sad) ... i molimo vas ... kažite mu, da ste prebjegli preko austrijske granice takav.

– Ja nisam amo došao s legitimacijom Jugoslovenskog odbora u Londonu. – Prvom rečenicom zbunio sam i još više sve oko sebe, da zatim oduljim govorom uzbunim i cio zbor. – Ja dolazim ispred jugoslovenske revolucionarne omladine ...

Revolucija!

Amerikancima je strašna sama ta riječ – naročito s obzirom na još onda česta vojnička *pronunciamenta* – ali jugoslovenski radnici shvatili su brzo naš omladinski borbeni zov.

Treba međutim odmah i posebno naglasiti, kako su čilenske kolonije – u kojima su pretežno brački i dubrovački doseljenici pred svim ostalima zauzimali položaje u trgovini i salitrenoj industriji – prednjačili također u patriotizmu ispred svih jugoslovenskih iseljenika u Americi.

Ilegalne promjene ustaljenog stanja stvari nisu doduše bile zazorne samo dolarskim magnatima nego nekad i ropskom rabotom iskorišćavanom iseljeniku na dnu rudnika (dok ne postane organizovani radnik), jer on ostajući težak i nije onda još imao drugih želja, nego da se vrati kući samostalan (cereći se zadovoljno katkad i zlatnim zubalom), kako bi zatim u svome selu poveo prvi svadbeno kolo.

Vatrena morala je stoga biti omladinska riječ – da bi mogla zagrijati također i tako stegnuta, pa nekada već i sasvim otuđena iseljenička srca. »Na ljutu ranu ljutu travu!« Novine su doskora zaplamsale tako drskim omladinskim pokličem. Jedno za drugim se budilo jugoslovensko naselje – od Magallanesa do Alaske – »jer iseljenički zborovi u tuđini treba da progovore mjesto potlačenog naroda u domovini«.

Dnevna je to bila zapovijed u svakom pismu i svakom govoru našim prijateljima po Americi.

Ono, što je omladini teško uspijevalo da postigne u religijski podvojenom seljačkom narodu doma – a na što i nije više mogla da stigne zbog rata – preuzeše da ostvare tad iseljenici, koje su domaće nevolje tjerale u najzabitnije strane svijeta.

Osjećajno su ostvarenju jugoslovenske misli prišli među prvima za revolucionarnom omladinom brojni mladi iseljenici (koji su od nepismenih težaka postajali svjesni radnici), zalažući se za nju ne samo prilogom iz svoje teško stečene uštedevine nego i lično – svojom najvećom žrtvom.

Dobrovoljci su napuštali sigurna skloništa s obilatijom zaradom u ratnoj industriji, da krenu preko ugrožena mora u borbu za zemlju, gdje nema polaganja oružja ni mira bez pobjede. Moralna vrijednost ovakvog doprinosa ne može se precijeniti nikakvim priznanjem. Političko njihovo značenje će doći do presudnog izražaja brojnim učestvovanjem u borbama na frontu – i stavom američkih predstavnika na mirovnoj konferenciji u Versaillesu.[74]

Bijela kuća u Washingtonu obasuta je bila kišom telegrama iz svih južnoslovenskih naselja američkog kontinenta uoči predsjednikova putovanja za Evropu. Woodrow Wilson je bio zadivljen. Javno je tada protumačena ta neobična pažnja historijskom odlukom predsjednika republike, da napusti zemlju prviput otkada postoje USA. Ali je usput on dobro zapamtio također i jugoslovenski program – zbijen u svakom telegramu lapidarnom ženevskom formulom JUO.

(Jugoslovenski program se tim upornim ponavljanjem za četiri ratne godine na svim jezicima probijao tek u svijet – i kružeći na markama s pismima i hiljadama stilizovanih dopisnica kroz oči se uvlačio jugoslovenskom mapom – da uvjerava svjetsku javnost o pravu naroda, koji gine za svoje oslobođenje, a ne može u ropstvu drugačije očitovati svoju volju za ujedinjenjem.)

Mi smo posvuda naglašavali slogu između vlade i odbora govoreći pred iseljenicima i pišući po njihovim časopisima, kako Jugoslovenski odbor u Londonu sačinjavaju slobodni ljudi, koji predstavljaju sada naš narod pod a. u. jarmom – *i jedini, kojima narod u potlačenoj domovini poklanja svoje neograničeno povjerenje* – da u sporazumu s vladom kraljevine Srbije radi na ostvarenju slobodne i nezavisne Jugoslavije.[75]

Omladinski govornik iskreno i otvoreno prelijeva svoje misli i osjećaje u iseljenički mozak i srce – s uvjerenjem, da ne može zastarjeti nikad omladinska riječ ... »jer u razvitku ideja pri ostvarivanju narodnih težnja omladina produžuje tamo, gdje su prednašnji naraštaji još mladi pali u jeku borbe«!

Misionarski sam i ja pun oduševljenja krstario zato kopnom i vodom održavajući po svim južnoslovenskim naseljima mnogobrojna predavanja i na stotine javnih zborova.

Doživio sam pritom i vesela iznenađenja – i mnogo gorkih iskušenja. Gledao sam u jamama rudnika i divljini prašume potresne prizore životne borbe pod izuzetno teškim uslovima. Jahao sam na konju prerijama i plovio ribarskom lađom po oceanu. Dopro sam skoro i do najmanjeg i do najdaljeg jugoslovenskog naselja Južne i Sjeverne Amerike. Divio sam se čudesnim ljepotama prirode i stvaralačkoj snazi

[74] Svaki vojnik u američkoj vojsci bio je osiguran iznosom od $ 10.000 – pa ipak je preko deset hiljada jugoslovenskih iseljenika – bez ikakvog osiguranja – pošlo dobrovoljno na Solunski front.

[75] »Jugoslovenski odbor«, dr. Lj. L. – »Jadran«, Buenos Aires, 2. decembra 1916. Br. 53–58. Jubilarni broj. Uredio dr. Ljubo Leontić. Zatim »Pokret«, »Jugoslavie« (Antofagasta), »Sloboda« (Buenos Aires), »Domovina« (Punta Arenas), »Jugoslovenska država« (Valparaiso) i druge brojne u SAD.

ljudskog duha. Posvuda me nosilo i odasvud iznosilo mladenačko zdravlje i snaga – s nepokolebljivom omladinskom vjerom u radu i borbi do pobjede.

Politički rad u kolonijama bio je težak uvijek – a katkad i vrlo pogibeljan – ali se mladi ljudi brzo snalaze svuda ... jer se gonjeni nuždom ne ustručavaju pribjegnuti također i drskim sredstvima fanatika, da bi postigli »sveti cilj«.

Ako nekad izda zdravlje ili popusti tjelesna snaga u napornom radu ... novim žarom će podgrijati volju sama pomisao na draga bića pod obiteljskim krovom i zarobljeni narod u dalekoj domovini – a posebno briga za nezaboravne drugove po kasarnama i tamnicama ili po logorima i na frontu.

Austrijsko državljanstvo shvatio bi međutim ondašnji nepismen iseljenik ozbiljno – i doslovno s obzirom na pasoš – pa se mnogi od njih obvezanim smatrao dapače prema svome caru i kralju »svetom zakletvom«. Dosta je onda još bilo također, koji su lukavo pasivni zazirali od svakog učestvovanja u javnim priredbama – bojeći se, da ne bi sebi tim osujetili povratak u otadžbinu ... »veleizdajom«.

Sve je to silno zapletalo tamošnje odnose po kolonijama otežavajući još i više svaki politički i kulturni rad – u ondašnjim prilikama i pod onako izuzetnim okolnostima zaista misionarski, da ne kažemo pionirski – jer bi tu prerevan aktivista bio često izložen i svakovrsnim neprijatnostima ... a nekada bogme i fizičkom zlostavljanju.

Strane vlasti nisu pružale nikakvu zaštitu – ako nas i ne bi proganjale vazdan – čuvajući ljubomorno svojoj zemlji unosnu neutralnost.

Saveznički konzuli su nam samo donekle dolazili kadikad ususret – i po našem upornom nagovaranju – napokon ipak priznavali kao međunarodne isprave legitimacije Jugoslovenske narodne obrane.

Svakome, koji bi tražio zaposlenje, bilo je to neophodno za putovanje – i naročito poslovnim ljudima za pošiljke njihove trgovačke robe – britanskim lađama, koje su na moru (uz američku obalu Pacifika i Atlantika) držale potpuni monopol ... dok austro-ugarski i njemački državljani nisu smjeli ni da putuju, kamoli bi mogli naći zaposlenja ili poslovati pri strogom bojkotovanju njihove robe i sistematskom upisivanju njihovih imena i firmi u »crne liste«.

Ogranke Jugoslovenske narodne obrane osnivali smo po svim naseljima – u početku samo pod imenima kulturnih radnika: – Njegoš, Mažuranić, Karadžić, Gaj, Vodnik, Rački, Štrossmayer, Dositej Obradović, Ruđer Bošković. Međutim i ta imena su lojalnim a. u. podanicima značila izazov. Surovim opiranjem »austrijski« nisu dapače htjeli da čuju ni bratske pozive na slogu iz Ogranaka JNO – Jadran, Dalmacija, Istra, Velebit, Triglav, Trst, Rijeka, Vis, i ... Soča. Dapače i ovaj Ogranak – namjerno nazvan imenom onda razvikane granične rijeke – bio je krštен u ognju.[76]

[76] Prilikom osnivanja ogranka »Soča« ošamaren je u tučnjavi obraz počasnog a. u. konzula rodom iz Jelse. On je lično podgrijavao tu gungulu – jer je u njegovom

Suviše mnogo raznih događovština prate propovjednika bune na misionarskim putovima. Vrijedno bi možda bilo bilježiti sve. Ali skoro u svima se odigravahu slične surovosti, koje do jednake dosade podsjećaju na ratne bravure a. u. soldateske.

Probuđeni rušilački nagoni nalaze nekad izražaj u surovijim oblicima pod teškim uslovima života u tuđini, gdje nema neposrednog nadzora bližih znanaca rodnoga kraja.[77]

Mnogo je surovosti ostalo još ionako poslije prvih osvajanja novog kontitnenta – po svim američkim naseljima bez izuzetka – a sve to se moralo da odrazi također i na sirovu prirodu doseljenika balkanskih ... u svim fazama historijskog razvitka kolonija pri sve gušćem i šarenijem nadiranju novih doseljenika »u lovu za dolarom«. Međutim se ono primitivno stanje mijenjalo postepeno i promijenilo naročito za posljednju polovinu vijeka. Nepoznatom dotad silinom otpočeo se, naime da budi američki nacionalizam – organizovanjem američke stalne vojske u sveopćoj mobilizaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata – a nadasve poslije pobjede i silnog priliva zlata, kojim se podizala zatim industrija do nezapamćenih granica uprkos periodičnim krizama vratolomnom brzinom. Odonđa doseljenici nagrnuše sa svih strana svijeta (usuprot opiranju – građana već udomaćenih – iseljeničkim kvotama) da bi zamjenjivali brzo svoje pasoše američkim – milom ili silom – prilagođujući svoje držanje novoj plutokratskoj sredini, koja poprima sve aristokratske forme s još i većom oštrinom.

Poslovni razgovori po primitivnim kolonijama su vođeni bili dotada brzo i resko – s rukama propisno uzdignutim do podbratka, da bi se na otvorenoj šaci dobro vidio dlan – jer na svaki sumnjivi pokret odgovaralo se bez oklijevanja revolverskim hicem.

Don't give him chance! Shut to kill!

Vremenom se ipak i to mijenja kao i sve drugo – ma đa takve manire ostavljaju trajnije tragove u društvenim pa čak i političkim i diplo-

uredu (pod auspicijama a. u. i njemačkog poslanika) skovana bila urota: da se mladi propovjednik odmami u patagonsku pustinju preko Santa Fé – i baci svezan u svinjsku *chacaru* ... »ne bi li ga razderala poludivlja krmad i zatrla mu tako svaki trag!«

V. pismo narodnog pjesnika Stjepana Miličića, predsjednika Ogranka JNO »Slobodna Hrvatska« u Barletu (Argentina), objavljeno u dubrovačkom listu »Rad«.

[77] Dapače jednom usred Buenos Airesa trojica se ušuljaše k meni u stan (pod izgovorom, da će se prijaviti kao dobrovoljci), valjda samo da opljačkaju »svoga zemljaka« – ali usput im se prohtjelo da me fizički napadnu. Oružjem u ruci sam izmakao – pa možda tim izbjegao sudbini rodoljuba Pavla Atara ... koga ubiše skupa s njegovom ženom i njihovim stanarom Petrom Prpićem. Takvo ubistvo pravdano je razlozima, koje mirno ispisa peru nevješta ruka poslije vještog baratanja sjekirom: »... totije zato što nevoliš svoije ljudi i kažeš dase poserem kajzeru u usta i daćeš dati za retkros šta goć imaš koga budete tražili ili zatvorili koga mićemo otreda sve oni su tražili oto«.

Ovu cedulju nađenu na leševima – naslaganim nasred njihova stana u Virginiji – objavila je skoro sva američka štampa ... ali je i to također ostalo nepoznato domovini do danas.

matskim odnosima ... Civilizacija s napretkom tehnike razvija usput i ljudski razum – »praktički racionalizam« – mnogo brže, no što bi mogla stići da oplemeni osjećaje sporija kultura. Šarovito društvo u promijenjenim ekonomskim odnosima traži (prividnim idealizmom), da izjednači ljude – »pred zakonom« – dok u mješavini novih građana blijede tragovi stare duhovne baštine, kakvu su iz Old Country na jedrenjaku »Mayflower« buntovni puritanci donijeli sa sobom u New England (1638).

Legendarni *cowboys* prepuštaju niže poslove oko krava crncima – ili bijelim doseljenicima iz pasivnih krajeva, koji nuđaju još i jeftiniju radnu snagu ... »pa i glavu će lakše oni da založe u borbi s konjokradicama po pustim pampama«. I sve druge teže i pogibeljnije poslove (u rudnicima i po prašumama) obavljahu oni uz nižu platu – dok se iskusniji potomci prvih udomaćenih doseljenika s britanskih otoka i sjevernih obala obogaćuju farmama i fabrikama stvarajući novu plutokratsku klasu. Zapadnjačko feudalno plemstvo mnogo je držalo do sebe (zatvorena manjina u posjedu većine zemaljskih dobara) držeći svojim šakama svu državnu vlast – i nametnuvši postepeno svojoj klasi utanačena pravila kodeksa časti milom ... a svoju društvenu volju svojim obespravljenim podanicima i kmetovima silom. Aristokratski disciplinovana ona je uspjela da očuva dugo nad ostalim društvenim klasama takvu svoju državnu vlast – i žrtvama podanika svojih osvojila za sebe svijet.

Američka krupna buržoazija (plutokratska: industrijska i trgovačka) ne će da zaostane za aristokracijom – starim plemstvom s poljoprivrednih posjeda u »starome kraju« – jer se s njom i u novome svijetu otimala za društvenu prevlast i državnu vlast ... pa je pritom od nje poprimala donekle i njene aristokratske manire – postajući bezobzirna prema novim doseljenicima kao svojim kmetovima. Međutim izmjenom dobara u sve većem saobraćaju sa svim narodima svjetski trgovci su naučili također i nove načine, kojima se dolazi do trajnijih uspjeha (u poslovanju sa svojim mušterijama na dugi rok) i bez onoga zastarjelog javnog nasilja. Sve to za razliku shvatanja konzervativnih zemljoposjednika, koji rjeđe dolaze na sajam – da bi na pazaru lukavim izigravanjem kupaca prodali sa zdravom i nezdravu telad ... i vratili se doma bez naročitih iskustava – da zamandale vrata svog zamka, spremni silu suzbijati silom. Jednim i drugima je ipak ostalo zajedničko baš to – tradicionalno i patriotsko – što karakteriše čitav »english speaking people«.

My home, my castle!

Razlika se tu nameće i sama između grada i sela – nove civilizacije i stare kulture. Civis oblikovanjem društvenih odnosa dotjeruje postepeno također i sebe u građu. A zemaljski gospodar u savladavanju prirodne stihije gradi na svoj način sve – pa i svoj duhovni svijet – da bi kulturnim oplemenjivanjem usjeva razvio sve oko sebe i kroćenjem zvijeri krotio usput i samoga sebe.

Common sense trgovačkog društva rađa za sve državljane obvezatne *common lows.*

Nepisani zakoni postepeno mijenjaju s državnom osnovicom i lica građana i likove državljana u smirenijem društvu. Biblija s mistikom religijskog ceremonijala zadržana je sakrosanktno kao simbolički stijeg. I tu je plašt, ispod kojega se odvija život (u fiktivnim okvirima plemenitaških tradicija – a bez pečatanih povelja ili kodeksa) praktičnijim trgovačkim moralom »dobrih običaja«. Trgovački moral plutokratske buržoazije poštuje također i svoju zadatu riječ – na svoju očigledu korist – a da se i ne govori o pismenom ugovoru.

(Pismeni ugovor se doduše može da tumači na razne načine ... »ali se na njemu – za očuvanje dugoročnih kredita – bezuslovno mora poštivati firma«.)

Amerikanski građanin je gord na to svoje društveno *fair play.*

Gord i na svoju slobodu (poslovanja) diže joj on i neku vrstu spomenika (simbola iskorišćenog u obliku svjetionika – na ulazu najveće trgovačke luke) s istinskom težnjom, da na viši stepen podigne *svoju demokraciju.*

S jednako iskrenom željom za slobodnim izjednačavanjem (u dobroj vjeri) oni se međusobno nazivaju *gentleman.*

Caballero s latinskog juga samo im je prividno sličan – kao što i njihove crkve (katolička i protestantska) jednako tek izgledaju kršćanske. Izgubivši se sasvim u ljudskoj mješavini – koja postaje iznad njegovih snaga stihijski silna – španjolski osvajač ubijao je nemilosrdno također u istu svrhu i s istim sistemom iskorjenjivao divlje »urođenike«. Pa ipak – ne stigavši da ih uništi sasvim – i sam u dokolici primirja s njihovim ženama rađa meleze ... a kasnije bogat i presit uvozi samo za promjenu i »bijelo roblje«. Sjevernjaci pak u nedostatku istrijebljene crvenokožne radne snage uvozili su »crne robove« – i zato valjda zazire od miješanja s njima gospodski prebijela anglosaksonska rasa ... i »modra krv«.

Čilenski *guaso* i argentinski *gaucho* jednako su međutim obuzeti viteštvom kao i sjeverni *cowboy.*

Svečanih dana oni stupaju na arenu sličnim načinom. Samo što prvi i drugi lakše driješe crveni rubac oko vrata zveckajući velikim srebrnim ostrugama i šepireći se pred ženom u zanosu kao kokot. Izvijaju ga zatim izazovno nad glavama pred suparnikom poput plamene zastave.

Chacabuco je glasovita poljana u podnožju Kordiljera. Čilenske čete izvojevale su tu odlučnu pobjedu nad španskom kraljevskom vojskom. Kažnjenička kolonija postade tako slobodnom republikom.

Petrinovićev posjed obuhvatio je to mjesto sa svih strana, pa se i nazvao tim historijskim imenom. Čitava provincija pustinjskog trnja navodnjavanjem (i bračkim upornim krčenjem) pretvorena je u farme s pašnjacima i gospodarskim zgradama. One zaokružuju staro samostan-

sko dvorište sa zvonikom. Zvono je na njemu privezano kitom konopaca, što se kroz otvore na stropu svake sobe spuštaju nad krevete – da bi se i ležeći po zatvaranju kapije moglo do potrebe zvoniti na uzbunu. A onda se na svakoga (ko bi se našao na dvorištu nepozvan ili oko zgrada šuljao sumnjiv) iz karabinki otvarala kroz puškarnice plotunska vatra.

Zorom se iz takve tvrđave izlazilo jašući do sumraka po pampi, koja se gubi preko tropski zažarena horizonta. Jahač raščepušan u dronjcima sav se nakostriješio pustahijski neobrijan kao kaktus. Al' isto tako vazdan uspravan u sedlu ne odvaja se od njega u trapu ni galopu, pa niti onđa, kad se najoštrijim jahanjem obrne naglo natrag u istom ritmu ne smanjujući brzinu. Saliven u sedlu drži s ponosom uzde stalno u jednoj šaci poput oklopljena viteza na turniru. Teško tad onome, tko ne jaše propisno u njihovu društvu – jer jezik im je kao kasarnička četka hrapav. Svaka riječ teška je psovka – a svaku rečenicu začine s nasladom razvlačeći posljednje slogove onoga svoga znamenitog poklića: m .... a.

Dulcis in fundo!

Jedan jaše za drugim u razmaku od dvjesta koraka tjerajući rogatu marvu. Tjeraju divljim trkom, dok se sva ne zavrti u mahniti vrtlog. Četiri jahača – *quatro jinetes de apocalipse* – tad se probiju do sredine čigre. Galopom u suprotnu pravcu razmaknu krug. Sjahavši tad u sredinu zapale vatru – suhom volovskom balegom – da užare željezni žig. Trojica zavitlaju zatim iznad glava laso da ga složno bace na odabranu žrtvu. Prva omča zahvati volu obje prednje noge, druga jednu stražnju, a treća rogove. U divljem trku vo se trgnuvši naglo sruši – slobodnom stražnjom nogom usporavajući pad – dok treće spretno nategnuto uže (spleteno iz volovskih crijeva) sprečava, da ne udari smrtonosno glavom o ledinu. Četvrti cowboy pritrči da dlaku osmudi usijanim žigom – ostavljajući na volovskom bedru kupčevu tvrtku. Vidljivim znakom prenose tako legitimno vlasništvo robe u neprekidnu prometu kao na mjenici potpisivanjem *indosement.*

Nekada se pri dugom okretanju vrtuljka poludivlji vo ili konj otrgne iz uzvitlana kola. Tada najbliži od jahača (koji neprestano kruže trkom izvana) podvije svoje prednje noge i nedirnut ostrugama – pa zabacivši glavu prsimice udari u plećku, da ga smjesta obori na tle.

Cavallaso!

Uplašeni bjegunac otkoturavši se po zemaljskom prahu đipnu na noge – i bezobzirnim trkom se vraća iz slobode svome zarobljenom kolu – s uzđignutim repom u znaku bezuslovne predaje kao pod bijelom zastavom.

Nepregledna krda žive množeći se u zajednici pašnjaka na pampama pod otvorenim nebom – ali dokaz o čovjekovu pravu vlasnosti nosi pošteno na svojoj zadnjici svaka svinja i konj i vo!

Zahvati li katkad uzbuna golema stada – jedno za drugim – čitavih naselja nestaje pod njihovim papcima pri paničnom bježanju kroz pra-

šinu i dim. Bezobzirni cowboys preteknu divljim galopom takav životinjski »tornado«. Strijeljaju trkom iz revolvera u predvodnike pobune – jer volovi zaprepašteni stanu, kad nanjuše krv.

Strah od smrti ne zbija samo njih u organizovanu gomilu, da bi sebi pokušala otvoriti put u život.

Salmoni opkoljeni na oceanu udare repom o površinu, da se prebace preko mreže silnim skokom u vis. Ili jurnu skupa da mrežu razderu složnim napadom u jednom pravcu kao klin. Ali svi mrtvački teški potonu čim se prozirno modrilo zamuti rumenilom – kad se pod ribarskim ostima iz rana prvih buntovnika razlije po moru krv.

Okrenuo sam glavu, da ne gledam takav prizor – kad se jednom odigralo i to pred mojim očima.

Sve je teklo po vrpci. Industrijski. Elektromotorski steže se mreža do široke vreće. I to sve bez onoga našeg »ribarskog prigovaranja«.

Pogled mi se nostalgički tad izgubi u daljinama preko horizonta, gdje naši bradati ribari love još uvijek ribu kao pravi biblijski apostoli »u svome starome kraju«.

Tihi ocean!

Naivno sam zamišljao svijet u tišini svog ateliera. Gledao sam ga idilički sve do časa, kad sam napuštao Magellanes. Dok se lađa mučila da izbije preko valova iz tjesnaca na morsku širinu, pod oblacima iza mojih leđa nestajaše kopno s planinama, gdje ne kopni snijeg. Osvojen strahotom veličanstvene oluje – kakvih pod nebom ne pozna ni jedno drugo more – popeo sam se lađi na sam kljun. Orlovski htjedoh u zanosu da lebdim nad uzburkanim vodama. Propne se novi talas ispred broda kao brdo – a mi s hrpta prethodnog vala klizimo roneći pramcem u ždrijelo bezdana. Silna vodena masa pritisnu mi prsa svojom ogromnom težinom. Zglobovi hoće da prsnu – ali stegnute šake grčevito drže za željezni rt.

Izronivši gledam opet olujno pustošenje između neba i zemlje osjećajući se kao na orahovoj ljusci pokisao crv.

Pakosni smijeh britanskih mornara manje me povrijedio no sažalni pogled iz očiju blijeda saputnika, koji ostade još jedini, da se bori s morskom bolesti protegnut u salonskom naslonjaču sišući limun.

Sav u nedoumici snishodljivo se osmjehnem – pa zbog toga na samoga sebe ljutit uzviknem.

– *Navigare necesse est, vivere non est necesse!*

Bajganjska eksplozija latinštine zgužva kiselo lice u naslonjaču ljuće nego limunov sok.

Iskustva s prirodnom stihijom i s ljudima u dalekoj tuđini zbunjuju sirovu dušu balkanskog uskoka samo za trenutak. Svaki pogled u nova otkrića još i više raspaljuje nezasitnu želju saznanja tajne života na zemlji.

Cilj putovanja nisam ipak izgubio iz očiju.

Možda me i to sačuvalo, da strast iskonska znatiželjna divljaka ne privuče natrag u besputnu tamu džungle.

Stotine hiljada prekomorskih putnika nestaju bez traga. Skoro svaki balkanski useljenik iz evropskih luka ulazi slijep u cijev – da bi kroz nju na drugoj strani oceana jedan za drugim ušao u rudničku jamu. Oni koji se vrate tim istim putem – ne razabravši u tunelskoj tmici ništa – iako steknu blago, gube badava život. Rijedak iseljenik otrgne se takvom redu stvari, da bi se sam u tuđini držao na hrptu vala. Ali onaj, koji se otme vrtlogu – tako da bar iskoristi svoja vlastita iskustva – zaista se ne vraća doma onakav, kakav je pošao u svijet. Sva kljuvanja slova po knjigama ne mogu da naknade ono, što se gubi sjedeći doma u zapećku – a što se i ne može steći bez putovanja neposrednim upoznavanjem naroda i čovjeka.

Moreplovci vladaju kopnima.

Nijemci su valjda i zato htjeli osvojiti oceane zakašnjelim gusarskim načinom. Eto baš tu kod Coronela uništiše malu britansku flotu ostavljajući brodolomce da se bore dalje s – morskim psima. Ali to je samo još trebalo civilizovanijem britanskom građaninu, kako bi smiren u sebi mogao da probudi nanovo starog uspavanog morskog vuka. I tamo kod Falklanda dreadnoughts dojuriše tada sa svih strana, da u ledeno more potope sve njemačke krstarice – a s njima ... »*skoro do posljednjeg mornara*«.

Otimajući se za gospodstvo nad morem – studenim i toplim – ova dva bezobzirna suparnika ustupit će drugima prva mjesta na kopnu i moru.

Radujem se i sada, što sam onda među našom politemigracijom u Rimu pravodobno uočio značenje Amerike – za nas – i neprocjenjivu vrijednost iseljenika na prekretnici jugoslovenske historije.

Deseti dio svih Jugoslovena (u tome petina stanovnika hrvatskih krajeva) ako klikne slobodi u jedan glas – to ne može i ne će ostati bez odjeka u domovini, pa ni u svijetu.

Osvježavalo mi je to snage, da ne klonem na dugom i nekada preteškom putu.

Evropsko je oko naviklo, da kopno američko po školskim atlasima gleda s visoka (u suviše malom omjeru), a da bi moglo sagledati beskrajne prostore s bezdanim mogućnostima druge zemaljske polutke. Evropskom posmatraču je još i teže da shvati razliku između Sjeverne i Južne Amerike. Dva nova svijeta odvojena pustinjama – uzduž meksičke granice – dalja su jedan drugom od staroga svijeta preko Atlantika.

Ono, što na jugu još ključa, mutna je mješavina (koja će se možda staložiti za idućih stoljeća – ako se nikad i ne razbistri sasvim), a na hladnijem sjeveru stvaraju se pomalo kristali.

U američkom narodu pomiješana je krv evropskih naroda. Evropejac i stoga možda ne može da razumije Amerikanca. U najvećoj zabludi je onaj, koji sudi o njemu po svom zemljaku povratniku. Takve valjda nije mogao svariti – a odbija, da ih prijesne guta – surovom zakonu selekcije pokoran američki *melting pot.*

Beton bi se mogao nazvati simbolom Amerike. Armiran zamjenjuje kamen. Stup hrama samo se izvana oblaže mramorom. Hram u klasičnom stilu ne posvećuje se starim bogovima. Niti se tamo podižu sređovječne katedrale s krstom u znaku vječnosti. Jednom će se ipak u tehnički razvijenoj sredini stvarati možda još i neviđena kulturna čuda.

Vrijeme se tamo sada procjenjuje samo novcem u opticaju. Ono je njima zasad i zaista zlatno – pa i teče poput zlatne rijeke iz dogledno nepresušna vrela – da bi se život i na zemlji pričinio vječan. Hram je burza. Katedrale – trgovačke kuće – neboderi! Sve armirano, da odolijeva potresima prkoseći zubu vremena. Odista i prkosi svemu – do poslovne strasti *businessmana.*

Oni naime ruše ne samo, da grade, već građe i ruše, da izbiju novac.

Novac radi novca – jer ... »u novcu je sve«!

Kultura Inka i Maja nije poznavala novac – u kome je kondenzirana tolika moć – pa su hrpe zlata mijenjali sajamski veselo za krhka zrcala. Pritom se na njima odražavaju smiješno zadovoljna lica naivnih kupaca pastira s jarcima na tihoj površini gorskih jezera! Ali ništa nije moglo zajaziti pohlepu nezasitnog evropskog uljeza.

Blijedi jahač oduze crvenokošcima zemlju puškom.

»Urođenici« razbojničkom provalom iznenađeni stigoše prekasno, da upoznaju konje i zamijene strelice olovnom kuglom.

Britanci prisvojiše međutim i francuske kolonije, a španske zavojevače potisnuše k jugu. Slobodno su tad ubijali – da iskorijene sasvim indijanske ostatke – sami za svoj račun. Alkoholom su ih trovali sistematski – da bi ih čuvali kasnije u rezervatima kao rijetku relikviju – dok će svojim građanima puritanski nametati apstinenciju silom *dry low.*

Trgovinu bijelim robljem proganjali su nesmiljenim *blue lows* – a slobodu ljubavi u mješavini rasa zatirali *lynchem.*

Trgovinom crnoga roblja uvezli su na plantaže milionski jeftinu radnu snagu – da bi se docnije radi ukidanja ropstva u građanskom ratu klali međusobno: industrijalizovani Sjever s agrikulturnim Jugom.

Robovi crni bili su tad u veliku broju na strani svojih gospodara – milom ili silom – ali jednom oslobođeni možda će baš oni postati nosioci prave slobode!

Čudesan je pogled s njujorškog nebodera na to sadašnje mahnito manhatansko čudovište, gdje se pri ostvarivanju svih nemogućnosti sukobljavaju sve moguće suprotnosti. Kontinent u svoj svojoj širini bio bi preuzak za desetak miliona prethistorijskih divljaka – da žive na

njemu bijedno – a toliko evropskih useljenika smjestilo se nedavno na ovom uskom poluotoku živeći raskošno – sa svim komforom. Ali blještavilo milijarde žarulja u ovoj babilonskoj mješavini opija maštu, da zaboravi, kako ta milionarska hidra s hiljadu nezasitnih glava proždire i dalje milione ljudskih života bez ikakvog obzira na suze desetaka miliona, kojima je već ispila znoj i krv.

*

Jugoslovensko narodno vijeće u Washingtonu povezalo je slovenska-hrvatska-srpska udruženja Sjeverne Amerike – da organizuju po svim naseljima jugoslovenski dobrovoljački pokret.

Pittsburgh je sjedište kongresa delegata južnoslovenskih naselja SAD. Naokolo su najgušća radilišta hrvatskih i srpskih rudara i metalaca. Oni žive pomiješani kao i njihove porodice po sunčanim selima u »starome kraju«. Ali su još i više sad upućeni jedni na druge – da se povežu osjećajima bratstva i jedinstva – gonjeni nuždom teške životne borbe u vječnome dimu.

– Pakao, pakao, pakao!

Profesionalnom patetikom kliknut će monah Nikolaj opijen mistički plamsanjem vatre livnica, gdje se zaista krvavim znojem emigranata životna snaga surovo cijeđi u taljeni čelik.

Dim iz tamne šume fabričkih dimnjaka oko začađenih gradova miješa se s oblacima iznad nepregledna mora prašume. Tu ne prestaju požari. Orkani razdiru krošnje stoljetnih stabala – i trljaju suhe grane (jednu o drugu) raspirujući plamen. Pepelom pognojeno zemljište pod naslagom istrunulog lišća radat će mladice nove šume u vječnom obnavljanju života na zemlji.

Ku-Klux-Klan je međutim inkvizitorski sumnjičav – i valja po perju katranom namazana tjelesa tobožnjih sabotera. Krijući svoje lice zakukuljene ljudske nakaze gone tako nagrđena gola čovjeka iz dolarskog raja svojim »plamenim mačem«. *Bulldozing – befeathered!*

Zahvaćena stravom i zvjerad se pred njima povlači dublje u džunglu (makar i kroz vatru) na bezobzirnu bijegu od onih, i onakvih anđeoskih čuvara dolarskog carstva.

Ali ni požar u džungli ne zaustavlja saobraćajnu vrevu pri takmičenju obožavalaca biblije – *dollar-chaisseura* – kao što ni kiša strelica iz busije kordiljerskih klanaca nije mogla zadržati prodiranje Buffala Billa na *wild west.*

Yellowstonovi geyseri rigaju stupove vrele vode s parom u vis. Danteov pakao dočarava klokotanje blatnih jezera šireći zagušljiv sumporni smrad iz utrobe zemaljske kugle. A vodopadi Grand Canyona u srcu Rocky Mountains išarani su lukovima duge u čarobnoj ljepoti zaista pravog zemaljskog raja.

Suprotnosti odasvuda iznenađuju putnika.

Stihiju slapova krote vještačke brane s električnim centralama, da vodenu snagu pretvore u vatru.

Uokvirena u četvorine nacionalnih parkova priroda čuva spomen u divljoj romantici na surovu stvarnost osvajanja indijanske domovine. Svu su im uljezi raskidali na kvadrate – da po njima grade gradove s pravokutnim kvartovima. Burgove podižu gavani samo za sebe – gdje slikovito stajahu kolibe hiljada bakrenih lovaca bivola.

»Kralj žute štampe« prenosi dapače na kordiljerske planine čitav alpski raubriterski burg. Kamen po kamen pobilježen brojem svaki je položen po redu na svoje mjesto. Ruševni zidovi starinske tvrđave koče se obnovljeni na betonskim temeljima – produžujući kroz historiju život u novome svijetu ... pod krivim imenom u slavu obijesne američke »sedme sile«.

Feudalna gospoda prikivahu im djedove kmetski za rodnu grudu – a pobunjene očeve ganjahu s domaćeg ognjišta preko mora – pa ipak ova najnovija plutokratska buržoazija hoće sad i trule dvorove sredovječne aristokracije da snobovski sačuva na kolonijalnom tlu novoga svijeta.

Lenbachovim kistom ovjekovječena ljepotica na platnu minhenske pinakoteke življaše tu kao prava princesa – ali je ona sama nastojala (i bez obzira na prolaznu ljepotu) da sačuva dušu pomažući srpsku siročad.[78]

Bogatom podrškom njene tetke osamdesetogodišnje starice Mrs Hearst – poglavito zaslugom odličnog predavača na engleskom jeziku Hinka Hinkovića – brojni klubovi po svim ujedinjenim državama priređivahu manifestacije za Jugoslaviju. One su njemu također u počast i završene svečanim banketom u velikoj dvorani »milijunaškog hotela« *Fairmont* u San Francisku. *Commemorative of our country's recognition of the independence of the Southern Slav People and the official reunion of the Serbian, Croatian and Slovene States in the Federation of »Jugo-Slavia«.*

Dva jugoslavenska gosta upoznala su tako skupa za stolom (po raznim hotelima i vilama – čak i dvorima: Wintoon na planini Shasta i *hacienda* »Pozzo /de Verona« u Pleasantonu) i ponekog aristokratu duha u pratnji dolarskih magnata – »kralja petroleja« Williama H. Crockera, Morgana, Stanforda, Goshlanda & company.

Inače promukli trubaduri prate skorašnje nabobe – šarenom dvorskom svitom – da reklamnom vikom i zveketom zlata nadviču legendu o Krezu. Kolekcijama svih vrsta tu se ne zna broja. Galerije su nabijene neprobranim serijama skupo plaćenih slika. Čitavi nepregledni magazini s policama prekrcani su fabrički neraspakovanim servisima dragocjena porculana. Zbirke mehikanskih nejahanih sedala guše goste ljepljivo kiselim vonjem nove novcate kože.

– Trideset i tri hiljade dolara ... trideset i pet hiljada dolara ...

[78] Poznata je onda bila svima nama plemenita Miss Janet Peck.

Otkrivajući jednu platnenu kapu za drugom samo toliko priča vodič o pojedinom sedlu bez historije. Ručni rad govori međutim i sam o vještini majstora rezbarije kože s reljefima u srebrenim ili zlatnim okovima. Filigrani su po njima rascvjetani kao čipke iz sjajne čaške kaktusa – što samo jednom procvate u zvjezdanoj noći pustinje ... i na užarenu pijesku sahne pod tropskim suncem uz siktanje čegrtuša.

Sancho Panza bi takvo sedlo preprodao, da se na samaru s punim bisagama vrne doma i tovi svinje u kasteljanskom idiličkom selu.

Don Quijote de la Mancha oklijevao bi da ga pojaše i kad bi koža bila izlizana pod jahačima, koji prodiralu svim putovima kao *conquistadores.*

Avanturistički bi s njima doduše zalutao također i poneki punokrvni hidalgo – ali bi s drugih razloga mnogo ih više skrivalo blijedo lice u sjeni zlatom išaranih krila *sombrera.*

Njihovim tragom protežu i svoje trakove gigantski polipi trustova puštajući pipke preko Paname. Sišu gumene sokove brazilijanske prašume i srču kolumbijansku naftu dugim »pipama« – šmrčući usput i salitru s čilenske pampe i strižući s argentinskih ovnova patagonsku vunu. Sve dublje se uvlače u peruanske i bolivijanske rudnike za žilama bakra, kositra, wolframa i svih obojenih i nebojenih metala. Investitori španski, francuski, talijanski, njemački, slovenski napuštaju već utakmicu, čim se pročuje: *the Yankees are coming.*

Oni dolaze s bojnim pokličem.

Chuquicamata!

Chuquicamata na čilensko-bolivijanskoj granici postade simbolom invazije kapitala sjevernoameričkog u južnoameričke rudnike. Ogromna kapitalna izgradnja s mamutskim postrojenjima melje čitava brda i s manjim postotkom bakrene rudače u prah. Tiješti sokove zemlje, da istisne također i domaćoj radnoj snazi posljednju kap.

Dojučerašnji preduzetnici su presretni, kad im okupatori mirnodopski dobace mrvicu (fonda), gdje su se za prvim došljacima još očuvali stari oblici šakačke pljačke »urođenika«.

(Potosi je tako bio jedan između nekada brojnih logora i glasovito kažnjeničko naselje rudara. Sada je pun jeftine radne snage indijanskih seljaka. A sitne trgovačke radnje su nakrcane uvezenom robom i za njihovu široku potrošnju.)

– Indios? Ma to su van divjaci, s kojiman se ne more po evropejsku cinit negocij.

Poslije takvog uvoda mali trgovac dokazuje zorno svoju tezu bodulskim naglaskom vrebajući prvog indijanskog prolaznika, da ga zgrabi za rame s praga.

– *Tome esto! Veinte pesos!*

Uvučen silom u trgovinu drhteći vadi novčanice iz njedara bolivijanski »urođenik« – da od utrška za prodani par peradi strancu plati kutiju, koja mu ne služi ni za šta ... pa bježi s uvjerenjem, da je još i jeftino iznio živu glavu.

Orurom u čoporima prolaze indijanski seljaci turajući jedan drugom u potiljak nos. Zaprega jadnija od ma kakve stočne vuče! Dižući oblake prašine s nekaldrmisanih ulica ona i liči na marvena stada zbijena pod neobojenim čupavim vunenim *ponchima.*

Zastadoh u zabuni, dok prođe povorka, koja mi presijeca put. Ali takvo čekanje nije smatrao dostojnim onđašnji predsjednik tek osnovanog ogranka »Ivan Mažuranić«. Smailagiskim udarcem šake on suverenski prekide ljudski lanac.

– Izvolite!

Ponudi mi domaćinski slobodan prolaz.

– Ja ne idem tim putem.

Okrenem leđa svom pratiocu samilosno pogledavši ljudska bića, kojima drhte koljena, dok se žuljavim stopalom opiru pritisku gomile, što slijepo gura straga težeći nesvijesno naprijed.

– Uyuni pruža još jadniju sliku.

Pismeniji predsjednik ogranka »Jovan Skerlić« (koji su neđavno također osnovali širokogrudni hrvatski doseljenici s dalmatinskih otoka) započne da niže seriju jezivih priča o životu bolivijanskih starosjedilaca.

– Pokažite mi, da i tu nešto vidim svojim očima ... kako bih uvjerljivije mogao pričati našim nepovjerljivim Balkancima.

Gledao sam – očevidni svjedok – na licu mjesta.

Starica zgužvana lica čuči pred kućerkom iz gnjile. Pulja kudravu dječju glavu skupljajući uši na dlan. Siplje ih zatim u krezuba usta kao proso, pa žvače nečujno bezubom vilicom. I slađeći mljacka jezikom – ali ni svojim vlastitim očima ne bi mogao vjerovati, tko ne zapazi, kako premeće kažiprstom ... onu kašu, što joj se zalijepila za nepce!

Ipak mi se sve to kasnije činilo nestvarnim – ostajući za mnom – na visoravni, gdje ljude pod kondorovim krilom u prorijeđenu zraku guši »puna«.

Butte se nalazi na sjeveru daleko u jednoj od Sjedinjenih Država (Montana), do koje dopire zapadna civilizacija s najmodernijim komforom ... pa i tu – bušeći za bakrenom žilom novi rov u dnu njenog najdubljeg rudnika – go čovjek leži na leđima sav u lokvi kao crv.

Znojeći se pod ruđarskim kombinezonom u nepodnošljivoj vrućini zaprepašten upitah inženjera.

– Zar nije ovolika voda opasna?

– Ovo nije voda – kiselo se osmjehnu i nakašlja suho rudar iz lokve – ovo je naš znoj ...

Govoru hercegovačkom u dubini strane zemlje kao da je iz nedoglednih daljina odgovorila jeka s rodne grude.

»Ostajte ovdje ...«

Ustajući da se odatle iscrpljen izvuče jedva se pokrenu ruđar – da bi se dovukao do neprovjetravanog bordinghausa. Umoran će da legne u prljavi krevet odakle teško ustaje drugi rudar. Ovaj će tada leći za prvim u onu njihovu jednako vruću zajedničku lokvu – da je dalje puni također i svojim znojem.

Žedan iz rova jeđan ili drugi svrati ponekad u *bar*.

Ispivši čašu položi novčanicu ili tvrdi dolar.

Bartender sve brzo grabi zaboravljajući da vrati ostatak – ako ga nesigurnim upitom na to ne posjeti gost.

– Kusur? – Krčmar se začudi tada ličkim naglaskom. – Ko je to još čuo, ljudi, da se vraća novac ... u Americi?

Pijana smijurina krčme zbuni lakovjerna rudara.

Dva grdna klipana primaknu se međutim s desna i s lijeva, da mu se cere u lice škripeći iskešenim zubima.

– E vidi se i na tebi, da si naše gore list! Šta ne častiš prijatelje po amerikanskom običaju? Jazbec ... sanabobič!

Ispražnjena džepa može samo ponekaď i bez batina da iz američkog bara izađe jugoslovenski jazbec.

Posvuda, gdje su radovi najteži, a životna borba najopasnija, čovjek u čudu gleda ovakve svoje ljude.

Hrvata i Srba iz Like i Bosne ima najviše po rudnicima i šumama. Slovenci su na raznim poduzećima okupljeni većinom oko Clevelanda. Makedonaca i Crnogoraca ima posvuda na svakome poslu. Hrvatski primorci grade željeznice ili pristaništa. Dalmatinci su pretežno mornari i ribari – osim dubrovačkih i bračkih trgovaca, koji s ostalim iskusnijim primorskim poduzetnicima ili farmerima odmiču preď ostalim doseljenicima naročito u Kaliforniji – da bi zauzeli unosnija mjesta, kao što su ih držali u salitrenoj industriji Chile.

Većina se iseljenika ne vraća doma. Vrtoglavim promjenama kroz periodične krize odolijeva teško – a do kraja se održi valjda samo svaki četvrti – i mnogi od njih jedva ostaje živ. Neznatna manjina dolazi s uštеđevinom natrag u svoj dom. Ipak ... skoro svi šalju sve što mogu svojima kući – da bi povratili barem putne troškove kao častan dug.

Mijenjajući svoja imena u tuđini mnogi tonu bez glasa. Potomstvo im se ne može prepoznati po kraticama imena u poslovnoj praksi. Vecky, Scar, Palandeck; Mudro, Bess, Rock i Beck; Budro, Lorko, Mak i Mek.

Ima ih i koji su pravim imenom proslavili svoju domovinu. Jednom iznad svih ono blista u ličkom izvornom ruhu. Tesla.

Teslina slava će rasti s napretkom elektrotehnike geometrijskom progresijom. Trofaznom i visokofrekventnom strujom on je navijestio novovjeka čuda. Ona će preobraziti lice zemlji, kad ljudi zarone dublje u

nuklearnu fiziku – otkrivajući tajne kozmičkih zraka, koje s kišom prodornih čestica iz daleke stratosfere pljušte po zemlji od početka svijeta. Tesla je tražeći nova polja primjene svojih energija plašio praznovjerne farmere iskrama visoke napetosti kao gromovnik s Olimpa. (Leonardovi bezazleni *fuochi artificiali* su bogomoljcima talijanskim ulijevali u kosti strah!) Milujući golubove u svojoj osami (rukavicama – zaziruć od mikroba) Tesla je tjerao iz svoga laboratorija lukrativnu pohlepu naučnih parazita kao trgovce iz hrama razjareni Krist.

Pupin je s mnogo više spretnosti stjecao imetak – sa slavom, koju mu krnje neprovjerene glasine ... »da je praktički za sebe iskoristio također i Teslinu teoriju o telefonu *long distance*«.

Nikola Mihanović je vještinom stjecanja pretekao sve »majstore s mora«. Seljačić s dubrovačkog primorja sagradio je veliku trgovačku flotu pod argentinskom zastavom – na ušću, gdje se rijeke slijevaju tekući k oceanu pod jednako simboličkim imenom Rio de la Plata. Zaposlio je čitave naraštaje svojih zemljaka, da se osposobe za kapetane i strojare, pilote, mornare, konobare i ložače – a kao počasni a. u. konzul on dariva palatu lično K. u. K. Franz Josephu ... i postaje a. u. baron. Kajući se možda i zato kad je svršio rat – on je pomagao tamošnje jugoslovenske akcije na kulturnom podizanju iseljenika poslije rata.

Mihanovićevo ime je pogotovo rehabilitovao rodoljubnim radom skromniji brat Miho – kao predsjednik atlantskih ogranaka Jugoslovenske narodne obrane.

»Pascual Baburizza« je velika trgovačka firma pod kojom se krije mali čovjek s malog dubrovačkog otoka Koločepa. Pasko Baburica je preobično ime. Ali je zaista neobična morala biti glava na upravi mnogobrojnih preduzeća sa stomilionskim kapitalima i čitavim nizom salitrenih tvornica – na kojima se obogatiše dalmatinski doseljenici zauzimajući sva unosna mjesta od upravitelja tvornice do pomoćnika u *fondi*. Ipak bi s glavom ostalo zakopano u tuđini čuveno ime – don Pascual – da nije on mislio za života također i na svoj rodni kraj. Mecenatsko ime predsjednika Jugoslovenske narodne obrane pominjat će u njegovoj domovini, kad u Južnoj Americi zaborave, da je ikada postojala njegova tvrtka u Chile.

Rista Čukovića iz Risna pamtit će njegova Boka – a ni »kralja llama« Mata Galjufa ne će zaboraviti Pracatov Dubrovnik – jer ova dva iseljenika stekavši bogatstvo u tuđini nisu izgubili dušu zaboravljanjem svoje domovine. Matana je prezreo čak i teško stečeno blago, da bi se pod prvim sjedinama prijavio kao dobrovoljac u borbi za oslobođenje i ujedinjenje svog naroda.

Frano Petrinović ostavio je Rosandićev mauzolej, da čuva pomen i na njega pod našim suncem na supetarskom rtu.

Jurja Jordana će se i bez toga sjećati njegovo rodno Pučišće na Braču.

Oba ova naša istaknuta iseljenika pominjem i na drugim mjestima – prvi je otvorio, a drugi predsjedao Velikom zboru JNO u Antofagasti.

Gostoprimni dom doktora Ante Bjankinija obradovao bi kao vrelo sred oaze pustinjske putnike na prolasku s Atlantika na Pacifik. Ante Tresić-Pavičić, Milan Marjanović, Hinko Hinković, Milan Pribićević, Franko Potočnjak, Nikola Županič, Bogumil Vošnjak, Branko Lazarević, Mićun Pavićević, guslar Perunović, Slijepčević, Gaćinović, Leontić i brojni članovi vojnih i diplomatskih misija, a prije i poslije njih Ivan Lupis-Vukić, amo bi navraćali na sijelo, da griju srca toplinom osmijeha domaćice Zlate i njene pokćerke Goldie, kao što se kolo književnika i buditelja oko Augusta Šenoe grijalo uz njeno roditeljsko ognjište pod Gričem. »Hrvatsku zastavu« sijedi predsjednik Jugoslovenskog narodnog vijeća proširio je u jugoslovensku, da joj ostane vjeran do smrti.[79]

»Hrvatski Svijet« u New Yorku pretvorio se također u »Jugoslovenski Svijet« – kao što u San Francisku Akačićev »Jadran« – i kao što su se onda posvuda krstila hrvatska novorođenčad jugoslovenskim imenom. Don Niko Grškovič se pri oseci oslobodilačkih zanosa bio privremeno nasukao u preusko korito. Tek u visokoj starosti sagleda on opet u novoj plimi jugoslovenska ostvarenja – da se (sa svojim »Hrvatskim Svijetom«) vrati opet s mrtvog na živi kolosijek pred svoju smrt.[80]

Možda i zbog ovolikih promjena i skretanja nisu nigda i nigdje u svijetu teže riječi odštampane, nego što su one, koje se čitaju na stranicama naših američkih novina za života Franz Josepha.

Svome caru vjerni podanici priredili su na čikaškom Wentworthu svečan i zaista simbolički sprovod – smjestivši u mrtvački sanduk živog *našega čovjeka* ... »pod navlaš u tu svrhu odnjegovanom francjozefskom bradom«.[81]

Idući naraštaji ne će valjda nikada više imati priliku da glasaju za ovakve prijedloge u svojim udruženjima ni da sami počinjaju ili gledaju sa strane tolika čuda i čuju onakve izraze u svim našim dijalektima niti da čitaju na latinici ili ćirilici sve ono izražajno bogatstvo duha i duše, kojim je tek opismenjeno pero škripeći po papiru pod teškom rukom obdarilo »tisućgodišnju kulturu«.

Čete dobrovoljaca kretale su međutim – doduše neke još pod starim imenima »Tomislav« i »Zrinjski« – da bi se kasnije sve više okupljale pod uvijek novim imenom buntovnika, kao što je bio »Matija Gubec«.

Dobrovoljački pokret se razmahao po srpskim udruženjima brže – ali je doskora zahvatio također i hrvatska i slovenska naselja.

[79] Umro je poslije rata u Chicagu, odakle su mu kosti po njegovoj želji prenesene u rodni Starigrad.

[80] Umro je poslije Drugoga svjetskoga rata u New Yorku, gdje je proživio posljednje godine života, pristajući uz NOP – »svom dušom« – a dosada mu nisu nasljednici još ispunili želju: »... da se njegov pepeo razaspe po moru ispred Vrbnika«.

[81] Američke policijske vlasti spriječile su da on bude nošen ulicama Chicaga – ali je sprovod ipak ulicama kretao za praznim sandukom ...

Srpska misija stigla je tek tada – s velikim zakašnjenjem – iza svih ostalih saveznika. Američka štampa je krupnim slovima najavila njen dolazak – a publika po bioskopima primala film o dočeku srdačnim odobravanjem.

Last but not least!

Prepune prostrane dvorane klicanjem su pozdravljale predstavnike herojske srpske vojske, dok su oni zauzimali mjesta na pozornici sa stotinama čuvenih ličnosti Amerike.

Turneja po svim većim gradovima završila se najvećim zborom u ogromnom čikaškom »Auditoriumu«. Nabijene lože gledalaca pričinjahu se obrasle grmljem cvijeća. Ali sredina plateje zijevala je praznim foteljima – dok se ne rastvoriše petero vrata pod udarcem o gong.

Postrojeni u četama tad umarširaše jugoslovenski dobrovoljci zauzimajući sjedala pod kišom ruža.

Chairman jedva dođe do riječi, da otvori svečani zbor.

– New York broji sam više stanovnika nego sve južnoslovenske pokrajine pod Austro-Ugarskom. Poslije uporne naše propagande, duge i skupe, jedva se tu skupilo nekoliko stotina mladića po američkim tradicijama o dobrovoljnom služenju u vojsci. A skupljeni kroz nekoliko sedmica iz svojih malobrojnih naselja po samoj čikaškoj okolici, gle, pred vama stoji u dobrovoljačkim redovima petstotina jugoslovenskih momaka. Oni se odriču povišene zarade u današnjoj ratnoj konjunkturi, da krenu preko nesigurna mora na evropsko ratište u borbu za našu zajedničku stvar. Zar to samo ne obavezuje stotrideset miliona slobodnih američkih građana, da se založe svim svojim snagama za oslobođenje jugoslovenskog naroda ispod austro-ugarskog jarma?

Pljesak ovim riječima dizao se neprekidno naročito, kad se na pozornici poređalo devetoro dobrovoljaca iz plemena Vajagića (»braće«), koji su tu slikani po telegrafskom traženju predsjednika Wilsona: ... »da im se pomen čuva u Bijeloj kući za sva vremena«.

Poslije šefa srpske misije Miljenka Vesnića – koji je svojom interpretacijom historije skoro lišio svakog čara legendu o devetoro *braće* Jugovića – cio niz govornika ustaje da pozdravi dobrovoljce. Posljednji po redu progovorio je jugoslovenski omladinac – da u njihovo ime ispravi šefa srpske misije. Čim je uzišao na govornicu, svi dobrovoljci skočiše sa svojih sjedišta, da stojećke saslušaju željno iščekivani govor. Prekidan urnebesnim klicanjem on upoređuje živu sliku jugoslovenskog narodnog jedinstva na pozornici sa simboličnom legendom, kojom je narodni guslar opjevao besmrtnu »Majku Jugovića«.

– Ma da nisam razumio nijednu riječ – izjavi chairman Merrick povisivši glas – smatram, da tumačim ispravno mišljenje svih vas, ako izjavim, kako je prizor na ovoj pozornici s ovakvim govorom najljepše, što smo ikada vidjeli i čuli u svom životu.

(Amerika je uvela vojnu obavezu iza neuspjeha, da sakupi dobrovoljačku vojsku.)

Šefu srpske misije bila je prije toga data još bolja prilika da govori –»s pravog mjesta u pravo vrijeme« – ispred svih jednako zarobljenih Jugoslovena. Nikad u historiji nije jugoslovenskoj propagandi pružena bila takva jedinstvena prigoda. Niti se ikad i jedan balkanski predstavnik uspeo na višu tribinu dotad – da razočara sve, koji ga pozdraviše s takvim iščekivanjem i s toliko nada.

Taman je napregnutom pažnjom cijeloga svijeta bila saslušana predsjednička adresa kongresu s »četrnaest tačaka«.

. . . . . .

X. *The people of Austria-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity of autonomous development.*

XI. *Rumania, Serbia, and Montenegro should be evacuated; occupied territories restored; Serbia accorded free and secure access to the sea .....*

Woodrov Wilson silazi s govornice da ustupi mjesto Miljenku Vesniću.

– Rikni!

Jedva sam u sebi zadržao glas.

Prisutni tad u počasnoj loži nad samom kongresnom tribinom očekivali smo svi (mjesto neodređenih riječi o nejasnoj autonomiji u austro-ugarskim granicama) da će biti svečano naviještena jugoslovenska slobodna i nezavisna država.

Svi smo stoga zabadali oštrice pogleda u okruglu glavu sijedog diplomate željni, da ga nadahnemo snagom omladinskih buntovnika.

Ali šef srpske misije tvrdoglav ustraje u svojoj predugoj raspravi – o Keltima! – a jedva da pomene težnju naroda za oslobođenjem, akamoli pokret za jugoslovenskim ujedinjenjem.

Jugoslovensko narodno vijeće sa svoje žurno sazvane sjednice zatraži telefonski, da ga misija primi korporativno – i to ... odmah.

Svi poustajaše s gostoprimnim smiješkom, kad se posjetnička lica pojaviše pred staklenim vratima velikog salona srpskog poslanstva.

Vrata se rastvore širom.

Vesnić ispred članova misije pođe nam ususret (raširenih ruku), da primi čestitanja predsjednika vijeća u bratskom zagrljaju – ali brkati starac ispruži desnicu, da ga zaustavi na tri koraka pred sobom.

– Protestiramo ...

(Hroničar i ne bi stigao da bilježi dalje njegove teške riječi, kad bi mogao i misliti na to u onom trenutku.)

Vesnić uzmaknuvši natraške skoro se sruši na divan – a na svim licima se odrazi njegovo smrtno bljedilo.

Starci se u sveopćem uzrujavanju međusobno skoro tad izujedaše sjedećke. S nogu ih posmatrahu oficiri-ratnici: sijedi đeneral Rašić i

gorostasan pukovnik-invalid Nenadović s narogušenom vojnom pratnjom. Vojnici su šibali kosim pogledima sve – a posebno pukovnika Milana Pribićevića – očekujući da će bar on (ako niko drugi) opovrgnuti predsjednika GNV ili makar i donekle zadržati rušilačku bujicu riječi ... ali se starački jezik razvezao, da ljutit i ranjava teže od krive sablje demeškinje.

Najmlađi među svima napokon usrnu da razvadi starce.

Diplomatska rutina tad iskoristi stanku prihvativši omladinski prijedlog, da šef srpske misije na javnim zborovima pred iseljenicima dade izjavu prema željama jugoslovenskih vijećnika ističući ono, što je zvanično propustio u američkom kongresu.

– *Meglio tardi che mai!*

Drago Marušić osmjehnu mi se šeretski tršćanskim naglaskom.

– Ako ne bude: *peggio taccone del buco!*

Uzvratih mu skeptički strahujući pred novim sporovima – koji će neizbježno izbiti na javu – a koje ne će više onda moći da otkloni omladina.

Iseljenici pozdravljahu na zborovima prividno složno prvake, ne sluteći ništa o porodičnim svađama – dok obnovljeni sukob ne raskide skoro sklopljeni brak.

Pašić i opet izazva lom uputstvima vašingtonskom poslaniku, da predobije američku vladu za velikosrpski program.

– Izdaja Krfske deklaracije! Popišmanio se kršenjem zadate riječi. E ne će dobiti konačnu igru takvim načinom ... pa ni da je Talleyrandov epigon Bismarck.

Trumbićeva šifrirana depeša, do koje je došlo zatim engleskim kanalom – u cilju da američka vojska okupira područja SHS – izazvana je onakvim istupima šefa krfskog kabineta i ovakvim revoltom odborovih članova u Londonu.[82]

Rđave posljedice ovakve nesloge bile bi neizbježne – u svakom slučaju – a mogle su da postanu sudbonosne naročito i stoga, što je na to

[82] Vidi telegrame dra Trumbića don Niku Grškoviću preko »Britanske ratne misije« (2147 Equitable Building, 120 Broadway, New York) od 14. oktobra 1918. i drugi tim istim putem od 24. oktobra 1918., pa naročito kablogram dra Trumbića, Sir Arthura Evansa i Wickhama Steada »od London Timesa« (tim istim putem) 30. oktobra 1918: – »Pošto su vjerojatno u izgledu rasprave o primirju s Austrijom, pozivamo vas hitno, da bez odvlake upotrijebite sav utjecaj, da se osigura upotreba američkih trupa za okupaciju sviju spornih gradova ili teritorija u Austro-Ugarskoj. Bude li koji sporni predjel ili zona okupirana od talijanskih trupa, nastala bi ozbiljna opasnost krvavih sukoba između tih trupa i jugoslovenskog pučanstva. Tim bi se sukobima onemogućio svaki budući sporazum i skladni odnos između Talijana i Jugoslovena. Pošto su Velika Britanija i Francuska kao stranke u pogledu Londonskog ugovora poduprle 1915. Italiju, ne mogu da posreduju u toj stvari. Vlada Sjedinjenih Država nije stranka i nije nikad priznala tog ugovora. Američke trupe bile bi svagdje pozdravljene kao dobro došle. 50.000 neizvježbanih momaka bilo bi jamačno dovoljno. Preporučujemo stoga, da one okupiraju glavne tačke u Dalma-

vrebao budan protivnik. Do njih je donekle i došlo odmah iza onakve tajne Trumbićeve poruke don Niku Grškoviću. Jugoslovensko narodno vijeće u Sjevernoj Americi otjerano je tom engleskom depešom skoro na separatistički rub.

Vijest o tome stigla me na putu sa zapada u Chicagu. Ni ma čijim naporima i ni ma kakvim sredstvima nije se moglo više popraviti ono, što je upropastio jednim mahom u Washingtonu takav otvoreni sukob Jugoslovenskog odbora u Londonu sa srpskom vladom na Krfu. Don Niko Grković s drom Hinkom Hinkovićem i drugima pošli su doduše dalje, nego šta je mislio da pođe već onda dr. Ante Trumbić.

Ludo je bilo očekivati, da će američka vlada prihvatiti ma kakav prijedlog iz tajnih engleskih kanala ... a da prethodno ne zatraži bar u načelu mišljenje (ako ne i pristanak) svojih saveznika u ratu – Britanije i Francuske – koje su bile vezane svojim potpisima na Londonskom ugovoru s Italijom. Amerika zar i sama da preuzme ulogu posrednika, prije nego bar ispita raspoloženje neposredno zainteresovanih stranaka i svojih ratnih saveznika – Italije i Srbije? Ali kad bi američka vlada i bila toliko neoprezna – da usrne u tako naivno spletenu mrežu – kakvi bi naši izgledi bili u tolikoj avanturi? Italija ... zar ne bi tad ona prva iskoristila za sebe jedinstveno pogodnu situaciju da pokuša odvojiti južnoslovenske katolike od pravoslavnih – državnom granicom? A sva ostala zapadno-evropska reakcija (onakva) zar bi ona propustila takvu jedinstvenu priliku, da pokuša sačuvati habsburšku monarhiju?

Republikanski nastrojena jugoslovenska omladina odvojila se stoga i od starijih – koji su ovako iznenada proglasili republiku SHS – da povede borbu i protiv njih oslanjajući se na Jugoslovensku narodnu obranu u Južnoj Americi.[83]

Kasnije će sve ovo svako tumačiti na svoj način – pravdajući usput i svoj ondašnji stav.

Mirnim ispitivanjem raznovrsna gradiva iz onog vremena može se međutim i sad utvrditi niz činjenica, koje dovode do zaključka, da je

ciji, Istri, Kranjskoj, pa Hrvatskoj i Slavoniji. Važno je, da se niti talijanske niti srpske trupe ne upotrijebe, a tome se može izbjeći samo na poruku Sjedinjenih Država«.

Dr. Milada Paulová: Jugoslavenski odbor, str. 525 do 533. – Uporedi dr. H. Hinković: Jugoslavija u Americi, Zagreb 1922, i Iz velikog doba, Zagreb 1927.

Valjda nije suvišno upozoriti, kako su – pored Istre i Dalmacije – ovdje izričito pomenute Hrvatska i Slavonija... i Kranjska!

[83] Dr. Ljubo Leontić: Zašto sam tražio, da se raspusti Jugoslovensko narodno vijeće?, Washington, D. C. 22. novembra 1918: – »I ja ću onda, kao sin svoga vremena, govoriti i raditi za republiku – da ne budemo zadnji u uživanju sloboda, kad smo bili prvi u borbi za njih. Ali ni onda ne ću zaboraviti na to, da se jugoslovenska sloboda rodila u gnijezdu Crnoga Gjorgja i da je prvi istinski naš revolucionar bio Karagjorgje. Ni onda, »republikanci«, ja, republikanac, ne ću biti u vašem kolu«. (Ova moja brošura je odštampana troškom i pristankom Jugoslovenske narodne odbrane.)

sve to – pa i raniji Supilov prijedlog o plebiscitu – u onako presudnim okolnostima bio ne samo bezizgledno (i sasvim izlišno) nego i nadasve pogibeljno za slobodu i nezavisnu jugoslovensku državu.

»Jugoslovenski odbor u Londonu« nije zaista ništa pridonio takvim svojim postupkom – ako nije oduzeo – onome, što su jugoslovenski dobrovoljci za svoj narod izvojštili svojom borbom.

Velikosrpski radikali su pokušali uzaludno sve sa svoje strane, da pravdaju »Pašićev nepopustljiv stav« – i sve ono, što je radikalska vlada kraljevine Srbije svojim oklijevanjem propustila i svojim postupcima skrivila u velikom vremenu – na raskrsnici historije gdje je srpski narod pod oružjem stvarao besmrtna djela zadivljujući svijet.[84]

SUDBONOSNI SPOR

Iseljeničku politiku zanemaruju političari »staroga kraja«. Iseljeničku statistiku nisu vodile nikako ili nisu pravilno vodile nadležne vlasti – Austro-Ugarske monarhije i kraljevine SHS ili Jugoslavije. Stoga je nepotpuna i nepouzdana također useljenička statistika američkih republika.

Govori se o 1,500.000 jugoslovenskih iseljenika. Mi smo računali samo za 500.000 Hrvata i 200.000 Slovenaca i 100.000 Srba u Sjevernoj Americi te oko 100.000 svih skupa (ali pretežno Hrvata) u Južnoj Americi

[84] Mi nismo poznavali onda dovoljno marksističku literaturu. A kritikovali smo stavove socijalnih demokrata u monarhiji – jer su oni htjeli da očuvaju Austro-Ugarsku. Mrzjeli smo ih naročito poslije njihova glasanja za ratne kredite – za koje su glasali također i socijal-patriote u njemačkom Reichstagu. Osim Marksa i Engelsa mi smo čitali također i druge socijalističke pisce – kako bi nam koji došao pod ruku – a od ruskih smo naročito zavoljeli Černiševskog i Plehanova. I možda me stav ovoga posljednjeg u ruskoj revoluciji doveo i lično u veliku zabludu – tako da sam onda vidio jedini spas u Kerenskom. Mi smo doduše razlikovali »eserovce« od »pravih marksista« – a pred ratom i počeli da uzimamo načelne stavove protiv individualnog terora... misleći na organizovanu revoluciju. Obradovali smo se ulasku Rusije u rat – zaboravljajući sasvim na strahote carizma – toliko da smo publicirali slike i vijest o carevu posjetu jugoslovenskim dobrovoljcima u Odesi. Ipak smo pozdravili rusku revoluciju velikim oduševljenjem – samo što nismo zadugo znali razliku između malog februara i velikog Oktobra. Lenjinovu privremenu izolaciju nismo shvatili nikako – i njegove nastupe tumačili »ruskim nihilističkim kaosom«. Slapovi reakcionarskih informacija zapadnjačke štampe pogotovu su nam onda zastrli vid. Daleko ne samo od Rusije nego i od Evrope – mi smo bili prosto zaslijepljeni senzacionalnim vijestima svakodnevne američke štampe. Počeli smo tad i strahovati, da bi povlačenje ruske vojske sa fronta moglo savezničkim armijama donijeti poraz. Mi smo zapravo tada mislili samo na svoj ispaćeni narod i strahovali jedino za Srbiju... »za oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskog naroda«. Tek iza primirja – u toku građanskog rata u Rusiji – mi smo stali na stranu boljševika. Govorio sam tad i javno na zborovima i pisao protiv savezničke intervencije: »Protiv Rusa – nikada«, »Jugoslavija će biti – ali crvena«. (V. dubrovački »Rad« 1920–1923.) Zagovarao sam stalno »narodni front«. Ipak – sve do g. 1927. – nisam imao prečišćene pojmove o društvenoj problematici. Mada nisam bio član Partije bio sam onda već riješen, da s komunistima idem do kraja. Ali tek u partizanima sam to potvrdio djelom.

i svim ostalim zemljama. Mi nismo htjeli da ulazimo u »makedonsko pitanje« – izbjegavajući sukob sa srpskom zvaničnom politikom – dok je sva naša pažnja bila upravljena samom oslobođenju od monarhije Austro-Ugarske.

Pričalo se također o učestvovanju 25.000 iseljenika dobrovoljaca – u Prvom svjetskom ratu – a mi smo računali samo s polovinom toga broja.[85]

Međutim su nastale velike promjene za ovo pola stoljeća u Sjevernoj i Južnoj Americi. Jedva mogu danas i sam sebi da dočaram ono daleko predratno stanje makar i približno. Izblijedjela su vremenom i sjećanja – a ostala svjedočanstva nestala su u sveopćem uništavanju skoro svih tragova feudalnih carstava iz Prvoga svjetskog rata – pa kako da se nađe načina, kojim bi se ovo sve (što se još onda odigralo s ove i s one strane oceana) predočilo donekle bar onome, koji raste miran u zemlji pobjedničkog socijalizma ili je tek iza Drugoga svjetskog rata ugledao svijet.

Tko da cijeni sada (poslije svega što se preživjelo neđavno u ratu i doživljava još u revoluciji) vrijednost onih – onolikih i onakvih – napora male skupine ljudi, koja je onda (u onakvim prilikama) dizala na ustanak iseljenike i ratne zarobljenike, da se bore za oslobođenje svoje rodne grude i svojim žrtvama progovore u ime svoga zarobljenoga naroda pred ondašnjim neobaviještenim svijetom? I tko da procijeni vrijednost onoga teško stečenog novca, kojim su iseljenici pomogli svoj narod u nevolji – i kad bi se doprinosiocima znao broj i mogle tačno proračunati svote priloga (u ravnom omjeru prema valuti zlatnog važenja i ondašnjim radničkim platama – slabo kvalifikovanih ili potpuno nekvalifikovanih radnika) a kamoli da sam odoka ocijeni značenje takve pomoći za sve nas? Zar bi se i moglo ma kakvim isticanjem i pohvalama da procijeni vrijednost učestvovanja prvih dobrovoljaca u ratu – zarobljenika, koji su poslije duga mirovanja prošli kroz oganj i patnje (izlažući se svim opasnostima pri dezertovanju iz neprijateljskih borbenih rovova) da ponova u njih upadnu s oružjem u ruci bez ikakve pomisli na predaju ... i posebno jugoslovenskih iseljenika, koji se odricahu konjunkturnih obilatijih zarada (negonjeni nuždom) da bi prešli more ugroženo podmornicama i pod onako izuzetnim uslovima borili se za zemlju, na kojoj su ranije bili kmetski prikovani, pa i s nje tjerani političkim progonima ili gladovanjem?

Iako suhe brojke tu ne mogu mnogo da kažu – pustimo ih ipak i same neka govore svojim nemuštim jezikom.

Jugoslovenskom odboru u Londonu pokrivala je sve troškove (za vrijeme rata i trajanja mirovne konferencije) sama Jugoslovenska narodna obrana u Južnoj Americi – s ukupnim iznosom u visini četvrtine godišnjeg budžeta kraljevine Srbije.

[85] Malo se dapače zna, kako su iseljenici radili za nas u NOB – i koliko su boraca dali u španskom građanskom i Drugom svjetskom ratu – a ne zna im se nikako broj u redovima savezničkih armija i I-om i II-om svjetskom ratu.

Jugoslovenskih dobrovoljaca iz iseljeničkih naselja i zarobljeničkih logora u Prvom svjetskom ratu bilo je valjda svega skupa oko pedest hiljada. (Dobrovoljački korpus SHS u Rusiji brojio je sam oko 42.000 boraca!). Vjerojatno bi porastao njihov broj do čitave armije od najmanje stotinu hiljada prvorazrednih boraca – da se poštivao ljudski razum i osjećaji a. u. zarobljenika i jugoslovenskih dobrovoljaca. Velikosrpski oficiri (osim izuzetaka kao što su bili đeneral Mihajlo Živković, pukovnik Kušaković, puk. Simić i drugi »crnorukci«) tjerahu skupljene dobrovoljce u disidente surovim postupcima i primoravanjem na zakletvu kralju – dok su jugoslovenske dobrovoljce iz iseljeničkih naselja svrstavali jednakim načinom u srbijanske jedinice ... onako kako su stizali na savezničkim lađama u manjim skupinama iz Sjeverne i Južne Amerike. Svima »prečanima« (bez ikakve razlike) htjeli su da zametnu broj – i s političkih razloga prikrivajući tačan omjer – poglavito i zato, što je redovna vojska sa svojim rezervama u neprekidnim borbama (i bolestima iza povlačenja kroz albanske klance) bila svedena na dvadesetak hiljada »efektivnih pušaka«.[86]

Možđa ćemo se približiti donekle bar istini kad ustvrdimo, da su pripadnici redovne vojske kraljevine Srbije i jugoslovenski dobrovoljci iz krajeva pod Austro-Ugarskom monarhijom – po broju »efektivnih pušaka« – bili otprilike jednaki pred samim probojem Solunskog fronta.

Navodi ovih činjenica ne mogu da umanje historijsko značenje pobjeda herojske srpske vojske u balkanskim ratovima, pa u prvoj i najtežoj godini Prvoga svjetskog rata – do povlačenja na Krf.

Mi želimo sad ovdje samo da naglasimo, kako je jugoslovenski dobrovoljački pokret imao presudno značenje za ujedinjavanje Srba-Hrvata-Slovenaca. Učesnik u poratnim političkim radnjama nije mogao da prođe lako preko mrtvih na ratištu – a mirnodopski političari nisu mogli ništa učiniti bez ikakvog obzira na dobrovoljce, koji su došli s fronta pod oružjem.

Radikalska vlada kr. Srbije (u cjelini) i »Jugoslovenski odbor u Londonu« (u većini) pokazivali su malo razumijevanja za dobrovoljački pokret od samoga početka, pa skoro i do svršetka rata. Jugoslovenski

[86] Šef diplomatsko-vojne misije kraljevine Srbije M. Vesnić ustvrdio je – pred izvršnim odborom JNV u Washingtonu – *da je srpska vojska svedena na devetnaest hiljada boraca.* Svojim ušima sam čuo tada tu njegovu izjavu.

(Uporedi navode dra H. Hinkovića: Iz velikog doba, str. 346.)

»Srbija može sada dati ukupno 151.920 vojnika od kojih 110.333 boraca i 41.920 neboraca«. – Pomoćnik načelnika Vrhovne komande pukovnik Pešić (u svojstvu zvaničnog izaslanika kr. srpske vojske) izjavio je na prvoj savezničkoj konferenciji vojnih izaslanika u Chantillyu 12. marta 1916. – ali su te brojke smanjene u službenoj noti (koju je zatim on lično predao britanskom kralju) na 94.635 vojnika – od kojih 51.337 boraca... »a svega 21.000 efektivnih pušaka... s efektima svedenim usled borbi, bolesti i iznemoglosti«.

(Uporedi: »Rat Velike Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca«, Izdanje Đeneralskog štaba (šesnaest knjiga), Beograd, 1925. Art. puk. Vojislav Maksimović: Spomenica prve srpske dobrovoljačke divizije, »Prosvjeta«, Beograd. Iz ratnih memoara Gj. Bogdanovića, puk. u penziji i biv. glav. intendanta Vrhovne Komande: Povlačenje srpske vojske na Primorje, Zagreb 1927.)

dobrovoljci (ionako nedovoljno povezani među sobom) bili su namjerno raspršavani po raznim vojnim jedinicama – a po planu Vrhovne komande (rokadom u pravcu albanskih klanaca) »jugoslovenskim pukovima« je dapače osujećen i pobjednički povratak u oslobođenu domovinu. Dopustilo im se da uđu samo kroz Albaniju – »na stražnja vrata« – kako bi zatim bili zadržani što dulje u Crnoj Gori i Boki. I bezobzirnim postupcima pri demobilizaciji bio je njima skoro sasvim onemogućen utjecaj u političkom zbivanju neposredno iza rata.

Međutim su predratne političke stranke (prividno složne u prvim radostima što je svršio rat) stale da unose u *novu* državu svoja *stara* shvatanja o društvu i državi. Stari vlastodršci kraljevine Srbije (kompromitovani Solunskim procesom) htjeli su da nametnu vlastiti državni aparat i kraljevini SHS. Velikosrpska buržoazija nije puštala iz ruku vlast – a velikohrvatska buržoazija dobijala je tim više podrške nezadovoljnih prečanskih masa – dok su skoro sve naprednije snage (građanske i seljačke) bile razdrobljene ratom i (barem u početku) zbunjene različitom interpretacijom Oktobarske revolucije.

Historičarima je oteščano sabiranje podataka iz uništenog ili namjerno preinačenog materijala s okupiranog područja (u toku i između dva svjetska rata) da bi se moglo svakom i svemu odrediti pravo mjesto – od otvaranja prvih borbi za oslobođenje ispod a. u. jarma do izvojštene konačne pobjede – u slobodnoj i nezavisnoj Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.

Sakata su i ova svjedočanstva iz Prvoga svjetskog rata (do kojih smo bili u stanju da dođemo kao saučesnici u ondašnjim zbivanjima), jer su možda i ona bila već onda probirana i zapamćena po subjektivnom ukusu.

Raspoloženje jugoslovenskih iseljenika po raštrkanim naseljima bilo je vrlo različito na početku rata. Ono je dolazilo do sporadičnog izražaja tek tu i tamo – jer se velika većina iznenađena pritajila, da sačeka dalji razvitak ratnih događaja. Zbog toga i zaslužuje, da se posebno istakne hrabro držanje prvih glasnika revolucionarnog pokreta.

»Hrvatska straža« u Buenos Airesu sazvala je »narodnu skupštinu Srba i Hrvata« već 3. avgusta 1914. »Manifestom na narode slavenske krvi austro-ugarske monarhije« odgovorili su odatle prvi naši iseljenici (sve sami hrvatski iseljenici – u Argentini! – i to sasvim samostalno) pozivu c. k. austro-ugarskog konsulata na mobilizaciju: »U osjećaju naše domovinske ljubavi, u času borbe na život i smrt između Slavenstva i Svenijemstva, ne može biti dvojbe niti o našim simpatijama, niti o našem držanju.

Ako smo pod teškom rukom Habsburgovaca bili 400 godina prisiljeni da šutimo na sve nepravde i uvrede, što su našem slavenskom narodu nanesene, sada je kucnuo odlučan čas odmazde:

1. da se pozovu svi Slaveni Austro-Ugarske monarhije, da se pridruže našem pothvatu, kojemu je stavljen cilj, da se otresemo 400-godišnjeg jarma;

2. da se u tu svrhu organiziraju dobrovoljne čete, koje će se prvom mogućom prilikom uputiti put Evrope, da se bilo u srpskim bilo u francuskim redovima bore protiv prevlasti, koja nam je dosada skučivala slobodu;

3. da se povede akcija za namaknuće sredstava za ostvarenje gornje odluke;

4. da se stupi u što uži saobraćaj sa srpskom, ruskom, francuskom i engleskom kolonijom;

5. da se osnuje stalan odbor za sakupljanje za srpski »Crveni Križ«;

6. da se ovi zaključci najbržim putem jave slavenskim kolonijama u Južnoj i Sjevernoj Americi te da se pozovu, da se našoj akciji pridruže.

Buenos Aires, dne 3. augusta 1914.

Ježević, M. Šolc, Rukavina, Depolo, Zuvanić, Kvaternik, Drašković, Hadžić i Ukropina.«

Iako se po sadržini manifesta vidi jasno, da u sveslavenskoj širini osjećaja nije sasvim određena još i jugoslovenska misao – »oslobođenja i ujedinjenja« – ipak se tu razabira smisao i za konkretan rad: skupljanje dobrovoljaca i novčanih sredstava za organizovanje političkih akcija. Međutim ovaj buntovnički poziv nije naišao skoro ni ma na kakav odaziv – osim što je pokrenuta novina »Sloboda« (Buenos Aires) koju stade odmah da napada starija frankovačka »Zajednica« (Rosario de S. Fé). Ipak se po Južnoj Americi proširilo sabiranje novčanih priloga za »Srpski i Crnogorski Crveni Križ« – ubrzavajući pokret u čilenskim naseljima (koja su bila prisnije povezana s predratnom jugoslovenskom revolucionarnom omladinom), da se odazovu pozivu svojih omladinskih drugova iz Evrope i (već u februaru 1915.) pristupe organizovanju Jugoslovenske narodne obrane.

(I sam naziv organizacije odabran je – kako smo već istakli – prema rubrici centralnog glasnika JUO »Jugoslavija«.)

Milada Paulová navodi malko više o tom u svojoj knjizi »Jugoslavenski odbor«:

»»U toj idejnoj vezi nastao je među omladincima u Južnoj Americi sada pokret, da se u Antofagasti osnuje centralni odbor, široka organizacija, koja bi se zvala »Jugoslavenska narodna obrana« i koja bi organizujući u svim gradovima Južne Amerike svoje podružnice preuzela s pomoću te organizacijske mreže vodstvo narodnog pokreta u Južnoj Americi.« ... »Propagatorsku zadaću uzeše na sebe listovi »Jugoslavija« i »Pokret«, jugoslavenske novine, koje su izlazile u Antofagasti, a od kojih je prva postala službeni organ »Jadrana« (ogranka JNO)« ... »Dne 1. kolovoza g. 1915., već pod vodstvom »Jadrana«, održan je u Antofagasti prvi pokrajinski kongres većega stila u Južnoj Americi. Na njemu su južnoamerički Jugoslaveni prekinuli veze s Austro-Ugarskom i složili se s akcijom Jugoslovenskog odbora u tu svrhu: »da se ujedine srpsko-hrvatsko-slovenske zemlje Austro-Ugarske sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu slobodnu državnu cjelinu.« Rezolucija toga kongresa poslana je svim savezničkim vladama, srpskoj vladi i Jugoslavenskom odboru.««

M. Paulová piše zatim:

»Kad je u listopadu g. 1915. (zapravo polovinom rujna – ispravlja Lj. L.) stigao u Ameriku dr. Ljubo Leontić, a skoro iza njega dr. Miće Mičić, nadoše oni, da je tu rad već počet. Pokret ne bijaše velik, ali ispravno shvaćen i na ispravnim temeljima.«

»Leontićev dolazak izazvao je uzbuđenje i osvježenje. Faktično se tek sada započela prava akcija. Dotadašnje djelovanje imalo je taj rezultat, da su se javljali dobrovoljci, osobito Crnogorci u Argentini. Ali male organizacije u pojedinim gradovima bile su razasute i radile su svaka na svoj račun.« ... »Provincijalnu organizaciju u Južnoj Americi izvršio je skoro isključivo dr. Ljubo Leontić. Sporazumjevši se u Valparaisu s g. Paškom Baburicom i imajući prva iskustva iz Punta Arenas, gdje je u rujnu, iza svog dolaska, držao prvi sastanak, odlučio se Leontić da organizira ponajprije kolonije na strani Tihog oceana. Do siječnja g. 1916. obišao je Chile, uspostavio užu vezu s Bolivijom i stupio u pismene veze s Jugoslavenima u Argentini i Peru.« ... »Za četiri mjeseca napredovala je organizacija i pripravni rad toliko, te se moglo misliti na saziv općega južno-američkog kongresa i na osnutak Jugoslavenske narodne obrane. – Analogno kao što je bio prvi sjevero-američki kongres u Chicagu (g. 1915.), održao se dne 23. siječnja g. 1916. u Antofagasti »Veliki narodni zbor«, u kome je sudjelovalo preko 200 delegata skoro iz svih južno-američkih kolonija. Organizacija, koja je tu izvršena za tako kratko vrijeme, pokazala je vrlo povoljne rezultate. Kongres su pozdravile i one kolonije, na pr. brazilske, odakle delegati zbog velike udaljenosti nisu mogli da sudjeluju na kongresu, pa su brzojavima dali sudionicima kongresa unaprijed carte blanche, da stvaraju zaključke i u njihovo ime. Rezultat rada toga kongresa bijaše u prvom redu ova slavna rezolucija, koju je skicirao dr. Lj. Leontić:«

»»Jugosloveni iz zarobljenih jugoslovenskih pokrajina – Dalmacije, Istre, Trsta, Gorice, Kranjske, Južne Štajerske i Koruške, Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine, Prekomurja i Međumurja, Baranje, Bačke i Banata – nastanjeni u republikama Chile, Argentini, Boliviji, Peru i Urugvaju – sakupljeni na »Velikom zboru« grada Antofagaste (republika Chile) dne 23. siječnja 1916.

odaju poštu palim junacima za narodnu slobodu,

pozdravljaju s oduševljenjem svoj herojski narod u njegovoj odlučnoj borbi za slobodu svih Jugoslovena i za udruženje svih jugoslovenskih zemalja u jednu nerazdruživu državu;

odlučuju nastaviti borbu do posljednjega daha i do zadnje kapi krvi;

pozdravljaju svoje prijatelje saveznike u zajedničkoj borbi i izrazuju svoju potpunu solidarnost s rezolucijom, primljenom od svih Jugoslovena na Velikom kongresu u Nišu dne 23. IV. (6. V.) 1915., koja glasi:

»U ovim historijskim danima žrtava i nade u pravdu i slobodu izjavljujemo u prvom redu naše potpuno i nerazdruživo narodno jedinstvo kao aksiom etnografski, genetski, koji mora da se ostvari isto tako politički, kao što je već stvoren moralno i duševno.

Dosljedno tome izjavljujemo, da se ni uz koju cijenu ne ćemo zadovoljiti s idejom, da se žrtvuju ili da se komadaju naše neosporive jugoslovenske zemlje, a poglavito naše more i Primorje, gdje žive Srbi, Hrvati, Slovenci.

Radi toga molimo sve velevlasti i države, koje se danas bore za narodni princip i pravicu, da naš narod jedne krvi bezuvjetno očuvaju od svakoga cijepanja kao i njegove zemlje od svakoga kidanja, te da omoguće Srbiji da izvrši svoju oslobodilačku i kulturnu misiju, koja će biti zalogom za održanje postojanog mira u Evropi. U protivnom slučaju svako cijepanje i raznarođivanje – u ovom ratu za slobodu naroda – zemalja i jadranskog primorja srpsko-hrvatsko-slovenačkog bilo bi ne samo jedna velika nepravda, nego i nepresušnim izvorom novih borba sve dotle, dok ta nepravda ne bi bila reparirana«.

Naglašujući još jednom prekinutima sve naše veze s Austro-Ugarskom i habsburškom dinastijom, stavljamo se na bezuvjetno raspolaganje srpskoj vladi, izričući naše potpuno povjerenje Jugoslovenskom odboru u Londonu, koji smatramo zakonitim predstavnikom svih jugoslovenskih zemalja pod gospodstvom Austro-Ugarske.

Nadamo se pouzdano, da će nas saveznici Srbije smatrati svojim sudrugovima u zajedničkoj borbi te da će nas dosljedno zakoniti zastupnici Antante u inostranstvu smatrati također takvima.«

K tome je bio poslan s tog kongresa kralju Petru brzojav ovoga sadržaja:

»Jugosloveni iz neoslobođenih zemalja, nastanjeni u republikama Chile, Argentini, Boliviji, Peru i Uruguayu okupljeni na zboru u Antofagasti 23. januara 1916., prekinuvši sve veze s Austro-Ugarskom i vezavši svoju sudbinu sa sudbinom Srbije, za sva vremena i sve prilike, pozdravljaju s oduševljenjem svoga kralja i svoju vladu, stavljajući na raspolaganje svoje imetke i živote.«

Taj vrlo važni program, koji je primljen na kongresu u Antofagasti, bio je izražaj duha jugoslovenske nacionalističke omladine. Njegovo je značenje u tom, što je on prvi nekompromisni jugoslovenski program, koji je stvoren za rata.«« ... »»Posljedice kongresa očitovale su se odmah. Jugoslovenski odbor, imajući sada sankciju da radi za ujedinjenje pod žezlom Karađorđevića, aklamirao je neposredno u veljači g. 1916. iz plenarne sjednice, koja je bila tada prva iza srpske katastrofe, nasljednika prijestolja Aleksandra »kao budućega kralja« i o tome je obavijestio također Jugoslovensku narodnu obranu ovim brzojavom:

»Komitet je aklamirao prestolonasljednika kao budućeg suverena svih Srba, Hrvata i Slovenaca. Prestolonasljednik je odvratio, da srpska vojska lije svoju krv za Jugoslovensku državu od Triglava do Peristera, od Jadrana do Timoka. Ova svečana izjava službeno potvrđuje jugoslovenski program. Borimo se svim silama do ostvarenja. – Trumbić s. r.«[87]

[87] M. Paulová: JO str. 228–233.

(Mislimo da ne treba posebno naglasiti, kako je JO u Londonu pošao mnogo dalje nego Kongres JNO u Antofagasti.)

Namjerno sam i zato naveo iz knjige M. Paulové ova mjesta (ovolika i ovakva), da bih istaknuo, kako sam onda primao i sada primam odgovornost – za sav svoj rad u toku Prvoga svjetskog rata – i posebno za ono, što bi moglo izgledati zazornim danas. Naglašujem dapače (što nije tu ni pomenuto), kako sam – i svom uvjerenju republikanskom uprkos – svijesno predložio pozdrav starome kralju Petru I. Hrvat iz Dalmacije pozvao sam delegate JNO – skoro sve do jednoga samo Hrvate iz Dalmacije – da se bezuslovno pridružimo tadašnjim izbjeglicama iz Srbije. Svima bez izuzetka – s ondašnjim skoro na samrti kraljem na čelu! svima njima protjeranim iz domovine – baš u tom nadasve tragičnom času – trebalo je izraziti svoju bratsku vjernost. Sve to izražava telegram – povezujući sve nas osjećajima i mislima simbolički – »za sva vremena i sve prilike«. Ali sam izričito naglasio na tom istom kongresu – *da pitanje monarhije ne unosimo u rezoluciju* ... »jer u tome ne treba prejudicirati volji naroda – da sam o tom odluči jednom oslobođen i ujedinjen u svojoj narodnoj državi«.

Potpisan u dnu gornjeg telegrama prestolonasljedniku Aleksandru – Dr. Trumbić i tu nije bio na visini svoga zadatka.

Navodeći tekst iz knjige M . Paulové – moram ipak istaknuti da se nisam onda slagao i sada se ne slažem s njenim komentarom.

Ona piše dalje u svojoj knjizi:

»U Južnoj se Americi, iza kongresa, posvećivala velika briga u prvom redu dobrovoljačkom pokretu, koji je imao uspjeha osobito na strani Tihog oceana. Dne 13. srpnja 1916. bilo je upisano u legiju u Chile 300 dobrovoljaca. Do siječnja g. 1917. porastao je broj prijava na 475. Taj je broj neznatan, ako ga prosuđujemo apsolutno. U državi, gdje je jugoslavenska kolonija brojala 5–6000 ljudi, značilo je to ipak skoro 10% čitave emigracije! Bio je to već rezultat organizacijskog rada, koji se do kongresa razvijao najviše na toj strani Oceana, obraćajući se otud naseobinama na Atlantiku.«

»U srpnju g. 1916. – nastavlja M. Paulová – prešao je dr. Leontić Kordiljere i krenuo u Buenos Aires, gdje se glavni nacionalni pokret u to doba centralizirao u hrvatskom društvu »Jadran«. Pošto je tu lijepo primljen, povjereno mu je dne 5. i 12. kolovoza na odborskim sjednicama »Jadrana« i zatim definitivno 20. kolovoza na glavnoj skupštini formalno, da on izvršuje organizaciju i širi jugoslavensku propagandu u Argentini. Tu nije bila baš povoljna situacija za jugoslavensku propagandu, jer joj je jako škodio utjecaj austrijskog konzulata, a taj je utjecaj, oko polovice g. 1916., bio baš najjači. Među siromašnim i slabo obrazovanim pukom širio se razmjerno lako strah i nepovjerenje. Austrijski agenti ometali su jugoslavenske sastanke, inscenirali na njima na američki način prave bitke, pokušan je dapače i atentat. Uza sve to organizacija se polagano razgranjivala, i propaganda se širila. U jesen

g. 1916. (2. prosinca) izašao je u redakciji Ljube Leontića izvanredan vanredno bogato opremljen broj »Jadrana«, koji bijaše nastavak bivše »Slobode«, i pokret se raširio također u države Paraguay i Uruguay.«[88]

Dolaskom dra Franka Potočnjaka u Sjevernu Ameriku pokrenuta su bila tamošnja jugoslovenska naselja, da pošalju svoje izaslanike (563 delegata) na kongres u Chicagu 10. marta 1915.

Jednoglasno je tu prihvaćena ova rezolucija:

»Hrvati, Srbi i Slovenci jedan su narod jednoga jezika, koji nastava pod raznim nazivima brojne pokrajine na jugoistoku Austro-Ugarske monarhije, kao i kraljevinu Srbiju i Crnu Goru. Njihovo zajedničko ime je Jugosloveni. Jugosloveni Austro-Ugarske monarhije, u kojoj gospoduje njemačka i madžarska rasa, podnose nesmiljeno sužanstvo. Ne imajući političkih prava, oni su do najvećeg stupnja ekonomski eksploatisani, tišteni. Oni više ne mogu podnositi toga stanja, ako hoće da očuvaju svoj opstanak i narodnu individualnost. Oni vide svoj jedini spas u oslobođenju od Austro-Ugarske. Sve veze s njome moraju biti prekinute. Naš život i napredak ne mogu biti zajamčeni, nego u ujedinjenju svih jugoslovenskih zemalja sa Srbima u jednu jedinstvenu državu.

Mi se obraćamo punim pouzdanjem u vlasti Trojnog Sporazuma, koje u ovom ratu vojuju za oslobođenje potlačenih naroda. Mi ih molimo, da nam pomognu u ostvarenju naših pravednih aspiracija, koje će ostvarenje znatno pridonijeti uspostavi reda na jugoistoku Evrope, davajući trajne temelje za svjetski mir.«

Ovo je bila prva jugoslovenska manifestacija u SAD – kojom iseljenici raskidaju veze s Austro-Ugarskom – i prvi zbor izaslanika jugoslovenskih naselja u Americi.[89]

Osnovan je tom prilikom također i »Jugoslovenski narodni odbor« – ali skoro ništa zatim (do dolaska Milana Marjanovića) i nije više bilo preduzeto na organizovanju iseljenika u SAD. Dobrovoljački pokret u Sjevernoj Americi javlja se zapravo tek u drugoj polovini 1916. – da bi se razmahao jače samim ulaskom u rat SAD (g. 1917.). Srpska vojna misija pod vodstvom pukovnika Milana Pribićevića došla je tamo krajem 1916. Marjanović me tada pozvao da učestvujem u sakupljanju dobrovoljaca i organizovanju naselja – povezujući ih s onima po južnoameričkim republikama – kao delegat Jugoslovenske narodne obrane i član Izvršnog odbora Jugoslovenskog narodnog vijeća u Washingtonu.

[88] M. Paulová: JO str. 233.

[89] Tri velika zbora (Chicago, Antofagasta, Pittsburgh) organizovana su pod rukovodstvom delegata JO i JUO iz Evrope (Potočnjak, Leontić, Marjanović), a jedino prvi u Antofagasti organizovali su sami jugoslovenski iseljenici u Chile 1. avgusta 1915. – pored onog manjeg sastanka u Buenos Airesu.

Napominjem ovdje, da sam rezoluciju emigranata u Švicarskoj i onu koju sam predložio zboru JNO u Antofagasti povezao s onom u Nišu – koju je (uz učestvovanje omladinaca) napisao Frano Supilo za zbor organizovan od strane naših drugova iz JUO – da bi naš istup u inostranstvu bio jedinstven.

Ovo sve navodim u svrhu, da se bolje razabere, kako su nepotpune pa djelomično i netačne tvrdnje nekih članova Jugoslovenskog odbora u Londonu (a tim su putem ušle također u našu štampu) sa svrhom, da se sva krivica za razvlačenje dobrovoljačke akcije prebaci na vladu kr. Srbije. Ja se ne mogu i ne ću da postavljam nikome za suca – a daleko sam i od same pomisli, da rasterećujem odgovornosti predsjednika radikalske vlade Nikolu Pašića (ili ma koga od svih onih, koji su pod njegovom upravom ometali jugoslovenski pokret iz velikosrpskih pobuda) ... ali ne mogu da prešutim ono, što dokazuje, kako su također i cjepidlačarenja nepovjerljivih i uskogrudnih hrvatskih državopravnika zadržavala rješenja i kočila naš rad u pokretu jugoslovenskih dobrovoljaca.

Predsjednik Jugoslovenskog odbora u Londonu s njegovim bližim pomoćnicima snose (po mom uvjerenju – a na historičarima je da ispitaju, koliki) dio krivice za sporove s ondašnjom radikalskom vladom kraljevine Srbije.

Mislio sam onda tako i danas isto mislim – potkrepljujući dokazima tu svoju tvrdnju.

Dr. Ante Trumbić – po mom uvjerenju (naglašujem opet) – iskorišćavao je svoj (za ona predratna legitimistička vremena) privilegovani položaj i ugled narodnog zastupnika i predsjednika većine dalmatinskog sabora – razvlačenjem osnivanja JO i zadržavanjem da istupi pred javnost onda već i konstituisani Jugoslovenski odbor u Rimu – zadržavajući svojim oklijevanjem i druge starije politemigrante (a pogotovu sve one, koji nisu imali takvu formalnu legitimaciju za ondašnje istupanje pred evropsku javnost). Naročito je odgovoran on i oni (stariji), što su takvim kunktatorskim taktiziranjem – u mnogim političkim pitanjima i posebno razvlačenjem svoje vlastite odluke u dobrovoljačkom pitanju – izazivali nepovjerenje srbijanskih političara i državnika, kojima su ratne prilike u pustošenoj zemlji nametale naglija rješenja. Naďasve ometanjem omladinskog rada jedna i druga strana se također ogriješila teško prema svom narodu i zemlji u ratu.

»Hrvatski odbor« – onako anoniman u dnu one prve izjave talijanskoj štampi – pobudio je prve sumnje (naročito u velikosrpskim glavama), tako da ni kasnije odborske manifestacije nisu mogle svojim oblikom i sadržinom da rasprše te sumnje pogotovu i zato, što su neke od njih bile neodređeno izrečene ili napisane –, a neke dapače namjerno dvolične.

Novčana sredstva su bila predmetom isključive pažnje već u prvom proglasu Jugoslovenskog odbora (također anonimnom), koji je upućen iz Rima u pismu Pasku Baburici u Valparaiso – i drugim imućnijim pojedincima po Americi – »da priložite i Vaš obol za prijeke potrebe naše majke otadžbine u ovo strašno i upravo odsudno vrijeme za opstanak našega naroda«. I u tom i takvom pismu »veleštovanom gospodinu i bratu« šalje »Jugoslovenski odbor« (pisarskom rukom) »bratski pozdrav« – bez ičijeg odgovornog potpisa.

(Treba se ovdje i ponova osvrnuti na pismo g. Baburici. Tome pismu je dodat i P. S. »Primite pozdrave od g. Remigia Gazzari, koji se također nalazi u odboru«. Ovo pominjanje lica izvan odbora – s takvim dodatkom u nepotpisanom odborovu pismu – imalo je očigledno samo svrhu, da pred negdašnjim američkim poslovnim drugom g. R. G. otkloni s proglasa i pisma sumnjivu anonimnost.)

Zaobilaženje javnog istupanja javlja se – i suviše često – također u stilizaciji kasnijih pisama Jugoslovenskog odbora. Sve to pred okom i manje pažljiva posmatrača postaje vrlo sumnjivim. Sumnjičavi velikosrpski političari pogotovu bi sve takve jugoslovenske napise posmatrali pod povećalom – a zatim i prenijeli svoju velikosrpsku sumnjičavost i na potpisana pisma Jugoslovenskog odbora. I zbog toga možda ne će biti na štetu materijalne istine – ni ljudske pravde – ako sad i mi razmotrimo pažljivije te potpisane i nepotpisane priloge jugoslovenskoj historiji.

»Dok slobodni dio našega naroda vodi divsku oružanu borbu za slobodu vlastitoga ognjišta i za oslobođenje i ujedinjenje svekolike braće« – kaže se u drugom proglasu Jugoslovenskog odbora u Londonu (opskrbljenu sada tek i predsjednikovim potpisom) »početkom aprila 1916« – »dotle opet Jugoslovenski odbor kao predstavnik Jugoslovena: Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske, potpomagan samo od nekolicine imućnijih rodoljuba vodi akciju za puno ostvarenje jugoslovenskih narodnih ideala i slobode i ujedinjenja, vodeći u isti mah i brigu o onim našim ljudima, koji su zbog svoje narodne svijesti i svojega narodnoga rada u Austro-Ugarskoj stradali ili morali da iz nje bježe u svijet«. I tako dalje, i tako dalje. Pominju se tu dapače ljudi ... »koji su zbog svoje narodne svijesti i svoga narodnoga rada u Austro-Ugarskoj stradali« – ma da se takvim stradalnicima (u granicama a. u. monarhije za vrijeme rata) nije pomoglo ničim. Govori se opet samo ... »o narodnom skupljanju doprinosa« (i samo – »o nekolicini imućnijih rodoljuba«) ... dok o dobrovoljcima nije tu ni tada bilo niti natuknuto bar i jednim jedinim slovom. Međutim se jednim oštrim potezom (makar i previše tankim) povlači jedva vidljiva granica između »slobodnog dijela našega naroda« (koji »*vodi divovsku oružanu borbu za slobodu vlastitoga ognjišta* i za oslobođenje i za ujedinjenje svekolike braće«) i Jugoslovenskog odbora (koji »kao predstavnik Jugoslovena: Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske« ... »*vodi akciju za puno ostvarenje jugoslovenskih narodnih ideala* i slobode i ujedinjenja«).[90]

Mi smo podvukli, što se ionako nameće kao razlika (između onih tamo: Srbijanaca i Crnogoraca i ovih amo: Jugoslovena) prepuštajući svakome da ocijeni, zašto se na strani Jugoslovenskog odbora ističu na prvom mjestu Hrvati – dok se izostavlja pobliža definicija *ujedinjenja*.

Mi smo pomenuli već i raniju praksu JUO – koju je načelno usvojio također i JO – da se narodna imena pominju ovim redom: Slovenci-

[90] Vidi prilog 9 Arhiv JNO str. 66–68.

Hrvati-Srbi (geografskim slijedom) ili Srbi-Hrvati-Slovenci (s obzirom na brojčanu snagu). Ta praksa usvojena je odmah od JNO i JNV u Americi.

Naveli smo već i ranije neke stavke iz pisma JO u Londonu (18. juna 1915.) »Slavenskom crvenom križu« u Valparaisu – gdje se izražava pohvala iseljenicima Južne Amerike, koji »pred kulturnim svijetom zastupaju prave težnje i jedinu volju još neoslobođenog dijela jugoslovenskog plemena *osobito nas Hrvata i Slovenaca* (mi smo podvukli također ove naglašene riječi) ... pa se nastavlja: – »Mi Vam ganuta srca blagodarima, što ste se sjetili, da i materijalno poduprete rad našega Odbora« – a pri kraju pisma prelazi se napokon i na »Legiju dobrovoljaca« – prepuštajući brigu iseljenicima, »da sami organizuju sakupljanje dobrovoljaca« ... *»a do Vas je, da se prime samo ljudi, koji će nam biti na diku«.*

(Mi smo sad ovdje podvukli i ove naglašene riječi – jer one su zaista karakteristične za ovakav izbirljiv ukus JO u ratnom vremenu sveopće narodne mobilizacije – naročito s obzirom na Srbiju i Crnu Goru.)

Ranije smo vidjeli također i s kakvim je preporukama preuranjeno krenuo za Južnu Ameriku delegat JO dr. Miće Mičić – »kao starješina Hrvatske sokolske Gundulićeve župe u uvjerenju, da će i među Vama naći pravih sokolova, kao i u opravdanoj nadi, da će odvesti na bojno polje, gdje se odlučuje sudbina *naše uže domovine Hrvatske i Slovenačke* (mi podvukli), četu sokolova, o kojima će povijest Jugoslavije govoriti kao o najdivnijim vitezovima našega naroda«.[91]

Ovako legitimirani delegat izbirljivog »Jugoslovenskog odbora u Londonu« prešao je odmah za mnom ocean – i nije se više skoro ni pokrenuo iz svojih američkih baza (dva mjeseca nepomičan u Buenos Airesu i nekoliko mjeseci jedva pokretljiv u Valparaisu), a kamoli da prokrstari preširoka i u ono vrijeme ne baš sasvim sigurna područja vrlo prostranih južnoameričkih republika – ne bi li skupio i *probrao* ... »četu sokolova, o kojima će povijest Jugoslavije govoriti kao o najdivnijim vitezovima našega naroda«.

Mnogo se dapače brigao takav predstavnik JO – tvrdim otvoreno svijestan odgovornosti – da se već okupljeni dobrovoljci ne bi krenuli »na bojno polje«.

Ove moje tvrdnje će dokazati izravno kasnija pisma i zapisnici Jugoslovenskog odbora u Londonu – dok ondašnja iseljenička štampa donosi napise, u kojima se moglo (a i sada se može) da čita – makar između redaka – koliko smo se mi sami trudili, kako ne bi na javu izbile naše nesuglasice i prečesti sukobi, koji su našli dapače vrlo škrt izražaj u prepisci Jugoslovenske narodne obrane u Valparaisu s Jugoslovenskim odborom u Londonu.

(Lično sam se starao, da u toj prepisci JNO očuva umjereni ton.)

[91] Vidi prilog 10 Arhiv JNO str. 87–88.

Organi Jugoslovenske narodne obrane sačuvani su skoro potpuno u arhivu JNO »Pokret« i »Jugoslavija« (Antofagasta – za centar sjevernog Pacifika), »Domovina« (Punta Arenas – za Centar Atlantika), »Sloboda« i »Jadran« (Buenos Aires – za Centar Atlantika) i centralni organ JNO »Jugoslovenska Država« (Antofagasta i Valparaiso). Oni pružaju i sad obilje štiva o kretanju delegata i o radu svih učesnika u pokretu. Mi se u potvrdu svojih navoda i pozivamo zato na njih. Zapisnici JNO i prepiska Uprave i Ogranaka JNO (kao i poneki još živi član svojim svjedočanstvom) mogu potvrditi također u cjelini pa dapače dopuniti naše navode.

Uostalom i ne bismo mi požalili ni sve ljutnje i grižnje, koje su nas onda tako često morile – dok smo se izlagali silnim naporima i mnogim opasnostima (preobičnim u onim vremenima – naročito za vrijeme rata u SAD) pri krstarenju po razasutim naseljima (i zabačenim u tek osvajanim krajevima) na velikim udaljenostima po još onda slabo napučenom južnoameričkom kontinentu pa kasnije i po Sjevernoj Americi – da su naši napori nailazili na podršku JO ili bar da nisu bile s te strane skoro stalno ugrožavane tekovine takvog i tolikog rada i vanredne požrtvovnosti naših iseljenika. Prepiska JNO i JO – nekad između redaka – otkriva od svega toga jedva nešto. Ali dobrom posmatraču s malko mašte ne će biti teško da se uživi u naš položaj i shvati muke mladih ljudi, kad se velikim zanosom bace na težak posao dizanja ustanka pod onakvim uslovima (u tuđim i dalekim zemljama kršeći često njihove stroge zakone o neutralnosti), dok iza leđa sve to hotimice ili nehotice svojim nemarom ruše članovi JO – *kojima je mirno življenje i nezavisno političko djelovanje bilo tad omogućeno prilozima baš onih iseljeničkih organizacija, koje su osnivane tim našim krstarenjem po jugoslovenskim naseljima u Americi.*

Poslije duljega pripremnog rada, dopisivanja, traženja podataka o prilikama pojedine kolonije, posjeta i razgovora s pojedincima, prethodnih sastanaka s omladincima, predavanja, sjednica, skupština, zborova, osnovana su tad u mojoj prisutnosti i pod stalnim mojim nadzorom tri Centra JNO (Antofagasta, Punta Arenas, Buenos Aires) i skoro svi Ogranci JNO »Petar Petrović Njegoš« i »Kosovska Djevojka« u Antofagasti, »Dalmacija« i »Katarina Zrinjska« u Punta Arenas, »Ljudevit Gaj« u Iquique, »Josip Juraj Strossmayer« u Tocopilla, »Stanko Vraz« u Calama, »Petar Zrinjski« na Of. Filomena, »Petar Preradović« na Of. Ausenia, »Ivan Meštrović« u Taltalu, »Frano Supilo« u Rancagua, »Dositej Obradović« u Chanaralu, »Valentin Vodnik« na Of. Eugenia i Avanzada, »Velebit« u Valparaisu, »Triglav« u Santiagu, »Bosna« u Porveniru, (Chile); »Ivan Mažuranić« i »Majka Jugovića« u Oruru, »Andrija Kačić Miošić« u Potosi, »Jovan Skerlić« u Uyuni (Bolivija); »Ruđer Bošković« u Limi, »Ivan Gundulić« u Cerro de Pasco, »Franjo Račkí« u Huanuco, »Vuk Stefanović Karadžić« u Callao (Peru); »Jadran« i »Slovenija« u Buenos Airesu, »Istra« u Santa Cruz, »Vis« u Rosario de Santa Fé, »Vladika Rade« u Alcorta, »Sarajevo« u Santa Isabel,

»Primorje« u Cordobi, »Lovćen« u Margarita Belen, »Starigrad« u Arequito, »Slobodna Hrvatska« u Barletu, »Skadar« u Chovetu, »Petar Svačić« u San Carlosu, »Soča« u Pavon Arriba, »Rijeka« u Comodoro Rivadavia, »Gvozd« u Tandilu, »Dr. Ante Trumbić« u Mendozi, »Kosovo« u Ensenadi–Puerto La Plata, »Kvarner« u Parana, »Dinara« u Coronel Bogado, »Gorica« u Carmelo, »Zagreb« u San Julian, »Banat« u Venado Tuerto, »Juraj Bjankini« u Los Molinos, »Jugoslovenska Zora« u Santa Fé, »Cap. Niko Duboković« u Benardu, »Hvar« u Rojas, »Imotski« u San Eduardo, »Biograd na moru« u Colonu, »Kopar« u Bigandu, »Šibenik« u Puerto Deseado, »dr. Ante Bjankini« u Sanfordu, »Brač« u Zarate, »Durmitor« u Chabas, »C. C. C. C.« u La Van Guardia, »Centro Union Eslavo« u Codoy Gruz, Mendoza (Argentina); »Trst« u Montevideo, »Slovenska Rezija« u Concepion del Uruguay (Uruguay); »Primorac« u Asuncionu (Paraguay); »Jugoslavija« u Porto Alegro, »Ypiranga« u Sao Paulo (Brazil); »Frano Supilo« u Guayaquil (Ecuador).[92]

Jugoslovenska narodna obrana produžila je da živi svojim životom (u interesu naših iseljenika i za dobro naše narodne cjeline) i bez ikakvih delegata iz Evrope.

Dosljedna zaključcima svoga Kongresa u Antofagasti – u vremenu najtežih iskušenja, kroz koja je tada prolazila Srbija – Jugoslovenska narodna obrana podupirala je svaku akciju SHS u borbi za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena. Ona je izvršila svoj radni program u doba rata i za vrijeme sklapanja mira. Ona je dobro ispunila također i teško razdoblje između dva svjetska rata. Drugi svjetski rat i naš narodni ustanak ona je dočekala s manjim brojem Ogranaka – poglavito zbog skoro posvemašnjeg nemara i grdnih pogrešaka državnih vlasti prema jugoslovenskim iseljenicima – ali su njeni stari članovi (mnogi već i raspršeni po kontinentu Južne i Sjeverne Amerike) i svaki očuvani Ogranak JNO u svojoj sredini produžili da rade u duhu političkog i radnog programa Jugoslovenske narodne obrane. Dosljedno tome oni su podupirali našu borbu i u Drugom svjetskom ratu – prema svojim snagama – zalažući se za NOB.[93]

Predaleko bi nas odvelo da navodimo sva mjesta o pomenutim sporovima iz prepiske uprave JNO u Valparaisu s JO u Londonu. Dovoljno će biti, da se zadržimo samo na sporu o dobrovoljcima iz naših južno-

[92] Jedini ogranak JNO između svih ovih osnovan je u prisutnosti delegata JO dra Miće Mičića – u Taltalu. Ogranci s imenima živih ljudi su osnovani bez izravnog mog učestvovanja – jer sam se opirao načelno svakom glorificiranju političkih radnika za njihova života. Odbio sam i nekoliko ponuda učinjenih meni lično. Uostalom i poslije našeg odlaska iz Južne Amerike osnivani su ogranci JNO.

[93] Vidi prilog 3. Arhiv JNO str. 204–215.

(Posebno sam i lično zahvalan JNO za »zadušnice« – kad je londonski radio javio da su me strijeljali fašisti.)

Mnogi živi svjedoci potvrdit će rodoljubno držanje članova i Ogranaka JNO u Drugom svjetskom ratu i njihovo dosljedno jugoslovensko pristajanje uz Narodnooslobodilački pokret – kao što su i mnogi dobrovoljci poslije svojih iskustava na frontu postali članovi Partije.

američkih naselja. Jer ionako se moglo razabrati (već iz onoga, što se navelo dosad), kako su dobrovoljci čekali spremni na polazak iz Chile – i prije nego što je delegat JO stigao, da čeka bez instrukcija iz Londona u Buenos Airesu.

Međutim sam obilazeći stalno naselja sa strane Pacifika (po republici Chile i Boliviji) pripremao s mladim drugovima Veliki zbor JNO. Zatim sam ponovo prešao na stranu Atlantika – kad se delegat JNO preselio na Pacifik ... da čeka nove instrukcije JO u Valparaisu. Organizacija Ogranaka mnogo je teže napredovala u Argentini, Brazilu, Uruguayu, Paraguayu – ali sam dobrovoljce stalno prebacivao u manjim skupinama preko Montevidea. Postupci tamošnjih vlasti primoravali su me, da radim oprezno – izmičući policijskim organima, koji su (pod budnom kontrolom a. u. i njemačkog poslanstva i konzulata) strogo čuvali naročito argentinsku neutralnost.

Odlično sam se slagao sa Špirom Poznanovićem. On se nije nikako bavio politikom. Rođen u jedrenjaku na moru iz porodice pomorskih kapetana volio je literaturu živeći penzionerski u Parizu, Bokeški rodoljub odazvao se pozivu savjesti stavljajući sve svoje staračke snage na raspolaganje Srbiji. Donio je sa sobom za troškove 300.000 franaka u zlatu. Vratio je poslije rata svojoj zemlji preko 2,500.000 dinara (aktivan saldo iz obračuna troškova pri otpremanju dobrovoljaca), jer je toliki iznos u novčanicama (franaka) dobio za nepotrošeno zlato sačuvano u bankovnom sefu. Osim njega i mene nitko drugi nije znao, kako se raspolagalo tim novcem – a pogotovu nitko nije mogao slutiti (pa ni ja lično), da se novcu sačuvala vrijednost u depozitu zlatnom isključivo njegovom brigom.[94]

Tri mjeseca sam ostao sam u poslu prebacivanja dobrovoljaca iz argentinske Boke (na ušću Rio de la Plata kod Buenos Airesa) u glavni grad Uruguaya Montevideo – i prešao kordiljersku vododijelnicu (argentinsko-čilensku granicu) neposredno pred upadom argentinske policije u moj stan. Bataljon jugoslovenskih dobrovoljaca iz naših čilenskih naselja čekao me nestrpljivo (Dobrovoljci su već otkazali mjesta po tvornicama i likvidirali svoje radnje!), da britanskom lađom krenemo za Solunski front.

Silnim iznenađenjem okupljeni članovi Uprave JNO dočekali su me u Valparaisu. Kablogramom Jugoslovenskog odbora iz Londona zabranjeno je jugoslovenskim dobrovoljcima iz Južne Amerike da putuju za Evropu. Odmah sam se riješio, da s dobrovoljcima krenem uprkos ovoj iznenadnoj zabrani JO. Raspolagao sam po punomoći delegata srpske vlade Špira Poznanovića dovoljnim novcem za putne troškove čitavoga bataljona – s obzirom na sporazum o tom prevozu između kraljevine Srbije i Velike Britanije. Ali ta moja odluka naišla je kod Uprave JNO na nesavladiv otpor. Frano Petrinović i Juraj Jordan ustrajali su, da me

[94] Špiro Poznanović uvijek jednako skroman i povučen umro je u Zagrebu nepoznat i skoro neispraćen.

nagovaraju na popuštanje šetajući sa mnom skoro čitavu noć. Zabrinuti za narodnu stvar, oni su me lomili razlozima, koje nisam uspio da pobijem uvjerljivo niti pred samim sobom – iako sam ostajao tvrdoglavo pri svojoj odluci bez obzira na prijetnje, da će u tom slučaju dati ostavku svi članovi Uprave JNO.

Sutradan sam ipak pristao, da odložim odlazak – dok JO odgovori na već otposlati kablogram Uprave JNO.

Izmučilo me razmišljanje o posljedicama moje prkosne odluke. Ostavka Uprave JNO dovela bi do sukoba članove po svim Ograncima – i to sve u znaku razlaza na dvije strane: jedna (neznatna manjina pretežno starijih i jamačno imućnijih) s Jugoslovenskim odborom, a drugi (ogromna većina pretežno mlađih radnika i namještenika) s Jugoslovenskom ujedinjenom omladinom. To bi značilo propast iseljeničke organizacije, koja je s toliko muke bila stvorena. Pobjedničko kliktanje austrofilskih frankovaca i velikosrpskih šovinista razlijegalo bi se po čitavoj Americi. Jugoslovenski odbor ostao bi bez ikakvih sredstava za dalji rad – a tada bi tek upornijim ustrajanjem u svom velikosrpskom stavu produžila da sama zastupa sve naše interese (»srpske« – i ... »jugoslovenske«) radikalska vlada kraljevine Srbije.[95]

Jugoslovenski odbor (izgleda bar iz pisama JO) tražio je da pronađe kompromis – jugoslovenskom avionskom eskadrilom. Uprava JNO prihvatila je taj prijedlog JO. Zalaganjem Frana Petrinovića i Jurja Jordana – i njihovim prilozima i prilozima nekolicine bogataša s Paskom Baburicom na čelu – ostvareno je to za pola sata na sjednici u Valparaisu (19. aprila 1917.).[96]

Računao sam, da ću tad s eskadrilom (kao pilote i poslugu oko aviona) sve skupljene dobrovoljce postepeno prebaciti na front – ma da smo u pismima Jugoslovenskom odboru namjerno govorili o manjem broju ljudi s avionima.

Jugoslovenski odbor u Londonu međutim se starao samo da ne presahne južnoamerički novčan izvor, o kojemu je ovisio njegov opstanak.

Evo kakvu sliku o svemu tome pružaju pričanja članova JO u knjizi M. Paulové potkrijepljena pismima JO i JNO i zapisnicima Jugoslovenskog odbora u Londonu.

»Kriza je započela odlukom Jugoslovenskog odbora, da se osujete posljedice Hinkovićeve proklamacije i da se obustavi mobilizacija, koja je naišla na veliki odaziv osobito u Juž. Americi, i napokon da se odgodi odlazak dobrovoljaca u Evropu. – Hinkovićev manifest stigao je u Južnu Ameriku u početku siječnja g. 1917., i Jugoslavenska narodna obrana odmah je učinila korake, da se on izvrši«. .... »Antofagasta postade doskora središte za novačenje dobrovoljaca iz Chile«. ... »Austrij-

[95] V. prilog 11. (Moje pismo M. Marjanoviću »Valparaiso, 1. maja 1917.«) moj Kopierbuch u Arhivu JNO.

[96] M. Paulová: JO str. 263–265.

sko je poslanstvo uostalom i to opazilo i zahtijevalo, da se Leontić izagna iz Argentine, ali na sreću do toga je došlo, tek kad je već bio on svršio svoj posao i prešao opet na drugu stranu Kordiljera«. ... »Dne 25. veljače imali su dobrovoljci da otplove iz Antofagaste u Bizertu. – U općem zanosu i oduševljenju stigne iznenada potkraj siječnja Jugoslavenskoj narodnoj obrani iz Cannesa energičan kabelogram Jugoslavenskog odbora, da se dobrovoljci ne krenu i da se svaka akcija oko mobilizacije obustavi«. ... »Na stajalište Jugoslavenskog odbora, t. j. da se dobrovoljci zadrže u Južnoj Americi, utjecali su donekle razlozi dra. Mičića, koji se međutim vratio u London i nije preporučivao odlazak dobrovoljaca s obzirom na južnoameričku organizaciju tvrdeći, da će ona tako doći u opasnost i da će iz toga nastati veća šteta, nego što će čitava šačica (?) južnoameričkih dobrovoljaca koristiti na ratištu u Evropi.« ... »Dr. Mičić bojao se teških gubitaka, koji će odatle nastati za Jugoslavensku narodnu obranu i zbog toga svoga mišljenja došao je u sukob s drom Leontićem, koji se opet bojao duševnog rizika (!), budući da je ponovno odgađanje (po treći put!) moglo ubiti duh i svaku požrtvovnost emigracije. Pored toga su dobrovoljci u većini slučajeva na poziv za mobilizaciju napustili svoje poslove i zvanja, a kad je prekinuta akcija, našli su se mnogi bez mjesta i sredstava. Tako je nastajao opći metež i nered, koji je škodio ne samo ugledu Jugoslavenske narodne obrane, nego i ugledu Jugoslavenskog odbora i srpske vlade, budući da je obustava dobrovoljačke akcije sasvim jasno pokazala, da u Evropi vladaju sporovi. Dr. Mičić osjećajući i sam potrebu, da se probuđene energije bar nekako zaposle i ulože, iznio je Jugoslavenskom odboru prijedlog, da Južna Amerika mjesto dobrovoljaca otpremi na evropsko ratište eskadrilu aeroplana.«[97]

Ovo je dakako još i teže zaoštrilo stari spor s radikalskom vladom kraljevine Srbije. Mi ne kanimo upuštati se ovdje u raspravljanja o tom predugom i zapletenom sporu (a niti bismo mogli da kažemo u tome nepristrano svoj sud), jer i suviše je bolno sjećanje na sve ono, što su zbog tih razmirica pretrpjeli svi jugoslovenski rodoljubi i posebno dobrovoljci. Međutim iz svega, što dosad o tome znamo, svakome bi moglo biti jasno, da se radi o podijeljenoj krivici srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Odrediti omjer ili količinu te krivice (na jednoj ili drugoj strani) jedva bi mogao neki nepristrani sudac – istraživši pomnjivo ne samo svaki napisani redak u sačuvanim ispravama nego prodirući također i u ono, što se krije između redaka (štampe i zapisnika i zabilježaka i stilizovanih pisama), a naročito baš u izrečenim i neizrečenim osjećajima i mislima predstavnika starih političkih škola i posebno dra Ante Trumbića i Nikole Pašića. Historičari nisu dosad uspjeli da prokrče prilaze i putove do kraja te džungle – zapareženе i zakorovljene predrasuđama vjerovanja – k izukrštavanim interesima s istoka i zapada balkanske historije.

[97] Vidi prilog 11. (Zapisnik sjednice Jugoslovenskog odbora u Nizzi 10. februara 1917.). Uporedi M. Paulová: JO str. 258–272. (U zagradama su tri naša usklićnika!)

Pa ipak – u ovoj usamljenoj južnoameričkoj epizodi ratnih zbivanja onoga vremena – smatramo, da bi dalji citati mogli prilično svijetla da unesu, kako bi se bar s jedne strane osvijetlio taj spor.[98]

»»Dne 20. ožujka stigoše napokon u Antofagasti željno očekivane pismene instrukcije iz Cannesa, datirane 4. ožujka, koje je potpisao za Jugoslavenski odbor dr. Mičić. On saopćuje u njima Jugoslavenskoj narodnoj obrani ponajprije zaključak, da se spremi rečena aeronautička ekspedicija: »Uzimajući u obzir«, piše on, »da je veći dio onih, koji bi eventualno išli kao dobrovljci, nuždan za narodni rad u Južnoj Americi, gdje su zaposleni kao tajnici, agitatori i inače, kod tamošnjih organizacija, te da bi njihovim odlaskom narodni rad osjetio nenadoknadivu štetu i ugrozio financijalnu potporu, koju daje danas Južna Amerika za rad Jugoslovenskog odbora u Evropi, i s obzirom na oteščani i ugroženi prevoz, zaključuje se, da se ograniči sakupljanje dobrovoljaca na ljude, koji za gornji rad nisu nužni, a koji bi bili podesni za upotrebu za aeronautičku vojnu službu. U tu svrhu zamolit će se Obrana, da bi Jugoslaveni Južne Amerike organizovali jednu dobrovoljnu ekspediciju aeronautičku od barem šest aeroplana s potrebnim brojem ljudi«. Ali o glavnom razlogu, koji je Jugoslavenska narodna obrana htjela svakako da sazna, t. j. zašto je obustavljena otprema dobrovoljaca, nije u listu saopćeno ništa.««

Produžimo s citatom iz knjige M. Paulové.

»»Toga dana 21. ožujka, skoro u isto doba, dobio je i dr. Ljubo Leontić, koji je boravio u Valparaisu, na uvid frapantan telegram od S. Poznanovića s tekstom naloga, koji je Poznanović dobio od generala Rašića: »Rašić telegrafira tekstualno, da se ukrcaju dobrovoljci u Chile, a ostave oni, koji žele da budu izuzeti. – Telegrafirajte mi, ako imate kakve instrukcije od Odbora iz Londona. Pozdrav. Poznanović.« ... »»Pošto je Leontić dobio rečeni nalog, sazove sastanak najužeg kruga vodećih ličnosti Jugoslavenske narodne obrane. Tu se sastadoše gg. Baburica, Petrinović, Jordan i dr. Svilokos, te i bez informacija Jugoslovenskog odbora zaključiše, da je u Evropi između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade došlo do spora. Na sastanku bilo je rečeno, da Trumbić po svoj prilici zato ne obavještava o tome Jugoslavensku narodnu obranu, jer se emigranti ustručavaju da publiciraju te nepovoljne prilike širim krugovima. Nato je dr. Leontić dne 26. ožujka o svemu tome obavijestio S. Poznanovića ovim telegramom: »Na sednici sam tvrdio, da su ovo dve kontradiktorne naredbe. Prema tome da ne postoji sporazum u ovom postupku između vlađe i Odbora. Tim više, što je naređenje generala Rašića stiglo skoro 40 dana posle rezolucije u Cannesu.

[98] Ali ono, što je po našem mišljenju važnije za nas u ovom vremenu – to je prilog ispitivanju kasnijih događaja (između dva svjetska rata i u samome toku Drugog svjetskog rata), gdje smo vrlo živo – na svojim vlastitim plećima – osjetili težinu ranijih propusta i rdavih postupaka na jednoj i drugoj strani.

Naglašujem, da se dogovor održavao u najužem krugu i da je zajamčena potpuna diskrecija.««[99]

S ovim u vezi značajno je pismo predsjednika JO dra A. Trumbića predsjedniku vlade kr. Srbije Nikoli Pašiću objavljeno također u knjizi M. Paulové g. 1925.

Možda će biti dovoljno, da iz toga poduljega pisma navedemo samo dvije rečenice: – »Jedan od važnih zadataka legije bit će taj, da služi kao okupaciona vojska u našim zemljama Austro-Ugarske, kad dođe vrijeme. Ovo je jedno od najvažnijih pitanja, na koje treba da na vrijeme skrenemo svu pažnju.«[100]

Ovo dovodimo u vezu sa sadržinom već pomenutog kablograma dra Ante Trumbića don Niku Grškoviću – »preko britske ratne misije u New Yorku«.

Pomenuto pismo dra Ante Trumbića nosi datum 19. travnja 1917. – preko dvije godine od zaključaka plenuma JO u Rimu (kojim je primljen moj prijedlog o jugoslovenskim dobrovoljcima) i tim u vezi s mojim odgovorom na pitanja vlade kr. Srbije – 24. januara 1915.

*

Sve se to dakle odigralo u vremenu najtežih kriza u savezničkim redovima – kad su mnoge ratne saučesnike zahvatale teške sumnje u pobjedu.

Britansko-francuske nesuglasice u pitanju zajedničke komande (s učestalim porazima i sve težim gubicima na zapadnom frontu – uz liferantske spekulacije i špijunske afere) dovele su Clemenceaua na vlast ... »da vlada u punom smislu te riječi«.

Raspad istočnoga fronta s revolucionarnim talasanjem ruskih masa (poslije likvidiranja Raspućina s intrigantima na carskome dvoru) razbija sve ustavne brane – dok svu vlast u svoje ruke ne preuzme radni narod s Lenjinom na čelu Velikog Oktobra.

Solunski proces u stanju je tajnovita pripremanja s hapšenjem oficira »crnorukaca« (jer bi oni s pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom – i s onima, koji su ranije bili maknuti sa srpskog fronta i poslati da predvode jugoslovenske dobrovoljce na ruskom frontu kod Dobrudže – mogli da se pobune sada protiv radikalske vlade) uz prvo skupljanje »belorukaca« oko regenta Aleksandra. Sondira se međutim i teren o separatnom miru s monarhijom Austro-Ugarskom ... »kojoj bi prethodno trebalo dati punu zadovoljštinu zbog ubistva habsburškog prestolonaslednika u Sarajevu«.

Jugoslovenski iseljenici u Južnoj Americi (Hrvati mahom iz Dalmacije) dali su pun izražaj iskrene vjernosti srpskom narodu – bez ikakve

[99] Vidi prilog 11.
Zapisnik sjednice Jugoslovenskog odbora, Cannes, 10/23. marta 1917. – Uporedi M. Paulová: Jugoslovenski odbor, str. 236–265.
[100] M. Paulová: JO str. 270.

rezerve prema tadašnjem državnom predstavništvu i rukovodstvu vojske razbijene u neprekidnim borbama s udruženim njemačko-austro-koburškim zavojevačkim snagama – i posebno (bez izbora) čitavome srpskom zbjegu izvan otadžbine u najkritičnijem vremenu Srbije. Ogromna je bila moralna vrijednost ove bratske solidarnosti u katastrofi *stare* srpske kraljevine – jer u tom osjećanju su neophodni psihološki preduslovi stvaranje *nove* zajedničke slobodne i nezavisne jugoslovenske države ... »koju će sav ujedinjeni narod izgraditi po svojoj volji«.

Mi smo tad istodobno predlagali, da se srpska skupština u izbjeglištu sastane na Krfu – i dopuni s delegacijom Jugoslovenskog odbora – povezujući sudbinu svih srpsko-hrvatsko-slovenačkih zemalja (»za sva vremena i sve prilike«) ujedinjavanjem Slovenaca-Hrvata-Srba na život i smrt.

Franu Supilu pisao sam i ranije još u London iz Antofagaste (23. marta 1916.): – »Ovdje se izvršilo sve ono, o čemu se govorilo u Rimu – u pogledu Južne Amerike ... Sve – i preko programa, koji sam poslao Odboru iz Ženeve ...«.

»... Nagađam, da bi se mogla sazvati Skupština izvan Srbije. Ni Srbija ni Crna Gora nisu više slobodne. Vi ste sad u istom položaju kao srbijanski i crnogorski poslanici. Zar se ne bi mogla da sazove skupština, kojoj bi prisustvovali kao članovi također i neki članovi Jug. odbora? Vi, Meštrović, Marjanović, Trumbić, Hinković, Gregorin, Vošnjak, Vasiljević, Stojanović, Trinajstić – pa iz Amerike da pristupe dr. Bjankini, za Sjevernu, a Baburica za Južnu. Bila bi to lijepa reprezentacija.«

»*Prva jugoslovenska skupština*, u kojoj bi bile zastupane sve naše zemlje!«

»Dojam bi u domovini bio ogroman. U Americi bi to diglo buru. U stranom svijetu, naročito u savezničkoj štampi, bio bi to događaj od vanredne zamašnosti – i najsilnija propaganda za naše ujedinjenje«.

»Promislite, kako bi to djelovalo na srbijansku javnost! Naša nutarnja pitanja bila bi riješena jednom revolucionarnom gestom. Sve bi ostalo nadošlo samo po sebi.«

»Ovo bi bio najpodesniji čas za provedbu te namisli. Poteškoće treba salomiti. Doba je, koje takvu situaciju traži. Prilike su koje to iziskuju.«

»Postavite li Vi taj prijedlog, on će biti oživotvoren. Usprotivite li se Vi, on će pasti. O Vama zavisi sve«.

»Provedite, gosparu Frano, taj historički čin.«[101]

Istoga dana poslao sam također i preporučeno pismo univ. profesoru Božidaru Markoviću na *Consulat de Serbie – Genève:*

»... Imam za Vas jednu molbu – jedan predlog. Pretpostavljajući, da će se sazvati Skupština – izvan Srbije – ne čini li Vam se podesnim, da pristupe njoj i neki članovi Jugoslovenskog odbora? Na pr. Supilo,

[101] Vidi prilog 15. Moje pismo Franu Supilu, Antofagasta, 23. marta 1916. (Originalna kopija u mome *Kopierbuchu* u Arhivu JNO.)

Marjanović, Meštrović, Trumbić, Hinković, Vasiljević, Stojanović, Gregorin, Vošnjak, Trinajstić, pa iz Amerike za Sjevernu dr. Bjankini, a za Južnu Baburica ... Baš sada, kada smo svi beskućnici! Dojam bi bio ogroman. U domovini bi se opet podigli klonuli duhovi. U Americi bi to diglo pravu revoluciju. Za našu stvar bila bi to najjača propaganda u svjetskoj štampi i u diplomaciji.«

»Prva Jugoslovenska skupština!«

»Možda Vam se učini to preveć revolucionarnim – ali vremena su takva. Rezultat bi bio velik. Neminovno. Mnoga bi se naša nutarnja pitanja riješila odjednom. Sve bi ostalo nadošlo po sebi.«

»Nemojte, gosparu Božo, preći preko toga! Vi biste mogli to da oživotvorite. Pišem u istom smislu Meštroviću i Supilu. Izvršite taj historički čin!«[102]

Istoga dana sam otpremio preporučeno pismo Ivanu Meštroviću c/o JO u London.

» ... Obraćam se i Vama, kao i gosparu Franu, sa jednim predlogom.«

»Skupštinsko zasjedanje može da se očekuje izvan Srbije. U ovom bi času svakako dobro došlo. Bi li tom prilikom učestvovali pri vijećanju i neki članovi Jugoslovenskog odbora? Vi, Supilo, Marjanović, Trumbić, Hinković, Gregorin, Vošnjak, Vasiljević, Stojanović, Trinajstić – a iz Amerike: dr. Bjankini za Sjevernu, Baburica za Južnu.«

»Prva jugoslovenska skupština, u kojoj bi bile zastupane sve naše zemlje!«

»Ionako je vaš položaj sada jednak poslanicima iz Srbije i Crne Gore. Dojam bi bio ogroman. Jednom gestom riješila bi se mnoga pitanja, koja bi kasnije zadavala mnogo glavobolje.«

»Vi to možete provesti.«[103]

Moji prijedlozi bili su odbijeni *a limine* – a nikakav odgovor ili ma kakve razloge nisam usmeno niti pismeno primio nikad.

Krfski razgovori su povedeni prekasno (godinu i tri mjeseca poslije mojih pisama) i suviše sporo – od 2. juna do 7. jula 1917. Budući da su propali svi pokušaji, da se s Austro-Ugarskom postigne separatan mir – došlo se napokon i do saznanja (nastojanjem Ljube Davidovića i Stojana Protića – iz strahovanja pred odvojenom akcijom Supilovom), da treba govoriti o zajedničkoj državi SHS. Jugoslovenski odbor oklijevao je stalno, da uzme ma kakvu inicijativu na presudnim prekretnicama – zadovoljavajući se jednom samo da pođe za jugoslovenskim iseljenicima iz Južne Amerike ... usvajanjem zaključaka Kongresa JNO u Antofagasti.

[102] Vidi prilog 16. Moje pismo, Antofagasta, 23. marta 1916. univ. prof. Božidaru Markoviću c/o Consulat de Serbie, Genève. (Originalna kopija na str. 36–37 *Kopierbucha* u Arhivu JNO.)

[103] Vidi prilog 17. Moje pismo, Antofagasta, 23. ožujka 1916., Ivanu Meštroviću c/o JO London. (Originalna kopija na str. 42 mog *Kopierbucha* u Arhivu JNO.)

(JO u Londonu pretjerao je tad – da prebaci dalje od nas ... i svoj »kamen s ramena« – ali mi smo se onda iskreno također obradovali telegramu JO i Aleksandrovom odgovoru na onakav telegram ... iako sam u sebi riješio da branim i dalje svoj oprezni demokratski stav!)

Krfsku deklaraciju od 7/20. jula 1917. mi smo popratili odmah »Proglasom JNO Jugoslovenima u Americi«. Potpisali su ga za Izvršni odbor JNV u Sjedinjenim Državama Amerike: dr. Ante Bjankini, predsjednik i članovi J. Jager, rev. Matika Kebe, dr. J. Kern, rev. Jovan Krajnović, Milan Marjanović, Josip Marohnić, Mato Matanović, prof. Mihajlo I. Pupin.[104]

Srpska vlada složila se međutim s Jugoslovenskim odborom u napadu na dra Hinka Hinkovića – koji je učestvovao na Krfskim konferencijama – pa zatim (i kao član JNV) dao izjavu saglasnim odobravanjem onoga našeg već objavljenog komentara o Krfskoj deklaraciji u pomenutom »Proglasu JNO Jugoslovenima u Americi«.

Razlog ovome sporu leži poglavito u razlici naših stavova prema *novoj državi*. Komentar JNV prešao je naime preko prve tri tačke Krfske deklaracije, u kojima dolazi do izražaja kontinuitet *stare kraljevine*. Mi smo prepuštali Ustavotvornoj skupštini da riješi pitanje *republike ili kraljevine s dinastijom:* – »Ustav, izglasan u cjelini od Ustavotvorne skupštine brojnom većinom kako ona odredi, *jest izvor i kraj svake vlasti i svih prava na kojima počiva sav državni život*«. – Eto tako glasi tačka 5 proglasa JNO (gdje se ignoriše kraljevina i dinastija) za razliku od Krfske deklaracije, u kojoj se prejudicira Ustavotvornoj skupštini nametanjem imena državi (»Kraljevina SHS«) i titule vladaočeve (»Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca«).

Proglas JNV namjerno ne prihvaća dapače ni državni naziv SHS.

Uskoro će se pokazati, kako smo mi mlađi također u tome bili dalekovidniji od naših starijih političara – a koliko su oni mislili iskreno kao potpisnici deklaracije, pokazala su njihova kasnija djela.

Mi se ne ćemo zadržavati (sad i ovdje) na raznim inicijativama pojedinih članova JO – koje su samo iznakaženo izdanje mojih sasvim određenih prijedloga (a posebno onih u pismima Supilu i Meštroviću od 23. marta 1916.), kojima se s tolikim zadocnjenjem odlučio da bavi plenum JO – čak iza Krfske deklaracije! – 10. januara 1918.

Ali je s tim u vezi nadasve značajan odgovor ministra predsjednika Nikole Pašića, kojim se pozabavio Jugoslovenski odbor – na svojoj sjed-

[104] Vidi prilog 4. Arhiv JNO Knj. III. sv. 11. str. 360–366. Ja sam sam sastavio taj proglas, ali ga nisam potpisao prije. nego što je izišao u štampi SAD – jer nisam dobio još ovlaštenje JNO, da ga potpišem također i kao njen punomoćnik.
(Vidi bilješku Arhiv JNO III knj. sv. 11 str. 415.)
Uporedi M. Paulová: JO str. 359–370.

nici 18. januara 1918. – jedva sluteći, da se tu krije ono, što dolazi do jasnijeg izražaja u tajnim uputstvima Nikole Pašića srpskim poslanstvima u Parizu, Londonu i Washingtonu ... pri pokušaju sondiranja terena kod Savezničkih vlada (francuske, britanske i SAD) *o prisajedinjenju Bosne i Hercegovine.*

Sva tri poslanstva su odbila da postupe po traženju svoga šefa (Joca Jovanović, poslanik u Londonu, Ljuba Mihajlović, poslanik u Washingtonu, i M. Stefanović, otpravnik poslova u Parizu; ».... razgovor pokušavajte Vi smotreno i na takav način, da izgleda, da je to Vaše lično mišljenje: da o tom niko ništa ne čuje, jer se naša braća mogu ljutiti, kad čuju, da se može osloboditi Bosna i Hercegovina austrijskog ropstva, a oni ostaju još pod Austrijom. Naša braća stoje sad na tom zahtevu: sve ili ništa. Oni ne rade, kao što bi radio dobar otac, koji kad ne može da oslobodi svu svoju decu, on oslobađa onoliko, koliko može, a za ostale motri zgodno vreme, kad će moći i njih da oslobodi. Ta njihova želja ne potiče iz humanog i uzvišenog osjećaja, nego je više sebična, jer traži, da i drugi stradaju, kad i oni moraju stradati, ili da teret ropstva dele. A međutim zaboravljaju, da će se utoliko pre osloboditi, ukoliko je veći broj njihove braće, koja uživaju slobodu, a koja su gotova priteći u pomoć njima, kad nastane pogodan trenutak za njihovo oslobođenje. Svi sad stoje na tom gledištu: sve ili ništa, i često se pozivaju na oslobođenje talijansko, nemačko i t. d. a ispuštaju iz vida, da je kod tih naroda išlo oslobođenje postepeno, prema mogućnosti. Kad o tome govorite sa merodavnim ličnostima, uvek se ogradite i recite, da govorite o tom po svom ličnom mišljenju, a nikako po uputstvima svoje vlade ...«[105]

Poslanik Ljuba Mihajlović odbijanjem onakvih uputstava – svojim poštenim razlozima – teško se zamjerio svom pretpostavljenom šefu Nikoli Pašiću. JNV saznavši za razloge njegovog umirovljenja rješavalo se, da ga predloži za člana Jugoslovenskog odbora. Usprotivio sam se telegrafski tome, kad se za to tražio također i moj glas. Obrazložio sam u potankostima svoje gledište telegramom i u svome pismu iz Salt Lake City od 4. septembra 1918. – »Kad bi u pitanju bila samo ličnost g. Mihajlovića, ja ne bih oklijevao ni za čas da dam svoj glas ... Ali, mnogo je teže pitanje posljedica, koje bi uslijedile nakon našega predloga, bio on primljen od Jugoslovenskog odbora ili ne.«

Slutio sam i dalje demonstracije protiv radikalske vlade kr. Srbije i žurno tražio sjednicu Izvršnog odbora JNV.

Don Niko Gršković imao je svojih razloga, da ne obavijesti o tome predsjednika dra Antu Bjankinija. Stizali su međutim engleskim kanalom (adresovani na njega – a ne na predsjednika JNV dra A. Bjankina)

[105] Uporedi M. Paulová: JO str. 380–403.

oni Trumbićevi tajni kablogrami, o kojima smo rekli svoju riječ. Iz priloženih mojih pisama razabrat će se, kakav je kaos zbog svega toga nastao po svim našim američkim naseljima.[106]

Etbin Kristan ispred socijalista i slovenskih republikanaca složio se, da sazovemo zbor svih Jugoslovena Sjeverne Amerike – ako mi raspustimo Jugoslovensko narodno vijeće. Zbog toga sam i postavio pred Izvršni odbor JNV alternativni prijedlog: da don Niko Gršković i dr. Hinko Hinković opozovu javno svoj proglas (a novim proglasom Izvršnog odbora JNV jugoslovenskim iseljenicima Sjeverne i Južne Amerike da složni objasnimo stari spor i novi sporazum JO s vladom kraljevine Srbije) ili da se raspusti Jugoslovensko narodno vijeće – i javno (na zboru jugoslovenskih iseljenika) svi položimo račun. Zajednički bismo tad i tu donijeli rezoluciju, koja bi mogla da zadovolji sve Jugoslovene u Americi.

Trebalo je voditi računa o svima njima bez razlike pogotovu tad.

Srbi su bili skoro mahom uz vladu kraljevine Srbije (što je u onakvim ratnim prilikama razumljivo sasvim), ali su jugoslovenstvo primali većinom – naročito Krajišnici, Hercegovci i Ličani. Manjina se povodila za profesorom Mihajlom Pupinom – članom JO u Londonu – koji poslije svog istupa iz JNV naglašuje amerikanizam i otvoreno zagovara Veliku Srbiju. Ipak bi se možda i oni svi – u onako kritičnom vremenu – odazvali našemu pozivu na zbor ... a mi bismo se založili, da i oni prihvate zajedničku rezoluciju – u duhu pomenutoga proglasa JNV.

(Jugoslovenski socijalisti učestvovali bi na tom zboru skupa sa slovenskim i svim ostalim republikancima – pa bi se na zajedničkom vijećanju vrlo vjerovatno došlo i do sporazumne rezolucije u duhu našega komentara Krfskoj deklaraciji ... »da se rješenja svih unutrašnjih pitanja zajedničke jugoslovenske države prepuste suverenoj odluci Ustavotvorne skupštine«.)[107]

Raspadanjem austro-ugarske monarhije nastupale su postepeno promjene također i među dotadašnjim »austrijakima« – koji su stajali pod utjecajem frankovačke štampe podržavane od a. u. konzulata do samog ulaska SAD u rat. Zbunjeni porazom njemačke i a. u. vojske (a naročito radi propasti habsburškog carstva) oni su bili skloni, da se pridruže

[106] Vidi priloge 18, 19, 20 i 21 u vezi s Prilogom 22. Moje pismo Izvršnom odboru JNV Washington, D. C. Salt Lake City, 4. septembra 1918; moja pisma Jugoslovenskoj narodnoj obrani. Valparaiso (Chile) iz San Franciska 1. juna 1918.; Seattle, 23. jula 1918; Washingtona, 9. decembra 1918. U vezi sa zapisnicima izvanrednih sjednica Izvršnog odbora JNV (Washington) u Chicagu 28. januara 1918.

[107] Svojim komentarom o Krfskoj deklaraciji mi smo približili JNV socijalistima i slovenskim republikancima – jer u njemu govorimo također i o *zajednici s Bugarima.*

Vidi prilog 4 – poglavlje *Osnovica naše državne politike* (Tačka 3): – »Iako je današnja državna i narodna politika Bugarske neprijateljska oslobođenju Srba-Hrvata-Slovenaca, ovi će ipak nastojati, da i Bugari, oslobođeni neslovenskih utjecaja, uđu i u političku zajednicu Južnih Slovena«. Ističemo sad i ovdje, da je taj naš komentar (Proglas JNV Jugoslovenima u Americi) potpisao i profesor Mihajlo I. Pupin.

republikancima – otprilike onako, kako se ta promjena očitovala i kod seljačke stranke u Hrvatskoj ... gdje su radićevske ratne davorije (Bože živi blagoslovi – Glavu Doma Habsburškog«) mijenjale stari u novi tekst (»Republika svemu svijetu dika«).[108]

Ako bi takva republikanska većina došla do jačeg izražaja (računali smo mi tad i s tim), to ne bi bilo na štetu narodnog ujedinjenja – naročito i zato, što bi se mi postarali, da se jugoslovensko narodno jedinstvo naglasi u zajedničkoj rezoluciji jače od pitanja državnog oblika. Ustvari je takvo raspoloženje zaista onda i prevladalo među jugoslovenskim iseljenicima. Oni su dobro shvatili, da prvenstveno treba *ostvariti zajedničku slobodnu i nezavisnu državu* – i pobrinuti se, kako bismo složnim istupanjem u pitanjima vanjske politike mogli *sačuvati krajeve, koji su najviše bili ugroženi talijanskim osvajačkim zahvatima na osnovu Londonskog pakta.*

Jugoslovensko narodno vijeće bilo je ionako prekasno organizovano (i sporo se zato kretalo naprijed u ratu – zaostajući daleko za događajima i za ... Jugoslovenskom narodnom obranom u Južnoj Americi), pa smo zato i sami zapinjali u radu i na prikupljanju dobrovoljaca u Sjevernoj Americi – ali JNV u Washingtonu pokazalo se nesposobno nadasve u kritičnom trenutku pri samome kraju rata.

Don Niko Grškovič i dr. Hinko Hinković odbili su moju sugestiju, da povuku javno svoj proglas, jer su im novi kablogrami Jugoslovenskog odbora objasnili zabludu. Njihov ispad je bio izazvan pogrešnim tumačenjem otvorenog telegrama JO (valjda i namjerno uručenog im kasno preko poslanstva kraljevine Srbije – poslije onako nagla penzionisanja poslanika Ljube Mihajlovića) u suprotnosti s posljednjim tajnim kablo-

[108] Bože živi blagoslovi
Glavu Doma Habsburškog ...
... Hrvatsku da ujedini
Kruni českoj vrati sjaj,
Negve skini Ukrajini
Mukam Poljske stvori kraj.
Deset puka sviju rasa
Habsburgu je bedem jak,
Habsburg svim je luka spasa,
Svima novog žića znak:
Poljak, Hrvat i Slovenac,
Čeh i Slovak, Bugarin,
Ukrajinac, Rumunj, Niemac,
Još i ravne puste sin.
Svima Dunav njive topi,
Svima vjeru dade Rim,
Svima Istok krvcu popi,
Njemačka je uzor svim ...
. . . . . .
(Madžari se ne spominju po imenu – nego »ravne puste sin«.)

»Ovu je pjesmu na početku rata (na posebnim dopisnicama) rasprodavao Stjepan Radić, današnji propagator republike«. – Glas Slovenaca, Hrvata i Srba, 26. novembra 1918.

Unoseći ovu fusnotu (koja će možda i drugima izgledati deplasirana na ovome mjestu) ne mogu da odolim asocijaciji ideja, sjećajući se, kako je dr. Ante Trumbić — nekadašnji predsjednik »Jugoslovenskog odbora u Londonu« — poslije smrti Stjepana Radića uveo dra Antu Pavelića u saborski klub HSS. Suparnik (u traženju praznog predsjedničkog mjesta) dru Vlatku Maček — još onda potpredsjedniku HSS — on je u svome pogrebnom govoru bio ipak umjereniji nego predsjednik SDS Svetozar Pribićević. I to neka mu služi na čast.

Istom asocijacijom ovdje (kao što sam se nekih od njih sjetio, također na tom pogrebu) i sada se posebno sjećam ostalih članova JO — i to baš onih iz politemigracije u Drugom svjetskom ratu (i poslije toga), kao što i svih, koji su preživjeli kajinske pokolje — pa ne mogu da ne pomenem i sad ovdje dra Nikolu Stojanovića, koji je uoči Drugog svjetskog rata osnovao »Srpski klub« u Beogradu.

Sve to pominjem ovdje i sada samo zato, da bih istovremeno naglasio, kako su me baš ove posteriorne pojave potakle, neka progovorim o svemu onome, što se onda zbivalo u našem krugu.

gramom predsjednika JO Trumbića – koji je njima stigao tad istodobno – preko britanske vojne misije u Washingtonu. Pozivao sam ih stoga na sjednici, da povuku dužne konzekvencije – ako ne će da opozovu pred iseljenicima svoj proglas (u cjelini ili bar one stavove, koji bi se mogli da protumače kao separatistički) i neka istupe iz Jugoslovenskog narodnog vijeća i Jugoslovenskog odbora. Ali su oni oklijevali da postupe tako pouzdajući se u članove JNV, koji su im povjerili da sastave proglas. Oni su skupa predstavljali većinu (na toj našoj zajedničkoj sjednici 13. novembra 1918.), a za mene i posljednjoj zahvaljujući ostalim članovima – koji su smatrali oportunim, da ne prisustvuju sjednici JNV u Washingtonu – dok je mutna situacija u kraljevini SHS. Uzaludno sam objašnjavao, da se pod okolnostima stvorenim onakvim istrčavanjem raspuštanje Jugoslovenskog narodnog vijeća (s istodobnim sazivanjem zbora jugoslovenskim iseljenika) nameće kao jedino moguće rješenje ... »da bi se bar u naseljima sačuvala narodna sloga i spasle tekovine jugoslovenskog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje«.[109]

U nemogućnosti, da se oni predobiju za ma kakvo konstruktivno rješenje, trebalo je pod onakvim uslovima žurno spasavati barem ono, što se spasiti dalo (a meni lično bješe to ionako najvrednije od svega, što je od jugoslovenskih akcija ostalo još na američkom kopnu), pa je stoga i mene obvezivalo u prvome redu – *Jugoslovenska narodna obrana* u Južnoj Americi.

Sažetim telegramom i opširnim pismom izvijestio sam o svemu Upravu JNO u Valparaisu. Primivši brz odgovor, u kojemu se meni kao predstavniku JNO u JNV izražava potpuno povjerenje i solidarnost u svemu sa mnom – zatražio sam kablogramom uputstva od Jugoslovenskog odbora u Londonu ... ali sam odatle uzaludno čekao na ma kakav odgovor.[110]

Teške su bile posljedice izazvane ovom zbrkom. One bi možda postale kudikamo teže, da mirovna delegacija SAD nije bila već na putu za Evropu – pozdravljena sa američkog sjevera i juga »kišom telegrama« iz svih jugoslovenskih naselja pred odlaskom Wilsonovim u Versailles. Domovinska štampa nije dosada sve to razmatrala skoro nikako. Paušalno se primalo sve, čim bi jedna strana teretila drugu prebacujući sa sebe na nju i svu svoju odgovornost – bez ikakve kritike i ma koliko rezerve – tako da se ne samo među krivcima (međusobnim optuživanjem) nego i u širemu krugu lakovjerna građanstva rastvarao sve dublji jaz.

Porazne posljedice nisu se zbog toga očitovale samo novom ratnom štetom u stotinama hiljada tona izgubljene trgovačke mornarice i gu-

[109] Vidi u prilozima 19, 20, 21 i 22 moje izvještaje Jugoslovenskoj narodnoj obrani u Južnoj Americi, San Francisco, 1. juna 1918.; Seatle, 23. jula 1918.; Salt Lake City, 4. septembra 1918.; Washington, 9. decembra 1918. – u vezi sa zapisnikom izvanredne sjednice Izvršnog odbora JNV od 28. januara 1918. u Chicagu.

[110] Vidi priloge 19–21 i posebno moj kablogram Jugoslovenskom odboru u London iz Washingtona, 21. novembra 1918. (Pismo JNO od 9. 12. 1918.)

bitkom čitave ratne flote (što je sve palo u talijanske ruke – »do posljednjeg čamca«) pa zatim i talijanskom nesmetanom okupacijom obala morskih i otoka s magazinima zaliha i postrojenja u primorskim lukama i gradovima (kako je to bilo sve strategijski smišljeno i taktički zahvaćeno Londonskim paktom) nego poglavito razornim srpsko-hrvatskim sukobom. Hrvati su krivili Srbe za toliku jadransku katastrofu – a Srbi na uzvrat opterećivali Hrvate svakim austrijskim zlom. Svagdašnjim predbacivanjem u tom uzajamnom optuživanju (i novim sve većim sporovima u okviru centralističke države s velikosrpskim hegemonskim duhom) nije se mogao sagledati kraj.

Kraju ne bismo pogotovu došli pretresanjem onih zakulisnih intriga (bratskih i savezničkih – prijateljskih i neprijateljskih) u svim epizodama ratnim i mirovnim. One su šarane po strančarskoj štampi različitim i pretjerano kričavim bojama uz bučna isticanja ličnosti – s ličnim ulogama ... »presudnim za historiju stvaranja jugoslovenske države«. (Paušalna i nekritička citiranja raznih »deklaracija« i političkih fraza dobila su tako konstitucionu snagu – »stvaratelja Države SHS«.)

Mnoge ličnosti zaista su interesantne bile za ilustraciju psihologije političkih emigranata u ratnim prilikama. Ali mnogo toga mi ćemo da ispustimo namjerno, ograničujući se još samo na nekoliko redaka o »Kongresu potlačenih naroda u Rimu«. Jer i on je svojevremeno bio toliko razvikan u štampi pod pretencioznim naslovom *Rimski kongres*.

František Hlavaček se može smatrati organizatorom toga kongresa. Njegov udio u jugoslovenskim političkim uspjesima malo je poznat u našoj zemlji – a nije ni u svojoj on bio cijenjen prema njegovim izuzetnim zaslugama za stvaranje češkoslovačke države – dok bi u jednoj i drugoj mladoj državi trebalo da se zna barem za njegov predratni rad na uzajamnosti slovenskih naroda u borbi protiv Austro-Ugarske. Naročito treba istaknuti njegove zasluge na a. u.-talijanskom frontu i kasnije u Italiji.[111]

Ali ono, što u vezi s »Rimskim Kongresom« vrijedi za Františka Hlavačka i za predstavništvo Československog narodnog vijeća u Italiji – kojemu je on bio na čelu – to se ne bi moglo (bar ne u istoj mjeri) da kaže o dru Anti Trumbiću i JO. Mi također imademo pritom na umu

[111] František Hlavaček je bio prijatelj Stjepana Radića i drugova, koji su prešli sa zagrebačkog sveučilišta na praški univerzitet iza spaljivanja madžarske zastave pred spomenikom bana Jelačića – prilikom dolaska Franz Josepha I. u Zagreb (1895). Hlavaček je postao tad odgovornim urednikom omladinskog lista »Hrvatska Misao« (1897) i zatim saradnikom »lista sjedinjene hrvatske, srpske i slovenske omladine« – »Novo Doba« koji su pokrenuli isti drugovi u Pragu: Živko Bertić, Nikola Fuger, Milan Heimrl, Milan Šarić, Iliadica-Grbešić, Svetimir Korporić i Stjepan Radić, uz aktivnu srpsku suradnju Ivana Šajkovića i drugova. Istovremeno je izišao almanah »Narodna Misao« – izdavači »za ujedinjenu hrvatsku i srpsku akademsku omladinu«: Jovan P. Banjanin, Milan Kostić, Ivan Lorković, Dušan Manđer, Lav Mazura i Svetozar Pribićević – dok je pod uredništvom Erazma Barčića i Franka Potočnjaka pokrenut i časopis istog imena (namijenjen »jedinstvu i slobodi naroda – ljubavi i uzajamnosti braće«).

pojmljive razloge, koji su ostvarenje programa jugoslavenskog objektivno činile težim s obzirom na Londonski pakt. Međutim i tu činjenice govore više nego svi komentari.

Hlavačkovi dodiri s talijanskim vojnim vlastima započeli su odmah iza njegova dezertovanja s austrijskog fronta. Prethodno se on i spremao na to skupljajući brižno podatke o stanju austrijske vojske. Prebjegavši poslije nekoliko zaludnih pokušaja (ljeti 1916.) on odmah dolazi u vezu s talijanskom komandom, ne bi li je nagovorio, da preduzme smjesta probijanje a. u. fronta linijom najmanjeg otpora (zbog čeških jedinica, koje su držale taj sektor) Avče-Kanal-Morsko u dolini Soče. Cardona je međutim odbio to prezrivo kao što su od Talijana bila odbijana jednako sva takva obavještenja dezertera s austrijskog fronta – »uskoka s političkih razloga« – poput onih naših omladinskih drugova Pivka sa svojim bataljonom na Soči ili kap. Sesana s avionom iz Boke i mornara s torpiljerom iz Šibenika ... i naših drugova Rudi Giunia i Valentina Žica, koji su s gen. Stěpankom u ribarskom leutu prešli Jadran. Talijanski oficiri su tjerali svoju vojsku, da napada radije tvrda mjesta trošeći zaludno snage i živote inače darovitog i radišnog talijanskog naroda (u miru), dok se austro-njemački ratnici spremahu da ih napadnu kod Kobarida (Caporetto) progoneći zatim odmah i poražene talijanske armije preko Tagliamenta sve do Pijave.[112]

Strašan vojnički poraz odrazio se na čitavu talijansku pozadinu, koju je bila zahvatila očajna panika.

Hlavaček objavljuje češkoslovački proglas u tome najkritičnijem trenutku (31. oktobra 1917.) pozivajući sve na otpor – udružene s češkoslovenskim dobrovoljcima – dok ne sruše monarhiju Austro-Ugarsku. Proglas odmah prenosi sva talijanska štampa – otvarajući Česima diplomatske putove za priznavanje češkoslovenske države.[113]

[112] Zorom 24. oktobra 1917. Bosanci 55 B-H divizije s a. u. položaja Vršič-Vrata jurišem su probili talijanske trostruke silno utvrđene linije prema Kobaridu – da bi preko hrpe svojih tjelesa otvorili put austro-njemačkim trupama s krševitih planina u dolini sve do Pijave... gdje su žurno pristizala francuska i engleska pojačanja, da jedva zaustave daije neprijateljsko prodiranje 6. novembra 1917.

Talijani su tad izgubili 320.000 mrtvih i ranjenih, 265.000 zarobljenih vojnika sa 3.000 topova i 1.700 mortara.

[113] Hlavaček se prije toga našao s Pašićem u Rimu – a predsjednik vlade kraljevine Srbije ga tad i tu savjetovao, da se ne izlaže za Jugoslaviju... »jer bi time mogao naškoditi uspjehu svoga rada za češkoslovačku stvar u Italiji«.

(M. Paulová: JO str. 412.)

Takva ratna iskustva češkog agitatora sa srpskim odgovornim državnikom podsjetila su me na moje prve razgovore s predsjednikom JO dr. A. Trumbićem u Rimu (1914) – koji je odonda promijenio svoj raniji stav u češku korist – da za razliku od njih (startajući prekasno i kašajući sporo za njima) ne stigne na cilj.

Treba stoga i posebno naglasiti (sad i ovdje), kako su jugoslovenski iseljenici u Americi – suradnjom i pomoći srpskog poslanika Ljube Mihajhovića – isposlovali konačno priznanje prava Jugoslovenima, da sve svoje zemlje pod Austro-Ugarskom ujedine sa Srbijom i Crnom Gorom... u znamenitoj izjavi ondašnjeg državnog sekretara Lansinga – i to poslije onih znamenitih XIV tačaka Woodrowa Wilsona.

Istaknuti saradnik *Corriere della Sera* Amendola zatim objavljuje nekoliko članaka o pokretu československih dobrovoljaca – svraćajući na njih i pažnju senatora Albertini (političkog direktora tog uvaženog dnevnika) i Torre (ranijeg rimskog dopisnika tog istog lista), a za njima krenu čitava plejada talijanskih javnih radnika. Napredniji publiciste iz opozicionalnih krugova oko časopisa *Unitá* – Prezzolini, Salvemini, Marinelli, sa socijalistima i ostalim republikancima – ionako su vodili već i borbu protiv imperijaliste Sonnina – tražeći sporazum s a. u. Slovenima i posebno s Jugoslovenima.

Pominjemo usput i Supilov neuspjeh (malo prije njegova istupa iz JO), da po nagovoru engleskih prijatelja preko Bissolatija dođe u dodir s ministrom Sonninom – jer ga je on odbio da primi s ovakvim obrazloženjem Bissolatiju: – »*Se non ottenessimo quello, che gli agitatori jugoslavi contendono, non sarebbe la pena di fare la guerra*« (2. aprila 1916.).

(Sonnino je zatim u parlamentu izjavio – valjda sluteći talijanski poraz u toku kod Kobarida – Caporetta: »*Tra i nostri fini di guerra non ci sono smembramenti di stati nemici ne cambiamenti degli altrui ordinamenti interni*« – 25. oktobra 1917.)

Trumbićevi prvi razgovori s Talijanima započeli su Steedovim posredovanjem u Londonu – ali tek iza njihova oporavka od poraza decembra 1917. – i to ne s kakvim odgovornim državnikom, nego samo sa šefom vojne misije generalom Molom.[114]

Dugo tek iza daljih Hlavačkovih uspjeha s Amendolom u Milanu (januarski povjerljivi sastanak desetorice lombardijskih senatora, među kojima Albertini, Della Torre, Pirelli i Marchese Ponti, pa poslanika Belotti, Baslini, Saltino, de Capitani, a s dvojicom ispričanih: Agnelli i Cappa – i poslije kongresa *Fascio della difesa nazionale* u milanskoj *Scala* (1.–3. februara – sa 150 poslanika i senatora i velikim brojem izaslanika raznih udruženja) došlo je napokon i do sastanka dra Ante Trumbića – »kao predsjednika i opunomoćenog izaslanika Jugoslovenskog odbora u Londonu« – s ministrom Orlandom, pa zatim i s »njegovim izaslanikom« Andreom Torre (predsjednikom odbora, koji će – bez ikakvih obaveza talijanske vlade – da formalno pripremi pomenuti rimski kongres).[115]

Pregovori Trumbić–Torre vođeni su također u Londonu – i opet Steedovim posredovanjem i pod auspicijama Forreign Officea ... ali s njihovim simptomatičnim ograđivanjem, da se britanska vlada smatra još uvijek vezanom jednako polaganjem Greyeva potpisa na Londonski pakt.

[114] Razgovori su vođeni »uz šalicu čaja« u Steedovoj kući – u prisutnosti njegovoj i članova JO Meštrovića, Gregorina, Trinajstića i Julija Gazzari – tobože pristankom ambasadora Imperiali (koji se ogradio bio misterioznim skrivanjem od Sonnina), da završe bez ikakva uspjeha.

[115] Odbor se formirao poslije konferencija iredentista, koje su održavane u prostorijama društva *Trento e Trieste* i *Pro Dalmazia!*

Trumbić je predvidio sve – pri stilizovanju konačnog sporazuma – advokatskom pedanterijom. Bilateralnom sporazumu nije bila dovoljna samo jedna politička formalna malenkost – suparnikova aktivna legitimacija. Torre je stvarno zastupao sama sebe – ili možda kongresni odbor *ad hoc* – ne obvezujući nikako talijansku vladu.

Rimski kongres ipak odjeknu preko granica kraljevine Italije – pomažući doduše malko topljenju leda na savezničkim diplomatskim frontovima – da bi s letcima »Jugoslovenskog odbora u Londonu« (koji su signirani punim imenom odgovornog predsjednika dra Ante Trumbića) doprinio možda nešto neizbježnom inače rasulu a. u. fronta ... i razvikanoj talijanskoj pobjedi Vittorio Veneto.

Londonski pakt ostao je međutim i dalje na snazi – toliko da je talijanskoj vojsci priznato pravo, da nam oduzme ne samo našu nepokretnu zemlju i primorske luke (sa svim postrojenjima i prepunim skladištima) nego i svu trgovačku flotu (čak i onu koja je pripadala jugoslovenskim brodovlasnicima) i svu ratnu flotu s ostalim ogromnim ratnim plijenom ... iako su talijanski predstavnici (kao mandatari svih ratnih saveznika pa i kraljevine Srbije) potpisali prekasno primirje s a. u. generalom Weberom, *koji nije imao više aktivnu legitimaciju, da tim raspolaže* (3. novembra 1918.), jer su sve luke s državnim imetkom bile već u rukama jugoslovenskih ustanika – a svu ratnu flotu (koju su ionako već bili osvojili jugoslovenski ustanici) *predao je legitimisanim delegatima Narodnog vijeća SHS* njen dotadašnji komandant a. u. admiral Horty po l*egitimnom nalogu* K. u. K. Karla (31. oktobra 1918.).[116]

Budućim naraštajima se prikazuje jadnom naročito zaključna faza sporova Jugoslovenskog odbora s radikalskom vladom kraljevine Srbije – na posljednjim stranicama njihove zajedničke historije – pred osnivanjem kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ali od svega najgore je to, što primirje s Austro-Ugarskom sklapa sama Italija – prema onakvim uslovima, koji su bili prethodno prihvaćeni na savezničkoj konferenciji u Versaillesu – bez ikakva protesta prisutnog delegata kraljevine Srbije Milenka Vesnića.[117]

Austro-ugarska vojska dužna je bila (na osnovu § 1–3 ugovora o primirju) da odmah isprazni sve područje, koje bješe zaokruženo Londonskim paktom – u korist Italije – dok je češkoslovačko i poljsko zemljište bilo *izuzeto iz neprijateljskog* »austro-ugarskog područja« (koje će zauzeti savezničke trupe na osnovu § 4 ugovora o primirju).

[116] Dokazuje sve to dapače izričito sam telegram, koji je s pregovora o primirju general Weber uputio iz Villa Giusti Narodnom vijeću u Zagreb, 1. novembra 1918.

[117] »Komandanti ratne flote« u Puli (delegati Narodnog vijeća Tresić-Pavičić, Bukšeg i Čok) bili su telegrafski pozvani, da se pod bijelom zastavom stave na raspolaganje savezničkom vrhovnom komandantu na Krfu – po nalogu šefova savezničkih delegacija u Versaillesu i potpisnika pomenutog telegrama Clemenceaua, Colonel Hausea, Lloyd Georgea i Orlanda – gdje ih je admiral Gauchet obavijestio, da Antantino vijeće u Versaillesu odustaje od one klauzule ugovora o primirju, koja se odnosi na flotu... »pošto je ta flota prešla u posjed Južnih Slovena«.
(F. Šišić: Dokumenta o postanku kraljevine SHS, str. 249.)

Francuska vlada je doduše kasnije uvjeravala srpsku Vrhovnu komandu (6126/3 od 1. dec. 1918. pod br. 665): da ... »sve gore pomenute mere imaju striktno vojni karakter i ne prejudiciraju niukoliko opštem rešenju teritorijalnih pitanja, koje će doneti jedini za to nadležan mirovni kongres«.

Ali sve to je svršilo s ugovorom u Rapallu – koji je potpisao dr. Ante Trumbić ... kao delegat i ministar inostranih poslova SHS.

*

»Jugoslovenski odbor je prestao da postoji marta 1919.

Možda bi također i sada bilo interesantno, da se navede nešto bar od onoga što je sadržavala njegova posljednja riječ.....

»Oslobođenjem cijelog naroda i sastavljanjem zajedničke vlade u našoj jedinstvenoj državi prestala je potreba i pravo, da naš Odbor bude politički predstavnik Jugoslovena iz bivše Austro-Ugarske. Tome je Odbor dao izraz u svojoj izjavi od 12. februara 1919. Sada na završetku svoga rada Odbor smatra za svoju dužnost, da sa dubokom zahvalnošću povrati svoj mandat organizacijama našega naroda u tuđini – koje su mu dale svoje povjerenje onda, kad narod u domovini nije mogao da govori sam.

U posljednoj svojoj plenarnoj sjednici držanoj 16. marta t. g. saslušavši delegate gg. Milana Marjanovića i dra Ljubu Leontića,[118] Jugoslovenski odbor zaključio je jednoglasno, da javnim proglasom pošalje pozdrav i zahvalnost Jugoslovenima u Južnoj i Sjevernoj Americi, Australiji i Novom Zelandu, na velikoj pomoći, kojom su iseljena braća preko oceana doprinijela uspjehu očajničke i odlučne borbe svoga naroda za oslobođenje i ujedinjenje.

Hvala vam, braćo, na požrtvovnom i oduševljenom radu, koji ste kao pojedinci ili preko svojih organizacija i štampe savjesno i spremno uložili obavještavanju i sabiranju naših narodnih manjina rasutih u tuđem svijetu. Hvala vam na živoj akciji, da se umnoži rad osvetnika i boraca za narodne ideale. A vječna slava i hvala onima, koji su oda-

[118] Predsjednik dr. Ante Trumbić s ostalim članovima Jugoslovenskog odbora onda u Parizu – pri našem poratnom sretanju i prvom razgovoru u hotelu »Madisson« (dakle na onom istome mjestu, gdje je »Jugoslovenski odbor u Londonu« bio ponovno konstituisan *pro forma*) prilikom konačne likvidacije JO – predložili su mi, da napišem proglas iseljenicima s naglaskom na Jugoslavensku narodnu obranu u Južnoj Americi. Primio sam prijedlog, iza kako mi je data zadovoljština – tim što sam bio priznat kao član JO *ab origine* i delegat JO u Južnoj i Sjevernoj Americi *za vrijeme rata*. Gornji tekst očiti je dokaz istinitosti mojih navoda o postanku i prestanku »Jugoslovenskog odbora u Londonu« – kojemu sam pri krštenju dao ime i na rastanku sa svojim ratnim prijateljima napisao posljednji pozdrav.

Dr. Ante Mandić ipak u svojoj knjizi, »Fragmenti za jugoslovensku historiju« (Izdanje Jugoslav. Akademije g. 1956.) (ne poznavajući sadržinu ovih mojih redaka) pominje me samo među poratnim članovima JO.

zivajući se patriotskim apelima, ali u prvom redu pozivu svoga srca i duše, pohitali da polože svoje živote na oltar domovine. Hvala vam svima na onom neumornom nastojanju, da strani neupućeni svijet upoznate s narodom našim i njegovim potrebama, pravima i težnjama. To se vašem radu ima u najvećoj mjeri da zahvali, što je Amerika razumjela i prigrlila naše pravedne zahtjeve. A Jugoslavenski odbor zahvaljuje vam napose, što ste mu svojim povjerenjem omogućili da govori pred stranim svijetom u ime cijelog našeg naroda. Tako naš glas nije bio više glas nekolicine osamljenih ljudi, nego je postao glas naše narodne duše – svih elemenata slobodnih od habsburškog tiranstva.

Osobitu zahvalnost duguje Odbor vama, braćo iz Južne Amerike. Bez neprocjenjive i nenadoknadive pomoći budnih i svijesnih Jugoslavena. organizovanih u Jugoslovenskoj narodnoj obrani u Južnoj Americi, Jugoslovenski odbor ne bi bio mogao da ispuni svoju tešku i odgovornu zadaću. Zato Odbor smatra za svoju prvu dužnost, da i ovdje iskaže javno, pred cijelim našim narodom, to svoje svečano priznanje. Njegova je živa želja, da vaš rad ostane za potomstvo zabilježen u historiji naše mučne borbe u ovom svjetskom ratu. S ovom željom se Jugoslovenski odbor oprašta od plemenitih i požrtvovnih članova Jugoslovenske narodne obrane, vrijednog njenog predsjednika, Senata, Uprave, ogranaka svih triju centara, urednika borbenih glasnika »Jugoslavenske Države«, »Jugoslovenske Domovine«, »Jugoslovensog Jadrana«, »Jugoslavije« i »Jugoslovenskog Oslobođenja«, organizatora, povjerenika i činovnika besprimjerne skladne i solidarne organizacije.

Imajući pred očima djelovanje oko obnove naše mlade države i oko zaštite našeg naroda u tuđini, Jugoslovenski odbor šalje na rastanku ovu toplu poruku našim organizacijama, u Južnoj Americi i u drugim stranama svijeta, da nastave svoje plodno djelovanje na osnovi »radnog programa za vrijeme mira«, kao organizacije za OBNOVU opustošene domovine i jačanje ugroženih krajeva.

U takvom radu i s tim ciljem organizacije ostaju potpuno samostalne i mogu da stupe u vezu sa sličnim organizacijama u Jugoslaviji.

Borba, koju smo složnim silama poveli za oslobođenje i ujedinjenje našega naroda, primiče se kraju. Negativna strana našeg programa ispunjena je skoro u cjelini. Austro-Ugarska je raskomađana. Tiran je oboren. Vjekovni neprijatelji naši poraženi su na svim kopnenim granicama. Samo s mora nas ugrožava stranac. On može da nas rani i osakati – ali nas uništiti više ne može nitko. Naš narod – nakon sedam vjekova mraka – danas je gospodar svoje sudbine. Pozitivan dio naše zadaće stavljen je pred nas na dnevni red. A to je:

Uređenje naše jedinstvene države Jugoslavije, stapanje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu jedinsvenu naciju i stvaranje naše nacionalne, jugoslovenske kulture.

Obodreni veličanstvenim uspjesima do danas, gledajmo s pouzdanjem u sunčanu budućnost, kao što smo gledali bez straha u krvavu prošlost.

Ma da je sva zemlja naša posuta grobovima besmrtnih mučenika palih u nadljudskom rvanju na svim frontovima, ma da se još trzaju u bolovima osakaćeni ratnici bezbrojnih bitaka slavnih, ma da je crnina obavila pusta gnijezda udovica i sirota naše patničke otadžbine, još uvijek bujno struji snaga u neumornim mišicama naših radnika i seljaka, još uvijek u vihoru plamti neugasna zublja razuma i osjećaja u zdravom i darovitom našem narodu, još uvijek bukti žarki plamen života u svetoj zemlji naših otaca.

I ma da su minule borbe ostavile posvuda tragove divljeg rušenja i ma da neizvjesna sudbina ugroženih obala divnog našeg Jadrana ispunjava gorčinom naša srca i raskidanu dušu narodnu brigom i nemirom, ipak se po cijeloj zemlji osjeća proljeće novog života i u novo doba preporođeni narod ulazi pun svježih nada.

Svaki Srbin, svaki Hrvat, svaki Slovenac vidi, da je njegova domovina proširena, velika, bogata i moćna. I Srbin i Hrvat i Slovenac zna, da je njegov narod slobodan, brojan i silan. Jugoslavija ima sada sve uslove da postane u doglednoj budućnosti čvrsta i ugledna – i da ne bude više sitniš, kojim su velike evropske sile podmirivale svoje račune. Naš narod pun snage i zdravlja rast će i množiti se na zemlji, koja može i koja hoće da udovolji svim njegovim potrebama u ekonomskom i socijalnom napretku i u stvaranju njegove kulture. Unaprijed ne će biti prisiljen naš puk da seli u daleki i tuđi svijet, da se bori za život u nejednakoj utakmici s bolje organiziranim građanima uređenih država i konsolidovanih nacija.

S obzirom na sve to, nas ne će zbuniti ni nepravda, koja bi nam se mogla da nanese izvana – pri sklapanju mira – ni nutarnje trzavice, koje su pojmljive i prirodne u ovom vremenu kriza i katastrofa. Mi ćemo nastojati svim silama, da izvjoštimo u cjelini naša prava na sve dijelove našeg narodnog teritorija, koji nam pripadaju po pravdi. Mi ćemo posvetiti svu pažnju da uredimo našu mladu državu prema najmodernijim principima demokracije – da svi građani jedinstvene Jugoslavije budu jednaki pred zakonom i da uživaju sve plodove i blagodati i svu zaštitu naše državne zajednice.« . . . . . .

. . . . . .

... (Upozoravaju se iseljenici, da se ne vraćaju odmah u domovinu ... »jer će radi nesređenih komunikacija protrošiti svoje uštednje, a teško će naći zarade zbog poremećenih posala u trgovini i u industriji« – ali se izražava nada, da će te prilike biti ubrzo sređene.) . . . . . .

. . . . . .

... »Stare težnje – da se jedno pleme jugoslovensko nametne drugom – nemoćne su da zadrže silan pokret jugoslovenski, koji ide na to, da otkloni sve razloge prvašnjim sporovima, da briše sve razlike, da ukida sve privilegije i tako *da od našeg troimenog naroda stvori jednu homogenu cjelinu jugoslovensku*«

Proglas završava pokličem.

»U toj plemenitoj težnji mi vas pozivamo, da ne zaboravite na svoju prošlost, da odate poštu besmrtnim herojima iz mučeničke naše Srbije i Crne Gore i borcima iz onih naših zemalja srpskih, hrvatskih i slovenačkih, u kojima je patnički naš narod bio prisiljen da ratuje na korist svoga krvnika – a onda tvrdom vjerom u bolju budućnost da učestvujete, aktivno kao i dosada, na čistom integralnom jugoslovenskom programu i na vaskresenju naše majke *JUGOSLAVIJE*.«

PRILOZI

Prilog 1

NACRT ODGOVORA JO VLADI KR. SRBIJE

Dr. Ljubo Leontić bio je na plenarnoj sjednici Jugoslovenskog odbora (u Rimu, 24. januara 1915.) ovlašten u pitanju organizacije dobrovoljaca, da pregovara izravno s vladom kr. Srbije, koju je o tom izvijestilo srpsko poslanstvo u Rimu. Vlada kr. Srbije odgovorila je na taj izvještaj i zatražila obavještenja postavljajući razna pitanja (o komandi, broju dobrovoljaca i troškovima prijevoza). Dr. Leontić je svoj odgovor pročitao predsjedniku JO dru Trumbiću. Zbog neslaganja između njih o tom odgovoru sazvana je plenarna sjednica Jugoslovenskog odbora, na kojoj je došlo do sukoba. Odbor nije prihvatio taj odgovor – koji glasi:

»Jugoslovenski odbor« emigranata iz Austro-Ugarske saopćio je preko rimskog poslanstva kr. vladi svoj zaključak, da pokrene akciju za obrazovanje Jadranske legije, u koju bi imali pristup svi Jugosloveni, podanici austro-ugarski.

Odgovarajući na upite, koje je kr. vlada postavila odboru, podnosimo ovaj izvještaj:

»Jugoslovenski odbor«, noseći sve savjete i sve želje svojih drugova zatvorenih i otjeranih u vojsku, smatra sebe ne samo tumačem ugušene volje Jugoslovena u Austro-Ugarskoj – nego, u ovako izvanrednim prilikama, i njihovim ovlaštenim predstavnikom.

»Jugoslovenski odbor« imao je dosada zadatak, da (stojeći u vezi sa svojim suplemenjacima u Austro-Ugarskoj) informira evropsku javnost o našim prilikama i da propagira (u sporazumu i sa odobrenjem srpske vlade) ideju ujedinjenja našega troimenog naroda u jednu državu.

Pokušaj talijanskih dobrovoljaca, da u sporazumu sa Srbijom iskrcaju svoje čete na dalmatinsku obalu, bio je neposredni razlog, da s odobrenjem i pomoću Srbije obrazujemo dobrovoljačke čete.

Svijesni toga, da u modernom ratu odlučuje samo velika snaga organizovane vojske, u ovoj akciji ne vidimo ni ma kakvo vojničko značenje ni efektivnu pomoć Srbiji u njenoj najtežoj borbi. I politički značaj legije za propagandu i definitivno rješavanje našega problema nije velik. *Mi podajemo važnost samo moralnom utjecaju na naše ljude u Austro-Ugarskoj sada, za vrijeme rata, i iza toga.*

Jugosloveni pod jarmom habsburškim, osjećajući uprkos svim teritorijalnim granicama jedinstvo sa braćom preko Drine, gledaju (u ovom odsudnom času) u ideji – *koju Srbija nosi* – sintezu svih sila svoje nacionalne psihe, u borbi – *koju Srbija vodi* – živi izražaj volje jednoga naroda, da sakovana i rastrgana uda svoga nacionalnoga tijela oslobodi i ujedini u jednu državu. Jugosloveni u Austro-Ugarskoj, razoružani i utamničeni, silovito razdvojeni i razbiti tuđinačkom vojskom, odvedeni i rastureni po njemačkim i madžarskim pukovima, nesposobni su da izraze svoju kolektivnu volju i nemoćni da krvlju posvjedoče svoj nacionalni kredo.

»*Jadranska legija*« treba da bude fizički izražaj misli i osjećaja onog dijela našega naroda, koji ne može ni da izreče svoje osjećaje i misli.

Ona bi htjela da bude, pred kulturnom Evropom, krvavi protest proti krvničkoj sili, kojom habsburška trula pokvarenost izvještačeno iskrivljuje istinu o nama. Ona bi trebalo da bude istinita i iskrena ispovijed želja našega neoslobođenog naroda, koji (u ovom najvećem momentu naše historije) proti svojoj volji služi tuđoj ideji.

»*Jadranska*« *hoće da se zato i zove legija, jer baš Austrija i Ugarska zatvaraju put k moru, kojemu jednako teže sve snage Srba-Hrvata-Slovenaca, da i na ekonomskom polju utvrde svoje jedinstvo interesa.*

Kontingenat dobrovoljaca mogao bi da se popuni:

1. po zapadnoj Evropi,

2. po Americi i engleskim kolonijama,

3. od ratnih zarobljenika jugoslovenske narodnosti, u koliko ne bi predstojale zapreke međunarodnoga prava.

Naših 20 do 30 omladinaca, koji su prebjegli preko austrijskih granica, spremno je da odmah otputuje u Srbiju na vježbanje u oružju.

U Sjevernu Ameriku otišla su dva naša odaslanika* da agituju za sakupljanje dobrovoljaca i materijalnih sredstava. Od njihova rada, zbog ekonomske krize, ne očekujemo veliki uspjeh novčani, a ne možemo još da predvidimo ni odaziv dobrovoljaca. Računamo svakako sa najmanje 500 ljudi.

Naša lična propaganda među zarobljenicima i organizovanje legije, po našem mišljenju, mogli bi da donesu pozitivniji uspjeh.

* Dr. Franko Potočnjak i omladinac Luka Smodlaka (koga stariji skoro i ne po minju u svojim izvještajima i pismima).

Pitanje broja dobrovoljaca ne bi bilo od utjecaja, ne budu li novčane neprilike nesavladive, a u ovom času, za ovu stvar (kako se nama bar čini) one ne će biti tolike, da bi same o sebi mogle da spriječe ostvarenje naše namisli.

Prijevozna sredstva nužno bi bilo pribaviti u dogovoru i sa pripomoći engleske i francuske vlade. Jedan transportni brod mogao bi da preveze sve naše ljude, koji bi se iz SAD i Kanade sakupili u New Yorku ili u kojoj kanadskoj luci. Ostali dobrovoljci, iz Južne Amerike, Australije i ostalih engleskih kolonija, putovali bi pojedinačno.

Kad se pojedina četa nađe u Srbiji (na mjestu, koje će vojna komanda da odredi), ona stoji potpuno na raspolaganju srpskih nadležnih krugova.

Konkretni prijedlozi »Jugoslovenskog odbora« (u slučaju da srpska vlada načelno usvoji naš zaključak) ovi su:

1. da se odredi mjesto, već sada, gdje da se dobrovoljci okupljaju i vježbaju u oružju;

2. da se imenuje predstavnik, koji će, u ime vlade i vojne uprave, raditi skupa s Odborom »Jadranske legije« na agitaciji;

3. da se odredi područje odbora »Jadranske legije« i udijeli mu nužno ovlaštenje u radu i općenju sa srpskim legacijama i konzulatima;

4. da se preko engleske i francuske vlade isposluje u svoje vrijeme transport za dobrovoljce iz Amerike.

U nadi da će kr. vlada udovoljiti ovoj želji svojih virtualnih pripadnika i tim im dati priliku, da i oni nešto doprinesu oslobođenju svoje zatočene braće i svoje zemlje

unapred zahvaljuju

za Upravni odbor »Jadranske legije«

Dr. Ljubo Leontić (s. r.)

Prilog 2

KRALJEVSKOM POSLANSTVU KRALJEVINE SRBIJE

RIM

Na sastanku, koji je bio dana 11./24. januara o. g. u Rimu, Jugosloveni (Srbi, Hrvati i Slovenci), emigranti iz Austro-Ugarske, zaključili su, da se obrazuje »Jadranska legija«, u koju bi imali pristupa Jugosloveni iz Austro-Ugarske. Zaključak je bio saopćen ovom kr. poslanstvu sa molbom, da se kr. srpska vlada izvoli o njemu načelno izjaviti. Docnije je ovo kr. poslanstvo nama saopćilo, da kraljevska vlada traži u ovom predmetu odgovor na dva pitanja: koja će biti komanda legije i koliko bi bio trošak za svakih 100 ljudi.

Da se dade odgovor na ove upite, sastadoše se ponovo svi Jugosloveni emigranti, koji borave u Rimu, da vijećaju, te uzevši u pretres pitanje obrazovanja »Jugoslovenske legije« stvoriše zaključke, koji su sadržani u ovome izvještaju.

Jugoslavenski emigranti, noseći sve zavjete i sve želje svojih drugova zatvorenih i protjeranih u vojsku, smatraju sebe ne samo tumačem ugušene volje Jugoslavena u Austro-Ugarskoj monarhiji, nego u ovim izvanrednim prilikama i njihovim predstavnicima.

Jugoslavenski emigranti postaviše zato sebi zadaću, da stojeći u vezi sa svojim suplemenicima u domovini informiraju svijet o pravim prilikama, u kojima se nalaze sada neoslobođeni Jugoslaveni, i da propaguju ideju, da se naš ujedinjeni narod po svemu oslobodi od austro-ugarskog podaništva.

Da bi svojim osjećajima dali izražaja i plemenitim tvorom, jugoslavenski emigranti dođoše do zaključka, da se obrazuje dobrovoljačka četa, koja bi i na bojnom polju zasvjedočila našoj domovini i kulturnom svijetu volju našega naroda, da se oslobodi od tuđinskog iga.

Svijesni toga, da u modernom ratu odlučuje jedino snaga organizovane vojske, mi ne vidimo u ovoj četi efektivne pomoći Srbiji u njenoj najtežoj boli. Ali joj mi podajemo važnosti radi političkog značaja ovog pokreta za propagandu i rješavanje našega narodnoga problema, a osobito radi moralnog utjecaja, što će Legija imati na naš narod u Austro-Ugarskoj sada za vrijeme rata i iza njega.

Jugoslaveni pod jarmom austro-ugarskim, osjećajući, unatoč svim teritorijalnim granicama duhovno jedinstvo sa braćom u slobodnim krajevima, gledaju u ovom sudbonosnom času u ideji, koju nosi slobodni dio našega naroda sintezu svih sila svoje nacionalne psihe, vide u borbi slobodnih srpskih država živi izražaj volje jednoga naroda, da sakovana i rastrgana uda svoga nacionalnog tijela odlučno i konačno oslobodi.

Jugoslaveni u habsburškoj monarhiji, razoružani i utamničeni, silovito razdvojeni i razbiti tuđinskom vojskom, proračunano raspršeni po njemačkim i madžarskim pukovima, fizički su nesposobni da istaknu svoju kolektivnu volju i da prolivanjem svoje krvi posvjedoče svoje nacionalne vjerovanje. Jadranska legija ima da bude stoga jedan vidljivi izražaj mišljenja i osjećanja onoga dijela našega naroda, koji ne može da izreče svojih osjećaja, misli i zahtjeva. Ona ima da bude pred kulturnom Evropom krvavi protest protiv krvničke sile, kojom austro-madžarska pokvarenost izvještačeno iskrivljuje istinu o nama; ona ima da bude istina i iskrena ispovijest želje našega neoslobođenog naroda, koji u ovom odsudnom času historije proti svojoj volji služi tuđoj ideji.

Legija se nazvala »Jadranskom« s razloga, što je naše Jadransko more sinteza ideala svih Jugoslavena, koji žive na njegovim obalama ili prema njemu teže, i s razloga, što bi djelatnost legije mogla eventualno da se razvije u našim krajevima Jadranskog mora.

Jadranska legija sastojala bi se iz dobrovoljaca, koji prebjegoše iz naših neoslobođenih zemalja, koji žive po Evropi, a poglavito od naših zemljaka u Americi i po ostalom svijetu. Jadranska legija istupila bi kao takva, netom bi se prijavilo i okupilo barem 300 dobrovoljaca. Dobrovoljci bi se morali sakupljati u kojem srpskom mjestu. Legija bi u svakom pogledu imala da stoji pod komandom, koju bi odredila srpska uprava.

Troškovi za ovu legiju bili bi trovrsni:

1. oni za agitaciju u svrhu upisivanja dobrovoljaca;

2. oni za putovanja svakoga dobrovoljca iz mjesta, gdje se nalazi, do koncentracionog mjesta, što će kraljevska srpska vlada naznačiti i

3. oni troškovi za preobuku, oboružanje i uzdržavanje dobrovoljaca, dok legija ne bude raspuštena.

Prvi troškovi mogli bi da iznose oko 5.000 franaka; drugi mogu da budu veći ili manji, prema tome, gdje se pojedini dobrovoljci nalaze, pa se stoga ne da odrediti točan proračun tih troškova, ali se može reći, da će taj trošak iznositi oko 500 franaka za svakoga čovjeka. Konačno treći troškovi mogu da budu proračunani jedino od srpskih nadležnih faktora – sve ove troškove trebalo bi da pokrije srpska državna kasa, jer naša emigracija nema fonda. Opažamo, da će prosječni putni trošak za svakoga čovjeka iznositi valjda i manje od 500 franaka, ako se posredovanjem kod saveznih vlasti dobije pogodovanje na prijevoznoj cijeni i ako bude dobrovoljaca, koji će putovati o svome trošku, što je vjerojatno.

Opažamo, da se na ovoj skupštini prijavilo sedam mladića, i to: Čerina Vladimir, Dragišić Nikola, Kaliterna Fabijan, Lekčević prof. Ante, dr. Ljubo Leontić, Meštrović Petar i Tomašić Vinko – koji su se u odnosnoj prijavi obvezali stupiti u Jadransku legiju i koji su spremni da otputuju na poziv u Srbiju za vježbanje u oružju. Njihove prijave, upravljen srpskom ratnom ministarstvu, dostavljaju se ovdje u prilogu.*

Potpisanima je čast zamoliti kraljevsku srpsku vladu, da blagoizvoli uzeti u pretres ovaj izvještaj i izdati svoje meritorno rješenje o predmetu.

Iz sastanka jugoslavenskih emigranata.

Rim, 8./23. marta – februara 1915.

Predsjednik:

Dr. Ante Trumbić, (m. p.)

* Kolektivna prijava predata je bila srpskom poslanstvu već u početku novembra 1914. Ove pojedinačne izjave su izazvale sukob omladinaca s JO.

Prilog 3

POLITIČKI PROGRAM JN OBRANE

Na velikom zboru u Antofagasti (23. januara 1916.) prihvaćen je politički program Jugoslovenske narodne obrane skupa sa radnim programom i pravilima JNO:

Srbi–Hrvati–Slovenci, zajedničkim imenom Jugosloveni, jedan su narod.

Zbog toga, oni traže oslobođenje svih Jugoslovena i ujedinjenje svih južnoslovenskih zemalja u jednu, jedinstvenu, slobodnu i nezavisnu narodnu državu.....

. . . . . .

I Bugari su Južni Sloveni, ali, do danas, njihova državna politika dolazi u sukob sa jugoslovenskim političkim programom.

Srbija je nosilac Jugoslovenske Misli. Ona je osnovica i srce Jugoslovenske Države. U sukobu srbijanske i bugarske politike, Jugosloveni su, dosljedno, potpuno na strani Srbije. Oni će biti i protiv svakog drugog pokušaja ostvarenja posebnih državnih formacija slovačkih ili hrvatskih ili srpskih i protiv svakog rušenja potpune državne jedinstvenosti jugoslavenske, kao što će biti protiv toga, da i najmanji komad jugoslavenskog teritorija iz austro-ugarskog gospodarstva pređe pod ikoju tuđu vlast.....

. . . . . .

. . . . . .

Osnova rada:

Jugoslovenska narodna obrana ujedinjuje sve jugoslovenske naseobine u Južnoj Americi u jednu jedinstvenu organizaciju, s namjerom da i jugoslovenski iseljenici, složnim silama, doprinesu što više oživotvorenju jugoslovenskih narodnih težnja.

Rad Jugoslovenske narodne obrane kreće se u dva pravca:

1. Sudjelovanje, dogovorno sa svim odborima, društvima, organizacijama, korporacijama, u domovini i izvan nje, u svakom radu i podupiranju svakog djela, poteklo ma s koje strane, koje smjera ostvarenju jugoslovenskog političkog programa, napretku slovenske humane kulture, podizanju srpsko-hrvatsko-slovenačkih zemalja i jugoslovenskog naroda u socijalnom i ekonomskom pogledu.

2. Rad i sudjelovanje u svakom poduzeću, koje smjera poboljšanju socijalnih i ekonomskih prilika jugoslovenskih iseljenika u Južnoj Americi.

Raspored rada:

1. – *U doba rata.* Jugoslovenska narodna obrana, stojeći potpuno na raspolaganje srpskoj vladi preko Jugoslovenskog odbora u Londonu, koji se smatra zakonitim predstavnikom neoslobođenih jugoslovenskih zemalja, podupirat će svim silama i svim sredstvima svaku akciju Ju-

goslovenskog odbora u Londonu. Potpomagat će Jugoslovensku ujedinjenu omladinu i sve jugoslovenske organizacije u borbi do potpunog oživotvorenja jugoslovenskih narodnih težnja.

Sa svoje strane, Jugoslovenska narodna obrana, širit će preko svojih glasila, predavanja, skupština, memoranduma i t. d. jugoslovenski politički program i raditi na tome, da i u stranom svijetu predobije za jugoslavensku stvar javno mnijenje i pojedine ličnosti.

2. – *U doba sklapanja mira.* Jugoslovenska narodna obrana organizovat će meetinge u svim naseobinama, odašiljat će, u sporazumu sa Jugoslovenskim odborom u Londonu, predstavke kabinetima svih država, stranoj štampi i t. d. i poduzeti sve ono, što se pokaže podesnim i potrebnim u kritičnom času.

3. – *U mirno doba.* Jugoslovenska narodna obrana nastojat će, da se otklone sve razlike političkog mišljenja između Srba, Hrvata i Slovenaca, da se izglade sve moguće nesuglasice, da se što jednostavnije uredi jugoslovensko unutarnje državno ustrojstvo i udari snažna osnovica naprednoj, demokratskoj državi, u kojoj će ustav biti jednako primijenjen na sve zemlje i u kojoj će biti sve dosadanje neznatne razlike među jugoslovenskim plemenima potpuno odstranjene baš tim zajedničkim životom.

Jugoslovenska narodna obrana uspostavit će čvrste veze između naseobina i majke zemlje, da uzajamnim potpomaganjem doprinese napretku otadžbine i jugoslovenskih naseobina.

Jugoslovenska narodna obrana posvetit će osobitu pažnju socijalnim i ekonomskim prilikama jugoslovenskih naseobina u Južnoj Americi.

Prilog 4

IZVADAK IZ PROGLASA JUGOSLOVENSKOG NARODNOG VIJEĆA JUGOSLOVENIMA U AMERICI

(prilikom Krfske deklaracije)

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

Opća načela internacionalne politike

1. Sloboda čovjeka. Neodvisnost naroda.
2. Ravnopravnost pred zakonom svakog čovjeka u svim državama.
3. Međusobna ravnopravnost svih naroda i država.
4. Narodno pravo i njegova zaštita je osnovica državi.

5. Svaki narod ima neosporno pravo da bude slobodan i sav ujedinjen u svojoj, nezavisnoj, narodnoj državi, koja ima da obuhvati sve zemljište, na kojem on živi u većini.

6. Nijedan narod ni država nemaju pravo da pridrže, da traže, da prisvajaju ni da otrgnu za sebe nijedan dio tuđeg zemljišta u ime dinastičkih, državnih ili kulturnih tradicija, ni u ime imperijalističkih, strategičkih ili ekonomskih interesa.

7. Svi međudržavni ugovori moraju biti javni.

8. Opravdan je samo onda rat, kad je preduzet za provođenje ili na obranu ovih načela.

9. Ove međunarodne principe treba da svi narodi i sve države solidarno provedu i štite.

Osnovica naše državne politike

1. Misao vodilja:

Srbi-Hrvati-Slovenci, zajedničkim imenom Jugosloveni, jedan su narod.

Zbog toga, oni traže potpuno oslobođenje svih Jugoslovena i ujedinjenje svih srpskih, hrvatskih i slovenačkih zemalja u jednu jedinstvenu slobodnu i nezavisnu narodnu državu.

2. Osnivajući državu Srba-Hrvata-Slovenaca na principu nacionaliteta, sav narod, kao jedinstvena cjelina, stoji na obrani otadžbine i u nepomirljivoj borbi protiv svake tuđe vlasti za svaki komad narodnog zemljišta, za neodvisnost svojih obala i za slobodu Jadranskog mora.

3. Iako je današnja državna i narodna politika Bugarske neprijateljska oslobođenju i ujedinjenju Srba-Hrvata-Slovenaca, ovi će ipak nastojati, da i Bugari, oslobođeni neslovenskih utjecaja, uđu i u političku zajednicu Južnih Slovena.

4. Unutarnje uređenje Jugoslovenske države Srba-Hrvata-Slovenaca provodi sav narod, kao jedinstvena cjelina, bez ikakvog stranog upletanja, u svojoj velikoj Ustavotvornoj skupštini.

5. Ustav, izglasan u cjelini od Ustavotvorne skupštine brojnom većinom, kako ona odredi, jest izvor i kraj svake vlasti i svih prava, na kojima počiva sav državni život.

6. Članovi Ustavotvorne skupštine bit će narodni poslanici iz svih srpskih, hrvatskih i slovenačkih krajeva, bez ikakva obzira, u čijoj se vojničkog okupaciji nalazio pojedini kraj.

7. Izbor poslanika za Ustavotvornu skupštinu vrše u općinama svi stanovnici, koji su rođeni ili kojima su roditelji rođeni na jugoslovenskom teritoriju na osnovu sveopćeg, jednakog, neposrednog i tajnog glasanja.

Osnovna načela za nutarnje državno ustrojstvo

1. Slobodna volja naroda u zakonodavstvu dolazi do izražaja u redovitoj Narodnoj skupštini, jednoj i jedinstvenoj za cijelu državu.

2. Vladar je na čelu države po volji naroda.

3. Ministarstvo je parlamentarno i odgovorno Narodnoj skupštini.

4. Ustanovljuje se široka samouprava općina, okruga i pokrajina na osnovu različitih socijalnih i ekonomskih prilika.

5. Poslanici za redovitu Narodnu skupštinu, kao i za sva vijeća općina, okruga i pokrajina i uopće svake samoupravne ustanove, biraju se općim, jednakim, neposrednim, tajnim i proporcionalnim izbornim pravom.

6. U cijeloj državi vlada: lična sloboda i građanska zaštita; sigurnost i nepovredivost kućnog praga i listovne tajne.

7. Sloboda nauke, osvjedočenja, govora, štampe, sastajanja, štrajka i organizacije.

8. Potpuna jednakost u pravima i u dužnostima za sve građane obojega spola, bez razlike vjere, političkog mišljenja, plemena i narodnosti.

9. Potpuna sloboda vjeroispovijesti; ravnopravnost narodnih imena, zastava, grbova, azbuka; jednakost kalendara.

10. Ukidaju se plemićki naslovi, baštinjena i klasna privilegija.

11. Zakonom se osigurava minimum posjeda i zaštita rada; nijednom građanu, a naročito seljaku, radniku, zanatliji i ribaru ne smije se oduzeti, ni pod kojim uslovom, kuća, dio zemlje, stoke, oruđa i zarade neophodan za najnužnije uzdržavanje njegovo i njegove obitelji.

12. Ukida se kmetstvo u svakom obliku i ograničuje se veliki posjed i gomilanje kapitala progresivnim porezom.

13. Država omogućuje svakom stanovniku duhovno i tjelesno uzgajanje; opća školska obaveza za mušku i žensku djecu; zakonska zaštita materinstva.

14. Činovnik je lično odgovoran, kad sam povrijedi zakon, a država nadoknađuje stranci štetu, koja je nastala zbog takve povrede.

15. Nepovredivost sudstva; neodvisnost sudaca; uređenje porote prema najnaprednijim pravnim načelima.

16. Vrhovno državno sudište bdi nad poštivanjem državnog ustava.

17. Odbrana državna povjerena je Narodnoj vojsci.

. . . . . .

. . . . . .

Mi pozivamo na okup sve Srbe-Hrvate-Slovence. Sve bez razlike. Mi pozivamo na rad i na ustanak.

. . . . . .

. . . . . .

Radni program zajedničke organizacije je jednostavan:

1. doprinosi za narodnu borbu i
2. dizanje narodnog ustanka.

Djelom i žrtvom moramo pokazati čitavom svijetu, da jednodušno tražimo samo jedno:

Slobodu

U ovo veliko doba svjetskog rata i u danima opće revolucije – kad se ruše imperijalističke države i gruba militaristička sila, kad se drmaju zastarjeli temelji ukočenog društvenog poretka, nakon tri godine krvavih iskustava i užasne narodne katastrofe, uoči posljednje bitke, dok se jači narodi zbijaju pred pogibelji u složene falange – i naš izmrcvareni i raskidani narod mora da stisne svoje redove i spreman da dočeka odlučni sudbonosni udar.

Prilog 5

(PISMO DRA LEONTIĆA PROF. BOŽI MARKOVIĆU ZA NARODNU ODBRANU)

Rim, 7. aprila 1915.

Poštovani gospodine profesore,

Valjda će vam čudno izgledati, što vam se nisam još oglasio, ma da sam već početkom novembra dezertovao iz austrijske vojske u Italiju.

Prvih dana bavljenja u Rimu nisam zapravo imao ništa vrijedno da vam javljam. Osjećam vrlo tačno, da nema mjesta pričanju romantičnih doživljaja, čega sam se do dosade nakupio kroz 3–4 mjeseca skrivanja i bježanja pred slavnom austrijskom policijom. Jednako mi se tako činila suvišnom i svaka »izmjena misli i osjećaja«, uvjeren da će svi oni, koji su (i prije habsburškog »Finale«) spremali sebe i svoju sredinu na ovaj posljednji udar, silan i odlučan, i u ovom času znati, što je nužno da urade – i na sve spremni stajati na svom mjestu – svijesni doba, u kojem žive i odgovornosti, koju nose. Prema tome je i moj zadatak bio jednostavan.

Odmah, čim sam stigao, prijavio sam se poslaniku g. Mihajloviću i saopćio mu (pored ostalih manjih informacija o prilikama u Austro-Ugarskoj) i svoju osnovu o »legiji« – da je dostavi vladi. Kazao sam mu također, *da sam spreman, u dogovoru i s privolom vlade, poći na put u Ameriku, da među Jugoslovenima iz Austro-Ugarske povedem*

agitaciju za sakupljanje dobrovoljaca. Tamo je i inače trebalo da krenem, po odluci Centralnog komiteta JUO (prije atentata u Sarajevu), da održim ciklus predavanja i provedem rev. organizaciju amer. emigrantske omladine. Zbog toga sam bio već u prepisci s tamošnjim organizacijama i sa svojim bratom u Antofagasta, koji je bio spreman da mi namiri putne troškove.

Obrazovanje dobrovoljačkih četa imalo je dakle sve nužne preduslove. Izlišno je da ovdje navodim sve razloge, koji mi sugeriraše tu ideju.

Razvitak političkih događaja govori tome u prilog i snažno utvrđuje one pretpostavke koje su se još onda, u početku rata, mogle pričinjati fantastičnim – kao što je uostalom i evropski rat demantovao svu negativnu skepsu, koja nas je stezala u našoj djelatnosti neposredno pred ovim prevratom.

Vi, koji najbolje poznajete naš rad i naše osnove, sposobnosti i osjećanja pojedinaca u tom radu angažovanih – i koji ste bez dvojbe iskusili svu težinu prokletstva nosilaca »novotarija« – Vi ćete sigurno lako moći da zamislite, na kakve sam poteškoće naišao i u ovoj prilici, ma da sam od drugih tražio, samo da mi pozajme novac za put (jer ga od brata nisam mogao pod ovakvim okolnostima za kratko vrijeme da primim), a sâm sam primio na sebe svu odgovornost – i svu opasnot i svu gorčinu prigovora u slučaju neuspjeha.

Dobro. G. poslanik uputio me je na »Jugoslovenski odbor«, koji se je baš tada okupljao, jer, kako je i pojmljivo, nije mogao ispred odbora da zadire u pitanja, koja je odbor sebi pridržao. Odbor uze moj prijedlog – na razmišljanje. I zaista, *poslije tri mjeseca, na zagovor g. Supila, primio ga jednoglasno u svom plenumu.*

Nekoliko dana prije toga odoše u Ameriku gg. Potočnjak i Luka Smodlaka. Za njihov odlazak doznao sam naknadno. Oni odoše da sakupljaju novac. Čini se, da im je kasnije saopćeno, da sakupljaju i dobrovoljce, jer je osnova o »legiji« bila usvojena na sjednici dvadesetak dana po njihovom odlasku. Odbor, kako iz svega toga proizlazi, nije dijelio sa mnom mišljenje – da sam i ja za taj posao podesan. Ne mogu da uočim, kakve mi kvalifikacije nisu dostajale za takvu misiju. Znam samo, da sam imao i suviše vremena za razmišljanje i stvaranje planova. Znam, da sam, poslije duge i skrupulozne analize, došao Odboru sa već zrelom idejom i da sam svim sredstvima urgirao rješenje tog pitanja – ne žaleći sebe i ne brigajući se za simpatije, koje sam valjda svojom tvrdoglavošću gubio u Odboru – svijestan, da nam svako oklijevanje nanosi nenadoknadivu štetu. Bilo kako bilo, ja sam, i onda kad je moj put u Ameriku otpao, *ostao Odboru na raspoloženju sa zadatkom, da ovdje, u Rimu, radim na propagandi i organizovanju »Jadranske legije«.*

Posla sam se latio savjesno. Napisao sam proglas na Amerikance (koji smo odštampali u 6000 primjeraka), stotinu okružnica i pisama,

i t. d., što sve sada leži u kancelariji, jer Odbor nema novaca za – poštarinu. Mora se čekati, dok londonskoj banci stignu pare iz Amerike. Agitaciju za sakupljanje novaca vodi uži »Jugoslovenski odbor«. G. Trumbić je napisao proglas »Jugoslovenima«, a gg. Potočnjak i Smodlaka sazvali su skupštinu u Chicagu i razvili djelatnost u Sjevernoj Americi.

Međutim su, prije novca iz Amerike, stigli upiti iz Niša: 1. koliko bi stajala oprema svake stotine dobrovoljaca?; i 2. tko bi imao komandu? Ma da mi je plenum Odbora dao ovlaštenje da se u pitanju legije dogovaram direktno s Nišom, preko rimskog poslanstva, nisam htio da na sebe primim odgovor na te i takve upite. Zamolio sam g. Trumbića, da sazove odborsku sjednicu. Tako je Odbor odgovorio na upite svojim »izvještajem«. Sada očekujemo odgovor iz Niša. Međutim, sav je rad oko »legije« suspendovan.

Što se mene lično tiče, ja sam – imobilizovan. Onako, kako sam bio i za ona prva tri mjeseca u Rimu, dok nije prijedlog o legiji dobio Odborov »imprimatur«. Razlika je samo u tome, što sam onda šarao geografske mape za brošuru, a sada sam – »vogelfrei««.

Osjetivši svu besmislenost nerada i besplodnog čekanja, zamolio sam g. odborskog predsjednika da mi da bilo kakav posao, pa kako po njegovom odgovoru nije bilo rada za našu stvar (a koji bi se rad i meni mogao povjeriti), ja sam se posvetio sebi i, ukoliko mogu, privatnoj agitaciji na svoju ruku. Odboru sam ostavio svoju adresu i stavio mu se na raspolaganje – da mi u svako doba naloži kakavgod posao, za koji me smatra sposobnim. Međutim stojim potpuno na raspoloženju i ministarstvu vojnom, kako sam već najavio u svojoj prijavi priloženoj izvještaju, koji je Odbor preko ovdašnjeg poslanstva poslao u Niš.

Razumjet ćete, da mi nije bilo nikako moguće da išta drugo preduzmem u svoje ime »rebus sic stantibus«. Prvo, jer bi se svaki neorganizovani rad protivio principu disciplinovanja svih naših sila u ovoj krizi – i subordinaciji jedinstvenosti inicijative u ovako škakljivim pitanjima; a drugo, jer nisam novčano moguć – da bih s uspjehom mogao krenuti za Ameriku. (A pustolovna putešestvija bez realne osnovice bila bi, bar u ovom času i za ovakvu stvar, u najmanju ruku – luksus!) Zbog toga sam primoran na nemoćno čekanje. Na to sam, kako vidite, prisiljen i sada – ma da mi je konačno brat iz Amerike poslao novac za put sa depešom: »Received notices, organization possible, enthusiasm.«

Na put i ne bih smio bez odgovora iz Niša, a kad bih i mogao, ne bih išao – jer je, po mom mišljenju, već i prekasno.

Molim vas dakle, gospodine profesore, požurite odgovor, da znamo, na čemu smo. Ovo čekanje ubilo je volju. Dobrovoljci se spremaju da ostave Rim – i razlete se na sve strane. Svi mi, koji smo se pismeno prijavili ministarstvu vojnom, spremni smo da odmah putujemo u Srbiju, čim stigne odgovor – pa bili gdje bili.

Ja namjeravan otići u Ženevu. Tamo je za mene jeftinije, a valjda i za rad zgodnije. Ostavio sam svoju adresu poslanstvu i svim svojim drugovima, da mi odmah depeširaju kad odgovor stigne. A ja ću odmah otići, kamo god me pozovete i kuda god me pošaljete.

Bude li opet što važno, javit ću vam.

Ovome nemam što da nadodam. Vi ćete ionako sve već znati. Mala me pitanja malo interesuju. Dobro znam, da i vas još manje. A za ono naše veliko – brine se Srbija. U nju imamo svi najveće povjerenje.

Jedan narod, jedna država.

Izvolite primiti iskreni pozdrav

vaš

Ljubo Leontić

Rim, 7. aprila 1915.

Prilog 6

PISMA DRA LJUBA LEONTIĆA O DOBROVOLJAČKOJ AKCIJI

(Iz pisma bratu Milanu u Antafogasta)

Rim, 13. januara 1915.

. . . . . .

»... Odigravaju se sudbonosni događaji, rađa se naše novo doba, koje smo mi naviještali i spremali, a sami smo gurnuti ustranu i gnjijemo na bunjištu. Tri mjeseca skrivanja po Trstu, dva i po mjeseca neplodnog rada u Italiji – to je moja bilansa u ovom prvom semestru borbe za slobodu i za stvaranje naše Jugoslavije... Ja sam htio s našim Amerikancima da se iz Amerike vrnem i da s »jugoslovenskom« četom uđem u oganj. To bi, po mom mišljenju, moralo da ima svoje značenje. Bila bi to četa, koja bi unosila u borbu ideju oslobođenja svih Jugoslovena i ostvarenja Jugoslavije. Nije odlučan broj boraca. Moralni uspjeh postigla bi i malena četa. Nije isključena obnova borbe među Južnim Slovenima, kakvu smo mi preživjeli u onom jadnom periodu prije Supilova »Novog kursa«, Trumbićeve »Riječke rezolucije« i Smodlakine »napredne misli«. Taji ovo i samom sebi – i ne slabi volju našim slabićima, koje je ova borba malko iz mrtvila pokrenula; ali znaj istinu i na sve budi spreman. Mi moramo gasiti požar, prije negoli bukne i zahvati naše zatučene mase. Moramo ući u borbu u času, kad provale sve strasti prostote, raspojasane krvavim komešanjem u osvajanju zemalja koje su morale da budu oslobođene, u odbrani Austrije, koja je morala da bude već iznutra porušena, prije no što je nadošao ovaj udarac izvana...

Hoće li to moći i znati da otklone i umire naši kratkovidni političari, koji su baš najviše krivi toj strahoti zbog svog glupog t. zv. »real-

nog« gledanja na politiku? Hoće li naši »vođe« imati srčanosti i snage da se suprostave provali pravednog gnjeva ucviljene i uvrijeđene seljačke duše i razlivene osvetničke žuči, neutažene žeđe za krvi krivaca ovog pokolja među braćom? Hoće li moći da skrenu u pravi tok silnu probuđenu snagu, koja je kroz vjekove ležala gnjavljena udesom u očajnoj boli nemoćna da se utroši – pa da joj podadu stvaralačku moć? Ili će se nemoćno ugnuti borbi i popustiti prvom udarcu, da ih zanese i savije u bijesni vrtlog međusobnog trenja i ubijanja, u divlji haos rušenja ono malo dobroga i lijepoga, što je materinska skrb i očinsko požrtvovanje sačuvalo našem narodu i čovječanskoj kulturi?

To je strašno pitanje, strašnije od ove okrutne zbilje, što oko nas hara i ljudske živote kosi... I to pitanje ne, da mi s mjesta i nameće mi još veću, još težu, još tragičniju dužnost od one lijepe, zanosne i svete dužnosti umiranja za ideju...«

Prilog 7

PRED SVOJIM POLASKOM U AMERIKU POSLAO JE DR. LJUBO LEONTIĆ IZ ŽENEVE (3. JULA 1915.) JUGOSLOVENSKOM ODBORU U LONDON OVO PISMO:

Jugoslovenski odbor – London

Na poziv naše kolonije u Antofagasta putujem 14. o. m. preko Genove u Južnu Ameriku.

U sporazumu sa prof. B. Markovićem preduzeo sam da provedem:

1. agitaciju za sakupljanje *dobrovoljaca,*

2. lokalne organizacije i njihovu centralizaciju, i

3. organizovanje štampe za svaku akciju, koja bi se morala preduzeti, kad se bude sklapao mir.

ad 1) Spiskove sakupljenih dobrovoljaca redovito ću da otpremam na vašu adresu u London i odboru u Niš. Dobrovoljci će čekati na svom mjestu, spremni da izvrše dalje naloge i da na poziv putuju prema vašim uputstvima.

ad 2) Bude li na raspolaganju sredstava za putne troškove, lično ću obići naše naseobine (Buenos Aires, Santiago, Valparaiso, Taltal, Antofagasta, Iquique, Punta Arenas i t. d.), da provedem lokalne organizacije. *One bi po svojim delegatima obrazovale centralni odbor, koji bi stajao u direktnom saobraćaju s vama.* Ne bude li dovoljno sredstava za putovanje, pobrinut ću se da se delegati tamošnjih organizacija, ukoliko već postoje, skupe na jednom mjestu na zajednički dogovor.

U prvom slučaju, prilikom turneje po naseobinama, održao bih u svakome mjestu ciklus predavanja:

a) Uzroci evropskog rata (Jugoslovenski pokret prije objave rata).
b) Stanje stvoreno ratom. Današnja situacija na ratištu, u diplomaciji, u našoj otadžbini (Jugoslovensko pitanje u svojoj posljednjoj fazi: poslije talijanske intervencije, izjave srpske vlade, manifesta Jugoslovenskog odbora, kongresa u Chicagu, meetinga u Nišu i t. d.).
c) Solucija: Jugoslovenski program (Dokumenta za zajedničku državu, bez upuštanja u raspravu o njenom nutarnjem ustrojstvu).

ad 3) Preko »Pokreta« u Antofagasti, »Domovine« u Punta Arenas i »Slobode« u Buenos Airesu, pripremat ću naše iseljenike, da (u času pregovoranja o miru) podignu proteste proti svakom rješenju, koje nam ne bude po volji.

Bude li moguće, nastojat ću, da i tamošnja štampa bude dobro informirana o našim prilikama i težnjama

Ne mogu da se predvide sve okolnosti (koje bi mogle modificirati ovaj program, pospješiti ili zaustaviti njegovo provođenje), ali je već sada jasno, da to nije ovisno samo o volji i spremi pojedinaca. Neophodno je, u ovim prilikama, pokušati sve, da se pripremi na svaku eventualnost bar onaj dio našega naroda, koji se nalazi na slobodi. Toj se nuždi moramo da pokorimo.

Potpunom i solidnom organizacijom američkih emigranata, stvaranjem koneksija po Evropi i Americi za kampanju u tuđoj i domaćoj štampi, za vrijeme pregovora o miru i neposredno prije toga, i *okupljanjem dobrovoljačkih četa* (kad će rat, prema svim znacima, trajati bar toliko, da još svoju staru osnovu možemo da proveđemo), mi ćemo tek djelomično pripraviti teren za borbu, koja predstoji. Ne provedemo li mobilizaciju i koncentraciju svih naših raspoloživih sila do obustave rata, na nas će, slobodne i sposobne za borbu, pasti sva teška odgovornost neuspjeha, koji je – prema današnjem stanju – neizbježan. Kao što same žrtve pojedinaca nemaju značenja za uspjeh naše zajedničke stvari (ukoliko nisu sistematski organizovane i ne nose li obilježja kolektivne volje), tako nije ni lična čistoća još nikakav dokaz, da smo ispunili svoju nacionalnu dužnost – ni onaj zadatak, koji prilike nameću baš nama, jedinim slobodnim i upravo zato pozvanim. Mi ćemo toj dužnosti udovoljiti, samo kad pokušamo sve što se može, da pokrenemo svu našu kolektivnu snagu, bez ikakva obzira na ličnu sreću i mir, bez ikakvog osvrtanja na intaktnost našega imena i imetka moralnog i materijalnog. To je i razlog, što sam se ovom pozivu još i sada odazvao – u okolnostima, koje su i za uspjeh u poduhvatu i za mene lično mnogo teže.

Molim Odbor da mi izvoli poslati nužnu legitimaciju, eventualne prijedloge i uputstva, na adresu:

Milan Leontić, Oficina »Aconcagua« – Pampa alta – Antofagasta (Chile).

Ženeva, 3. VII. 1915.

s poštovanjem

Ljubo Leontić (s. r.)

Prilog 8

Cannes, 30. III. 1917.

Gospodin

Pasko Baburizza

Predsjednik Jugoslovenske narodne obrane

Valparaiso

Poštovani gospodine Predsjedniče!

Jugoslovenski odbor u Londonu od svog postanka pak do danas za narodni rad u Evropi bio je upućen skoro isključivo na potporu naših rodoljuba iz Južne Amerike.

Tokom g. 1916. Vaša organizacija Jugoslovenska narodna obrana preuzela je na sebe, da redovitim doprinosima izdržava taj rad, na čem Jugoslovenski odbor i ovom prigodom izražava svoje najdublje priznanje i zahvalnost.

Prema izgledima, kako se danas prikazuju, Jugoslovenski odbor će i ubuduće skoro isključivo biti upućen na potporu Vaše rodoljubne i požrtvovne organizacije.

Iz Sj. Amerike nemamo još nikakvih podataka, da li se možemo otuda nadati jednom redovitom stalnom doprinosu. Uostalom od novca, koji se onamo sabere, svakako u prvom redu treba da se pokriju troškovi onamošnjeg narodnog rada, u prvom redu troškovi Jugoslovenske kancelarije, koja se ima iz Clevelanda prenijeti u Washington, a ti troškovi će biti sve veći i veći, tako da od sjevero-američkih doprinosa ne može Odbor da računa ni na kakvu stalnu novčanu pomoć. Iz Australije i Nove Zelandije također ne možemo da se nadamo bilo kakvoj stalnoj pomoći.

Nemajući Jugoslovenski odbor odakle da reflektuje na drugu pomoć i budući da u interesu njegove neodvisnosti i uspješnosti rada treba da on u tom pogledu sačuva svoju financijalnu neodvisnost, to ćemo i za ovu godinu biti upućeni skoro isključivo na rodoljubnu požrtvovnost Narodne obrane u Južnoj Americi i tamošnjih naših rodoljuba.

Treba da proširimo rad u svim političkim centrima savezničkih zemalja radi jačeg propagovanja naših narodnih zahtjeva, kao i s obzirom na veliku protuagitaciju, što je razvijaju naši protivnici, koji raspolažu obiljem ljudi i novca. Treba da posvetimo veću pažnju agitaciji u Rusiji, imajući pred očima, da svakog časa mogu da nastupe odlučni momenti, a ti ne smiju da nas zateku nepripravne. Treba da

pred svim kompetentnim faktorima i pred evropskim javnim mnijenjem uzdržimo u najvećem stepenu života naše narodno pitanje. Za sve to hoće se za g. 1917. daleko većih sredstava negoli za g. 1916. Naš odbor je štedio, što je više bilo moguće, tako da imamo pretičak naveden u priloženom obračunu, a uz to članovi Odbora posvetili su svoje sile i sposobnosti narodnom radu i doprinijeli su lično financijalno sve žrtve, koje im je bilo moguće da doprinesu.

Slobodni smo da Vam priložimo osnovu predračuna za god. 1917. Ona je izrađena u Odboru uz sudjelovanje dra Mičića, na podlozi potroška, što ih je Odbor izdržao prošle godine s jedne strane, i na podlozi novih izdataka, što će ih predvidljivo morati imati ove godine s druge strane. Po detaljima osnove moći ćete razabrati sve potrebe Jugoslovenskog odbora. Molimo da uzmete u obzir, da je u Evropi zavladala silna skupoća, koja nas svakim danom sve to više zabrinjava. U Francuskoj i Engleskoj troši se danas za dnevne potrebe dvostruko više negoli prije, a iz priloženog predračuna proizlazi pak, koliko je to skuplje u Rusiji. Ta će skupoća rasti postepeno tko zna dokle, kako se to dnevno opaža.

Stavke 1–4) predračuna držim da su dovoljno detaljirane te je suvišno da ih posebno obrazlažemo.

ad st. 5): E da se predsjednik oslobodi tereta materijalnog rada, osjećala se neophodna potreba, da mu se dodijeli posebni tajnik, koji će biti uvijek s njime, gdje god se bude nalazio, osobito s obzirom na ogromnu korespondenciju, što je predsjednik treba da vodi.

ad str. 6): predviđena je svota od lira sterlina 2.500 za propagandističke brošure. Na opravdanje tog potroška navest ćemo ovaj primjer: brošura »Judicial Crimes« (Dr. Hinković) štampana na engleskom jeziku u 6000 primjeraka, koja u normalno vrijeme ne bi zapala trećinu sadašnjeg troška, zapala je:

a) prijevod lira sterlina 12.–, b) tisak i papir 102.–, c) poštarina 25.–, d) omoti 4.–, ukupno 143.– lire sterlina.

Izda li se svakog drugog mjeseca po jedna brošura na engleski i francuski i ruski jezik, to bi bilo njih 18 prema gornjim cijenama ukupno £ 2574. Ali pritom treba uzeti u obzir, da je sve to uračunato, ako se autoru ne isplati ništa i ne uzimajući u obzir, da troškovi štampe, papira i ostalog svakim danom sve većma rastu, i posebice da su danas troškovi u Rusiji daleko veći. Ako pak sada uzmemo u obzir, da ćemo koji put morati platiti auktora i da će se troškovi štampe i t. d. povećati, to je očito, da proračunanom svotom ne ćemo biti u mogućnosti da izdamo po jednu brošuru u tri jezika svaka dva mjeseca, već možda samo polovicu. A to je jedan minimum, niže od kojega u interesu naše agitacije ne bismo smjeli da sademo.

Za pretplate na novine, revije, brošure i t. d. predviđena je svota od £ 300. Ta svota također nije ni najmanje pretjerana, jer mi treba da pazimo i pratimo na sve strane, što se publicira i što može i najmanje

da zasijeca u naše pitanje, a to nam je samo moguće, ako su u svim centrima naše kancelarije snabdjevene i predplaćene na novine, revije brošure i t. d.

ad st. 7): Za putovanja preventirana je svota od lira sterlina 2000. Za putovanja se silno troši, osobito sada narodnim radom u Rusiji. Što se više približavamo odlučnim momentima, to je i veća potreba tih putovanja. Osim toga treba uzeti u obzir i trošak, koji donosi pristup članova na plenarne sjednice; tu je trošak puta za 10–15 članova i njihovih većih dnevnih troškova; taj trošak do danas samo djelomično je padao na teret Odbora, ali su se članovi financijalno iscrpli te nijesu u stanju da ga i nadalje podnose.

ad st. 8): Uzdržavanje članova; ovaj trošak svakim danom sve to većma tereti naš Odbor. Osim kojeg izuzetka danas svi članovi su upućeni da primaju potporu za svoje uzdržavanje i ostale troškove iz fonda Jugoslovenskog odbora. – Iznosi, koji su u tom pogledu naznačeni u predračunu, odgovaraju današnjim realnim cijenama, time da su članovi upućeni na skrajnu štednju s obzirom na sve to više rastuću skupoću.

Za sve navedene svote pod 1–8) (isključiv stavku 8-d) Jug. odbor treba svotu od lira sterlina 16.195–. Na pokriće te svote imamo koncem godine 1916. pretičak od £ 1.883.–, tako da ostajemo sa manjkom od £ 11.312.–. Ova svota, koju smo tako velikim naporom ograničili, Odboru je apsolutno potrebna za g. 1917., jer inače svako dalje ograničenje u današnjem stadiju može da ima štetnih posljedica za naš narodni rad.

U pogledu stavka ad 8-d) i 10) potrebno je da Vam razjasnimo ovo:

st. 8-d) u iznosu od £ 1.120 predstavlja trošak Odborovih izaslanika u Sj. Americi; mi se nadamo, da će Sj. Amerika moći da pokrije taj trošak, ali treba da računamo i sa eventualnošću, da ga ona možda ne bude u stanju pokriti.

st. 10): Fond za »Izbjeglice, koji rade na narodnom poslu«.

Velik je broj naših, koji su uspjeli izbjeći preko granice, a koji rade na narodnom poslu i koji nijesu članovi Jug. odbora; ima osobito mnogo omladinaca. Za ovakve izbjeglice bilo je sakupljeno u Sj. Americi oko dolara 5.000, ali na molbu naših tamošnjih rodoljuba ostavili smo ih u Sj. Americi za narodni rad, jer nijesu imali potrebnih sredstava; mi smo im ostavili tu svotu kao predujam, ali međutim ipak treba da od našeg fonda odcijepimo jednaku svotu i zavedemo posebni račun na korist tih izbjeglica; mi iščekujemo, da će Sj. Amerika biti u stanju da povrati taj predujam, ali ipak zasada treba da mi u našem predračunu tu svotu držimo posebno u evidenciji.

Za slučaj pak, da nam iz Sj. Amerike stignu dobre pouzdane vijesti, da otuda također možemo računati na jedan stanoviti prihod, mi ćemo Vas o tome obavijestiti.

Nadamo se čim prije biti gotovi sa našim obračunom potroška od početka našega rada do konca g. 1916., te ćemo Vam ga opremiti čim prije.

Gospodine predsjedniče, kako vidite, mogućnost čitavog našeg rada zavisi o potpori naših rodoljubnih iseljenika iz Južne Amerike, te Vam stvar najtoplije preporučujemo, moleći Vas da uložite sav Vaš utjecaj, e da organizacija Vaša i tamošnji naši rodoljubi preuzmu na sebe pokriće našeg predračuna za g. 1917. Iako je znatan financijski teret, koji je ove godine namijenjen tamošnjoj našoj braći, treba imati na umu, da se u ovom ratu radi o sudbini, koja će valjda definitivno zadesiti cijeli naš narod srpsko-hrvatsko-slovenačkog imena, i da su žrtve nas u Odboru neograničene, jer smo zbog našeg rada stavili na kocku sve i sva.

Izvolite primiti bratski pozdrav i izraz osobitog poštovanja,

za Jugoslovenski odbor u Londonu

Predsjednik

Dr. Ante Trumbić (s. r.)

Prilog 9

PROGLAS JUGOSLOVENSKOG ODBORA

Jugoslovenima: Hrvatima, Srbima i Slovencima

Primiče se kraj i drugoj godini ovog rata, u kojemu stoljetni neprijatelji našega naroda istrebljuju sve što je boljega u njemu i haraču po našim djedovskim zemljama, od kojih nije u ovom času nijedna pošteđena od tuđinske sile.

Pa ipak niti je mrtav naš narod, niti je propala naša narodna stvar, sve dok vjerujemo u Pravdu bolje budućnosti, dok smo danas sigurniji više nego ikada prije u skoru pobjedu oružja naših moćnih saveznika, dok je za nove podvige spremna spasiteljska srpska vojska, dok ima u našem narodu i volje i odlučnosti, da svoju narodnu borbu dovojuje do sretnog kraja.

Vjerujući u pobjedu Pravde, a hoteći slobodu i ujedinjenje svekolikoga našega naroda, žrtvovao je jedan dio našega naroda sve, što jedan narod u borbi za svetu stvar može i ima da žrtvuje, a drugi dio je prepatio sve, što može da prepati nesretnik, koji mora da se kao tuđi rob bori protiv svoje vlastite slobode ili da pada od gospodareve puške i trune u tamnicama.

Dok slobodni dio našega naroda vodi divovsku oružanu borbu za slobodu vlastitog ognjišta i za oslobođenje i ujedinjenje svekolike bra-

će, dotle opet Jugoslovenski odbor kao predstavnik Jugoslovena: Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske, potpomagan samo od nekolicine imućnih rodoljuba vodi akciju za puno ostvarenje jugoslovenskih narodnih ideala i slobode i ujedinjenja, vodeći u isti mah i brigu o onima našim ljudima, koji su zbog svoje narodne svijesti i svojega narodnoga rada u Austro-Ugarskoj stradali ili morali da iz nje bježe u svijet. Dosada je veći dio takvih prebjega imao utočišta u Srbiji i Crnoj Gori, ali sada je ostao i bez tih zakloništa, a iz isplijenjene i izgladnjele domovine ne mogu niti prebjezi, niti Odbor dobiti nikakve pomoći za življenje niti za nastavak narodnoga rada i borbe.

Jugoslovenski odbor, ne tražeći ni sada, kao ni dosada, za lične potrebe svojih članova, nikakve pomoći, ipak mora i želi da vodi i dalje brigu o općoj narodnoj akciji i o ljudima, koji su stradali zbog svog narodnog rada i žele da taj rad nastave. Zato je Odbor zaključio apelirati na sve Hrvate, Srbe i Slovence, koji se nalaze u iseljeništvu u Americi, kao i na sva hrvatska, srpska i slovenačka narodna i potporna društva, da dadu svoj doprinos u pomoć potrebnim a vrijednim prebjezima Hrvatima, Srbima i Slovencima iz Austro-Ugarske za njihovo življenje i njihovo djelovanje u narodnom pravcu.

Odbor je riješio da proglasi ove godine Zrinski-dan (30. aprila) i Vidovdan (28. juna) narodnim jugoslovenskim spomendanima i da u te dane organizira narodno sakupljanje doprinosa u spomenutu svrhu.

Jugoslovenski odbor je dosada primio obilatijih prinosa i prinosa sakupljenih u širim masama jedino od svijesnih jugoslovenskih naseobina u Južnoj Americi, pak smatra, da je sada red i na Jugoslovenima Sjeverne Amerike, da činima zasvjedoče ne samo jedinstvo krvi i jezika, prošlosti i otadžbine, nego i jedinstvo u vjeri, u požrtvovanju i u svijesti sa braćom, koja stradaju i rade, koja trpe i koja se bore za slobodu i jedinstvo svega našega toliko iskušanog naroda. Odbor želi, da tom zgodom dade našemu narodu u Americi prilike da pokaže, da ne želi samo vidjeti oslobođenu i ujedinjenu staru domovinu, nego svojim požrtvovanjem doprinijeti djelu slobode i jedinstva i iskupiti pravo, da na tlo svoje djedovine stupi i kao dionik u žrtvama za njeno oslobođenje, a ne samo kao dionik dobara, za koje su drugi žrtvovali sve, a on ništa. Odbor zato i želi da vodi iskaza o tom, što je u sudbonosnim vremenima tko dao i učinio.

Jugoslovenski odbor poziva sve Hrvate, Srbe i Slovence i sva narodna udruženja, da u spomenute dane doprinesu i sakupe što je moguće više prinosa u korist nastradalih prebjega Hrvata, Srba i Slovenaca iz Austro-Ugarske i da sve te doprinose stave na raspoloženje Odboru,

London, početkom aprila 1916.

Predsjednik Jugoslovenskog Odbora

Dr. Ante Trumbić

Ovo je drugi proglas Jugoslovenskog odbora u Londonu.

Prilog 10

London, 28. julija 1915.

Slavno društvo

»*Slavenski Crveni Križ*«

Casilla 1013

Valparaiso

Mila braćo.

U svojem pismu od 18. pr. mj. javili smo Vam odluku našega Odbora, da se obrazuje jedna Legija dobrovoljaca iz naših još neoslobođenih krajeva, koja će usporedo sa srpskom vojskom oslobađati naše zemlje od tuđinskog jarma.

Budući da su nam na putu bile velike zapreke, uz najbolju volju nismo mogli da pređemo na samu organizaciju Legije, koja je našla pristaša u objema Amerikama, netom se za nju doznalo. Sada smo sa svim kompetentnim faktorima konačno uredili ovo pitanje, te se nadamo, da ćemo pomoću oprobanih tamošnjih rodoljuba što skorije i što sretnije privesti u djelo ovu veliku i plemenitu misao, da neoslobođena naša braća doprinesu i najsvetijih žrtava za oslobođenje naše otadžbine.

Naš Odbor jednoglasno je zaključio na svojoj redovitoj sjednici, održanoj dne 29. pr. juna, da odašalje u Južnu Ameriku također svog člana g. dra Miću Mičića, a u Sjevernu Ameriku također svog člana g. Milana Marjanovića, da kao odaslanici i opunomoćenici »Jugoslovenskog odbora« provedu u našim prekomorskim kolonijama jednu jaku narodnu organizaciju i posebice novačenje za Jugoslovensku legiju. Pošto nam je sada pošlo za rukom da ovom odborskom zaključku osiguramo sve nužne preduvjete, naši će delegati za nekoliko dana na put. Mi ćemo Vam brzojaviti, kad će krenuti dr. Miće Mičić. Međutim Vam najtoplije preporučujemo svog izaslanika, da mu bratski budete pri ruci u njegovu teškom i odgovornom pothvatu.

Dr. M. Mičić je kao narodni trudbenik u Dubrovniku dao sjajnih primjera svojeg žarkog otadžbeništva i velike zauzetnosti za narodnu stvar. Za svoje osvjedočenje i rad bio je zaslužio god. 1913., za vrijeme naše balkanske epopeje, mjesto na optuženičkoj klupi ispred suda u Celovcu, gdje su mu njemački sudije sudili radi političkih delikata. On dolazi k Vama kao starješina Hrvatske sokolske Gundulićeve župe u uvjerenju, da će i među Vama naći sokolova, kao i u opravdanoj nadi, da će odvesti na bojno polje, gdje se odlučuje sudbina naše uže domovine Hrvatske i Slovenačke, četu sokolova, o kojima će povijest

Jugoslavije govoriti, kao o najdivnijim vitezovima našega naroda. Dr. Mičić će pomoću naših tamošnjih rodoljuba organizovati niz predavanja o našim problemima i nastojat će, da udari temelje što boljoj opće-narodnoj organizaciji naše prekomorske braće, koja će u narodno-gospodarskim pitanjima naše buduće slobodne domovine igrati znatnu ulogu.

Naš izaslanik polazi k Vama prepun oduševljenja i s najboljim nadama, jer i lično poznaje mnoge tamošnje rodoljube, a Vaš rad u ovoj ratnoj godini uvjerio ga je, da ide u elitne, u najsvjesnije hrvatske, odnosno jugoslovenske kolonije iseljenika. Do Vas je, braćo, da se obistine lijepe sanje našeg izaslanika i našeg Odbora, u čiji rad polaže toliko nada cijeli naš oslobođeni narod.

Kako će ovo pismo, nadamo se, stići u Vaše ruke nekoliko dana prije dolaska našeg izaslanika, lijepo Vas molimo, da njegov dolazak odmah najavite svim rodoljubima, kojih će pripomoć trebati.

Primite, vrla braćo naši iskreni i bratski pozdrav.

Vama odani

Za Jugoslovenski odbor

Dr. Ante Trumbić

predsjednik

Prilog 11

Valparaiso, 1. maja 1917.

G. M. Marjanović – Washington, D. C. – 932 Southern Bldg.

Dragi g. Marjanoviću,

Prvi maj – dan ljubavi i revolucije – naš lijepi dan... nije takav ovdje na Jugu – na obratniku »Jarčevu«. Zbog toga ne ću Vam pisati ni o ljubavi ni o revolti, ma da sam se, bogami, silno zaželio svega, što ova (meni bar) već monotona sredina nikako ne pruža. Ali ne ću opet – u to ime – da Vas odabirem za žrtvu svojih izlijeva »misli i čuvstva«. Ionako sam u posljednje pismo (koje sam Vam poslao na klivelandsku adresu) zapao u »razgovor ugodni«.

Kablogramom najavila Vam je Uprava JNO moj skromni dolazak. Ali, kako vidite, primit ćete i ovo drugo pismo, prije nego što dođe u vaš štab njegov autor. Odlazak se moj odgodio zbog nedostatka vijesti iz Londona – odnosno blažene »aeronautičke ekspedicije«. Javio sam Vam bio, da je »milionerska sjednica« (održana u ovim prostorijama)

odglasala 100.000 zlatnih franaka za aeroplane – i da je 30 pilota bilo spremno za put. Danas je stigao iz Londona jedan komitetski kablogram: – »Odnosno aereonautičke ekspedicije čekajte naše pismo«.

Takvih kablograma sa »čekajte« mi smo primili već obilat broj. Mnogi su od njih (u više navrata) imobilizovali – našu mobilizaciju. I mene su lično nekoliko puta prikovali. I sada sam čekao, po želji g. Baburice, odborovu odluku – da organizujem ekspediciju, pa da krenem na Sjever. Požurili smo sa 4 kablograma rješenje... i dobili smo ovakav odgovor. Znači – stvar je propala. Definitivno. Znači – Odbor nije razbistrio ni to pitanje sa Vladom... prije nego nam je dao direktivu. Znači – »aereonautička ekspedicija« imala je da bude jedan mršavi izlazak iz situacije, koja je nastala zabranom odašiljanja dobrovoljaca. Odbor nije vjerovao u oživotvorenje ovakve ekspedicije, jer je svoj proračun – od 400.000 godišnjih naprotiv lanjskih 120.000, koje je podmirivala Obrana – pretpostavio troškovima za aereoplane. A kad je sjednica u Valparaisu primila čitavih 500.000 franaka, i odlučila da odmah odašalje 100.000 za aeroplane, Odbor se našao u čudu... i ovakvim eto kablogramom hoće opet da odgodi stvar. Razumjet ćete, dragi g. Marjanoviću, da ovakva neozbiljna manevrisanja nikako ne podižu ugled JO – a još i manje uvjeravaju ovdašnje ljude o nepomućenom skladu između Odbora i vlade. Ruše se dakle dva argumenta, koja su osnovicom čitave propagande i – kredita (kredita zaista obilatog – koji uživaju ovdje svi ljudi, što rade na našem zajedničkom djelu). Prema tome, možete zamisliti neprilike, u koje upadamo bez svoje krivnje.

Osim ovoga današnji kablogram odgađa imenovanje gg. Markovića i Mihanovića članovima komiteta, ma da je naš čestiti g. Baburica, svojim kablogramom, pospješio i to pitanje. Ne znam i ne mogu da zamislim, kakvi su opet ovdje razlozi utjecali na skrupuloznu komitetsku odluku – kad su inače onako jednostavno (bez ikakva sporazuma i bez ikakvih podataka) imenovali članovima Odbora gg. Mitrovića i Mora. Da je sam g. Baburica postao članom JO, otpala bi svaka potreba da se pristupi imenovanju gg. Markovića i Mihanovića. Ali, ovako, prijeka je nužda, da se stvar popravi, ne ćemo li da se sasvim sruši teško stvorena organizacija na Atlantiku. Meni je već užasno nesnosno govoriti i pisati, znajući unapred, da se kod naših nailazi stalno na nerazumijevanje, tvrdoglavost i – glupavost. Jasno mi je, gdje posao zapinje – kao što su mi bile očite i sve prepreke u početku rada, u Rimu nadasve – ali mi je još očiglednije, da ovome nema lijeka... dokle god nekolicina naših jačih ljudi ne zagaze odlučno u to blato i ne rasčiste komitetsku sredinu sasvim.

Nesporazum između vlade i Odbora ne može se više da taji. Što da i mi svi izgledamo pred ljudima slijepi i nevješti pozivu, kad i najneupućeniji nagađuju spor – i unose u organizovane redove nepovjerenje i demoralizaciju. Što da produljujemo život onome nemoćnom bolesniku – kad će ionako njegova katastrofa nastupiti valjda u najkritičnijem

času. Zar nije podesnije, da se provedu nužne reforme i reorganizacija (odnosno organizacija) JO sada – dok je još na vrijeme i dok su nam političke prilike u korist. Zar da čekamo uspjehe »tuđih« ofenziva i – sklapanje mira.

Moje je mišljenje, da treba bezodvlačno pristupiti sređivanju odnosa između vlade i Odbora. Mi ne možemo da čekamo na pregovaranja o miru, a da se ne postigne savršeni sklad – s potpunom identifikacijom srpskih i jugoslovenskih gledišta – u svakom pogledu. Sva će naša »izvanjska« propaganda biti izgubljena, ne provede li se »nutarnja« konsolidacija. Italija će jedva dočekati prvi simpton nesređenosti u našim redovima – da poduzme ofenzivu i napadne nas frontalno i s boka . . ., da nas zavadi, rasparča i porazi. Svi su joj uslovi za to vrlo povoljni. Ne varajmo se. Nije li do danas Italija iskoristila te prilike, zahvaliti moramo samo njenoj neupućenosti. To je isto (taman tako) vrijedilo i u Austriji – u zadnjim godinama – neposredno pred rat. Za vrijeme rata, čini se, Austrija je stvar bolje upoznala i radikalnije iscrpla sva ta sredstva. Neće li se i Talijani koristiti iskustvima svoje nekadanje saveznice? Mišljenja Gayde, Cippica, Bacicha & Comp. nailaze u Italiji sve na bolji prijem. Naši prijatelji ostaju u manjini – i postaju manje ugledni. U Engleskoj smo prije bolje stajali. Nema nade, da će sadanje vodstvo JO postići u Londonu više no što je prije – dok je Hinković zamjenjivao Trumbića. U Francuskoj stvar vodi De Giulli. U Rusiji . . .? Ta valjda ne ćemo prepustiti i propagandu drugome – kao što smo ostavili druge, da umiru za slobodu našega naroda . . . za slobodu naroda, koji vjerno čuva utvrđeni front centralnih vlasti. Nije dosta da govore za nas Watson, Steed, Chervin, Denis, Evans i drugi – kojima uostalom imamo samo da zahvalimo za dosadanje uspjehe . . . ukoliko i to sve nema da se pripiše herojstvu srpske vojske. Nije dosta da mi samo konstatujemo simpatije drugih za našu borbu – ni da se identifikujemo sa Srbijom samo u onome, što je predmetom udivljenja i obožavanja – nego je zaista već krajnje vrijeme da i mi: Jugosloveni (jer i termin »Jugosloven« označuje samo nas – političke vikače) da i mi svi uđemo aktivno u borbu – ne štedeći ni imanja ni živote ni obzire . . . i privilegije.

Nemojte misliti, da sam ovoliko daleko zašao, što tobože smatram nužnim da vas o svemu ovome uvjeravam. Znam, da i vi ovako mislite. Moja je samo namjera bila da vam prikažem, kako su ovakva mišljenja postala svojinom svih ljudi, koji me okružuju, pa da prema tome (i prema vašim tamošnjim iskustvima) predočite jačim pojedincima u Odboru – jer ja to ne mogu i jer to ne bi ni vrijedilo, kad bi od mene poteklo – da se zauzmu živo. svom dušom, bez ikakva obzira na ma koga i na ma šta, kako bi se (konačno i savršeno) izgladio svaki spor, stvarni i formalni, između vlade i Odbora . . . da već jednom počnemo zbiljskim radom i pravom borbom, iskrenom i – efektivnom.

Molim vas, odstranite svaku pomisao (ako je uopće kod vas takav slučaj) na svaku moju rđavu predispoziciju protiv Odbora. Sam sadr-

žaj ovog pisma, moj dosadanji rad – i ovo nekoliko zadnjih nesretnih »instrukcija« JO – bit će valjda dovoljno, da garantuju za moju dobru namjeru.

Kablogram, odnosno čekanje na komitetske instrukcije, ne će me više ovdje zadržati. Putujem prvom lađom za Taltal i Antofagastu, da se tamo zadržim samo nekoliko dana – dok uredim neke stvarce kod »Jugoslav. Države« i tamošnjih Ogranaka. Onda ću prvom lađom za New York. Dakle – do viđenja.

Vaš

Ljubo Leontić (s. r.)

Prilog 12

(Moje pismo F. Supilu)

Antofagasta, 23. marta 1916.

Odlični gosparu Frano,

Nekoliko sam puta htio da vam se javim. Nije ni lijenost ni nemar uzrokom, da to nisam izvršio. A inače – malo je toga, što bi vas zanimalo s moje strane, osim onoga, što je već objavljeno u našim južnoameričkim novinama. Računao sam i na to, da je Mičić Odboru javljao bez dvojbe i više toga. Meni je, dakako, kao ekskomunikovanom, sve to tajna. Prokleta diplomacija.

Ovdje se izvršilo sve ono, o čemu se u Rimu govorilo u pogledu Južne Amerike. Na transporte smo čekali uzalud. Mogu da zamislim poteškoće. U pitanju legije postali smo savršeno tragikomični.

I novca se skupilo, skuplja se i skupljat će se. Dosta, i za sve. Put će se isplatiti. »Tužne one 2000 franaka!« Ovim usklikom ciljao sam na moje riječi Supilu i Trumbiću, dok sam pred ostalim članovima JO uzaludno pledirao za rad u Ameriku. Na kraju sam rekao: »Skupite mi 2000 franaka, pa da sam uzmem na sebe svu odgovornost – i za organizaciju Kolonija u cilju potpore JO i za organizaciju dobrovoljaca. Ako sam uspijem – svima slava. Ako propadnem – sam ću biti kriv. (Posljednjim rečenicama ciljao sam na ono što je Supilo rekao baš onoga dana, kad se konstituirao JO u Rimu 24. juna 1915.) Provedena je jedinstvena organizacija u svim našim naseobinama, u Chile i u Boliviji. Do desetak dana krećem u Peru, pa ću na koncu i u Argentinu, od naseobine do naseobine, po svim bužama, kô »vapor od karge «. Sve izvan programa, koji sam poslao Odboru iz Ženeve. Do danas, od mog dolaska amo, Jugoslovenska narodna obrana nije primila ni jedno jedino pismo od Jug. odbora u Londonu. Ni odgovor na telegram sa zbora – kojim se Obrana obavezuje, da na sebe prima Odborov proračun za tekuću godinu. »Jugoslavija« respect. »Jugoslovenska država«, glavni organ JNO i najveći list u Južnoj Americi, nije dobila ni jedan dopis. Čak ni izmjenu »Buletina« – ni brošure. Ovo očigledno neopravdano mimoilaženje djeluje vrlo nepovoljno. Na svakoga bez razlike.

Ukoliko se mene tiče, Odboru sam (poslije mog izgona iz Rima) pisao dva puta iz Ženeve. Oba pisma po naputku starijih: jedno po vašem, odnosno po skupštinskom zaključku, drugo po nagovoru g. prof. Markovića – da najavim svoj put u Antofagastu. Pisao sam stvarno (ljubavne izjave zaista ne bi bile na mjestu) a interpretirali su strašno. Čak su se uvrijedili. Zato više nisam ni pisao. Radio sam u Ženevi, koliko se dalo, i spremao se na put u Ameriku, da provedem sam ono, radi čega sam se toliko znojio u Rimu, bez izgleda na uspjeh. Otputovao sam. I dobro sam učinio. Odbor me ne samo nije nikako pomagao, nego – kako vidite – ignoriranjem, »suverenskim«, oteščava mi posao. Zlo čine. Gosp. duhoviti tajnik blagoizvolijeva me lično napadati u Odborovim pismima – koja su došla na pojedince po svim zakucima Južne Amerike. Najzgodnije je – da to sve nije »rebuškalo«. Ta moja »splendide isolation« – meni daje najljepšu zadovoljštinu. Ogavno je do čega su došli. Ja sam radio za našu stvar, za stvar svih nas, i velikih i malih, i starijih i mlađih, i »titularnih« i »efektivnih«. Ja sam radio za Odbor i onda, kad su me neki članovi vucarali po blatu. Nijednom nisam popustio ličnom raspoloženju protiv pojedinih članova Odbora. Ovdje sam ih – proti svome uvjerenju – u zvijezde kovao, stvarao bogovima našim. Bolje bi bilo, da se i oni nisu ogriješili o najprimitivnije principe morala. Ne isplaćuje se nikako biti sitan, bar ne u ovim velikim vremenima, a najmanje onima, koji na visinama stoje, i hoće da stoje. Gube se tim aureole. Nije mi zvanje da spočitavam, nisam usidelica – a dokaz je, što sam ovoliko ćutao. I vi ste na odlasku iz Ženeve rekli »nužno je bosti«, da se kreću, da rade. jer to zahtijeva mjesto, na kojem su. Odlučno i nesebično, jer to traži ono povjerenje, na koje računaju – kredit. Kaže li se sve ovo u užem krugu, usmeno ili pismeno, ne znači, da se raznosi po svijetu i – kunduruje. Dužnost je naša da ne zatajujemo, dok se još može da ispravlja. Ne će valjda netko ropski mučati i time biti sukrivac svega onoga, što se griješi djelom i propustom, besvijesno i potpuno svijesno. Budite uvjereni, gosparu Frano, da meni nije do ometanja i rušenja. Nisam nipošto destruktivan tip. Slobodno je od svake kritike moje držanje prema Odboru, kao cjelini, i prema svim članovima, bez izuzetka. Naročito prema onima, koji me ne mogu »ni upengana«, nastojim, da se pokažem drugačijim negoli oni prema meni – jer osjećam uistinu, koliko sam drugačiji. Irelevantno je, zašto se tako ponašam (o mojim intimnostima sam sebi sam sudac), a glavno je, da sam u istupima prema Odboru i pojedinim njegovim članovima bio uvijek korektan. Trebalo je imati snage, da se takvim bude. Znam, koliko je pogrešna taktika, svoje neuspjehe opravdavati nasrtanjem na drugoga. I nastave li kao dosada, budite sigurni, ne ću se nasamariti. Znam, vrlo dobro znam, što znači nama Odbor u ovom času. Kakav je, da je.

Poznam savršeno tačno i vrednote u njemu. Bilo bi vrlo pametno, kad u meni ne bi više gledali Bauka. Takva proždrljiva ambicija postaje

odurnom. Kao da je nama, cijelom našem narodu, u ovom času do slave pojedinaca. Bilo bi zgodnije, da se malko nastoje približiti mučeničkom gedži.

Poradite, molim vas, gosparu Frano, da se unaprijed ne pada u stare pogreške. Neka se odazovu ovim ljudima ovdje. Vi to možete. Oni vas moraju poslušati. Svi.

Dopustite, da vam ovoj negativnoj kritici dodam jedan prijedlog. Kako nemamo niotkuda nikakvih vijesti – mogu lako da zapadnem i u anahronizam. Svejedno.

Nagađam, da bi se mogla sazvati Skupština i izvan Srbije. Ni Srbija ni Crna Gora nisu više slobodne. Vi ste, prema tome, u istom položaju kao srbijanski i crnogorski poslanici. Ne bi li se mogla da sazove Skupština, kojoj bi prisustvovali, kao članovi, i neki od članova Jug. odbora. Vi, Meštrović, Marjanović, Trumbić, Hinković, Gregorin, Vošnjak, Vasiljević, Stojanović, Trinajstić? Bila bi to lijepa reprezentacija. Iz Amerike da pristupe dr. Bjankini, za Sjevernu, a Baburica, za Južnu. Prva *Jugoslovenska skupština*, u kojoj bi bile zastupane sve naše zemlje. Dojam bi u domovini bio ogroman. U Ameerici bi to diglo buru. U stranom svijetu (u štampi) bio bi to događaj vanredne zamašitosti i najsilnija propaganda za naše ujedinjenjee. Promislite, kako bi to djelovalo na srbijansku javnost. Naše nutarnje pitanje bilo bi riješeno jednom revolucionarnom gestom. Sve bi ostalo nadošlo samo po sebi. Ovo bi bio najpodesniji čas za provedbu te namisli. Poteškoće treba salomiti. Doba je, koje takvu soluciju traži. Prilike su, koje to iziskuju.

Provedite, gosparu Frano, taj historijski čin. Vi ste za to pozvani. Pomislite na omladinu. Sva će biti uz vas. Uzdrhtat će sve naše u neoslobođenoj našoj zemlji, kad čuje to. Duhovi će se opet podići.

Nemojte prijeći preko toga.

Mi smo vam amo na raspolaganju u svemu.

Dajte nam upute. Samostalne akcije ne mogu da donesu veće koristi. Amo je teren za sve spreman. Treba ljudima objasniti, o čemu se radi – i na sve su gotovi. Nije naš čovjek rđav, kad se umije da prihvati spretno.

Nemojte moju kritiku o Odboru shvatiti kao lamentaciju ni izraz mržnje. Daleko smo od svega toga. Preveć je zdravlja u nama.

Izvolite primiti u znak štovanja srdačan pozdrav.

Vama je odan

Ljubo Leontić (s. r.)

Moja je adresa: Lj. Leontić, Antofagasta. Casilla 831–832

Event. telegrafska: Leontić – Obrana – Antofagasta.

Prilog 13

Antofagasta, 23. marta 1916.

Moj Kopierbuch u Arhivu JNO

G. Boža Marković – Consulat de Serbie – Genève.

Odlični gospodine profesore,

Zapravo i ne znam, da li ste još u Ženevi. Pišem svejedno tamo kao i dosada. Nekoliko sam vam puta pisao. Opširno, o svemu. Slao sam redovito i ovdašnje novine. Nisam primio ni ma kakav odgovor. Možda niste ni pisali. Mogu da zamislim, kako vam je – gdje god ste, da ste.

Ali proći će i to. Pobijedit ćemo. Nisam posumnjao u to ni u jednom času, i ne ću.

Nemam pojma, kakva je naša situacija tamo. Nema niotkuda baš nikakvih vijesti. Da svisnem. Čekamo još uvijek upute, naloge, direktivu. Očajno. Ovdje se davno dovršilo sve, što je bilo nužno da se uredi. Po novinama bit ćete izviješteni.

Od Odbora, iz Londona, nema baš nikakva glasa. Ovo bi se moglo da i sruši po njima. Ni odgovor na telegram kralju Petru nije stigao. Telegram je bio poslan sa Zbora ovdje preko poslanstva u Londonu. Ali tome se nije čuditi. Ovdje to shvaćaju. Tek Odborov muk – kako da se objasni? Jugoslovenska narodna obrana primila je na sebe sav Odborov proračun za tek. godinu.

Ni od Slepčevića ni od Fabjančiča ništa. Fabijančič mi je dvaput prijateljski pisao – ali dopisa nema. Baš ništa. Ni od koga.

Ja ću za nekoliko dana u Perú, a onda u Argentinu. U Chile i u Boliviji sve je organizovano. Ustrojeni su veliki fondovi za svaku akciju. Organizacija je vrlo snažna. Velika je grehota, što se Americi ne posvećuje veća pažnja. Pisao sam g. Petroviću potanje o stanju našega kapitala u ovim krajevima. Milijarda najmanje u Južnoj Americi. Svijest je silno probuđena. Najsnažniji su kapitaliste na čelu Jugoslov. nar. obrane. U svim su naseobinama osnovani Ogranci. Imajte pred očima, da su ovdje sve sami Hrvati, skoro isključivo iz Dalmacije. Otočani – a veći su Srbi od onih u Šumadiji.

Imam na vas jednu molbu – jedan prijedlog. Pretpostavljajući, da će se sazvati Skupština – izvan Srbije – ne čini li vam se podesnim, da njoj pristupe i neki članovi Jugoslovenskog odbora. Na pr. Supilo, Marjanović, Meštrović, Trumbić, Hinković, Vasiljević, Stojanović, Gregorin, Vošnjak, Trinajstić, a iz Amerike za Sjevernu dr. Bjankini, a za Južnu Baburica. Zar se ne bi moglo to da provede – baš sada – kada

smo svi beskućnici? Dojam bi bio ogroman. U domovini bi se podigli klonuli duhovi. U Americi bi to diglo pravu revoluciju. Za našu stvar bila bi to najjača propaganda u svjetskoj štampi i u diplomaciji.

Prva Jugoslovenska skupština!

Možda vam se učini to preveć revolucionarnim – ali vremena su takva. Rezultat bi bio velik. Neminovno. Mnoga bi se naša nutarnja pitanja riješila odjednom. Sve bi ostalo nadošlo samo po sebi.

Nemojte, gosparu Božo, preći preko toga. Vi bi mogli to da oživotvorite. Pisao sam u istom smislu Meštroviću i Supilu.

Izvršite taj historijski čin.

Drugiput opširnije. Nemojte nas zaboraviti. Naredite, javite, što da radimo.

Izvolite primiti srdačan pozdrav. Vama je uvijek odan

Ljubo Leontić (s. r.)

Prilog 14

Antofagasta, 23. ožujka 1916.

Moj Kopierbuch u Arhivu JNO

Ivan Meštrović

Gosparu Ivo,

Ovih nekoliko redaka neka Vas ne iznenadi. Nisam Vam se dosada javljao, jer nisam imao ništa stvarno da vam kažem.

Obraćam se i vama, kao i gosparu Franu, sa jednim prijedlogom.

Saziv Skupštine može da se očekuje i izvan Srbije. U ovom bi času svakako to dobro došlo.

Bi li, tom prilikom, mogli učestvovati pri vijećanju i neki članovi Jugoslovenskog odbora? Vi, Supilo, Marjanović, Trumbić, Hinković, Gregorin, Vošnjak, Vasiljević, Stojanović, Trinajstić. Iz Amerike: dr. Bjankini, za Sjevernu, i Baburica, za Južnu.

Prva *Jugoslovenska skupština* – u kojoj bi bile zastupane sve naše zemlje.

Ionako je vaš položaj sada jednak onome poslanika iz Srbije i Crne Gore.

Dojam bi bio ogroman. Jednom gestom riješila bi se mnoga pitanja – koja bi kasnije valjda zadavala mnogo glavobolje.

Vi to možete provesti.

Izvolite izručiti pozdrav gospođi.

Poštuje vas i pozdravlja

Lj. Leontić (s. r.)

Prilog 15

IZVANREDNA SJEDNICA

Izvršnog odbora Jugoslov. nar. vijeća

održana dne 28. januara 1918. u Chicagu, u kući dra Bijankina

Predsjednik otvara sjednicu u 6 sati popodne.

Prisutni su: predsjednik dr. Bjankini, članovi, dr. Hinković, don N. Grškovič, I. Jager, dr. Marušič i dr. Leontić.

Dr. Leontić vodi zapisnik.

Zapisničar čita pisma Jugoslovenskog odbora od dne 12. i 30. decembra pr. g. Posljednje je stiglo preko konzulata u New Yorku. Konstatuje se, da je sa JO bilo ugovoreno, da se pisma šalju samo preko poslanstva u Washingtonu. Zaključuje se, da se o tom obavijesti ponovno JO u Londonu i da se upozori, koliko je nepodesno slati pisma preko konzulata. Drugom je pismu priložena jedna »Okružnica« sa uputama za organizacije u Americi. Prvo pismo, od 12. dec., čita se u vezi s drugim. Ono je stiglo prije posljednje sjednice u Washingtonu i prije posljednjeg pisma Izv. odb. JNV upravljenog JO u London.

Nakon što su pisma pročitana, prije rasprave o njihovom sadržaju, dr. H. Hinković izjavljuje, da istupa iz Jugoslov. nar. vijeća, a najavljuje i svoj istup iz Jugoslov. odbora. Ne obrazlaže. Svima su već poznati precedenti. On je potanko o tome govorio na sjednici u Washingtonu. Ostaje pri svojim tvrdnjama odnosno tumačenja Krfske deklaracije i njegova puta u Ameriku. Forma navedenih pisama sili ga na istup.

Don N. Grškovič upozoruje na stvoreni zaključak u tom pogledu. Mišljenja je, da se pritom mora ostati.

Dr. Leontić je istog mišljenja. Navodi dalje, da je Izvr. odb. JNV izdao svoj proglas prije dolaska dra Hinkovića. Ne smatra, da postoji principijelni sukob tumačenju Krf. dekl. Nije podesno, da se u ovom kritičnom času konstatuje sukob i kad bi postojao. Predviđaju se inače promjene u općoj taktici, koje bi bile osujećene jednim ovakvim činom.

Dr. Marušič traži, da se povede riječ o ostavci u vezi sa diskusijom o pismima. On misli da, na osnovu zaključaka u tom pravcu, dr. Hinković može da stvori odluku u pogledu svoje dalje suradnje u JN vijeću.

Dr. Hinković ostaje pri odluci. Ne može da sudjeluje u raspravi.

Don N. Grškovič traži, da se sjednica odgodi do sutra. Dr. Hinković ne će prisustvovati.

Predsjednik odgađa sjednicu za sutra u 11 pr. podne.

Nastavak izvanredne sjednice

Prisutni svi spomenuti osim dra Hinkovića.

Predsjednik otvara diskusiju. Predmet: Ostavka dra Hinkovića.

Dr. Leontić predlaže:

»Izvršni odbor JNV, raspravivši o ostavci dra Hinkovića, u njegovoj odsutnosti, došao je do ovog zaključka:

Ostavka dra Hinkovića, do koje je došlo povodom pisama JO od dne 12. i 30. dec. 1917., ne može da se primi s ovih razloga:

1. jer je Izvr. odb. JNV izrazio svoju suglasnost sa drom Hinkovićem u pitanju interpretiranja Krfske deklaracije;

2. jer je i prije dolaska dra Hinkovića u Ameriku Izvršni odbor JNV izdao svoj proglas, koji je suglasan sa osnovnim principima iznesenim u interpretaciji dra Hinkovića;

3. jer ne smatra, da su ove publikacije principijelno u sukobu sa idejama iznesenim u Krfskoj deklaraciji;

4. jer ne smatra podesnim, da se u ovom kritičnom času ičim pokaže pred javnosti nesklad u JO ili u JNV u pitanjima Krfske deklaracije i kad bi uistinu postojale principijelne razlike u tumačenju toga akta;

5. jer se predviđaju promjene u općoj taktici, koliko kod JO toliko kod JNV;

Prema tome, Izvršni odb. JNV odgovorit će JO u Londonu, u ovom smislu i objasniti cijelu stvar, uvjeren, da je JO pošao u svojim posljednjim pismima s krivih pretpostavaka.«

Prijedlog se prima jednoglasno.

II. Nastavak izvanredne sjednice

Prisutni su, osim navedenih, dr. Hinković i dr. Vošnjak.

Predsjednik otvara sjednicu u 3 sata po podne, dne 29. jan. 1918.

Predsjednik čita zaključak sjednice. Dr. Hinković se zadovoljava. Povlači ostavku. Konstatuje, da JNV preduzima odgovor na pisma JO. On ne će odgovarati. Izjavljuje, ponovo, da je došao u Ameriku obavijestivši o tome dra Trumbića. Smatrao je, da nije bilo nužno posebno ovlaštenje od strane JO, jer mu nije bila povjerena nikakva specijalna misija. Bez posebnog ovlaštenja putovali su i drugi članovi JO.

Konstatuje se, da je to isto izjavio dr. Hinković već na sjednici Izvr. odb. (prvoj na kojoj je on prisustvovao) u Washingtonu.

Predsjednik, za informaciju dra Vošnjaka, rekapitulira precedente i čita izmijenjene kablograme i pisma JO i JNV.

Prelazi se na rješavanje pisma od 30. dec.

1. Predsjednik pozdravlja dra Vošnjaka. Svi se pozdravu pridružuju. Dr. Vošnjak odgovara, obećavajući suradnju. Nada se, da će vladati sklad u Vijeću kao i dosada. Dr. Vošnjak, kao član JO, postaje »eo ipso« članom JNV.

2. o specijalnoj misiji za Sjev. Ameriku debatira se nadulje.

Dr. Marušič smatra, da se stvar izmijenila zbog govora predsjed. Wilsona. Podesno bi bilo, da dr. Trumbić dođe u Ameriku. To ne će prejudicirati misiji.

Dr. Vošnjak izvještava o razgovoru g. Pašića sa amerik. »chargé d'affaires«, da se pojedini članovi JO pridruže zvaničnoj misiji Kralj. Srbije. To nije dovelo do rezultata. Onda Amerika nije bila u ratu sa Austro-Ugarskom.

Odobrava se ideja o misiji, ali se sumnja u oživotvorenje. Podesno bi bilo, da se zasada odgodi.

Preporučuje se, da Meštrović priredi izložbu sa ostalim našim umjetnicima, naročito sa Račkim.

3. Odnosno »okružnice«, uputa za organizacije, držanje prema republikancima i t. d. upućuje se JO na odgovor u posljednjem pismu IO.

4. Odnosno istupa g. Pupina došlo je do odgovora IO, ali će se ponoviti razlozi i odgovoriti na netačnosti u ovom pismu JO.

5. S obzirom na polaganje računa o novcu skupljenom u Sjev. Americi za JO, Izvršni odb. prima na znanje, da JO nije primio prijedlog IO, da se taj novac upotrijebi za pokriće troškova propagande ovdje, ali smatra, da JO nije to učinio, jer nije imao podataka da o tom stvori valjan zaključak. Zbog toga će IO pospješiti sa svojim bilansom od god. 1917., da onda tek JO o postavljenom prijedlogu odluči.

Odnosno svote od 12.000 dolara, o kojoj pismo JO govori, da je JNO iz Južne Amerike posudila Izvr. odb. JNV, konstatuje se, da taj zajam nije sklopilo ni JNV ni njegov Izvršni Odbor. Prema tome, taj posao na sjednicu ne spada.

Predsjednik je mišljenja, da se Jugoslovenskoj kancelariji naloži, da spremi financijski izvještaj, koji će se, po pregledanju računa od strane za to ovlaštenih članova JO dra Bjankina i don N. Grškovića, odmah poslati JO u London.

6. Prima se na znanje imenovanje novih članova JO gg. Ivana Jagera i Veljka Petrovića.

7. Urgira se dolazak gg. Kruleja i Šorlija.

8. U pogledu dopisnika iz Evrope za amerik. jugoslov. listove, IO ne smatra se kompetentnim. To je posao pojedinih redakcija.

9. Odnosno centralizovanja rada, i ukoliko se tiče uputstava organizacijama u Americi od strane Londonske kancelarije, JO upućuje se na odgovor naš u prošlom pismu o slobodi u taktici.

10. Veseli nas izdavanje »Jugoslov. Enciklopedije«.

11. Isto tako i sekcija za sakupljanje zakonodavne i ekonomske građe.

12. Izložba Meštrović-Rački-Rosandić i predavanja jednako nas vevele.

13. Osnivanje Jugoslovenske vojne jedinice oduševljeno pozdravljamo.

14. Izvještavat će se JO potanje i češće o svakom radu IO, ali istup g. Pupina ne smatra krupnim događajem.

Uputstva su pročitana. Ne sadržavaju ništa novo. Takva su uputstva već izdana organizacijama. Inače, Izvr. odb. ostaje pri svom gledištu o slobodi u radu među iseljenicima u Americi, smatrajući, da se prilike mogu da upoznaju i prate iz neposredne blizine bolje nego iz Evrope.

Zaključuje se, da se JO upravi preko poslanstva u Washingtonu ovaj šifrirani telegram:

»Opći politički položaj i naš odnos prema Jugoslovenskom odboru iziskuje kategorički, da dr. Trumbić odmah dođe amo. Molimo odgovorite telegrafski preko poslanstva u Washingtonu, kada dolazi. Jednoglasni zaključak sjednice. – Dr. Bjankini.«

Odobrava se mjesečno primirje sa »Glasom Naroda«, da dru Vošnjaku omogućimo traženje sporazuma.

Traži se od srpske vlade, da pošalje g. Kruleja u Ameriku. – Prima se g. Drašler od dne 1. 2. sa $ 130.– mjesečno. Odobrava se za g. Lušina $ 30.– za suradnju.

Zahvaljuje se zapisnički g. Francisu Jageru za požrtvovni rad (i pismom).

Sastavit će se izvještaj o bavljenju misije i poslati JO.

Predsjednik zaključuje sjednicu u 8 sati navečer.

Chicago, dne 30. januara 1918.

Pročitano na sjednici dne 20. februara 1918. i odobreno.

Zapisnik izvanredne sjednice

Izvršnog odbora Jugoslov. narod. vijeća

održane dne 20. februara 1918. u »University Club-u« u Chicagu

Prisutni: predsj. dr. A. Bjankini i članovi dr. Hinković, M. Marjanović i dr. Leontić.

Zapisnik vodi dr. Leontić.

Predsjednik otvara sjednicu u 2 sata po podne.

Na dnevnom je redu kablogram dra Trumbića, poslan od poslanstva iz Washingtona.

Odgovara se kablogramom preko poslanstva u Washingtonu, šifrirano:

»Bezuslovno smo solidarni s vama odnosno političkog programa i generalne taktike. Naša sloboda ima se razumijevati samo ukoliko se tiče praktičnog rada u Americi. Uvažujući razloge ne urgiramo vaš dolazak. Suglasni smo načelno u pitanju saziva skupštine. Naš rad ovdje uspijeva dnevno sve bolje. Među svim članovima Vijeća vlada potpuni sklad. Marjanović polazi za Južnu Ameriku. Opširan izvještaj dolazi. Unaprijed pisat ćemo češće. – Dr. Bjankini.«

Dr. Leontić dostavit će ovaj kablogram pismeno kancelariji, da ga otpremi preko poslanstva.

Čita se i odobrava zapisnik sjednice 28.–29. jan. o. g.

Diskutuje se o Zboru u Chicagu. Izvještava dr. Leontić.

Predsjedat će dr. Bjankini. Govorit će: dr. Hinković o Krfskoj deklaraciji, dr. Vošnjak o pokretu u domovini, rev. Krajnović o našem ustanku, dr. Leontić o organizaciji Jugoslov. nar. odbora u Sjev. i Juž. Americi, a predsjednici triju političkih organizacija, »Hrv. Saveza«, »Srp. Nar. Obrane« i »Slov. Zveze« don N. Gršković, dr. M. Trivunac i P. Šneler pozdravit će organizatornu skupštinu.

Naveče je veliki komers sa Česima i Poljacima. Konstatovat će se organizovanje Jugoslov.-češko-poljskog bloka protiv Austrije. GG. M. Marjanović i Pribićević govorit će o našoj revoluciji.

Agitacija i organizovanje Zbora prepušta se dru Leontiću.

Dru Hinkoviću izražava se zahvalnost i udivljenje nad sjajno uspjelim predavanjima u Chicago University i u Hamilton Clubu.

M. Marjanović kreće u Južnu Ameriku na poziv JNO. Raspravlja se o programu daljeg rada, a naročito o saradnji Sjev. i Juž. Amerike.

Predsjednik zaključuje sjednicu u 4 sata po podne.

Chicago, 21. februara 1918.

Pročitano na sjednici dne 23. februara 1918. i odobreno.

Prilog 16

Salt Lake City, 4. sept. 18.

Original u Arhivu JNO

IZVRŠNOM ODBORU JUGOSLOV. NAR. VIJEĆA, WASHINGTON, D. C.

Poštovani drugovi,

Po dolasku u ovaj grad našao sam Vaš telegram od 31. pr.: »Je li pristajete, da kao članovi Jugoslovenskog narodnog vijeća brzojavno predložimo i urgiramo imenovanje poslanika Mihajlovića za člana Jugoslovenskog odbora. Molim odgovor. Gršković.«

Na taj sam telegram odgovorio sutradan, t. j. sinoć, sa ovom »N. L.«

»Not knowing particulars of cause cannot express my opinion, but matter seems not so urgent as to need vote by wire. Stop. Besides without discussion in Council meeting impossible to take conclusion of eventual great consequences. Stop. Letter folows. Received your registered with check.«

Ovaj telegram nije potpun, niti može da izrazi tačno moje mišljenje. Zbog toga, najavio sam ovo pismo smatrajući podesnim, da obrazložim svoje gledište odnosno vašega prijedloga.

Prije svega moram da naglasim još jednom, da mi je poznat samo »gotovi čin« o brzojavnom umirovljenju poslanika g. Mihajlovića, a da nemam ni pojma o materijalnim uzrocima ni formalnim precedentima. Već samo to, čini mi se, dovoljan je razlog, da ne izrazim svoje mišljenje.

Međutim vi tražite još više – da »brzojavno predložimo i urgiramo imenovanje poslanika Mihajlovića za člana Jugoslovenskog odbora.«

Meni ne izgleda, da je ta stvar baš tako žurna, da bi nužno bilo naše »brzojavno glasanje« i »brzojavno predlaganje i urgiranje« Jugoslovenskom odboru. Ovakav postupak dao bi još teži karakter demonstraciji protiv srpske vlade. Ako je baš nužno, da se demonstrira protiv vlade imenovanjem g. Mihajlovića članom JO, takva demonstracija može da dođe i kasnije – mnogo podesnijim načinom. Mi bar ne smijemo da biramo baš najgrublju formu.

Ali mnogo je važnije pitanje posljedica, koje bi došle nakon našega prijedloga, bio on primljen od Jugoslovenskog odbora ili ne. Zar da se o tim posljedicama niti ne izmijene misli na sjednici?

Hoće li JO primiti naš prijedlog? Ako ne, kakav će odnos nastati između nas i JO? Ako da, kakvo će se gledište uzeti prema srpskoj vladi i njenim predstavnicima?

Kad bi u pitanju bila samo ličnost g. Mihajlovića, ja ne bih ni za čas oklijevao da dam svoj glas, a s najvećim oduševljenjem pozdravio bih njegovo imenovanje članom Jugoslovenskog odbora, jer sam uvjeren, da bi on svojim rijetkim sposobnostima, vanredno lijepim taktom i neobičnom ljubavlju za našu svetu stvar, doprinio i općem uspjehu k boljem međusobnom razumijevanju svih suradnika na našem zajedničkom djelu. Meni je čak žao što je na ovaj način otvorena diskusija o njegovu imenovanju – jer ne mogu da zaboravim, kako je g. Mihajlović najviše doprinio oživotvorenju JO svojim neumornim i požrtvovnim djelovanjem u Rimu, gdje se odmah, u početku rata, očitovao kao iskreni zagovaratelj jugoslovenskog ujedinjenja – bez ikakvih predrasuda – svijestan doba, u kome živimo i poziva, koji je namijenjen predstavnicima Srbije u prvom redu. Razumije se, dakle, da su moje najiskrenije simpatije na strani g. Mihajlovića i da »brzojavno umirovljenje« nije ni najmanje oskvrnulo moje duboko poštovanje njegove čestite ličnosti. Ali sam uvjeren, da na ovome mjestu ni njegovo gledište ne bi bilo drugačije.

Nedavno sam, u pismu na našega g. predsjednika, istaknuo, da je neotklonjiva nužda, da se sazove sjednica Izvršnog odbora JNV prilikom konvencije NHZ u Chicagu. Ja ponovo to naglašujem i molim vas, da se sjednica sazove čim prije i gdje god bilo, jer se mora da povede rasprava o ovom pitanju i da se riješe ostala, u kojima je odgađanje štetno za našu stvar.

Ostajem do sjednice na istom poslu. Odavle polazim sa drom Hinkovićem za Denver. Odatle on kreće u New York, a ja ću preko Kansasa k Chicagu, određujući vrijeme svoga boravka u pojedinim mjestima prema danu sjednice Izvršnog odbora JNV.

Primio sam vaše preporučeno pismo sa »checkom« na 518.– dolara, prema danu sjednice Izvršnog odbora JNV.

Prilažem priznanicu za mjesec septembar, na 200.– dolara, da mi tu svotu J. kancelarija otpremi (na adresu, koju ću najaviti telegramom), ali ne preporučenim pismom nego »special delivery«.

Primite srdačan jugoslovenski pozdrav!

Dr. Ljubo Leontić (s. r.)

Moja originalna kopija u JNO

Prilog 17

Strogo povjerljivo

Upravi Jugoslovenske nar. obrane

Valparaiso

Ugledna Uprava,

Primio sam vaše cijenjeno i za mene vrlo laskavo pismo od dne 13. marta o. g., sa otiskom okružnice, koju ste razaslali svim Ograncima. Svoje posljednje pismo vama odaslao sam 9. aprila iz New Orleansa, a do danas nisam imao prilike da vas opet izvijestim o napredovanju naše propagande u Sjedinjenim Državama Am. Računao sam također i na dolazak g. Marjanovića u vašu sredinu i smatrao prema tome svaki izvještaj s moje strane suvišnim – bar do danas.

Prije nego odgovorim na pojedine tačke u vašem posljednjem pismu, osjećam se dužnim da vam najsrdačnije zahvalim na plemenitom priznaju i kavalirskom povjerenju, koje mi iskazujete. U dugogodišnjem radu za sveti ideal svih svijesnih Jugoslovena ja nisam nigdje naišao na toliku susretljivost i na takvu požrtvovnost, kao što sam kod vas, moji nezaboravni sudrugovi i prijatelji. Naše zajedničko nastojanje i skladna suradnja svih nas, skoro bez izuzetka, urodili su tako bogatim plodom, da mi živi ne ćemo moći nikada dovoljno cijeniti rezultate, koji su, direktno ili indirektno, izašli poglavito iz toga. Buduća će pokoljenja znati da dovedu u vezu sve najveće događaje u našoj političkoj historiji, kroz ove tri posljednje ratne godine, sa veličanstvenim djelom, koje je oživotvorila naša besmrtna Jugoslovenska narodna obrana. I stvaranje jugoslovenske vojske, i Krfska deklaracija, i svi uspjesi u propagandi po cijelom svijetu bili su omogućeni oživotvore-

njem vaše organizacije, vašim uzornim držanjem u svim značajnijim momentima i vašim besprimjernim žrtvama. Meni su lično članovi Jugoslovenskog odbora, koji se ovdje nalaze, i članovi misija, dali dovoljno dokaza, kad i ne bi bilo drugih, da ostanem pri ovome, što navedoh. I onda, kad je moje držanje moglo pojedincima izgledati preveć radikalnim ili prenagljenim, rezultati su bili neposredni i veliki, a to opet samo zbog toga, što nas je sve skupa povezane vodila jednako čista misao i osjećaj za narodnu stvar. Svi mi, u svakom času slobodni od svih ličnih obzira i riješeni da učinimo po svaku cijenu najviše, što se moglo da postigne u danom momentu, stajali smo uvijek jedan drugome vjerni i do kraja solidarni, tako da je naša jedinstvenost i krajnja riješenost i poticala na odlučne korake naše prvake – i cijelu narodnu masu na intezivniji rad i borbu – a neprijatelja prisiljavala na popuštanje i priznavanje naših osnovnih težnja i prava. Mi smo bili svijesni da vodimo agitaciju, a ne politiku, i zbog toga, mi smo bili tvrdi i nepopustljivi, ne stvarajući ni najmanji kompromis u nepokolebljivim principima – blagi u formi, a odlučni i nepomirljivi u sadržaju. Gledajući sada, iz daljine na prošlost i na dobivene uspjehe, svi mi osjećamo jedno neizrecivo i neprocjenjivo zadovoljstvo, spremni da damo u sadašnjici i u budućnosti sve, što je u našim snagama, da privedemo kraju božanstvenu borbu, u kojoj nam je udes dosudio da učestvujemo. Meni lično rad u Južnoj Americi predstavlja neizrecivo bogatstvo najmilijih uspomena i pobuda, da nastavim bezobzirno do konca, ne štedeći svojih sila i ne računajući na godine ljudskog života, koje nose more obećanja – i ljubavlju za ono, što će tek doći, odvraćaju mladost od pogibelji, kojoj se mora da izlaže u jedno ovakvo doba. Uvjeren sam, da će i vama, čestiti moji prijatelji i braćo, dosadašnji naš zajednički rad biti i nadalje vrelom novih snaga i pobjedničkog zanosa, da ustrajete na svom putu – bez obzira na sve udarce, koji će još padati neminovno na sve nas. Vaše djelovanje, koje pratim sa jednako svježim interesom, jamči svim vašim suradnicima, da Jugoslovenska narodna obrana ne će pustiti iz ruku slavni barjak, koji predvodi sve Jugoslovene diljem vaskolikog svijeta. To je najveći argumenat, kojim se i ovdje postižu uspjesi. Na tom faktu, još više nego na lijepim riječima, moja vam od srca hvala i najiskrenije priznanje.

Prelazeći na pojedine tačke vašeg pisma, upozoravam vas unaprijed, da će g. Marjanović popuniti moj odgovor u svim onim pitanjima, koja se odnose na sporazumni rad Sjeverne i Južne Amerike. U to spada i rješenje zajma od 12.000 dolara, koje je Uprava poslala na adresu g. Marjanovića 1. septembra pr. g., a što je docnije preuzeo na sebe vaš čestiti g. predsjednik. Don Niko Grškovič me je izvijestio, da je g. Baburizzi lično poslao potanji izvještaj o tome, nakon pisma, koje sam mu upravio dne 8. aprila o. g. iz New Orleansa, kad sam odlučio da pridržim svotu od 5000 dolara, primljenu u to vrijeme kablografski od vas, i određenu za isplatu dionica »Southern Slav News Co«.

U svom pismu od dana 9. aprila ja sam vam odgovorio da ovaj pasus u vašem pismu. Odonda se na stvari nije izmijenilo ništa. Od njujorške

banke »Brown Brothers & Co.« primio sam priznanicu na uloženih 5000 dolara, sa datumom »Apr. 15–1918«. Dionice sam otpremio odavle don Niku Grškoviću na zahtjev u njegovom pismu od dne 11. maja ove godine.

Čini se, da moj postupak u ovoj stvari nije naišao na razumijevanje kod don N. Grškovića. On je dao izražaja svome negodovanju u pismu od dne 11. aprila o. g., na koje sam odgovorio dugim pismom iz San Antonia dne 19. aprila o. g. – i obrazložio mu svoje gledište još jednom. Na to pismo nisam primio odgovora do danas, osim spomenutog pisma od dne 11. maja o. g., kojim kratko traži, da dionice povratim na njegovu adresu.

Meni je vrlo žao, što je došlo do nesporazuma. Ali ja tačno vidim, da ga nisam ničim prouzrokovao – ako se uzrokom ne smatra moje korektno držanje u jednoj ovako delikatnoj stvari. Dr. Hinković i g. Marjanović (s kojima sam u više navrata potanko razgovarao o svemu i pokazao im izmijenjana pisma) izjavili su, da sam postupio posve ispravno i da se ni u jednoj sitnici nisam ogriješio ni o takt u ličnom odnosu ni o princip u svojstvu vašega predstavnika – a u ovom specijalnom slučaju i pravnog posrednika. Ja nisam mogao da uručim novac, koji ste mi vi poslali (na osnovu mojih informacija), kad je nastupila jedna bitna promjena u poslu, za koji je novac bio određen – a da prije ne izvijestim o toj promjeni vas i ne zatražim ponovno vaše ovlaštenje.

Nadam se, da ću izgladiti lično ovaj nesporazum, kad se vratim u Washington, jer je to nužno radi našega političkog rada uopće; ali, razumije se, ostajem na svom gledištu u tom pitanju i čekam vaša uputstva, da raspoložim sa novcem samo prema vašoj odluci.

Ovo nije prvi put, da ja dolazim u sukob, sa pojedincima ili odborima, u pitanjima, o kojima ovise uspjesi u javnom radu; ali ni sada ni ubuduće ne ću da se ogriješim o principe opće koristi za volju sklada u privatnim odnosima – ma da me svaki ovakav nesporazum duboko žalosti najviše zbog toga, što on ima redovito za posljedicu razilaženje u pitanjima, koja bi morala biti čista od svake lične natruhe. Imam, uza sve to, jedno jako zadovoljstvo, a to je, da sam ne umijem da zastranim ni onda, kad me sud i postupak drugova u radu ranjava i ozlovoljuje.

Don Niko Grković je odličan naš nacionalni radnik, sposoban i radin. Usprkos svim greškama, njegovo djelovanje donijelo je velike koristi našem pokretu. Njegov solidno uređivani »Jugoslovenski Svijet« naš je najbolji glasnik. Zbog svih tih razloga, mi moramo da postupimo i u ovim pitanjima, koja se njega tiču, sa najvećim taktom. Mi ćemo to i učiniti. Što se mene lično tiče, nadam se, ja ću stvar potpuno izgladiti, ne popuštajući u principima korektnosti i discipline u jednom organizovanom javnom radu – pa makar morao da progutam i opet po koju ličnu uvredu i neosnovani napadaj, na koje sam navikao i koje sam i dosada primao sa filozofskim mirom.

Uvjeren sam, da ćete također iz onoga pisma, koje sam upravio lično g. Baburizzi, a sa dopunjenjem od strane g. Marjanovića, razabrati, u čemu je stvar, pa da ćete prema tome stvoriti svoj sud i uzeti gledište takvo, da opća stvar, i odnos između vas i mene, ne će tom odlukom ništa pretrpjeti.

Naglašujem još jednom:

prvo, ja nisam bio nikako obaviješten u pitanju zajma od 12.000 dolara, dokle god ta svota nije stigla na adresu g. Marjanovića;

drugo, svotu od 5000 dolara, namijenjenu za dionice »Southern Slav News Co.« nisam htio da predam don N. Grškoviću jedino s razloga, što se »Jugoslovenska Zastava« prodala trećoj osobi, bez znanja i privole odbora, koji je za to kompetentan.

Naglašujem još i to, da je između don N. Grškovića i mene postojao najljepši drugarski i prijateljski sklad sve do onoga dana, kad je don N. Gršković primio moje obavještenje o uskrati svote od 5000 dolara. Prema tome, isključeni su svi eventualni precedenti drugog karaktera.

U prilog don N. Grškovića moram da navedem, da je sa »Jugoslovenskom Zastavom« bila učinjena loša operacija, da je don N. Gršković pokrio deficit »JZ«, od dana kad je ona bila preuzeta za svotu od 10.000 dolara do njene ponovne prodaje. Taj deficit je iznosio oko 2000 dolara. »JZ« nije bila preprodana zbog lukrativnih razloga. Njena zadnja cijena iznosi samih 1000 dolara, od kojih je tek 500 bilo isplaćeno odmah. Povodom kupovanja »Hrvatske Zastave«, moram ovom prilikom istaknuti, ja sam se jedini na sjednici Jugoslov. nar. vijeća protivio takvoj operaciji (ukoliko se tiče cijene od 10.000 dolara) ma da sam inače bio jedan od zagovaratelja i posrednika ujedinjenja »Hrv. Zastave« i »Hrv. Svijeta« i promjene njihovih imena. Ugovor je bio sklopljen, ma da sam prisutne opominjao na neizbježivi neuspjeh. Kad sam ostao osamljen i kad je već stvar bila provedena, ja sam se založio, da listovi dobiju što veći broj pretplatnika i da se dionice čim prije rasprodaju, u nadi da će se vremenom sve nadoknaditi i da će naša stvar imati dva jaka glasnika, koji će zatim i druge novine privući u naše kolo ili redom istisnuti iz cirkulacije.

Nakon toga »Jadran« u San Franciscu provodi doista ujedinjenje sa »Novim Vremenom« i dodaje svom imenu epiteton »jugoslovenski«, prelazeći potpuno na našu stranu. Mnogi manji neprijateljski listovi prestaju sa izlaženjem, na pr. »Novi Hrvat«, u dva maha, »Dalmacija«, »Hrv. Rodoljub«. Ostali listovi postepeno mijenjaju pravac – približavajući se nama sve bliže. Moralni uspjeh bio je bez sumnje vanredno velik. Takvim uspjesima u borbi ideja, a naročito u ovako presudnom vremenu, valja uvijek računati više negoli sa materijalnim. Ali također i u materijalnom pogledu oni bi bili znatno veći, da se g. Marjanoviću dalo više slobode u radu i da su se primali savjeti i mlađih ljudi, koji nisu bez iskustva u novinarskom poslu. Oskudica elasticiteta i smjelosti trgovačke u jednom poslu većega stila i slabo intuiranje psihologije čitatelja osujetilo je veće uspjehe i onemogućilo, da se

popravi ona pogreška, koja se počinila pri samoj transakciji. Ja sam se nadao, svemu tome uprkos, da će se ipak s vremenom uspjeti, pa sam stoga pristao, da od vas urgiram svotu od 5000 dolara – računajući, da ćemo s tim kapitalom razviti veću djelatnost i postaviti sav posao na širu osnovicu. Ali kad se postupilo u prodaji »Jugoslov. Zastave« skoro samovoljno, ne osvrćući se na ugovor i zaključke stvorene u tu svrhu, onda sam cijenio, da je najispravnije s moje strane, da postupim bez obzira na ličnosti – tražeći, da se respektuje princip organizacije i mišljenje svih onih, koji u radu učestvuju i koji su zbog toga i moralno odgovorni kao cjelina i kao pojedinci. Kad ovdje i ne bi bio slučaj moje specijalne odgovornosti, u svojstvu vašega predstavnika i posrednika, ja bih postupio jednako, jer sam znao, da uskrata svote od 5000 dolara ne će prouzročiti nikakve štete, a da će biti dobrom opomenom svim učesnicima u ovom poslu – neka se u sličnim prilikama postupi ispravnije i racionalnije. Tim se samo mogu da izbjegnu i nesporazumi i lični sukobi, a što je još važnije, time se osigurava potpun uspjeh u sistematskom radu, u narodu, gdje povjerenje u tačnost (pri vođenju poslova) i racionalnost (pri gospodarenju sa materijalnim dobrima) igra jednako važnu ulogu kao i povjerenje u ličnu sposobnost i poštenje – i naročito iskrenost u provođenju ideja, koje nas vode.

Udešavajući svoje držanje prema uputstvima, koje primim od vas, odnosno svote od 5000 dolara, ja ću nastojati da zaključim ovu stvar što bolje i da posljedice ovoga nesporazuma ne budu štetne daljem našem radu u Sjevernoj Americi i odnosu između JNO i JNV.

Gleđe svote od 1000 dolara, koja je još netaknuta u banci »Brown Brothers & Co.«, ja ću da vam položim račun, ma da vi ostajete pri vašem prvobitnom gledištu. Ponavljam svoju najsrdačniju hvalu za vaše delikatno i široko držanje u svim ovim osjetljivim pitanjima.

Zahvaljujem vam na brižnoj otpremi cirkulara Ograncima u svrhu sakupljanja materijala o radu u Južnoj Americi. Odaziv je dosada već došao. Primio sam izvještaje iz Taltala i iz Tocopilje, a iz Punta Arenas kablogram, kojim mi obećaju materijal. Nadam se, da će se i ostali Ogranci odazvati. Žalibože mi smo svi ovdje prenatrpani poslom, pa će se tek docnije pristupiti radu na zasnovanom djelu. Otpadnu li suradnici, ja ću sam nastojati da stvar privedem kraju čim prije. Danas još moramo da posvršavamo aktulenije stvari. Materijal se neće kod mene izgubiti. Odužiću se našim divnim ljudima u Južnoj Americi – što god budem mogao bolje – jer oni to zaslužuju i s pravom mogu da zahtijevaju.

Ovdje se radi punom parom. Komplikovani posao oko propagande i organizacije ide mnogo teže u Sjevernoj Americi. Tek u posljednje vrijeme izgleda nam da ćemo imati više moralne pomoći od strane zvanične Amerike. Za to nam jamči izjava državnog sekretara Mr. Lansinga. Zbog tih novih događaja morat ćemo da prekinemo rad na Zapadu i pođemo u Washington. Na ovom posljednjem putu, u društvu g. Hin-

kovića, bilo je vanredno lijepih uspjeha i u našem narodu i pred amerikanskom publikom. Dr. Hinković je održao sjajna predavanja po univerzitetima, klubovima i t. d. Jedno javno predavanje u Los Angelosu bila je prava senzacija za onaj grad. Na putu smo posjećivali redakcije i primali reportere. Interwiew-i dra Hinkovića imali su bez dvojbe utjecaja na javno mišljenje u pogledu jugoslovenske borbe za slobodu, a njegova su predavanja jamačno doprla i do Washingtona. Riješenje pitanja sa Talijanima, u čemu je predsjednik JO naš okretni dr. Trumbić jedinstveno spretno odigrao svoju ulogu, čitavu je našu stvar postavio na sigurniju osnovicu. Krfskom deklaracijom naša je politika ušla u novu fazu. Otada pa do danas Jugosloveski odbor popeo se na visinu svoga velikog zadatka i zaslužio najveće priznanje i svu harnost svakog Jugoslovena.

I nama, ovdje, tim je znatno olakšan položaj i osiguran uspjeh. Očigledno se to zapaža u našem narodu i kod Amerikanaca, koji opet utječu na mnoge naše neutralce i kukavice. Teren se pomalo osvaja, da se konačno i ovdje provede ono, što je Južna Amerika učinila davno – pod mnogo težim okolnostima.

Rad se ovdje mnogo razlikuje od onoga među vama. Ovdje su mnoge organizacije i društva sa nepozvanim leaderima, koji hoće da sačuvaju po svaku cijenu svoj položaj i »vlast«. Srpske, hrvatske i slovenačke grupe bile su odavna podijeljene u razne tabore. Stariji (inače spremni) vođe narodnih organizacija ne slažu se u metodima rada, a često ni u ideološkim principima. Zbog toga je mnogo teži harmonični i solidarni postupak. Mase narodne relativno su siromašne, pune nepovjerenja i nepoznavanja pravog stanja i političkih odnosa. Takva masa naginje slijepom imitovanju jačih pojedinaca u koloniji i ide samo za ličnostima bez ikakva obzira na uspjeh u općoj stvari i bez ikakve potrebe, da se upozna sa političkim programima i taktikom u radu.

Uza sve ove krupne prepreke, mi danas stojimo mnogo bolje u svakom pogledu. Nadam se, da će ubrzo nastupiti momenat, da se provede u djelo ona naša zamisao i da se sav ovaj narod nađe na okupu pod jednom zastavom – *jugoslovenskom*. Budu li za to podesne prilike, ja ću forsirati to rješenje, pa makar se moralo razračunati sa onima, koji se ne slažu s tim. Već su prošle četiri godine ratne. Vrijeme je, da se komponente svrstaju napokon u jednu rezultantu. Upoznao sam već sve glavne naše kolonije. Ubrzo ću upoznati i stanje u svim organizacijama – i sve prepreke, koje stoje na putu oživotvorenju te zamisli. Bude li moje računanje tražilo, da se započne, ja ću započeti, pa makar u tom ostao osamljen. Nadam se, da će me JNO, njena Uprava i članovi moralno poduprijeti – u preduzeću, koje nije ništa drugo nego nastavak onoga rada, koji ste vi započeli.

Široke mase naroda, gdje god sam zašao, disponovane su da se pozivu odazovu i da skrše sve zapreke – redovito lične ili partikularističke.

Neizmjerno me vesele vaši mnogobrojni i sve sjajniji uspjesi. Od svega vam srca čestitam na njima. Izručujem vam harnost i priznanje svih čestitih naših ljudi u Sj. Državama, s kojima toliko puta izmijenim misli o radu vaše organizacije i svih pojedinih članova sa našim dičnim predsjednikom na čelu.

Primite najsrdačnije jugoslovenske pozdrave od

vama odanog

Ljuba Leontića (s. r.)

Prilog 18

Moja originalna kopija u Arhivu JNO.

Seattle, 23. jula 1918.

Upravi

Jugoslovenske narodne obrane

Valparaiso

Ugledna Upravo,

Danas sam preko Washingtona primio vaše cijenjeno pismo od dne 7. juna o. g., kao odgovor mojemu od dne 9. aprila o. g. iz New Orleansa.

Dne 1. juna o. g. poslao sam vam iz San Franciska podulji izvještaj, u kojemu sam vam i objasnio pobliže uzroke, zbog kojih sam uskratio »Southern Slav News Co.« isplatu od 5000 dolara i odbio dionice.

U svom izvještaju spomenuo sam, da će vam g. Marjanović objasniti cijelu stvar i dopuniti eventualne praznine u mom pismu.

Primam sa zahvalnošću na znanje vaše ovlaštenje, da mogu raspolagati sa novcem ne čekajući vašeg zaključka – »ako se posao razbistri na način da nađem da u bitnosti nije velika preinaka i da ono, što su učinili, bilo je opravdano i korisno«. Ali ću svakako tražiti, neka se cijeli posao postavi na takvu osnovicu, da unaprijed ne će biti moguće, da se provode radikalne promjene bez prethodnog sporazuma i privole kompetentnih odbora. S obzirom na prilike u Sjevernoj Americi, to je naročito nužno, jer glavni razlog dosadanjim neuspjesima u javnom radu ovdje naročito ležao je baš u samovoljnom postupanju pojedinaca i nerespektovanju discipline u organizaciji i u povređivanju legalno stvorenih zaključaka.

»Jugoslovenska Država« je također objavila »Proglas Jugoslovenskog nar. vijeća«, objavljen prilikom »Krfske deklaracije«, u kojem je sjednica JNV najzvaničnije usvojila također moju osnovicu, da se radi na

ujedinjenju dosadanjih organizacija »Hrvatskog saveza«, »Srpske nar. odbrane« i »Slovenske nar. zveze« u zajedničku organizaciju: »Jugoslovensku nar. obranu«. Isto tako vam je poznato pismo, koje je Izvršni odbor JNV upravio vama, a koje smo potpisali u ime svih članova JNV dr. Hinković, M. Pribićević i ja. I to je pismo bilo objavljeno u »Jugoslovenskoj državi«. Dobro. Već je skoro godina prošla, da su tu moju osnovicu zvanično usvojili – a ja sam bio napadnut javno u novinama, kad sam u »Jugoslovenskoj zastavi« tu misao zagovarao i kad sam spremao u Chicagu posljednju »organizatorsku skupštinu.« Sam g. Pribičević, koji je sa mnom potpisao pismo na vas – a u kojemu se jasno govori o osnivanju »Jugoslovenske narodne obrane« na osnovu postojećih organizacija – razaslao je odborima Srpske nar. odbrane, bez ikakva sporazuma s nama, pouzdaničke instrukcije, da se toj »organizatornoj skupštini« ne odazovu. Svi Srbi, bez obzira na to, došli su korporativno i skoro demonstrativno na skupštinu i oduševljeno pozdravili ideju o ujedinjavanju organizacija. To se isto ponovilo po svim kolonijama, kamo sam zašao. Štaviše, sada sa svih strana urgiraju, da se to privede kraju.

Ovaj primjer – kao što s druge strane pogreške počinjene u proglasima »Hrvatskog saveza«, u kojima se govori samo o »slobodi Hrvatske« ili o »slobodnoj Hrvatskoj u slobodnoj Jugoslaviji« – traži bezuslovno, da svi članovi JNV i sve organizacije, koje su u JNV predstavljene, respektiraju zaključke sjednica i da ostanu dosljedni u propagiranju jugoslovenskog političkog programa. Ako mi tražimo disciplinu od narodnih masa i ako hoćemo da provedemo u djelo jugoslovensku misao, predobijajući sve Srbe-Hrvate-Slovence za Jugoslaviju, onda smo mi u prvom redu pozvani, da pred narod istupamo jedinstveno i da narodu govorimo kao Jugosloveni, a novine, koje se smatraju našim zvaničnim glasnicima, da pišu uvijek samo prema našem političkom programu – jugoslovenskom.

Glasnici Jugoslovenske narodne obrane u Južnoj Americi, kao i djelovanje cijele vaše organizacije, a naročito Uprave, mogu da posluže svima kao uzor i kao jedinstveni primjer, kako se mogu da postignu veći uspjesi, kad u organizaciji vlada disciplina, kad se poštuju valjano stvoreni zaključci i kad se u svemu postupa nepokolebljivom doslјednošću u političkim i radnim programima.

To isto mora da se provede i u Sjevernoj Americi, a ne da organizacije budu samo pjedestal pojedincima, da se podignu na visine i zadovoljavaju lične ambicije na štetu opće stvari, a novine da budu plemeniti glasnici našega svetog pokreta, mjesto da su izražajem sitnih mržnja i niskih ličnih ambicija, koje su ovdje rastrovale svu narodnu masu i spriječile veće uspjehe na narodnom polju.

Budite potpuno uvjereni, da u svim ovim pitanjima jednako stojim nepokolebljiv i daleko od svakog i najmanjeg ličnog motiva, kao što

sam bio uvijek u narodnom poslu, ma da mi baš to moje intransigentno gledište često pokvari vedrinu u životu i stavlja me, bez moje krivnje, u sukob sa pojedincima. Budite, molim vas, o svemu tom uvjereni i shvatite moj položaj i moja lična pregaranja za volju općeg sklada u našem poštenom zajedničkom nastojanju. Vaše dosadanje povjerenje i vaša solidarnost sa mnom najveća mi je moralna potpora i najsnažniji podstrek da nastavim agitacijom, koju provodim već četiri godine, ma da bi takav posao, uz ovakve prilike, slomio i najtvrđi organizam i najsnažniju volju za mnogo kraće vrijeme. Da nije dosada bilo razumijevanja u ovom radu među mojom braćom i drugovima u Južnoj Americi, ja bih davno morao da se od svega ovoga udaljim i da potražim drugo polje rada. Ovako evo još ustrajem i sa najvećom vjerom u bolju budućnost ovog pocijepanog, rastrovanog, primitivnog, ali sposobnog i razmjerno dobrog naroda. Još uvijek obilazim naselja i zalazim u gnijezda i kule »austrijanštine«, davajući im sav svoj idealizam, svu svoju ljubav, a primajući dnevno najprostije uvrede kao uzdarje od njih, a nikakvo razumijevanje i slabu potporu od onih, koji nisu imali prilike da iskuse, što znači ovakav posao.

Nekoliko već puta htio sam da vam najavim svoju ostavku, jer smatram, da sam dužan da vas na vrijeme o tom obavijestim, kako bi se mogli pobrinuti, da mi nađete zamjenika i povjerite mu predstavništvo vaše organizacije u Jugoslovenskom nar. vijeću u Washingtonu. To nisam dosada učinio znajući, da nemamo na raspolaganju ljudi za ovakav rad i smatrajući nekorektnim svako dezertiranje iz borbenih redova u ovom presudnom vremenu. Nikada, uza sve to, nisam namjeravao da se posve udaljim od narodnog rada, nego samo da promijenim posao i prihvatim se drugoga, koji ne bi bio manje koristan za uspjeh našeg nastojanja. Do danas nisam to učinio, jer su prilike u Sjevernoj Americi bile takve, da je svaki od nas bio neophodno nužan baš u neposrednoj agitaciji u narodu, a svi su skoro javni radnici u najkritičnijem času napuštali to polje s različitih razloga. Danas su se te prilike dosta poboljšale. Ja sam obišao već veliki broj naših naselja. Na povratku u Washington s obzirom na stanje u kolonijama, koje sam upoznao, ja ću tražiti, da se već jedamput srede i odnosi u vodstvu, t. j. u Izvršnom odboru JNV, u Jugoslovenskoj kancelariji i kod glavnih uprava naših triju političkih organizacija, u smislu »Proglasa Jugoslovenskog narodnog vijeća« od septembra prošle godine. Svoje ću prijedloge postaviti sa najvećim taktom, a precizirati jasno i obrazložiti svim nužnim argumentima, da se već jednom riješi ovo pitanje osnovnih načela jugoslovenskog političkog programa i da se popravi nesnosno stanje, koje tišti sve kolonije po svoj Sjevernoj Americi. Znam, da će većina s najboljim članovima JNV dijeliti to mišljenje. Znam, da bi cio naš narod oduševljeno pozdravio takvo rješenje. Znam, da bi to doprinijelo neizmjerno mnogo uspjehu naše stvari uopće. Jedno samo ne znam: da li će se naći među vođama dovoljno energije i solidarnosti, da se upuste u taj posao bez oklijevanja i da ustraju u tom radu,

dokle god se ne oživotvori Jugoslovenska narodna obrana i ne sredi pitanje njenih javnih glasnika, a s tim izvrši organizacija našega naroda u Sjevernoj Americi onako, kako je to provedeno u Južnoj.

Naiđem li u JNV na razumijevanje, i budu li moji prijedlozi primljeni, ja ću sa osvježenim silama i sa svim zanosom nastaviti ovaj rad, a prema vašoj privoli i raspoložiti ovim svotama u svrhu, za koju su određene. Ne budu li u JNV suglasni, da se te neophodno nužne promjene provedu, ja ću vas moliti, da već sada primite znanju, da ću istupiti iz JNV i zatražiti od vas, da me oslobodite dužnosti, koju imam kao vaš predstavnik ovdje, nakon što primite račun o novcu, koji mi je povjeren, i o mom djelovanju u svojstvu predstavnika JNO.

Ne smatrajte, da je ova moja odluka došla zbog razdraženosti ili umora u radu. Ona je plod dugog razmišljanja i računanja sa svim okolnostima. Bude li nužno da istupim iz JNV, ne ću se udaljiti od rada. Naprotiv, bacit ću se svom ljubavlju i sa svim zanosom na pisanje zasnovanih sastava o Južnoj i Sjevernoj Americi, o Jugoslaviji i t. d., uvjeren, da ću tim stvarima doprinijeti nerazmjerno više našoj nacionalnoj borbi, negoli bi pasivnim držanjem na sjednicama, čiji se zaključci ne provode u djelo i radom, koji nije ni u skladu sa mojim shvatanjem našega nacionalnog problema niti je dosljedan onom divnom programu, koji je osnovicom vaše organizacije i uslovom potpunog uspjeha u borbi za oživotvorenje jedinstvene demokratske države Jugoslavije.

Vaše mišljenje u ovoj stvari poslužit će mi pri konačnoj odluci.

Divim se vašem radu. »Jugoslovenska Država« je dobro uređivana. Kasteljanski* »Jadran« vanredno je dobra ideja. Provođenje propagande prema vašim uputstvima stoji iznad svake kritike. Najsrdačnije vam čestitam na svemu, što ste tako slavno proveli, zadužívši cio naš narod, a naročito vaše prijatelje i drugove.

Na veliku našu sreću, i naše pitanje kod Saveznika stoji danas, da ne može bolje, a i savezničke ofanziva na svim frontovima ulijeva nade u naše izmučene duše – da nije daleko dan oslobođenja.

Primite najiskreniji jugoslovenski pozdrav i izraz moga dubokog poštovanja vašem uzornom držanju u svim pitanjima nama zajedničkim.

Vama odani

dr. Ljubo Leontić (s. r.)

* T. j. na španjolskom jeziku.

Prilog 19

Dr. L. Leontić
c/o Serbian Legation
Washington, D. C.

Upravi

Jugoslovenske narodne obrane

Valparaiso

Ugledna Upravo,

Isti dan, 26. septembra o. g., kad ste meni otpremili ovo vaše posljednje pismo, koje sam primio pri dolasku u Washington, odaslao sam i ja svoje vama iz Los Angelosa.

U prvom redu ponovo vam i najsrdačnije zahvaljujem na drugarskom i bratskom povjerenju, koje mi i ovom prilikom iskazujete.

Svota od $ 5000 stoji netaknuta u njujorškoj banci Brown Brothers & Co. U ovom pismu naći ćete razloge, s kojih nisam mogao ni kasnije da uložim novac u određenu svrhu, t. j. da kupim dionice Southern Slav News Co. Molim vas dakle, da obustavite dalje oglase u tom smislu. Novcem ću raspoložiti prema vašim uputstvima, koja najavljujete kablogramom od 24. nov. Onih $ 900 od prvašnje hiljade, koja mi je stajala na dispoziciju, i koje sam predujmio sindikatu Hinković-Pribićević-Marjanović po zaključku sjednice JNV, za prometnu i kupovnu glavnicu novog društva, osnovanog ujedinjenjem »Hrv. Svijeta« – »Hrv. Zastave« – »Slov. Sveta«, don Niko Gršković, koji je sav posao uzeo u svoje ruke i koji je sada predsjednik JNV i upravitelj JK, ne će da isplati. U toj stvari postupit ću prema dogovoru sa g. Marjanovićem, koji je tu svotu, prema stvorenom »sporazumu«, predao preduzeću u pomenutu svrhu.

Posljednja svota, koju ste mi doznačili 18. okt. o. g. kablografski, posredovanjem National City Bank »za moje lične potrebe i troškove eventualne u vezi sa mojim djelovanjem«, od $ 5000 (pethiljada dolara), uložena je na moj tekući račun kod »The Rigge National Bank of Washington, D. C.«

Odnosno ovog iznosa postupit ću prema vašim uputstvima i položiti račun u svoje vrijeme.

O političkim prilikama u SAD, a posebno onim u JNV, izmijenili smo nekoliko pisama. Vi ste mogli da stvorite ispravan sud na osnovu mojih izvještaja popunjenih sa onim g. Marjanovića.

Namjeravao sam, prema sporazumu s vama, da preduzmem sve, što se pokaže podesnim, kako bi se spriječila kriza, koja je sve više prije-

tila – i da se provedu sve one preinake, koje su bile nužne za uspješno naše političko djelovanje – a o čemu sam vam nekoliko puta odaslao potanje izvještaje. Nažalost, postupak naših suradnika onemogućio je sve spasonosne osnove.

Vama će biti potpuno jasno ovo, što navodim u ovom pismu, ako proučite sve podatke, koje vam šaljem i kad to dovedete u vezu sa mojim predašnjim izvještajima i prekaucijama, koje sam preduzeo u pravo vrijeme, nagađajući tačno ovo, do čega je došlo – ne ubrojim li ovdje »promjenu kursa«, koja je u svom posljednjem aktu jamačno jednako iznenadila diletantske aktere kao i pasivne posmatrače.

Koliko me s jedne strane žaloste ove afere i krize u SAD, toliko me s druge strane opet raduje, što je naša JNO – hvala našem uzajamnom povjerenju i vašem profesionalnom oprezu – ostala pošteđena od svakog neozbiljnog ispada i tako neuzdrmana dočekala sretan svršetak ovog rata potpuno čista i neugrožena ni najstrožom protivničkom kritikom. Tim je JNO sačuvala svoj zasluženi i pošteno stečeni prestiž jedine naše uzorne organizacije izvan otadžbine u ovo najveće doba historije cijelog svijeta – u velikim danima, u kojima se rodila naša Jugoslavija.

Na veliko veselje svih nas, ni ovaj lakoumni postupak Izvršnog odbora JNV nije mogao da omete sretnu soluciju našeg nutarnjeg pitanja. Potpuno sam zadovoljan, a nadam se da ćete i svi vi bez izuzetka dijeliti sa mnom to zadovoljstvo, da smo u svim pitanjima i u svim situacijama postupili potpuno korektno i tako politički racionalno, da su događaji, u svim slučajevima, dali pravo nama. Mi smo tim najbolje nagrađeni za sve teške časove, koje smo, bez svoje krivnje, proživjeli za ove duge četiri ratne godine.

Naše stvari u SAD ovako su tekle za posljednjih nekoliko mjeseci:

Za vrijeme moga putovanja po zapadnim i srednjim državama dešavale su se neprestane krize u JNV. U svojim pismima na predsjednika g. Bjankina, upravitelja JK g. Grškovića i njegova suradnika g. Marušiča, upozoravao sam na rđave posljedice malo trijeznog i često vrlo izazivnog držanja JNV prema srpskoj vladi, Jugoslov. odboru i prema američkoj vladi, a naročito s obzirom na ovdašnje prilike, prema pojedinim licima, listovima i političkim grupama. Sačuvao sam kopije tih pisama i one mogu da posvjedoče, kako je moja prognoza bila ispravna. Dr. Hinković, u razgovoru sa mnom tijekom naših putovanja, dijelio je potpuno moje mišljenje. Njegova pisma nakon našeg rastanka u Denveru, od polovine septembra do polovine oktobra, bila su kudikamo žešća u kritici rada JK i JNV. On čak nije htio da prisustvuje sjednicama i nazivao atmosferu u Washingtonu »samoubilačkom«. Dr. Vošnjak, isto tako, nije se sa mnom u kritici ni najmanje razlikovao. I njegov istup to potvrđuje. Prof. Trivunac je to mišljenje očitovao svojim držanjem nakon objavljenja onog famoznog proglasa, o kojem će kasnije biti riječ.

Za posljednjih šest mjeseci, od onoga dana, kad sam g. Grškoviću uskratio isplatu vaših $ 5000 – zbog neovlaštene prodaje »Jugoslov. Zastave« (koja je prodana trećoj osobi za $ 1000, nakon što je bila kupljena tek pred četiri mjeseca za $ 10.000, i to ne njegovim novcem!) i zbog svoga ispravnog držanja u obrani vaše imovine – mene su nastojali obići pri sazivanju sjednice JNV. Jedamput mi javiše, da bi moj dolazak značio velike i nepotrebne troškove, dok su oni spremali da izvjese u Washingtonu jugoslovensku zastavu.* drugiput me jednostavno ne obavijestiše, treći put mi poslaše poziv tako kasno, da nisam mogao prispjeti na vrijeme i t. d. Kad sam, uočivši to, predsjednika zamolio, da sazove sjednicu prilikom konvencije Hrv. nar. zajednice u Chicagu, gdje su mogli utjecati na sretniji izbor nove uprave, don N. Gršković se tome usprotivio. Napokon, kad sam ponovnim pismom na predsjednika energično urgirao sjednicu, ova je bila odista sazvana – ali famozni proglas sa napadajem na srpsku vladu i dinastiju bio je publikovan i agitacija za republiku otvorena baš uoči te sjednice, prije negoli sam mogao da stignem iz San Francisca u Chicago ... Da se pravo shvate svi ovi manevri, nužno je znati, da sam ja bio dotad u najboljim odnosima sa svim članovima JNV, bez i jednog jedinog izuzetka, osim sa don N. Gršković – a i to tek u zadnje vrijeme – isključivo samo zbog navedenog razloga o »Jugoslov. Zastavi«. G. Gršković, koji je kao upravitelj Kancelarije sazivao sjednice po nalogu predsjednika JNV, bojeći se valjda, da ja pred sjednicu ne iznesem pitanje Southern Slav News Co., prodaju »JZ«, gestiju sa uloženim kapitalima, sa fondom JO i t. d., nastojao je (a o tom imam osnovanih razloga – i dokaza) da se sjednice održe bez mene, dok je on, međutim, hvatao sve u svoje ruke, ne bi li spriječio, da se u vodstvo uvede novi sistem.

Sudeći u ovoj stvari treba imati na umu i to, da sam ja došao amo, kad je već bilo u vodstvu naše stvari u SAD nekoliko nesposobnih i nepodesnih ljudi, postavljenih protiv svakog demokratskog principa. Oni su u prvom početku stvorili nesretne precedente, koji su u sebi krili klicu neminovne katastrofe. Videći to, nastojao sam da utječem neosjetljivo, da se stvori nova osnovica za uspješan rad; ali su redovno svi moji predlozi u tom pravcu dočekani sa stereotipnom frazom »vi još ne poznajete prilike u Sjevernoj Americi«. A i ja sam osjećao sam, da ne mogu djelovati, prije nego upoznam raspoloženje u narodu i prije nego kolonije upoznaju mene. Međutim, dok sam ja obilazio ovaj prostrani teritorij, predavao, debatirao i provodio organizacije, ovdje, u centru, na vodstvu, zapleli su se odnosi tako, da je jedino radikalna reorganizacija *in capite et in membris* mogla da spasi situaciju. Don N. Gršković, što je preuzeo Kancelariju poslije g. Marjanovića, kompromitovao se svojim nespretnim držanjem u politici – a zapao u dugove svojim neracionalnim gospodarenjem. I sada, on je

* Bilo je nešto i komična u toj priredbi – i u samoj zastavi!

svaki pokušaj reorganizacije smatrao svojim ličnim pitanjem i bojao se, da ga provođenje reforama ne baci u bezizlazni položaj. Moja namjera nije bila, da se on uništi, jer on je, uza sva brojna loša svojstva, ovdje bio nuždan – i jer on sam nije kriv, što je dospio u teške prilike.*

Vi znate sav posao »Southern Slav News Co«. Vama je poznato i pitanje onih 12.000 dolara i onih 5000, koje nisam htio da predam g. Grškoviću u ruke. Nakon svega toga on je pridigao kod g. Mihajlovića 5000 dolara iz glavnice od $ 50.000, koja je stajala kod srpskog poslanstva na raspolaganje JNV kao predujam srpske vlade za dobrovoljačku akciju i našu propagandu. Osim toga, on je, prema pismu dra Bjankina, pridigao čekom na poslanstvu još 1.400 dolara. O svim tim svotama on ne će da polaže račune pred JNV. On prelazi preko ugovora, koji je bio stvoren na sjednici JNV pri ujedinjavanju listova, smatrajući sebe jedinim vlasnikom »Jugoslovenskog Svijeta« i ne dopuštajući nikome, da utječe na pravac toga našeg »zvaničnog glasnika«. On ignorira redakcioni odbor, koji je bio stvoren u tu svrhu, a poslužio se svim mogućim sredstvima, da odavle makne g. Marjanovića, kojemu je bilo povjereno rukovođenje tehničkim pitanjem ove fuzije. Za »JZ« radi u redakciji g. Možina, koji je plaćen od JK. Za »JS« radi i naglo osnovani »Jugoslav Press Bureau«, koji je financiran od JK – ma da ovdje postoji i zvanični »Serbian Press Bureau«, s kojim je JK u zavadi. (Ova dva naša »Press Bureau-a« jure se po američkim redakcijama i uredima klevećući se međusobno na štetu naše stvari i publikujući kontradiktorne izvještaje o događajima u domovini i ovdje.)

Želeći, da se te nesnosne prilike već jednom saniraju, a da se ipak poštede svi oni, koji su našoj stvari još nužni, urgirao sam sjednicu JNV.

Međutim, dok sam ja očekivao odgovor dra Bjankina i posvršavao rad oko kinematografskog propagandističkog filma, stiže mi vaš kablogram od 18. oktobra, koji mi je don N. Grković uputio iz Washingtona u San Francisco, a odatle mi poslan u Lakeport poštom. Vaš kablogram glasi:

> »In the question of Trumbić cable, we have telegraphed our complete solidarity with committee, promising all our support. In all our declarations and acts we wish to follow pressent program pure and integral having telegraphed this to council. Please act in our name to that effect. We remit by cable five thousand dollars through National City Bank for your personal requirements and eventual expenses in connection with your acting. B.«

Zbog moje odsutnosti i u očekivanju odgovora dra Bjankinija, na taj sam kablogram odgovorio docnije. Moj odgovor bio je zaustavljen

* Napustio je župu u Clevelandu i prešao u Washington za upravitelja Jugoslovenske kancelarije.

od cenzure, pa je i u tome razlog daljem zakašnjavanju. Moj odgovor glasi:

»Eventualities program remain unconditional. Hold Funds, dobrovoljci awaiting my informations from Washington. Marjanović be ready start Europe.«

Ovime sam htio da vas upozorim samo na rezervu, jer sam po vašem kablogramu razabrao da vam je g. Gršković odaslao jedan kablogram bez mog znanja.

Dru Bjankinu sam otpremio ovaj telegram:

»Received today, returning from Gopčević, your letter. Principally impossible for me ask Obrana without consent our council. Think not opportune wire South America for such purpose. In others questions of great importance and consequences, my oppinion, necessary expect Trumbić instructions absolutly. Letter follows«.

Ma da sam ovo javio dru Bjankinu 26. okt. i ma da sam još u pravo vrijeme pisao dru Hinkoviću svoje mišljenje o krizi u Evropi, proglas je ipak publikovan 1. novembra. O njemu i o agitaciji, koju su dr. Hinković i don N. Gršković poveli za republiku, saznao sam tek u Chicagu, kamo sam stigao 7. novembra. Tu sam našao i vaš drugi kablogram adresovan na dra Bjankinija za mene:

»Where are you? Why dont give us your opinion on events? We are not sufficiently posted and are confused, but are ready support most radical steps for realisation program. Think necessary go home. Marjanović whishes you go with him. Please reply. Claim New York City Bank five thousand dollars. JNO«

Smatrajući, da su se naši kablogrami ukrižali i znajući, da ćete ostati pri našem programu i da ćete se ustrpiti do mojih najavljenih informacija, ja sam odlučio da vam ne odgovorim, dok ne upoznam stvar na sjednici u Washingtonu, kako bih vam poslao potanji i tačniji izvještaj o svemu.

Taj sam vam izvještaj poslao kablogramom od 19. novembra, adresovanim na srpski konzulat, četiri dana nakon mog istupa, jer sam čekao na dolazak iz New Yorka g. Simića, otpravnika poslova, da se s njim sporazumijem o načinu, kako da obiđem cenzuru i da ujedno, preko poslanstva, obavijestim o svemu g. Trumbića. Kablogram vam je ovaj:

»Serbian Consulat, Valparaiso. Inform Jugoslav Obrana: Incomplete Council, tactless proclamation, signed Gršković Hinković, attacked government dynasty ignoring London Committee. Great excitment here. Crises split from us Serbians who are without exception for Corfu Declaration. Last meeting rejected my propo-

sition disolve Council and convoke congress all parties. Trivunac. Vošnjak, Biankini. Leontić resigned. Hinković Vošnjak going Europe. Grković, now president, with separatistic action discredited. Impossible work with others unimportant members, majority Slovenes. Trumbić Vesnić cabled from Paris complete agreement between Serbian Government and Zagreb Council. Serbian Legation requested United states Government recognize Zagreb Council as legal representative all Jugoslav territory within boundaries former Austria Hungary and as supreme command fleet army. Trumbić will represent Zagreb Council with allied Government until unification with Serbia Montenegro and diplomaic representation arranged. Be always close touch only with Trumbić. Obrana should work for unification with Serbia leaving internal question with constitutional assembly. Send through Salonica Split Dubrovnik Mihanovich ship volunteer workers clothing food money. Important Marjanović and I go Europe now. President Wilson leaves early December Versailles peace conference. Awaiting your cabled instructions regarding eleven thousand before going London. Leontić.«

Ovaj kablogram poslao sam vam preko srpskog konzulata, jer su velike poteškoće na cenzuri pri odašiljanju kablograma političkog sadržaja.

Od vas sam primio, preko Poslanstva, dne 24. novembra, ovaj odgovor:

»Please communicate Leontić following:

We approve your proceeding. Marjanović sailing with instructions first week December. Wait him to go together Europe. Will write regarding funds. Dispose what you need for personal requirements. Cable news. Obrana.«

Mene je vanredno obradovalo, da ste shvatili potpuno položaj i da ste se složili sa mnom u postupku, a tim da je i JNO sačuvana od fijaska, kojemu bi se bila izložila, da je ovlastila Grškovića-Hinkovića, da i u njeno ime onako istupe.

Ja sam svoj istup obrazložio pred javnosti izjavom »Zašto sam tražio da se raspusti JNV?« Odštampana je u posebnoj brošuri, jer nisam imao inače mogućnosti, da joj dam širi publicitet. Ta je izjava napisana ekstenzivno i u stilu, koji odgovara stvorenoj situaciji. Bit će valjda u njoj stvari, s kojima se vi ne ćete složiti u prvi mah, ali kad bi vam bila poznata i sva »imponderabilia«, siguran sam, da bi vas zadovoljila i njena forma.

Nikako se nije mogao da izbjegne sukob »kompromisom«. Stvar je izbila na javu. Prijetila je opasnost, da se Srbi u Sjevernoj Am. potpuno odcijepe od Hrvata i Slovenaca. Pupin nije oklijevao, da tu situaciju iskoristi na najprostiji demagoški način, udarajući u rojalističke

i reakcionarne talambase, dražeći srpsku osjetljivost i servirajući masi ultra-radikalno »velikosrpstvo«, iznoseći kao argument hrvatsku nezahvalnost i izdaju. Sve to, dakako, preko svojih plaćenika u »Srpskom Dnevniku«. On je odmah sazvao »svesrpski« zbor u Pittsburghu, na kojemu su istupili kao govornici »Srbin iz Hrvatske«, »Srbin iz Slovenačke« i t. d. S druge strane, g. Trivunac s »Amerikanskim Srbobranom«, da paralizira Pupinovu akciju, saziva u isti dan, 1. dec., u Chicagu – također »svesrpski« zbor. Podraženi ovim ekskluzivizmom srpskim, hrvatski i slovenački separatiste sa svoje strane počeše isticati ideju neke uže »Jugoslavije«, bez Srbije i Crne Gore. Ovima se pridružiše »bivši auštrijaci«, koji su na sjednicama i skupštinama davali oduška svom »srbofobstvu«.

Uočivši tu pogibelj, nastojao sam da odvratim bar g. Trivunca od njegovih nakana, ali je on na moj telegram odgovorio kratko, da on ne može biti sa mnom u političkom saobraćaju, ako se ja slažem sa Hinkovićem i Gršković em, i nije htio da dođe na sjednicu JNV.

U Washingtonu, već prije sjednice, vidio sam, da Gršković i Hinković imaju svoju »većinu«, koja se spremala da – proglasi republiku. U toj većini su ovi: Gršković, Hinković, Krajnović, Marušič, Bogdanović, Sneller i Zakrajšek. Ova dva posljednja predstavljaju slovenačku, skoro klerikalnu organizaciju. Jedan od njih, pop Gršković, predstavlja »Hrv. Savez«, ali je veliki dio grana i preveliki broj pojedinaca protiv njega. Ostali predstavljaju sami sebe. Dr. Bjankini slagao se sa mojim prijedlogom. Dr. Vošnjak je istupio uoči sjednice i nije htio da sudjeluje u vijećanju. Prof. Trivunac isto tako. Ostali članovi vijeća – nisu nikad na sjednici. Bila bi interesantna analiza motiva i razloga, s kojih ova »većina« stoji u provizornoj solidarnosti, ali to nije važno za jedan zvanični izvještaj. Glavno je ovo, svako kompromisno rješenje u pitanju proglasa, a da se ovaj ne opozove, značilo bi krah. »Većina«, razumije se, o opozivanju proglasa nije htjela ni da čuje. Trebalo je dakle da se istupi otvoreno i da se traži saziv zbora. Tim bi se još jedino moglo da spasi jedinstvo u masama i da se parališu separatističke akcije. U tu svrhu već sam bio došao do sporazuma i sa slovenačkim republikancima, liberalima, koji nisu zastupani u JNV, a koji su kod Slovenaca najbolje organizirana jugoslovenska stranka. Srbi, sa zbora u Chicagu, bili bi također za ovakav jugoslovenski zbor. Dokaz je u tome, što su na svom zboru aklamovali nas, koji smo istupili iz JNV i što su dra Bjankina imenovali počasnim predsjednikom svoga zbora. Ogromna većina grana »Hrv. saveza« bila bi za zbor i protiv volje don N. Gršković a, predsjednika »Hrv. saveza«. Zboru je dakle bio zajamčen potpun uspjeh. Štoviše, da smo mi svi iz JNV izašli na nj solidarno, na izvanstranačkoj platformi, sa »nekomplikovanim« jugoslovenskim programom i sa veselom vijesti iz Evrope, da je polučen sporazum između Zagrebačkog Narodnog vijeća i srpske vlade (a ta je vijest bila pročitana na sjednici, prije nego je pao moj prijedlog!), zbor bi bio pravi trijumf jugoslovenske misli i svaka bi separatistička akcija u

Sjevernoj Americi bila za uvijek pokopana. Ali, na prijedlog o zboru, »većina« nije htjela da pristane, jer se bojala za svoje manďate, sluteći neosnovano, da se iza moga prijedloga krije komplot protiv don N. Grškovića i onih, koji su s njim povezani »solidarnim fijaskom«.

Kad je moj prijedlog bio odbijen, nije mi preostajalo drugo, nego da istupim. Za mnom je dao ostavku dr. Bjankini.

Svojim istupom htio sam da dam Srbima zadovoljštinu. To je tako i bilo shvaćeno. Tim se ovom sporu dao sasvim drugi karakter. Inače, da sam i dalje ostao u JNV, i da dr. Bjankini, Hrvat također, nije istupio, cijela bi ova afera bila primljena od narodne mase kao otvoreni rascjep između Srba s jedne, a Hrvata i Slovenaca s druge strane, dakle spor između »Jugoslavije« i »Velike Srbije«.

Naš je istup obeskrijepio takvu interpretaciju. Moja je izjava naišla po kolonijama na odobravanje. Srbi su se odmah smirili, shvatili drugačije stvar i – stvar se popravlja.

Dru Trumbiću odaslao sam 21. nov., preko poslanstva, ovu šifriranu depešu:

> »Nepotpuno vijeće bestaktnim proglasom, potpisanim od Grškovića i Hinkovića, napalo vladu, dinastiju ignorišući Londonski odbor. Kasnije, oba potpisnika povela akciju za republiku, ne obavijestivši nas. Ovdje velika uzbuna prijeti sporom između Srba i Hrvata. Pupin iskorišćuje situaciju. Na zadnjoj sjednici Vijeća odbijen moj prijedlog za raspust Vijeća i saziv Kongresa svih stranaka, ma da sam prethodno došao do sporazuma sa slovenačkim republikancima, koji su pristali na izvanstranačku platformu. Istupili Trivunac, Vošnjak, Bjankini i ja. Hinković i Vošnjak putuju za Evropu. Gršković, sada predsjednik skraćenog Vijeća, kompromitovan separatističkom akcijom. Sa njim i preostalim članovima, većinom Slovencima, nemoguć uspješan rad, jer gube povjerenje naroda. Držim apsolutno nužnim poslati amo vašeg predstavnika, da radi sporazumno sa srpskom vladom pred amerikanskom, jer se inače unosi zbrka štetna za opću stvar, dok je talijanska agitacija užasna. Marjanović i ja putujemo za Evropu kao predstavnici Obrane, koja je sa vama solidarna, da informiramo detaljno i složno radimo. Leontić«

Na ovo nisam primio nikakav odgovor – a nisam na nj ni reflektirao. Tek sam se nadao, da će se nešto preduzeti da se doskoči zlu. Ovdje, u ovom važnom centru, i davno prije polaska predsjednika Wilsona u Evropu, mi nismo imali pred amerikanskom vladom predstavnika. Na poslanstvu, g. Simić, ne poslanik nego otpravnik poslova, koji ne dolazi u dodir sa predsjednikom, ne zna engleski, dok njegov jedini sekretar, g. Todorović, inače preopterećen poslom, govori engleski teško. U Jugoslav. kancelariji, upravitelj don Niko, koji je u Americi 17 godina, ne zna ni da zine engleski, a bježi od telefona kao vrag od križa. Njegov sekretar, g. John G., kad pođe po našem političkom po-

slu »na vladu«, govori o svom detektivskom djelovanju u korist ove države i preporučuje se... Ovakva skandalozna situacija u Wilsonovoj kapitali uoči mirovnih konferencija Dakako, sve to izgleda drugačije, kad se u našim ovdašnjim novinama čitaju *bluff* najgoreg pseudo-američkog stila. Naš zavarani narod nema ni pojma o našoj bijednoj »vladi« u Washingtonu, dok stranci, informirani od talijanskih njuškala, gledaju na nas sažalno kao na Albance, Armence i – Indijance, a pogdjekoji američki list daje izražaja tom »samilosnom« osjećaju i otkriva našu golotinju. Onomadne »The Washington Times«, u broju od 5. dec., na uvodnom mjestu donosi članak pod naslovom »Building New Nations«, u kojemu se, uporedivši nas s Armencima i amerikanskim Indijancima, negirajući nam sposobnost samostalnog života, govori među ostalim i ovo: »The Italians and Romans to allow Jugo-Slavs, or anybody else, to have and to control permanently the eastern side of the Adriatic. The Italians and the Romans back of them represent GOVERNMENT AND POWER – (ovo je u originalu krupnim i masnim slovima) – You cannot successfully oppose them (t. j. Talijanima) with a nationality made on paper. When the white people came here they found certain Indian tribes ruling, and other Indian tribes being exterminated, eating clay and locust, and often eaten alive by *superior* Indian races.« – Onda, na drugom mjestu: (u istom članku) »To walk among the fragments of *dead nations in the Balkans* and say to them, »Arise, be free, *govern yourselves*, have seaports, democracy says it«, is fine, sounds well, reads well, – You might so well go into the *graveyard* and say above the *tombs:* »Dig yourselves out, ladies and gentlemen. Arise, shake out your shrouds, walk and do business. Democracy says it.«

Goreg cinizma nisam našao nikada ni u kakvoj štampi.

Bilo bi nepravedno i neobjektivno, kad bi se po ovome htjelo da zaključi, da je sav posao naše propagande u SAD bio negativan. Mi znamo, koliko radi ovdje talijanska propaganda i koliko smo u tom pogledu inferiorni. Jednom su Talijani po cijeloj Americi zakupili za tri dana svu štampu, subotno, nedjeljno i ponedjeljno izdanje, sa brojnim velikim slikama, člancima i t. d. U to se ulažu milioni. Mi se tome ne možemo da opiremo, jer nemamo toliko sredstava. Ali to još nipošto ne znači, da se ne može učiniti nesrazmjerno više, negoli se radi s naše strane. Naši »presbiroi«, poslanstvo, Kancelarija i t. d., mogli bi da poluče velikih uspjeha, kad bi tu djelovali ljudi, koji razumiju taj »business« – i kad bi batalili svoje sitne prepirke i mizerne ambicije. Ali kad se ovakvi nespretni klipani proguraju na položaje i intrigama hoće da ih očuvaju sebi, smatrajući svakoga, koji hoće da radi, svojim ličnim suparnikom, onda uspjeha ne može da bude nikakva. Putujući po svim gradovima, upoznao sam, koliko se može da uradi za stvar. Hvala dru Hinkoviću, naša je stvar po svim glavnim centrima američkim dobila lijep broj prijatelja. Da je takvih predavača bilo više, mi bismo imali, razumije se, i više prijatelja. Ali, ne samo da se dru Hin-

koviću nije išlo na ruku, nego se u Evropi protiv njega intrigiralo na najpodliji način. Odavle su išle tužbe, po svoj prilici iz Pupinove kuhinje, da dr. Hinković radi protiv dinastije. Ja sam bio na svim skoro njegovim predavanjima i mogu da posvjedočim, da je on baš dinastiju Karađorđevića popularizovao ovdje bolje nego itko. Srpska vlada smanjila je dru Hinkoviću dnevnicu i tim mu nanijela uvredu, a Jugoslovenski odbor negirao mu je pravo da ga predstavlja – a to su ona neprimjetljiva »imponderabilia«, koja leže u psihološkoj pozadini ovakovih »promjena kursa«. Uostalom – oni su bili izazvani također i krupnijim pogreškama političkih protivnika. I ovaj istup Hinković-Grškovića, koji je pred strancima, a i u našim masama, dobio karakter sukoba između republikanaca i rojalista, izrabili su Talijani u punoj mjeri – prikazujući nas kao »narod nesposoban, da *sam sobom vlada*«. Neki sebičnjaci srpski poslužili su u tom Talijanima, jer su, u amerikanskoj štampi, nazvali ove nove naše republikance »boljševicima« – imenom, koje je Amerikancima toliko nesimpatično, koliko i nerazumljivo. I dok se ovako razmahala propaganda protiv nas, baš uoči Wilsonovog polaska na mirovnu konferenciju, mi smo ovdje imali nesposobne ljude, da nas predstavljaju – a u narodu jednu potpunu anarhiju, koja je našu bruku stvarala još jadnijom. Po svim kolonijama održavali su se zborovi: Srbi su rušili JNV, a Hrvati i Slovenci udarali na srpsku vladu i dinastiju. Šta nam je ovo trebalo? – Upravo zbog ovih teških posljedica, »promjena kursa«, koju su inaugurirali Gršković i Hinković, manifestuje se kao zločin protiv naše stvari, bez obzira da li je on počinjen *bona aut mala fide*. Moja oštra osuda takvog njihova postupka može da se shvati samo onda, kad se uzmu na um sve okolnosti, u kojima je to počinjeno i sve posljedice, koje su iz toga izašle.

Danas »Jugoslovenski Svijet« ne će da donosi, a kamoli da naglasi vesele vijesti o sretnom rješenju naših međusobnih spornih pitanja u Evropi. Ostale su novine ili već prije diskreditovane ili su tjednici sa vrlo ograničenom cirkulacijom. Prema tome, lako će vam biti pojmljivo, kako je nemoguće preduzeti išta jače. Poći u kolonije sam, bez dovoljno naglašene akcije u našoj štampi, znači htjeti utišati oluju kapljama ulja razasutim po uzburkanom oceanu ogromnih dimenzija. Pa kad bi se čovjek i na taj Sizifov posao odlučio, morao bi u masama da parira demagoškim smicalicama, koje bacaju u narod don Nikovi sateliti, prikazujući i mene »rojalistom« i »posrbicom«. Ja znam, da ne bi, uza sve to, bilo teško srušiti ovo sakato JNV. Ali čemu da čovjek ruši, kad ovdje nema ljudi, koji bi mogli da stanu na čelo pokreta? Čemu da se ruši JNV, kad mu se ne može naći zamjena – a kad je ono inonako već osuđeno da propadne? Jedini način, da se ovdje još nešto pozitivno uradi, bio bi u tome, da iz Evrope konačno dođe taj blaženi srpski poslanik – sa još jednim predstavnikom zagrebačkog Nar. vijeća – pa da se bar pred zvaničnom Amerikom obrazuje pristojna naša reprezentacija. Samo zbog toga odaslao sam g. Trumbiću onu depešu, koja još nije naišla na odaziv.

Na našu sreću – amerikanski delegati već su na oceanu. Ovdje se više bar u tom pogledu nema što da pokvari. Izgleda po svemu, da je predsjednik Wilson donekle sklon nama u pitanju spora s Italijom, a da je i državni sekretar Lansing upućen u našu stvar. Ali – i njih prati na putu *l'ambasciadore italiano signor De Cellere con tutta la sua sacra famiglia.* Talijani su se pobrinuli, da ukrcaju svoje reportere i na novinarsku lađu – koja će stići u Francusku skupa s »George Washington«. Mene je duboko žalostila ova moja imobilizacija u Washingtonu. Imao sam veza i načina da krenem s novinarima. Svoje poznavanje engleskog okušao sam u nekoliko »interwiew-a«. Ono bi mi (bilo kakvo bilo) pomoglo, da nađem po gdjekojeg ustrpljivog slušatelja za vrijeme monotone vožnje od desetak dana – i da ga snabdim sa mapama, brošurama, statistikom i ostalim oružjem borbe »mirovne«. Vaš me je kablogram zadržao. Drugi nitko od naših nije iskoristio tu priliku. Bar da su Hinković i Vošnjak počekali. Eto – tako mi palimo »blind« ... dok neprijatelj ranjava smrtno najpogodnijim oružjem, bijelim i crnim.

Hoće li se bar u Parizu organizovati »novinarski generalni štab«? Hoće li se bar tamo naši pametnije pobrinuti, da plodovi našega stradanja ne budu nam nemilosrdno oteti u dvanaestom času? Na to sam mislio onda, kad sam po Južnoj Americi predavao i kad smo na Zboru primali radni program, s onom tačkom: »za vrijeme sklapanja mira«. To je bilo pred tri godine. Vi ćete se sjećati naših razgovora o tome. Vi znate, kakva je svrha bila »rezervnom fondu«. Tako treba da se razumiju i moji kablogrami odavle. Smatrajući jalovim sav dalji rad u Sjevernoj Americi, već sam vam iz San Francisca javio »hold funds«. Smatrao sam najpodesnijim, da Marjanović i ja krenemo bezodvlačno u Evropu – sa svim našim iskustvom i s vašim povjerenjem. Nama bi dvojici valjda uspjelo da pokupimo »škart« – koji je od naših zvaničnika bačen u stranu već od početka rata – pa da sa tim »bohemima«, omladincima i svim spretnim reporterima obrazujemo u Parizu jedan informacioni bureau *sui generis,* koji bi, usuprot svakoj skepsi, morao da funkcioniše s uspjehom. Uostalom, valjda će se još stići na vrijeme – ako g. Marjanović dođe amo prije polovine januara.

Odavle, i opet preko Serbian Consulat, radi censora, poslao sam vam 4. dec. ovaj kablogram:

> »Serbian Consulat, Valparaiso, Informe Obrana:
> Ogranci cable president Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Orlando Paris our program protesting against every foreign occupation. Consider my stay here useless, wasting extremely important time far from action center. Inspite Marjanović coming with authorization against Gršković, constructive work impossible. Did Marjanović leave? L.«

Prva rečenica ne treba komentara. Mi smo o ovoj »kablografskoj ofensivi« govorili već u Valparaisu. Telegrami iz svih južno-američkih

republika iz egzotičnih mjesta, s raznim imenima organizacija, unisonim programom i protestom protiv talijanske okupacije, proizveli bi nedvojbeno jak psihološki dojam i na hladnokrvne diplomate stare škole. A kad bi brojni kablogrami došli u ruke prijateljima naše pravedne stvari, oni bi ih mogli da upotrijebe i kao argumenat protiv talijanskih pretenzija. I na same predstavnike talijanskog imperijalizma djelovao bi naš protest bar utoliko, ukoliko bi otupio njihovo oružje, da smo nesvijesni i nesposobni za državnu organizaciju. Kad bi bilo sreće, da i ovdašnje bezbrojne kolonije obaspu na isti način svoga predsjednika i njegove pratioce, ne sumnjamo, da bi to ostavilo neki trag u srcima Amerikanaca i nakon »latinskog« gostoprimstva i bučnih parada, kojima će oni biti izloženi u Rimu – na naš rizik. Nastojat ću da dođem do riječi u ovom našem haosu ovdje, pa da apelujem na kolonije, da bar to učine. Nadam se, da će naši ogranci na Jugu izvršiti i tu zadaću, kao što su do sada ispunili svaku, u pravi čas, solidno kao jedan.*

Predzadnja rečenica u mom posljednjem kablogramu mogla bi vam biti neshvatljiva. Ja sam samo mislio da naglasim, kako je ovdje konstruktivni pozitivan rad nemoguć i onda, kad bi se pokušalo svim sredstvima da se zadobije kontrola nad našom štampom – ili da se pokrene jedan novi dnevnik – kad g. Gršković ne bi htio da pristane na lojalnu kooperaciju. Tu svoju misao nisam mogao da razvijem potanko u jednom kablogramu. Stilizovao sam to grubo baš zato, da vas upozorim, kako bi i najbezobzirniji postupak prema onima, koji su skrivili ovo zlo, bio sasvim bezuspješan, i da bi sav napor, uložen u borbi protiv njih, bio izgubljen – u jednom času, kad su sve naše snage potrebne u centru akcije, t. j. u Evropi. Tim svojim pasusom htio sam da vas ujedno obavijestim i o tome, da ne namjeravam preduzeti ništa radikalno ni protiv JNV – niti protiv pojedinih njegovih članova – radi skandala, koji ne bi nikako bio na korist našoj stvari u ovom momentu.

Mislim, da sam jasan.

Dakle tako, ovaj mrtvi naš kapital, razasut po prostranoj ovoj zemlji, mora da se prepusti onima, koji ga radi svoje gluposti ne znaju upotrijebiti u korist naše svete stvari – i onima, koji ga iskorišćuju za sebe zločinački. Dao bog, da se veći dio ovoga naroda vrati u naš stari kraj – i da se na našem slobodnom suncu prene iz ovoga grubog sna.

Pouzdano se nadam, da će se naše nutarnje pitanje definitivno urediti. Adrese izmijenjene u Beogradu 1. decembra (baš na dan »svesrpskih« zborova u Chicagu i u Pittsburgu) između Aleksandra i delegata Narodnog vijeća SHS riješit će pitanje kritične periode inte-

* Jugoslovenska naselja Južne i Sjeverne Amerike ispunila su taj zadatak: »Kiša jugoslovenskih telegrama pala je za Washington baš uoči odlaska predsjednika Wilsona.«

regna – a doprinijeti jamačno i uspjehu borbe protiv talijanskih aspiracija. U prilogu vam šaljem te adrese u cijelosti. Original je stigao na ovdašnje poslanstvo na francuskom jeziku. Ovaj prijevod nije na svim mjestima tačan ni potpun, jer je kablogram bio iskidan. Nisam vam htio da šaljem kablogramski ekscerpt. Poslanstvo ga je poslalo tamošnjem konzulatu i očekujem, da će južno-američka štampa donijeti vijest o tome preko svojih dopisnika iz Evrope. Naši ovdje nisu ni to iskoristili u punoj mjeri. Kad primite ovo, molim vas, pobrinite se za što širu publikaciju. Pasus o Italiji, u adresi Prestolonasljednikovoj, vrlo je važan.

Obje adrese, ma da se u mnogim detaljima ne slažem, ipak su veličanstveno historijsko djelo, vanredno utješljivo za nas. Zamislite samo, kako je bilo svima nama pri duši tu nedavno. Sada, ujedinjenje je provedeno. Oslobođenje i ujedinjenje! To je bio naš cilj. Ostalo će nadoći. Ustavotvornoj skupštini dana je zadnja riječ. Aleksandar hoće da ide za primjerom svog čestitog oca, tim izražava želju, da bude biran od naroda, na Ustavotvornoj skupštini. Na narodu je dakle, da odlučuje o svemu. To je više od Krfske deklaracije. To je ono, što smo tražili. To je ono, što smo naglašavali u svojim komentarima KD.

Protiv Talijana idemo kao jedinstvena cjelina. Jedinstven front na Jadranu! Na mirovnoj konferenciji jedinstveno predstavništvo! Još samo da se obrazuje i zajednička vlada, pa ćemo sve događaje dočekati potpuno spremni.

Čast našim ljudima u Evropi!

Ako, nakon svega ovoga, lupeška venecijanska taktika uspije okupacijom da nametne svoju volju Saveznicima – i ako, usuprot svim našim opravdanim protestima, najdragocjenije i nama najmilije zemlje ostanu u vlasti mrskog tuđinca – i ako nas, protiv svih principa prava i pravde, protiv svih deklaracija i nota o samoopredjeljenju malih i velikih naroda, ušutkaju na mirovnoj konferenciji veliki Saveznici i stegnu nas Ligom naroda (da ne možemo povesti sveti rat za oslobođenje gnijezda i grobova naših velikana i kolijevke naše jugoslovenske revolucije) e onda, onda nam još ostaju kao *ultima ratio* Bartolomejske noći i Sicilijanske večeri – onako kako su naši Crnogorci priredili Osmanlijama krvave Badnje noći...

Bilo kako bilo, mi ne ćemo klonuti. Narod, koji je preživio Kosovo i prešao Albansku kalvariju, ne pozna predaje.

U početku pisma, na 4. str., citirajući svoj telegram dru Bjankinu, od 20. okt., obećao sam, da ću objasniti njegov prvi dio. Tu se radilo o jednom prijedlogu dra Bjankina, kojim je od mene tražio, da vas kablografski zamolim, da doprinesete »najmanje $ 10.000 za izborni fond demokratske stranke«. To je bilo uoči izbora za kongres i senat. On se naime nadao, da ćemo tim steći neki utjecaj kod Wilsonovih pristaša u korist naše stvari.* Na to nisam pristao s ovih razloga: prvo,

ta svota, koja je inače za naše prilike velika, za Amerikance je neznatna, a prema tome i korist iz toga nikakva; drugo, što sam smatrao nepodesnim da ulazimo u izbornu kampanju između dviju stranaka, u kojima imamo pojednaki broj prijatelja, sa velikom mogućnosti, da ćemo tim izgubiti jedne, a sa vrlo malo probabilnosti, da ćemo dobiti novih prijatelja u drugoj; i treće, što sam vidio, da bi to bilo igrati na konja, koji je morao izgubiti pri trci – toliko sam onda poznavao strančarske prilike ovdje, da sam mogao približno da računam sa rezultatom. Prema ovome, smatrao sam sebe ovlaštenim da vam i ne dostavim prijedlog dra Bjankina, koga sam o tome i obavijestio citiranim telegramom.

Ovdje sada čekam g. Marjanovića, da zajedno krenemo onam' onamo...

Valjda je ovo posljednji moj izvještaj vama iz Sjeverne Amerike. Iz Evrope, ako vam i ne budem mogao da pišem češće i nadulje, nastojat ću, da vas obavijestim o svemu, što bi moglo za vas biti važno. Radni program (»za vrijeme mira«) JNO ne smije da ostane samo »frazom«. Prema uputstvima, koja nosi g. M. i prema našim planovima otprije, ja se nadam, da ćemo nastaviti naš zajednički započeti rad. Uzajamno povjerenje bit će i opet najbolja osnovica u svim poduhvatima. Mi smo se upoznali – nastojmo, da se ne zaboravimo.

Osjećam se duboko ganut dijeleći se od ovog kopna, na kojem ostavljam toliko milih uspomena i toliko dragih drugova. Oni će sa mnom očuvati neprekidne duhovne veze, koje će me vezivati imalo s amerikanskim našim naseljima i onda, kad tijelom budem daleko. Takve će veze, nadam se pouzdano, omogućiti, da poradimo i unaprijed na podizanju naše narodne države, kao što smo u teškim ratnim danima zajednički djelovali na ostvarenju nekada nevjerojatnog, divnog sna, a sad eto sjajne zbilje – naše Jugoslavije.

Od srca vam, prijatelji, drugovi i braćo, moja duboko hvala na vjernoj suradnji i najiskreniji pozdrav, vama u tuđini, na mom povratku u ljubljenu našu domovinu, želeći vam, da krenete za mnom, prije nego tuđa zemlja skine sa vas ono, što našoj mučeničkoj majci pripada po pravu i pravdi.

Posebni pozdrav cijeloj poštenoj Upravi, a naročito našem čestitom predsjedniku, omiljenom gosparu Pasku.

Odani vam

dr. Ljubo Leontić s. r.

* Takav je (izgleda) bio slučaj u Wilsonovom izboru – pomoću naših glasova u Kaliforniji.

Napomena:

Konačan obračun o svim troškovima izvršio sam s Jugoslovenskom kancelarijom (Izvršnim odborom Jugoslovenskog narodnog vijeća) u Washingtonu 5. decembra 1918.

Svota od $ 5.000 (pethiljada dolara), koja se pominje u ovom pismu (u vezi sa dionicama »Southern Slav News Co«), povraćena je Jugoslovenskoj narodnoj obrani u Valparaisu, 30. januara 1919. mjenicom br. 3084 Brown Brothers & Co na Banco Frances de Chile u Santiagu.

Pismom New York, 12. februara 1919., obračunao sam sve troškove s JNO u Valparaisu, a ostatak povratio preko Banco Frances de Chile u Santiagu mjenicom br. 3485 Brown Brothers & Co na 990 dolara i 51 cent.

VANDA EKL

HISTORIJSKA TOPONOMASTIKA GRADA RIJEKE I DISTRIKTA

II. DIO: DRENOVA

Drenova predstavlja sjeverozapadnu općinu bivšeg riječkog distrikta. Njeno područje zahvaćalo je visoravan Drenovu i od nje prostor do Rječine, pa najsjeverniji predjel riječkog okružja iznad Lopače. Zapadna granica prema kastavskom teritoriju više se puta pomicala u toku teritorijalnih sporova s Kastvom.

Riječki građani i razne korporacije imale su već rano posjede na ovom području, pa se ime Drenova i imena mnogih njenih lokaliteta spominje već u XV. st. Većina toponima, za koje imamo historijsku potvrdu, još i danas je živa.

Benaši (g. Benāši)

Lokalitet u općini Drenova. Još i danas postoji naselje istog imena. Granična linija između Rijeke i Kastva označena je prema reviziji, koja je izvršena 1785. god., ovim graničnim mjestima: »C. sul monte Lubanj, D. dal monte in giu verso mezzodi, E. sulla panura Benas, F. in Drenova presso la casa Stefan . . .« (Kobl. II. 31).

Plan. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačen »Benashov Ravan« jugozapadno od Grahovog, sjeveroistočno od Svih svetih, sjeverno od Dorića.

Jos. Land., karta iz 1784. god. ima na istom mjestu zabilježen »Benashov Ravan«. *Franz. Land.*, karta iz 1801. god. ima upisano »Benaschi« istočno od ceste za Kablare, jugozapadno od Klanaca.

Benčâni (g. Benčâni)

Lokalitet u općini Drenova, još i danas naselje istog imena.

Franz. Land., karta iz 1801. god. ima naznačeno »Benzani« sjeverozapadno od Podbrega, na samoj granici riječkog teritorija prema kastavskom.

Sit. Plan. karta iz prve pol. XIX. st., ima naznačeno na istom mjestu »Benzani«, a sjeveroistočno od toga mjesta »Progon Benzanov«.

Spec. conf. 1787. 29. Progon od Benzanov.[1]

Blagàvin (g. Blagàvina)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine. Danas naziv malih predjela, parcela.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Blagavin« sjeverozapadno od Podbrega, sjeveroistočno od Kablara, zapadno od ceste prema Šaršonima. Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Brajànac (g. Brajànca)

Lokalitet na istočnom dijelu općine. Naziv danas manjeg predjela. Poznato je prezime Brajàn. – *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima naznačen »Brajanacz« sjeverno od Lubanja, jugoistočno od Podbreških Dolaca, zapadno od ceste, što od Podbrega vodi prema Lopači. – Topografskim znacima su označene oranice i pašnjaci.[2]

Brdine (g. Brdine)

Naziv, koji se javlja u općini Drenova i Kozala. I danas označuje brežuljaste predjele i naselje.

Prot. cap. 2. VII. 1840. ... terreno comunale nella comune di Drenova na Berdine. – *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima naznačeno »Berdina« sjeveroistočno od Kučića, jugoistočno od Terčevog, istočno od ceste za Šaršone. Na istoj mapi naznačeno je »Pod Berdinah« južno od Podbrega, istočno od ceste za Šaršone. – *Kat. m. Koz.* iz 1842. god. bilježi »Na Berdinah« jugozapadno od Skitara. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Cat. Cos. 1840. br. 80 denominazione della localita – Pulacs, denominazione del terreno – Berdina, Za Berdinum. – *Schem.* 1914. In Matre: Brdina.[3]

Na istočnom dijelu općine Kozala, t. j. na jugoistočnom dijelu predjela Rečine označuje još i danas uzvisinu naziv Brdo. *Kat. m. Koz.* iz 1842. god. ima zabilježeno »Berdo« istočno od ceste, koja polazi od Sv. Katarine prema lokalitetu Rečine, uz desnu obalu Rječine. – Topografskim znacima označena je visoka šuma. – Naziv se javlja u Rijeci već u XV. st. *Lib. civ. I.* 21. VII. 1448., 7. I. 1449., 31. I. 1449. – vineam sitam in Bredo.

[1] *Pront. V. G.* Bencani-Benciani. – *Cad. nat.* Bencani – k. o. Oprtalj, Benčani – k. o. Višnjan.

[2] *Cad. nat.* Brajani – k. o. Jurdani. – U Kastvu selo i prezime Brajani.

[3] *Pront. V. G.* Brdine-Brdine. – *Koš. Glag.* br. 55 god. 1677. ... pušćan zemlu na Bardine pri konalu. ... Bardina. – *Šam. Momj.* br. 127. god. 1585. Berda.

Cat. Cos. 1840. br. 58, 66, 148 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Berdo, Gornje Berdo, Dolnije Berdo.[4]

Cānkovo (g. Cānkovega)

Lokalitet na jugoistočnom dijelu općine. Danas naziv za dolinu uz Rječinu. – *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima naznačeno »Zankovatz« uz desnu obalu Rječine, na lokalitetu Rečina, jugoistočno od Velog Vrha, istočno od ceste za Grohovo. – Topografskim znacima označeni su općinski pašnjaci.[5]

Cārovo (g. Cārovega)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenova, na granici prema kastavskom teritoriju, između Jamnjaka i Drage, zapadno od Kablara. Naziv je danas ograničen na nekoliko parcela.

Spec. conf. 1787. god. E si sono posti li Segnali cioe ... dalla parte superiore: ... 21. Sant'Ellena 22. Strada Cablari 23. Progon od Cablari 24. apresso el cosidetto puzolente porco 25. Czarova Czarova 26. Strada al Giamniach 27. Draga.[6]

Čêlca (g. Čelàc)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. Još je i danas u uporabi, označuje strmi put, zapravo pojas, koji se spušta prema Drenovi od Rastočina. Onaj dio, koji je okrenut na sunčanu, istočnu stranu, zovu Čelò.

Pl. Com. G., karta iz 1778. god. bilježi »Qhelqa« između Škurinje i Drenove, južno od Kučića.

Kat. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Czelsa« jugozapadno od Kučića. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci i niska šuma.

Naziv se javlja već u XV. st.

[4] *Pront. V. G.* Berdo di Gollaz, di Opriz, di Cherdosela, d'Arsa. – *Cad. nat.* Berdo (Brdo) k. o. Brdo (Plomin).

[5] *Groh.* br. 190 od 9. VIII. 1914. Jedne noći je stražaril jedan financerski stražar pul Kačanih nad ponorom brda Čičibera, aš su tuda užali doć kuntrabanteri z Mej, t. j. preko Pašca ale pak na »Stariput« preko Cankova pak na Grobnik ...

br. 18. od 21. I. 1914. Komad staroga puta ki je pejal va Grohovo, još i danas postoji i to od Puhove stene kraj Šćurka se je šlo dole, pak zada Cankova preko Frčale i Vrbice va Grohovo.

Dep. str. 73 Prima il fiume, che anticamente scorreva ad un livello molto piu alto, avra avuto qui una catavotra che l'inghiottiva tutto per un percorso sotterraneo sopra Zakalj mentre le piene convertivano la piana di Zancovo in lago temporaneo.

[6] Viezz. I str. 212 Drenova era divisa nella vigna superiore, ove si trovava una cassa, il bosco detto Stergulin e uno piu piccolo detto Ciarovo ...

Ispr. sam. aug. 19. X. 1418. ... territoria sive Campos dicte ecclesie S. Augstini in valle sancte Cecilie videlicet tam laborata quam non laborata infra cela et coxalam Petro dicto Lambut de Flumine ...

Lib. civ. god. 1436–1461. str. 852 ... vinea in Cele.

Javlja se i u XVI. st.

Liti e cont. god. 1557.–1776. br. 1 copia d'un rescritto di Ferdinando (15. V. 1557) al capo Francesco Barbo circa terreni del convento a Cosala contestati. Vienna 15 Maij 1557 ... de bonis terrae Fluminis S. Viti, in ipsius huius terrae Jurisdictione et territorio, inter loca dto Cello et Coxalla nominata, et duas comunitates positis hoc tempore Marigna Draga nominatas ... (radi se o dobrima augustinskog samostana). »... Negli anni 1531 e 1532 appare la localita Celech o Celoch: quivi c'erano dei vigneti ed un maggese »baredo o neresina« che Mauro Obad vende a Nicolo Cucich« (Sabl. str. 25).

Prema smještaju Nerezina i Čelca na katastralnim mapama Kozale i Drenove iz 1842. god., može se pretpostaviti, da je lokalitet, odnosno zemljište Nerezine, bilo na lokalitetu Čelca, kako se navodi već u XVI. st.

Medj. Pl. god. 1851. ... Ide od avde medja jednako po herbtu brega Celo na kojem poldnevnom rubu jedan skoro nepazljivi kamen lezi ... Uzdol protezese medja od avde na uzbrega Celo kod grabe Jami Potok, ubilježuje se ovu trojmeđju jedna na kamenju ležeča Stena, na kojoj zapadnoj strani sa P. 10 (Plasse) na izhodnoj sa C. 10 (Kozala) a na polnočnoj sa D. 10 (Drenova) ubilježen jest. – Na ovoj trojmedje prestaje se medjašiti se sa občinom Drenova, i sa občinom Kozala počima.[7]

Dôrići (g. Dôrić)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenove. Danas naselje Doričići.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Dorichi« sjeveroistočno od crkve Svih svetih, uz cestu, koja vodi prema Šaršonima.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »D. Dorichi« u blizini crkve sv. Marije, sjeverno od Kučića.

Franz. Land. karta iz 1801. god. bilježi »Dorchich« sjeverno od Terčevog sela, uz cestu prema Podbregu.

[7] *Strohal*, Not. knj. br. 234 god. 1643. ... Del Ivanov: njega neriz za Čelca. – *Nem.* Čak. St. Čēlcè – fronticula, g. čēlcà. – *Hraste, On. top.* Čelō (Hvar) ... U vezi s oblikom tla su i metaforski toponimi kao Kopito ... Čelo. – Više toponima nazvano je po položaju, na kome se nalaze: Čelō oj Vitarnice (Grablje), u kome je imenica čelo uzeta u metaforičkom značenju.

Pront. V. G. str. 172 Čelo – M. Celo – *Cad. nat.* str. 492 Čela, k. o. Svi Sveti (Podkuk).

Drênôva (g. Drênove)

Visoravan, koja se proteže uz škurinjsku dolinu. Sjeverna općina riječkog područja. – Naziv je i danas u uporabi za isti prostor. Stariji ljudi govore: Drênovo. Spominje se već u XV. st. 1409. god. R. Valse dodijelio je samostanu augustinaca četvrtinu od desetine vina s područja Drenove, Ičića i Brguda (Viezz. str. 210).

Lib. civ. 21. V. 1441. ... terrena que habet in Drenova 1. VI. 1444., 1. X. 1450, 16. I. 1453. Terrena in drenoua, 30. XI. 1445., 2. VII. 1436., 6. II. 1449. ... terrena posita in districtu Fluminis in loco dicto Drenoua, 25. I. 1446. ... terrenorum possesionis posite in Drenoua

Lib. Not. 25. X. 1525. ... in territorio fluminis in contrata Drenoue U kancelarskim knjigama XVI. st. (Lib. civ. 1575–1577; Lib. di Not. 1524–1536) spominju se na tom predjelu rijetki vinogradi, vrlo malo maslina, ali mnogo pašnjaka, oranica i šumaraka. Posjednici su bili privatni vlasnici: Kučić, Skampić, Golenja, Paskvino, Belenić i Brigadić, pa crkva sv. Mihajla i kaptol (Sabl. str. 19).

Već u XVI. st. postojala je u Drenovi, u smjeru Podbrega, kapela Svih svetih. Na karti »Planum der ganzen Commercial Gegend« iz 1778. god. zabilježena je kao »Cap. Sanctorum«, a na »Josefinische Landesaufnahme« iz 1748. god. kao »St. Svi Sveti«.

1603. god. zavještala je kapeli Katarina Koščić 550 lira (Kobl. I, 151). 1606. god. akvilejski patrijarha u svojstvu nadbiskupa, naredio je nekom Ivanu Sandaliću (koji je možda nadario kapelu), da se ne miješa u upravu dobara ove crkve, jer ona potpada pod riječkog arhiđjakona (Pogl. str. 113; Kobl. I, 151). – U kapeli se prestalo služiti 1846. god., jer je bila u ruševnom stanju.

1628. god. podigao je riječki liječnik Antun Petrarlo sa ženom Marijom crkvu sv. Marije u Drenovi, i doznačio joj dio svoje kuće u gradu (iza kapele sv. Bernardina), pa zemljište Anderlovac iznad Brajde (Kobl. III, str. 279).[8]

Toponim se spomioje i u mnogim aktima iz XVII. st.

Ges. 1. III. 1635. De Parochis, Ecclesijs et Eclesiasticis ... usque ad ultimos in Drenoua, Scrigne, Plasse et Bergud terminos comprehensi Castuanum Parochum nominent et proponant.

De Capitaneatus huius terminis ac Iuribus Collegio Societati Jesu ... portibus et maris districtu, fluvio ac Sylva Recina cum Lopazhis, Drenoue, Scurigne Plasse itemque Polanae cum alijs undique eorum Dominiorum ...

[8] 1789. god. osnovana je u vezi s tom kapelom kapelanija u Drenovi, kojoj je prvi kapelan bio kanonik Munier (Viezz. str. 131). Bilo je to prilikom ukidanja kaptola, kad je grad podijeljen u dvije župe. Drenova je s jednim dijelom Kozale također odijeljena »a Matre«, da postane lokalna kapelanija. 1790. god. kapelan u Drenovi nije primio svoje prinadležnosti, a niti stana, pa se odrekao kapelanije, koja je ponovo pripojena kaptolu (Pogl. str. 149).

Kapela sv. Marije je 1850. god. postala župnom crkvom, a 1863. god. srušena je stara crkva i podignuta na istom mjestu nova. – 1873. god. župa je imala 736 duša (Kobl. I, 152).

Na području Drenove imao je velika imanja i jezuitski kolegij. Njegovi vinogradi i šuma procijenjeni su prigodom inventariziranja kolegijalnih dobara (koje se izvršilo 1773. god. prigodom ukidanja reda) svotom od 5.668,33 for.[9] Ta su dobra prodana 1781. god. skupa sa Lopačom Karlu Strickeru za 15.000 f. (Viezz. I str. 178).

Test. br. 14 god. 1763. ... Vigna posta in Drenova appresso di Cucichi br. 48 god. 1683. ... Il bene in Drenova br. 83 god. 1695. ... la Vignia grande con la casa di Drinova br. 100 god. 1740. ... Vigna in Drenova ... Domus sita in Drenova br. 121 god. 1860. ... boscho chiamato Pasquinovaz posto in teritorio di Drenova ... boscho in Drenova br. 135 god. 1774. ... Vignia in Drenoua br. 141. god. 1789. ... un altra vigna in Drenova br. 135 god. 1756. ... vigna Drenova Prot. cap. (br. 151) god. 1793. ... la strada governiale di san Luca fino a Drenova.

Prot. cap. br. 1894. god. 1840. terreno comunale nella comune di Drenova na Berdine.

Grunt. knj. I list. 37, 38, 49 (god. 1789), 78 (god. 1816), 81 (god. 1789), 90 (god. 1810), 105 (god. 1786), 119 (god. 1808), 225 (god. 1785), 230 (god. 1785): Drenova.

Lib. reg. god. 1801–1803. 490. Strada di Skurigna e Drenova – riparazione

Atti. mag. god. 1822. La strada che dal predetto punto di riunione prosegue a sinistra sino Drenova ondi conduce a Kablari e Podbreg e quindi al confine distrettuale di Castua.

Nagy, god. 1829. Aedes sacri Urbi: S. Mariae Carmelitanae in villa Drenova.

Izvj. mag. god. 1851. Drenova broji stanovnikah 323. Podopćina Drenova ukupno 693.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka: Drenova.

Pregl. por. obć. god. 1853. Ime porezne obćine: Drenova. Broj posjedovnih listinah: 356.

El. cron. 20. god. 1867. Villici di Drenova per concessione fondi e nettatura 78. god. 1871. Cava in Drenova appalto. 126. Cisterna Drenova

128. Conprimento terreno per cimitero a Drenova

129. god. 1872. Giudici Plasse e Drenova e deputati Mlacca – sussidio carestia.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Grohovo (Sadi), Podbreg, Lopaza, Patersco, Cablari, Proseni, Sadati, Vodgnachi, Recina, Mali-Dol, Malbourg, Tercevoselo.

[9] *Reg. atti pub.* 22. VII. 1778. ... la possessione di Drenova aspettante all'ex gesuitico collegio fu licitata al prezzo fiscale di f 5668 × 33.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima označenu visoravan »Dernove«, koja se proteže od Dorića do Mikačeve Drage.

Kat. Dren. iz 1842. god. ima označen lokalitet »Drenova« na južnom dijelu općine, sjeverozapadno od Berdina, južno od Klanaca, jugozapadno od Velog Vrha, zapadno od ceste za Podbreg. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.[10]

Fornaža

Lokalitet na sjeveroistočnom dijelu općine Drenova. Naziv danas nije više poznat.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Fornasa« istočno od Lopače zapadno uz Rječinu, sjeverno i zapadno od ceste za Jelenje. – Topografskim znacima označena je visoka šuma, a na zapadnom dijelu pašnjaci i oranice. Oaza obrađenog tla usred šume.[11]

Frkaševo (g. Frkàševega)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. Danas naziv označuje malu dolinu uz jednu uzvisinu u Drenovi.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Frakasevo« sjeverozapadno od Terčevog, jugoistočno od Drenove, zapadno od ceste prema Podbregu. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Golobrce

Lokalitet na jugoistočnom dijelu općine Drenova. Naziv nije više poznat.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Golobercze« uz desnu obalu Rječine, jugoistočno od Grohovog, zapadno od ceste prema Grohovom. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i pašnjaci.[12]

[10] *Skok*, Top. pr. str. 9 Kao značajnu toponomastičku činjenicu, koja dokazuje veliku starost naših toponima na ovoj teritoriji (t. j. riječkoj), valja istaći pridjevske toponime, češće u femininu, rjeđe u neutrumu: Drênôva. (Obilje potvrda za takav toponim v. Rj. Ak. II 768).

Skok, Pril. Draga... U dokumentima dolazi i kao terminus, koji se ne prevodi na latinski: a. 1235 ad dragam Drenowa vocatam kod Podgorja već u 13. vijeku. - *Strohal*, Not. knj. (br. 32) god. 1632. ...darmuna v Kavučini ki se darži Drenovega.

Pron. V. G. str. 180 Drenova-Drenova.

[11] *Gr. Top. Um.* Fornasine. – *Gr. Top. Ver.* Fornace, cosi e chiamato un rudere romano, nei pressi del sito ove esisteva la chiesa di S. Martino in Tripoli. Fornace, fabbrica di laterizi, sotto S. Dionisio, in Val del Quieto. – *Pront. V. G.* str. 183 Fornace–Fornace. – *Top. Z. I.* Frnaža, Frnaže, uvalica (Budva), rt (Novigrad) Frnažina, uvala (Poreč). – *El. Tr.* str. 27 Piazza Fornasa. – *Ag. Cor.* fornosa – fornace. – *Skok, Slav. rom.* str. 71 Fornaža (brdo) na otoku Pagu. – ARJ, III, str. 63. Fornaža, f. peć, tal. fornace, mlet. Fornase. – U pisca čakavca XVI st. Zove ga (pakao) komin i fornažu. Korizm. 24. b.

[12] ARJ, III, str. 255 Golobrci, Golobrdaca, m. pl. ime dvjema seocima u Slavoniji u podžupaniji požeškoj. – Golobrdje, n. selo u Hercegovini u okrugu mostarskom.

Gradišće (g. Gradišća)

Brijeg na sjevernom dijelu općine. Danas još postoji isti naziv za brijeg kod Velog Vrha, na kome su ruševine napuštenih kuća. Zovu ga i Gračišće.

Lib. Not. 20. II. 1525. ... in territorio fluminis in contrata gradischie.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Gradische« jugoistočno od Velog Vrha, sjeverozapadno od Sv. Luke.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »B. Gradiche« jugoistočno od Velog Vrha, sjeverozapadno od Skitara, istočno od ceste prema Podbregu.[13]

Griža (g. Grīže)

Naziv, koji se javlja u općini Drenova i Kozala. U Istri »griza« i »griža« znači usitnjeni krš utjecajem atmosferilija i mehaničkim načinom. U Rijeci još i danas »griža« znači odbačene kamene otpatke.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Sabatinova Grisha« sjeveroistočno od Sv. Luke, sjeverozapadno od Sv. Katarine.

Jos. Land. karta iz 1748. god. bilježi »Br. Sabatinova Grischa« istočno od Mikačeve Drage, južno od Skitara.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Grisa na verh Draghe« jugozapadno od Benčana, sjeverozapadno od Kablara.

[13] *Belar*, 1895. god. Von Pulaz nördlich betritt man den Steig, der nördlich über eine Sattelhöhe in das Recina Thal führt, und da sind wir schon an dem Punkte, wo wir das Gradišče aus der nächsten Nähe besehen können. – Westlich über den sanften Sattel, welcher ein förmliches Plateau bildet, erhebt sich über 50 Meter der Veli Vrh, da Gradišče.

Groh. (br. 24 od 28. I. 1914.) Tamo gore nad Poštenčićem zgora grohovske ceste dižu se dva ogromna brega a med bregi je jedna lokvičina vode ku narod zove Dražica. Breg ki je z južne Dražice zove narod: Vrh Leskovac a on ki je od severne strane zove se »Gračišća« ... Starac mi je rekal da su tu nekada imeli grad ki se je zrušil: »Pred jeno 60 let je prišal jedan gospodin i dopejal je sobun puno težaki, pak su nekuliko šetemani kopali i iskapali na Gračišćah. Mi smo hojevali gledat ča su skopali pak smo videli samo kusi od stareh lonac, žar i kup. Našlo se je više kusi rimskega novca ale niš drugo... da se tu još i sada čuje zvonit zvoni kako i va Rimu, a kada o pol noći mesec lepo sveti da se va vode Dražice vidi veli grad, ki je obzidan i ki ima tri turni. I doista vaje ispod tega mesta zove narod celi jedan predjel šume i kamenja: Podturnićen.

Hraste. On. top. Gračišće (Brusje) Prof. Skok tumači postanak toga toponima od imenice Grada + sufiksa –ište (čak. išće), a znači, da je na tako označenom terenu nekada postojalo staro hrvatsko utvrđenje. Skok ga nalazi i na Cresu a Rj. Ak. III, str. 360 donosi ga iz Istre, Brača, Konavala. Skok navodi, da mu je najstarija potvrda iz god. 1185. Da je Skokovo tumačenje točno dokazuje i položaj te uvale na otoku Hvaru. Ona je u dolini, a okružena je visokim stranama, pa je pristup k njoj s unutrašnje strane težak, a s mora je po prirodi položaja zaštićena. Ta uvala sastoji se iz dvije uvalice, koje se zajedničkim imenom na specijalnim kartama zovu Gračišće... – *Nem. Čak. St.* gradišće, ruinae castelli g. gradišća. – *Top. Z. I.* Gračišće, brdo, predjel, naselje (Cres).

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Debela Grisa« istočno od Podbrega, južno od Podbreških Dolaca, istočno od ceste za Šaršone. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci i livade.

Fium. Com. D. god. 1787. No. 265 Ein ... pod Anderlovaz Grisi.

Spec. conf. god. 1787. 28. Grisa all'Entrata di Draga.

Cat. Cos. god. 1840. br. 53 Den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Vertich puli Grige, br. 83 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Griga va Draghi, br. 120 den. d. loc. – Monte Clavario, den. d. ter. – Grigicsa, Michellovo, br. 184 den. d. loc. – Mikacseva Draga, den. d. ter. – Vertich pod Grigum, br. 192 den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Vertich puli Grige, br. 97 den. d. loc. – Pulacs, dne d. ter. Dolacz pod Grigum Sabatinovum.[14]

Gròhovo (g. Gròhova)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenova, uz desnu obalu Rječine. Poznat od starine po mlinovima i valjaonicama za sukno. – I danas naziv naselja uz Rječinu. Spominje se već u XV. st.

Lib. civ. god. 1459. ... Georgius Molendarius in Grochova ... molendinum in Grochova.

1459. god. kupio je samostan augustinaca mlin u Grohovom uz cijenu od 50 lira (Fest, str. 132).

Apokrifna isprava – diploma Bele IV. iz 1260. god. (falsifikat iz XVI. st.). Cuius confinia ad Tramontanam imprimis est fluvius et locus Richa in monte maris incipiendo, et Nostra libera aqua Richina vsque ponticulum penes Grohouo (Smič. str. 180).

Liber civilium iz XVI. st. bilježi zemljište u Grohovom, koje Ivan Belen ostavlja nećaki Doroteji, pa zemljište, koje Juraj Peršić prodaje Antunu Beleniću god. 1526. – God. 1527. spominje se valjaonica, vlasništvo Margarote, kćeri pok. Antuna »Grocovo«, koja je posjedovala mlinove i još druge valjaonice. Navodi se i mlin, vlasništvo kaptola, koji ga je dao u najam nekom Benku iz Kastva (Sabl. str. 23).

Kod razmeđenja granica Rijeke i Kastva 1554. god. spominje se graničnо kamenje: »A. presso il ponte di Grohovo B. ascendendo il monte Lubanj ...« (Kobl. II, str. 29).

Tomsich (str. 79) navodi, da naselje potječe iz 1662. god., da se prva obitelj, koja se na tom mjestu nastanila i iskoristila snagu Rje-

[14] *Pront. V. G.* str. 146, 190 ... tra l'altro i numerosissimi Dolina e Grisa. – Grisa – M. Grisa, Griža – Grisa, Černa Griža – Sassi Neri, Bela Griža – Sassi Bianchi, Debela Griža – Sassi Grossi.

Cad. nat. str 429 Griža, k. o. Milje. *Pront. D.* str. 477 Griša – Grisa.

Šam. Momj. br. 8. 1584. god. ... in contrata de Grisa, contrata de Grise br. 141, 1585. god. ... in c. de Griz (autor uz to stavlja pogrešno » = Grič«).

Gr. Top. Mar. Grisa – da parola, che significa selciato naturale in pendio; a Capodistria denotava via in declivio selciata a spina-pesce; cosi la »grisa del porto«.

Gr. Ter. geog. Grisa, greisa (Rovigno, Dignano, Fasana) – selciato irregolare, naturale o arteficiale. Grisa de Ghersan, presso Fianona.

čine na tom potezu, zvala Grohovac, pa je po njoj nastalo i ime naselja. Druga obitelj je doselila iz Jelenja-Ratulja, zvala se Marsanić, a također se bavila mlinarstvom. Potomci familije Marsanić dobili su plemstvo za zasluge, koje su stekli u doba invazije Turaka.

Podatak Tomsichev nije točan, jer se naziv i mlinovi javljaju već u XV. st., a obitelj Grohovac javlja se često u XVI. st. u vezi s kapelom sv. Katarine, kojoj je bila utemeljitelj i zaštitnik, i spora oko upravljanja dobara crkve. – Selo Maršanići je postojalo kraj Grohovog.

Naselje Grohovo je srušeno od poplave u noći od 2. na 3. XII. 1885. god. Od 21 kuće svega su dvije ostale neoštećene.

Lib. int. 62. 27. I. 1754. god. In Grohovo teritorio di questa citta. Prigodom revizije granice između Rijeke i Kastva 1785. god. navode se granična mjesta: A. in Grohovo sopra una pietra, B. nel boschetto Hamulaski... (Kobl. II, 31).

Test. br. 109 god. 1788. Proprieta in Grohovo. Un molino, due valche, due Rotte di Pistoni, Casa, Stalle per animali e diverse Vegne, terre, Boschi, e Fenili. br. 159. god. 1771. In Grohovo teritorio di Fiume

Grunt. knj. I list 17, 42, god. 1789., 147 god. 1791.: in Grokovo, list 146. god. 1802, 215 god. 1802., 216 god. 1786: terreno alenato in Grohovo.

Lib. reg. god. 1798. br. 489. Strada S. Catarina e Grohovo e la strada da Cosala sino Rezine debbano essere riparate senza perdita di tempo altrimenti saranno impraticabili. br. 158. god. 1784. Strada Rezine e Grohovo.

Lib. reg. god. 1801.–1803. br. 476. god. 1801. Strada di Rezine, li abitanti di Grohovo en data 5 Agosto espongono che la nuova strada dalle Rezine Gerliczi sino alli Molini di Grohovo sarebbe inutile gualor la strada di Rezine a Santa Caterina non fosse ridotta carregiabile per li motivi ut intra...

Hormayr's historisch-statistisches Archiv god. 1808. Vom Fusse des rückwärtigen Berges Goljak, oder Golenjak, oder Golenik angefangen, rückwärts über den Berg Vena oder Bena, oder Plasse, Lopacsa, Recsina und Grohovo, und den Berg Grobnik...

Atti mag. god. 1922. La strada di S. Caterina che da Cosala conduce a destra per S. Caterina, Pulac e Grohovo sino a Lopača...

Schem. god. 1828., 1873., 1896., 1909. In filialibus: Grohovo.

Izvj. mag. god. 1851. Grohovo i Lopača broje stanovnikah 134.

Pregl. obl. god. 1851. Grohovo i Lopača.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima zabilježeno »Grahovo« sjeveroistočno od Lubanja.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »D. Grohovo« jugoistočno od Podbrega.

Franz. Land., karta iz 1801. god. ima zabilježeno »Grohovo«. *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima naznačeno »Grohovo« na istočnom dijelu

općine, uz desnu obalu Rječine, jugoistočno od Lubanja, zapadno od ceste za Lopaču. – Topografskim znacima označene su oranice, pašnjaci i nešto vinograda.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. navodi »Grohovo« uz desnu obalu »Rechina Strom«, istočno od Podbrega.[15]

Jàkovići (g. Jakovìć)

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Danas malo naselje.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Jakovichi« istočno od Podbrega, južno od Podbreških Dolaca, istočno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.[16]

Jāmnjak (g. Jāmnjaka)

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Drenova. I danas parcele na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Jamniak« na sjeverozapadnom dijelu općine, sjeverozapadno od Podbrega, zapadno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma. – Na istoj mapi naznačeno je »Jamni« na srednjem dijelu općine, sjeverno od Klanaca, južno od Kuzminovog, istočno od ceste za

[15] *Romer Floris* god. 1870. (o rimskom zidu) Puo avere maggior importanza quell'antico rudere di muraglia che da partire dall'angolo superiore rivolto alla Recina, dall'attuale castello si vede per un tratto lungo il fiume, poi sparisce sotto le macerie, fin che se ne ritrovano le traccie presso Grohovo, e traversata la Recina a Lopazza, prosegue a discreta distanza dalla riva destra della Sušica. *Donath,* god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Grohovo (Sadi)... *Hirc,* god. 1883. Duboko doli, s desnog briega šumeće Rječine, pribralo se umiljato i kićeno Grohovo, a straga mu vinogradići i šumice, na podnožju vapnenoga vrha preko kojega i cesta na Rieku vodi. *Groh.* br. 211 od 3. IX. 1913. Dijamanti nisu bili tako ceno kako danaska, aš jih još ni bilo na »Bazaru« a va Grohovu su grofi Zrinski i Frankopani imeli svoji malini na Rečine, pak je od grofovega postalo Grohovo. Br. 283 od 26. XI. 1913. Nekada je sva Rešćina, Kastavšćina i dobar del Gromišćine prihajal va Grohovo mlet šenicu i frmentu za palentu. Leta 1885 se je više od pol malenic zrušilo, je i Grohovo propalo a leta 1898 je povodnja uništila i one malenice, ke su bile ustale prigodom propasti Grohova. Od tega vremena se va Grohovu ne meje ni šenica ni frmenta, leh znate ča je sada novega? Za šušački vodovod trebalo je puno mela i batude ki rabi va tunelah, pak je sada tamo storena moderna malenica, ka meje kamenje. Br. 184 od 2. VIII. 1913. Kmeti ki su imeli ovce imeli su dosta sukna i sira. Va Grohovu su njin prali sukno. Tamo je bil neki stari Ivančina, ki je imel stupe za sukno valjat... Br. 2 od 2. I. 1914. Va prošlosti Reke i va grajskoj uprave, zauzimali su Grohovci odlična mesta: bili su suci, vijećnici, župnici, kanonici i jedan je bil arcidjakon. Oni su utemeljili i jedan »beneficij« biskupije senjsko-modruške – Svetu Katarinu – koji još i danas postoji. Crkvica sv. Katarine leži uz cestu, ka vodi u Grohovo i to izpod brda Kruševa. Va jednoj staroj Zrinjskoj listine ka se je našla va Grohovu se čita da su kmetovi Zrinski i Frankopani bili uz Rječinu gospodari mlinova, a izričito se veli »na kotaru Ričkom«. Jedna narodna rugalica postoji još i danas va Rešćine, aš kad se narod naruga Grohovcen njin reče »Eh, knezi, knezi!«. Ja san čul nebrojeno puti, a po svoj prilike će bit i to ustalo od onega vremena, kada su knezovi Zrinski bili gospodari Grohova. Va

Kablare. – Topografskim znacima označene su oranice. – *Sit. Plan*, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Jamnak« sjeveroistočno od Tibljaša, zapadno od Kablara, a nešto istočnije »Jama«. – *Spec. conf.* god. 1787. 26. Strada al Giamniach. – *Medj. Pl.* god. 1851. Uzdol protezese medja od avde na uzbrega Celo kod Grabe Jami Potok ubilježuje ovu trojmedju jedna na kamenju ležeča Stena, na kojoj zapadnoj strani sa P. 10 (Plasse) na izhodnoj C. 10 (Kozala) a na polnoćnoj sa D. 10 (Drenova) ubilježen jest. U ovoj trojmedje prestaje sa medjašiti se sa občinom Drenova i sa občinom Kozala počima.[17]

Janac

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima zabilježeno »Na Janczu« sjeverozapadno od Podbrega, istočno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma. – Naziv se danas više ne upotrebljava.

Jâz (g. Jâza)

Lokalitet na istočnom dijelu općine Drenova. – Još i danas zovu tim nazivom sada umjetne (nekad prirodne) pregrade na tom dijelu Rječine.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Na Jasu« sjeverno od Grohovog, uz desnu obalu Rječine, istočno od ceste, koja vodi od Grohovog prema Lopači. – Topografskim znacima označene su livade.[18]

nekeh stareh latinskeh listinah od XV. i XVI. st. ke su mi baš oveh dan dopale ruk se čitaju prezimena »Grofovčić, Grofić i Contich (Kontić)«. Čudnovato je ča se i ti stari spisi odnose na selo Grohovo. – *Skok*, Top. pr. str. 9 Kao značajnu toponomastičku činjenicu, koja dokazuje veliku starost naših toponima na ovoj teritoriji (riječkoj), valja istaći pridjevske toponime češće u femininu rjeđe u neutrumu: ... Od pridjeva u neutrumu značajan je toponim Grohovo zbog fonetske pojave h mjesto f (odatle prezime Grohovac) ... – *Skok*, Pr. met. ... toponim Pulac. Ovako se zove dio Rijeke iznad Rječine, a između Grohova (< Grofovo) i Kozale.

[16] *Pront. V. G.* str. 193 Jakovizza – Jacovich – *Cad. nat.* str. 257 Jakovici, k. o. Pićan. Jakovici, k. o. Tinjan.

[17] U Istri je poznat naziv Jamina i Jama. *Fr.a.p.* Iamina, presso Altura. Da »jama« voragine; Campo dell'Arno.

Top.Z.I. Jamina, uvalica (Unije), Jamna, uvala, rt (Mali Lošinj).

[18] ARJ IV, str. 501 Jaz m. isprva (kao što je još u drugijem slavenskijem jezicima) nasap, ograda za uzdržavanje vode ... a) agger, moles, sa značenjem kazanijem (nasap i t. d.) – U Bjelostenčevom rječniku i u naše vrijeme u Hrvatskoj. Jaz, zaklon, »das wehr« ... b) canalis, od predašnjega značenja preneseno na ono što obično stoji uz nasap: jaruga kud teče voda ili žlijeb ... c) hiatus, vorago, jama vrlo duboka, pa i bezdana. – *Skok*, Rom. slav. str. 54 Jaz »nasip, kono« kao obalski toponim raširen je i po otočkim i kopnenim obalama u Dalmaciji.

Strohal, Not knj. 141, 28. I. 1642. Najprije štimasmo del Petra Fugošića: ... laz na Jazu L. 95 ... *Gr. Top. pis.* str. 7 Jaz-Gaso »che vediamo scritto Iaz; confessiamo di non saperne il significato« (Kandler, L'Istria VIII (1852) pg. 179). A Pisino una sorgente presso il torr. Foiba è denominato Iaz. – Deminut. Gasello (Capod.), aument. Gason (Monte di Capod.,) I Gasi (Sicciole-Pirano); nel Veneto numerosi Gazzo, Gazzetto, Gazzolo, Confr. Oliveri Topon. veneta. – *Top.Z.I.* Jaz, uvala (Cres), uvalica (Unije).

Kȁblari

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenova. Tomsich (str. 70) navodi, da su se počela javljati god. 1670. naselja u Drenovi, naročito na lokalitetima Kablara i Paterskog, gdje je augustinski samostan imao svoja imanja.

Spec. conf. god. 1787. Dalla parte superiore: 21. Sant'Ellena 22. Strada od Cablari 23. progon od Cablari...

Atti mag. god. 1822. Strada di Drenova – sino Drenova ondi conduce a Kablari e Podbreg e quindi al confine distrettuale di Kablari.

Medj. Pl. god. 1851. Od avde ide medja uz zavoje ovog puta kod kućah Berdari koje pod madjarskim primorjem ostaju memo, do miesta gde se ovaj put dieli, i na levo k kučami Lenzi, nadesno pako proti Gablari se obrača, na ovim delejeć miesta jest medjaško zlamenje VIII postavljeno. (Prema opisu radi se u »Medjaškom popisu« o drugom, mnogo južnije smještenom lokalitetu sličnog naziva.)

Izv. mag. god. 1851. Kablari broji stanovnikah 41.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka: Kablari.

El. cron. god. 1862.–1872. 75. god. 1867. Costruzione cisterna Cablari. *Schem.* god. 1873., 1892., 1909. Drenova. In filialibus: Kablari, Paterško. – *Donath,* god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Lopaza, Patersco, Cablari...

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima zabilježeno »Kablari« jugozapadno od Podbrega. – *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. bilježi »Kablari« zapadno od Podbrega, sjeverozapadno od Klanaca. – Topografskim znacima označene su šume i vinogradi. Na istoj mapi zabilježeni su sjeverozapadno od Kablara »Kablarski Dolzi«. – Topografskim znacima označene su oranice i šume.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. navodi »Kablari« jugozapadno od Podbrega. Sjeveroistočno od Kablara naznačen je »Bregh nad Cablari«. – Naselje s istim nazivom još postoji.[19]

Kapìtulsko (g. Kapìtulskega)

Naziv, koji se javlja na području općine Drenova i Kozale. Naziv još postoji i označuje isto mjesto na srednjem dijelu Kozale. Obilježuje njive i šume, nekad očito posjed riječkog kaptola. U općini Drenova je nestao.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. ima zabilježeno »Kapitulsko« jugoistočno od Brašćina, zapadno od Kozale, sjeverno od Kozalice, sjeverno od spo-

[19] *Pront. V. G.* str. 197 Kablari – Cablari *Cad. nat.* str. 229 Kablari k. o. Žminj *Skok, Top. pr.* str. 9. Kao na čitavoj srpskohrvatskoj teritoriji, tako i na Rijeci veoma su česta pluralia tantum od antroponima, kojima se označuju recentna familijska (zadružna) naselja. Ovamo idu: ...Kȁblari. – Na samoj gradskoj riječkoj teritoriji nalazimo samo toponim ovoga tipa Kablari, dok se svi ostali toponimi ovoga tipa nalaze van teritorija grada Rijeke.

redne ceste, koja se od glavne (za Drenovu) odvaja na zapad prema Braščinama. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Cat. Cos. god. 1840. br. 50 Den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Kapistulsko Szello (vlasnik: »il Venerabile Capitolo«). – Br. 67 den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Puli Kapitulskega.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Na Capitulsken« na jugozapadnom dijelu općine, sjeveroistočno od crkve Svih svetih, zapadno od ceste za Podbreg, jugozapadno od Klanaca. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Klancî (g. Klànac)

Lokalitet, koji se javlja u općini Drenova i Kozala. – Postoji još isti naziv za jedan lokalitet, a postoji i obilježje za puteljak. Prema navodima starijih, naselje stanovnika doseljenih iz Klane.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Sad Klanzi« na južnom dijelu općine, istočno od ceste prema Šaršonima, južno od Podbrega, zapadno od Mogarića. – Topografskim znacima označene su oranice.

Na istoj mapi zabilježeni su »Klanzi« južno od Mogarića, sjeveroistočno od crkve Svih svetih, na raskršću cesta za Šaršone i Proslop. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. navodi »Klanzi« sjeverozapadno od Svih svetih, južno od Podbrega, jugoistočno od Kablara.

Fium. Com. D. god. 1787. No. 80 Ein Berg Klanaz pod Smrekarovo genannt.

Spec. conf. god. 1787. 19. Chlanacz.

Cat. Cos. 1840. br. 114 Den. d. loc. – Volijak, den. d. ter. – Ledine, Klanacz.[20]

Kùčići (g. Kùčić)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. – I danas naselje istog imena.

Plan. Com. G. karta iz 1778. god. ima zabilježeno »Kuchichi« na južnom dijelu Drenove.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačeno »D.(orf) Kuchic« zapadno od ceste prema Podbregu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Sello Kucichievo« kao veliki lokalitet na jugu općine, sjeverozapadno od Marburga, jugozapadno od Brdina, zapadno od ceste prema Drenovi. – Topografskim znacima je označena sredŋja šuma.

[20] *Man.* str. 131 1855. god. spominje se na području bivše Kastavske gospoštije »Klanacz«.

Šam. Momj. br. 111 god. 1586. ... un campo in contrata de Clagnaz.

Cad. nat. str. 491 Klanac, k. o. Hum (Buzet) sv. Kliman. – *Top.Z.I.* Klanec, potok (Cres).

Test. br. 1419. IX. 1763. ... vigna posta in Drenova appresso di Cucichi. – *Nagy*, god. 1829. Praedia et Diverticula: Kuchichi. Slični se naziv javlja za jedan manji predio u općini Kozale.

Cat. Cos. god. 1840. br. 2, 149, 150 Den. d. loc. – Zenikovich, den. d. ter. – Casa Kuchichevo, Kucsichiovo, Kuchichevo.[21]

Kùzminac (g. Kùzminca)

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Drenova. – Danas naziv predjela.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Kusminaz« sjeverozapadno od Klanaca i od Mogarića istočno od ceste prema Podbregu. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Lēncovo (i Lēnčevo, g. Lēnčevega)

Lokalitet na području općine Drenova, dok se na području općine Kozala javljaju »Lenci«. Poznato je obiteljsko ime Lenac. – Još i danas postoji izvan riječkog okružja naselje Lenci, pa Lenčevo u Drenovi.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Lenzovo« jugoistočno od Kablara, sjeverozapadno od Sad Klanaca, zapadno od ceste prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Kat. Koz. iz 1842. god. ima naznačeno »Lenzi« na južnom dijelu općine, južno od Belvedera, sjeverno od Zagrada, između bivše Via Succursale (danas Ul. Ivana Rendića) i Via Belvedere inf. (danas Ul Save Kovačevića). – Topografskim znacima označeni su voćnjaci i vinogradi.

Cat. Cos. 1840. god. br. 10 Den. d. loc. – Zenikovich, den. d. ter. – Lenczovo.

»Lenci« je i lokalitet izvan zapadne granice riječkog područja, naznačen i na Franz. Land., karti iz 1801. god., kao i »Lenzi« i to sjeveroistočno od Pavinića, južno od Pilepića.

Leskóvac (g. Leskóvca)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Kozala i u općini Drenova. Još i danas je u Drenovi brijeg zvan Leskovac, a u Kozali šumovita uzvisina istog naziva.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Lescovatz« jugoistočno od Kablara, istočno od ceste prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma i na sjevernom dijelu nešto vinograda.

Cat. Cos. god. 1840. br. 43, 99, 30, 66, 77, 169 den. d. loc. – Pulacs, den. d. ter. – Leshkovacz, Leshkovacs, Leshkovac, Lescovaz, Lescovaz sgornij.

[21] *Pront. V. G.* str. 176 Cucichi – Cucici.
Cad. nat. 214, 356 Kučić, k. o. Kringa (Pazin) – Kučići, k. o. Perenići (Opatija).

Kat. m. Koz. iz 1889. god. i 1899. god. ima zabilježeno »Leskovac« sjeverno od Pulca.[22]

Lopàča (g. Lopàče)

Predio na najsjevernijem dijelu općine Drenova, nedaleko Rječine, poznat po hrastovim šumama. – Naziv je i danas jednak.

U XVI. st. javlja se u kancelarskim knjigama imanje Jakova Dminića zvano »lopaze«, iznad kojega se uzdizao Lubanj (Sabl. str. 23).

7. VI. 1540. god. došli su pred vikara Ludovik Nikolić i Jakov Ferfinja (nadimak Jakova Dminića), da podignu tužbu protiv Grobničana Gržana Limpića i Tome Sepčića koji su se usudili pasti krave na Nikolićevu imanju »in contrada Lopaz« (u tekstu se javlja i kao Lopaza, Lopaze) i učinili velike štete na usjevima (Sabl. str. 29).

19. VI. 1556. god. Volfgang, opat crkve sv. Marije »dei Scozzesi« u Beču izjavio je, da je Ferdinand I. reskriptom od 24. IV. iste godine razriješio dvorskog kapelana Matiju Sebetića obaveza prema samostanu augustinaca u Rijeci u pogledu zemljišta, koje se nalazilo između »Sello e Lopazza« (Arhiv aug. str. 46).

Lopača je spadala pod jurisdikciju Kastva. – 1559. god. jedan dio Lopače uz Rječinu bio je dan u najam nekom Rogeriju Squarzoniju iz Rijeke, a 1610. Mihajlu Klimanu iz Grobnika (Viezz. str. 212).

1632. god. car Ferdinand dodao je zakladi kontese Thonhausen jezuitima jurisdikciju u Podbregu i vinograd »Lopacsa«. U to doba dao im je i polovicu desetine s riječkog teritorija (Pogl. str. 118).

1635. god. jezuiti su preuzeli Kastavsku gospoštiju, a s njome i Podbreg s Lopačom.[23]

Dekreti poslednji (1647–1652) 2. IV. 1652. ... Puli toga bi dokonjano zaradi Lopače, ki je bila niko vreme radi velikeh potrebščin ovoga komuna alienana; skroze ke Lopače neki sused̀i čine velik kvar i škodu va toj Rečine, zato bi odlučeno, da bi ovi komun opeta, za skivat škodu toj Rečine odkupil za komun tu Lopaču i zato s tim okazionom da ta svet tamo gre ... (Rački, Stat.)

Prigodom ukidanja jezuitskog kolegija spominje se 1773. god. njihovo imanje Lopača u vrijednosti od 12844,26 f (Kobl. I, 117).

Liti e cont. br. 5 Anno 1773–1778. Lopacza Territorio di Podbreg. Prima di ogni altra cosa e stato chiamato il Suppano del dto Territorio di Podbreg Mattio Francetich ...

[22] *Groh.* br. 24 od 28. I. 1914. Tamo gore nad Poštenčićem zgora grohovske ceste dižu se dva ogromna brega, a med bregi je jedna lokvičina vode, ku narod zove: Dražica. Breg ki je z južne strane Dražice zove narod: Vrh Leskovac, a on ki je od severa zove se »Gradišće«.

[23] Zrinjski, koji su bili gospodari lijeve obale Rječine, pokušali su pripojiti svom posjedu Lopaču, i tek nakon smrti Petra Zrinjskoga bio je taj predio ustvari u posjedu jezuita (Viezz. 212).

9. XII. 1775. god. delegati Kastavske gospoštije i Grobnika uredili su susjedske odnose, priznavši da je ribolov u Rječini u okolici Lopače slobodan za podanike s jedne i s druge obale (Kobl. III, 295).

De comitatu Severinensi god. 1776. Dominium Grobnik in quo sita est arx Grobnik et Pagi Pregrad, Zasztenicze, Reczina ... Bona jesuitarum Dominia Lopacza et Podbreg. ... Reka Veteribus, teste Ptolomeo lib. VIII, Cap. 14 sua Geographia, sub Oenei fluivii nomine notus, in limitibus Dominiorum Lopacza et Podbreg suarum aquarum sumit ...

Predjel Lopača i Podbreg su nakon ukidanja jezuitskog reda ponovo pripali gradu 1781. god. pošto je Severinska županija priznala Rijeci potpuno pravo na taj teritorij (Verb. Cap. 2. V. 1781.; Viezz. str. 117). Nedugo iza toga grad je prodao Lopaču Karlu Strickeru za 15.000 f (Kobl. II, 33; Viezz. navodi, da je prodana za tu svotu s jezuitskim posjedima u Drenovi). – Oko kupnje bilo je mnogo pregovora.

Reg. atti pub. god. 1781. Giorgio Caballini agente aulico cerca di comprare la signoria di Castua e Podbreg e Lapoza.

Reg. atti pub. 9 Genaro 1781. Podbreg e Lopacza. Le condizioni proposte das sig^{or} Marco Susani circa la comprita di Podbreg, Lopacza con la Risoluzione sovrana ...

Fium. Com. D. god. 1787. No. ... Nach der Fiumara, auf den Calvariberg, Lopascher Strasse in den sogenannten Potok Rastocsina.

Prot. con. 14. II. 1791. ... arbores in sylva Lopaczae.

Prot. con. 1793. god. ... la strada Lopaza.

Atti mag. god. 1822. La strada di Cosala che conduce dallo Stajo pubblico di Fiume conduce per Belvedere, Dol o Cosala alla Polveriera di S. Luca, indi si unisce alla destra colla strada carregiabile di Lopazza ed a sinistra con quella di Drenova. – La strada di Lopazza, che dal sopr'accenato punto di riunione prosegue a destra sotto Lopazza e da li conduce al torrente di Reczina ove vi esiste un ponte di legno che divide il confine erar. comunale di Fiume da quello di Grobnik.

Nagy. god. 1829. Praedia et diverticula: Lopacz.

Izvj. mag. 1851. god. Grohovo i Lopača broji stanovnikah 134.

Pregl. okr. obl. 1851. god. Grohovo i Lopača. *Alm. fium.* 1855. god. L'antica citta ... Il suo territorio era tutto sassoso e disabitato ad eccezione di Podbreg e della bella tenuta di Lopaza.

Alm. fium. 1857. god. Alcune considerazioni sul muro antico che da Fiume conduce oltre il monte Calvario (na planu): Lopazza.

El. cron. 74. 1867., 101. 1869. god. Ristauro ponte in Lopazza.

Schem. god. 1873., 1896., 1914. Drenova, in filialibus: Lopača.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačen »Lopatscher konfin« kao granicu zapadno od Lubanja i Grohovog.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »Lapache«. – Karta Rijeke iz 1814. god. ima naznačenu »Strasse von Lopacza und Weingarten nach Fiume«, koja svršava na Zagradu.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. ima zabilježeno »Lopazza« sjeveroistočno od Podbrega.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Lopazza« na sjevernom dijelu općine zapadno od ceste za Jelenje i male ceste za Martinovo selo. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[24]

Lubànj (g. Lubanjà)

Brijeg na sjevernom dijelu općine Drenova. Najviši vrh u okružju. Naziv još postoji.

Spominje se već u XVI. st. 1572. god. nalazimo u Lib. Civ. spomenuto imanje Jakova Dminića zvanog Ferfinja, iznad kojeg se imanja, zvanog »lopaze«, dizao brijeg »gliubagn« (Sabl. str. 23).

Granična linija riječkog okružja prema Kastvu iz 1554. god. doticala je granična mjesta: »A. presso il ponte di Grohovo, B. ascendendo il monte Lubanj, C. D. fino alla sommita del Lubanj, E. presso la via di Castua . . .« (Kobl. II, str. 29).

Granična linija iz 1758. god. navodi i ova granična mjesta: »C. sul monte Lubanj, D. dal monte in giu verso mezzodi . . . (Kobl. II, str. 31).

[24] *Hormayr's* Historisch-Statistisches Archiv god. 1808. (govori o rimskom zidu) . . . Vom Fusse des rückwärtigen Berges Goljak . . . angelangen rückwärts über den Berg Vena oder Bena oder Plasse, Lopacsa, Recsina . . . *Romer Floris,* god. 1870. Puo avere maggior importanza quel antico rudere di muraglia che a partire dall' angolo superiore di volto alla Recina dell'attuale castello si vede per un tratto lungo, il fiume poi sparisce sotto le macerie, fin che se ne ritrovano le traccie presso Grohovo e traversata la Recina a Lopazza, proseque . . . *Hirc,* god. 1882. U svom toku svine se Rječina po nekoliko puta, no najveći joj je zavoj kod Ratulja, gdje obtiče Lopaču. To je brežuljasta i vlažna šuma, u kojoj je mladi grabar tako gusto porasao, da ni oko podne na nekih mjestih sunce ne prodire. Kad si s bližnje livade, na kojoj stoji kip sv. Ivana Nepomuka u Lopaču unišao, samo malo priučava se oko na onu tamu . . . Nedaleko šume leži i mjestance Lopača, koje je u botaničkom pogledu dosta znamenito, a njegove rijedkosti prva iznese na vidjelo vrla žena, Ana Maria Smith, živuća sada u Bristolu a prije na Rijeci. – Kod Lopače vide se i podrtine mlinova, crkve i ovelike sgrade, a puk povieda da su ovdje Jezuiti stanovali. – *Hirc,* god. 1895. Još su u okolini i ostanci ogromna zida, što se je od Rijeke vukao uzduž Rječine na Lupaču, odavle na Jelenje . . . *Donath,* god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: . . . Lopaza. I monti piu importanti sono: . . . il Luban accanto a Lopazza. – *Kobler* II, 29. god. 1898. Podbreg era in addietro tutta la fascia occidentale dell odierno territorio di Fiume, la quale si estende dal mare di Recice e S. Martino oltre i colli verso settentrione a Grahovo e Lopazza sino alla Fiumara. – *Puschi,* god. 1902. Le sue vestigia ricompariscono piu a tramontana tra il monte Lubani ed i casolari di Lopazza.

Klaić, god. 1901. Glavne točke kraj kojih je zidina išla jesu: . . . brdo Lubanj, Lopača. selo Jelenje . . . – *Mažić,* br. 158 od 14. VII. 1907. Lopača. Posjed s kućom i hrastovom šumom, livadama i vinogradima, blizu Rječine na granici kastavskoj. Lopača se prvi put spominje u jednoj službenoj ispravi 2. travnja 1652., a bila je u posjedu riječkih Isusovaca sve do 1773. god. God. 1781. prešla je Lopača skupa s Podbregom u posjed grada Rijeke. Zatim su je posjedovali: Karlo Stricker koji je za nju dao 15000 forinti. Antun Grbac 1790, Ivan Nikolić g. 1795, Paravić, Josip

Donath, god. 1895. Il contado di Fiume e montuoso. I monti piu importanti sono: ... il Proslop presso Grohovo ed il Luban accanto a Lopazza.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. bilježi »Lubain« jugozapadno od Grohovog, sjeverozapadno od Velog Vrha. – *Jos. Land.* karta iz 1784. god. ima naznačeno »B. Liuban« sjeveroistočno od Podbrega, sjeverozapadno od Grohovog. – *Sit. Plan.* karta iz prve polovice XIX. st. navodi »Lubain« jugozapadno od Grohovog.[25]

Lubarić (g. Lubarića)

Lokalitet na istočnom dijelu općine Drenova. Brijeg, još danas istog naziva. – *Kat. m. Dren.* iz 1842. god. ima zabilježeno »Lubarich« sjeveroistočno od Lubanja, sjeverozapadno od Grohovog, zapadno od ceste, koja vodi od Grohovog prema Lopači. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Lučica (g. Lučice)

Lokalitet u općini Drenova. Naziv se još i danas javlja u značenju malog vrta.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Luciza« na sjevernom dijelu općine, na desnoj obali Rječine, sjeveroistočno od Lopače, za-

David 1809. Ivan pl. Krtica od 1816 do 1848. Dujmić i Ossojnak od 1848. Ova posljednja dvojica kupili su Lopaču za 8500 forinti, ali im se glavnica ubrzo isplatila od same prodaje dubova i vapna. U posljednje vrijeme spadala je L. Vjekoslavu Ossojnak (+ 1904), a sad je u posjedu njegovih nasljednika. – *Groh.* br. 190 od 9. VIII. 1914. Nekada, to je pred više sto let – bivali su »ježuvitari« va Lopače. On spomenik svetoga Ivana pul mosta nad Rečinun med Lopačun i Gosposken selon podigli su ježuvitari. Ta kameni spomenik je sve do danas lepo sačuvan a prolazniku je nekako ugodno gledat ga pul vode ka kraj njega šumi. Kada su ježuvitari morali poć ća z Lopače t. j. za vremena cara Josipa II ustala je Lopoča prazna, pak su malo za ten prišli financerski stražari. Va to vreme je bil jako razgranjen v Reke i va okolice kuntrabant. – *Dep.* str. 101. A Luban principia una forte discesa verso la valle della Recina a mezza costa (394 m) giace la splendida tenuta di Lopazza (km. 8.5 dalla citta) ... Attraverso un bellissimo boscho di quercie, con vista sulla valle media della Recina, si e poi in breve al ponte che prende il nome dalla statua di S. Giovanni, la quale sorge su d'un prato in riva al fiume.

Skok, Top. pr. str. 9 U riječkoj toponomastici nalazimo i naše izvedenice kao ... Lopača (to je augmentativ od lopa »suša«). – *Pront. V. G.* str. 208 Lopaca – Lopaca.

[25] *Kobl. II*, 65 god. 1898. Da circa 50 anni e abbandonato un ramo della strada di Drenova, quello che poco piu di là di San Luca entrava nel incolta valle e conduceva al monte Lubanj. – *Klaić*, god. 1901. ... brdo Lubanj, Lopača. – *Puschi*, god. 1902 Le sue vestigia ricompariscono piu a tramontana tra il monte Lubani e Lopazza. – *Pront. V. G.* str. 209 Luban – M. Luban.

Dep. str. 100 Dopo Drenova la strada raggiunge Podbreg e – sempre in salita – arriva al culmine di Luban (440 m) da dove si ha una vista estesissima sul campo di Grobnik e sui monti che gli fanno corona ... a Luban principia una forte discesa verso la valle della Rečina.

Skok, Top. pr. str. 9 Toponomastički pridjevi muškog roda ne mogu se utvrditi. Ovamo idu možda ... naziv brijega Lubānj, ako stoji mjesto Ljubanj »Ljubanov« ...

padno od ceste za Martinovo selo. – Topografskim znacima označen je pašnjak usred visoke i srednje šume.

Test. br. 157 god. 1771. ... un orto presso la vigna princip. nominata Luciza.[26]

Lûkovo (g. Lûkovega)

Lokalitet u općini Drenova i u općini Plase. – U Plasama je naziv poznat još i danas, na više mjesta. U Drenovi parcele kod Kučića.

Prot. cap. br. 182 god. 1834. Giorgio Blecich fabbro-ferrajo domiciliato nella comune di Plasse ... terreno comunale giacente lungo la strada maestra di germania nella localita cosidetta pod Krassinum Lukovun per ivi erigere una casetta di sua abitazione.

Kat. m. Plasa iz 1941. god. ima zabilježeno »Lucovo« u južnom dijelu općine, zapadno od bivše ceste della Germania, između ove ceste i ceste sa »Na Turnu«, jugoistočno od Krnjevog. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Lukovo« na južnom dijelu općine, istočno od Kučića, sjeverozapadno od Marburga, istočno od ceste, koja dolazi iz Škurinje. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.[27]

Mālburg (g. Mālburga)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. I danas veći šumovit predio s istim nazivom na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Marburg« istočno od Sanburina, južno od Berdina, južno od gornje Drenove. – Topografskim znacima označena je na čitavom lokalitetu visoka šuma.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Mali Dol, Malbourg, Tercevo-selo ...

Cat. Cos. god. 1840. br. 213 den. d. loc. – Malpurgovo, den. d. ter. – Malpurgovo comunada.

Oko polovice XVII. st. bio je nastanjen u Rijeci Klaudije Marburg, kastavski kapetan i kasnije notar u Rijeci. Obitelj je imala kuću kraj crkve sv. Mihajla u gradu (Kobl. III, str. 168).

[26] *Pront. V. G.* str. 209 Lučica – Lucizza

O značenju naziva vidi »Luki« u idućim nastavcima. – *Top. Z. I.* Lučica, uvalica (Pula, Cres), uvala (Lošinj), dražica (Cres), naselje (Lošinj), rt (Cres, Lošinj).

[27] *Skok,* Slav. rom. str 43 (U vezi sa Cresom) Od toponima, koji označuju posjednika, vrijedno je zabilježiti nazive uvala Lukovo, Martinšćica ...

ARJ, VI, str. 371 Lukovo n. mjesno ime. a) pusta u Slavoniji u županiji srijemskoj. b) ovakvo se ime pominje prije našeg vremena. S. Novaković (Srpski pomenici XV–XVIII veka).

Test. br. 168 god. 1787. Dichiara di essere padrona e proprietaria della casa Marburg posta in questa cita in contrada di San Vito...[28]

Matine

Lokalitet u općini Drenova. Naziv se više ne upotrebljava.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Marttine« na sjevernom dijelu općine, sjeverozapadno od Lopače. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Mîkačevo (g. Mîkačevega)

Lokalitet na sjevrozapadnom dijelu općine Drenova. I danas naziv za nenaseljeni predjel na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Mikaczevo« sjeveroistočno od Kablara, sjeverno od ceste, koja vodi od Kablara prema Ugleniku. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Mogarîć (g. Mogarîća)

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Danas naselje Mugariči.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Mogarich« istočno od Klanaca, zapadno od ceste prema Podbregu. – Topografskim znacima označene su oranice.

Òbrš (g. Òbrš)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. Još i danas naselja Gornji i Donji Obrš. Obilježje za mjesto, na kojem ništa ne raste.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Oberse« jugoistočno od Kučića, sjeverozapadno od Marburga, zapadno od ceste za Kablare. – Topografskim znacima označena je visoka šuma. Na istoj mapi »Obersе« je zabilježen kao dugi uski pojas uz zapadnu granicu općine, zapadno od ceste prema Kablarima, sjeverozapadno od Terčevog. – Topografskim znacima označene, izmjenjuju se oranice, pašnjaci, nešto vinograda i niska šuma.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »B. Obvers« zapadno od Podbrega.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima naznačeno »Obers« zapadno od Klanca.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Obers« zapadno od Klanca, južno od Kablara, sjeverozapadno od Svih svetih.

[28] *Grassi*, god. 1914. ... che s'innalza (la strada) dalla vallata nei pressi del ponte della vecchia strada di Scurigne oltre il torrente corre da ponente a levante lungo il pendio della collina (Malburg) e raggiunge la localita di Drenova al punto superiore della cosidetta salita di Segnan.

Medj. Pl. god. 1851. Ovde jest tromedjaško mjesto, budući da ona sa podobćinom Hosti (k kotaru Kastue spadajući) prestaje a sa Drenovackom počima, Miesto ovo gdje medjaški kamen stoji zove se Oberš.[29]

Obrešće

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Naziv je nestao. Postoji Orèšje, parcele ispod Lubanja.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno Oreschie« jugozapadno od Lubanja, istočno od ceste prema Podbregu. – Topografskim znacima označene su oranice i pašnjaci.[30]

Osòje (g. Osòje)

Lokalitet u općini Drenova. Naziv se javlja i danas kao oznaka mjesta od sunca zaklonjenog, i predjela između Lubanja i Lopače.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Osoje« na sjevernom dijelu općine, jugoistočno od Lopače, sjeveroistočno od Podbreških Dolaca, zapadno od ceste prema Lopači. – Topografskim znacima označena je oaza visoke šume usred pašnjaka i livada.[31]

Pàjerovo (g. Pàjerovega)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. Danas naziv predjela.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Pajerovo« jugoistočno od Kablara, južno od Leskovca, sjeverno od Paterskog, istočno od ceste, koja vodi od Kučića prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[32]

Paškvìnovac (g. Paškvìnovca)

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Drenova. I danas veliki predjel istog naziva.

Među obiteljima, koje su u XVI. st. imale posjede u Drenovi, spominje se i obitelj Pasquino (Lib. Civ. 1575–1577), koje se ime zadržalo u nazivu Paskvinovo, na predjelu blizu kapele Svih svetih (Sabl. str.. 19).

[29] *Pront. V. G.* str. 228 Obrez – Obres.
Cad. nat. str. 192, 193 Oberš, k. o. Vetva (Labin) – *Top. Z. I.* Obreša, predjel (Cres).

[30] *Pront. V. G.* str. 229 Oreschie – Oreschie.

[31] *Pront. V. G.* str. 229 Osoi – Ossoi, Osoja vrh – M. Ossoja.
Gr. T. I. (Corte d'Isola) Ossuie – prob. d'origine slava.
Nem. Čak. St. osòje, locus opacus, g. osòja *ARJ*, IX, str. 243 Osoj m. isto što i osoje. Između rječnika samo u Mikaljinu (osoj, mjesto ili stvar na koje ne dohodi sunce) i u Stulićevu locus umbratus, opacitas. Govori se u Istri: Osoj, locus opacus, gen. osoja. Osoj služi i kao top. ime.

[32] *Groh*, br. 301 od 17, XII. 1913. ... I kad je vrag prišal va nižinu, kade je danaska Pajerovo selo razvezala mu se je vreća z drenjulami...

Antun Petrarlo, gradski liječnik u Rijeci od 1608.–1639. god., i žena mu Marija posjedovali su u Drenovi kuću, vinograd i šumu zvanu »Pasquinovaz«. Ostavili su ta dobra obitelji Fiorini s time, da se od prihoda održavaju službe u crkvi sv. Bernardina i u kapeli sv. Marije u Drenovi (Kobl. III, str. 160).

Test. br. 121 god. 1680. ... boscho chiamato Pasquinovaz.

Grunt. knj. god. 1782.–1810. list 35, 331. ... in Pasquinaz, terreni in Pasquinaz list 63 god. 1808. ... Pasquinacz.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. navodi »Pasquinovatz« zapadno od ceste prema Kablarima, sjeverozapadno od Kučića, jugozapadno od Terčevog. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Pätersko (g. Päterskega)

Predjel u općini Drenova. Danas su na predjelu s istim nazivom samo još njive, pa zgrada i imanje blizu Kablara. Tobože prema »pater«. – Tomsich navodi, (str. 70) da su se oko god. 1670. počela javljati naselja u Drenovi, i to na lokalitetima Kablara i Paterskog, gdje je augustinski samostan imao imanje.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Na Paterskem« jugoistočno od Kablara, sjeverozapadno od Klanaca, zapadno od ceste prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i vinogradi.

Izvj. mag. god. 1851. Patersko broji stanovnikah 25.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka Patersko.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Lopaza, Patersco, Cablari.

Pèrovica (g. Pèrovice)

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Drenova. Naziv malog predjela.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima zabilježeno »Perovitza« jugoistočno od Kablara.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Perovitza« južno od Kablara, istočno od ceste, koja vodi od Kučića prema Kablarima. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i srednja šuma. Na istoj mapi zabilježen je »Perovatz« zapadno od Velog Vrha, sjeveroistočno od Drenove, istočno od Svih svetih, istočno od ceste prema Podbregu. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Test. br. 57 god. 1773. Il pezzetto nominato Peroviza nel territorio di Castua di Podbregh.[33]

[33] *Pront. V. G.* str. 232 Perovac vrh – M. Perovaz – *Top. Z. I.* Perovac, brdo (Limski kanal).

Plȅš (g. Plȅša)

Brijeg na sjevernom dijelu općine Drenova. I danas još istog naziva.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »B. Plessivacz« zapadno od Ugljenika.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »M. Lesch« sjeveroistočno od Podbrega.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačen »Ples« istočno od Uglenika, sjeverno od Podbreških Dolaca. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci i grmlje. – Na istoj karti naznačen je južno od Pleša »Pod Ples«. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i vinogradi.

Nagy. god. 1829. Mons Pech.

Pòdbreg (g. Pòdbrega)

Lokalitet Podbreg nije bio nekada, kao danas, predio na sjevernoj strani Drenove, već široki pojas zemljišta od obale, Brguda, Cerovica i Rečica do Lopače, Grohovog i Rječine. – I danas se naziv još javlja kao obilježje predjela pod Lubanjom, ali i naselja ispod Lubanja.

Predjel je već u XV. st. nastanjen.

Lib. civ. I 22. IX. 1439. Terrena cum curtiuo ac omnibus suis pertinentijs posita in districtu Fluminis in loco dicto podbreg. 18. IX. 1441. Terrenorum cum curia posita in districtu Fluminis in loco dicto podbreg.

11. III. 1445. Terrena cum curia posita in districtu Fluminis in loco dicto podbreg. 29. I. 1450. Terrena cum curia Podbregum.

Do XV. st. pripadao je Podbreg Rijeci, i to sve do 1480. god., kad ga je car Friderik III. odijelio od Rijeke i dao u zakup. Upravu nad Podbregom dobila je Kastavska gospoštija. – U crkvenom pogledu ostao je pripojen Rijeci, jer je kolegijalna crkva i dalje zadržala dužnosti na tom području. Primala je osim toga i nadalje 1/4 desetine vina, žitarica i janjaca. Jednako je i augustinski samostan i nadalje primao s teritorija Podbrega 1/4 desetine, kao što je primao i u Rijeci.

Kastavska općina prisvojila je sebi međutim uskoro i jurisdikciju nad Podbregom, kao i nad opatijom sv. Jakova, iako je ova imala plemićki položaj. Nastale su svađe, zadjevice i pokušaji sa strane Rijeke, da se Podbreg ponovo vrati Rijeci, ali uzalud, jer grad nije uspio dokazati svoje staro pravo na taj predio.

1554. god. izvršeno je razmeđenje, u kome je granica Podbrega prema Rijeci označena nizom međašnih kamenova. »A. Kraj mosta Grohovog, B. ulazeći na brijeg Lubanj, C. D. na vrh Lubanja, E. kraj kastavske ceste u blizini državne ceste za Ljubljanu, F. nešto niže, G. preko zemljišta Rečine na jednom brežuljku, H. silazeći prema crkvici sv. Marije u Škurinju, I. uzlazeći prema Plasama, K. k križanju držav-

ne ceste zvane Slopoli, odakle se prelazi k crkvici S. Croce, L. na gornjoj strani pokraj jednog jarka. M. silazeći na Cerovice, N. k moru (Kobl. II, str. 29).

Carskim patentom od 23. XI. 1554. god. nisu kastavski građani imali pravo, da u Brgudu, šumovitom dijelu Podbrega, režu kolje i granje, osim onih, koji su na tom predjelu imali posjede. Dozvoljeno je međutim svim riječkim građanima bez razlike, da se na tom teritoriju snabdijevaju drvom. – 1687. god. pritužili su se Riječani caru, da Kastavci krče šume u Brgudu i Podbregu (Kobl. II, str. 161).

Djelomična revizija granica izvršena je 1623. god. u vezi s parnicom Kastavske gospoštije protiv Rijeke zbog nekih imanja. Granica je bila ista kao i 1554. god.

1630. god. dodijeljena je jezuitskom kolegiju Kastavska gospoštija, koju su službeno preuzeli 1634. god. – 31. VII. 1632. god. car Ferdinand II. je fundaciji kontese Thonhausen jezuitima dodao jurisdikciju nad Podbregom, vinograd u Lopači i polovicu desetine sa teritorija Rijeke (Pogl. str. 117). – Jezuiti su znali, da Kastav nema pravo vršenja jurisdikcije nad Podbregom, zato ga nisu pripojili Kastavskoj gospoštiji, već su mu dali vlastiti statut (koji su 1693. god. potpisali rektor kolegija, kapetan i župan Matija Blažić). Sudbenost je bila u rukama kapetana, ali kastavski suci nisu imali pravo, da se u nju miješaju. Na čelu uprave bio je župan, kojega je birao narod, ali je polagao zakletvu rektoru kolegija. Imao je pravo suđenja u parnicama s parničnim predmetom u vrijednosti do 4 lire (Viezz. I, str. 213).

Jezuiti nisu htjeli priznati prepuštanje četvrtine od desetine samostanu augustinaca, koji ju je dotada ubirao na teritoriju Podbrega s motivacijom, da je samostan imao pravo na četvrtinu desetine na području Rijeke, kojega dio Podbreg nije više predstavljao (Kobl. II, str. 67). – Jezuitima je posjed Podbreg donosio godišnje 600 f.

1687. god. Rijeka je ponovo tražila, da joj se vrati jurisdikcija nad Podbregom, ali bez uspjeha.

1758. god. došlo je ponovo do potpune revizije granica s naznakom ovih graničnih mjesta: A. u Grohovom, B. u šumici Hamulaski, C. na brijeg Lubanj, D. s brijega na jug, E. na dolini Benas, F. u Drenovi kraj kuće Štefan, G. s one strane crkve Svih svetih, kraj ceste, H. silazeći u Škurinje iznad zemljišta Skrobonja, I. iza crkve sv. Marije u Škurinju, J. uzlazeći istočno, u šumici Host, K. na glavnoj cesti kraj sv. Ivana, L. preko nekih ruševina prema crkvi s. Croce, M. kraj ceste, koja vodi k moru, N. do mora na Rečicama kraj vinograda Lenac (Kobl. II, str. 31).

1773. god. ukinut je jezuitski red, a komisija, koja je preuzela imanja kolegija, dala je veći dio Podbrega u zakup seljacima. Kad je Rijeka s okružjem došla pod Ugarsku krunu, zahvaćen je bio pri tome i Podbreg kao nekadašnji dio Rijeke, a jurisdikciju je preuzela Severinska županija.

1781. god. konačno su Podbreg i Lopača trajno pripojeni Rijeci sa svim pravima i pripadnostima, a neđugo iza toga grad je prodao ove posjede, ali je zadržao jurisdikciju. Podbreg je tada izjednačen u svemu s ostalim riječkim okrugom i podijeljen teritorijalno između općina Drenove i Plasa. Naziv je ostao ograničen na jedan mali predio na sjevernom dijelu Drenove.

1778. god. bio je učinjen zapisnik u vezi dužnosti seljaka s teritorija Podbrega. Navode se njihovi tereti zvani bir, straža i robota. Navodi se, da je civilno sudstvo još uvijek u parnicama do vrijednosti od 100 f vodio župan. Posljednji župan bio je Petar Štefan 1799. god. (Kobl. II, str. 20).[34]

1787. god. bila je izvršena specifikacija granica sa Kastvom u vezi sa izmjerama zemljišta:

Specifica

De confini interingemente, e provisionalmente stati posti fra Podbregh e Castua soto la Inspezione del Nob. Sptt. Giudice Capitaniale Antonio Sav. De Homberg, come dellegato dal Illmo Sig. Governatore. ed intervento delli Illmi. Commisari di Adelsperg per parte di Castua, e di altri di questa Sotto Commissione per parte Fiume per potere intraprendere, e finire la prescritta Misurazione dei Terreni.

E ci sono posti li Segnali cioe della parte inferiore No. 1 in Czerovicza vicino l'Acqua, No 2 alla Lapida di Tre Croci, e due M., No. 3 all ingresso del bosco Gesovo Berdo. No. 4 Czerovicze pod Draghom, a seconda della Muraglia del Sr. de Orlando, No. 5 Baret Orlandov, e Martino Menig, No. 6 Ravan di Matino Bontich, direttamente alla Muraglia di Franco Lenacz, No. 7 terreno di Santa Croce, No. 8 Chiesa di Santa Croce verso Fiume per la stradella in giu, No. 9 Stakinzi Strada superiore, No. 10 Ledenicza alla Noghera vicino alli Segnali LL No. 11 Blasichiev Bergud, No. 12 pred Dolzen Chergnevi, No. 31 Kergnevich, No. 14 Breg pred Hosti, No. 15 Breg pred Draghom, No. 16 Breg Dragov, No. 17 Blazich, No. 18 Terra di Gio Cadmen, No. 19 Chlanacz, No. 20 Chlanacz. – Dalla parte superiore No. 21 Sant Ellena, No. 22 Strada Cablari, No. 23 Progon od Cablari, No. 24 Apresso il cosidetto puzolente Porco, No. 25 Czarova Czarova, No. 26 Strada al Giamniach, No. 27 Draga, No. 28 Grisa all'Entrata di Draga. No. 29. Progon od Benzani, No. 30 Pod Zalomnicze, No. 31 Na Verch Lomnicze, No. 32 Pred Scoteron, No. 33 Pollimalo, No. 34 Czerni Potock, No. 35 Potock u Reczinu.

Lokalitet Podbreg se ne javlja u XVI. st. (Sabl., str. 9).

Zap. sj. gr. v. 11. XI. 1637. god. Satnico. Fu eletto pre Satnico di Podbreg Antonio Blazich.

[34] Župan se spominje u vezi sa dozvolom sa sječu u aktima »Liti e controversie. Anni 1557–1778« busta S u DAR. God. 1773 »... nos vero inter reliqua acta allegabamus quod illorum Supanus ex Podbreg licentiam lignandi in eodem contentioso loco o Monasterio multo dies supplicauerit et obtinuerit.«

14. X. 1680. god. Si cerchi di riavere il Podbreg cosi pure si cerchino le scritture di Bergud e Recina, essendo fama, che siano stati ceduti con riserva di libero taglio.

1. V. 1682. god. Fu risolto che pagando i distrettuali di Podbreg la decima e venendo batezzati in questa colligiata, debbano pur far la guardia e sostener gli altri aggarvij di questa citta come s'usava per il passato.

Sentenza a morte pre stregoneria contro 14 Individui in Castua li 3 Aprile 1716. Noi Giov. Domenico Pessi I. V. D. e Capitano di Castua, Veprinacia, Moschenizza e Podbreghia con li onorevoli...

Lib. int. 65. 2. XI. 1762. god. ... due orti ed un pezzo di cosidetta oggragia parimente in Contrada scurigna nel territorio di Podbreg... confinante da tramontana col canale del torrente detto Potoch. – 79. 80. ... tutto in Scurigna superiore Territorio di Podbreg.

Test. br. 57 god. 1773. Il pezzetto nominato Peroviza nel territorio di Castua e Podbreg... suo terreno Scopovo a Podbreg. br. 109, god. 1788. Giacomo Zubetich da Podbregh.

Prot. cap. 17. VII. 1777. god. Domus jurisdictioni civitatis subjectae intra urbem et extra urbem sunt 961; dispersae vero in Pomaerijs ac territorio, exceptis Podbreg et Lopazza, 210...

Reg. atti pub. god. 1782.–1785. God. 1784. Le comunita di Castua, Veprinaz e Moschiene ricercano affine venga riparata la strada di Podbreg. – Strada Maestra sotto Castua e Podbreg – riparazione.

Lib. reg. 1797. god. Strada territoriale di Podbreg vennedo negletta-riparazione.

God. 1801. Strada detta dal Staro pubblic sino S. Luca e Podbreg

Atti mag. La strada di Drenova che dal predetto punto di riunione prosegue a sinistra sino Drenova, ondi conduce a Kablari e Podbreg e quindi al confine distrettuale di Castua.

Nagy. god. 1829. Podbreg Villa.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka, Podbreg.

Izvj. mag. god. 1851. Podbreg broji stanovnikah: 170.

Alm. fium. god. 1855. Il territorio di Fiume era tutto sassoso e disabitato ad eccezione di Podbregh e della bella tenuta di Lopaza.

Schem. 1828., 1873., 1896., 1909., 1914. god. Drenova: in filialibus: Podbreg.

El. cron. god. 1862.–1872. 129. god. 1871. Cisterna da costruirsi a Podbreg Drenova – domanda dei abitanti.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Grohovo, Podbreg, Lopaza.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima zabilježen »Podbreger confin« u protezanju preko sv. Marije u Škurinju, kapele Svih svetih, Lubanja na Rječinu (prema crti razmeđenja iz 1554. god.).

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »D. Podbrege« sjeverozapadno od Grohovog.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima naznačeno na istom mjestu »Pod Bregh«.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Podbregh« na zapadnom dijelu općine, zapadno od ceste prema Šaršonima, istočno od Kablara. – Topografskim znacima označena je visoka šuma i srednja šuma. Na istoj mapi su sjeveroistočno od Podbrega označeni »Podbreski Dolzi«, zapadno do ceste prema Lopači. – Topografskim znacima označene su oranice i nešto pašnjaka.

Kat. m. Dren. iz 1861., 1889. i 1899. god. bilježe na istom mjestu »Podbreg«.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. ima upisan »Podbregh« kao naselje sjeveroistočno od Kablara. U legendi (»Erklärung«) karte, tumače se označene granične linije, koje su tekle na spornom teritoriju Podbrega. »Roth (istočna linija): Stellt die Gränze dar so wie sie im Jahre 1554 am 23ten 9ber in Wien bestimmt wurde.

Gelb (najzapadnija linija, koja odgovara graničnim mjestima navedenim u »Specifica de confini« iz 1787. god.): Wie sie im Jahre 1788 ohne Intervenirung Castua proponirt wurde jedoch keine höhere Sanktionirung erhielt.

Grün: welche in den Cattastral Mappen angenohmen wurde.

Violet: desjenigen Territoriums an, welches das Löbl. Königl. Ungarische Fiumaner Stadt Magistratt annoch anspricht.«[35]

Pod Kostànj (g. Pod Kostànja)

Lokalitet u općinama Drenova i Kozala. Danas naziv parcela.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačen »Nad Kostain« u južnom dijelu općine, jugoistočno od Kučića, sjeveroistočno od Čelca. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. navodi »Pot Kostain« na istočnom dijelu općine, kod predjela Rečine, sjeveroistočno od Kruševog, istočno od ceste, koja vodi od Sv. Katarine prema Rečini. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i nešto vinograda.

Cat. Cos. god. 1840. br. 60, 72, 101 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Pod Kostanii, Pod Kostaniji, br. 94 den. d. loc. – Pulacs, den. d. ter. – Puli Kostanija.

[35] *Pront. V. G.* str. 235 Podbreg – Podbreg.
Cad. nat. str. 466 Podbreg, k. o. Buzet.
Sam. Momj. br. 157 god. 1588. ... contrata de Potbreg.

Kat. m. Koz. iz 1889. god. bilježi sjeveroistočno od Kruševog »Pod Kostain«.[36]

Potȍk (g. Potokà)

Naziv za vodotok koji je protjecao škurinjskom dolinom i ulijevao se u Mandrać pred lazaretom. Naziv se zadržao do danas kao obilježje ulice, koja teče iznad natkritog potoka.

Karta Rijeke iz 1897. god. ima zabilježen potok kao »Torrente Scurigna«.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačen potok kroz škurinjsku dolinu kao »Torrente di Scurigna Piovano«. Na istoj mapi su sjeverno od Mušunišća naznačeni »Dolzi pul Potoka«.

Kat. m. Rijeke iz 1842. god. bilježi »Torrente Scurignia« u toku od ceste della Germania do Mandraća, a s istočne strane mu pritječe iza tvornice duhana »Torrente Braida«. Na istoj mapi proteže se od raskršća ceste della Germania i Vicolo del Molino na sjeveroistok »Vicolo del Potok«.

Sit. Karte karta iz 1853. god. ima naznačen »Skurigna Bach« s pritokom s Brajde.

Kat. m. Rijeke iz 1861. god. bilježi škurinjski potok kao »Fiume comune«, a na istom mjestu, gdje je naznačen na mapi iz 1842. god. »Vicolo del Potok«, navodi »Vicollo del torrente«.

Potok se pod tim nazivom javlja već u XVI. st. Duž »fosso del potoch« pružali su se pašnjaci, vrtovi i šume raznih vlasnika (Lib. di Not. 1524.–1536). – 1582. god. spominje se »omeiach« Gašpar Knežića kraj »fossa del potoch«, na njegovoj desnoj obali na lokalitetu Šumber na kraju škurinjske doline vinogradi Ambroža Scorpija i Ivana Desina (Sabl. str. 19).

[36] *Statut kastavski* god. 1490. Kapitul 49. Jošće imamo zakon od toga fruta ča jest va tom kostanjevu svetoga Jakova (v) kunfine kastavsken: ... Kapitul 50. Rečeni gospodin opat jest na svako leto od tega kostanja tema sucema i satniku u Kastvu dužan dati svakomu jedan star kastavske mere, jere su ti njemu dužni svoju oblastu pomagati suprot svakomu, ki bi činil škodu u rečenom Kostanjevu. – *Top. Z. I.* Pod Kostanje, predjel (Dolja).

Šam. Momj. br. 5, 16, 22, 73 god. 1584 contrata de Satgne costagne. Br. 35 god. 1584 contrata de Velli costagne. *Cad. nat.* str. 394 Kostanjevo, k. o. Lazaret (Koper) str. 18 Kostanjica k. o. Kostanjica (Poreč).

Fr. a. p. Potkostanj. Molto ovvia e la formazione del nome di Costagno come si chiamo la villa sino alla fine del sec. XVI in Castanievizza o Castainizza. – Kostanj, Castagno, Castaneum. Una delle maggiori ville medievali della polesana fiorente ancora nel sec. XVI. Sorgeva nei pressi di Altura. La chiesa fu denominata dai slavi s. Maria Castaniovizza. Vicus Castaneus (1150) de vico Castaneo (1180). Da »castaneus«.

Gr. Top. Cit. Kastanj – Punta Castagneda o Castagnia – anche valle omonima. »Item unam terram in valle Castanetum, quae confinat cum tugurio. (»vigor«) Bertognae (doc. 1414, Tom. 255). *Gr. Stud. top. istr.* Castagnia (sulla carta militare Castagneda) punta presso Cittanova, dove crescono rigogliosi castagni. Istria: Castagna (Gris. e Valle), M. Castagneri (Buie), M. Castagner (Pola).

Lib. int. 65. 2. XI. 1762. god. ... due orti ed un pezzo di cosidetta oggragia pavimento in contrada Scurignia nel Territorio di Podbreg confinante da levante, sirocco e Bora colle Strade pub^cc^ e da Tramontana col canale del Torente detto Potoch. Item una altra ogragia sita sotto la chiesa di beata Vergine in Scurignia, confinante da tutte le quattro parti con strada publica. – 48.

29. VI. 1773. god. ... batta lainter, e da siroco col Pub^co^ canale detto potoc.

62. 1. XII. 1773. Vigna e bosco del Nob. sig. Saverio de Orlando, da siroco col pub^co^ canale osia d^to^ Potoch.

Fium. Čom. D. god. 1787. No. 39. Ein Dre^m^ kod Potoka od Lazaretta genannt. No. 40 Ein ... na druge Štrane od Potoka.

Lib. cat. Br. 668. god.1825. Denominazione della strada: Vicolo del torrente Scurigna aliter Potok.

Rapporto della commissione per la nuova nomenclatura delle vie god. 1916. Per eternare la memoria di Roberto Whitehead a qual uopo si presenta il miglior modo di denomirare una via in suo onore e precisamente quella che si estende dalla Via Germania verso il Potok (ora via Goldoni).[37]

Prîncipovo (g. Príncipovega)

Lokalitet na istočnom dijelu općine Drenova. Danas mali predjel južno od Grohovog. Naziv pamte samo još najstariji ljudi.

Kat. m. Dren. iz 1842. ima naznačeno »Principovo« jugoistočno od Grohovog uz desnu obalu Rječine. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.[38]

[37] *Šam. Momj.* br. 41 god. 1584. ... contrata de Potoc. – *Gr. Nom. loc. Is.* Potocina – dallo sl. – torrentello (comune censuario di Corte d'Isola). – *Gr. Top. Um.* Potocco- è il corso d'acqua più rilevante del comune. Scende dal Buiese (Val Cavresana), attraversa il territorio umaghese e al casale Spinèl si biforca; un ramo sbocca nel porto presso la città, l'altro a Pozzuoli. Anche Patocco. È probab. un adattamento it. dello slavo potók – torrente. C'è chi invece lo fa derivare dal lat. potus, it. poto – il bere, ad Umago, bicchiere (Divari). – *Gr. Ter. geogr.* Patòc, patòcco, potòc, potòcco – parola slava per torrente. Pòtoc de Carpano (Albona). – *Top. Z. I.* Potok, potok (Umag).

Skok, Pril. is. Potok dolazi u latinskim dokumentima kao terminus za grabe i potočiće. (U dubrovačkim dokumentima latinizirano patagum, -cum, potochum, Jireček, Romanen I 91. Isp. i Nast. Vj. XXIII 658 i Mažuranić, Prav.-povj. rj. 1052. Imena mjesta navodi Mikl. br. 478.) Ne zna se, prema tome, misli li se u darovnici Petra Crnoga a. 1086 (Rački Doc. 144) usque ad potoch apelativ ili naziv. Ali već g. 1158 spominje se kod Srinjina u Poljicima iuxta torrentem nomine Potoch ne kao apelativ, nego kao geografski naziv. Tako isto a. 1205 (Sm. II 86, III 52, IV 511, VI 571, X 445, XI 35) rivus qui dicitur Potoch kod Nina. Jelić (Vjesnik hrv. arh. dr. N. S. III 80) ima još iz rogovskog arhiva a. 1436: Potoch, incipiendo a confinibus ville Blachiane in dicto Potoch, fare costruere, aptare et tenere panteras videlicet sclabonice vadilla, et ibi retia ponere.

[38] *Pront. V. G.* str. 242 Principi – Principi – *Cad. nat.* str. 351 Principi, k. o. Jurdani (Opatija). – *Top. Z. I.* Progon, uvalica (Vel. Srakane).

Progòn (g. Progòna)

Naziv, koji se javlja u općini Drenova. I danas se upotrebljava u značenju oznake za malu stazu, kojom se tjera stoka.

Spec. conf. god. 1787. 23. Progon od Cablari, 29. Progon od Benzani.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Progon Benzani« sjeveroistočno od Benčana, sjeverno od Kablara.[39]

Rakovica

Manji vodotok na sjevernom dijelu općine.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačen »Scollo Rakovicza«, koji se izlijeva u Rječinu. Vodotok izvire na južnom dijelu Lopače i protječe njenom istočnom stranom.

Rêbar (g. Rebrè)

Lokalitet u općini Drenova i u srednjem dijelu općine Kozala. Danas naziv za strmi teren.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. navodi »Rebar« na istočnom dijelu općine, sjeverno od Grohovog, jugoistočno od Lubarića, zapadno od ceste za Lopaču. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. bilježi »Rebar Dolnji« i »Rebar Gornji« sjeverno od Dolnjeg Dola, sjeverno i južno od Diminićevog, koje se proteže kao uski pojas vinograda i voćnjaka između šuma obiju »Rebara«, istočno od ceste, koja vodi od Belvedera prema Rastočinama. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Cat. Cos. 1840. god. br. 216, 27. 28, 29 Den. d. loc. – Dool, den. d. ter. – Sgornij Rebar na Dool, Rebar Comunade, – Rebar sgora velle Gromacse, – Sgornija Rebar nad Dool, – Rebar nad Dolacs, Rebar nad Dool. Br. 27, 26. 18 den. d. loc. – Rastocsine, den. d. ter. – Nad Sebastianskem Rebar, – Rebar nad Kalich, Rebar, Dolnija Rebar Diminichiva, Rebar nad Kallich. Br. 153 den. d. loc. – Mikacseva Draga, den. d. ter. Rebar pod Kalich. Br. 121 den. d. loc. – Calvario, den. d. ter. – Volijak Rebar.[40]

[39] *Skok, Slav. rom.* str. 108, 120. 137 (otok Ugljan). U istom kunfinu nalaze se još dva Progona. Ovaj naziv označuje »put (klanac), kojim se goni stado«. – (Veli otok). I ovdje ima istih toponima kao i na Ižu. Primjer: naziv njive Progon »prolaz za stoku«. – Naziv potoka Progon »puteljak za stoku« vidjeli smo i na drugim otocima zadarskog arhipelaga. – *Maž.* str. 1167 Progon m., l. actus pecoris, put stranputica, kojom se gone životinje... Međa teče: »sa zmorca progon opći«. 1426. Baška. š. 126. Značenje l. Izp. i Staat. Serb. II 29 o »progonu« u srpskoj državi, pravu prolaza pastira sa stadom sa zimišta na ljetište i obratno.

[40] *Rački*, str. 96 U XVIII. st. javlja se na sušačkoj strani »Rebar«. *Štef. Glag. not. prot.* Teštament Mateta Matkovića 1603 v teretoriji graduskom, v Dolu... Pušćam ... jedan bakon zemlje v Rebre ... – Teštament Edreta Kurelića 1638 v Dolu. ...Pušćam... pol njive pod Rebar...

Pront. V. G. str. 249 Rebar B. – Costa di Ponecchio, Rebar vrh – Rebar. – *Gr. Nom. loc. Mug.* Comune censuario di Plavia, Bransa Rebar – probab. d'origine slava

Redić (g. Redić)

U općini Drenova javlja se ovaj naziv kao »Redi« a u općini Kozala kao »Redić«. Još danas se naziv redić čuje kao oznaka reda u vinogradu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Dugi Redi« na južnom dijelu općine, sjeverozapadno od Marburga, istočno od Kučića. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Cat. Cos. god. 1840. br. 96, 98, 195 Den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Redich, Pod Redichi.

Sād (g. Sāda)

Naziv, koji se često javlja u okolici Rijeke od XVI. st. dalje, često i u općini Drenova. Danas dosta veliki predjeli u gornjoj i donjoj Drenovi.

1545. i 1546. god. spominje se jedna brajda u Dragovi marinovoj i imanje sa šumama kestenja zvano »Sad in Adamovich« na lokalitetu »Reiecho« (Sabl. str. 25). Sablich misli da je u XIX. st. Sad ili Sadić značio nasad, dobro ili malo polje odijeljeno od glavnog posjeda.

Test. br. 157 god. 1771. ... un pezzo di vigna nominato Sad confinante la vigna principale.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Sad Klanzi« veliki lokalitet na južnom dijelu općine, jugoistočno od Podbrega, zapadno od Mogarića, istočno od ceste prema Šaršonima, zapadno od ceste za Podbreg. – Topografskim znacima označene su oranice, pašnjaci i nešto vinograda. Na istoj mapi, na istočnom dijelu općine naznačen je »Sad«, sjeverozapadno od Grohovog. – Topografskim znacima označena je srednja šuma. Na istoj mapi, na sjeveroistočnom dijelu općine, zabilježen je »Sadich« sjeverno od Grahovog, zapadno od ceste za Lopaču. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Cat. Cos. god. 1840. br. 72, 99, 68, 95, Den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Sadich, br. 72, 153 den. d. loc. – Mikacseva Draga, den. d. ter. – Sadich, br. 96 den. d. loc. – Pulacs, den. d. ter. – Sadich puli Gaja.

(difesa in pendio?). Mali reber – dello slavo – piccolo pendio. – *Gr. Top. Mar.* Truscolo (Truške) Contrade e campagne: ... Riva (Reber) ... – *Laszowsky*, str. 28 1538. Isprava pisana u Pećnom ... Od toga mednika u treti ravno greduči rebarjom ter u hrast, a na hrastu križ, a od toga hrasta doli do potoka, a od potoka drugu rebarju gori greduči na ledinu ... – *Hirc*, god. 1883. (Bakar). Lievu stranu grada i zalieva obrubljuju vrhovi Turčina Klančina, Grbin, Rebar ... Preko vrha Rebra i njegovih susjeda uzdiže se Lujzijana, vodeć preko gorskoga kotara u Karlovac. – *ARJ*, sv. 53, str. 800 1. Rebar, rebra, m. a. gorsko rebro, brijeg, visina, uzbrdica, obronak. 2. Rebar, rebra m. brijeg bez rasline. Na Rijeci zabilježio Pilepić. 3. Rebar, Rebra m. topogr. naziv. – a. ime zaselka u župi Podstene, distrikta Brod na Kupi u Hrv. – b. livada kod Lepavine u koprivničkom kotaru u Hrvatskoj. – vrt kod Bakra u Hrvatskom Primorju.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: Grohovo (Sadi) ... Sadati...[41]

Sanbùrin (g. Sanbùrina)

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Drenove. Naziv još označuje iste predjele.

Franz. Land. karta iz 1801. god. navodi »Samburin« jugozapadno od Kučića.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Saburin« sjeverno od Čelaca, južno od Kučića. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci. Na istoj katastralnoj mapi označen je »Sanburin« i sjeverozapadno od Podbrega, zapadno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Grunt. knj. god. 1782.–1810. list 230 Drenova ... San Burin, ... alienato San Burin.

Sinčin (g. Sinčina)

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Danas naziv predjela u Gornjoj Drenovi, prema Kablarima.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Sinczin« sjeverozapadno od Klanaca, južno od Podbrega, zapadno od ceste, koja vodi od Kučića prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

[41] *Rački*, str. 97 U XVIII. st. spominje se na području Sušaka »Sadić puli Kapića«. – *Laszowsky*, str. 28 1591. god. u Grižanu Ivan Gluščić prodaje komad vinograda Stipanu Kovačeviću... proda Ivan Gluščić jedan kus trsja ko se zove Sadić pod Zasad. – *Strohal*, Not. knj. 42. Promina Matija Topolića i Petra Fugošića. 1639. god. ...njega darmun, ki je v Sadinji... 152. Tištament Luki Kirinčića. 1642. god. ...pušćam moje brajdi i sad, ke su v drazi. – 216. Promina Matija Topolića. 1643. god. ... njega zemlju na Volaci, ka se zove Zasad... – *Štef. Glag. not. prot. 33.* Taštament Šimca Šivčića. 1599. god. ...Pušćam oltaru svete Marije u Brudu pod Sad njiva... – *Koš. Glag.* 22. 1652. god. Utrine... Sada pušćam sadić v Sačicah (»sadici Sačicah«). U tal. prijevodu: sadich sacicag« što je dokaz, da prevodiocu nije bio jasan smisao teksta. – 24. 1660. god. Punta Križa, ...Ogradicu, ka je zgora sada... – *Nem. Čak. St.* sādina, solum arboribus consitum, g. sādini. – *Pront. V. G.* str. 253 Sadići – Sadici (na Cresu). – *Skok*, Rom slav. str. 75, 205, 208. Na Škardi je rt Sadina, augmentativ od Sad, koja riječ dolazi kao toponim na Krku nebrojeno puta. – (Govori o Hvaru). Nazivi za uzvisine, koje susrećemo često na kopnu, augmentativ Sadine od sad, koji se često upotrebljava na Krku kao naziv za obradive čestice. – (Govori o Sadu). Prvobitno je značenje »mlad vinograd«. Potvrđeno od XV. vijeka. *ARJ* sv. 60, str. 429, 443 Sad, mjesto na kojem je nešto posađeno (na pr. vrt, voćnjak, vinograd, rasadnik, rasad, usjev); ono, što je posađeno te rodi; plod, voće. Nalazi se u svim slavenskim jezicima. – Sad, mlad vinograd; pastino, vigna novella; nova vinea – Novo što posađeno osobito vinograd... s potvrdama iz Vuka i Daničića, koje se dalje navode. Najstarije su potvrde iz XIV. vijeka. – Sadić, m. dem. od Sad; mali nasad. – *Maž.* str. 1279 Sad, m. l. plantatio, napose vinea recens, nasad; po tom možda i vrt; od glag saditi. – *Top. Z. I.* Sad, uvala (Medulin).

Skòpovo (g. Skòpovega)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. Danas predjel kod Kablara.

Test. br. 67. god. 1773. Mateo Cergnar... suo terreno Scopovo a Podbreg.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Na Scopoven« jugozapadno od Kablara. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i nešto vinograda.

Skrìvanac (g. Skrivancà)

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Naziv još živi, označuje predjel na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Skrivanacz« sjeveroistočno od Klanaca, sjeverno od Mogarića, jugoistočno od Podbrega, jugozapadno od Lubanja, zapadno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima je označena visoka i srednja šuma.

Solnjaki (g. Solnjakà)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenova. Danas predjel na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Na Solniaki« južno od Pleša, sjeverno od Podbreških Dolaca. – Topografskim znacima označene su oranice, vinogradi i voćnjaci.

Stàjica (g. Stàjic)

Lokalitet u općini Drenova. Danas mjesto iznad Podbrega, na uzvisini.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Staicza« na sjevernom dijelu općine, sjeveroistočno od Uglenika, zapadno od Lopače. – Topografskim znacima označene su livade i pašnjaci.[42]

Škriljèvac (g. Škriljèvca)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. Naziv danas označuje predjel na istom mjestu.

Kat m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Skrilievacz« sjeverozapadno od Podbrega, sjeveroistočno od Kablarskih Dolaca, istočno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci.[43]

[42] *Pront. V. G.* str. 271 Staica – Staizza.

[43] *Šam. Momj.* br. 83, 92 – XVI. Skerelevac – contrata Scherleuaz (danas Škrljevac). *Cad. nat.* str. 242 Škrljevac, k. o. Boršt (Koper), Škrljevec k. o. Krkavce (Koper).

Škrpel

Lokalitet na srednjem dijelu općine Drenova. Danas nepoznat.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Skerpel« sjeverno od Mogranića, južno od Podbreških Dolaca, istočno od ceste, koja vodi od Drenove prema Podbregu. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.[44]

Škûdarovo (g. Škûdarovega)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. Danas još naziv predjela u Drenovi.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Na Scudarevo« na južnom dijelu općine, jugozapadno od Terčevog sela, sjeverno od Kučića, zapadno od ceste prema Kablarima. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Štergulin

Lokalitet u općini Drenova. Danas se više ne upotrebljava.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Stergulgin« na srednjem dijelu općine, jugozapadno od Podbrega, jugoistočno od Paterskog, istočno od ceste prema Kablarima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[45]

Štêrna (g. Štêrne)

Lokalitet u općini Drenova i Kozala. Naziv se još i danas javlja, ali nije vezan uz određeni lokalitet.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Na Sterne« na južnom dijelu općine, na lokalitetu Kučići, istočno od ceste, koja dolazi od Škurinja. Topografskim znacima označen je vinograd.

Cat. Cos. god. 1840. br. 51., 193., 40., 57., 58 Den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Vert puli Sterne, Dolaz pod Sternum, Nad Sternum, br. 101 den. d. loc. – Pulacs, den. d. ter. Puli Sterne, br. 69. den. d. loc. – Crassa, den. d. ter. – Puli Sternicze.[46]

Têrčevo (g. Têrčevega)

Lokalitet na južnom dijelu općine. Još i danas naziv naselja.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »Terzevo Sello« sjeverozapadno od Podbrega.

[44] *Ag. Cor.* Skarpel – scalpello.

[45] *Viezz.* Istr. 212 Drenova era divisa nella vigna superiore ove si trova una casa, el bosco detto Stergulin e uno più piccolo detto Ciarovo.

[46] *Fr. a. p.* Sternina, bosco tra M. Bussoler e villa Scattari ossia Vico Urbano. – *Dor. Kastav,* Lokvu ozidanu, ali nepokrivenu, narod zove »kal«, a kad je ozidana i pokrivena, onda je to »šterna«. – *Pront. V. G.* str. 275 Sterna – Sterna. – *Cad. nat.* str. 25 Šterna, k. o. Šterna (Buje). – *Top. Z. I.* str. 140 Štirna. naselje (Kopar).

Nem. Čak. St. stêrna, puteus, g. stêrni.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima naznačeno »Terzevo Sello« na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. navodi »Tercevo sello« na južnom dijelu općine, zapadno od crkve sv. Marije, jugoistočno od Frkaševog, sjeveroistočno od Škudarevog. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Drenova appartengono: ... Tercevoselo.

Tẽza (g. Tẽze)

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Drenova i na jugozapadnom dijelu općine Kozala. Naziv se još uvijek javlja kao oznaka za ravninu, odnosno manju čistinu obrubljenu stablima.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Tesa« na sjeveroistočnom dijelu općine, južno od Lopače, zapadno od ceste prema Lopači. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i pašnjaci.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. ima zabilježeno »Tesa« na jugoistočnom dijelu lokaliteta Rastočina, istočno od ceste, koja od Belvedera vodi prema Rastočinama. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Cat. Cos. god. 1840. br. 216 den. d. loc. – Rastocsine, den. d. ter. – Rebar na Tese.[47]

Uglenikì (g. Ugleniki)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. Danas naziv predjela.

Jos. Land., karta iz 1784. god. bilježi »B. Uglenik« sjeverozapadno od Lubanja.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Ulgeniki« sjeverozapadno od Pleša. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i nešto pašnjaka.[48]

Valisica

Lokalitet na sjevernom dijelu općine. Naziv je nestao.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Vallisicza« zapadno od Podbreških Dolaca, sjeveroistočno od Podbrega, istočno od ceste prema Šaršonima. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Vêli Vřh (g. Vêlega Vrhă)

Lokalitet na istočnom dijelu općine Drenova. Još i danas naziv za brijeg na istom mjestu.

[47] *Gr. Ter. geog.* Voci relative alle abitazioni ed agli aggrupamenti umani: ... Tesa (Capodistria) – (attigiae), capanna soffitta di casa rustica, adibita per lo piu a fienile.

[48] *Top. Z. I.* Zagrob, uvala (Budva) Ugljeničina.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Velli Verh« jugoistočno od Mogarića, istočno od Perovca, jugozapadno od Grohovog, istočno od ceste prema Lubanju. Topografskim znacima označeni su pašnjaci i oranice.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. bilježi »Veli Verh« južno od Grohovog, sjeverozapadno od Gradišća, sjeveroistočno od Dorića.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačen »Veliki Verh« na istom mjestu, južno od Grohovog, sjeveroistočno od Dorića.[49]

Vrti

Vrlo raširen naziv za oznaku zemljišta. Naznačen kao lokalitet na katastralnim mapama Drenove i Kozale. Javlja se i danas, ali nevezano uz određeni lokalitet.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Vertichi« na južnom dijelu općine, istočno od Kučića, jugozapadno od Brdina, zapadno od ceste, koja vodi iz Kozale za Drenovu. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. ima zabilježeno »Verti« na zapadnom dijelu općine, južno od Rastočina, zapadno od ceste, koja vodi iz Belvedera prema Rastočinama i Škurinji. – Topografskim znacima označen je vinograd.

Test. 30. XII. 1594. god. ... le luchi chiamato Verti.

Fium. Com. D. god. 1787. No. 33 Garten Vert genannt. No. 206. Eine Wiesen Zad Vertom genannt. No. 265. Dreter pod Vertom.

Cat. Cos. god. 1840. br. 18, 28, 23 den. d. loc. – Rastocsine, den. d. ter. – Va Vertu, Pod Verti, Vert sdola Kuche, br. 66 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Med Verti, br. 68. 67 den. d. loc. – Belleni, den. d. ter. – Verti okoli Kuche, Vert okoli Kuche, br. 94, 207 den. d. loc. – Pulacs, den. d. ter. – Vert puli Kuche, Vert krai Kuche, br. 7 den. d. loc. – Zenicovich, den. d. ter. – Vert pod Kuchum, Vert pred vrati, br. 49, 51, 67, 193 den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Vert za Kuchum, Vert pulli Sterne, Vertich puli Quadra, Med Verti, Vert okoli Kuche, br. 35, 42 den. d. loc. – Belveder, den. d. ter. – Vert za Kuchum, Vert sprida i sada Kuchie, br. 114 den. d. loc. Volijak, den. d. ter. – Vert pred vrati.[50]

[49] *Belar,* god. 1895. Westlich über den sanften Sattel, welcher ein förmliches Plateau bildet, erhebt sich über 50 Meter der Veli vrh, das Gradišće. – *Groh.* br. 8 od 9. I. 1914. Šal san malo dale va onu velu cestu, ka peja mimo negdašnjega »Posranega klanca« pak san čital »Via Michelangelo Bonarotti« ... Da su kavali kamiki za njigovi sveci na Velen Vrhu, aš va to vreme ni još bila kava oprta ni tamo ni na Kruševo. – *Cad. nat.* str. 11 Veli vrh, k. o. Momjan (Buje). – *Pront. V. G.* str. 289 Veli vrh – M. Grande. – *Top. Z. I.* Veli Vrh, naselje (Pula).

[50] *Šam. Momj.* br. 104 loco Veli vert, br. 162 god. 1588. contrata de Potverti. – *Koš. Glag.* br. 27. god. 1665. tarsea ka je va Vartlinah. *Gr. Top. Ver.* Vert – vrt, slov. – orto, dal lat. hortus. Non mancano topon. consimili nelle nostre regioni. – *Cad. nat.* str. 192 Vrt, k. o. Šumbreg (Pazin).

Vȓtina (g. Vȓtine)

Lokalitet, koji se javlja na istočnom dijelu općine Drenova i naziv, koji se javlja u općini Kozala. Danas još poznat, ali bez veze uz određeno mjesto.

Na popisu imanja Ivana Logara, koja su se protezala od Dražice do Sv. Katarine, naznačeno je u Lib. Civ. 1544.–1546. god., 29. IX. 1546. god. »un altro pezo chiamato vertina – duc 1« (Sabl. str. 26.).

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Vertina« uz desnu obalu Rječine, sjeveroistočno od Lubanja, zapadno od ceste, koja vodi od Grohovog prema Lopači. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[51]

Vreteno

Lokalitet na istočnom dijelu općine Drenova. Danas nepoznat.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima zabilježeno »Vreteno« uz desnu obalu Rječine, istočno od ceste, koja vodi od Grohovog prema Lopači. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[52]

Vrhȁk (g. Vrhkȁ)

Lokalitet na južnom dijelu općine Drenova. Danas naziv većeg brdovitog predjela.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima zabilježeno »Verhak« južno od Terčevog sela.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi »Verhak« jugoistočno od Terčevog, sjeverno od Brdina, jugoistočno od crkve sv. Marije, istočno od ceste za Podbreg. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.[53]

Žūkovac (g. Žūkovca)

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Drenova. Naziv danas označuje predjel na istom mjestu.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. ima naznačeno »Zukovatz« sjeverno od Kablarskih Dolaca. – Topografskim znacima označena je visoka i srednja šuma.[54]

[51] *Račkí*, str. 205 Oko polovice XVIII. st. sagradiše Kostrenjani prvu crkvu na terenu »Vrtine«, zemljištu Plase. – *Gr. Top. Ver.* Vertine (– ortisei, anche Farnei) a S. Antonio di Villa Decani. – *Cad. nat.* str. 410 Vertine, k. o. Sv. Anton (Koper). – *Pront. D.* str. 639 Vertine – Vertine.

[52] *Cad. nat.* str. 258 Vretenari, k. o. Pićan. – *Nem. Čak. St.* vretèno, fusus, axis crepitaculi, g. vretèna. – *Maž.* str. 1608 vreteno, n. fusus, njem. Spindel. izp B. I. (i Belost.) spominju još značenja: lat. cochlea, na vinskoj preši (tiesku) sprava: v. vreteno prešno ili preslica prešna; v. melinska os o kojoj se u mlinu kolo obraća, ali mislim zapravo i drvo, o kojem se žrvnji obraćaju, pak volva: v. kolovratno... U pravnih izvorih hrvatskih od najstarijeg doba dolazi rieč kao oznaka prostorne mjere, očito od pomisli na vreteno, okolo kojega je omotano mjerno uže, mjerna vrv, verižica i t. d. ... navlastito u primorskih stranah bilo je »vreteno« jamačno od prilike sedmi ili osmi dio bečke rali po 1600 □.

[53] *Pront. V. G.* str. 291 Verhek – Monticello.

[54] *Cad. nat.* str. 209 Žuknica, k. o. Mala Kraska (Plomin). – *Top. Z. I.* Žukvica, uvalica (Cres).

III. DIO: OPĆINA PLASE

Općina Plase obuhvaća jugozapadni dio riječkog distrikta. Graniči s juga morem, s istoka užim gradskim teritorijem i općinom Kozala, a sa sjevera sa općinom Drenova. Zapadna granica bila je zatvorena kastavskim područjem. Na tom zapadnom graničnom pojasu zabilježene su tokom historije Rijeke česte i znatne teritorijalne promjene.

Anderlovac

Lokalitet (brijeg) na jugoistočnom dijelu općine Plase. Naziv je nestao.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Anderlovaz«, sjeverno od Brajde, sjeverno od ceste za Trst, odnosno za Ljubljanu.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačeno »Anderlovacz«, sjeverno od Brajde, na južnom kraju škurinjske doline.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Anderlovatz«, sjeverno od Nad Lazaretom i istočno od Mušunišća, sjeveroistočno od Strange. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i niska šuma.

1628. god. poklonio je riječki liječnik Ivan Antun Petrarlo sa ženom Marijom svoje zemljište Anderlovac iznad Brajde crkvi bl. dj. Marije od Karmena, koju je podigao u Drenovi (Kobl. III. 279).

Test. br. 83, god. 1695. (Oporuka Monike Barčić) ... situata nella Contrada di Drenova con la sua vignia dotale chiamata Anderlovaz posta nella Contrada sopra le Braide.

Fium. Com. D. god. 1787. No. III ... nach der Fiumara, auf den Calvariberg Lopascher Strasse in den Potok Rastocsina über den Berg Anderlovaz über die Škuriner Strasse auf den Berg Rujeviza. – No. 265. Ein Dreter Szelinari pod Anderlovaz Grisi genannt.

Jos. Land. Militärische Beschreibung von Provinzial-Croatien, Sect. 42, No. 8 Fiume. U opisu Rijeke navodi, da grad leži duboko na podnožju strmog brda Belvedera i Anderlovca, s kojih se može na nj pucati.

Grunt. knj. list 159 god. 1796. in Pod Anderlovzen. l.136 god. 1890., 151 aquistato in Braida nominato Anderlovacz, l.326,250 Terreno in Pod Anderlovzen, l.301, 414 aquistato Anderlovaz.

Barêdi

Naziv, koji se javlja u općini Plase i Kozala. I danas još naselje i oznaka za zapušteno zemljište.

Naziv se javlja već u XV. st.

Lib. Civ. I 19. II. 1439., 22. VIII. 1449. ... baretum a Coxala, str. 284. ... baretum cum clivariis positis in Scurigna, str. 484. ... baretum & olivarii in Crassi, str. 726 ... Baretum cum terreno juxta vallem que dicitur Cecilina.

1531. i 1532. god. javlja se u kancelarskoj knjizi lokalitet Celech (Čelca) i na njemu »bared o neresina«, koju Mavro Obad prodaje Nikoli Kučiću (Sabl. str. 25).

Lib. int sv. A list 194, 22. IX. 1781. god. Vigna ... in questo Teritorio nella contrada delle Cosalle ... uno a lei appartenente Boschetto detto Baredo superiore ... un altro Boschetto detto baredo inferiore.

Spec. conf. god. 1787. 5. Baret Orlandov.

Cat. Cos. god. 1840. br. 59 den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Barede, br. 196 den. d. loc. – Belleni. den. d. ter. Baredisce puli Kapelicse.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Baredi« sjeverno od lokaliteta Spirovo, sjeverno od crkve sv. Marije, istočno od škurinjske ceste. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. bilježi »Baradi« zapadno od Belena, istočno od Rošića, zapadno od ceste sv. Katarine – Pulac. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.[1]

Baredìne (g. Baredīn)

Lokalitet, koji se javlja u općini Plase i u općini Kozala. Danas još naziv naselja »Barèdice« jugoistočno od Pilepića i naziv za zapuštenu, nekad obrađenu zemlju.

[1] *Ant.* str. 213 Na području bivše Kastavske gospoštije spominje se 1662. god. (isprava pisana u Kastvu) »bared ka se soue belauina«, te »Bared ka polexi ua ouim cunfinu Bergude«. – Iz isprave na talijanskom jeziku očito je, da »bared« (baredo) znači »terra inculta«, t. j. neobrađena zemlja. – *Man.* str. 128 God. 1743. zapisan je pravni posao oko »baredi imenom Grubichieua«, a 1744. god. »bared i dolacz od precastnega capitula Castauskega«. God. 1839. navodi se u Veprinačkoj općini »bared va Ivanchievem«, »bared va slebe«, »Bared va Bocine« i t. d.

Šam. Momj. br. 8 1584. god. ... un pezeto di baredo et prado; br. 45 1584. god. ... vigna cum baredo; br. 93 1619. god. ... vigna in baredo. – *Gr. Nom. loc. Mug.* Comune censuario di Scoffie o Albaro. Baréi o Barédi (Baréti) – da baro – macchia, cespuglio. Nome locale molto comune in Istria e nel Veneto, con parecchie varianti (Olivieri) campo in baré – non coltivato, lasciato in abbandono. – *Gr. Ter. geog.* Voci relattive ai vari gradi e specie di coltura e vegetazione alle regioni artificiali e loro limiti. Bare o baredo, bari (Rovigno) – luogo piantato a bari, a cespugli. Baro – fondo algoso (Baro – cespuglio), quindi abbandonato, incolto.

Gr. Top. Ver. Baré (Bareto) ... anche baréo (Umago) e baredo (Pirano), a Rovigno e Dignano vedorno. Toponimo comunissimo in Istria, anche nelle forme Baréi e Baredine. – *Gr. Top. Mar.* Contrade e campagne: Barede, Baredine. – *Gr. Top. pis.* Baredi – Vedorna o Vidorna – campagna p. la stazione ferr. di Pisino – Vedorno o vadurno a Dignano, e Rovigno – luogo incolto; barè a Capod., barèdo a Pir., Barèo ad Umago. Bosco Vidorna, Mompaderno (Parenzo). – Spominje se i u Gr. Top. Cit., Gr. Nom. loc. I., – *Nem. Čak. St.* Barèta, apex g. barèti, bàred – agri cessatio, g. bàredi.

Fr. a. p. Paredine – forma slava della voce dial. istr. »Baredo« per terreno sterile, incolto. Toponimo non infrequente nella Polesana, a Medulino e a Promontore vi sono loc. di tal nome con terreni pascolativi: Baredo. Da »baro« in ven. »macchia« cespuglio. (Olivieri: Saggio »Barros« landa incolta ove crescono cespugli ... »barros« (gall.) buschisches Ende, Schopf. – *Pront. V. G.* str. 160 Baredine – Baredine, Baredine di sopra, Baredine di sotto. – *Cad. nat.* str. 8, 490 Baredine Gorinje, Baredine Dolinje – k. o. Krasica kod Buja, Baredine – zaselak kod Šaleža (Buzet).

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Baredina« sjeverozapadno od lokaliteta Selce, južno od Nad Škurinja, istočno od škurinjskog potoka. – Topografskim znacima označene su oranice. – Na istoj mapi zabilježen je drugi mali lokalitet »Baredina« zapadno od Špirovog. – Topografskim znacima označeni u vinogradi i voćnjaci.

Cat. Cos. 1840. god. br. 34 den. d. loc. – Belveder, den. d. ter. – Baredine.[2]

Brdari (g. Brdari)

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Plase, i danas još označuje uzvisinu.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Berdari« na najzapadnijem dijelu općine, južno od Bontića, sjeverno od Kantride, sjeverozapadno od Cerovica. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Medj. Pl. god. 1851. 7. ... uz zavojak jednoga puta, koji od morskoga kraja Cerovica k kućami Berdari pelje, u daljini od naprimier 170 hvatov proti kučami Berdari, do medjaškog miesta, koji sa jednim prirezanim kamenom sa br. VII ubilježeno jest. 8. Od avde ide medja uz zavoje ovog puta kod kuća Berdari koje pod madjarskim primorjem ostaju memo, do miesta gde se ovaj put deli i na lievo k kučami Lenzi na desno pako proti Gablari se obrača.

Naziv je možda u vezi s obiteljskim imenom. – 25. X. 1639. god. augustinski samostan potsjeća nasljednike Francesce Berdarina na zavještaj od 1000 dukata, koji je ona samostanu učinila (Arh. aug. str. 60.).

Test. br. 1 4. V. 1666. god. čine oporuku »Franc. et Cintia Berdarini«, br. 2 132 1670. god. oporuka Gioanni Berdara.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Lenaz Berdari« sjeverno od Sv. Martina, jugozapadno od Bontića. Lokacija odgovara točno opisu u Medjašnom popisu.

Prvi se od ove obitelji spominje u Rijeci Franjo Berdarini, trgovac i gradski vijećnik god. 1593., a sudac god. 1609. Obitelj je imala kuću u ulici S. Tre Re u gradu i grob u crkvi sv. Jeronima (Kobl. III, str. 150).

Brkinovac

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Plase. Naziv je nestao. »Brkini« zovu u Istri Slovence, koji su se naselili u hrvatski kraj.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačen »Berkinovatz« kao veći lokalitet istočno od Ferera, južno od Žleba, sjeverozapadno od Krnjevog, istočno od ceste za Šaršone. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci.

[2] *Gr. Top. Cit.* (govori o Mirni) Ha dapprima un carattere torrentizio; nei pressi della localita Tomassin si riuniscono le acque della conca di Rozzo (Torr. Baredine) e di Colmo (Torr. Fiumera). – *Gr. Nom. loc. P.* Baredine – contrada di Cost. Da bare o baredo – luogo incolto. Nome comunissimo in Istria (Carsania di Buie).

Isprava među aktima sv. Vida iz god. 1856. Instanza di Giuseppe de Stemberg e Nicolo Waluschnig per trascrizione della campagna Koludarsko sita in Plasse... la campagna sudetta in tutta sua estensione, si terra lavorata che dei boschi-pascoli Rossovaz e Berkinovaz. – Vigna Koludarsko situata nella Comune di Plasse localita Plasse e Berkinovac.

Bōntići (g. Bōntići)

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Plase. Poznato je prezime Bontić.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Bontichi« zapadno od Ferera, sjeverozapadno od S. Croce, sjeveroistočno od Brdara. – Topografskim znacima označene su oranice, voćnjaci i vinogradi.

Spec. conf. god. 1787. 5. Baret Orlandov e Martino Menig, 6. Ravan di Martino Bontich direttam^te^ alla Muraglia di Fran^co^ Lenacz, 7. Terreno di Santa Croce.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Bontich« zapadno od Ferera, sjeverozapadno od crkve »Heil. Kreutz«, sjeverno od Cerovica. Južno od Bontića nalazi se »Ravan di Mart. Bontich«.

Bŕgūd (g. Bŕguda)

Brgud bio je nekad sav trakt od Cerovica do Preluka, dakle i izvan okružja Rijeke, t. j. i dio, koji je pripadao pod Kastavsku gospoštiju. Osim toga označavao je i predjel između Rečica i Cerovica, u okružju. – Naziv još i danas označuje ovaj posljednji prostor.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god., koja seže samo do granice Podbrega, ima naznačeno »Bergodie« zapadno od Rečica, istočno od Cerovica, na sjever duž granice okružja do visine Plasa.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »Bergodie« sjeverozapadno od Sv. Nikole, sjeveroistočno od Rečica.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. ima naznačeno »Bergudi« otprilike između Rečica i Cerovica.

Plan grada iz 1901. god. bilježi »Bergudi« između tvornice torpeda i tvornice kemikalija, dakle između Rečica i Cerovica.

Naziv se javlja već u XV. st.

1409. god. Raimbert Valse dao je samostanu augustinaca četvrtinu desetine s područja Rijeke, kao i četvrtinu desetine od vina iz Drenove, Ičića i Brguda (Viezz. str. 210).

Lib. civ. I 18. V. 1438. ... vineam positam in borgud, 21. VII. 1438., 5. VIII. 1438. ... vineam positam in districtu Fluminis in loco dicto borgud in ploc, 13. V. 1439., 28. IX. 1439., 20. XII. 1439. ... vineam in borgud, vineam in borgud in ploc, vinea posita in borgud, 18. V. 1445. ... vineam que dicitur dolcich in bergudo, 30. III. 1445., 22. VII.

1447., 2. X. 1447., 28. VI. 1450., 24. II. 1445. ... vineam positam in Burgudo, in bergudo, 25. III. 1446. ... Mateo condam Miclaui de Borguđo.

Brgud je bio vrlo šumovit. Kastavski građani su u njemu imali osim toga vinograde, oranice i maslinike. Carskim patentom od 23. XI. 1445. god. bilo je dozvoljeno rezanje kolja za lozu i granja za ograde iz brgudskih šuma samo vlasnicima tih zemljišta, dok je bilo zabranjeno ostalim građanima Kastva. Naprotiv je sječa bila dozvoljena svim građanima Rijeke bez razlike, bili vlasnici zemlje ili ne. Vjerojatno se tim mjerama nešto ublažila nepravda, koja je bila nanesena Rijeci odcijepljenjem Podbrega od riječkog okružja.

Brgud se često spominje u zapisima iz XVI. st. (Lib. de Not. 1525–1527., Lib. Civ. 1581. Sabl. str. 12).

Zap. sj. gr. v. 6. II. 1602. Eligantur pro nostra Comunitate iuxta Comiss^{n} S. S. A. duo Comissarii Sigis. Barbo Supremus D. Torroquilli et Franc. Bagno Vicarius Pisini et decidant controversiam cum Castuanis in merito Bergud. Castuam eligant alios duos Commissarios.

Zap. sj. gr. v. 2. VII. 1602. Loca clausa in Bergud. Cum decreverimus die 6. proximi Augusti ire ad inspiciendum loca clausa et usurpata in Bergud scribatur Castue ut et ipsi, venient ad Eccliam S. Crucis nam ibi incipiet inspectio et omnia loca clausa cum nominibus posidentium describantur, quo possit Comunitas ñra petere damna cum poena a transgressoribus. – 1634. god. prešao je i Brgud u ruke isusovaca.

Ges. 31. VII. 1633. ... tanquam deputati Regijs Commissarijs facta de confinibus, pascuis et lignatione in *Bergud* confirmata sub die uigesima tertia Nouembris, anno millesimo quingentesimo quinquagesimo quarto reseruavit, quas omnes reseruationes ac Iura in potestatem Collegij Fluminensis Rector se omnimodo conferimus, sicut et cum omnibus alijs quaecunque intra fines et terminos praedicti Capitaneatus Castuae posita. – 1. III. 1635. De Parochis, Ecclesijs et Eclesiasticis huius Capitaneatus. Hoc autem nominandi et nota conferendi facultas ad uniuersum cuiusjue Territorij finibus conprehensum Populum extenditur, ut omnes finibus Moschienizentibus comprehensi Moschienizensem, sic Veprinazensibus Veprinacensem, et Castuanis circum circa usque ad ultimos in *Drenoua, Scurigne, Plasse et Bergud* terminos comprehensi, Castuanum Parochum nominent et proponant. – De Capitaneatus huius terminis ac Iuribus Collegio Societati Jesu competentibus. ... conferendo Eundem Rectorem pleno Iure Nobis et praeminentia substituentes in possessionem realem et de coetero liberam Castri seu Civitatis Moscienize, Veprinaz et Castue cum tractu Bergud, Preluca, Volovsco, Icichi, coeterisque circum littoribus, portibus et maris districtu, fluvio ac Sylva Recina cum Lopazhis, *Drenoue, Scurigne Plasse* itemque Polanae cum alijs undique eorum Dominiorum quomodoliber nominatis circulis et cum omnibus eo pertinentibus, superioritatibus iuribus, iurisdictionibus, piscationibus, denominationibus ... – De praestationibus annuis huius Capitaneatus Dominis debitis. ... In spe-

cie autem Subditi in *Bergud*, quotquot illorum erunt, veteri more ex qualibet Hueba(?) siue fundo unum currum faeni contribuere obligati sunt...

Zap. sj. gr. v. 13. IX. 1660. (odluke u vezi s pripremama za dolazak cara) ... Passa legni da Bergud.

Zap. sj. gr. v. 14. X. 1680. I Gesuiti siano tenuti a lasciar rivedere la loro cantina dai soprastanti al vino, altrimenti non si lascino introdur le decime loro. – Si cerchi di riavere il Podbreg cosi pure si cerchino le scritture di Bergud e Recina, essendo fama siano stati ceduti con riserva del libero taglio.

Valvasor XI, str. 51 god. 1689. In den öffentlichen Bet-Taggen (in diebus Rogationum) geht von Castua aus eine Procession auf Tersat am Mittwochen: wie solches bey der Stadt S. Veit am Pflaum soll beschrieben werden. Eben an diesen Tage geht eine andre Procession gleichfalls von Castua aus auf das Augustiner Kloster zu welches S. Jacobi Abbatia genannt. Die dritte begiebt sich auf Bergud in der Jurisdiction zu Klapo: da mann Brod und Wein austheilt gleichwie auch bey S. Jacob geschicht.

Riječki je kaptol imao od davnine pravo na ubiranje četvrtine od desetina u Brgudu i Ičićima. Dolaskom isusovaca i prijelazom Kastavštine u njihove ruke 1634. god. kaptol je izgubio svoj prihod s navedenih područja, jer nije mogao pružiti dokaze o porijeklu i pravnoj osnovi svojih potraživanja. Sličan slučaj bio je i sa samostanom augustinaca i njihovim prihodima iz Brguda.

1773. god. ukinut je jezuitski kolegij, pa je kaptol zamolio, da mu se ponovo dodijeli ubiranje četvrtine od desetine iz Brguda i Ičića, koje je uživao prije njihova dolaska (Pogl. str. 141).

Tabella generale dello stato attivo e passivo del Capitolo di Fiume 1774. (Viezz. str. 99). Stato attivo: le decime fondazionali del territorio di Fiume in vino e in grano per esser state usurpate quelle di Bergud e Icici fior. 10 per ogni cannonico.

Samostan benediktinki imao je u Brgudu sjenjak, koji je prodan zajedno s ostalim njihovim dobrima 1777. god. (Viezz. str. 120).

Dva vinograda isusovačkog seminara u Brgudu prodana su 1778. god. Jurju Bačiću za 5410 f (Viezz. str. 117).

Test. br. 67. god. 1724. ... in Bergud ... nella chiesa di S. Croce in Bergud, br. 14 god. 1763. ... la vigna in Bergudi detta Dicichi, br. 88 god. 1793. ... in Bergudi.

Grunt. knj. list 43, 44, 45 god. 1793., list 48 god. 1809., list 50, 62 god. 1791., list 70 god. 1806., list 88, 129, 134 god. 1793., list 177 god. 1806., list 198 god. 1809. – Bergud alienato, terreno in Bergud, aquistato in Bergud, chiesa di S. Croce Bergud.

Lib. int. 175. 23. I. 1781. god. ... un carico di Trabacolo di pietra proviste da Orsera condotte con Barche di Bergud.

Atti mag. god. 1822. La strada di Bergud che da Reczicze conduce a sinistra presso il mare sino all'acqua (Porto di S. Martino) ove un di

esisteva la chiesuola di S. Martino ed ove termina il confine distrettuale di Fiume e si unisce a quello di Castua.

Lit. god. 1884. ... führt die Strasse immer längs des Meeresufers an die Villa des Barons Vranyczany (Bergud) ...

Donath. god. 1895. Presso la raffineria di pretrolio si trova il porto del petrolio e di fronte a Bergudi lo squero.[3]

Cecílinovo (g. Cecílinovega)

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase, oko crkve sv. Cecilije, na lokalitetu Mlaka, zapadno od Pod Pinjola, od obale do stare ceste za Trst. – Glavni posjednik na tom prostoru bio je samostan augustinaca, kojemu je pripadala i crkvica. Samostan je imao na tom mjestu i svoj mlin.

Naziv se javlja u vezi sa crkvom već u XV. st. – 19. X. 1418. prior Ivan daje u zakup Petru Lambutu zemljišta samostana u dolini Sv. Cecilije (Kobl. I, str. 100: Arh. aug. str. 54).

1429. god. Raimbert Valse javnom ispravom potvrđuje dotaciju, koju je Hugo Devinski dodijelio augustincima. U dotaciju su uključene crkve: sv. Andrija, sv. Cecilija na Mlaki, sv. Nikola, sv. Martin sa njihovim pripadnostima (Pogl. str. 107).

Lib. civ. 28. XI. 1444. ... terrenum cum pastino positum ad Sanctam Ceciliam, 4. III. 1448. ... vineam positam de super Sanctam Ceciliam, 29. VI. 1439. ... vinea de supra Vallem Cecilina. str. 726 ... baretum cum terreno juxta vallem que dicitur Cecilina.

Isp. sam. aug. 19. X. 1418. ... territoria sive campos dicte ecclesie s. Augustini in valle sancte Cecilie.

Culto-liti e contr. (A. br. 1) 26. I. 1512. ... habitator in contrata S. Cecilie.

[3] *Skok, Top. pr.* str. 8 Od starih romanskih toponima dolaze (u Rijeci) u obzir jedino tri, koji se nalaze između Doka i Preluke ... i treće, Bŕgūdi lok. va Brgúdēh, od lat. virgultum. – *Skok, Slav. rom.* str. 33. Brgud je dio drmuna »šuma«, kako se vidi iz potvrde 1470 (Šurmin, Hrv. spomenici str. 259). – Brgud (na Krku) ... toponim potvrđen od XV vijeka na ovom otoku, na kopnu u sjevernoj Dalmaciji, na Visu i u Istri. Upotrebljava se kao riječ općeg značenja »šumski pašnjak pun šikara i hridi« (Parčić). Detaljnih opisa nema. Sudeći prema historijskim potvrdama odgovara tačno latinskoj riječi virgultum »šikara«. – Skok navodi da je ovaj toponim potvrđen na Krku od XV. st. (prema ARJ), ali je potvrđen već mnogo ranije. *Smičiklas* C. d. II. 204–205. 1186 mj. novembra, Krk. Ivan biskup krčki daruje mletačkom samostanu sv. Ciprijana crkvu sv. Ivana, koja stoji u gradu Krku kod gornjih vrata. ... Et insuper do ei tantam terram quantum laborare possint, trie paria boum que terra est partim in loco qui dicitur Berguto. – 1186 mj. juna Rivoalto. Ivan biskup krčki daruje redu sv. Benedikta crkvu sv. Ivana u gradu Krku. ... et a dicto riuo usque Burguldum et insuper dictum Burguldum et Polize. – *Statut Kastavski* (Rački F.) god. 1490. Kapitul 40. Jošće, imenovana suca od leta imata oblast, i jesu dužni na svako leto braniti u Loze toga lesa seći, ni živini pasti; tolikoj toga Bergunda ne dati pasti od blagovešćenja bogorodice do rojstva Kerstova; tolikoj te sve senožeti braniti pasti; ni tem lesom zasekati; ča jest tomu pena libar osam. I tolikoj ki bi te pušće puli tih senožeti ... Kapitul 57. Jošće je zakon za toga dvornika,

26. I. 1512. god. zamjenik priora augustinskog samostana tuži nasljednike Vida i Jakova Merharića zbog nekih zemljišta na Sv. Ceciliji, koja su oni prisvojili, a već 15 godina pripadaju samostanu. Svjedoci su dokazali, da se tamo žela trava za samostan i da se do izvora Studenac sijala repa i proso između loze, koja je nedavno posađena (Sabl. str. 14).

21. VIII. 1526. god. kancelar Dominik Raviza po nalogu kapetana Rijeke Ivana Abfaltera predao je fra Ivanu Delvescovu prioru augustinskog samostana, u posjed jedan mlin, koji se nalazio na predjelu Sv. Cecilije uz more (Kobl. III, str. 258).

Iz isprava augustinskog samostana vidljivo je, da je samostan između 1526. i 1530. god. dokazivao svoja prava na zemljišta na Sv. Ceciliji. Iz Lib. Civ. 1544.–1546. god. (procjena mlina Matije Akčića izvršena 16. V. 1545. god.) se razabira, da je na Cecilinovom bilo više mlinova (Sabl. str. 14).

1553. god. samostan augustinaca je opomenuo, da nitko ne smije kupovati zemljišta na Sv. Ceciliji, koja drže nasljednici Martina Screze, niti posuđivati na njih novac (Arh. aug. str. 55).

Test. god. 1695. ... bosco chiamato Cecilinovo vicino alla sudetta vignia Gerurichevo.

Fium. Com. D. god. 1787. No. 259 Eine Huttung nad Zecilinom genannt, No. 248 Ein Weingarten Csecilina genannt.

Grunt. knj. list 1 Molini in Sta Cecilia, l. 72 god. 1804. Aquistato in Cecilin, l.73 god. 1790. ... molino in Santa Cecilia, l.445 ... terreno in Cicelin.

Kad je 1788. god. ukinut augustinski samostan, izgubila je crkva sv. Cecilije dotacije. Zatvorena je 1789. god., kad je koadjutor senjskog biskupa prigodom svoje prve kanonske vizitacije odredio njeno zatva-

koga oficij izbere: ima priseći, da hoće pravo čuvati lesi i berguda i senožeti; zač njemu od svake akuse ta dva suca davata polovicu takove peni... Kapitul 62. Jošće tomu gospodinu kapitanu ti kmeti od toga sela, ča se zove »Bergud« jesu od svake zemlje na svako leto dužni dati u Kastav svaki jedan voz sena a i njim gospodin kapitan jedan kolacion. – (Brgud je i selo zapadno od Kastva). – *Pront. V. G.* str. 162 Bergud – Bergutto (di Castua), Bergut – M. Bergutto. – *Cad. nat.* str. 350, 352 Mali Brgud, k. o. Brgud (Opatija), Veli Brgud, k. o. Brgud (Opatija). *ARJ*, I str. 639 Brgud, m. mjesto iza grada ili sela i ime sela, bit će od tal. borghetto, dem. od borgo, podgrađe. a) kod Vrbnika na otoku Krku 15 vijeka mjesto iza grada, gdje je negda bila straža: Te zemlje leže v kuntradi vrbanskom, kadi se govori »za brgud« kadi se zove stražica. Mon. Croat. 105. b) sada na Krku zemlja općinska iza sela gdje seljaci pasu stoku, kao ispaša, ispust. I. Milčetić. c) ime selima a) selo u Dalmaciji blizu Benkovca. Repert. 5. bb) selo u Istri. Schem. terg. 1876. ...31. Pjesma je čuvena po svoj prilici na Brgudu. Nar. pjes. istr. 1, 28. – *Maž*, str. 100 Brgud m. mjesto blizu grada ili sela, kamo se goni blago na pašu, lug, gaj. »Treti kumfin do dražice, ka je vrhu brguda drmuna v kontradi, ka se zove za brgud. ... Draga ka se drži brguda drmuna. 1740. Krk. Š. 259. – *Kukuljević, Acta croat.* listina CCXLVI 1545. 24 svibnja u Roču u Istri. Bilješka popa Ilije Pećarića u rukopisu Vida Omišljanina. ... i krsti creki ste Eleni i oltar v Brgudci, i postavi mošće v križ ste Marie...

ranje. Nakon toga je služila kao privatni magazin, a onda je na trošak općine restaurirana, te su u nju preneseni oltar, zvono i drugi predmeti iz srušene kapele sv. Andrije. 22. X. 1876. god. otvorena je ponovo pod nazivom sv. Andrije ap. (Pogl. str. 158).

Augustinsko imanje Cecilinovo (veličine 66262 kfl²), koje se protezalo od zapadnog zida vile Gorup do Ponsala (Luttman) i od obalne ceste do ceste della Germania, prodano je 1793. god. s ostalim augustinskim dobrima. – 1796. god. plaćeno je za nj 8150 f (Kobl. I, str. 99).

1876. god. kupila je gradska općina imanje Cecilinovo (»la proprieta Cecilinovo«) na Mlaki za 10.000 f, da ga preuredi za javno šetalište (Tomsich, str. 604).

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi kao »Cecelinovo« mali kompleks vinograda na području Mlake istočno od ceste »strada comunale verso Podmurvicze«, južno od crkvice sv. Cecilije, zapadno od Podpinjola.

Sit. Pl. karta iz 1852. god. ima zabilježeno »Cecelinovo« istočno od Mlake, sjeverno do ceste za Volosko, zapadno od Pod Pinjola, istočno od ceste za Podmurvice.

Sit. Karte, karta iz 1853. god. bilježi na istom mjestu »Cecelinovo«.

Na planu grada iz 1895. i 1901. god. već je naznačen na tom mjestu »Giardino Pubblico«.[4]

Naziv postoji još i danas za oznaku istog mjesta kao nekada.

Cērovice (g. Cérovic)

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Plase. Još i danas naziv za proplanak, koji se spušta prema moru na istom mjestu.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Zeroviqa« na zapadnoj granici riječkog teritorija, zapadno od Brguda.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima zabilježeno »Zerovicza« uz obalu mora, zapadno od Rečica.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Cerovicze« zapadno od Rečica, istočno od Sv. Martina, južno od S. Croce. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i šuma. – Jugoistočno od Cerovica naznačeno je »Nad Cerovitze«, dok se na zapad od Cerovica izlijeva u more kratki »Torrente Cerovitze«.

Franz. Land. karta iz 1801. god. na istom mjestu bilježi »Czerovizze«.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Czeroviza« istočno od luke Sv. Martina.

[4] *Hirc*, god. 1882. Još je na Rieci i drugi perivoj. Tudjinci ga nazvaše »Giardino Publico« nu od starine zove se Cecilinovo. Lovorika je u njemu vrlo gusto porasla. – *Groh.* br. 184 od 2. VIII. 1913. Onaj potok žive vode, ko teče kraj današnje tvornice torpedi zove se Rečice, a onaj ki teče kroz Cecilinovo – Mlaka. – Br. 44 od 20. II. 1914. Ovde (na Pod Pinjolu) je bila malenica na lopate, a ona voda ka teče s Cecilinovega ovuda se zove Mlačica. Ona druga voda ka teče kroz mlakarski vrti zove se Mlaka.

Granična linija riječkog teritorija tekla je prema opisu međe iz 1554. god.: ... K. alla crociera della via regia detta Slopoli, donde si passa alla chiesetta di S. Croce, L. sulla parte superiore presso il fosso naturale, M. discendendo a Zerovice, N. all'acqua presso il mare (Kobl. II, str. 29).

Spec. conf. god. 1787. ... della parte inferiore No. 1 in Cerovicza vicino l'Acqua, No. 4 Czerovicze pod Draghom, a seconda della Muraglia del S[r] de Orlando.

Prot. cap. (br. 188, 189) god. 1829. ... nella localita nominata Cantrida si trova la spiaggia chiamata Pessak na Kute ... nel punto nominato Pessek na Kute conduce verso i Malogna, resta appartenente al territorio di Castua ... nel pascolo detto Czerovicze Czriquene ... alla sommita chiamata Verh Czerovicze ... valle Czerovicza ... vignale di Mattio Jardas Lenacz.

Medj. por. Pl. god. 1851. Od ovog ubilježenog miesta pelje medja u jednakom redcu proti polnočnom izhodu preko pašinca Czerovicza Criquene zvanog, do naprimier 6 hvat; od suhad obkoljivajučeg zida daleko koj se na višini verh Czerovicza nalazi ovde je medjaško zlamenje kroz postavljenje jednog prirezanog kamena sa broj IV ubilježenog. – Od ovoga miesta ide medja jednakim redcom uzdol u polje Czerovica do polđnevnog vugla vinograda Antuna Lenaz (vulgo Gluhan).[5]

Fereri

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Plase. Naziv ne postoji više u ovom obliku. Na istom mjestu nalazi se danas malo naselje zvano Ferènčevi.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima naznačeno »Ferreri« sjeveroistočno od S. Croce.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Ferreri« na zapadnom dijelu općine, zapadno od Berkinovca. – Topografskim znacima označena je srednja šuma.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. navodi »Ferreri« istočno od Bontića, sjeverno od »Heil. Kreutz«.

Medj. Pl. god. 1851. 11. Na ovom miestu okrećese medja jedan skoro desni vugal proti polnočnom izhodu, i ide na ovde obstoječoj Štraži blizu kućah Ferrerij memo, na miestu gde se ova Štaža sa onom iz Kastue k St. Giovanni peljajučom cestom dolcu Gruje Umejak naproti zjedini.

[5] *Hirc*, god. 1882. Dalje Rječica u Cerovici uzdiže se tvornica kemikalija, ustrojena prije 30 godina. U ovoj se tvornici proizvodi solična i salitrena kiselina, pepelična sol, amonijak, solik i modra galica. *Alm. fium.* god. 1889. Fabbrica machine e torpedini: Cerovicza realita propria. – *Pront. V. G.* str. 173 Cerovica – Cerovizza.

Giančevo

Lokalitet na istočnom i zapadnom dijelu općine Plase Naziv danas nije više poznat.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Giančevo« u gornjoj Škurinji, zapadno uz škurinjsku cestu i potok, u smjeru granice prema općini Drenova, jugozapadno od crkve sv. Marije.

Topografskim znacima označene su na istočnom dijelu lokaliteta oranice i voćnjaci, a na zapadnom niska šuma.

Na istoj mapi, na jugozapadnom dijelu, na lokalitetu Fereri naznačeno je »Giančevo« u smjeru zapadne granice općine, istočno od kapele s. Croce. – Topografskim znacima označena je srednja šuma i nešto vinograda.

Hōsti (g. Hōsti)

Lokalitet uz granicu riječkog okružja, zapadno od općine Plase prema kastavskom teritoriju. Poznato je i obiteljsko ime Host. Naziv i danas označuje naselje na istom mjestu.

Test. br. 121, god. 1680. ... la sua gnivizza situata in Plase quale confine d'una con il bosco pastino Host.

15. VI. 1743. god. samostan augustinaca daje u kolonat »le vigne nominate Hosti poste nelle Plasse superiori del territorio di Castua« svećeniku Matiji Rubeša (Arh. aug. str. 580).

Prigodom revizije granica Rijeke s Kastvom 1758. god., navodi se granično kamenje: I. dietro a chiesa di S.ta Maria in Skurignia, J. ascendendo verso levante, nel boschetto Host, K. sulla strada maestra presso S. Giovanni (Kobl. II, str. 31.).

Grunt. knj. list 102 god. 1800. Dinarich Anna detta Hostovicza, Host Lorenzo & Giacomo Zuccoriere, l. 161 god. 1789. Host don Giuseppe

Spec. conf. god. 1787. No. 14 Breg pred Hosti.

Schem. god. 1828. Ad Capellas: S. Helene in Hosti.

Nagy god. 1829. Praedia et diverticula: Hosti Villa. Ecclesia: S. Joannis Baptistae in villa Hosti anno 1780 aedificata.

Medj. Pl. god. 1851. Ovde jest trojmedjaško miesto, buduć da ona sa podopćinom Hosti (: k kotaru Kastue spadajući:) prestaje, a sa Drenovačkom počima. Miesto ovo gdje medjaški kamen stoji zove se Obrš.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka, Hosti.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima zabilježeno »Hosti« sjeverno od S. Croce.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Bregh pred Hosti« sjeverno od Ferera, na samoj granici prema kastavskom teritoriju iz 1778. god. – Jugozapadno od Pehlina naznačeno je »Hosti« na istoj granici.[6]

[6] *Pront. V. G.* str. 192 Hosti-Gosti, Hostice-Boschetto. – *Skok, Top.* pr. str. 9 Kao na čitavoj srpskohrvatskoj teritoriji, tako i na Rijeci veoma su česta pluralia

Hrelin

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Plase. Naziv nije više poznat. *Kat. m. Pl.* 1841. ima zabilježeno »Hrelin« istočno od Rujevice i škurinjskog potoka, sjeverozapadno od Baredina, južno od Nerezina. – Topografskim znacima označene su oranice i srednja šuma.[6]

Japneničko

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Plase. Danas se naziv ne upotrebljava.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima zabilježeno »Japnenichko« na zapadnoj granici riječkog okružja, južno od Hosti, sjeverno od Ferera.[7]

Kantrida

Lokalitet na krajnjem zapadnom dijelu riječkog okružja, zapadno od Cerovica. I danas naziv predjela na kraju Bulevara Marksa i Engelsa.

Prot. cap. 1829. god. ... il tratto di strada sino alla localita cosidetta Cantrida.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Cantrida« zapadno od ceste prema Kastvu, zapadno od Sv. Martina, Cerovica i vodotoka Cerovica, u granicama općine Plase. – Topografskim znacima označene su oranice, voćnjaci i šumarci.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Cantrida« zapadno od luke Sv. Martina, zapadno od Cerovica, južno od crkve sv. Martina.

Medj. Pl. god. 1851. 1. Od zapada od takozvane Rotonde, koja takorekuči za okretajuće mesto služi one od Rieke u Volosku peljajuće ceste i u okolici Kantrida leži, obstoji na morskom kraju Pessak na kutove zvanom, na kojeg izhodnoj strani kod kraja mora jedan sladki zviranjek u vremenu kiše zvira, i od kojeg na strani proti zapadu jedna stena blizu desnog kraja iz mora se izdiže, koja 38 hvatov od Kantride odalečena jest. – Ova stena bila jest kao početak

tantum od antroponima, kojima se označuju recentna familijska (zadružna) naselja. Ovamo idu ... Hosti.

ARJ III, str. 652, 737 Host, m. vidi hustolina. ... Hostine, f. Kad se grožde izmasti, pa vino prokuha i otoči, onda ono, što ostaje, zovu (s čakavskijem akcentom) »hostine«. ... Hustolina, f. što ostane od grožđa, kad se s njega obrune sva zrna. – isporedi hustovina, grozdovina, host, hostine, ozobina, šipurina.

[6] *ARJ,* III, str. 693 Hreljin, m. ime trima selima u Hrvatskoj u okrugu modruško-riječkom. ... Jedno se pominje od XV. vijeka. U gradu Hreljinu. Mon. Croat. 52 (1423). Prit ti je va Hreljin. Nar. pjes. istr. 2, 147.

[7] *Rački* str. 97 U XVIII. st. spominje se na sušačkoj strani Japneničko. – *Štefančić,* br. 48 Taštament pre Marka Maroića, 1607. god. Pušćam mojimu sestriću Mihelu vinograd v Japnici ... – *Top. Z. I.* Japnica uvala (Medulin), uvalica (Unije). – Vidi bilješku 17 u I dijelu Hist. toponomastike Rijeke i distrikta (Kozala). »Starine« 49, Zagreb 1959.

buduće orsačke medje ustanovljena, i najme tako, da ona med ovim i Kantrida ležeća okolica sa spomenutim Zvirainkom pod k. Madj. Litorale, morski krai pako Pessak na kute pod C. Kr. Austr. Litorale spadalo bude.

Lit. god. 1884. ... so geht man noch einige Schritte bis an die Grenze Istriens nach Cantrida ...

Donath. god. 1895. Cantrida e Preluka, piccoli villagi con petriere le quali servono per la costruzione del nostro porto.[8]

Koludarsko

Naziv za lokalitet, koji se javlja u općini Plase i u općini Kozala. Danas nije više poznat.

Grunt. knj. list 69 god. 1810. Aquistato terreno Dol Coludarscku, list 79 god. 1809. ... in Dol Coludarscko.

Isprava medju aktima sv. Vida iz god. 1856. Instanza di Giuseppe de Steinberg e Nicolo Waluschnig per trascrizione della Campagna nominata Koludarsko sita in Plasse ... la campagna suddeta in tutta sua estensione, si di terra lavorata che dei boschi-pascoli Rossovaz e Bernkinovaz. Vigna Koludarsko situata nella comuna di Plasse localita Plasse e Berkinovac.

Cat. Cos. god. 1840. br. 34 den. d. loc. – Belvedere, den. d. ter. – Kolludarsko, br. 35 den. d. loc. – Dool, den. d. ter. – Kolludarsko.[9]

Křnjevo (g. Křnjeva)

Lokalitet na srednjem dijelu općine Plase i u općini Kozala. I danas postoji naselje istog imena u Plasama na istom obronku, na kojem se javlja i nekada.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Kernievo« sjeveroistočno od Rečica, jugoistočno od Berkinovca, uz cestu, koja je od »Na Turnu« vodila prema Berkinovcu. – Topografskim znacima označene su na zapadnom dijelu oranice, vinogradi i voćnjaci, a na istočnom i sjevernom dijelu pašnjaci i srednja šuma.

Cat. Cos. 1840. god. br. 58, 83, 195 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Kernijevo.[10]

[8] *Dep.* str. 25 navodi, da je izvor Kantrida imao temperaturu od 7,8° R. *Skok, Top. pr.* str. 7 Od starih romanskih toponima dolaze (u Rijeci) u obzir jedino tri, koji se nalaze između Doka i Preluke. To su Kantrida, od tal. Chathedra ... Ta riječ je općenita u Istri kao i u Kastvu. (U Istri se govori kantrida za katrida. Riječki toponim izazivlje u narodnoj mašti predodžbu o stocu, na kojem je sjedio Kraljević Marko držeći noge u moru). – *Skok, Pr. met.* Katrida »stolac« na Rabu i u Božavi, toponima Kantrida < lat. cathedra i t. d. – *Ag. Cor.* Kantrega – ven. carega, seggiola.

[9] *Rački,* str. 97 U XIX. st. javlja se na sušačkoj strani vinograd Koludarsko, – *Top. Z. I.* Koludar, rt (Cres), Koludarac, otok (Mali Lošinj).

[10] *Skok, Top. pr.* Od pridjeva u neutrumu značajan je ... Křnjevo.

Menigovo

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Plase. Naziv je danas nepoznat.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Menigovo« zapadno od lokaliteta S. Croce, sjeveroistočno od crkve sv. Martina, uz samu zapadnu granicu okružja, istočno od ceste za Kastav, sjeverozapadno od Cerovica. – Topografskim znacima označena je visoka i srednja šuma.

Mlăka

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase, zapadno od Brajde, istočno od Ponsala. I danas lokalitet na istom mjestu s još jednim otvorenim izvorom.

Na Mlaki bila su većinom dobra augustinskog samostana. Zauzimala su sav prostor od obalne ceste do nekadašnje tršćanske ceste. Bila su tu dva mlina, vinogradi i šume. Kad je red 1785. god. ukinut, prodana su ta imanja na licitaciji. 1785. god. kupio ih je Franjo Kranjec za 8150 f. On je učinio ugovor sa šest bivših augustinskih kolona, kojima je prodao zemlju na obroke. Kranjec je zadržao samo crkvicu sv. Cecilije i šume uz nju s mlinom (Tomsich).

1720. god. postojao je plan, da se na Mlaki sazida lazaret na augustinskom zemljištu, u smjeru Ponsala. Taj plan nije ostvaren (Kobl. II, str. 82). Samostan benediktinki posjedovao je jedan sjenjak u Mlaki, koji je prodan s ostalim njihovim dobrima 1777. god.

Grunt. knj. list 1 god. 1795. Molini detti in Mlacka, 1.62, god. 1790. 1.73 god. 1796. ... aquistati in Mlaca, 1.108 god. 1807. 1.171. ... aquistato in Mlaca e Musunischie, 1.145. ... aquistato in Slib in Mlake.

Atti mag. god. 1822. La strada di Mlaka che dallo Squero conduce a destra sino la prima detta strada di Trieste e traversando questa prosegue sino la strada comunale di Scurigna.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka Mlaka.

Izvj. mag. god. 1851. Mlaka broji stanovnikah 314.[11]

El. cron. 11. god. 1861. Muri in Mlaka, loro riparazione, 20. god. 1863. Muri di sostegno in Mlaka, 90. god 1868. Chiesa da costruirsi in Mlaka circa quella di Sant Andrea. (Bivša crkva sv. Cecilije, koja je 1876. god. restaurirana pod nazivom sv. Andrije.), 96. god. 1869. Terreni in Mlaka da essere risparmiati dalla ferrata, 47. god. 1870. Chiesuola in Mlaka erezione in surogazione St. Andrea, 133. god. 1871. Espropriazione fondi del mare in Mlacca, 145. god. 1872. Abitanti alcuni Mlacca per destinato distacamento guardia polizie. 140. god.

[11] *Tomsich*, str. 444 navodi, da je 1855. god. osnovana »Fonderia metalli« kasnije »Stabilimento tecnico«. Bila je smještena na mjestu, gdje se kasnije nalazio »Torpedo Whitehead« na lokalitetu Mlaka uz morsku obalu. Nalazila se unutar carinskog kordona.

1872. Giudici Plasse e Drenova e deputato Mlacca e sussidio carestia, 153. god. 1872. Comunisti Mlaca e il Martinski Porat, 162. god. 1872. Ristauro muri di sostegno strada Mlacca oppo. Ponsal.

Schem. god. 1873. In filialibus: Mlaka, god. 1896., 1909. Cap. St. Andreae in Mlaka. In filialibus: Mlaka.

Donath. god. 1895. Al sottocomune di Plasse appartengono: ... Mlaca.

Plan. Com. G. karta iz 1778. god. ima zabilježeno »Mlaka« zapadno od Brajde istočno od Ponsala.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačeno na istom mjestu »Mlake«.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Mlaka« istočno od Ponsala, zapadno od Cecilinovog. Između Cecilinovog i Mlake uvučeno prema sjeveru ubilježeno je »Nad Mlake«. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Sit. Pl. karta iz 1852. god. bilježi »Mlacca« zapadno od Cecilinovog i od ceste prema Podmurvicama.

Sit. Karte. karta iz 1853. god. bilježi na istom mjestu »Mlacca«. Uz obalu nalaze se »Schiffswerke Poglayn«.

Plan grada iz 1884. god. (Littrow) ima naznačeno »Mlaka« sjeverno od željezničke pruge, zapadno od »Giardin Pubblico«.

Plan grada iz 1895. god. bilježi »Mlaka« južno od Plasa, zapadno od »Giardin Pubblico«, između Vicolo dei Gelsi i Via Serpentina.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. ima zabilježeno »Mlacca-Ponsal« na predjelu od željezničke pruge do ceste della Germania.

Plan grada iz 1910. god. bilježi »Mlacca« zapadno od »Giardin Pubblico«.

Kat. m. Dren. iz 1842. god. bilježi kao »Mlaka« mali lokalitet na sjevernom dijelu općine, sjeverno od Lopače, uz desnu obalu Rječine, zapadno od Martinovog sela. – Topografskim znacima označene su livade i pašnjaci usred visoke šume.[12]

[12] *Groh.* br. 211 od 3. IX. 1913. Na Drenove je drenovina jako cvala, pak je bilo dobrega drenjulovega vina, a va blatu na Mlake su judi raki lovili, pak su jih frigali i pili drenjulovinu. – Br. 44 od 20. II. 1914. Jedan put peje od Brašćine i Krase zdolu preko Rastočin na Štrangu a odovde na Podpinjol. Ovde je bila malenica na lopate, a ona voda ka teče s Cecilinovega ovuda a na koj su vrtela kola stareh reškeh malenic – ta voda se zove Mlačica. Ona druga voda ka teče kroz mlakarski vrti zove se Mlaka, a po njoj je vas ravni prostor dobil ime Mlaka. »Storia Patria« piše »Mlacca« ali badave aš to po »tulijanski« niš ne znači, a mi znamo ča je to »mlaka« »mlačica« »mlačina« i t. d. – Jedan stari put gre od Mlake va Podmurvice, a jedan peja od zgora Podmurvic Podjelši va Rečicah pul današnje tvornice torpedi. – *Pront. V. G.* str. 217 Mlaka – Mlacca. – *Gr. Top. Mar.* Contrade e campagne Laco o Busa (Mlaca). – Truscolo (Cerišće): Laco (Mlaca). – *Cad. nat.* str. 480 Mlaka, k. o. Grimalda (Pazin). *Maž.* str. 670 Mlaka, mljaka i mlakva f.; dem. mlačica, mlakulja, f. lacuna bara, lokva i t. d. Rieči po A. R. tamna postanja. Bernek. p. r. molka izvodi praslovjensku rieč tu (dolazi u svih slovjenskih jezicih) od melko (v. mlieko) ... Mnogo ima imena mjesta, voda i dr. od te rieči.

Mušunìšće (g. Mušunìšća)

Lokalitet na istočnom dijelu općine Plase. Još i danas javlja se isti naziv kao i naziv »Mošùlnica« u značenju tora.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Musunischie« sjeverno od Štrange, zapadno od Šumbera, sjeveroistočno od ceste della Germania, između ceste i škurinjskog potoka, t. j. između Via Germania, Via dell' Asceça i Via Pietrosa (danas Ulice narodnog ustanka, Ul Irene Tomée i Ul. Olge Ban).

Sit. Pl. karta iz 1852. god. ima naznačeno »Musunischie« sjeverno od »Tronco abbandonato della strada Postale«, istočno od ceste iz Škurinja, danas sjeverno od Ul. Olge Ban, istočno od Kraške ulice.

Fium. Com. D. god. 1787. No. 258. Ein ... pod Mossunischie genannt, No. 266. Gergo Mušinich.

Grunt. knj. list 1. god. 1795., l. 2 Molini detti in Masunischie, l.62 god. 1790. l.107 god. 1807. l.208. ... aquistato in Mlaca e Musunischie, Mušunischie, Musugnisce, l.165 Masunischie in Plase, l.374 god. 1798. Terreno in Masunischie, alienato tutto Musunischie.[13]

Nad Lazaret

Lokalitet, koji je nekad pripadao pod općinu Plase. Danas se naziv više ne čuje.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Nad Lazzareth« južno od Šumbera, jugoistočno od Mušunišća, istočno od Štrange, sjeverozapadno od Brajde. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Kat. m. Rijeke iz 1842. god. ima zabilježeno »Nad Lazaret« na sastavu bivše ceste della Germania i Via della Salita, danas Ul. narodnog ustanka i Ul. Olge Ban.

[13] *Rački*, str. 190 Na Sušaku spominje se 1710. god. neki posjed ispod Sv. Križa zvan Mašunica. – *Strohal.* U Omišlju 14. ožujka 1728. Anton Seršić daje u zamjenu Juru Galantu dva dijela mošune i dva dijela vrta za pol krave ili 18 libara. Daje u prominu Untunu Jurju njega dva dela mošuni i dva dela verta. – *Skok, Slav. rom.* Mašunjeva Draga na Olibu: ne sadrži čini se pridjev od kakva ličnog imena nego od opće riječi mošuna – lat. mansione »staja za stoku« ... Na otoku Krku zovu se ovakve staje za krmka izrazom mošuna (od latinske apstraktne imenice mansione, što znači »stanovanje«). – *Skok, Pr. met.* Ovakvo semantičko degradiranje vidi se na Krku i u drugoj latinskoj riječi »mansione«. Dok ta riječ znači u francuskom maison »kuća«, na Krku mošuna znači »staja za sitnu stoku, kotac, svinjac«. U južnoj Italiji ova latinska riječ je dobila značenje »pollaio«, kokošinjak. Značajno je, da su krčki Romani posudili svoj naziv musun »ovile« od susjednih krčkih Hrvata. To se može dokazati time, što u nenaglašenom slogu stoji *u* umjesto *a*, kako bi moralo biti prema camaisa. Za degradaciju značenja može se navesti naša riječ dvor, koja u Buzetu (Istra, Sovinjsko polje) znači »staja«. Isto tako je bilo degradirano i značenje latinske riječi »cella« kod Germana, gdje je dobilo značenje »svinjac«. – *Nem. Čak. St.* mošùna, stabulum cum tecto in medio aperto, g. mošùni. – *Maž.* str. 684 mošuna f. i mošun m. staja, tor, obor, i dr. ... dr. E. Lovrić tumači ispravno, da je m. obično prislonjena o gromaču, a pokrivena slamom tako, da je u sredini krova otvor, koji se prema potrebi može pokriti. mošunište, mošnišće n., mjesto gdje jest mošuna ili je bila.

Lib. cat. god. 1840. 635. god. 1837. Den. della piazza o contrada – Lazzaretto vecchio, 678. god. 1837. den. d. piazza o contrada – della Germania detto zgora Lazareta.

Cat. Pom. god. 1838. den. d. loc. – Sgornija Braida, den. d. ter. – Sgora Lazareta.

Nerezîne (g. Nerezîn)

Naziv, koji se javlja u općini Plase. Danas označuje sklop od 4–5 čestica pašnjaka i šumice na obronku ispod Drenove prema Škurinji.

1531. i 1532. god. javlja se u kancelarskim knjigama lokalitet Celech ili Celoch na kojemu su bili vinogradi i jedan ugar »baredo o Neresina«, koji je Mavro Obad prodao Nikoli Kučiću (Sabl. str. 25).

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Neresine« na sjeveroistočnom dijelu općine, sjeveroistočno od Rujevice, s lijeve strane škurinjskog potoka, jugoistočno od crkve sv. Marije. – Topografskim znacima označeni su pašnjaci i grmlje.

Lib. cat. god. 1840. br. 111 Nerez.[14]

[14] *Šam. Momj.* br. 108 god. 1585, contrata de Neresi. – *Koš. Glag.* br. 16 god. 1679. V Nerezinah. – *Strohal, Not. knj.* br. 293 god. 1644. ... zagradit mekotice ... ka je na Nerizi. br. 295 ... zemlju na čistih Nerizah. – *Cad. nat.* str. 294 Nerezine, (Lošinj). – *Pront. V. G.* str. 226 Neresine (Nerezine) – Neresine. – *Top. Z. I.* Nerezine, naselje (Lošinj), luka (Lošinj).

Skok, Srphrv. Nerez dolazi kao mjesno ime u Dalmaciji i na Krku. Na Braču a. 1228 in Nerezi. Ovako se ovo mjesto uvijek piše u listinama: a. 1381 in Nerezi. Vidi se, da latinizator poslije –in ne upotrebljava latinskog padeža. Očito je osjećao Nerezi kao hrvatski plural i ostavio ga kao indeclinabile. – *Skok. Slav. rom.* str. 47, 173 Otok Lošinj. Selo Nerezîne nosi slavenski augmentativ kao ime. Naziv Nerez »teren težak za obradivanje« nalazi se kao ime čestica još samo na Krku, a kao ime mjesta u N. R. Makedoniji. – ... mjesto na otoku Braču prozvano je čakavskom riječju u pluralu Nerezi. Značajno je, da su ovaj naš plural očuvali Talijani, dok dadoše kasnije svom imenu mjesta sufiks –išće. Svi Bračani govore samo Nerežišće. Ovaj dodatak znači, da su na tom mjestu nekada bili nerezi, što znaši »teško obradiva zapuštena zemlja«. – *Smodlaka*, str. 32 Ima, naime stara slavenska reč »nerez«, koja se još govori na Kvarnerskim otocima, a koja znači mjesto, gde se ništa više ne reže, drugim rečima zemlju zapuštenu, pustopoljinu. Prema tomu Nerežišće znači položaj gdje je nekad bila zapuštena zemlja. Od reči »nerez« ima više topografskih imena u našoj zemlji. Jedno selo Nerezi leži zapadno od Skoplja. U staroj hrvatskoj ispravi 15-tog veka spominje se mesto zvano Nerezine. Dva sela istoga imena nalaze se u bivšem okrugu Požarevačkom, a jedno u okrugu Jagodinskom u Srbiji. Imamo i dva naziva s ovim imenom u množini: selo Nerezine na otoku Lošinju i brdo Nerezine u okolici beogradskoj. – *ARJ*, VIII. str. 59 Nerez m. zapuštena zemlja, pustopoljina: upravo: gdje se ništa ne reže t. j. ne kosi, ne žanje. Gradišće s nerezi vse. Starine 13, 209. Te iste nerezi ako bi gdo počel saditi ... A kadagodi je zapušćeno da bude neriz ... Kigodi človik ne da svojih neriz meju obšćinu. Statut vrb. 158. Govori se i danas u Vrbniku (na Krku). Zbor. za nar. živ. 4, 230 i 234. – Nerezina f. isto što i nerez. U riječniku nijednom. – Dajem ... vinograd ki je nad Mavrinci, i one sve nerezine, ke su Mavrinci, (u ispravi XV. vijeka sačuvana u prijepisu XVII. v.) Mon. croat. 65. Služi i kao vlastito ime geogr. Nerezina, zemljište u Srbiji u okrugu požarevačkom ... Nerezina, brdo u okrugu jagodinskom.

Orlândovo (g. Orlândova)

Lokalite na jugoistočnom dijelu općine Plase i na sjevernom dijelu općine Kozala. I danas naselje s istim nazivom u Plasama.

Spec. conf. god. 1787. 4. Czerovicze pod Draghom, a seconda della Muraglia del s^r de Orlando. 5. Baret Orlandov, e Martino Menig.

Lib. int. 62. 1. XII. 1773. ... vigna e bosco del Nob. sig. Saverio de Orlando, da sirocco col pub^co canale d^to Potoch.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Orlandovo« na donjem dijelu Škurinje, istočno od škurinjskog potoka, južno od Baredina, jugozapadno od Selaca. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Sit. Plan karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Bared Orlandova« istočno od Sv. Martina, sjeverno od Cerovica.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. ima zabilježeno »Orlandovo Sello« na sjevernom dijelu općine, jugoistočno od Pulca, sjeverozapadno od Belena, zapadno od ceste, koja vodi od Sv. Katarine prema Pulcu. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Obitelj Orlando javlja se u Rijeci početkom XVII. st. (1603. god.). Članovi obitelji bili su suci, vijećnici, trgovci i kanonici. Posljednji od obitelji u Rijeci bio je Josip Cirijak Orlando, gradski vijećnik, koji je 1818. god. preselio u Veneciju (Kobl. III, str. 174).

Ospitalsko

Lokalitet i naziv, koji se javlja u općini Plase i na srednjem dijelu općine Kozala. Naziv se danas više ne upotrebljava.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Ospitalsko« na sjevernom dijelu općine, uz granicu prema općini Drenova, jugoistočno od Bareda, istočno od Špirovog i od škurinjskog potoka. – Topografskim znacima označena je visoka šuma, na istočnom dijelu nešto voćnjaka.

Kat. m. Koz. iz 1842. god. bilježi »Ospitalsko« južno od Sv. Luke, jugoistočno od Krase i Braščina, zapadno od ceste za Drenovu. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i pašnjaci.

Cat. Cos. god. 1840. br. 103 den. d. loc. – Recsina, den. d. ter. – Spitalsko.

Pèhlin

Lokalitet na sjeverozapadnom dijelu općine Plase. Naselje s istim nazivom postoji još i danas na istom mjestu.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačen »Pechlin« zapadno uz cestu della Germania t. j. od ceste prema Kastvu uz samu granicu općine, sjeverno od Mirišća, sjeverozapadno od Nad Kalinama.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi na istom mjestu »Pechline«.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima zabilježen »Perhlin«.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Pehlin« na samoj granici razmeđenja između Rijeke i Kastva iz 1788. god., sjeveroistočno od Hosta, sjeverozapadno od Požarišća.

Liti contr. 21. IV. 1738. Skalnica, Lippa, Pechin.

Prot. cap. br. 191, god. 1841. ... in Plassi sotto Pechlin, (vidi toponim Plase) br. 191, 6. XI. 1841. ... per l'impresa della conservazione della strada postale conducente del ponte della Fiumara sino al confine del governo austriaco cioe al punto cosi detto Pechlin.

4. juna 1824. god. odobrio je Franjo I. diplomom gradu Rijeci nametanje cestovne daće za prijelaz blaga na mitnice ceste za Pehlin uz uvjet, da grad o svom trošku popravlja trakt ceste na svom teritoriju. – Sve dok 1838. god. nije otvorena nova kolna cesta uz more za Volosko, moralo se u Volosko prolaziti preko Pehlina i Kastva (Kobl. III, str. 30). Cesta za Sv. Ivan, Pehlin, Sv. Matej i Lipu bila je od starine trgovački put za Trst i Ljubljanu. Već 1554. god. spominje se u dokumentima njeno uzdržavanje (Kobl. III, str. 52).

Schem. god. 1896., 1909. Cappela s. Joan. Bapt. in Pehlin, ... in Pechlin.[15]

Plâse

Lokalitet na zapadnom dijelu riječkog teritorija, po kojemu je nastao naziv za čitavu zapadnu općinu riječkog okružja. Javlja se već u XV. st. s kulturama pašnjaka i nešto vinograda. I danas na istom mjestu postoji lokalitet s istim nazivom. Naziv se upotrebljava i u značenju čistine izložene suncu.

Lib. civ. 23. IX. 1440. Ielena filia quondam Johannis de plase, 6. XI. 1441. Terrenum na plasi, 21. XI. 1446. ... unam peciam terrenorum positam in loco dicto Plassi, 21. XII. 1446. Pastinum positum in districtu Fluminis in loco dicto Plassi, 22. XI. 1448. ... vineam in Plassi. 22. VI. 1449. Designavit duas suas domos et vineam in Plassi.

I u XVI. st. javlja se »contrata le plasse« ili »contrada delle plasse«. Tada su bila tamo 33 vinograda, 11 zemljišta s oranicama, nešto vrtova, maslina i šuma s gospodarskim zgradama. Spominje se 20. XII. 1528., 11. II. 1529., 15. XII. 1533., 11. VII. 1576., 19. XI. 1576. god. u Lib. civ. (Sabl. str. 15).

Lib. Not. 14. IV. 1525. ... unam peciam terre inculte in contrata que dicitur le Plasse. 28. II. 1566. god. Stjepan Cinguli otpisao je svom sinu Antunu jedan »dermon« (šumicu) na lokalitetu Plase (Kobl. III, str. 268).

[15] Možda je naziv u vezi s ličnim imenom. 1572. god. spominje se u Rijeci sudac Nikola Parhlin, a od 1601. do 1650. god. gradski vijećnik Franjo Parchlin (Kobl. II, str. 172). Liti contr. A. 1714–1753. br. 5 Mattio Pehglin. – *Skok, Srphrv.* Današnja Pakljena na Šipanu je adjektiv ž. r. sa sufiksom –en. Potvrde nam jasno dokazuju, da današnje –a potječe od poluvokala. Najstarija je potvrda iz g. 1284 monasterium sti Michaelis de Pechina, ... u kasnijim potvrdama: a. 1284 Pechine, de Peclina, a. 1368 Pecclina ...

1612. god. puljski je biskup Kornelije Sozomeno postavio prvi kamen za crkvicu sv. Ivana Krstitelja u Plasama, koju je dao podići Vito Zanchi prema želji svog pokojnog oca. Istoga dana, t. j. 27. V. 1612. god. doznačena je i dotacija crkvi. – 29. VI. 1632. god. posvetio je kapelu i oltar biskup Julije Saraceno. 1613. god. je Vito Zanchi objavio, da se iza svoje smrti odriče u korist kaptola jednog vinograda u Plasam u vrijednosti od 300 dukata, kako bi se od prihoda svaki mjesec služila misa. – 1642. god. isti Vito Zanchi moli biskupa Marina Badoera, da smije osnovati bratovštinu. Molba mu je odobrena, ali do ostvarenja nije došlo (Pogl. str. 114).

Franjo Knežić, trsatski kapetan do 1641. god. i gradski vijećnik od 1593. god. prepustio je proizvode svojih vinograda u Dragi i u Plasama samostanu benediktinki (Alm. fium. 1856–57.).

Vidi toponim Brgud Ges.

Test. br. 121 god. 1680. Vigna alle Plasse, ... la sua Gnivizza situata in Plasse quale confine ... con il bosco Pastino Host ... bene in Plasse. br. 18 29. I. 1765., br. 22 9. II. 1776., br. 24 16. X. 1776. god. ... una vigna in contrada Plasse, ... Plase.

God. 1781. je Podbreg ponovo pripao gradu Rijeci, a teritorij Podbrega je u svemu bio izjednačen s drugim općinama Rijeke, te razdijeljen između općina Drenova i Plase (Kobl. II, str. 33).

Obitelj Defranceschi posjedovala je vinograd i kuću u Plasama oko 1730. god. i to na granici prema Kastvu, gdje je 1761. god. Valentin Defranceschi podigao kapelu sv. Jelene. – U Plasama imala je imanje i riječka obitelj Fiorini.

Grunt. knj. list 1, 2, 31, 37, 43, 45, 47, 50, 64, 93, 165, 168. ... alienato in Plasse, aquistato Sleb in Plasse, aquistato Masunischie in Plasse i t. d.[16]

Nagy, god. 1829. Plasse villa. – *Prot. Com.* god. 1836. Per li fondi vacui e fabbricati sulle tre comuni di Plase-Cosala – Podbreg viene indistintamente fissata la contribuzione d'un carantano per Bravo come per li fondi Pomeriali. – *Prot. cap.* 5. IV. 1834. Giorgio Blecich fabbroferrajo domiciliato nella comune di Plasse. – *Cat Cos.* god. 1840. br. 48 den. d. loc. – Belleni, den. d. dter. – Comunada da Plasse.

Lib. Cat. 1840. god. 665 god. 1845. Ponente – confine di Plasse (strada Pino Ponsal). – *Prot. cap.* 191 god. 1841.... fondo comunale esistente al confluente della vecchia colla nuova strada germanica in Plassi sotto Pechlin al di sopra della chiesuola di St. Elena onde costruire una casa da servire anche ad uso d'osteria pella commodita dei viandanti.

[16] Hormayr-Hortenburg o rimskom zidu god. 1808. ... vom Fusse des rückwärtigen Berges Goljak oder Golenjak oder Golenik angefangen, rückwärts über den Berg Vena oder Bena oder Plase, Lopacsa ...

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka Plase. – *Izvj. mag.* god. 1851. Plase broji stanovnikah 178. Općina Plase imade stanovnika 1.131.

Pregl. por. obć. god. 1853. Ime porezne obćine: Plase. Broji posjedovnih listinah 338.

Alm. fium. god. 1856. Dogana commerciale in Plasse. – Fonderia metalli sita in un quarto d'ora dalla citta, nella comune di Plasse, in riva al mare. Essa viene compresa entro il cordone doganale per modo che i suoi prodotti possono venire innoltrati in tutti gl'ii. rr. Stati esenti da dazio d'esportazione.

El. cron. 34 god. 1864. Provvista amminicoli scole Plasse-Drenova, 103 god. 1869. ... fondo comunale Plasse, 140 god. 1872. Giudici Plasse e Drenova – deputato, 146 god. 1872 Pulaz, Podbreg, Plasse – costruzione cisterne, 154 god. 1872. Vranizany cq. per iscrizione tratti fondi siti al mare in Plasse.

Alm. Fium. god. 1889. Prima societa anonima ungherese per la pilatura del riso e fabbrica di amido Rečize in Plase.

Schem. god. 1873., 1896. In filialibus: Plase, cap. S. Ion. Bapt. et S. Helenae. – God. 1909., 1914. In matre: Plasse sup., Plasse inf.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Plasse appartengono: Mlaca, Rujeviza, Scurigna, Stranga e San Nicolo.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima zabilježeno »Plase«, koje obuhvaća čitav prostor sjeverno od Rečica, Sv. Nikole, Ponsala i Mlake do glavne drž. ceste za Ljubljanu i Trst.

Jos. Land. karta iz 1784. god. na istom mjestu bilježi »Plase«.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Plassi« sjeverno od Sv. Ivana, dok se naziv »Pod Plassi« dva puta ponavlja protežući se prema jugoistoku, sjeveroistočno od Krnjevog, sjeverno od Mlake sve do Podmurvica.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. označuje »Plase« južno od ceste della Germania, sjeverno od Mlake i Ponsala.

Plan grada iz 1901. god. bilježi »Plasse« sjeverno od Via dei Gelsi.[17]

[17] *Rački,* str. 189 U XVIII. st. spominje se na sušačkoj strani Plase. *Rački,* Pril. str. 205. Oko polovice XVII. st. sagradiše Kostrenjani prvu crkvu na terenu Vrtine, zemljište Plase. – *Koš. Glag.* br. 55 god. 1677. ... ot zgora plase. – *Strohal, Not. knj.* br. 152 god. 1642. ... pušćam moju mekot na Plasah. – *Kukuljević,* listina 113. 1486. 12 travnja. Popis zemaljah modruškog vladanja. ... Jošće kmeti sga Mikule u Plasih i u brezah ... – *Pront. V. G.* Plasse – Plasse. – *Nem. Čak. St.* plāsà, terra silvis liberata, acc. plásu. – *Hraste, On. top.* Nejasna postanja su ovi toponimi: ... Plōsā (Hvar). – *Skok, Pril. is.* Plasa »arvum, ravnica na gori« je topografski naziv. Iz dokumenata imam a. 1450 (trsje je) v Plasi zmoračnej. – *Skok, Slav. rom.* U samom gradu (Cresu) ima dosta tragova prastarim našim nazivima. Dio grada, gdje je trg, zove se Plasica. To je deminutiv od stare naše riječi plasa »njiva«, koja se očuvala u mnogobrojnim našim imenima mjesta kao Plase, Plaški i t. d. *Maž.* Plasa f. ... po Etym. polsa. hrv. plasa, lat. arvum (mekota, njiva izorana, a još neposijana, po Belost., slov. znači ravnica na gori po Pleteršn. i Ackerstreifen; i u inih slovjenskih jezicih. Ima mjestnih imena i u nas po toj riječi. – *Ducange* VI. 357 Plassagium ... 2) Parcus seu locus palis vel virgulis implexis conclusus.

Pod Jẽlši

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase, na Rečicama. Mjesto je obilovalo izvorima, a naziv je nastao po starim topolama. Javlja se i pod nazivom »Sotto i Pioppi«, često u vezi sa Sv. Nikolom. Naziv je živ još i danas. Obilježuje prostor, na kome je preostalo još nekoliko stabala starih topola (ulaz u poduzeće »Ranković«).

Na dan sv. Jakova održavalo se svake godine proštenje u Opatiji, na koje su dolazili i mnogi Riječani. Na povratku u grad zabava se nastavljala Pod Jelšami na Rečicama. God. 1579. došlo je prigodom plesa u Opatiji do izgreda, u kome su se izravnali stari kastavsko-riječki računi. Od toga doba i Riječani nisu više odlazili na dan sv. Jakova u Opatiju, već su priređivali svoju veselicu Pod Jelšama (Gig. str. 95).

A. L. Adamić imao je na starom groblju na Kalvariji, na kojemu se od 1800. god. dalje nije više ukapalo, rasadnik topola, kojima su se pomladivala topolišta na Školjiću, uz Rječinu i u Rečicama (Kobl. I, str. 162).

Kasnija se via Fiumara, koja je tekla od istoimenog trga do mosta na Rječini, zvala neko vrijeme »dei Pioppi«, jer je umjesto kasnijeg nasada platana nosila počev od 1648. god. niz topola, kojih je nasad obnovljen 1806. god.

Rapporto al circolo, god. 1817. Ordine all' Ingegner di rapportare circa il progresso de lavori della strada dai Pioppi sino san Martino. ... Circa la riparazione delle strade di Zagrad e Sotto i Pioppi.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka St. Mikula pod Jelsi.

Schem. god. 1873. In filialibus: sv. Nikola pod Jelši.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Pod Jelse« uz obalu na lokalitetu Rečice, zapadno od Sv. Nikole. – Topografskim znacima označeni su vinogradi.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Pioppi« istočno od Cerovica, zapadno od Ponsala.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. navodi »Sotto i Pioppi« istočno od tvornice torpeda uz more. *Na planu grada iz 1901. god.* je na istom mjestu zabilježeno »Pioppi«.[18]

Pod Múrvice

Lokalitet na južnom dijelu općine Plasa. Naziv je još i danas živ.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Pod Murvice« istočno od sastava ceste della Germania i ceste, koja polazi od Cecilinovoga na

[18] *Groh.* br. 205 od 27. VIII. 1913. Jedna čakavska narodna pripovjedka nan poveda kako pod Plasama ni nekada – pred tri sto leti – bilo Zvira. Ni one vode ka teče puli fundarije Podjelšami ni bilo, leh samo Rečina je tekla, a bila je puno veća i ni nikada da ni prestala. Onu vodu Podjelšami zove narod Rečica a tako će se i zvat, pa magari Talijani pisali ča mu drago. – Br. 4 od 20. II. 1914. Jedan stari put gre od Mlake va Podmurvice, a jedan drugi peje od zgora Podmurvic Podjelši va Rečicah.

sjever u pravcu Via della Germania, a naznačena je kao »strada comunale verso Pod Murvicze«. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i srednja šuma.

Sit. Pl. karta iz 1852. god. bilježi »Pod Murviczu« sjeveroistočno od sastava tršćanske ceste i ceste, koja se istočno od Mlake proteže na sjeverozapad do tršćanske ceste. Danas Ulica narodnog ustanka i Podmurvice.

Plan grada iz 1895. god. ima naznačeno »Strada di Pod Murvice« od Giardino Pubblico na sjeverozapad do ceste della Germania.

Plan grada iz 1899. god. bilježi kao oznaku iste ceste »Via dei Gelsi«.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. ima zabilježeno »Pod Murvize« iznad spoja Via dei Gelsi i Via della Germania.

Plan grada iz 1901. god. bilježi »Via dei Gelsi«.

Popis crkvenih fundacija u Rijeci god. 1803. (među aktima sv. Vida) Privatni iuspatronat. Procjena nekih nekretnina »site in Plasse localita »Nad murvice«.

»*La Bilancia*« god. 1905. Dalla piazza del Giardino pubblico fino ai Gelsi – localita Podmurvice – »Via dei Gelsi«.[19]

Pod Pinjôl

Lokalitet na jugoistočnom dijelu općine Plase, uz more istočno od Cecilinovoga. Naziv je još živ, a postoji još i jedno stablo pinije na starom mjestu.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježen »Pod Pinjol« jugoistočno od Cecilinovog, zapadno od ceste, koja vodi na cestu della Germania, kasnije Vicolo del Pino (danas Podpinjol).

Kat. m. Rijeke iz 1842. god. bilježi »Contrada del Pigno« uz more od Cecilinovog do Mandraća, gdje se nastavlja Contrada del Lazzaretto vecchio (danas Ul. Borisa Kidriča).

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Pignol« s ucrtanim krošnjatim stablom.

Sit. Pl. karta iz 1852. god. ima naznačeno »Pino« istočno od sastava Vicolo del Pino i contrada del Pino (danas zapadni dio Ulice B. Kidriča).

[19] *Dep.* str. 93 Via Trieste, dopo l'ingresso superiore entra anch'essa nel sottocomune di Plasse ... segue l'Orfanotrofio »Maria« dopo il quale in 10 minuti dal punto di partenza, si arriva alla frazione di Podmurvice (Sotto i Gelsi). Da qui per la via dei Gelsi si puo scendere al piazzale del Giardino... – *Nem. Čak. St.* múrvica, morus, g. múrvici. – *Skok, Pril. is.* Murva dolazi kao topografski naziv na srpskohrvatskoj teritoriji samo u Dalmaciji, i to ponajviše u deminutivu, a rjeđe kao simpleks. A. 1251 (aqua que vocatur) Murua negdje u blizini Omiša. Kod Zadra je a. 1298. locus Muruiza, a. 1335 terre supra Muruicam, danas Murvica, a. 1333 pars Murvize magne...

Sit. Karte, karta iz 1853. god. bilježi na istom mjestu »Pignol«. Južno od Pignola naznačeno je brodogradilište »Katalinich«, a sjeverno posjed »Catalinich«.

Sit. Karte, karta iz 1862. god. upisuje na istom mjestu »Podpignol«, a južno od njega »Schiffwerke«.

Kat. m. Rijeke iz 1861. i 1889. god. navode »Contrada del Pino« od Cecilinovoga do Pomorske akademije (danas bolnica). Dalje teče prema istoku Contrada del Lazzaretto vecchio odnosno corsia Deak. Vicolo del Pino spaja Via del Pino sa cestom della Germania. – Jednako na planovima grada iz 1890., 1895. i 1901. god.

Kobler navodi (II, str. 51), da je na zapadnom dijelu Pomerija ispred vile Gorup 1789. god. podigao Filip Zenković malo brodogradilište, kojega je aktivnost trajala sve do 1870. god. kad je zemljište uzeto za željeznicu. U blizini brodogradilišta, uz cestu rastao je stari visoki »pino«, po kojemu je taj predjel nazvan.

Lib. reg. 452. god. 1796. Squero per fabbricar le navi essendo stato proposto sotto il pino e la Braida del seminario non viene accordato in caso dovesse prima restituirsi il convitto, ordina pero Sua Maesta di progetarsi in altro sito.

Lib. reg. 553 god. 1804. Zencovich Filippo construttore navale ricerca che gli venga venduto il sito nominato al Pino colla vicina vigna del fu abbolito convento di Fiume. – 554. Zencovich Fillippo costruttore navale gli viene risolto il fondo religionario Gesuitico detto Braida in Lazzareto verso il prezzo di f 5.000 e condizioni con contrato stipulato.

Grunt. knj. list 444 god. 1806. Aquistato in Ponsale al Mare fondo Pubblico compreso il sito del Pino per il squero nell' estensione di 148 orgie.

Mala cesta. koja je od obalne ceste kraj mlina vodila na glavnu cestu za Trst, kasnije Via i Vicolo del Pino, bila je proširena 1824. god. pa su mogla kola otuda ići u grad i izbjeći mitnicu, koja se nalazila iza tvornice duhana. Mitnicu su iz tih razloga preselili 1825. god. na gornji kraj male ceste del Pino.

Na Pod Pinjolu tekli su mnogi potoci (Alm. Fium. 1859. god.).

Cat. Pom. god. 1838. br. 31, 32, 49, 97, 98 den. d. loc. – Sgora Pignola, Pignol, den. d. ter. – Puli Adamicevega, Vert krai Osmaricha.

Lib. cat. 660 god. 1836. Pino. Limiti da mezzogiorno Ponsal, strada del Pino, 665 god. 1845. Ponente – e confine di Plasse – Pino Ponsal.

Cat. Cos. god. 1840. br. 61, 63 den. d. loc. – Cosala, den. d. ter. – Vert pod Pignolom.

Medj. Pl. god. 1851. Uzme ovdi medja redac uz zid na levo ovog sretjajučeg puta, koji združuje se sa glavnu cestum od Rijeke u Volovsku peljajuči i sastavise s njom upravo k gradjalištu (Pod Pinjol zvanog) kadi na kutu toga rečenoga zida kamen sa br. 1 postavljen jest.

Rapporto d. Camera di Com. god. 1853. Cantiere al Pino. Nome del costruttore: Giuseppe Spadon, Carlo Cattalinich.

El. cron. 110 god. 1871. Spese in contratte dell incendio Pino.[20]

Pònsal

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase, zapadno od Mlake, istočno od Sv. Nikole. Naziv se još ponekad čuje.

Pl. Com. G., karta iz 1778. god. bilježi »Ponsal« između Mlake i Sv. Nikole.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačen »Pensal« na istom mjestu.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. navodi »Ponsal« zapadno od Mlake, istočno od Rečica, jugoistočno od »Na Turnu«. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Sit. Plan. karta iz prve polovice XIX. st. bilježi na istom mjestu »Ponsal«. Jednako i plan grada iz 1895. god.

Naziv se javlja već u XV. st. uglavnom u vezi s vinogradima.

Lib. civ. 26. III. 1438. ... suam vineam naponxal, 23. I. 1439. ... vineam na ponxal, 3. II. 1445. ... vineam positam in ponxala, 27. IV. 1446. ... vineam que dicitur Draga positam in Ponxala, 31. I. 1450. ... vineam positam in Ponxala.

U XVI. st. javljaju se u Lib. di Not. maslinici i vinogradi na Ponsalu (u latinskim dokumentima dolazi i kao »Pomosala«), većinom vlasništvo samostana augustinaca (Kobl. I, str. 100).

1720. god. postojao je plan, da se sagradi lazaret na posjedu augustinskog samostana, koji se pružao od Mlake prema Ponsalu. Plan nije ostvaren (Kobl. II, str. 82).

Između Ponsala i Rečica bio je nekada škver, koji je napušten, kad je zemljište kupljeno za rafineriju petroleja (Kobl. II, str. 198).

Početkom XVIII. st. (1718. god.) imala je na Ponsalu zemljišta riječka obitelj Fiorini. Tu su bila i imanja Franje Filipa Troyera (rođ. 1691. god.), koja su iza 1804. god. pripala obitelji Luttman (Kobl. III, str. 188).

Lib. reg. 489 god. 1798. Strada nuova dal Reg° Lazzaretto sino Ponsal riparazione.

Grunt. knj. list 68. god. 1793. 403 Terreni in Ponsal, 444 god. 1806. ... aquistato in Ponsal al Mare fondo publico compreso il sito del Pino per il squero nell'estensione di 188 orgie.

[20] *Hirc*, god. 1883. U ovom dijelu grada pružila se i Via del Pino, koja je dobila ime od krošnjatih pinija: tuj štropoću i mlinovi na jakom potoku. – *Donath*, god. 1895. Dall'Accademia a ponente corre la via del Pino che conduce al Giardino Pubblico. – *Groh.* br. 44 od 20. II. 1914. Jedan put peje od Brašćine i Krase z dolu preko Rastočin na Štrangu a odavde na Podpinjol. Ovde je bila malenica na lopate, a ona voda ka teče s Cecilinovega ovuda a na koj su vrtela kola stareh reškeh malenic, ta voda se zove Mlačica.

Lib. reg. god. 1801. In seguito del pub° concluso dei 9 giugno fu ordinato al sig. Ingegnere Gnamb di dare la relazione e sua opinione sopra l'Espositione del srg. Giuseppe de Orlando rapporta la Strada di Ponsal li nuovi alberi impiantati in Fiumara, e l'Ingombramento delle Strade pubbliche da legnami di Traffico. – 491. god. 1802. Strada detta di Ponsal., i parapeti li cui hanno bisogno d'instantanea Riparazione. 499. god. 1803. Strada di Ponsal e stata intieramente terminata dal Proto Mattia Tiblas.

Rapporto al Circolo god. 1817. Conto spese per la strada di Ponsal sino la rafineria.

Atti mag. god. 1822. La strada di Ponsal che dallo stesso squero guida direttamente presso lido marino sino Ponsal. La strada di Reczize che da Ponsal nella sempre uguale direzione conduce sino Reczize.

Nagy, god. 1829. Platearum civitatis sunt: ... di Ponsal.

Lib. cat. god. 1840. 659 den. della contrada – Lazzaretto vecchio – Ponsal. 660 god. 1836. Limiti da Mezzogiorno–Ponsal (strada del Pino). 665 god. 1845. den. d. contrada – Pino Ponsal.

Rapporto generale pel 1854–1857 della camera di commercio. La fabbrica paste a vapore, in Ponsal mossa da macchina di 24 cavalli di forza sul sistema belgico, per la macinazione di oltre 100 metzen di grani al giorno (societa in azioni). – Ritira i grani duri pella produzione delle paste, da Odessa Azow e dal Regno di Napoli. – Puo produrre al giorno sino 35 centinaia di paste ad uso di Genova e Napoli le quali trovano perreno smercio, oltre al consumo locale, in Germania, Italia, Turchia e nel Brasile. Vi sono uniti due forni alla Roland, che possono produrre sino ai 60 centinaia di pane fresco e biscotto al giorno. Occupa giornalmente 30 persone, alla quali si corrisponde una mercede settimanale per adequato di circa 140 fior.

Alm. fium. god. 1859.–1860. Ricevitoria principale in Ponsal (autorita finanziarie). God. 1856. Dogana in Ponsal.

El. cron. 99 god. 1869. Squero Ponsal costruzione, 110 god. 1870. Cantieri comunali in ponsal, 119 god. 1871. guasti allo squero Ponsal, 126 god. 1871. Nuovo Molo costruirsi Ponsal, 162 god. 1872. Ristauro muri di sostegno strada Mlacca oppo. Ponsal.

Lit. god. 1884. Petroleum Raffinerie in Ponsal mit dem Petroleum-Hafen ... Die Raffinerie wurde trotz der Felsen-Massen, die zu bearbeiten und zu sprengen waren – in 9 Monaten hergestellt – Mitte September 1883 dem Betriebe übergeben.

Alm. e guida, god. 1889. Il porto ad uso esclusivo delle operazioni di scarico di olii minerali e situato nella localita di Ponsal, nei pressi della raffineria che cura il raffinamento di tali olii.[21]

[21] 23. i 24. II. 1879. god. jako jugo je poplavilo morem ulice u gradu koje su bliske moru, i oštetilo obalnu cestu na Ponsalu i u Rečicama (Kobl. III, str. 66).

Požarišće

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Plase. Danas predjel i naselje s istim nazivom.

Franz. Land. Karta iz 1801. god. bilježi »Passaristie« istočno od Hosta.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Posarischie« u gornjoj Škurinji istočno od Pehlina, jugozapadno od Špirovog, na zapadnoj granici općine. – Topografskim znacima označene su oranice i niska šuma.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. bilježi »Posarischie« istočno od Hosta, jugoistočno od Pehlina.[22]

Rečice

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase, zapadno od Sv. Nikole, istočno od Cerovica. Naziv je još danas živ, označuje isti predjel.

Javlja se već u XV. st.

Lib. civ. 20. II. 1439. Duas vineas positas in districtu Fluminis in loco dicto Recica, 29. IX. 1440. ... in Littore maris narecice, 16. VII. 1441. ... in littore maris na recicah, 2. I. 1443. ... ad splagiam Fluminis ubi dicitur Recice, 7. XII. 1443, 1441. vineam na recice, unam vineam positam narecicach.

18. XII. 1514. god. zapisao je notar Barberić ispravu, kojom samostan augustinaca prepušta Antunu Opatiću za 32 solda »malih« godišnje zakupnine zemljište »sito a Narecica« (Arh. aug. str. 60).

U XVI. st. javlja se na predjelu Rečica niz šumaraka, maslinika, vinograda i vrtova. Prevladavali su maslinici, koji su bili skoro isključivo vlasništvo augustinskog samostana (Libro di Not. 1524–1536).

U Rečicama nalazio se i maslinik T. Veslarića, koji se protezao sve do mora (Lib. di Not. 18. X. 1536.).

4. VIII. 1594. god. samostan je dao u žakup na Rečicama maslinik uz obalu zvan »Smoquiza« Antunu Bontiću (Prot. cap. 1539–1607.).

6. IX. 1526. god. Uršula Peccha unajmila je jedan ugar na Rečicama Kastavcu Vidu Petejaku.

Bratovština sv. Sebastijana posjedovala je vinograd i maslinike na Rečicama (Sabl. str. 13). – U Rečicama bio je škver, koji je oko god. 1689. premješten na trg Fiumare, a bratovština sv. Nikole, koja je imala taj škver i crkvicu sv. Nikole na Rečicama, prenijela je svoje službe u crkvu sv. Barbare u gradu.[23]

Lib. reg. 449 god. 1796. Stradella che conduce da Reczicze al casotto di guardia contumazionale di S. Martino – riparazione. – 496 god. 1799. La strada che conduce da Cosala sino Rezize venisse restaurata.

[22] *Pront. V. G.* str. 240 Pozarišče – Posarischie.

[23] Kapela sv. Nikole spadala je augustinskom samostanu, koji ju je primio zajedno sa ostalom dotacijom već u XIV. st. Kad je škver premješten kapela je bila zapuštena i konačno 1788. god. srušena (Kobl. I, str. 149).

Grunt. knj. list 1 Molini in Recciza, 1.61 god. 1795. in Recize, 92 god. 1781. Molino in Recize, 100 god. 1800. Terreno in Reccice.

Rapporto al circolo 31. IV. 1817. Andrea Blecich, Giuseppe Chicovich ed Antonio Mulaz implorano il pag.to per riparazione della strada Recize. – *Atti mag.* god. 1822. La strada di Reczize che da Ponsal nella sempre uguale direzione conduce sino Reczize. – La strada di S. Croce che da Reczize conduce a destra sino la chiesola di S. Croce. – La strada di Bergud che da Reczize conduce a sinistra presso il mare sino all'acqua (porto S. Martino) ove esisteva la chiesola di S. Martino ed ove termina il confine distrettuale di Fiume e si unisce a quello di Castua.

Na Rečicama imala je vinograd obitelj Kertiza. Matija Franjo Kertiza (od 1773. god. đakovački biskup), sazidao je u Rečicama kuću. – Ivan Andrija Marochino, gradski vijećnik, posjedovao je na Rečicama kuću i vinograd, koji su poslije njegove smrti (1830. god.) prodani barunu Portneru. – Kuću i šumu na Rečicama imao je i Luigi Peretti, upravitelj gradskih daća 1783. god. Imanje je kasnije, 1804. god. prešlo obitelji Tudorović. Antun Scarpa, gradski vijećnik i vicekonzul Toscane kupio je 1818. god. vinograd u Rečicama, gdje se kasnije i stalno nastanio (Kobl. III). – 1818. god. bila je svršena kolna cesta, koja je od Rečica vodila uz more do zapadne granice okružja.

1872. god. preuzeto je zemljište Kerner uz more na lokalitetu Rječice za podizanje plinare (»Gas« je bio od 1852.–1872. god. u ulici Fiumare, Kobl. III, str. 33).

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. bilježi »Rhechize« zapadno od Sv. Nikole.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačeno »Rechiecza« zapadno od Sv. Nikole istočno od Cerovica.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Recicze« zapadno od Ponsala i Sv. Nikole jugoistočno od Krnjevog. – Topografskim znacima označeni su uz more vinogradi i šumarci, a sjevernije šuma.

Plan. grada iz 1895. i 1901. god. bilježi »Strada di Recice«.[24]

[24] *Hirc*, god. 1882. U svoj monarkiji i izvan nje na glasu je tvornica u Riečicah, mjestancu, koje leži izvan grada, a nedaleko je mora. Tuj tvori ono strašno i nepobjedivo oružja, silni torpedi. Prvi torpedo zamislio je Luppis, kapetan austrijske mornarice, a njegovu je zamisao oživotvorio vlastnik tvornice Roberto Whitehead. Svatko se torpeda još iz zadnjeg rusko-turskog rata sjeća, kad se i glas pronio bio, da su Whiteheadu spisi ukradjeni i da je tajna topeda odkrivena. – *Alm. Fium.* god. 1889. Societa viennese d'industria del gas Rečize in Plase realita propria. Prima Societa anonima ungheresc per la pilatura del riso e fabbrica di amido Rečize in Plase. – *Groh.* br. 205 od 27. VIII. 1913. Onu vodu Podjelšami zove narod Rečica... Narodna priča govori, da se je nekada va staro vreme odlepilo puno kamenja va veli Zvir Rečine, a vaje za ten se je oprl ovisti va Sincu i Rečice. – Br. 184 od 2. VIII. 1913. Onaj potok žive vode ki teče kraj današnje tvornice torpedi zove se: Rečica, a onaj ki teče kroz Cecilinovo: Mlaka. – *Pront. V. G.* str. 249 Rečica – Recizza.

Reni

Lokalitet na jugozapadnom dijelu općine Plase. Naziv nije više poznat.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Reni« sjeverozapadno od crkve S. Croce, južno od ceste prema Kastvu, istočno od ceste prema Bontićima. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Rùjevica

Lokalitet na istočnom dijelu općine Plase. I danas još naziv za naselje na istom brežuljku.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Rujoviqa« sjeveroistočno od sv. Ivana u produženju Anderlovca i Stupnjaka prema zapadu, paralelno sa Škurinjem, južno od škurinjske ceste.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Rujevicza« zapadno od južnog dijela Škurinja, sjeverozapadno od Pod Murvica, istočno od sv. Ivana. – Topografskim znacima označena je visoka i srednja šuma, a na podnožju brijega vinogradi.

Plastična karta Rijeke i okružja iz 1900. god. bilježi na istom mjestu »Rujeviza«.

Fium. Com. D. god. 1787. No. III. ... Nach der Fiumara auf den Calvariberg, Lopascher Strasse, über den Berg Anderlievaz, über die Skuriner Strasse auf den Berg Rujeviza.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka Rujevica.

Izvj. mag. god. 1851. Rujevica broji stanovnikah 17.

Schem. god. 1873., 1909., 1914. In filialibus: Rujevica, in matre Rujevica.

Donath, god. 1895. Al sottocomune di Plasse appartengono: ... Rujeviza.[25]

Selce

Lokalitet na jugoistočnom dijelu općine Plase. Danas se na tom mjestu više ne sjećaju naziva.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Selze« na donjem dijelu škurinjske doline, na razmeđi općina Kozala–Drenova–Plase, zapadno od ceste prema Drenovi, a jugoistočno od Baredina – Topografskim znacima označene su oranice.[26]

Smokvica

Lokalitet u općini Plase na Rečicama i u Starom gradu.

Samostan augustinaca dao je u XVI. st. u najam Antunu Bontiću jedan maslinik uz obalu na Rečicama, zvan »Smoquiza«. Koncem

[25] *Dep.* str. 175 Na karti označeno »Ruievizza«. – Str. 94 La valle di Scurigna e formata da un ripiegamento secondario del terreno, fra i colli su cui sorge Drenova e i colli di Rujevica. – *Pront. V. G.* str. 252 Rujevica – Rujevizza.

[26] *Pront. V. G.* str. 266 Selce – Selca, Selzach – Selze (Selce) Seuze – Seuzze. *Cad. nat.* str. 466, 369 Selce. k. o. Buzet, Selce, k. o. Kalac (Opatija).

XVI. st. zemljište »smoquizza« međutim pripada općini (Prot. cap. 1593–1607., 4. VIII. 1607.; Sabl. str. 25).

Naziv je poznat i u Starom gradu u okolici Via Nuova, kasnije Calle del Morer, danas Ulica Petra Hektorovića.[27]

S. Croce

Lokalitet na najzapadnijem dijelu općine Plase. Naziv se više ne upotrebljava.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »S. Croce« na zapadnoj granici okružja, na raskršću ceste od Cerovica prema Kastvu i ceste za Plase. Naziv se proteže južno od istoimene crkve sve do Cerovica.

Franz. Land. karta iz 1801. god. ima naznačeno »S. Croze« na granici austrijsko-ugarskoj.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima zabilježeno »Heil. Kreutz« na mjestu, kroz koje prolaze granice svih razmeđenja (vidi toponim Podbreg). Javlja se već u XV. st.

Lib. civ. god. 1436.–1461. str. 551. ... vineam in Borgud sub Santa Cruce. Kod razgraničenja s Kastvom 1554. god. navodi se ... na križanju glavne ceste zvane Slopoli, odakle se prelazi k crkvici S. Croce ... (Kobl. II, str. 29).

Zap. sj. gr. v. 2. VII. 1602. Loca clausa in Bergud. ... ut ipsi veniant ad Eccliam S. Crucis, nam ibi incipit inspectio ... (vidi toponim Brgud).

Test. br. 67 god. 1724. ... nella chiesa di Sta Croce in Bergud.

Spec. conf. god. 1787. 7. Terreno di Santa Croce, S. Chiesa di Santa Croce, verso Fiume per la stradella in giù

Grunt. knj. god. 1882. La strada di Santa Croce che da Reczice conduce sino la chiesetta di S. Croce ove si uniscono i confini di Fiume e di Castua.

Medj. Pl. god. 1851. 10. Na gornje ... do izrušene crique Sta Croce – tako da ova Rudera pod Madj. Primorje spadati dojde.

El. cron. 47 Conservazione strade comunali – Detto S. Croce.

Starci

Mali lokalitet na zapadnom dijelu općine Plase. Naziv nije više poznat.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Starzi« sjeverozapadno od Brkinovca, sjeveroistočno od Ferera. – Topografskim znacima označene su livade i srednja šuma.[28]

[27] *Cad. nat.* str. 470 Smokvica (Figarola), k. o. Movraž (Koper).
[28] *Šam. Momj.* XVI. st. br. 72 Contrada Starac.

Stûpnjak

Lokalitet sjeverozapadno od Anderlovca. Danas naziv malog predjela između škurinjske ceste i Podmurvica.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. bilježi »Stupniak« sjeverozapadno od Anderlovca, jugoistočno od Rujevice.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačen »B.(erg) Stupniak« sjeverozapadno od Anderlovca, jugoistočno od Kučića.[29]

Sv. Nikola (Sv. Mikula)

Lokalitet na južnom dijelu općine Plase istočno od Rečica, zapadno od Ponsala. Naziv postoji još danas.

Crkva sv. Nikole postojala je već u XIV. st. 1429. god. potvrdio je naime Raimbert Valse dotaciju Huge Devinskoga iz XIV. st. augustinskom samostanu. Među dotiranim dobrima bila je i crkva sv. Nikole sa svim pripadnostima (Pogl. str. 107). – *Lib. Not.* 16. IX. 1525. ... in contrata S. Nicolai.

Sv. Nikola spominje se u Libro delle notifice i 6. IX. 1526. god. te 17. VII. 1525. god. (Sabl. str. 13).

15. XII. 1514. god. prepustio je prior augustinskog samostana Lorenzo Ivanu Opatiću jedan maslinik smješten na predjelu sv. Nikole u Rečicama (Kobl. I, str. 101).

Zap. sj. gr. v. 4. XI. 1595. (Predmet je tarifa za bracere u luci) ... Item che la riva per dichiaratione d'ogni dubbio che occorrer potesse s'intenda dal Porto sino a San Nicolo.

Kad je 1599. god. izbila u Rijeci kuga, bili su bolenici smješteni i u sv. Nikolu (Pogl. str. 112).

Zap. sj. gr. v. 13. I. 1607. Concedatur Monasterio Sti Hieronimi columnae illae quae in Coemiterio Ecclesiae coleg.tae existunt cum comunitas teneatur hinc Monast° partem orti pro facienda via publica in contrada Sti Andreae, a persolvere et alia damna tempore pestis a. 1599 penes Eccliam Sti Nicolai facta risarcira sed sub conditione quod non possint quidquam petere.

Crkva sv. Nikole služila je bratovštini mornara i brodograditelja za održavanje službe, jer je bila posvećena zaštitniku pomoraca. Na Rečicama u blizini crkve bio je škver bratovštine, koji je 1689. god. premješten na trg Fiumaru. Bratovština je od tog vremena prenijela službu u crkvu sv. Barbare u gradu. – Crkva sv. Nikole srušena je 1788. god. (Kobl. I, str. 149).

Alm. fium. god. 1857. Anno 1687. Squero alla Fiumara eretto dalla scuola di S. Nicolo. – *Grunt. knj.* list 142 In S. Nicolo.

[29] *Dep.* str. 159 Nel territorio di Fiume sono noti i castellieri di Stupniac (sopra Rastocine) e quello di M. Beleri ...

Test. br. 71 god. 1759. Una vigna detta di San Nicolo, br. 134 god. 1771. Vigna sua nominata S. Nicolo, br. 135 god. 1774. La casa di presente sua abitazione nel squero San Nicolo.

Lib. reg. 491. god. 1799. Strada di san Nicolo – riparazione.

Izvj. mag. god. 1851. Sv. Nikola broji stanovnikah 150. – *Pregl. okr. obl.* god. 1851. St. Mikula pod Jelsi.

Shem. god. 1873. S. Nikola pod Jelši, god. 1909. 1914. San Nicolo pars sup. San Nicolo pars inf. – *Donath*, god. 1895. Al sottocomune di Plase appartengono: ... San Nicolo.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. bilježi »S. Nicolo« zapadno od Ponsala, istočno od Rečica, uz obalu mora.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima naznačeno na istom mjestu »St. Nicola«.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »S. Nicolo« kao mali lokalitet na istočnoj strani Rečica, zapadno od Ponsala, istočno uz Pod Jelši, uz more. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i niska šuma.

Planovi grada iz 1884., 1895., 1900. i 1901. god. imaju naznačen »San Nicolo« na većem predjelu, koji se proteže prema Rečicama i Ponsalu.

Škûrinje

Dolina, koja se pruža duž uzvisine Drenove do Brajde. Kroz nju je protjecao škurinjski potok, koji je utjecao u Mandrać pred lazaretom. Sačinjavala je najistočniji dio općine Plase. Naziv je još danas živ.[30]

Spominje se već u XV. st. s mnogim vinogradima, maslinicima i pašnjacima.

Lib. civ. 2. V. 1437. Terrenum positum in loco dicto schurigna in hos confines ab uno latere terrenum & lacus Ecclesiae Sce Marie de Schurigna, 29. IX. 1445. Sententia pro Mauro de Schurigna ... in lite que vertebatur inter Maurum schurinchiach & Stefanum mortath pro via quam habere volebat per vineam Sce Barbare que dicitur dolac, 29. IV. 1447., 30. I. 1449. ... unam vineam positam in Scurignam, in Scurigna, 1. XII. 1449. Duas suas vineas positas in Schurigna, 1445. Pastinum situm in Schurigna., 14. III. 1453. ... ecclesia s. Mariae in Schurigna. Augustinci su imali u Škurinju mnoga zemljišta. Na dan sv. Jakova 1470. god. fra Damjan, prior samostana, unajmljuje Antunu Rosoviću vinograd i vrt u »Scurigne«. za koje će biti dužan davati dva spuda vina godišnje i šest šilinga »guter fenediger münze«. – 4. I. 1527. god. samostan predaje Franji Markoviću vinograd u Škurinju u zamjenu za njegovu kuću u gradu (Arh. aug. str. 44).

[30] Dolina Škurinje formirana je od jednog prijevoja zemlje između brežuljaka Drenove i Rujevice. Tlo je dosta vlažno i pokrito aluvijalnim materijalom. U sredini doline je crkva sv. Marije, iza koje se cesta naglo diže na desni bok doline, a onda u horizontalnoj liniji dolazi do naselja Škurinje (Dep. str. 94).

Škurinje se često spominje u XVI. st. u Lib. di Not. iz 1524.–1536. god., 4. I. 1527., 7. V. 1529. »sello in contrada Scurigna«, 20. IV. 1532. god. te 20. I. 1556. god. Duž škurinjskog potoka redala su se tada imanja s raznim kulturama.

U toku prepirke s Kastavcima, koju su dugo i ogorčeno vodili Riječani zbog nepravedno oduzetog Podbrega, dolazilo je i do čestih incidenata na granici prema Kastvu. 1544. god. zapisao je notar Tranquilli (Tihić) jedan takav događaj »che il signor capitanio ha mandato a Schurigna dal suo fiolo, comandandoli che andasse a romper le croxe (Gig. str. 98).

Strohal. Bilj. 1546. dan 14 augusta, budući sabrani gospoda redovnici pop Mikula Šimionić, pop Ivan Mavrović, pop Bartol Grohovac ... odlučiše da se ima zapisat misa ka se služi u Škurinje na Križevicu, pokle gospodin plovan neće da za ovo leto služimo, kako ne bi prosil ku misu odlučiše da se zapiše L. IV.

U dolini Škurinje bila je crkva sv. Marije, oko koje je kako kaže jedan dokumenat iz 1554. god., od starine bio godišnji god. Upravo 1544. god. bilo je strogo zabranjeno proštenje kod crkve (koja je tada bila pod jurisdikcijom Kastva), jer je dolazilo tom prilikom često do tučnjava između Riječana i Kastavaca.[31]

Crkvi su pripadala neka zemljišta, kojima su upravljala crkvena lica. Tako je 1571. god. umro arhidjakon Giacomo Giacomini, koji je upravljao i uživao beneficij sv. Marije od Škurinja. Nakon njegove smrti je nadvojvoda Karlo 1573. god. povjerio crkvu i posjede riječkoj bolnici (Kobl. I, str. 151).

1571. god. posjedovao je vinograd u Škurinji neki Ivan Celebrini (Kobl. III, str. 151), a 1682. god. imao je Vincent Benzoni u Škurinju kuću i šumu. U XVIII. st. spominju se posjedi obitelji Fiorini.

Vidi toponim Brgud Ges. 31. III. 1633.

Test. br. 83 god. 1695. Il Bosco ditto Reglino confinante con gli Beni del sig. Vito Zanchi in Scurigna da mezzogiorno col'aquedotto da Tramontana con li Beni Craglich. Br. 138, 151, 178, 26 god. 1786., 1750., 1779., 1778. ... vignia comprata (sita) in Scurigne, Scurigna.

Lib. int. 65. 2. XI. 1762. Due pezzi ed un pezzo di cosidetta Oggragia pavimente in contrada Scurigna nel territorio di Podbreg confinante

[31] Izgleda, da se običaji nisu promijenili ni kasnije. *Ges.* 1. III. 1635. god. De concursibus et tumultibus in Solemnitatibus, Nundinis etc. In solennitate ad Beatam Virginem in Scurigna, ad S. Jacobum in (vulgo dicta) Abbatia, sicut etiam ad Sanctum Petrum in Polane, aliisque locis, solennitatibus nundinis et concursibus in universis huius Capitaneatus finibus, Patris Rectoris, Tanquam Iurisdicentis erit per Capitaneum suum et alios Substitutos prospicere ne excitentur, excitatosque compascere tumultus et insolentijs ac excessibus universis remedium adhibere. In specie autem vigore antique transactionis ad Beatam Virginem in Scurigne, eodemque suo iure ad S. Petrum et Polane uetare intempestinas choreas, nundinationes et uini venditionem, simulque prospicere ut finitis diuinis officijs populus quietus recedat.

de levante, siroco e bora colle strade pub.ce e da tramontana col canale del torrente detto Potoch. – 26. VI. 1773. Un pezzo di Vigna e Bosco ... situato in contrada Scurigna territorio di questa citta, confinante da levenda con vigna e bosco del sig. nobl. Saverio de Orlando.

1758. god. bila je izvršena revizija granica s Kastvom. Spominjući liniju, kojom je tekla granica, navodi se i graničnо kamenje: G.di la della chiesa Tutti i Santi presso la strada, H. discendendo a Skurinje sopra il fondo Scrobogna, I. dietro la chiesa S. Maria in Skurinja (Kobl. II, str. 31).

Strohal, Hrv. is. Dano u Rike dan 20 novembra 1783. (Ivan Kundić iz Grobnika prodaje konja Ivanu Bat. Leithneru iz Rijeke, koji je konj parnuo) ... Kovač likar konjski Drenjula po pridevku njemu krv pustil i likarije storil, zato je se poslal u Skurinju, ako živ ostane.

Reg. a. 152 god. 1785. Strada Scurigna eretta dal sig.or Marco Sussani.

Lib. reg. 491 god. 1802. Casa col suo fondo il bosco Scurigna, 459 god. 1804. Scurigna vignati li Proprietarij ... ricercano affine riparata la strada pubblica.

Grunt. knj. list 2, 4, 7, 35, 42, (god. 1808)., 43, 56, 74, 89, (1810. god.): Terreni in Scurigne.

Atti mag. god. 1822. La strada di Skurigne che alquando più innanzi conduce similmente a destra della stessa strada errariale di Trieste sino Skurigne indi a Drenova. – *Nagy*, god. 1829. Skurinye Villa.

Prot. cap. 182 god. 1834. ... il tratto di strada incominciando dalla chiesuola di santa Maria in Scurigna sino al nuovo confine stabilito tra il territorio di questa citta e la limitrofa signoria di Castua.

Cat. Cos. god. 1840. br. 11 Casa col fondo il bosco Scurigna.

Lib. cat. god. 1840. 680 god. 1840. 688 god. 1825. A ponente del torrente Scurigna, vicollo del torrente Scurigna aliter Potok.

Medj. Pl. god. 1851. Kod miesta br. 34 ostavlja stazu i sa ovom između vinograda i ide na otoj stazi jedne kamenite visine na zdol proti dolu Skurinje, do vugla ob koljeno pašinca Spiridiona Dani.

Pregl. obl. god. 1851. Županija rečka Škurinje. – *Izvj. mag.* god. 1851. Škurinja broji stanovnikah 269. – *El. cron.* 101 god. 1869. Concessione fondo strada skurinje, 114 god. 1871. Proposta per pubblico passeggio nella vallata di Scurigna. – *Shem.* 1873., 1896., 1909. god. In filialibus: Škurinja, Škurinje sup. et inf. – *Donath*, god. 1895. Al sottocomune di Plasse appartengono: ... Scurigna.

Pl. Com. G. karta iz 1778. god. ima naznačeno »Skurinia« na potezu od sv. Marije do Čelaca.

Jos. Land. karta iz 1784. god. bilježi »Skurina«. – *Karta Rijeke iz 1807. god.* ima zabilježen potok »Torrente Scurigna«.

Karta Rijeke iz 1814. god. bilježi »Scurigna Weingarten«.

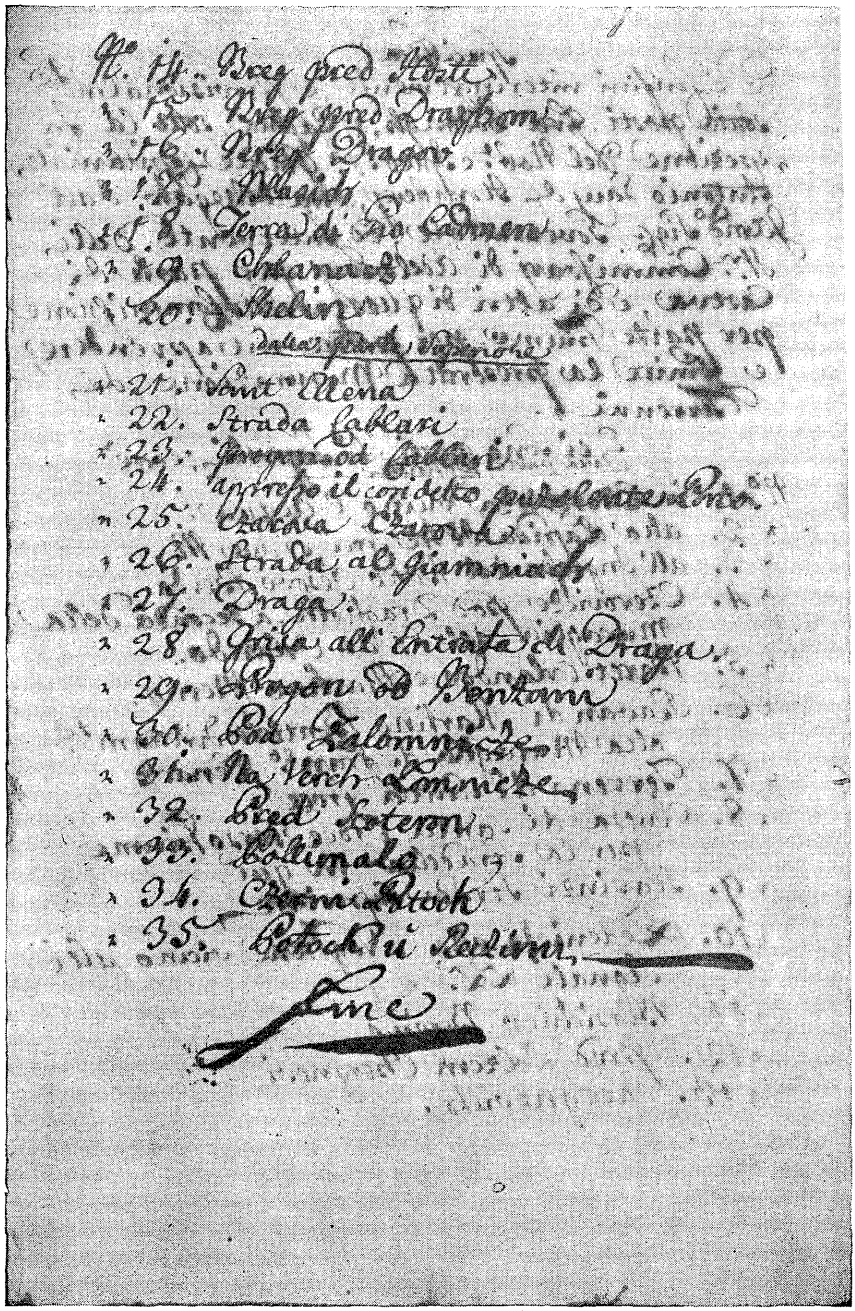

b)

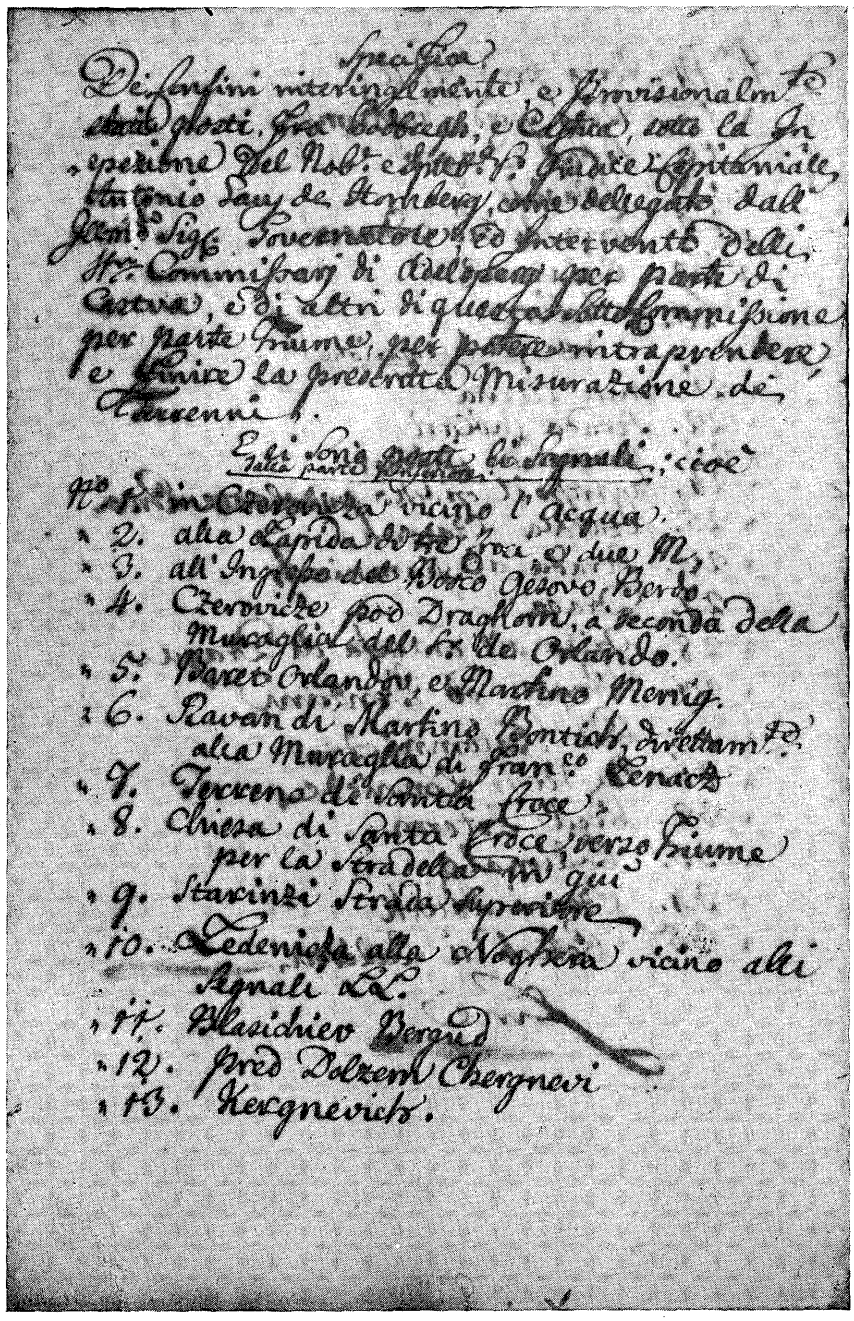

a)
Popis graničnih mjesta između riječkog i kastavskog područja iz 1787. god.

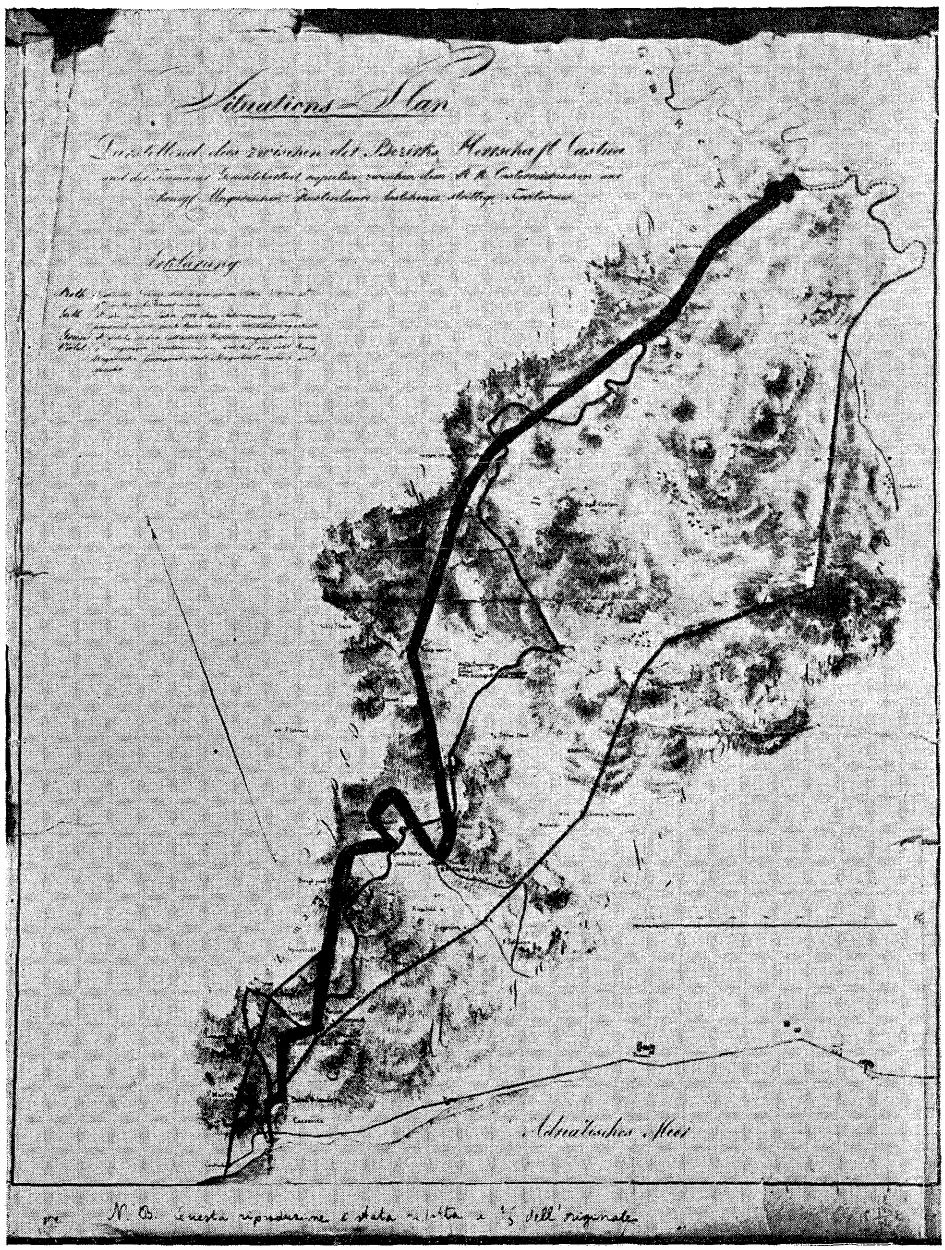

Graničnо područje između kastavskog i riječkog teritorija odnosno austrijskog i mađarskog obalnog područja. Plan iz prve polovice XIX. st.

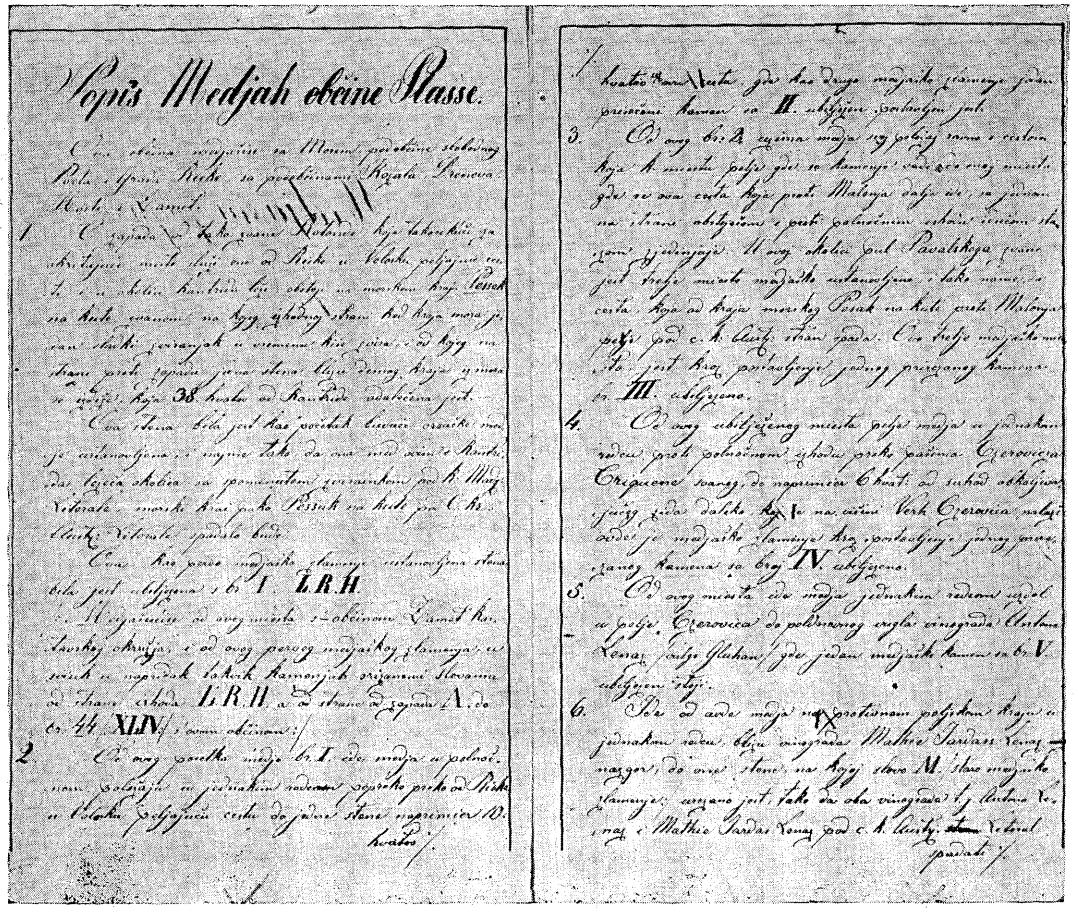

Popis Medjah obćine Plasse.

Ć. k. obćina varoshkoga na Morju pristaniśa stolnoga Pozla i sjedna Rieke za gospodinarenje Kojzla Prenesvetla Marka i Kamerl.

1 Ć. k. varoshka Kotarska Kapetanija Kraj Jakovshkih za obilježenje mesta shlji ova od Rieke u Volosko polazjuća razdilna Kamenja, koja ovdi Kraj obstoje na morskom Kraj Lessak na kuli vuzimaju na koj zhudnoj Kamen koj Kraj moja je ravna stanka perstajak u vremenu kiše gojna, od koj na shumu potok zgoran gorna stina Klisa Lenuj Kraja gmaza se izgje, koja 38 kvatu od Kamenja udaljenna jest.

Ova stina bila jest Kao zavitak Lovaca oznaka ma je varlamljena za mjesto tako da ona nad vsim u Kuli, kat leżeća stolica za spomenutim gospodarstvom od K. Mag. Velerale mesta Kraljske Plasse na kuli pod Ć. K. Slanik Velerale spadala bude.

Ova Kao gorje mejaska shumoga vuzlamljena stina bila jest obilježena s br. I. L.R.H.

2. Mejaruśa od ovog mesta s obćinom Samostanskog Kapitulom obstoja, i od ovog gorog mejaskog shumoga u vrieh u napridak kolkoh Kamenjah prijamna Slovarna na shumu shoda L.R.H. a od shume do zgoda A. do br. 44 XLIV. (s ovom obćinom.)

2. Ova ovetha mejaska br. I. ide mejaśa u polnoć. noma Kolajuća na jednakom redaman zapadu perko na Rieke u Volosko polazjuća cesta do jedne stene napreminer 10. kvatu.

/.

kvatu Kamenitu gde dva Druga mejaska shumoga jedan prieżami Kamen za II. obilježen postavljen jest.

3. Od ovog br. 2 zgrama mejaska ugrobitj vama s cestom koja k mestu Plasse gori za Kamenjem vodi gde ovog mesta gde se ova cesta koja perko Malenja dolje ide, na jednom stranu obilježenu s perko postavljenim cestnim stupom shumoga ugrobitj. U ovog obsega jest Pavalitkoja gmaza jest koja mesta mejaske ustanovjena i tako mimo ta cesta koja od kraja mesta Sessak na kuli perko Malenja polje gori ć. K. Cesta stranu spada. Ova kosso mejaska mesta jest kraj perkalazjenj jednoj prezjamoj Kamenu za III. obilježena.

4. Od ovog obilježenog mesta polje mejaśa u jednakom redou gori polnoćnomu zhodu perko gazima Cerovicza Crepacone vsamoj do napomenica 6 kvati od suhod obilježenj jamoj gida dolshe koja na ostru Verh Cerovicza malo ocidest je mejaske stanovje koja perkalazjenj jednoj gmazi stanoj Kamenu za broj IV. obilježena.

5. Od ovog mesta ide mejaśa jednakim redaman zapol u polje, Cerovicza do poldnevnoj ugla vinograda Martina Verha, polje Glaham, gde jedan mejaske Kamen za br. V. obilježen stoji.

6. Sela od ovde mejaśa na Kratinam polzjdnu kraju u jednakom redu obzir vinograda Mathie Sardam Verh mazgori, do ovog stene, na koj stoi M. stare mejaske stanovje vuzjano jest, tako da oba vinograda ly Martina Verha i Mathie Sardam Verh pod ć. K. Slanik Velerale spadati.

Popis meda općine Plase iz 1851. godine.

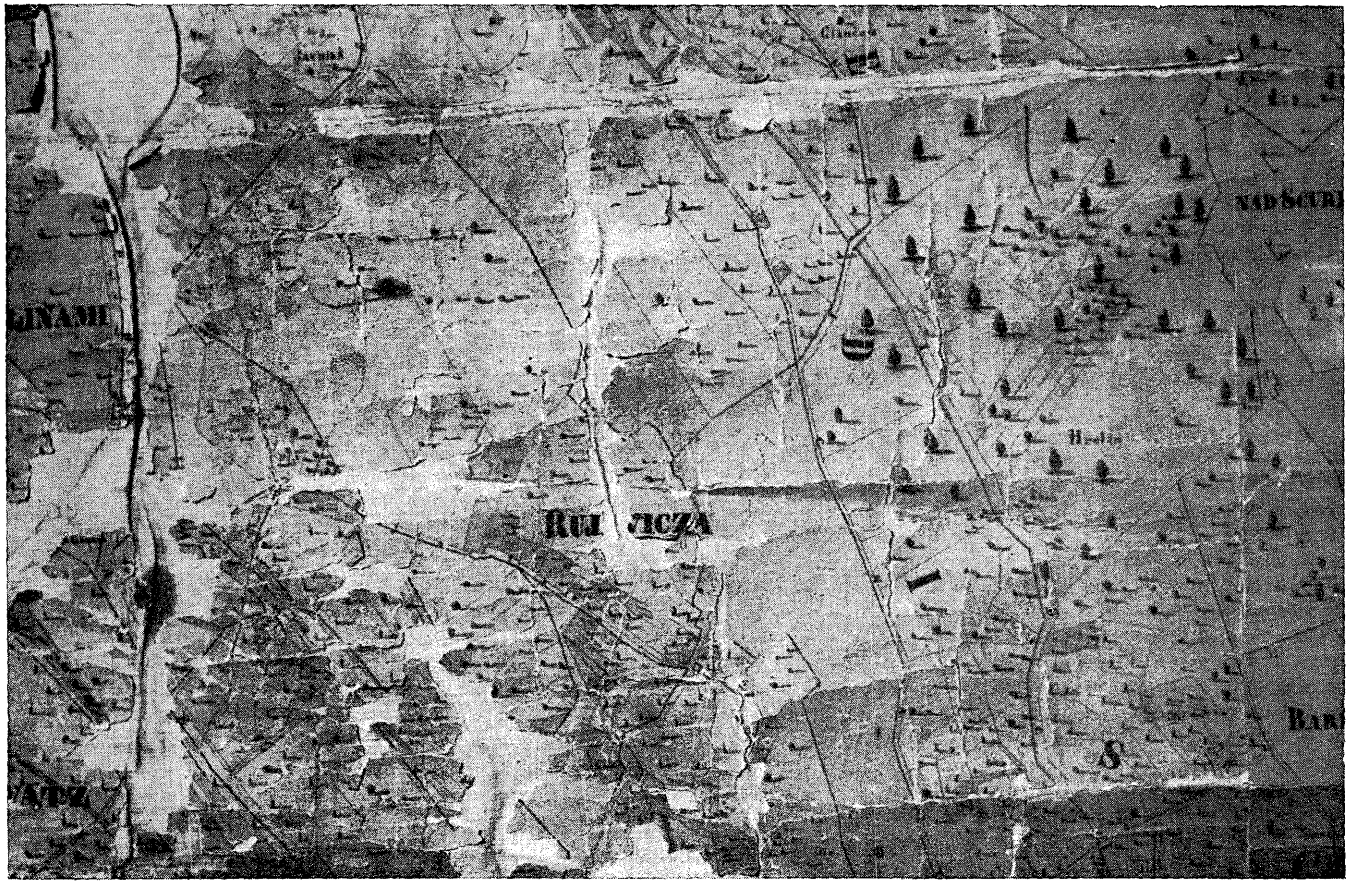

Detalj katastralne mape općine Plase iz 1841. godine.
III. dio: Općina Plase

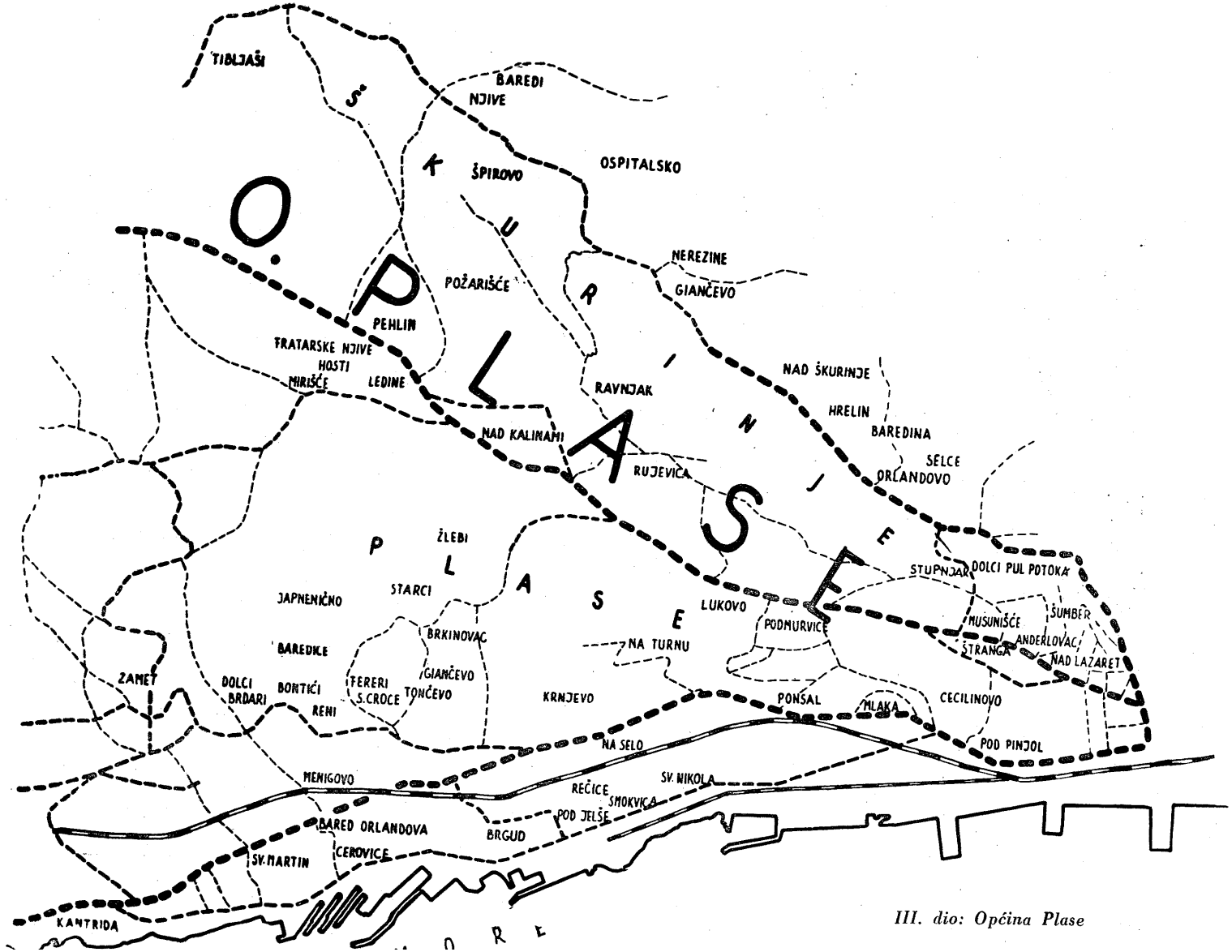

III. dio: Općina Plase

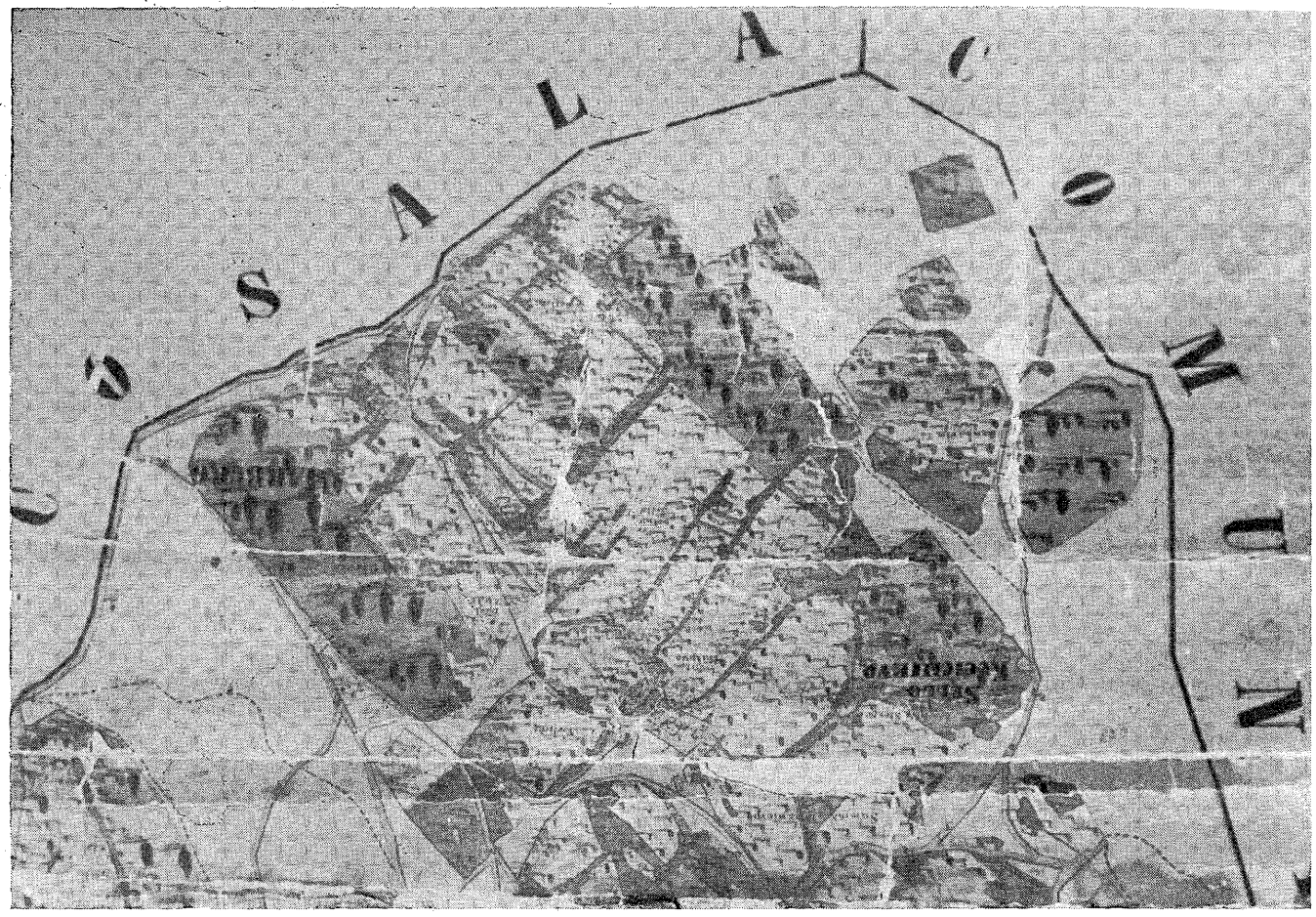

Katastralna mapa općine Drenove iz 1842. god (detalj)

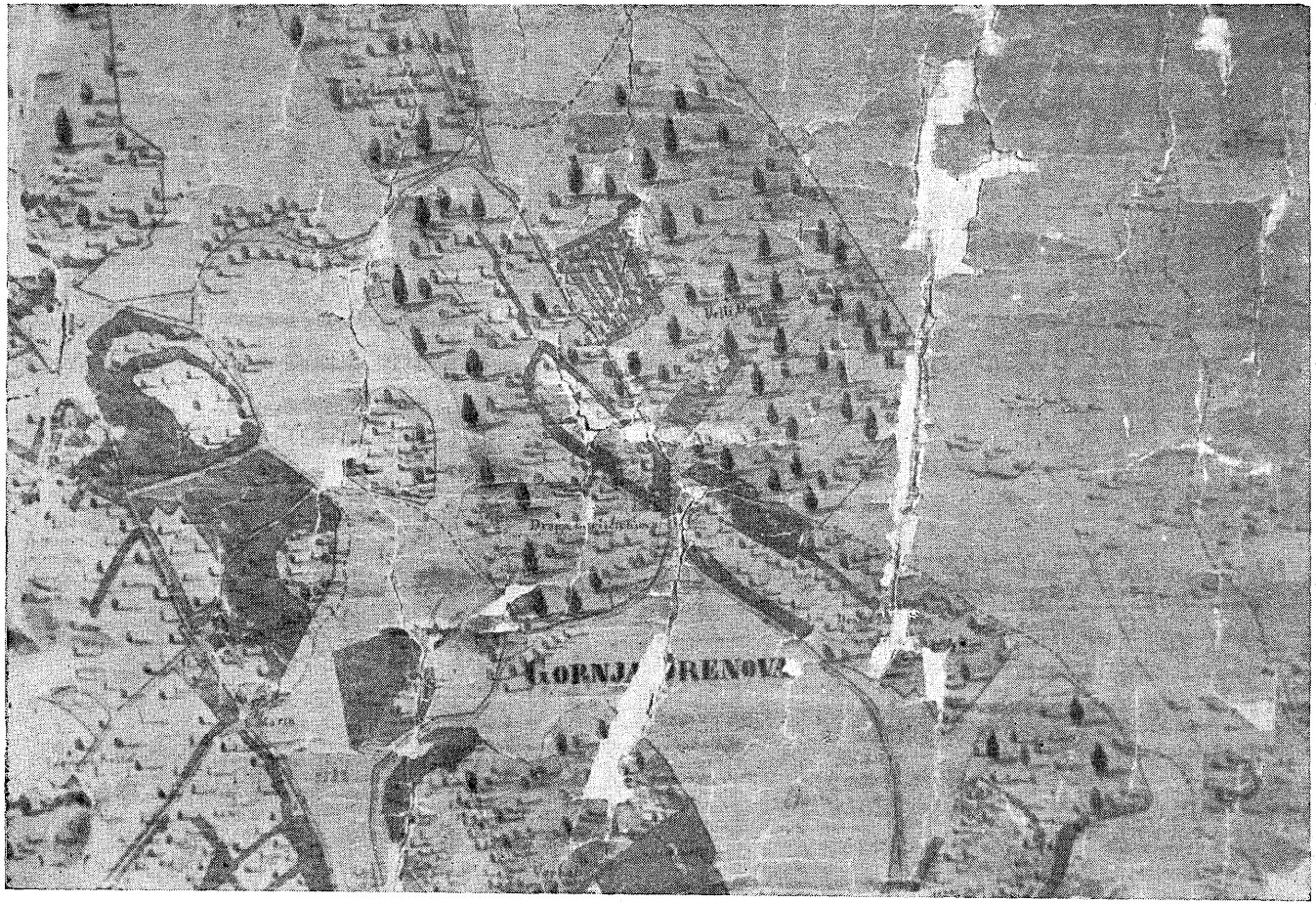

Katastralna mapa općine Drenove iz 1842. god. (detalj)

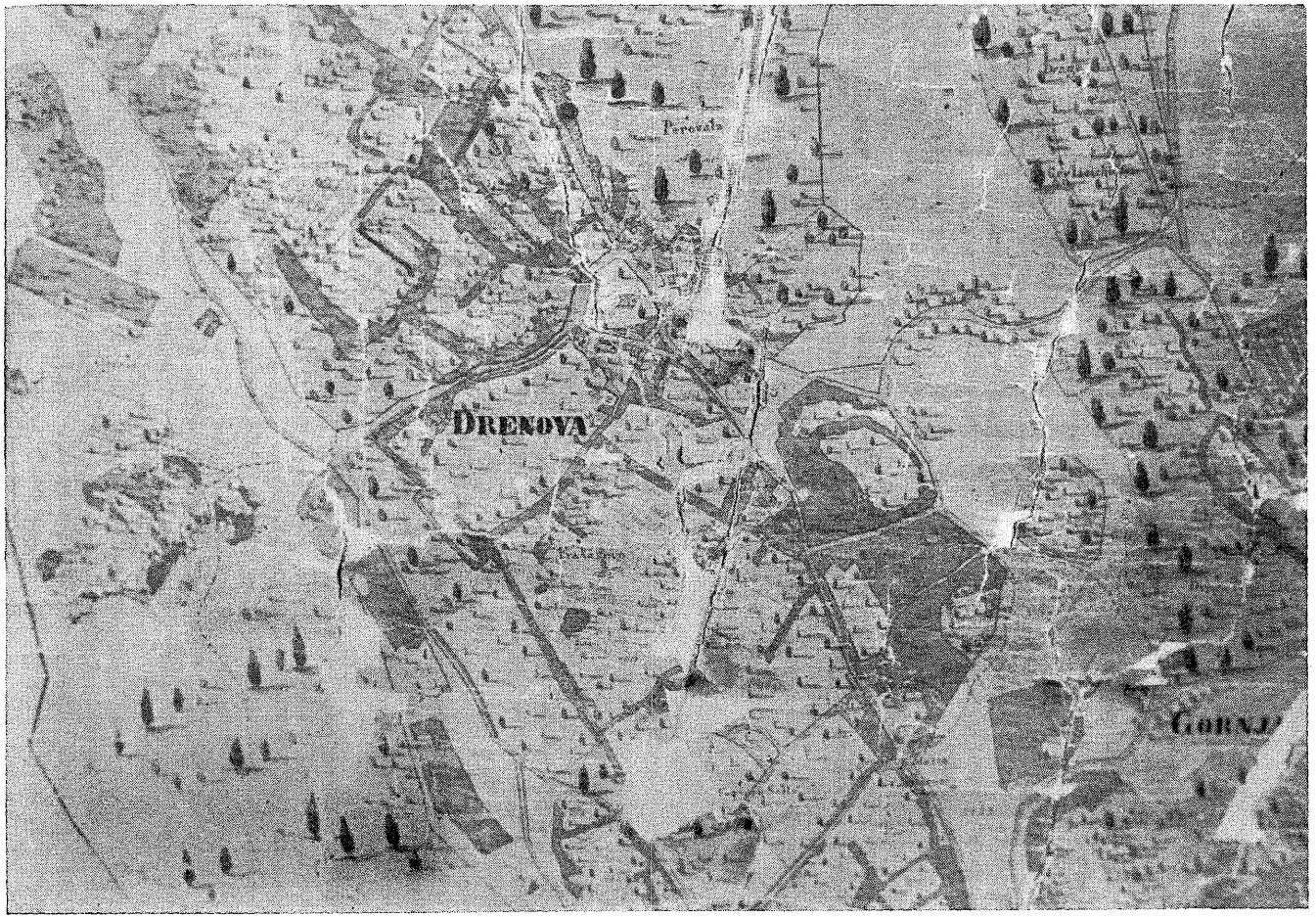

Katastralna mapa općine Drenove iz 1842. god. (detalj)

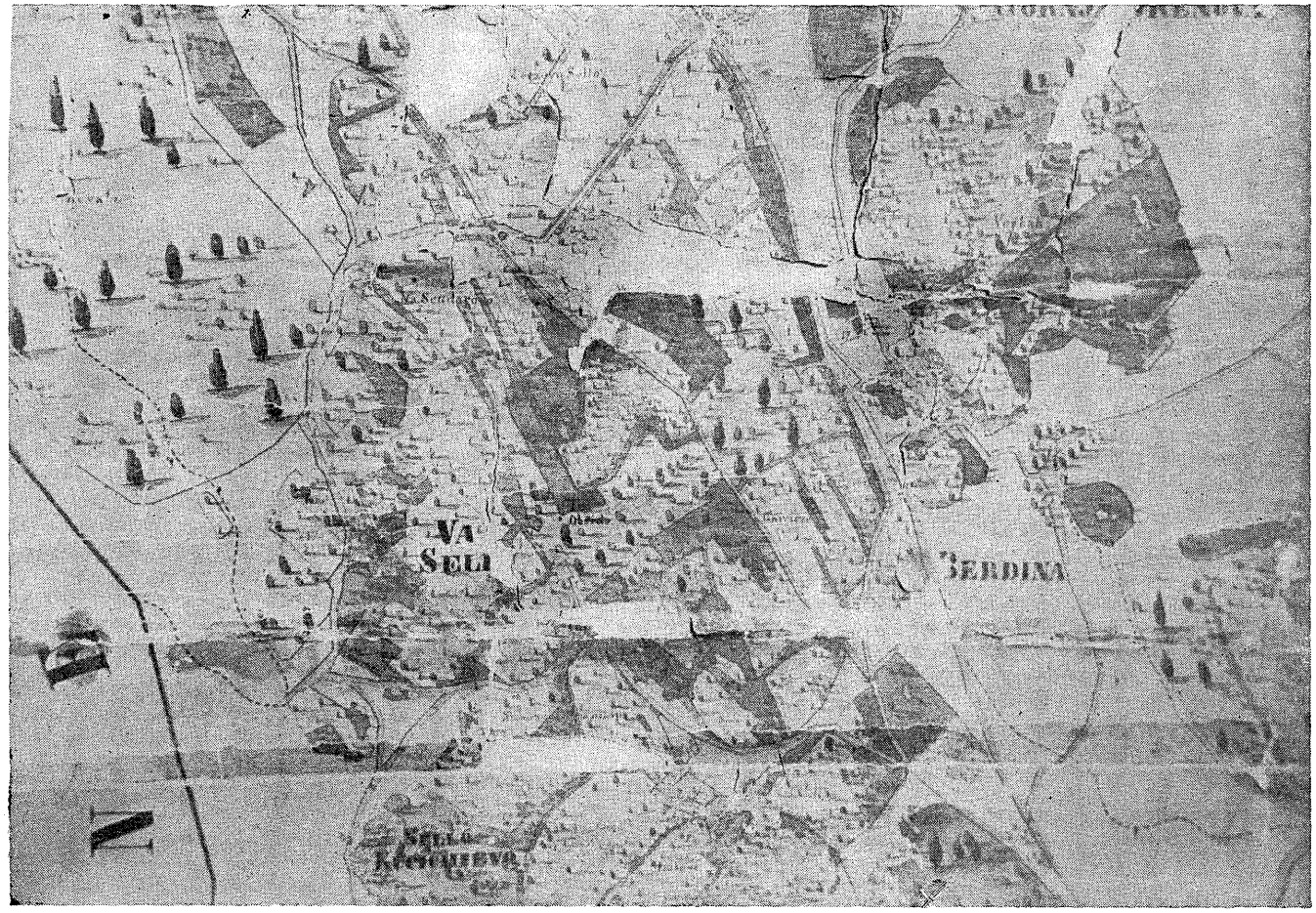

Katastralna mapa općine Drenove iz 1842. god. (detalj)

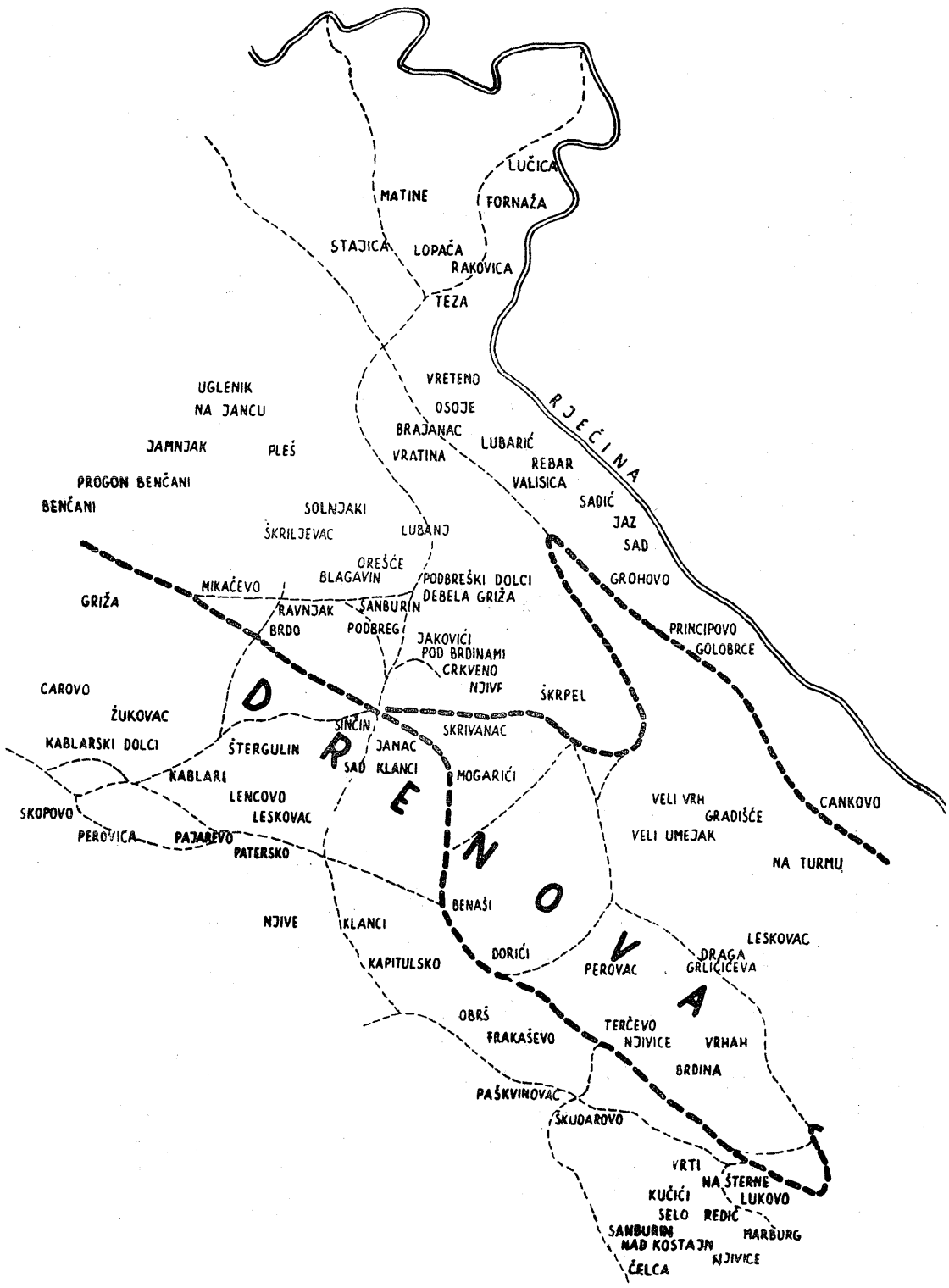

II. dio: Općina Drenova

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Valle di Scurigna« i »Torrente Scurigna Piovano«.

Sit. Karte, karta iz 1853. god. bilježi »Scurigna Bach«.[32]

Špirovo

Lokalitet na sjevernom dijelu općine Plase. Danas se više naziv ne čuje.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima naznačeno »Spirovo« u gornjoj Škurinji, zapadno uz škurinjski potok, istočno od ceste, koja dolazi od Nad Kalinama. – Topografskim znacima označena je visoka šuma.

Šumber

Lokalitet na istočnom dijelu općine Plase. Naziv pamte samo najstariji ljudi.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. bilježi »Sunber« sjeverno od Nad Lazareta, istočno od Mušunišća, zapadno uz škurinjski potok, na kraju škurinjske doline. – Topografskim znacima označena je niska šuma. – Danas bi to bilo južno od križanja Ulice Olge Ban i Ulice Irene Tomée.

Već u XV. st. javlja se lokalitet i prezime.

[32] *Groh.* br. 301 od 17. XII. 1913. Ja znam da vas je jako malo, ki niste čuli za Škurinju, i ki neznate, kade je je to mesto. Škurinja je dosta velika, aš se proteže od Rastočin pak sve z gorum do preko Tibjaši ki su preko reškega kunfina. Ja pak ja san rekal, da vas je malo, ki neznate za Škurinju, ale bit će vas još manje, ki znate, zač se ta lepi kraj naše Rešćine tako zove a zato sau odlučil, da ću van povedat. Bilo je to nekada va staro vreme pred stotine i stotine let. Va to vreme su još vrezi po zemje hodili na noge, aš ni bilo automobilih na svetu, a bogunića ni tranvaja ne. Ja pak va to vreme je šal jedan gospodin vrag na Drenovu drenjule pobirat ke su baš bile zrele. ... I gre ti nabog vrag i pobira drenjule i nabere jih punu vreću, ku je sobun donesal s pakla. Kad je mislel, da je dosta nabral, zel je breme na ledja i šal da gre ća. Šal je po oven putu, ki gre danaska mimo »kućine« i Sih Svetih. Kućine još ni bilo va to vreme a ni Si Sveti još nisu bili prišli na Drenovu. I kad je vrag prišal va nišinu, kade je danaske Pajerevo selo, razvezala mu se je vreća z drenjulami, a sve drenjule su mu se potresle. Nebog vrag ni znal ča će, aš je već bila črna noć, pak ni niš videl. On bi bil pobiral, ale kako? Ni bilo druge leh poć ća prez niš! Kad je prišal va društvo drugeh vrazi njim je povedal, da je hodil na Drenove po drenjule, ale su mu se potresle va jednen mestu, kade je bila velika *škurina* da jih ni mogel pobrat. On je pozval nekuliko svojeh prijateli, da se neka ta kraj od sada zove Skurinja, a to se je vaje razglasilo, pas se još i danas tako zove. Na mesto kade su se vragu potresle drenjule zilezlo je puno drenovina, pak još i danaska tu raste a kada je štajon od drenjul dečina lepo jidu domaće drenjule. – *Pront. V. G.* str. 268 Skurinja – Scurigna. – *Pellis*, Ven. scuro, Schneller dubita che si tratti del lat. obscurus, e con riserbo, propone quale etimo l'at. da scûr-luogo coperto, difeso dalle intemperie, ricovero, difesa ecc. Certa mi sembra invece la derivazione da scûr che risponde nel ted. mod. per Schauer – tettoia, tavolato, riparo, ricovero. Data l'estensione della parola, si trattera d'un prestito langobardico.

Lib. civ. 18. I. 1449. ... olim Anta dicta Sumberoua dedit, tradidit atque donauit Marco Bunto suprascripto suam curiam positam in loco dicto Sumber districtus Fluminis cum una via desuper grumaciam vinee dicte condam Ante.

U XVI. st. (1530. god.) bili su na tom lokalitetu vinogradi Ambroza Scorpije i Ivana Desina. Sablich navodi (str. 18), da je u XVI. st. na kraju škurinjske doline, na desnoj obali »Potocha« bio lokalitet zvan Sunber ili Sumbar.

Grunt. knj. list 386 god. 1799. Bosco Sumber, 435 god. 1799. Boscho na Šumber.[33]

Tibljaši

Lokalitet neposredno iza zapadne granice riječkog okružja na kastavskom teritoriju. I danas živ naziv.

Franz. Land. karta iz 1801. god. bilježi »Tiblias« jugozapadno od Kablara, sjeverozapadno od Obrša.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Tibliaschi« jugozapadno od Kablara, sjeverozapadno od Obrša.

Poznato je isto prezime. *Lib. reg.* 485 god. 1802. Strada di Zagrad che conduce sino alla fu chiesuola di San Luca ora depositorio di Polvere. Il sig. Dirigente Ingegnere Ant. Gnamb ha sottomesso li 20 del pass^to^ Febraro il contratto stipolato con li Proti Mattia Tiblias e Pietro Steffan riguardo la detta strada. – 499 god. 1803. Strada di Ponsal e stata intieramente terminata dal Proto Mattia Tiblas.[34]

Tončevo

Lokalitet na zapadnom dijelu općine Plase. Naziv je nestao.

Kat. m. Pl. iz 1841. god. ima zabilježeno »Tonzevo« na lokalitetu Ferera, uz zapadnu granicu okružja, istočno od crkve S. Croce, zapadno od Giančevog. – Topografskim znacima označeni su vinogradi i voćnjaci.

Zāmèt

Lokalitet, koji je spadao pod kastavski teritorij, uz zapadnu granicu riječkog okružja. I danas naselje s istim nazivom.

Spominje se već u XV. st.

Lib. civ. 24. II. 1445. ... vinee posite in districtu Castue in loco qui dicitur panesechie Xamet in borgudo iuxta domincich.

Jos. Land. karta iz 1784. god. ima zabilježen »Samet« jugozapadno od Pehlina.

Franz. Land. karta iz 1801. god. bilježi »Zamet« na istom mjestu.

[33] *Cad. nat.* str. 191 Šumbreg, k. o. Šumbreg (Labin). – *Pront. V. G.* str. 277 Šumber – M. Šumber. – *Top. Z. I.* Šumberac, naselje (Raša).

[34] *Groh.* br. 301 od 17. XII. 1913. Škurinja je dosta velika aš se proteže od Rastočin pak sve z gorum do preko Tibjaši ki su preko reškega konfina.

Sit. Plan, karta iz prve polovice XIX. st. ima naznačeno »Gemeinde Zamet«, koja graniči sa jugozapadnim dijelom općine Plase, jugozapadno od općine Hosti.

Medj. Pl. god. 1851. Ova občina medjaši se sa Morem, podobčine slobodnoga Porta i grada Rieke sa podobčinama Kozala, Drenova medjašući se od ovoga miesta s občinom Zamet... Hosti i Zamet kastavskog okružja.[35]

IZVORI I LITERATURA

Agapito C. e Corelli M., Termini e modi di dire italiani usati dagli Slavi nel territorio di Albona. »Pagine Istriane« VI., 1–2 Parenzo, 1908. (Ag. Cor.)

Almanacco e guida di Fiume per l'anno 1889., Fiume 1890.

Almanacco Fiumano, Fiume 1855., 1857., 1858., 1862., 1859., 1860. (Alm. fium.)

Antoljak S. Kako su Isusovci sticali posjede u nekadašnjoj Kastavskoj gospoštiji. (Jedanaest hrvatskih isprava iz XVII. st. s toga područja). »Jadranski zbornik« Rijeka, 1956.

Arhiv državni Rijeka

- Akti sv. Vida, Arhiv magistrata br. 828.
- Atti magistratuali. Anno 1822. Arhiv magistrata 1402–822 (Atti mag.)
- Catastro del comune di Cosala 1840. Gruntovne knjige. (Cat. Cos.)
- Catastro del Pomerio della Città di Fiume 1838. Gruntovna knjiga.
- Culto liti e controversie (1512–1788). Arhiv magistrata I–415.
- Elenco cronologico degli atti congregazionali per gli anni 1862–1872. Arhiv magistrata I–259. (El. cron.)
- Gesuiti. 1646–1817. R1 sv. 3 (Ges.)
- Gesuiti. Liti e controversie varie. Anni 1557–1776. Busta E (Liti contr.).
- Gruntova knjiga god. 1782–1810. Gruntovne knjige. (Grunt. knj.)
- Isprave nekadašnjeg samostana augustinaca god. 1418–1783. Arhiv magistrata I–414. (Isp. sam. aug.)
- Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) Zjačić M., Vjesnik Drž. arhiva Rijeka sv. III, Rijeka 1955–56. (Lib. civ. – Liber Civilium).
- Liber civilium sive Notificationum ab. a. 1436 usque a. 1461 – um per Antonium Francisci de Reno publ. imperiali auct. Notarium et Terrae flum. S. Viti Cancellarium conscriptus. Arhiv magistrata br. 533. (Silvino Gigante »Monumenti di storia fiumanae 1912 Rivista »Fiume«, Fiume 1913.) (Lib. civ.)
- Liber civilium 1544.–546. Arhiv magistrata br. 90. (Lib. civ.).
- Liber intabulationum knj. A–N. Gruntovne knjige. (Lib. int.)
- Libro del catasto 1840. Gruntovne knjige. (Lib. cat.)
- Libro della registratura politica principiando dal 1. gennaio 1795 sino li 31 Ottobre 1797. I–269, dal 31. Ottobre 1797 sino li 31. Dicembre 1800. I–270, dal 1. Gennaro 1801 sino al ultimo Decimbre 1803. I–271, (Lib. reg.)
  dal 1. Gennaro 1804 sino li 31. Decembre 1806. I–272.
- Libro di Notifiche 1524–1536. Arhiv magistrata br. 86 (Lib. not.).

[35] *Pront. V. G.* str. 298 Zamet – Zamet. – *Skok, Top. pr.* Interesantan toponim je Zāmēt (u Rijeci) od zamesti, čime se označuje mjesto, gdje su sniježni zapusi. – *Skok, Pril. is.* Zamet kao apelativ može služiti i kao mjesno ime. Označivat će po svoj prilici pijeskom zameten teren. In Valle Pagi a. 1348 spominju se salinae in Zameta; a. 1338 piše se ovo mjesto ispravnije Sameth. Isp. Zamet u Istri.

– Pregled poreznih občinah spadajućih pod grad Reku sa naznačenjem broja posjedovnih listovah i sumariah za svaku pojedinu poreznu občinu. 1853. god. Arhiv magistrata 1894–854. (Pregl. por. obć.).
– Protocollo capitanale 1829., 1834. Arhiv magistrata br. 145., 180. (Prot. cap.).
– Protocollo capitanale dalli 17 lugio 1777 sino al 3 dicembre 1779. Arhiv magistrata I–138.
– Protocollo capitanale 188, god. 1840. 191, god. 1841.
– Protocollo commissionale tenuto per la formazione di Proprietà ed intavolazioni sopra li fondi e stabili giacenti in questa città e suo distretto 1836. Arhiv magistrata. Akti sv. Vida br. 828.
– Protocolli del consiglio. Arhiv magistrata 1593–1607. br. 137 god. 1791. Br. 150 god. 1793. (Prot. con.)
– Rapporto al circolo circa le strade del Distretto 1817–1819. Anno 1817–19. 1–356.
– Registro degli atti pubblici 1778–1781. I–264.
– Registro degli atti pubblici 1782–1785. I–265. (Reg. a.)
– Specifica de confini interinalmente e provisionalmente stati posto fra Podbregh e Castua 1787. Arhiv magistrata 19 D–787. (Spec. conf.).
– Šamšalović Miljen, Momjanski katastik. Rukopis u Drž. arhivu Rijeka. (Šam. Momj.).
– Testamenti vecchi dell'anno 1576 all'anno 1810. (Test.)
– Županija riečka. Procijeniteljni kotar broj 131. Medjašni popis porezne općine Plase 1851. Arhiv magistrata 1526–853. (Medj. Pl.).

Arhiv državni Zagreb

– Planum der ganzen Commercial Gegend des Fiumaner und Buccararaner Capitaneats so Anno 1778. durch mich Joannes Stratil Ingenieur, trigonometrisch aufgenommen, und in das Reine anno 1779. übertragen worden. Kartografska zbirka D. I. 3. (Pl. Com. G.).

Arhiv Jadranskog instituta Rijeka

– De comitatu Severinensi compendiosa notitia. Fiumaner Commercial District, Herrschaft Fiume, Gemeinde Fiume 1787. (De com. Sev.)
– Zapisnici sjednice gradskog vijeća. Prijepis iz poč. XIX. st. (Zap. sj. gr. v.).
– Sentenza a morte per stregoneria contro 14 individui in Castua li 3. aprile 1716. Prijepis iz XIX. str.

Belar, Das Gradišće auf Fiumaner Gebiet, Bulletino della dep. fium. III. Fiume 1913.

Cadastre national de l'Istrie, Sušak 1946. (Cad. nat.)

De Franceschi C., Toponomastica del'antico agro polese. Atti e Memorie d. Soc. Istriana di storia patria LI–LII, Pola 1942. (Fr. a. p.)

Depoli G., Guida di Fiume e dei suoi monti, Fiume 1913.

Depoli G., La Provincia del Carnaro. Saggio geografico. »Rivista Fiume« I. II. Fiume 1927. (Dep.)

Donath E., Fiume ed i soui contorni, Fiume 1892.

Donath E., Fiume ed i suoi dintorni. Fiume 1895.

Donath E., Geografia I. Fiume 1895.

Dorčić-Tomašić, Kastav i Kastavština, Samobor 1931. (Dor. Kastav)

Ducange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1883.

Elenco delle piazze e strade esistenti nella città e porto franco di Trieste. Pubblicato con un piano nuovo della città dell'anno 1823. da S. F. (El. Tr.)

Fest A., Fiume nel secolo XV. Bull. d. dep. fium. III, Fiume 1913.

Gigante S., Aggiunta all'inventario dell'Archivio degli Agostiniani. Bulletino d. dep. fium. II, Fiume 1912. (Arh. aug.)

Gigante S., Fiume nel secolo XVI. Bull. dep. fium., Fiume 1918. (Gig.)

Gigante S., Gli Agostiniani nel convento di S. Girolamo, Bull. d. dep. fium., Fiume 1910.

Grassi P., Relazione intorno al progetto di regolazione ed ampliamento della città di Fiume. Fiume 1904.

Gravisi G., Errori di toponomastica sulle carte topografiche dell'Istria. Pagine istriane I., 1. Capodistria 1903.

Gravisi G., Appunti di toponomastica pisinese. Parenzo 1934. (Gr. Top. pis.)

Gravisi G., I nomi del territorio di Isola. Atti e Memorie d. Soc. Istr. XXXIV., Parenzo 1922. (Gr. Nom. loc. Is.)

Gravisi G., I nomi locali del territorio di Muggia. Atti e Mem. XXXII. Parenzo 1937. (Gr. Nom. loc. Mug.)

Gravisi G., I nomi locali del comune di Paugnano, »Pagine Istriane« XIII, 4–5, Capodistria 1922. (Gr. Nom. loc. P.)

Gravisi G., Per lo studio della toponomastica istriana. Pagine istriane IV, 10–11, Capodistria 1906.

Gravisi G., Termini geografici dialettali usati in Istria, Capodistria 1904. (Gr. Ter. geog.)

Gravisi G., Toponomastica del comune di Buie d'Istria, Atti e Mem. XLIX., 1–2, Parenzo 1937. (Gr. Top. B.)

Gravisi G., Toponomastica del comune di Cittanova d'Istria, Atti e Mem. XLV, Parenzo 1933. (Gr. Top. Cit.)

Gravisi G., Toponomastica di Maresego. Annuario R. Liceo sc. di Pisino, a. sc. 1928–29, Parenzo 1930. (Gr. Top. Mar.)

Gravisi G., Toponomastica del comune di Umago. Atti e Mem. XLII, Parenzo 1930. (Gr. Top. Um.)

Gravisi G., Toponomastica di Verteneglio nell'Istria. Atti e Mem. XLVI, Parenzo 1942. (Gr. Top. Ver.)

Grohovac Ivan, Negda i sada (Starije uspomene riječke). Podlistak u riječkom »Novom listu« godišta VII i VIII, god. 1913., 1914. (Groh.)

Hirc D., Rieka. Hrvatska vila tečaj I, 1–12. Sušak 1882.

Hirc D., Rječina. Hrv. Vila t. II, 1–12. Zagreb 1883.

Hormayr's historisch-statistisches Archiv für Süddeutschland, Frankfurt u. Leipzig 1808.

Hraste M., Onomastika i toponomastika općine hrvatske, Hrv. dijalektološki zbornik, Zagreb 1956.

Ive A., I dialetti ladino-veneti dell'Istria. Strassburgo 1900.

Città di Fiume e suo distretto 1900. (Plastična karta Rijeke i njena okružja, mjerilo: scala planimetrica 1 : 6100, csala altimetrica 1 : 4000).

Città e porto franco di Fiume. A. 1842 Ignatius Rossi elaboravit (Katastralna mapa).

Città e porto franco di Fiume 1895.

Comune di Cosala nella Croazia. Comitato di Fiume (Reambulirana katastralna mapa iz 1861. god., geom. Seb. Fischer).

Comune di Drenova. Distretto di Fiume, prospetto generale della qualità e quantità di tutti i tereni e fondi della Comune di Drenova. A. 1842 Ignatius Rossi elaboravit (Kat. m. Dren.).

Comune di Plasse, Distretto di Fiume, prospetto generale della qualità e quantità di tutti i tereni e fondi della comune di Plasse. A. 1841. Ignatius Rossi elaboravit. (Cat. m. Pl.)

Comune di Cosala, Distretto di Fiume, prospetto generale della qualità e quantità di tutti i terreni e fondi della comune di Cosala. A. 1842. Ignatius Rossi elaboravit. (Cat. m. koz.)

Cosala közseg Comune 1889. (Reambulirana katastralna mapa, geom. Suara)

Cosala alközseg Fiume varos területen 1899. (Reambulirana katastralna mapa geom. Seb. Fischer.)

Fiume varos 1889. (Reamb. kat. mapa geom. E. Suara).

Fiume varos es videken 1899. (Reamb. kat. mapa geom. E. Suara).

Fiume 1895–1898. Eyben, leptek 1 : 4000.

Gemeinde, Stadt und Freihafen Fiume 1820.

Fiume nella Croazia comitato di Fiume 1861. (Reamb. kat. mapa. geom. Andrea Sponner).

Gruntovna mapa Fiume (reambulirana) iz 1890. god. br. 2/II–IV., 3/III.

Iconografia di Fiume col progetto di sua regolazione, Fiume 1904.

Libera città di Fiume e dintorni 1901. (Plan grada).

Situations Karte des Fiumaner Freihafen Gebietes No. 804. Von dem Kais. Königl. Bezirks Bauamte, Fiume am I. October 1853. Joseph Storm k. k. Bezirks Ingen. (Sit. Karte).

Situations Plan darstellend das zwischen der Bezirks Herrschaft Castua und der fiumaner Gerrichtsbarkeit, respective zwischen dem k. k. Österreichischen und König. Ungarischen Küstenlande bestehende strittige Territorium. Prva polovica XIX. st. (Sit. Plan.)

Situations Plan des Freyhafen Gebiethes Fiume. No. 514 Fiume 24 August 1852. Von dem k. k. Bezirks Bauamte Joseph Storm k. k. Bezirks ing. (Sit. Pl.)

Situations Plan der alten und neuen See Stadt Fiume samt einem Stück seines Bezirkes. Fiume 1814. Eyben.

Plan von Fiume 1907. Euben.

Klaić Vj., Rimski zid od Rijeke do Prezida. Vjesnik hrv. arheološkog društva, Zagreb 1901.

Klen D., Tri izvještaja o Rijeci iz 1851 i 1952 god. Jadranski zbornik, Rijeka–Pula 1956. (Izvj. mag.)

Kobler G., Memorie per la storia della liburnica città di Fiume, Fiume 1896. (Kobl.)

Košuta L., Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine, Vjesnik Državnog arhiva, Rijeka, Rijeka 1953. (Koš. Glag.)

Kukuljević, Acta croatica, Zagreb 1863.

Kriegsarchiv, Wien

- Franziseische Landesaufnahme 1801–1906., Istrien, Triest und des ungarischen Littorales 1 : 144000. Kartenabteilung B IX a 56,1. (Franz. Land.)
- Josefinische Landesaufnahme Innerösterreich und Illyrien 1785. 1 : 28000. Kartenabteilung B IX 45. (Jos. Land.)
- Josefinische Landesaufnahme. Militärische Beschreibung von Provinzial-Croatien, Sect. 42, No. 8, Fiume. Kartenabteilung B IX a 766.

»La Bilancia« 22. XI. 1905. (Delegazione municipale. Seduta ieri sera alle ore 5 ... completato la nomenclatura delle vie).

Laszowsky E., Nekoliko glagoljskih isprava. Vjesnik Kr. drž. arhiva VIII, Zagreb 1939.

Littrow, Fiume und seine Umgebung, Fiume 1884. (Lit.)

Mandić O., Neki pravni običaji na području bivše kastavske gospoštije. Jadranski zbornik, Rijeka–Pula 1956. (Man.)

Mažić M., Hrvati starosjedioci Rijeke (Historičke bilješke), podlistak u Obzoru, Zagreb 1907.

Mažuranić V., Prinosi za hrvatski pravno-povijestni rječnik. Zagreb 1908–1922. (Maž).

Nagy L., Notizie politico-geographico statisticae Partium Regno Hungariae Adnexarum seu Slavoniae et Croatiae Litoralis item Hungarico-Marittimi Commercialis et Confiniorum Militario Hungaricorum. Tomus secundus. Budae 1829.

Naučna biblioteka Rijeka

– Oglas od strane C. Kr. Povereničtva za ustrojenje političkih oblasti u krunovini Hrvatskoj i Slavonii dostavlja se ovim do obćenitog znanja, da usled visoke odredbe od 2. prosinca t. g. pod br. 5985 gospodina ministra unutarnjih delah novoustrojene C. Kr. podžupanije s 1. sečnjom započeti imadu. Mjesta uredah oviuh C. Kr. okružnih oblastih i na svako okružje spadajuća mjesta saderžaje sledujući pregled. – Pregled Ć. Kr. političnih okružnih oblastih u krunovini Horvatskoj i Slavonii. Županija rečka. (Pregl. obl.)

Rapporto annuale della Camera di Commercio e d'industria in Fiume per l'anno 1853. Fiume, 1954.

Rapporto generale pel quadriennio 1854–1857. della Camera di Commercio e d'industria in Fiume all'eccelso I. R. Ministero del commercio dell'industria e delle pubbliche costruzioni in Vienna. Fiume 1858.

Rapporto della Commissione per la nomenclatura delle vie. Fiume 1916.

Schematismus cleri dioecesium segniensis et modrussiensis seu corbaviensis pro anno 1896., 1909. Segniae 1896., 1909.

Schematismus venerabilis cleri almarum dioecesum segniensis et modrussiensis seu Corbaviensis pro anno 1828, Flumine 1828.

Schematismus venerabilis perpetuo per aequalitatem unitarum segniensis et modrusiensis, seu Corbaviensis diaecesium cleri pro anno 1873, Zagabriae 1873. (Schem.)

Nemanić D., Čakavisch-kroatische Studien, Wien 1884–1885. (Nem. Čak. St.)

Olivieri D., Saggio di una illustrazione generale della toponomastica veneta, Città di Castello 1915.

Pellis M., Appunti etimologici, Pagine istriane VI, 8–9, Capodistria 1908.

Poglajen G., Memorie cronologiche relative alle chiese e al capitolo di Fiume, Rivista Fiume VIII, Fiume 1931. (Pogl.)

Prontuario dei nomi locali della Dalmazia, Roma 1918. (Pront. D.)

Prontuario dei nomi locali della Venezia Giulia, Roma 1917. (Pront. V. G.)

Puschi A., Limes italicus orientalis, Atti e Mem., XVII, Parenzo 1902.

Rački A., Povijest grada Sušaka, Sušak 1929. (Rački)

Rački A., Prilozi k povijesti grada Sušaka, Sušak 1947.

Rački F., Statut kastavski. Monumenta historico-juridica, IV. Zagreb 1890.

Romer Floris, Horvatorszagi uti naplombol, Budapest 1870. Bull. d. dep. Fium. III, Fiume 1913.

Sablich V., Il distretto fiumano nel secolo XVI. Bull. d. dep. fium. V. Fiume 1921. (Sabl.)

Skok P., Iz srpsko-hrvatske toponomastike, Južnoslovenski filolog. II, 1921., III, 1923., VI, 1926.–27. Beograd. (Srphrv.)

Skok P., Prilozi k ispitivanju srpsko-hrvatskih imena mjesta, Rad 224. Zagreb 1921. (Pril. is.)

Skok P., Prilog metodu proučavanja romanizama u hrvatskom i srpskom jeziku, Zbornik Filozofskog fakulteta, Zagreb 1951. (Pril. Met.)

Skok P., Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950. (Slav. rom.)

Skok P., Toponomastički problemi. Istorijski časopis III, 1951–1952. Beograd 1952. (Top. pr.)

Smičiklas, Codex diplomaticus, sv. V, Zagreb 1907.

Smodlaka J., Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije. Split 1954.

Strohal R., Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića, Zagreb 1911. (Glag. not. knj.)

Strohal R., Bilješke kaptola riječkoga iz XVI. st. Starine XXXIV, Zagreb 1913. (Bilj.)

Strohal R., Tri stare hrvatske isprave iz Rijeke. Vjesnik arhiva god. XVII, Zagreb 1915. (Hrv. is.)

Štefančić Vj., Glagoljski notarski protokol iz Draguća u Istri (1595–1639), Radovi Staroslavenskog instituta knj. I, Zagreb 1952.

Tomsich V., Notizie storiche sulla citta di Fiume, Fiume 1886.

Toponimika Zapadne Istre, Cresa i Lošinja. Anali Leksikografskog zavoda 3. Zagreb 1956. (Top. Z. I.)

Valvasor W., Die Ehre des Herzogtums Crain. Laibach 1689.

Viezzoli G., Contributi alla storia di Fiume nel Settecento, Rivista »Fiume« XI–XII, Fiume 1933., XV, Fiume 1936. (Viezz.)

Viezzoli G., La Compagnia di Gesu a Fiume 1627–1773. Rivista »Fiume« IX, Fiume 1931. (Viezz. I.)

VINKO FORETIĆ

GODINA 1358. U POVIJESTI DUBROVNIKA

Dubrovnik se u početku već u mnogočemu razvijao drukčije od ostalih naših primorskih gradova. Računao se ipak kao dio Dalmacije, o čemu ima priličan broj u nauci poznatih izvora, koji nam to bjelodano dokazuju. Drugo je pitanje političke pripadnosti. Mi znamo, da je u 10. stoljeću u doba postojanja bizantijskog temata Dalmacije i Dubrovnik bio u njoj. Znamo, da su nad Dalmacijom u 10. i 11. stoljeću hrvatski kraljevi u više navrata vladali, dapače, iako je nijesu uvijek imali pod svojom vlasti, smatrali su je dijelom svoje države, te su od vremena kralja Stjepana Držislava stalno nosili naslov kralja Hrvatske i Dalmacije.[1] Nemamo direktnih podataka, da bi hrvatski kraljevi bili imali vlast i nad Dubrovnikom i Kotorom kao gradovima južne Dalmacije. To sve sačinjava posebno pitanje, u koje se sad ne mislimo upuštati. No kod sklapanja Zadarskog mira g. 1358. ugarsko-hrvatski kralj Ludovik stao je na gledište, da njemu kao ugarsko-hrvatskom kralju pripada Dalmacija u svim svojim geografskim granicama. Geografski pojam Dalmacije nije bio uvijek stabilan, no uglavnom u 14. stoljeću on se poklapao s pojmom cijelog primorja od Kvarnera sve do Drača, odnosno do granica Dračke provincije. Ugarsko-hrvatski kralj bio je od g. 1102. ujedno i kralj Hrvatske, a kao takav i kralj Dalmacije, te je sada Ludovik I stao na gledište, da mu pripada kao ugarskom dotično ugarsko-hrvatskom kralju cijela Dalmacija, bez obzira na to, da li su svim njezinim granicama nekoć vladali ugarski kraljevi, i bez obzira na to, da li se u času sklapanja Zadarskog mira 18. veljače 1358. nalaze svi ti krajevi pod Mlecima ili ne. On traži i postiže, da se u mirovni ugovor unese odricanje pretenzija Mletaka na cijelu Dalmaciju od Kvarnera do granica Dračke provincije. a ktome još da se konkretno nabroje svi gradovi i otoci, koji su faktično pod vlasti Mletaka, a kojih se oni odriču u korist ugarsko-

[1] Thomas Archidiaconus, Historia salonitana (digessit dr. Fr. Rački) str. 38. Vidi također isprave hrvatskih kraljeva u Rački, Documenta...

hrvatskog kralja.[2] Među te je gradove jasno i nedvoumno ubrojen i Dubrovnik kao grad Dalmacije. Kao što ćemo i docnije vidjeti, ugarsko-hrvatski kralj Ludovik bez obzira na to, kakvo će gledište zauzeti Dubrovčani, stoji na gledištu s jedne strane, da je on u ratu stekao Dalmaciju i da mu prema tome svi njezini dijelovi, dotad u mletačkom posjedu, pripadaju, a s druge strane kao kralj Ugarske i Hrvatske smatra se legitimnim kraljem i cijele Dalmacije, pa tako i Dubrovnika kao njezina dijela.

Dubrovačka vlada saznavši za uvjete Zadarskog mira zauzela je svoje stajalište. Ona je Zadarski mir primila kao gotov fakt. U zapisnicima dubrovačkih vijeća nigdje ne stoji, da bi neko od tih vijeća bilo stvorilo odluku, kojom se svrgava mletačka vlast. Prekid mletačke vlasti nastao je 28. veljače g. 1358. Tada se sastalo Veliko vijeće, koje je u vezi s novonastalom situacijom stvorilo nekoliko važnih odluka. Prva je bila ta, da se mjesto kneza izaberu tri rektora za vrijeme od dva mjeseca. Zatim su odmah ta tri rektora izabrana. Napokon je odlučeno i to, da se pošalje poslanstvo kralju Ugarske. U zapisnicima nije zabilježeno, kad je mletački knez otišao iz Dubrovnika, ali dubrovački kroničar Nikola Ranjina veli, da je to bilo istog dana, 28. veljače. Kroz mjesec ožujak i prve dane travnja više se puta raspravljalo o poslanstvu ka kralju Ugarske i o uputi, koja se poslanicima ima dati.[3] Dubrovčani dakle priznavši stanje stvari stvoreno Zadarskim mirom nastojahu sada, da u novom državnom sklopu zadobiju što povoljniji položaj.

Jedan od najvažnijih dokumenata Dubrovačkog arhiva jest uputa, koju su dubrovački poslanici dobili 11. travnja g. 1358. Prema spomenutoj uputi podvrgava se Dubrovnik ugarskom kralju i obećava kralju vojnu pomoć, a od kralja traži priznanje svoje široke autonomije i obranu. Dubrovčani traže, da upravljanje gradom ostane u rukama samih građana, kao i to, da grad bude opskrbljen stražama brigom samih građana; svi prihodi imaju ostati Općini, a obvezuju se plaćati kralju samo godišnji danak. Traže od kralja priznanje svojeg teritorija, naročito spominjući Lastovo i Mljet. Preporučuju dalje poslanicima, da bi uznastojali od kralja Ludovika dobiti potvrdu onog, što im je nekoć srpski car Dušan bio ustupio, naime Primorje od Kurila do Stona. Traže također priznanje svoga starog prava na Cavtat, a ako ih kralj zapita, što je od starine pripadalo Cavtatu, imaju odgovoriti, da su mu pripadali Konavli, Dračevica i Trebinje. To tvrde

[2] Ljubić, Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke republike III str. 369.

[3] Vidi o svemu tome zapisnike vijeća objelodanjene u Akademijinu izdanju Monumenta ragusina II str. 208–218. Mi smo iznijeli u bitnim potezima ono, što iz historijskih izvora prve ruke nepobitno izlazi. O samim detaljnim okolnostima, pod kojim je mletački knez otišao iz Dubrovnika, ne govorimo, jer nijesu bitne za ovu raspravu, a čini se, da su kod kasnijih pisaca ponešto uljepšane. Vidi o tome »Chronica Ragusina Junii Resti« u izdanju Natka Nodila na str. 136 i Dane Gruber, Borba Ludovika I s Mlečanima za Dalmaciju (1348–1358) – Rad Akademije 152 str. 161.

Dubrovčani smatrajući se nasljednicima starog Epidaura, koji bi po staroj tradiciji u rimsko doba bio imao pod svojim teritorijalnim opsegom i te zemlje. Dalje neka poslanici nastoje isposlovati od kralja Krajinu i susjedne otoke (t. j. Hvar, Brač i Korčulu).[4] Poslanstvo došavši u Višegrad povede pregovore s kraljem Ludovikom, no u svim tačkama nije se moglo s kraljem složiti, te je kralj 26. svibnja 1358. izdao ispravu, u kojoj su najprije pobrojani uvjeti, na koje su Dubrovčani pristali; zatim je kralj naveo tačke, za koje je zaželio da ih Dubrovčani prihvate, a dubrovački poslanici su tvrdili, da nemaju ovlaštenja prihvatiti ih. U toj ispravi veli dalje kralj, da šalje stoga u Dubrovnik bosanskog biskupa Petra kao svoga poslanika i poziva dubrovačke poslanike, da otputuju u Dubrovnik skupa s njime, a svi će skupa skloniti Dubrovčane, da prihvate i te uvjete, premda su, veli dalje, dubrovački poslanici uskratili da otputuju tvrdeći, da im je zapovjeđeno, da se ne vrate prije nego potpuno svrše posao.[5] Dubrovačkih poslanika sigurno se duboko dojmila isprava ovako napisana, te su pod njezinim dojmom ponovno pokušali sporazumjeti se o spornim tačkama. Kroz jedan dva dana sporazum je postignut, i kralj izdade pod datumom od 27. svibnja 1358. novu ispravu. Iz nje se vidi, da su u nečemu popustili dubrovački poslanici, a u nečemu kralj, ali iz slijeda događaja vidi se, da su poslanici pridržali to pravo, da taj sporazum potvrdi dubrovačka vlađa i da se tek tada on smatra prihvaćenim.[6] Kralj nato posebnom ispravom od 3. lipnja 1358. uputi Petra u Dubrovnik,[7] koji sa sobom odnese i prvu ispravu od 26. svibnja i onu od 27. svibnja. I prva je naime imala svoju aktuelnu vrijednost, a na drugu je trebalo da dubrovačka vlada tek pristane. Biskup Petar je zaista stigao u Dubrovnik, i tu je Veliko vijeće dana 18. srpnja prihvatilo sporazum i kraljevu ispravu, ne kaže se u samom zaključku, koju, ali po svemu se razumije, onu od 27. svibnja. Dubrovčani su sastavili i sa svoje strane ispravu, koja se ima odaslati kralju, i ona je odobrena na ovoj sjednici od 18. srpnja, no nije nam sačuvana.[8]

Nije nam poznata dubrovačka ugovorna isprava, ali koliko god vidimo, da je kralj Ludovik pošao putem pregovora s Dubrovnikom, ipak on ne smatra Dubrovnik sebi ravnopravnim faktorom, već smatra, da ima svoje pravo na nj, koje izvire iz dvaju izvora. Naime prvo, on stojeći na principu legitimiteta tvrdi, da njemu pripada Dubrovnik kao integralni dio Dalmacije, a drugo osniva svoje pravo na temelju izvojevane pobjede nad Mlečićima, jer je on faktično stekao Dalmaciju, koje su se oni morali odreći. On to smatra polaznom tačkom,

[4] Ovu uputu objelodanio je Antonije Vučetić sa svojim prijevodom u zbirci »Spomenici dubrovački« – časopis Srdj, g. 1906. str. 458–464, a o pečatima na njoj napisao raspravu »Sfragistička vrijednost pečata na komisiji Dubrovčana poslanika u kralja Ljudevita I 1358.« u istom Srdju VI, g. 1907. str. 130–132.

[5] Radonić, Dubrovačka akta i povelje I – 1 str. 86–90.

[6] Isprava od 27. svibnja 1358. kod Radonića I, 1 str. 90–95.

[7] Radonić, I, 1 str. 99–100.

[8] Monumenta ragusina, II str. 229–230.

conditio sine qua non, a unutar te činjenice, da je Dubrovnik već pod njegovim suverenitetom, on je voljan s Dubrovčanima pregovarati želeći im što više ugoditi. Dubrovčani su, nastojeći iskoristiti taj novi politički obrat za što većim proširenjem svoje autonomije, svakako i sami stajali na apriornom gledištu, da su oni dio Dalmacije i priznali su legitimno pravo kraljeva suvereniteta. Svakako u Višegradu je sklopljen ugovor, koji je izražen u kraljevoj ugovornoj ispravi od 27. svibnja, jer su u njoj izražene obaveze i kralja i Dubrovčana, a sigurno također u nesačuvanoj ispravi izdanoj od Dubrovčana kralju. Može se dakle govoriti o višegradskom ugovoru.

Nakon te opće karakteristike, od velike je važnosti, da pobliže analiziramo uvjete tog ugovora, i to najprije one, koji su već u ispravi 26. svibnja prihvaćeni, koji su dakle bili nesporni, a nakon toga ćemo se osvrnuti i na sporne tačke i pogledati, kako su one riješene. Kralj veli u uvodu isprave, da su dalji njezin tekst dubrovački poslanici njemu predložili, te on u tom tekstu govori i dalje u prvom licu. Veli on, iako grad Dubrovnik, otkad postoji spomena, nije pripadao ugarskim kraljevima, jer se nalazio dugo pod mletačkom vlasti, Dubrovčani priznaju, da je on po pravu morao njima pripadati. Veli se pak dalje, budući da je kralj stekao svoje kraljevstvo Dalmacije, to je Općina Dubrovnika priznala ugarske kraljeve kao svoje naravne gospodare. Kralj i dalje još ističe, kako je neprestano išao za tim, da opet stekne međe svojih kraljevstava, a spoznao, da se Dubrovnik nalazi u Dalmaciji i prema tome po pravu njemu pripada. Zbog toga ponuđeno mu gospodstvo nad tim gradom prima i potvrđuje. Dubrovnik dakle ulazi u državni sklop Ugarske ne kao neki corpus separatum već kao dio Dalmacije, dakle kao dio kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.

U ugovoru ističu se najprije obaveze Dubrovčana prema kralju, a zatim kraljeve prema Dubrovčanima.

1. Dubrovački poslanici su se zakleli na vjernost kralju i njegovim nasljednicima. 2. Dubrovčani se obvezuju na plaćanje godišnjeg danka od 500 dukata. 3. Kao što je i dosad bio običaj, da se pjevaju u katedrali pohvale vrhovnom vladaru, tako će se i odsada pjevati kralju. 4. Vijat će i na kopnu i na brodovima kraljevu zastavu i držati njegov grb.[9] 5. Ako kralj ili sin ili sinovac njegov dođu u Dubrovnik, treba da budu dobro primljeni sa sto osoba i da im se dadu dva objeda i dvije večere. 6. Ako kralj podigne na svoj trošak ratno brodovlje od trideset galija i preko toga, Dubrovnik je dužan da dade jednu galiju, koja će toliko dugo ostati u službi, koliko i ostalo brodovlje. 7. Ako kralj podigne vojsku gradova Dalmacije te se pritom oboruža deset ili više galija od toga, Dubrovčani će dati jednu galiju.

Kralj je također postavio svoje obaveze, i to su:

1. Obavezuje se braniti grad Dubrovnik i njegove građane od vla-

[9] Pitanje dubrovačke zastave i grba raspravio je opširno Milan Rešetar u članku »Zastava i grb Dubrov. republike« na str. 619–634 svog velikog djela »Dubrovačka numizmatika I«.

dara Raške, bana Bosne i od svih ostalih. 2. Udjeljuje i potvrđuje im Primorje od Kurila do Stona (čini to, jer drži, da ima vrhovnu vlast nad Bosnom, pod kojom je to Primorje, ali uistinu tad ga Dubrovčani nijesu stekli). 3. Također im potvrđuje na cijelom njihovu teritoriju statut, običaje i prihode onako, kako su to imali u doba Mlečića. 4. Napose im potvrđuje sve njihove posjede na kopnu i moru. 5. Ako bi kakav Dubrovčanin imao sudski spor s kojim čovjekom iz Ugarske, ili taj s Dubrovčaninom, tužitelj ima doći u mjesto suda tuženikova, osim slučaja, ako se oba nađu u mjestu ugovora ili delikta, jer tada odgovaraju pred sucem dotičnog mjesta. No to opće pravilo ne vrijedi za gradove Dalmacije, Hum, Bosnu i Zetu, s kojima imaju posebne ugovore. 6. Ako kralj i njegovi nasljednici budu u ratu s vladarom Raške ili s Mlecima, Dubrovčani imaju pravo trgovati s njima pazeći, da se pri tome ne povrijede kraljevi interesi.

To je sve sadržano i kao od Dubrovčana primljeno u ispravi od 26. svibnja i ušlo je naravno nepromijenjeno i u onu ispravu od 27. svibnja. No kralj je u ispravi od 26. svibnja tražio od Dubrovčana, da prihvate još i ove uvjete, za koje su dubrovački poslanici najprije bili ustvrdili da nemaju punomoćje prihvatiti ih. To su:

1. Zakletvu vjernosti, koju su položili kralju dubrovački poslanici, moraju Dubrovčani i dalje vječno polagati i kralju i svim njegovim nasljednicima. 2. Ako bude kralj obranio Dubrovčane od vladara Raške i bana Bosne, u tom slučaju ono, što Dubrovnik plaća kralju Raške u iznosu od 2500 perpera i banu Bosne u iznosu od pet stotina, Dubrovnik će morati te godine isplatiti kralju. 3. Moraju primiti za kneza onoga, koga će im kralj iz redova svojih vjernih poslati. 4. Ako se dogodi, da se koji podanik ili grad iz Dalmacije odmetne, Dubrovnik treba da kralju priskoči u pomoć s jednom galijom. 5. Kralj hoće, da sve njegove prijatelje smatraju svojim prijateljima, a sve njegove neprijatelje svojim neprijateljima.

Nakon kratkih pregovora odmah povedenih s dubrovačkim poslanicima dođe već drugog dana do kompromisa, te dubrovački poslanici smjesta od tih netom nabrojenih prihvatiše tačke 1, 2 i 5 u onakvoj formi, kako je to kralj tražio, a za 4. tačku je nadodano, da se galija, koju bi Dubrovčani poslali u rečenu svrhu kralju u pomoć, može na njihov trošak zadržati najdulje za vrijeme od tri mjeseca. Najveća je promjena izvršena u pitanju kneza. Kralj im ga je prvobitno htio naturiti, ali u tome je znatno popustio, te je ugovoreno, da Dubrovčani sami iz redova vjernih kraljevskih podanika imaju birati kneza, kojega treba da kralj potvrdi. Knez treba da ima svu čast i vlast, koju je imao i za vlasti Mletaka ograničenu Malim vijećem i senatom izabranima od Velikog vijeća, kao što je dosad bio običaj. Naprijed smo već istakli, da je taj ugovor od 27. svibnja 1358. prihvatilo konačno dubrovačko Veliko vijeće 18. srpnja 1358. Nešto docnije uspješe Dubrovčani, te im kralj 3. siječnja 1359. izdađe posebnu ispravu, kojom im potvrđuje, da mogu izabrati bilo koga za svoga kneza, izuzevši Mlečiće i

ostale kraljeve neprijatelje, bez potrebne potvrde od strane kraljeve. Istom im ispravom ponovo udijeli slobodu trgovanja s Raškom i u doba mira i u doba rata.[10] Dubrovčani zaista nijesu birali nikoga izvana za kneza, koji bi imao titulu kneza, već su svaki mjesec birali predstavnika zvanog latinski i talijanski rektorom, a hrvatski knezom. Privremena ustanova rektora, koja se bila u to doba uobičajila u dalmatinskim gradovima kao zamjenika odsutnog ili uopće neimenovanog kneza, a koju i Dubrovčani bijahu uveli kao privremenu najprije u zboru od triju rektora, postade u Dubrovniku, ali dalje samo za jednu osobu, stalnom. Knez je bio u Dubrovniku samo reprezentativna ličnost i predsjednik triju dubrovačkih vijeća.

Koliko god je Dubrovnik u razdoblju vrhovne mletačke vlasti g. 1205.–1358. imao široku autonomiju i razmahao svoju kopnenu i pomorsku trgovinu, ipak ga je mletačka vlast dosta sapinjala, a jer je na čelu Dubrovačke općine stajao kao knez Mlečić poslan iz Mletaka, to se još ne može govoriti o Dubrovačkoj republici. Iako se za Dubrovnik, koliko smo dosad pronašli, tek u 15. stoljeću javlja naslov Republike, mi stvarno možemo govoriti o Dubrovačkoj republici već u vremenu od g. 1358. dalje, naime nakon oslobođenja od mletačke vlasti. Možemo zaista o godini 1358. govoriti kao godini stvarnog oslobođenja Dubrovnika, što se ispoljilo u pomorskom i ekonomskom procvatu, koji je u znatnoj mjeri nakon te godine došao.

Uza sve to, što možemo govoriti o republikanskoj slobodi Dubrovnika, on se nalazi ipak državnopravno od g. 1358. u državnom sklopu Ugarske. Dubrovčani često ističu, da su dio Ugarske i svoga kralja zovu kraljem Ugarske. Ipak to nije bio corpus separatum direktno pridružen Ugarskoj. Dubrovnik je u sklopu Ugarske zapravo kao grad Dalmacije, a jer je Dalmacija integralni dio Hrvatske, to možemo reći, da je Dubrovnik u sklopu kraljevstva Hrvatske i Dalmacije. Zaista od g. 1102. Hrvatska se nalazi u državnoj realnoj uniji s Ugarskom pod supremacijom Ugarske, ali ipak sa svojim posebnim državopravnim položajem. U širem smislu govoreći Hrvatska (s Dalmacijom) jest dio Ugarske države, te se stoga i vani, a katkada i u samoj Hrvatskoj pod širim imenom Ugarske uključuje i teritorij kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, pa se nekada spominje i samo kralj Ugarske bez spomena posebnih zemalja. Tako je to bilo i u Dubrovniku. Nekad se ipak i u vandubrovačkim i u dubrovačkim dokumentima ističe uz Ugarsku još i Hrvatska-Dalmacija, a i kralj naziva kraljem Ugarske, Hrvatske i Dalmacije. Više puta Dubrovčani naročito ističu, kako je Dubrovnik grad i dio Dalmacije. Dakle nema nikakve sumnje, da je Dubrovnik, iako slobodna republika, ipak u sklopu kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, koje je u sklopu šireg pojma Ugarske i pod supremacijom njenom. To ćemo ilustrirati dokumentima. Držimo ispravnim, i općenito i s

[10] Radonić, I, 1 str. 84–85. Isprava je datirana samo datumom mjeseca, a ne i godine. Netačno je Radonić datira s godinom 1358., jer iz svega izlazi, da to mora biti g. 1359. Codex diplomaticus XIII na str. 1 datira je g. 1360.

obzirom na Dubrovnik, upotrebljavati i naziv *ugarski kralj* i naziv *ugarsko-hrvatski kralj*, te stoga u ovoj radnji upotrebljavamo i jedan i drugi, već prema tome, kako smatramo na kom mjestu prikladnijim.

Nekad noviji historičari ističu, da je Dubrovnik bio samo nominalno pod vlasti ugarsko-hrvatskog kralja. Istina je, doduše, da se ugarsko-hrvatski kralj nije uglavnom miješao u unutrašnje prilike Dubrovnika, ali se Dubrovnik ipak često njemu obraćao u mnogim prilikama kao svome vrhovnom vladaru tražeći pomoć. Vršenje državne vlasti nije uvijek samo prisila višeg i jačeg nad nižim i slabijim, već i obraćanje nižeg za pomoć višem i udjeljivanje te pomoći višega nižem, a toga je bilo dosta u odnošaju Dubrovnika prema ugarsko-hrvatskom kralju. Prema tome se ne može govoriti samo o nominalnoj vlasti. Doduše, slabljenjem moći ugarsko-hrvatskih kraljeva u 15. i 16. stoljeću, prekidom teritorijalnog kontinuiteta Dubrovnika s Hrvatskom zbog mletačkih i turskih osvajanja i nadiranjem Turaka i susjedstvom Dubrovnika prema njima veza Dubrovnika prema ugarsko-hrvatskom kralju u 15. i 16. stoljeću sve više slabi i labavi, a u časovima, kad zaista postaje nominalna, ona se g. 1526. de facto napokon i prekida. Pogotovo je ta veza, s međunarodnog gledišta, labava bila u nekim momentima 15. stoljeća, kad je Dubrovnik pred Turcima iz straha zatajivao pravo značenje svojeg odnošaja i godišnjeg tributa prema ugarsko-hrvatskom kralju. Posao će posebne rasprave biti slijediti stopu u stopu razvitak odnošaja Dubrovnika prema ugarsko-hrvatskom kralju od g. 1358. dalje, ali da bismo ilustrirali značenje godine 1358. i zaista pokazali, da je Dubrovnik g. 1358. ušao u sastav kraljevstva Hrvatske i Dalmacije i nalazio se u njemu sve do g. 1526. (bez obzira, bilo to u jačoj ili labavijoj vezi), morat ćemo iznijeti neke momente.

Kad je Dubrovnik g. 1382. radio skupa sa Zadrom, da bi došlo do sklapanja saveza dalmatinskih gradova prvenstveno zbog obrane protiv Mletaka, dubrovačko Vijeće umoljenih izričito ubraja i Dubrovnik među dalmatinske gradove veleći »mi svi gradovi Dalmacije«.[11] G. 1403. ugarsko-hrvatski kralj Žigmund pišući Dubrovčanima zahvaljuje im na vjernom držanju te pritom naziva Dubrovnik krunom dalmatinskih gradova.[12] G. 1409. potiču Dubrovčani kralja Žigmunda u borbu protiv brodovlja protivkralja Ladislava Napuljca, te nudeći sa svoje strane dvije galije vele, kako su »nekako sigurni, ako se ostali Dalmatinci i grad Senj skupa sa spomenutim našim galijama Vašoj Prejasnosti obećanima požure oboružati, da će tako udruženim i sjedinjenim silama sviju nas ujedno grad Zadar biti zatvoren, te sa svojih otoka ne će moći dobavljati ni žito ni ostale plodove«.[13] I tu upotrebljavaju dakle Dubrovčani često uobičajeni izražaj »ostali Dalmatinci«, što u danom kontekstu znači, da se i sami u Dalmatince ubrajaju.

[11] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae str. 702.
[12] Radonić I, 2 str. 844.
[13] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 187–188.

Na poznatom dubrovačkom carinskom zakoniku uz g. 1277. ima bilježaka iz 15. stoljeća, pa među ostalim bilješkama ćirilskim pismom pisana, u kojoj se ovako apostrofira ugarsko-hrvatski kralj i »rimski« car Žigmund: »Hristom milosnomu gospodinu mi caru mi korunomu slavnomu Sigismundu od sluga i raba tvoih Dalmatina priporučujući se tvojemu carstvu . . .«[14]

28. rujna 1445. odlučuje Veliko vijeće, da se uvede štovanje sv. Jeronima u Dubrovniku, cijeneći dostojnim, da se njegova svetkovina slavi od Dubrovčana i ostalih Dalmatinaca.[15] Kult sv. Jeronima kao zaštitnika Dalmacije bio je dosta u starom Dubrovniku raširen, a tek u kasnije vrijeme se smanjio.

Vrlo je zanimljiv i dokumentaran dopis, koji su Dubrovčani uputili g. 1446. vlastima grada Barcelone, koje su ih htjele tretirati kao Talijane nametući im plaćanje takozvane talijanske carine. Dubrovčani se od toga oštro ograđuju ovim riječima: »O tome smo se mnogo začudili i čudimo se iz više razloga. I prvo, jer vjerujemo, da je ne samo vama već i narodima cijelog svijeta poznato i bjelodano, kako Dubrovčani nijesu Talijani niti su Italiji podložni, nego su koliko po svome jeziku, toliko i po razlogu položaja Dalmatinci i podložni pokrajini Dalmaciji«.[16]

Ganutljiva je pohvala izrečena u slavu Dubrovnika od glasovitog Trogiranina Koriolana Cipica (Cepio) (g. 1425–1493). Ne znam, da li je i drugdje objavljena, ali meni je poznata iz primjerka starog dubrovačkog statuta, rukopisa 15. stoljeća. Tu su pohvalu Dubrovčani prihvatili i unijeli u ovaj primjerak svog statuta. Jasno se iz nje vidi osjećaj zajednice Dalmatinaca, u kojoj se Dubrovnik ističe svojim ugledom i kulturom. Cipico među ostalim veli: »Dubrovnik je grad Dalmacije«, dalje ovako: »Grad je više od ostalih gradova Dalmacije javnim i privatnim zgradama veličajno sagrađen«, i na kraju: »Građani također trgujući u raznim zemljama nadmašuju imutkom ostale Dalmatince«.

Imamo uputu dubrovačke vlade od 28. siječnja 1451. danu njezinu poslaniku upućenom u Ugarsku ka kraljevskom namjesniku Ivanu Hunjadiju. Poslanik se ima potužiti na nasilja hercega Stefana Vukčića. Među ostalima ima reći, da Dubrovniku u traženju pomoći ne preostaje nitko već samo Ugarsko kraljevstvo, tom Dubrovniku, koji je grad ostao jedini član kraljevstva u Dalmaciji kao brod bacan od sudbine usred morske pučine.[17]

[14] Const. Jireček, Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457, + 1527) (Archiv für slavische Philologie XVIII. Band str. 59–60).

[15] Zapisnik Velikog vijeća iz tog vremena nije sačuvan, ali je tekst te odluke sačuvan, jer je ušla u zakonsku knjigu »Liber viridis« kao poglavlje 364. Nju je objelodanio A. Pavlić u članku »Štovanje sv. Jera u dubrovačkoj biskupiji« (List Dubrovačke biskupije g. 1920. str. 72–74).

[16] Radonić, I, 1 str. 493.

[17] Radonić, I, 2 str. 518.

27. veljače 1451. napisana je uputa dubrovačkom poslaniku, koji treba da ide k papi i traži od njega oslobođenje od dijela crkvenih daća. Među ostalim u toj uputi se veli, kako je Dubrovnik proširio svoj teritorij i da nema u Dalmaciji grada, koji bi imao tako prostran teritorij.[18]

Važna je također uputa predana 14. travnja 1451. poslaniku, koji je imao ići u Ugarsku. Taj se poslanik ima potužiti kraljevskom namjesniku Ivanu Hunjadiju protiv hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji je ugrožavao Dubrovnik. Pritome je poslanik trebao protiv ovoga tražiti pomoć i istaći primjere vjernosti Dubrovnika prema ugarskoj kruni. Među ostalim treba poslanik da istakne vjernost Dubrovnika u ono doba, kad je Ladislav Napuljac zavladao ostalom Dalmacijom i pritom tražio, da mu se i Dubrovnik kao grad Dalmacije pokori.[19] Pripadnost Dubrovnika Dalmaciji najbolje se vidi iz ovih riječi, koje je poslanik trebao reći kraljevskom namjesniku: »I Vaša Preuzvišenost zna dobro, da je u prošlosti kruna Ugarske imala svu Dalmaciju, a sada je ostao pod spomenutim kraljevstvom samo ovaj grad«. Malo dalje veli se i ovo: »Zbog toga moli vlada Dubrovnika, da se Vašoj Preuzvišenosti svidi naći načina, da spomenuti grad ne izgubite, kako ne bi ime kraljevstva Ugarske potpuno u Dalmaciji zamrlo.«[20]

26. srpnja 1454. piše ugarsko-hrvatski kralj Ladislav Postumus Dubrovčanima te u pismu naziva Dubrovnik »štitom našeg Kraljevstva Dalmacije«.[21] Isti kralj u svojem dopisu od 6. svibnja 1456. upućenom Dubrovniku veli za nj, da je u cijelom kraljevstvu Dalmacije ostao jedini vjeran u svim kušnjama.[22]

G. 1457. došao je u Dalmaciju i Dubrovnik franjevac Marijan de Senis, da propovijeda krstaški rat protiv Turaka i sakuplja novce za nj. O tome Dubrovčani izvješćuju ugarsko-hrvatskog kralja svojim dopisom od 16. ožujka 1457. te vele o fratru Marijanu, kako je on »izaslanik u pokrajini Dalmaciji i osobito u ovom gradu Vaše Prejasnosti da propovijeda krstaški rat«, a u dopisu od 27. ožujka iste godine upućenom istom kralju vele, da je »poštovani brat Marijan de Senis reda male braće opslužitelja navjestitelj krstaškog rata u ovoj pokrajini Dalmaciji.«[23]

Kao nekoć kralj Ladislav Posmrče, tako 12. ožujka g. 1459. ugarsko-hrvatski kralj Matijaš Korvin u ispravi izdanoj Dubrovčanima naziva Dubrovnik štitom granica kraljevstva Dalmacije.[24]

[18] Radonić, I, 2 str. 524.
[19] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 494.
[20] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 496.
[21] Radonić, I, 2 str. 559.
[22] Radonić, I, 2 str. 600.
[23] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 594 i str. 597.
[24] Radonić, I, 2 str. 620.

Od godine 1459. dalje, barem prema dosadašnjim istraživanjima, manje nalazimo u dubrovačkim službenim dokumentima spomena o pripadnosti Dubrovnika Dalmaciji, već više Dubrovčani u iskazima ugarsko-hrvatskom kralju ističu Dubrovnik kao dio Ugarske. No opet u 16. stoljeću, i nakon g. 1526., pa i dalje sve do pada Republike, više se puta i u službenim i u neslužbenim dokumentima ubraja Dubrovnik u Dalmaciju, što nema značenje političkí-teritorijalno, jer je ostala Dalmacija pod Mlecima, ali ima geografsko-kulturno, a i nacionalno, jer se Dubrovčani smatraju pripadnicima istog naroda, koji živi u ostaloj Dalmaciji. Sporova s ostalim Dalmatincima i isticanja suprotnosti prema ostaloj mletačkoj Dalmaciji bilo je, doduše, više puta, ali unatoč tome ponovljeno se spominje geografsko-kulturna zajednica s ostalom Dalmacijom. Ipak nalazimo u drugim neslužbenim izvorima više puta spomena o Dubrovniku kao gradu Dalmacije i Dubrovčanima kao Dalmatincima za vrijeme druge polovice 15. stoljeća i početka 16. stoljeća.

Imamo niz stranih putopisaca, koji govore o Dubrovniku. Tainteski biskup H. de Rochechouart opisao je svoje putovanje u Palestinu izvršeno g. 1461. Prošao je kroz Dalmaciju te veli: »Jest Dubrovnik metropola Dalmacije«.[25] Metropola Dalmacije znači jedan od gradova, koji imaju metropolita. Felix Faber, dominikanac iz Ulma u Njemačkoj, bio je također u Dalmaciji na proputovanju za Palestinu, te o Dubrovniku veli da je glavni grad Dalmacije.[26] Naravno, to ne znači glavni grad kao političko središte te zemlje, već kao glavni grad po svojem značenju, ekonomskoj snazi i ugledu. Milanski kanonik Petar Casola bio je na proputovanju u Palestinu g. 1494. također u Dalmaciji, te i on o Dubrovniku veli, da je grad Dalmacije.[27] Najzanimljiviji je od svih tih putopisaca Nijemac Ivan grof u Solmsu, koji je s istim ciljem za Palestinu proputovao kroz Dalmaciju, te za Dubrovnik veli: »... bogati i moćni grad Dubrovnik leži u Slavoniji, jednoj provinciji kraljevstva Hrvatske«.[28] Naziv *Slavonija*, koji znači slavenska zemlja, u raznim vremenima se upotrebljavao u raznom smislu za veći ili manji opseg naših zemalja. Nekada on znači naše primorje istočne obale Jadrana, a to je poteklo od susjednih prekomorskih Talijana, koji su u Dalmaciji i ostalom našem primorju ispravno vidjeli slavensku zemlju. Taj dakle putopisac posve ispravno veli stim za Dubrovnik da je u Hrvatskoj, jer je Dalmacija uistinu bila dio kraljevstva Hrvatske, kojemu se dodavao skoro uvijek i naziv Dalmacije.

Poznat je dubrovački tiskar 15. stoljeća Dobrić Dobrićević s otoka Lastova, koji je djelovao po Evropi s latiniziranim imenom Boninus de Boninis. Od njega ima sačuvan lijep broj inkunabula. Skoro u svim

[25] Jelić, Moći sv. Šimuna Bogoprimca u Zadru – Rad Akademije 145, str. 212–213.
[26] Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku – Rad Akademije 42, str. 178.
[27] Tadić, Promet putnika u starom Dubrovniku, str. 194.
[28] Matković, Putovanja... Rad 42, str. 177.

njegovim inkunabulama stoji, da je iz Dubrovnika (de Ragusia, de Ragusio, de Ragusa), ali u jednoj iz g. 1490.–1491. označuje se inkunabula kao rad izrađen od Bonina de Boninis iz Dubrovnika Dalmatinca.[29]

Poznat je dubrovački ljetopisac Nikola Ranjina iz 16. stoljeća. U prologu svojeg ljetopisa govoreći o Dubrovniku kaže: »Koji je grad među ostalima u Dalmaciji po mnoštvu vlastele, njihova sjaja i ugodnih bogatstava stekao bio velik glas«.[30] Ne znamo, da li je sam ili netko drugi nastavio njegov ljetopis s događajima 16. stoljeća. Svakako vrlo je važan u tom nastavku jedan pasus pod godinom 1541. Tad je radila i isposlovala dubrovačka vlada, da se područje Stona i poluotoka Pelješca odcijepi od korčulanske biskupije, kojoj je dotle pripadalo. Ljetopisac nam ovako obrazlaže gledište dubrovačke vlade: »Ali gospoda Dubrovnika htijahu, da se na svaki način podijele, navodeći, da je u starini provincija Dalmacija bila sva ujedno s dijecezom Dubrovnika i da su je Mlečići silom podijelili: i tako gospoda Dubrovnika traže podijeliti svoje zemlje od tuđih . . .«[31] Ovdje jasno pisac ističe nekadašnju političku jedinstvenost Dalmacije, koju su Mlečići u 15. stoljeću svojim dobicima silom raskinuli, te je s jedne strane ostala mletačka Dalmacija, a s druge Dubrovnik.

Poznat je dubrovački historičar Ludoviko Tubero Crijević (1459–1527), koji je napisao djelo »Commentaria suorom temporum«, u kojem je opisao događaje ugarske i hrvatske povijesti od g. 1490. do 1522., a tu je upleo i kratku povijest Dubrovnika od njegova osnutka. Razna naša geografska imena zemalja i stanovnika, koji u njima obitavaju ne samo u razno doba, već pače i u isto doba, razni pisci pa i drugi dokumenti raznoliko upotrebljavaju, no važno je u toj raznolikosti naći osnovnu istinu. Znamo, da se kadikad u raznolikoj upotrebi naziva Dalmacije pod tim imenom mislila i cijela Hrvatska, a imenom Dalmatinci uopće Hrvati. Takve porabe imamo već u doba narodne dinastije, no na taj način upotrebljava taj naziv i Tubero. On Hrvatsku cijelu od Drave do mora naziva Dalmacijom, Hrvate općenito Dalmatincima. Ime Hrvatske i Hrvata upotrebljava za zemlju i stanovnike uže sjeverne regionalne Hrvatske, a ime slavensko za Slavonce. On za stanovnike prave Dalmacije, po njemu primorske, veli »primorski Dalmatinci«.[32] Užu regionalnu Hrvatsku naziva on *Chroatia*, ali i *mediterraneae Dalmatiae regio* (predio unutrašnje Dalmacije).[33] Kad govori o bici na Krbavskom polju g. 1493., spominje bana Derenčina kao

[29] To je inkunabula pod naslovom »Quarta pars consiliorum excellentissimi et famosissimi doctoris in utraque censura domini Baldi de Perusio per spectabilem iuris utriusque doctorem Brixiensem dominum Angelum Gassorium correcta et emendata«. Nalazi se u knjižnici Državnog arhiva u Dubrovniku. O Dobrićeviću vidi prema indeksu Josip Badalić, Inkunabule u Hrvatskoj. Zagreb 1952.

[30] Annales Nicolai de Ragnina, u Akademijinu izdanju str. 167.

[31] U istom Akademijinu izdanju na str. 298–299.

[32] I. dio str. 22 dubrovačkog izdanja od g. 1784. Dalje ćemo također citirati dubrovačko izdanje.

[33] I. dio, str. 115.

poglavicu Dalmacije, koga i banom zovu, a zatim dalje izričito spominje »hrvatsko« plemstvo misleći na ono uže Hrvatske.[34] Užu Hrvatsku zove on i »donjom Dalmacijom«.[35] Govoreći o antagonizmu između Hrvata i Madžara ovako se izražava: »Ugri dakako i Hrvati imaju između sebe neprestane prepirke o hrabrosti. Nijesu naime Dalmatinci, kojih je glavni dio Hrvatske, pristali uz ugarsku vlast ni silom ni oružjem, već pravom rodbinstva«.[36] Tu misli na baštinsko pravo, koje su Arpadovići isticali pri stjecanju Hrvatske. Na drugom mjestu veli: »Dalje je sigurno, da su ne samo *unutrašnja mjesta Dalmacije,* već i *primorska* te zemlje, kako smo na drugom mjestu rekli, pripadala po starom pravu pod ugarsku vlast«.[37] Dakle po Tuberonu sve je Dalmacija od Drave do mora, a uža regionalna Hrvatska jest *Croatia, inferior Dalmatia, Dalmatia mediterranea* (Hrvatska, donja Dalmacija, unutrašnja Dalmacija), a prava Dalmacija jest *marittima Dalmatia* (primorska Dalmacija).[38] Naravno, u Dalmaciju ubraja Tubero i Dubrovnik, te u posebnom odlomku o Dubrovniku i drugdje u djelu ističe to Tubero više puta. Mnogi naši stari pisci zaneseni svojim kombiniranjem u učenosti nametali su imena zemlji i narodu, kako nije uvijek odgovaralo stvarnosti, pa tako i Tubero za zemlju od Drave do mora, ali osnovno i tačno je to, da cijeli narod u tom opsegu, uključiv tu i Dubrovnik, smatra jednim jedinstvenim narodom.

Dok je vladao moćni ugarsko-hrvatski kralj Ludovik I., Dubrovčani znajući za njegovu moć, često mu se obraćaju, a sigurni u njegovu snagu, u pogledu vanjske politike nastupaju potpuno u skladu s Ludovikovom politikom.

Prvi slučaj, kad je Ludovik zahvatio čak u jedno unutrašnje pitanje Dubrovnika, ali u njegovu korist, bilo je u pogledu Lastova. Lastovo se već od sredine 13. stoljeća nalazilo pod vlašću Dubrovnika, ali tokom vremena dolazilo je do sporova između Lastovaca i Dubrovnika, jer su Dubrovčani već dosta rano počeli stezati autonomiju Lastova. U političkoj prekretnici nakon Zadarskog mira kušali su se Lastovci u neku ruku osloboditi od Dubrovčana, te su u tom prelaznom vremenu, kad još nije bio reguliran odnošaj između Dubrovnika i ugarsko-hrvatskog kralja, čak isposlovali, da je hrvatsko-dalmatinski ban Ivan imenovao kneza, koji nije Dubrovčanin. Lastovo je imalo ostati u sklopu kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, ali oslobođeno od Dubrovnika. No dubrovački poslanici nisu samo kod kralja Ludovika isposlovali u svečanoj Ludovikovoj ispravi od 27. svibnja 1358. potvrdu svih posjeda i specijalno otoka, već su također isposlovali, da je kralj već idućeg dana 28. svibnja odaslao Lastovcima naredbu, kojom uklanja

[34] I. dio, str. 208–209.

[35] I. dio, str. 210.

[36] I. dio, str. 212.

[37] II. dio, str. 79.

[38] Izričito tako zvana na str. 195 prvog dijela.

kneza postavljenog od hrvatsko-dalmatinskog bana te određuje, da se Lastovci imaju u svemu pokoravati knezu, kojeg im pošalju Dubrovčani, što znači da imaju ostati pod dubrovačkom vlasti.[39]

U godinama 1358.–1362. vodi se uz veće i manje prekide između Srpske države i Dubrovnika rat, kojega je glavni nosilac bio sa srpske strane Vojislav Vojinović, gospodar Travunje i Konavala, koji je dalje u unutrašnjosti imao i Gacko, gradove na Drini i Sjenicu. Iako je u ugovornoj ispravi od 27. svibnja 1358. kralj Ludovik naročito istaknuo, da Dubrovnik može trgovati sa Srbima, makar kralj bio s njima u ratu, što znači, da ugarski rat sa Srbima nije morao značiti i rat Dubrovčana s njima, ipak su se ratni odnošaji Ugarske i Srbije odražavali i na odnošaje dubrovačko-srpske. Doduše, Dubrovnik nije želio rata sa Srbima, ali im ga je Vojislav Vojinović nametao, a Dubrovčani su ga vješto iskorišćivali protiv svojih trgovačkih konkurenata Kotorana, koji su se nalazili u sklopu Srpske države. U prvim godinama napetosti Dubrovčani redovito izvješćuju o tome kralja Ludovika i hrvatsko-dalmatinskog bana, obraćajući im se za pomoć. Ipak im Ludovik neku naročitu pomoć nije pružao, a ban ih je pomagao poslavši nešto vojske u ugroženi Ston.[40] I u drugim stvarima obraćaju se Dubrovčani kralju, raznim ugarskim i hrvatskim državnim dostojanstvenicima, a naročito hrvatsko-dalmatinskom banu. Iako se ni ban, kao ni kralj nijesu mnogo miješali u dubrovačke unutrašnje poslove, ipak Dubrovnik kao grad Dalmacije priznaje vrhovnu nadležnost hrvatsko-dalmatinskog bana. U jednom dopisu dubrovačke vlade od 12. svibnja 1361. upućenom njemu veli se izričito: »I stoga Vama, kao našem višemu, koliko možemo i obavezani smo, podastiremo neizmjerne hvale«. Na kraju se veli: »Moleći napokon Vašu Preuzvišenost, da biste se udostojali i htjeli imati nas i naš grad uvijek preporučene, jer smo stalno pripravni na sve Vaše zapovijedi i odavanje Vam počasti«.[41]

G. 1362. naredio je kralj Ludovik Dubrovčanima, da ne smiju dopustiti preko svoje luke izvoz ploda iz njegove države. Dubrovačka vlada prima tu naredbu na znanje stime, da će je striktno izvršavati.[42]

Važno je, da je kralj i preko hrvatsko-dalmatinskog bana kao nadležnog dostavio ponekad Dubrovčanima svoju volju, koju je ban dostavio Dubrovniku u obliku svoje naredbe, kao što sami Dubrovčani o tome vele: »Slično je i gospodin ban Dalmacije svojim dopisom naredio općini grada Dubrovnika . . .«[43] Svojim dopisom od 7. svibnja 1364.

[39] Radonić, I, 1 str. 98–99.

[40] Objelodanjena historijska vrela za sve to zbivanje jesu zapisnici dubrovačkih vijeća tiskani u Monumenta ragusina II i III te razne isprave i akti u Gelcich – Thallóczy, Diplomatarium . . . i Tadić, Pisma i uputstva Dubrovačke republike. Ti su događaji obrađeni i u novijoj historiografiji.

[41] Tadić, Pisma i uputstva str. 45.

[42] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 35.

[43] Tadić, Pisma i uputstva str. 103.

tuže se Dubrovčani hrvatsko-dalmatinskom banu na stanovnike Krajine, koji pljačkaju i haraju po Pelješcu. To više se čude, vele, »jer smo svi pod jednim gospodstvom i morali bismo od Vaših ljudi podložnih Vašem gospodstvu biti branjeni i čuvani«. U daljem pasusu vele: »... Vi, koji ste na mjestu našeg gospodina u ovim stranama.«[44]

16. listopada 1364. prihvatilo je Veliko vijeće zabranu kralja Ludovika, da nijedan Dubrovčanin ne smije ići u flotu ni na bilo koji brod Genovežana i Mlečića, kao i to, da se ne smije pustiti nijedan stranac, da pođe k njima preko Dubrovnika.[45]

Kralj Ludovik izdajući razne svoje isprave nabraja poimence u njima crkvene i svjetovne velikaše svoje države, koji su živjeli dotično vršili časti i službe u doba izdavanja isprave. Tako nabraja također dalmatinske nadbiskupe i biskupe, a među ostalim i dubrovačkog. U to doba upravlja još dubrovačkom crkvom poznati nam Ilija Saraka, jedan od tvoraca višegrađskog ugovora, a kad je on umro, ističe se u ispravama, da je dubrovačka nadbiskupija nepopunjena, odnosno i dalje se spominje njegov nasljednik.[46] Pritom se vidi očito, kako Ludovik smatra i Dubrovnik bitnim dijelom svoje države. Kad je g. 1362. sklapao ugovor s austrijskim vojvodom, htio je da na ugovor osim svoga, prema običaju svoga vremena, postavi i pečate podvrgnutih mu velikaša i ostalih vlasti. Stoga je naredio i Dubrovniku preko svog posebnog izaslanika Katona, koji je došao u Zadar, i preko hrvatsko-dalmatinskog bana, da pošalje u Zadar pečate Dubrovačke općine, otoka (misleći tu jamačno na Lastovo i Mljet), nadbiskupa, svih prelata i opata. Dubrovnik posluša to i pošalje svog kancelara Teodora s pečatom nadbiskupa i prelata te Općine razloživši, da drugi pečati svjetovnih vlasti na dubrovačkom teritoriju ne postoje.[47]

Poznata je napetost i ratovanje između Dubrovnika i susjednog dinasta Nikole Altomanovića, sinovca i nasljednika Vojislava Vojinovića, u vremenu g. 1368.–1373. I o tim događajima izvješćuju Dubrovčani detaljno ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika tražeći pomoć i vjerujući u veliku moć kraljevu, koji bi svojim autoritetom mogao prisiliti Altomanovića, da Dubrovčane pusti na miru. Kralj je kušao posredovati preko mačvanskog bana Nikole Gorjanskog (Starijeg), no to nije mnogo koristilo, to više, što je Gorjanski, prema uvjeravanjima Dubrovčana, bio prijatelj Altomanovićev te se nije dovoljno zauzeo, a Dubrovčani nijesu uopće imali u nj povjerenja. Opasnost sa strane Altomanovića

[44] Tadić, Pisma i uputstva str. 127.

[45] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 697.

[46] Vidi o tom Codex diplomaticus XII–XV na raznim mjestima, koja se mogu naći preko indeksa, među ostalim Codex XIII str. 273, 277, 279, 334, 339, 343, 349, 365, 394, 425, 462, 486, 593, Codex XIV str. 36, 74, 204, 209, 234, 303, Codex XV str. 384.

[47] Codex diplomaticus XIII, str. 266–267.

prestala je njegovim općim porazom g. 1373., kad je bio lišen svojih zemalja. Događaji su se tu razvili bez znatnijeg zahvatanja Ludovikova.[48]

Nakon oslobođenja od Mletaka g. 1358. Dubrovnik je želio nastaviti pomorsko-trgovačke veze s njima, ali Meci su im u tom pogledu pravili neprilike, a za uzvrat tome slične protivmletačke odredbe Dubrovčani su donosili i u svome gradu. O svemu tome imao sam prilike pobliže govoriti u svome radu »Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u Srednjem vijeku«.[49] I pri ovim razmiricama obraćaju se Dubrovčani kralju Ludoviku za pomoć stim, da bi im posredovao mogućnost trgovanja u Mlecima, te kralj nekoliko puta u Mlecima intervenira za Dubrovčane. Dubrovčani nastupaju u to doba u tim razmiricama samosvijesno nasuprot Mlecima, a pogotovo u doba svoje blokade Kotora g. 1359.–1362., kad zaustavljaju i mletačke brodove sprečavajući im, da Kotoranima dovoze stvari potrebne za rat i da prevoze robu Kotorana i Vojinovića. Takvo samosvijesno držanje mogli su zauzesti Dubrovčani, jer su kao pozadinu imali moćnog svog vrhovnog vladara ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika, čiji je položaj na Jadranu bio sada kudikamo jači nego onaj Metaka.[50] U Mletke je u rujnu 1374. išao čak posebni kraljev poslanik, da rješava pitanje dubrovačko-mletačkih odnošaja.[51] Bez sumje je kraljevsko posredovanje koristilo, te je g. 1374.–1376. nađen modus vivendi između jednih i drugih. Naravno to stanje je kratko trajao, jer g. 1378. bukne između Ludovika i Mletaka rat, koji povuče sa sobom Dubrovnik i prekine međusobni saobraćaj, iako su Dubrovčani imali pravo, da trguju s Mlecima i u doba rata izmedu Mletaka i ugarsko-hrvatskog kralja.

G. 1374. u travnju dubrovačka je vlada dobila naredbu od kralja, da na svojoj oružanoj galiji dade prevesti vojvodu Karla i njegovu ženu Margaritu iz Zadra u Apuliju, i to je izvršila.[52]

Dubrovniku je uvijek bila jedna od glavnih briga opskrba žitom. I tu je trebao pomoći vrhovni vladar. U travnju 1375. šalje dubrovačka vlada čak posebnog poslanika na kraljev dvor, da bi isposlovao od kralja pismo, kojim bi preporučio napuljskoj kraljici Ivani, da dopusti iz svoje države izvesti Dubrovčanima 2000 salma pšenice i 2000 ječma.[53]

[48] Objelodanjena historijska vrela za to zbivanje jesu zapisnici dubrovačkih vijeća tiskani u Monumenta ragusina IV, te razne isprave i akti u Gelcich-Thallóczy, Diplomatarim... i Tadić, Pisma i uputstva... I ta je tema u historiografiji obrađena. Među ostalim vidi monografiju M. Dinić, O Nikoli Altomanoviću, Beograd 1932., gdje u prilozima ima i objelodanjenih izvora .

[49] U zborniku Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik 1952. str. 148–152.

[50] O dubrovačko-mletačkim trzavicama u to doba vidi u zbirkama Ljubić, Listine IV, Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium i Tadić, Pisma i uputstva.

[51] Tadić, Pisma i uputstva str. 291.

[52] Tadić, Pisma i uputstva str. 281.

[53] Tadić, Pisma i uputstva str. 305–306.

Nakon godine 1358. išli su Dubrovčani za tim, da bi proširili trgovačke veze s raznim zemljama Italije. Ta je akcija kod njih bila živa naročito g. 1374., te su zamolili i kralja Ludovika, da ih on u njihovim trgovačkim interesima preporuči. Udovoljavajući im on ih iste godine preporučuje markgrofu Nikoli od Este, vladaru Ferare, Gaeotu Malatesta, vladaru jadranskog grada Rimini, i Barnabonu Visconti, vicekomesu grada Milana.[54]

Spomenuli smo malo prije, da je g. 1378. buknuo između Ludovika i Mletaka rat. U tom ratu nađoše se kao Ludovikovi saveznici i Genovežani, stari neprijatelji Mletaka. I Dubrovnik je odlučno stao na stranu svog vrhovnog vladara ugarsko-hrvatskog kralja te aktivno sudjelovao u tome ratu. Poslao je prema obavezi ugovora iz g. 1358. kralju jednu oboružanu galiju, a ktome jednu neoružanu i još jedan brod sa 24 klupe za veslanje, također nenaoružan, stavio na raspolaganje. Doduše, hrvatsko-dalmatinski ban je tražio od Dubrovčana, da sve svoje galije, i to oboružane, pošalju, ali oni su ipak to uskratili ističući, da ne mogu, jer se moraju brinuti za sigurnost Dubrovnika i Stona, a pozvali su se i na višegradski ugovor, prema kojemu nijesu dužni više poslati. Ktome su dubrovački oboružani brodovi krstarili obalom sve do Ulcinja sa zadaćom, da hvataju neprijateljske brodove, a kad su Mlečići g. 1378. zagospodarili Kotorom, neprijateljski su nastupali i protiv Kotorana kao mletačkih podanika, doticno »privrženika«. Dubrovački su brodovi u istu svrhu krstarili čak na obali južne Italije od Otranta do Ortone. Te spomenute akcije na moru vodio je Dubrovnik iz svoje inicijative. Dubrovnik je imao smjelosti tako protiv Mlečića nastupati, jer je imao jako zaleđe tadašnjeg moćnog ugarsko-hrvatskog kralja. Ipak je cijeli taj strateški plan vodio Dubrovnik u skladu s općim ratnim planom ugarsko-hrvatskog kralja i njegovih saveznika Genovežana. Nalazi se u stalnom kontaktu s hrvatsko-dalmatinskim banom kao nadležnim na području Dalmacije i s admiralom kraljeve mornarice, pa i s ostalim faktorima u južnom dijelu kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, od kojih se mogao nadati pomoći. Njihova luka je luka pristajanja genoveških ratnih brodova. Naravno pri susretima s genoveškim i zadarskim brodovima dolazi kadikad i do nekih međusobnih incidenata, kakvi obično dolaze među skupinama, koje ratuju na istoj strani. I isti neutralci smatraju i Zadranae i Dubrovčane kao pripadnike jedne iste vojne sile, pa kad Zadrani učine kakva nasilja, oštećeni vrše za uzvrat represalije nad Dubrovčanima, ako se na njih namjere. Potrebne su česte intervencije a i objašnjenja kod hrvatsko-dalmatinskog bana, koji tada većinom boravi u Zadru. K njemu često Dubrovčani šalju poslanstva, te se pred njim ili oprav-

[54] Radonić I, 1 str. 108–109. Ne spominjem posebno to, što su se g. 1371. Dubrovčani obratili Ludoviku, da bi im isposlovao trgovanje sa Sirijom, jer je to opširnija stvar, o kojoj su već i drugi pisali, a i ja sam se osvrnuo na to u radnji »Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u Srednjem vijeku« str. 134–135. Vidi o tom Tadić, *Pisma i uputstva* str. 214 i Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia I. str. 285.

davaju ili se tuže kao sebi nadležnom u raznim sporovima s Kotoranima, Zadranima i Genovežanima ili pak traže pomoć. Ban povjerava Dubrovčanima i razne zadaće. Kad je pučka stranka g. 1379. zbacivši vlast plemstva zbacila ujedno i mletačku vlast, ban je povjerio aristokratskoj dubrovačkoj vladi, da opet uspostavi u Kotoru vlast plemstva, u čemu je uspjela.[55] No g. 1380. opet Kotor zaposjedoše Mlečići, a moradoše ga povratiti odlukom Turinskog mira g. 1381. Prema uputi danoj 30. travnja 1379. od dubrovačke vlađe Nikoli Gunduliću, kapetanu galije upućene da se pridruži savezničkoj floti, treba da on pred hrvatsko-dalmatinskim banom među ostalim izjavi, da je galija upućena po naredbi kralja i bana.[56] Kad su Mečići zauzeli bili Kotor g. 1378., Dubrovčani su po banovoj naredbi potajno poslali bili posebnog izaslanika, koji ima nagovoriti Kotorane, da se vrate pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja.[57] Svakako najznačajnija je uputa, koju dubrovačka vlada 25. lipnja 1380. šalje svojim poslanicima, koji se već nalaze kod hrvatsko-dalmatinskog bana u Zadru. Među ostalim tu se veli i ovo: »O činjenici riječi, koje vam reče gospodin admiral, a o kojima smo obaviješteni, vi morate ići ka gospodinu Nikoli Zek, banu Dalmacije i Hrvatske, i reći ove riječi, koje ispisujemo, i to između njega i vas potajno, tako da nijedna osoba ništa ne zna, preporučujući onome gospodinu banu naš grad Dubrovnik i kažući mu, da smo među svim velikašima Ugarske mi preporučili naš grad njemu, te smo smatrali poslije gospodina našeg kralja Ugarske onog gospodina bana za našega gospodara, zaštitnika i branitelja, i kako je naš grad uobičajio njega štovati, prije nego je postao banom Dalmacije i da još hoćemo i namjeravamo štovati ga i služiti mu više nego ikada...«[58] Tek dalje dolazi ono, o čemu potajno treba da govore s banom. Naravno, pri svemu tome paze Dubrovčani na svoje interese, no smatraju za sebe najsigurnijim, ako se naočigled jakih neprijatelja s mora i kopna, a i inače u promicanju svojih trgovačkih interesa nalaze pod moćnim okriljem ugarsko-hrvatskog kralja.[59] Ipak prije poznate kapitulacije genoveške flote kod Chioggie Dubrovčani su uspjeli izvući svoju galiju, koja je bila pridružena genoveškoj floti. Napokon dođe do Turinskog mira g. 1381., po kojem političko-teritorijalno stanje na Jadranu ostaje isto, kako je bilo određeno Zadarskim mirom.

Iduće godine 1382. umre kralj Ludovik. Naslijedi ga na prijestolju kći Marija, a u stvari je uz kćer vodila vladu njegova udovica Eliza-

[55] Tadić, Pisma i uputstva str. 426–427.

[56] Tadić, Pisma i uputstva str. 376.

[57] Tadić, Pisma i uputstva str. 383.

[58] Tadić, Pisma i uputstva str. 437–438.

[59] Citirali smo prigodice kod markantnijih pasusa objelodanjene izvore, a sad općenito za cijelo to razdoblje g. 1378.–1381. pozivamo se na Tadić, Pisma i uputstva str. 369–370, 373–377, 380–384, 385–390, 401–402, 410–413, 421–427, 432–435, 437–441, 445–446 i Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 698–701.

beta. I za vrijeme njihove vladavine vidimo, da je vlast ugarsko-hrvatskog kralja više nego nominalna, a Dubrovčani su opet ti, koji zazivaju pomoć, intervenciju i jamstvo kraljica.

Bosanski kralj Stefan Tvrtko I. u posljednjem deceniju svoje vladavine poduhvatio se namjere, da se Bosna ekonomski emancipira od Dubrovnika i sagradio je g. 1382. na obali Travunje (sjevernom dijelu današnje Boke Kotorske) u području župe Dračevice luku i grad, koji je prozvao Sveti Stefan, a kasnije se prozvao Novi, odnosni Herceg-Novi. Tu je otvorio tržište za sol i vino. Dubrovčani su se našli pogođeni u svojem trgovačkom monopolizmu te su se zbog toga obratili ugarsko-hrvatskom kralju Ludoviku. Kad je on doskora umro, nastavili su oni s akcijom kod kraljica. Doduše, Dubrovčani su uspjeli bili, da je Tvrtko svojom poveljom od 2. prosinca ukinuo prodaju soli u Novome.[60] No zbog neke razmirice između njih Tvrtko doskora opet otvori u Novome trgovanje soli. Uz ostale akcije, da ometu trgovinu preko Novog, isposlovali su Dubrovčani, da je kraljica Marija u travnju g. 1383. zabranila svojim podanicima dovoženje vina i soli u Novi, a to se u prvom redu odnosilo na primorske gradove, koji su bili počeli te proizvode tamo dovoziti.[61] Ta je zabrana trajala, ali je ponovo izdana radi jačeg osnaženja 8. svibnja 1384.[62] Kad je Tvrtko nakon Ludovikove smrti g. 1382. stekao opet Krajinu i donju Neretvu, podigne on osim već postojeće luke u Drijevima bliže ušću kod današnjeg Opuzena luku Brštanik. I to je imala postati konkurentska luka Dubrovniku, pak je i u tom slučaju majka Marijina kraljica–udovica Elizabeta 1. svibnja 1385., izričito se obraćajući gradovima Dalmacije, zabranila im dovoženje soli u Brštanik i ostala mjesta, gdje od starine nije uobičajeno trgovanje solju.[63]

Nakon razdoblja nesporazuma između Dubrovnika i Tvrtka dolazi između njih do zbliženja, tako da g. 1387. dođe do ugovora o prijateljstvu. Tvrtko želeći svakako, da se dokopa svih ostalih dalmatinskih gradova podvrgnutih ugarsko-hrvatskom kralju, ni ne pomišlja sada na to, da bi se dokopao Dubrovnika, pače u ugovoru prijateljstva od 9. travnja 1387. vodi računa o vjernosti Dubrovčana kraljici Mariji. Pri svemu tome djelovao je posebni položaj Dubrovnika i dubrovačka diplomatska vještina, ali i još jedan faktor. Taj je turska opasnost. Već tada pomišlja Tvrtko, da bi eventualno morao bježati iz svoje države, te pomišlja na Dubrovnik kao na sigurno sklonište. Tim ugovorom kralj Tvrtko i Općina dubrovačka potvrđuju sve ugovore i povelje bosanskih i srpskih vladara. Nadalje on se obvezuje braniti Dubrovnik i njegov teritorij u svako doba bilo od kojeg neprijatelja. Općina pak dubrovačka obavezuje se primiti u svoj grad Tvrtka, njegovu vlastelu i njegove ljude sa svim njihovim imanjem u svako doba s time, da

[60] Miklosich, Monumenta serbica str. 200–202.
[61] Radonić, I, 1 str. 118–119.
[62] Radonić, I, 1 str. 126–128.
[63] Radonić, I, 1 str. 178–179.

dobro paženi i gledani borave u njemu, koliko god žele, i da mirno odu, kad god žele, ali izuzetak se postavlja u odnosu na ugarsko-hrvatsku kraljicu Mariju. Ako bi naime kraljica Marija tjerala i iskala Tvrtka, a on se bude sa svim svojima nalazio u Dubrovniku, tad će mu Dubrovačka općina postaviti rok, u kojem mora sa svojima izići iz Dubrovnika; dalje, ako bi kraljica Marija tjerala i iskala Tvrtka, a on se još u Dubrovniku ne bi nalazio, tada Dubrovačka općina nije dužna da ga primi u svoj grad. Na kraju i Općina i Tvrtko ističu svečano, da ne će imati međusobno većeg prijateljstva niti će to prijateljstvo ni za što prekinuti, naravno ističe se, uz klauzulu prvenstvene vjernosti Dubrovnika prema kraljici Mariji.[64] Takav stav apsolutne vjernosti prema kraljici Mariji i Žigmundu, a u isto doba srdačnog prijateljstva prema velikom protivniku Marije i Žigmunda bosanskom kralju Tvrtku jedna je od suprotnosti u političkoj povijesti Dubrovnika, kakve će se često u njegovoj prošlosti i dalje javljati, a izlaze iz specifičnog njegova geografskog i ekonomskog položaja. Taj posebni položaj priznaje mu već i kralj Ludovik u višegradskom ugovoru od g. 1358., kad veli, da Dubrovnik može trgovati sa Srbijom i Mlecima u vrijeme kad kralj bude s njima ratovao. Veza Dubrovnika s ugarsko-hrvatskom krunom ipak i u tom ugovoru dolazi moćno do izražaja time, što se ističe, da prijateljstvo s bosanskim kraljem ne smije nikako da prejudicira prvenstvenoj vjernosti prema kraljici Mariji. Velika autonomija i sloboda Dubrovnika u međunarodnoj politici ipak ima svoje granice. No zanimljivo je, da bi Dubrovniku ipak bilo najdraže, da se Tvrtko izmiri sa Žigmundom, i kad je takav pokušaj izmirenja bio učinjen u siječnju g. 1391., Dubrovnik je bosanskom kralju dao vidan izražaj svojeg veselja.[65] Kad je pak u Dubrovnik došao glas o Tvrtkovoj smrti, Dubrovčani zaključiše brzo, da se pošalje poslanstvo k dalmatinskim gradovima, da im savjetuje vraćanje u vjernost ugarsko-hrvatskom kralju.[66] No ti gradovi ostadoše još neko vrijeme pod bosanskom vlasti.

Dubrovnik su s Bosnom i Srbijom vezali vrlo važni ekonomski interesi. Od bosanskih i srpskih kraljeva i manjih dinastija u objema zemljama Dubrovčani su primili mnoštvo povelja, od kojih neke imaju oblik formalnog ugovora, ali sve su nastale kao plod pregovaranja i ugovaranja, pa i njih Dubrovčani u danoj prilici također zovu ugovorima (pacta et conventiones). Njima se Dubrovčanima priznaje sloboda trgovanja i daju im se razne povlastice. Za vrijeme mletačke vrhovne vlasti nad Dubrovnikom svi su se ti pregovori vodili, ugovori sklapali i povelje dobivale sa znanjem i privolom kneza kao predstavnika mletačke vlasti u Dubrovniku, dakle ništa se nije radilo mimo ni protiv vrhovne vlasti. Sada vrhovna vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva mnogo

[64] Miklosich, Monumenta serbica str. 209–212, Čremošnik, Ugovor između kralja Tvrtka I i Dubrovnika od 9. aprila 1387. (Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, g. 1946.).

[65] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 711.

[66] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 711.

manje zahvata u prilike Dubrovnika, ali sam Dubrovnik, visoko cijeneći zaštitu vrhovnog vladara i svoj opstanak u sklopu Ugarske države, nastoji sada uskladiti svoju vanjsku politiku s vanjskom politikom ugarsko-hrvatskih kraljeva. No ti kraljevi češće ratuju s bosanskim i srpskim vladarima i dinastima, uz koje su Dubrovčani zbog ekonomskih interesa vezani. Zato su g. 1358. i isposlovali u onoj kraljevskoj ispravi, da mogu trgovati sa Srbijom i onda, kad je kralj s njome u ratu. Sada idu još i dalje te g. 1383. traže od kraljice, da im potvrdi sve ugovore sklopljene s Bosnom i Srbijom, što sigurno znači sa svim njihovim vladarima i dinastima. Kraljica im svojom ispravom od 17. travnja 1383. udovoljava te im sve te ugovore priznaje, ali ipak pod važnom klauzulom »dok ipak isti ugovori i konvencije nijesu protiv časti krune kraljevstva Ugarske i na štetu prava našeg Kraljevskog Veličanstva i naših nasljednika kraljeva Ugarske«.[67] Dubrovniku je mnogo bilo stalo do toga, da takvu potvrdu dobije.

Vrlo je važno vidjeti, kako je regulirano bilo pitanje zarobljenih francuskih plemića i ulogu kraljice pritom. Zanimljive su borbe između napuljskih Anžuvinaca i francuskih Anžuvinaca, koje su se osamdesetih godina 14. stoljeća vodile u Napuljskom kraljevstvu. Francuski Anžuvinac Ludovik II, proglasivši se i on kraljem, uspio je bio zavladati dijelom Napuljskog kraljevstva te je na apulijskoj obali imao svoja uporišta. U njegovoj službi nalazili su se razni ugledni francuski i neki njemački velikaši i vitezovi te su se g. 1383. ploveći sa svoja dva broda zaletjeli i na našu obalu, gdje su pljačkali. Dubrovčani ih uhvate. G. 1384. počinje intervencija francuskog dvora i još nekih evropskih vlada, da bi bili pušteni na slobodu. Dugo su se vremena vodili pregovori, jer su Dubrovčani bili pripravni pustiti ih uz mnogostruke garancije. U Dubrovniku je između tih zarobljenika i dubrovačke vlade sklopljen u siječnju 1385. sporazum, prema kojem su se među ostalim uvjetima dva predstavnika tih zarobljenika pred kraljicama Ugarske morali osobno zakleti i potvrditi, da će se držati uglavljenih uvjeta s Dubrovčanima, kao i prihvatiti ono, što kraljice dodadu tom sporazumu; tome činu moraju prisustvovati poslanici francuskog kralja i poslanici Dubrovnika. Glavni su uvjeti bili u tome, da moraju nadoknaditi sve štete i da ne smiju ni drugi nakon njihova oslobođenja poduzeti nikakve represalije ni prema Dubrovčanima, ni uopće prema podanicima ugarsko-hrvatskog kralja, a za dane obaveze mora jamčiti kralj francuski, vlada francuskih Anžuvinaca u južnoj Italiji i još neke zainteresirane vlade. I zaista nađoše se predstavnici zarobljenika, poslanici francuskog kralja i poslanici Dubrovnika u mjesecu veljači g. 1385. u Požegi, gdje su tada boravile kraljice sa svojom dvorskom pratnjom. Tu su se poveli pregovori i kao plod toga izdana je 28. veljače 1385. duga isprava, u kojoj se ističu mnogi detalji, ali uglavnom prihvaćen je sporazum onako, kako je prethodno u mjesecu siječnju bio utvrđen u Dubrovniku između zarobljenika i dubrovačke vlade, a kojega smo glavne

[67] Radonić, I, 1 str. 121–123.

uvjete malo prije iznijeli. Francuski pak poslanici izdali su istog dana uime francuskog kralja posebnu ispravu, u kojoj jamče za izvršenje spomenutog sporazuma obvezujući se, da će francuski kralj nastojati, da se sve to ispuni. U toj se ispravi ističe, da su to poslanici poslani ka kraljici Ugarske i Dubrovačkoj općini, a u objema spomenutim ispravama spomenuto je izričito, da su izdane u Požegi na kraljevskom dvoru. Francuski je kralj svojski radio, da oslobodi svoje ugledne velikaše i vitezove, a i sami su Dubrovčani svemu tome događaju svijesno dali međunarodno značenje. Budući da se radilo o vrlo uglednim ljudima važne evropske sile, s kojom Dubrovnik, doduše, tek tom prilikom stupa u prvi kontakt, nijesu ih htjeli smatrati ni tretirati kao obične gusare, no Dubrovčani, koji su bili naročiti zagovarači i branioci slobode mora, jer je na moru bio bitan dio njihova življenja, nijesu baš lako htjeli prijeći preko toga te na samu intervenciju francuskog kralja i još nekih vlasti pustiti te ugledne ljude na slobodu. Oni su tražili garancije, koje smo naprijed spomenuli, no smatrali su za naročito potrebno, da u tu stvar zahvati baš njihov vrhovni vladar, sada kraljica ugarsko-hrvatska, tako da obaveze i garancije date od zarobljenika, kralja francuskog, kralja južne Italije i ostalih budu date ne samo Dubrovačkoj općini, već i državi, u sklopu koje se Dubrovnik, makar i kako slobodan, nalazio, odnosno njezinu vladaru. Stim su htjeli Dubrovčani postići jaču pravnu snagu, a naravno i praktičnu garanciju, da će se i država kao takva, odnosno ugarsko-hrvatska kraljica, brinuti i paziti, da se sporazum i u njemu date obveze i garancije izvrše i ispune. Dubrovčani su se, kako smo već u nekoliko primjera vidjeli, osjećali jači, kad za njima stoji moć jače državne sile. Napokon je kraljica majka Elizabeta upravila 7. ožujka 1385. iz Požege dopis, kojim potvrđujući sporazum uglavljen između zarobljenika i Dubrovačke općine poziva ovu, da bi zarobljenike pustila na slobodu.[68]

Poznati su u hrvatskoj povijesti događaji, koji su se odigrali g. 1386. i 1387. s kraljicama Elizabetom i Marijom. Poznata nam je pogibija kraljice majke Elizabete u Novigradu u siječnju 1387. 1. ožujka 1387. odlučuje dubrovačko Vijeće umoljenih, da se za nju prirede zadušnice.[69] Kad je pak u lipnju došao glas o oslobođenju kraljice Marije, Veliko vijeće 10. lipnja naredi veselje. U znak veselja proglasi amnestiju utamničenika i odluči, da se dade obrtnicima 30 perpera za priredbu veselja.[70] U Ugarskoj i Hrvatskoj uzeo je bio već od 1387. kraljevsku vlast muž Marijin Zigmund, bivši izabran kraljem. Međutim u ta je vremena cvalo na Jadranu gusarstvo, i naročito su ga provodili stanovnici južne Italije. U tim prilikama Dubrovnik g. 1386. pomišlja na sklapanje saveza dalmatinskih gradova, te se u tom smislu

[68] Radonić, I, 1 str. 131–178, 179–181. Vidi i studiju Lujo Vojnović, Les »Angevines« à Raguse (1384–1385). Paris 1913.

[69] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 706.

[70] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 708.

vode pregovori sa Zadrom. G. 1388. opet se radi na tome, pače da u tom savezu bude i talijanski grad Jakin. G. 1392. opet se u istu svrhu vode pregovori sa Zadrom, no zaključuje se, ako Zadar na takav savez ne pristaje, nek se on sklopi s ostalim dalmatinskim gradovima, naime Splitom, Trogirom i Šibenikom. Ako pak oni to ne će, a Zadar hoće, nek se sklopi savez sa samim Zadrom.[71] No Dubrovčani rade i kod ugarsko-hrvatskog kralja Žigmunda, da bi djelovao na napuljskog protivkralja Ludovika II Anjou. Vidjeli smo, da su u južnoj Italiji, naime u Napuljskom kraljevstvu, bile tada dvije vlasti, jedna napuljskih Anžuvinaca, s kojom je ugarsko-hrvatski kralj Žigmund bio u otvorenom neprijateljstvu, jer je pretendirala na ugarski prijesto, a druga je bila francuskih Anžuvinaca, odnosno Ludovika II Anjou, koji se zvao kraljem i imao pod sobom jadranske gradove Napuljskog kraljevstva. S tim francuskim Anžuvincima bio je Žigmund u dobrim odnošajima, ali uza sve to su gusari iz Ludovikovih jadranskih gradova svojim gusarstvom napadali na dubrovačke i ostale dalmatinske brodove, bez političkih ciljeva, čisto piratski. Više puta se Ludovik II Anjou pred Dubrovčanima brani, da se to radi protiv njegove volje i da to ne rade njegovi ljudi, pače obećava zaštitu dalmatinskim brodovima i trgovcima. I eto imamo ispravu od 15. travnja 1389. u dubrovačkom arhivu, koja se ne tiče samo Dubrovčana, već tu namjesnici Ludovika Anjou obećavaju, pozivajući se na prijateljstvo vladara obiju država, da će štititi i braniti sve podanike kraljevstva Ugarske, Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, a posebno spominju Dubrovčane, Zadrane, Splićane, Trogirane, Šibenčane, Ninjane i Rabljane, ne ističući tu naročito Dubrovčane, već ih nabrajajući skupa s ostalima.[72] Sličnu ispravu, koja se tiče svih podanika kralja i kraljice Ugarske izdao je 5. svibnja 1389. kastelan grada Tarenta, od koje imamo primjerak u dubrovačkom arhivu,[73] a posebnu sličnog sadržaja upućenu Dubrovčanima imamo od 1. ožujka 1391.[74] No uza sve to gusarstvo se nastavlja, te g. 1399. na intervenciju Dubrovčana šalje ugarsko-hrvatski kralj Žigmund kao svog poslanika k napuljskom kralju Ludoviku II Anjou Dubrovčanina franjevca Lovra Mečetića, da traži naknadu štete, koju je dubrovačkim trgovcima nanio još g. 1397. vojvoda de Sancto Severio. Kralj Ludovik II Anjou svojom ispravom od 3. svibnja 1399. ističući sve malo prije navedene okolnosti obećava, pozivajući se na prijateljstvo s kraljem Žigmundom, naknadu štete.[75] Svakako Dubrovnik moli, i ugarsko-hrvatski kralj daje diplomatskim putem pomoć u akciji za suzbijanje gusarstva, a pritom postoji težnja Dubrovnika za suradnju s ostalim dalmatinskim gradovima u njegovu suzbijanju. No ima gusarstva i kod građana dalmatinskih gradova. Omišani se i dalje njime bave, a

[71] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 705, 707, 711.

[72] Radonić, I, 1 str. 196–198.

[73] Radonić, I, 1 str. 198–200.

[74] Radonić, I, 1 str. 203–204.

[75] Radonić, I, 1 str. 208–212.

i Trogirani su g. 1397. oteli bili nekim Dubrovčanima srebra. Zato se obratiše Dubrovčani ugarsko-hrvatskom kralju Žigmundu kao zajedničkom vladaru jednih i drugih, koji presudi, da Trogirani moraju platiti odštetu.[76] G. 1395. prigodom smrti kraljice Marije, određuje dubrovačka vlada zadušnice, a poznat je svečani doček Žigmunda u Dubrovniku g. 1396.[77]

Prelazeći u 15. stoljeće odnošaji između Dubrovnika i ugarsko-hrvatskih kraljeva postaju sve raznoličnije upleteni u burne i presudne događaje, koje proživljava tada hrvatski i srpski narod. Budući da je to vrlo opširna tema, koja zalazi i u problematiku u mnogočemu drukčiju od ove već raspredane, ne ćemo u to ulaziti, već ćemo dati samo neke opće napomene. Nastojanje Dubrovčana, da steku Korčulu, Hvar i Brač već sam na dva mjesta obradio, te je suvišno sada to ovdje ponavljati, ali i ono ide u sklop ovih zanimljivih odnošaja.[78] Svakako labavi tokom 15. stoljeća povezanost Dubrovnika s ugarsko-hrvatskim kraljevima iz dva glavna razloga. Mletačkim zaposjednućem Dalmacije i turskim osvajanjem južne Hrvatske prekida se političko-teritorijalna veza Dubrovnika s ostalim teritorijem ugarsko-hrvatskog državnog sklopa. Ktome osvajanja Turaka, njihova premoć i susjedstvo prema Dubrovniku, sve, naravno, spojeno s upornom borbom, koja se vodi između ugarsko-hrvatskog kraljevstva i Turske, čine situaciju Dubrovnika prema Turcima vrlo teškom, a priznavanje vrhovne vlasti ugarsko-hrvatskog kralja i opasnim. Ipak Dubrovnik uza sve to ne kida sve do g. 1526. vezu s ugarsko-hrvatskim kraljem, ali kroz 15. stoljeće već prema situaciji zatajuje nekad pred Turcima pravu narav tog odnošaja i plaćanja tributa kralju, no opet se negda otvoreno zalaže za borbu protiv Turaka te je pripravan čak i sudjelovati u njoj. Otvoreno opet izražava svoju pripadnost ugarsko-hrvatskom kralju, te želi, da bude unesen i on u mirovni ugovor, koji bi se imao sklopiti između Turaka i Ugarske, ali moli kralja, da se pri pregovorima ne bi Turcima reklo, da sami Dubrovčani oko toga rade, već da se prikaže, kako kralj to iz svoje inicijative traži. Sve to, kako rekoh, iziskuje opširnu i detaljnu raspravu, koja će pokazati sve te razne faze čas jačanja čas labavljenja državopravne i faktične veze Dubrovnika s ugarsko-hrvatskim kraljevima, ali svakako opća tendencija vodi labavljenju. Možemo sad općenito reći, da je ta veza i državopravno i faktično u 14. stoljeću i prvo vrijeme petnaestog jaka, kako smo u glavnim crtama iznijeli, znači mnogo više nego samo nominalno vrhovno gospodstvo ugarsko-hrvatskih kraljeva. Ipak u doba tog labavljenja Dubrovčani, naravno, jednom drugom znatno udaljenom faktoru jasno i nedvoumno ističu pripadnost, pa čak i podložnost Dalmaciji, kad vele u dopisu gradu

[76] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 712.

[77] Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium str. 712, 714–715, 715, 718.

[78] Vinko Foretić, Dubrovnik i Korčula (Šišićev zbornik g. 1929) isti: Otok Korčula u Srednjem vijeku do g. 1420. Zagreb 1941. str. 106, 119, 124–125, 130, 147–159, 174–221.

Barceloni g. 1446., da su »Dalmatinci i provinciji Dalmaciji podložni«. Od g. 1458. Dubrovnik plaća Turcima redovit godišnji danak. Narav svojeg danka ugarsko-hrvatskom kralju zatajivali su Turcima, a narav svoga danka Turcima tačno su prikazivali ugarsko-hrvatskom kralju. To je naime bio pravi *danak cijene mira*, kakvih u povijesti raznih vjekova, naravno s posebnim specifičnostima, dosta imamo. Ne možemo nikako zbog toga reći, da je Dubrovnik g. 1458. došao u vazalski odnošaj prema Turcima. Svakako sve veće približavanje Turcima i plaćanje onog danka ipak djeluje na olabavljenje veza Dubrovnika s ugarsko-hrvatskim kraljem, no njih je bilo sve do g. 1526. Sve će to biti predmetom posebne rasprave.[79]

Zadarski je mir g. 1358. jedan od najvažnijih događaja hrvatske povijesti. Zanimljivo je iznijeti stav starih dubrovačkih historičara prema njemu. Godinu 1526. starija dubrovačka historiografija uopće ne uzima kao graničnu tačku u periodizaciji dubrovačke povijesti, već preko nje prelazi redajući mirno redom događaje, a s godinom 1358. je kod većine historičara drukčije. Suvremenici, pa ni kasnije dubrovačke generacije nijesu ni osjetili odmah važnost godine 1526., jer te godine dubrovačka vlada nije uopće donijela nikakvu državopravnu odluku, već je tek historiografija 19. stoljeća retrospektivno gledajući dala toj godini 1526. njezino značenje i učinila je graničnom tačkom u periodizaciji dubrovačke povijesti. Stari dubrovački historičari ne prave periodizaciju povijesti svoje općine i republike, ali se većinom, iako ne svi, zaustavljaju na godini 1358. i ističu njezino značenje.

Tako već Anonim (u nekim rukopisima s pogriješenim datumom) dosta opširno i jasno govori o toj godini i njezinu značenju u dubrovačkoj povijesti, naravno jezikom i načinom izražavanja svoga vremena, a još opširnije Nikola Ranjina. Ova su dva kao kroničari, iako opširno i jasno, ali suho iznijeli događaje, a Ludovik Tubero Crijević kao pragmatični historičar govori već drukčijim načinom ovako: »I doista, kad je kralj Ludovik iz nekih gradova primorske Dalmacije istjerao Mlečiće, dopustio je, da Dubrovčani žive slobodno i po svojim zakonima, ali ipak u vječnoj zajednici s Ugrima, u kojoj su s netaknutom vjerom ostali do današnjeg dana, dakako s tom odredbom, da plaćaju pet stotina dukata uime godišnjeg danka. Stim nije učinio grad tributarnim u pravom smislu, već je to učinio stoga, kako bi maleni tribut određen najbogatijem gradu Dalmacije posvjedočio, da je Dalmacija pokrajina Ugarskog kraljevstva i da pripada ka vlasti kra-

[79] O svemu tome vidi mnoge isprave i ostale dokumente u zbirkama Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium; Radonić, I, 1, I, 2, II, 1; Stojanović, Stare srpske povelje i pisma. Drugi deo (u odjeljku Dubrovnik i Turci); Elezović, Turski spomenici knj. I sv. 1. To vrijeme iznose i tretiraju Ivan Božić, Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku, Beograd 1952. i Josip Lučić u prikazu te knjige (Historijski zbornik VIII g. 1955. str. 165–170).

ljevoj«.[80] Dalje nešto veli Tubero: »Dalje kažu, da je ta veza s kraljem Ludovikom Dubrovčanima pomogla do velikog sjaja i koristi ne samo kod ostalih Dalmatinaca, nego najviše kod bosanskih vladara, kod kojih je, nakon izgona Mlečića s dalmatinske obale, započeo Dubrovnik stjecati ugled, a od toga je imao veliku čast i povjerenje, osobito zbog glasa nepovrijeđenosti«.[81] Tubero nije dočekao godinu 1526., pa nije naravno ni mogao o njoj pisati, a godinu 1458. kao početak plaćanja danka Turcima (dotično »vazalskog odnošaja prema Turcima«) uopće ne spominje. Ljetopisi Anonima i Ranjine prelaze i u 16. stoljeće te imaju i godinu 1526. i dalje od nje. Nepobitno je sada za naše pitanje, da li su oni sami opisali događaje 16. stoljeća ili njihovi nastavljači, iako je to sam po sebi zanimljiv historiografski problem. No za nas je važno, da i jedan i drugi ljetopis spominju i događaje u godini 1526., i to Anonimov kratko, a Ranjinin opširno, ali ni jedan ni drugi ne spominju bitku na Mohaču ni njezin odraz na Dubrovnik ni pod tom ni pod idućim godinama. Naprotiv i Anonim i Ranjima spominju pod g. 1458. početak plaćanja danka Turcima, ali samo jednom kratkom rečenicom nimalo ne ističući, da bi to bio početak vazalskog odnošaja prema Turcima.

Ne ćemo zasad iznijeti dalje historičare 16. i 17. stoljeća, ali će zgodno biti, da se na ovom mjestu osvrnemo i na poznatog učitelja dubrovačke gramatičke škole Filipa de Diversis, Talijana iz grada Luke. On je obnosio u Dubrovniku funkciju učitelja g. 1434.–1441. Poznato je njegovo djelo na latinskom napisano »Opis zgrada, obrazovanosti i hvale vrijednih običaja slavnog grada Dubrovnika, posvećen senatu«. To je djelo dovršio u siječnju g. 1440. Osim toga je za svoga boravka u Dubrovniku držao prigodne govore, kojih se tekst sačuvao. To su: govor održan 20. siječnja 1438. prigodom zadušnica za umrlog kralja Žigmunda, govor održan 26. veljače 1438. prigodom nastupa na ugarski prijesto Alberta Habsburgovca i posmrtni govor održan 7. prosinca 1439. prigodom zadušnica za nj. Govori su posve panegirični glorificirajući do zvijezda odnosne vladare, ali ipak ima u njima poneki za nas zanimljiv pasus. U svome djelu o Dubrovniku posvetio je posebno V. poglavlje IV. dijela, koji nosi naslov: O pohvalnoj vjernosti Dubrovčana svetom Kraljevskom Veličanstvu Ugarske.[82] Sam tekst gla-

[80] Tubero je iz svojeg velikog djela izdvojio dio, koji se tiče Dubrovnika, te mu je dao naslov »Commentariolus de origine et incremento Urbis Rhacusanae«, ali je neke pasuse nešto izmijenio. Taj Commentariolus izdan je tek u Dubrovniku 1790. Ovo o Dubrovniku citiram po njemu, str. 18.

[81] Dubrovačko izdanje I. dio str. 205–206.

[82] Latinski naziv njegova djela o Dubrovniku jest »Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius senatum descriptio«. Izdao ga je Vitaliano Brunelli u programima talijanske gimnazije u Zadru školske godine 1879.-80., 1880.-81., 1881.-82., i posebno. U Dubrovačkom ahrivu ima jedan lijep rukopisni primjerak, koji sadržava i sva tri njegova govora. Osim spomenutog De Diversis u poglavlju X dijela IV opisa Dubrovnika pripovijeda o koroti i zadušnicama za umrlog kralja Ugarske i svečanosti prigodom nastupa na prijesto novog kralja.

si: »Postojanost vjernosti Dubrovčana, koju su neprekidno sačuvali prema svetom Kraljevskom Veličanstvu Ugarske, tko ne će ispripovijedati? Pošto naime uz Njega od svoje volje pristadoše, pošto su ih Mlečići ostavili, nikada u kojemgod metežu drugog poglavicu ili gospodara nijesu željeli ni tražili, kad su ipak od mnogih drugih vladara bili uznemireni, koji njima obećavahu, da će bilo koje ugovore učiniti, pače su prema svima sebe i svoju vjernost postojano i s odličnim duhom ustrajno branili, kao što sam ja isti zaista zbiljski istaknuo u onome govoru, koji sam sastavio prigodom izbora i krunidbe Prejasnog nekoć kralja Alberta. No sad ću jednom riječju najveću hvalu dà obuhvatim, jer je cjelokupna Dalmacija, lijepi ud Kraljevstva Ugarske, ili silom svladana ili također svojevoljno otpala od pokornosti prema kraljevstvu osim samog grada Dubrovčana, koji se protiv svojih neprijatelja onoga kraljevstva vrlo moćno odrvao. O koje li hvale vrijedne i vječne uspomene jest dostojna navika onog načina čuvanja vjernosti, kojom se grad u časti, dobrom stanju i bogatstvu umnožava«.

Budući da De Diversisovo djelo nije povijest, već opis Dubrovnika, njegovih prilika i običaja, to pisac nije zahvatio u historijat postanka veze Dubrovnika s ugarskim kraljevima, već je zahvatio in medias res prikazavši vjernost Dubrovnika. De Diversis se inače često hiperbolično i često eufemistički izražava, kao ovdje, gdje govori, da su Mlečići ostavili Dubrovčane i da su se Dubrovčani od svoje volje predali ugarskom kralju. Jesu zaista od svoje volje, ali je bez sumnje Zadarski mir bio taj, koji je učinio, da su Mlečići ostavili Dubrovčane i da su se Dubrovčani od svoje volje predali ugarskom kralju. Iako De Diversis posebno taj mir ne spominje, svakako on suvremenik, koji događaje još proživljava i u doba kojeg je još postojala vjernost Dubrovnika ugarskom kralju, uviđa i ističe važnost onog događaja, kad je prestala vrhovna vlast mletačka, a počela ona ugarskih kraljeva. I De Diversis izričito ističe pripadnost Dubrovnika Dalmaciji, kad veli, da je od svih njezinih gradova ostao vjeran kralju samo Dubrovnik. Iako ime Zadra ni godinu nije spomenuo, u jačoj je mjeri De Diversis istaknuo značenje Zadarskog mira u govoru prigodom nastupa Albertova na prijesto, apostrofirajući sakupljene Dubrovčane ovim riječima: »Kad je ovaj grad ostao lišen pastira i bez potpore sigurnosti i zaklona nakon ugovora i konvencija, koje bijaše za ljubav mira i pokoja s prejasnim vladarom Ugarske kraljem Ludovikom sklopila prejasna dužđevska vlast Mletaka, koja tada vladaše ovim gradom, vaši predi vođeni najboljim naumom izabraše onog vrlo moćnog kralja za gospodara i učiniše se tributarnima njemu i njegovim nasljednicima.«[83] Iako tu De Diversis ističe važnost Zadarskog mira u odnosu između Mletaka i ugarskog kralja, ipak se i tu za Dubrovnik eufemistički izražava, te bi se moglo bez poznavanja ostalih činjenica, po samom njegovu izražavanju zaključiti, kao da su se Mleci, doduše, odrekli Dubrovnika, ali da nije Zadarski mir već unaprijed odlučio o pripadništvu Dubrov-

[83] Rukopisni primjerak Dubrovačkog arhiva str. 225.

nika, već da je Dubrovnik potpuno slobodno jedino iz svoje vlastite volje prionuo uz ugarskog kralja. Međutim, mi smo razložili, kako je to uistinu bilo. Svakako, u Dubrovniku su bili skloni prikazivati, kao da su Dubrovčani jedino sami od svoje volje prionuli uz ugarskog kralja, a manje se isticala činjenica, da je to prianjanje došlo kao posljedica Zadarskog mira. Pod tim dojmom stajao je i De Diversis. Ipak se kod nekih historičara kao kod Ranjime, Tuberona i kasnijih historija, one pripisane Gunduliću, i one Rastićeve, nazire ta prava istina, jer i oni ističu, da su se Mleci odrekli cijele Dalmacije u korist kralja Ludovika, a naravno pod Dalmacijom se razumijevao i Dubrovnik. Uostalom Dubrovčani su i sami držali, da im je u danoj situaciji jedino dobro prikloniti se ugarsko-hrvatskom kralju. Na susjedne vladare zaleđa nijesu uopće ni pomišljali, a sretni su bili, da su se riješili Mletaka. Inače De Diversis u svojim govorima na mnogo mjesta ističe prianjanje Dubrovnika uz kraljeve Ugarske i Dubrovnik kao dio Ugarske. Hrvatsku ne spominje, a jedino u govoru prigodom Albertove smrti spominje tri puta naziv Slavonije u neodređenom značenju. Ipak, kako vidjesmo, u djelu opisa Dubrovnika značajno ističe Dubrovnik kao grad Dalmacije, a Dalmaciju kao ud kraljevstva Ugarske. Isto tako u govoru prigodom nastupa kralja Alberta ima ovaj značajni pasus, na koji se uostalom i sam poziva u djelu opisa Dubrovnika: »Zbog toga običavaše pred svim narodima svijeta vrlo izvrsni car Žigmund govoriti: Svi Dalmatinci od nas odstupiše, a jedini Dubrovčani su s nama i čuvaju nepovrijeđenu vjernost«.[84] Svoja ta tri govora održao je De Diversis u katedrali pred knezom, cijelim plemstvom i ostalim narodom, te je značajno, da u njima otvoreno antiturski nastupa. Naravno, govorio je na latinskom jeziku. Vrlo je važno, što u govoru održanom g. 1438. prigodom smrti kralja Alberta naziva Dubrovnik nekoliko puta republikom. To je prvi meni poznati spomen Dubrovnika kao republike, iako nije isključeno, da će se naći i stariji. U službenim dokumentima našli smo dosad to prvi put pod godinom 1441.

Osim opće činjenice, da je Dubrovnik postao godinom 1358. zaista slobodan i tu slobodu uživao do francuske okupacije g. 1806., ima i direktnijih konkretnijih posljedica te godine, kao na pr. pjevanje pohvala (lauda) u dubrovačkoj katedrali ugarsko-hrvatskom kralju sve do početka 19. stoljeća, i politika, koju je, naravno izazvan suvremenim aktuelnim događajima, poveo Dubrovnik g. 1684., kad je s Leopoldom I. obnovio zapravo višegraski ugovor.[85] Prilike će se ipak tokom 18.

[84] Rukopisni primjerak Dubrovačkog arhiva str. 277.

[85] Te pohvale donosi Razzi u svojem djelu »La storia di Ragusa« (u Gelčićevu izdanju na str. 199), a o njima u svojem izvještaju iz g. 1766. govori i bivši francuski konzul u Dubrovniku Le Maire. Taj izvještaj objelodanio je Ljubić u Starinama XIII (pasus o pohvalama na str. 59). O pohvalama još početkom 19. stoljeća piše Appendini u svojem djelu »Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura dè Ragusei, Ragusa 1802«. Tomo I. str. 168. Prilike Dubrovnika koncem 17. stoljeća, pod kojima je g. 1684. izvršena obnova višegradskog ugovora, obradio je Grga Novak, Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699. – Rad Akademije 253.

stoljeća tako razviti, da će u Dubrovniku zavladati znatno protivaustrijsko i protivhabsburško raspoloženje. No to sve ispada izvan opsega. koji smo namijenili ovoj radnji. Glavno nam je bilo analizirati sam ugovor i pokazati, u kakvu je zaista odnošaju Dubrovnik bio prema ugarsko-hrvatskim kraljevima, odnosno njegov položaj u kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije i uopće Ugarske prvih decenija nakon sklapanja Zadarskog mira i višegradskog ugovora.

LOVRE KATIĆ

NOVOPRONAĐENI RUKOPIS POLJIČKOG STATUTA

Dosada je poznato deset rukopisa poljičkog Statuta, koje su obradili Mesić i Jagić. Osim tih rukopisa kako i oni tvrde, nalaze se u privatnika rukopisi, koji još nisu u štampi oglašeni ni proučeni. Jedan takav pokazao mi je kliški župnik don Ante Petak. Zbog ljepote pisma i pomnjive obrade teksta i razvrstavanja gradiva i inačica u tekstu vrijedno je, da se on opiše i da mu se odredi mjesto među dosada poznatim rukopisima.

Oblik je njegov velika četvrtina, t. j. 30 cm × 22,5 cm. Ukoričen je u isti papir, na kojem je i tekst pisan. Papir nema vodenog znaka, već je isprugan prozirnim jačim vodoravnim linijama, koje su udaljene jedna od druge 2,5 cm i okomitim međusobno udaljenima 1 mm. Naslovni list ispisan je latinicom, a čitav ostali tekst poljičkom bosančicom. Naslovni list glasi: *Zakon privilegiane provincie od Pogliz.* Taj naslov prekriva dvije trećine lista, a ispod njega je nacrtana kneževska kruna s pet rogalja, a na srednjem je križ, obojena je blijedocrveno, dok je naslov ispisan crvenom tintom. Slova su kapitalna. Ispod krune je nehajno zapisana šifra, koja bi se mogla u poljičkoj bosančici čitati: pl ili tl. Rukopis je numeriran slovima istoga pisma od 1–100.

Pismo je čisto, bez križanja, upravo kaligrafsko, kakvo se vrlo rijetko nalazi u poljičkih glagoljaša. Slova su posve pravilno izrađena i kroz čitav tekst jednake veličine i oblika, tako da pokazuju vrlo vještu ruku pisarevu. Veličina slova između dvije linije iznosi obično 2 mm, ali slovo *e* doseže 3 mm, dok slova između tri linije 4–5 mm, ostala 5–7 mm. Tekst je pisan između dvije vertikalne linije na prostoru od 14 mm, no često prelazi koje slovo određenu liniju. Početna slova pojedinih alineja pisana su izvan toga prostora i obojena su crvenilom, pa to daje prijatan izgled rukopisu. Naslovi pojedinih kapitula ispisani su nešto većim slovima. Prvi naslov »Zakon parvi od

kneza« postavljen je jačim i debelim crvenim slovima. Osim vrlo malih izuzetaka sve imenice u naslovima kapitula pisane su crvenilom, a ostale vrste riječi običnim crnilom. Jednako tako i slova, koja označuju šifre godina.

Kazalo na svršetku rukopisa napisano je većim i crvenim slovima. Linije su olovkom povučene, vertikalne su ostale, a horizontalne su većinom izbrisane, tek na nekoliko su se mjesta sačuvale. Tekst je pisan toliko na jednoj stranici, koliko dopire sadržaj pojedinoga kapitula, i onda se ostavlja prazan prostor, a drugi se kapitul počinje na novoj stranici. Od toga se pravila odstupilo samo nekoliko puta, i to kad je kapitul vrlo kratak, od nekoliko redaka. Pisar, dakle, nije štedio prostorom.

U koju vrstu rukopisa poljičkog Statuta spada ovaj, nazovimo ga, kliški? Jagić je klasificirao ove rukopise u tri vrste: original, koji se nije sačuvao, osnovni rukopis, koji je nastao iz originala.

Druga je grupa onih rukopisa, koji su starije kopije toga osnovnoga rukopisa, a treća je grupa onih, koji su novija kopija osnovnoga ili kojega starijeg rukopisa.

Jagić je štampao osnovni rukopis, koji je bio već prije njega objelodanio Mesić, ali je Jagić poznavao više rukopisa, pa je proveo širu uporedbu. On ovako označuje rukopise: osnovni prijepis iz staroga Statuta, a stari se datira godinom 1440. Osnovni rukopis je nastao između godine 1576. i 1605. Iz njega potekle rukopise t. zv. starije redakcije bilježi a, f, b2 e2. Rukopis *a* vrlo je ružno i nemarno pisan, a nastao je 1638. godine. Rukopis *f* nije potpun, nastao je poslije početka XVIII. st. Rukopisi b2 i e2 nastali su tako, da je netko prepisao Statut u t. zv. novoj redakciji, a to su rukopisi *b* i *e* i onda je na svršetku prepisao drugu polovicu po staroj redakciji. Ti prijepisi b2 i e2 nastali su 1762. godine.

Rukopis *c* napisao je don Petar Karstelan od godine 1781. do 1796. Posve se slažu *b* i *e*, pa je valjda e prepisan iz b, kako misli Jagić. Datirani su 1762. godinom.

Rukopis je *d* dovršen 1785. godine, a *g* je također iz XVIII stoljeća. Da nađemo mjesto kamo spada kliški rukopis, moramo ga uporediti s tim poznatim.

Može se odmah utvrditi, da kliški rukopis spada u mlađu redakciju, jer su njegov jezik i pravopis noviji: nema poluglasa, i sonantni glas *r* olakšava za izgovor umetnutim glasom *a* na pr. parvi, carkva, karv. Glagolski pridjevi prošli imaju po čakavskom govoru formant *a* mjesto *o*, ali ni to se ne provodi konzekventno. Na str. 10. natpis je kapitula: Da ne more Vlah stati u Poljici i tko bi ubijo ko bi iša na Poljica. Tu je treće lice jedn. glagola moći u prez. *more*, ali neposredno zatim dolazi tekst: sila ne *može* poginuti. – Ima mnogo starih oblika u deklinaciji imenica osobito u dativu i lokativu plurala.

Što se tiče teksta (koji nije označen brojevima paragrafa, ali je bogato raščlanjen na alineje) opaža se, da se mimo ostale rukopise nove

redakcije na mnogo mjesta slaže s osnovnim rukopisom, a ne s novijima. I u vanjskoj opremi povodi se za osnovnim rukopisom, pa su mu natpisi pisani crvenilom i još češće prva slova na početku zakona.

U pravopisu osjeća se pravilna upotreba glasa h, iako se na malo mjesta upotrebljava, ali nigdje pogrešno. Za glas *d* i *ć* služi mu jedno te isto slovo, t. j. ć poljičke azbuke. Poljičko slovo щ vrijedi za št, a šć piše tako, da spaja kao i u latinici dva slova šć.

Nije potrebno uporedivati čitav tekst kliškoga rukopisa s ostalima, već je dosta taj posao izvršiti samo u nekom dijelu, a zatim ću uporediti njegov sadržaj i natpise zakona. Zbog kratkoće kliški ću rukopis označivati kraticom kl.

Početak Statuta u kl glasi: Zakon parvi od kneza. U ime g̃na Boga. Amen. Statut Poljički izući statut iz staroga novi činimo na lito g̃na Isukarsta VĒM (1540!), a sada ga pripišujemo na 1665 febrara na 10.

Prve četiri riječi ispisane su crvenilom i debelo, a tako jednako i dalje svako početno slovo drugih riječi. Po datumu prijepisa slaže se kl s rukopisima, koje Jagić označuje bce uz primjedbu, da rukopis b piše poljiški, a kl poljički.

Točka 2. u osnovnom rukopisu počinje ovako: Osudi, – tako i kl, dok b, d imaju: Od sudi. – Točka 3. Osnovni rukopis: I polag kneza – bcd i kl: A polak kneza. Dalje osn. ruk. postavlja: ima(ju bi)ti tri suci zakletveni o trih plemen. – Kl ima: imaju biti tri sudca zakletveni od tri plemeni – Rukopisi ab pišu: tri suca zakletvena. Rukopisi bd: od tri, dok c: o tri. Dakle kl se negda slaže s osnovnim rukopisom, a negda s novom redakcijom. Kod nabrajanja triju poljičkih plemena osn. ruk. kaže: a treto Kremeničani – kl. ima: a treće Kremeničeni – a: treće od Kremeničani – b: od Kremeničanih – c: od Kremeničanih. – I tu je kl. bliži osnovnom rukopisu. Član 4a. Osn. rukopis ispunjen po cd: I zakon je poljički, da ne more priti Poljičanin jedan drugoga nego najpri na poljičkom stoli ni iz nijedne riči. – Kl.: A zakon je poljički, da ne more priti Poljičanin jedan drugoga nego najpri na poljičkom stolu aliti zboru ni iz jedne riči. Rukopis b: najprija, – bcd: na poljičkom stolu aliti zboru – i onda b: ni izjedne riči – c: ni iz nijedne riči – d: ni iz nijedne riči. U tome je kl najbliži rukopisu b.

Dalje se nastavlja u osnovnom rukopisu: A to je iz zemlje ka je u kotari poljičkom. – Kl: A to je iz zemlje ka je u kotarih poljički. – b: A to je od zemlje, – d: poljičkij.

Tu je najpravilniji kl sa svojim lokativom plurala u starom obliku, dok osn. ruk. ima lok. sing. i djelomično stariji oblik (kotarě – kotari).

Čl. 4b Osnovni rukopis po c dopunjen: (Ako m)u bi mu se ne vidila ugodna (odluka u) Poljicih more se apelati (naprid, a po) ovi put do trećega obroka. – Kl. ima: I komu bi se ne vidila ugodna odluka u Poljici. more se apelati naprida, a po ovi put do trećega obroka, ča

jest zbor. Ruk. b: naprida, a ovo ovi put. – bcd: do trećega obroka, ča jest zbor. Dakle ovdje se kl slaže s rukopisima nove redakcije bcd, koji bolje tumače, što je treći apel t. j. zbor svih Poljičana.

Osnovni rukopis nastavlja: I tko se ne apela, nije mu (dobar) apeo od onogaj obroka, na kom (se čini) sentencija.

Ovdje se kl bcd slažu i nemaju riječi »od onogaj obroka«, koje donosi osn. rukopis.

U članu 5b osn. ruk. ima: Ako li oni roka ne (opovi) koga pozivaju na prvi rok, ostaje 10 bolanač, a na drugi rok, ako ga ne (opovi), ostaje libru a na treći, ako ga ne bude, a pozov ga je doma zateka, a nije p(arna) o plemenšćinu, gubi pravdu. – b ima: ako li oni ki ga poziva ne dodje – *kl* i *c*: Ako li oni ne dodje koga pozivaju.

Poslije riječi: »a pozov ga doma zateka« u rukopisima bcd stoji: gubi pravdu, ča nije u plemenšćinu (c), plemenšćini (bd)«. – Kl. ima: gubi pravdu i ne slaže se s osnovnim rukopisom ni s drugima nove redakcije.

Član 6: Osn. ruk. ima: I kada bude na trećem roku otgovornom i pride ovi koga pozivaju, ovi ki p(re i)ma poviditi is česa govori.

bcd: na trećoj pravdi . . . i pride ovi ki ga pozivaju, ovi ki ima opoviditi. Kl.: a kada bude na trećoj pravdi, i pridje ovi, ki ga poziva, jur ovi ki pre ima poviditi is česa govori. Tu se kl slaže nešto s osn. rukopisom, a nešto s novijom redakcijom.

List osn. rukopisa, na kojem se nalazio član 7. ispao je, pa je Jagić tekst popunio po e2 i b2 ovako: Ako li se pomože »ne daj Bog«, a ovi ki pita nima protiva njemu pravi, ka bi virovana, i tada mu more biti rota po daržanju, ako li bi ovi ki pita prtijo »ne daj Bog« i izvodijo pristave, a ovi je u državi ki zove »ne daj Bog«, a parna je o zemlju, a veće je vridna zemlja, o kojoj je parna, pedeset libar.

Kliški rukopis donosi taj član ovako: Ako li se »ne daj Bog«, a u daržanju je ovi ki pravi: moje je. a ovi ki pita nima protiva njemu kim bi se virovalo, tada mu more biti rota po daržanju. Ako li bi ovi ki pita »ne daj Bog« izvodio pristave, a ovi je u daržavi ki zove »ne daj Bog«, a parnica je o zemlju, a veće je vridna zemlja od pedeset libar.

Rukopisi bcd: ki pravi moje je, a ovi ki pita i nima i t. d.

Ovdje se kl slaže s rukopisima nove redakcije bcd.

Kao što član 7, tako je Jagić i ostale sve do člana 13. uzeo i umetnuo u osnovni rukopis iz rukopisa ab2e2. Novi rukopisi imaju član 8 ovako: Od traditura i zastave i sile. – c: Od traditura, zastave i sile pr(i)uć se – kl: Od traditura i zastave i sile prući se.

Prema tome kl i c slažu se.

Član 11. osn. rukopisa: Da se mogu prokuraturi priti suprot krivcu i skupiti desetinu. – Male su razlike u drugim rukopisima, bd: prit – d: suproć, skupit – kl: prit, suproć, skupiti. – I tu kl slaže se djelo-

mično sad s jednim, sad s drugim. – Dalje osnovni rukopis nastavlja samostalno: I oni imaju iskati i priti se na svakoga ki učini krivicu, naime tko učini krv ili tko učini novi gaj prez dopušćenja kneza poljičkoga.

Varijante su: mjesto riječi »krv« rukopis a ima: kriv, bcde: karv. Kl ima ovako: ki učini krivinu, naime tko učini krivo ali učini novi gaj brez dopušćenja kneza velikoga poljičkoga. – b: poljiškoga. I tu je kl sam o sebi.

Član 15 u osnovnom rukopisu nema naslova, dok bcd i kl imaju ovaj: Od osude plemenita čovika i porotje lupeža.

Jednako članovi 17.–20. u osn. rukopisu nemaju naslova, a bcde i kl imaju: Od sentencije kneza i ko je vojvoda i ča se osudi lupež.

Član 17a u osn. rukopisu glasi: I što bi ukredeno ispod praga tere is toga zgodivši se poroti ima po zakonu samo dva na desete. Ako li je pokrea na polju ter bi se zgodila porota is togaj gre samošest. Ako li iz blaga is toga takoje samošest otpriseći se.

Kliški rukopis donosi ovako: I što bi ukradeno ispod praga ima mu se navarć po zakonu ljudi 12. Ako li je pokreja na polju, po zakonu valja da ga ostoji ljudi šest, ako li je iz blaga ljudi 6. – Tako i bcde. Kliški je kao i uopće nova redakcija pojednostavnio konstrukciju rečenica učinivši ih tako razumljivijima.

Član 19. Osn. rukopis: I tolikoje odluči knez poljički sa svimi Poljici, tko bi se apela od odluke kneže. – Kl: I toliko odlučiše knez poljički sa svimi Poljičani, tko bi se apela od odluke knežje. – bc: kneževe, – c: knežje. – Kl je zadržao starije oblike.

Osn. rukopis ima: A toj pisasmo na lita V O 8^{3} miseca agusta na dni ε. To je 5. kolovoza 1475.

Drugi rukopisi odstupaju od toga datuma. Kl.: I toje pisasmo godišća Gospodinova VѢOε miseca agusta na ε. To je 5. VIII. 1575. Rukopis, pisan latinicom, ima: ЧѢOε i nad tim arapskim šiframa 1545, po čemu možemo zaključiti, da godina 1575 nije pogreškom pisara napisana ni u poljičkoj bosančici ni u latinici, već da je tako stalo i u predlošku, odakle je prepisana. O tim datiranjima bit će poslije govora. Treba ipak istaći, da se *d* i *kl* slažu, a odstupaju od osnovnog rukopisa.

Član 21 u osnovnom rukopisu nema naslova, a u bcd i kl nosi natpis: Kmetiću parvi sud njegov gospodar. Osn. ruk. donosi tekst ovako: I prijaše Poljica da četiri vlastele i devet didić, da ka koli tužba prid te suce dohodi, što bi se tko tužio prokuraturom ili bi sami tko tuži jim se, da oni pitaju u blago oda svega, a od plemešćine tko bi što hotio novšćinu učiniti, da ti suci ustavljaju i razgledaju. A osud da je, tko bi silu učinio, osuď libar 25. – Tekst u kl glasi: I prijaše Poljica da četiri vlastelina i devet didić, da kada kodi tužba pri te suce dohodi što bi se potužio prokuraturom ili bi sami tko tužio jim se, da oni pitaju dobro. A od plemenšćine tko bi što otijo novšćinu učiniti, da ti sudci ustavljaju i razgledaju, a osud da je na po, tko bi silu učinijo libar 25.

Rukopisi nove redakcije imaju neke varijante. ab2e2, starija redakcija, imaju kao i kl »četiri vlastelina«. Mjesto »ka« u osn. ruk. bcd kao i kl donose »kada«. U izreci: ili bi sami tko tužio im se« rukopis b ispušta zamjenicu »tko«. Tako i a. Noviji rukopisi bcdkl ispuštaju riječi »oda svega«. Rukopis kl pri kraju ima: a osud da je na po, tko bi silu učinio libar 25. Te riječi »na po« nema osnovni tekst, a bcd imaju logičnije »na to«. Uzevši u obzir, da se i u poljičkoj bosančici slovo t piše slično slovu p jasno je, da je pisar kl pogrešno čitao.

Član 23a u osnovnom rukopisu ima naslov: Od robstva. Jednako i kl, a b piše latinicom: Od ropstva. Kliški se, dakle, slaže sa starijim predloškom. Član 25 u osnovnom rukopisu nema naslova, a u drugim, mlađe redakcije, ima ga, ali ne sukladan. – Kl.: Da ne more Vlah stati u Poljici i tko bi ubijo ko bi iša na Poljica. – b: Da ne more stati Vlaj u Poljici i tko bi ubijo koga, koji bi išao na Poljica, – c: Da ne more stati Vlah u Poljici, tko bi ubijo i tko bi iša na Poljica, – d: Da nemore Vlah stati u Poljica i tko bi ubio ki bi iša na Poljica. Rukopisi bd kl najbolji su u tome.

Ni član 27 nema naslova u osn. ruk., a u mlađim ga ima. – kl: Od kavge meu Poljičani i da ne more uzeti izvanskoga porotnika, – b: Od kakve. Od kavge meu Poljičani i da ne more uzeti izvanskoga porotnika, – cd: Od kavge meju Poljičani i da ne more uzeti izvanskoga porotnika. Kl se slaže dobro s novom redakcijom.

Član o poljičkim granicama ne nalazi se na istome mjestu u osn. ruk. kao u novoj redakciji. Mjesto granica u rukopisima bcdekl ovako nalazimo naslov: kl: Kapitul sitanjski, – b: kapituo sitanjski, – c: kapitul sitanski, – d: kapitul sitajski, e: kapitul sitanjski (kao i kl). Toga kapitula u osn. rukopisu nema. U samome tekstu sitanjskoga kapitula ove su razlike u rukopisima: b: Ivakovići (cdkl: Ivankovići), b: Stipanići s Radičići (ckl: i s Radičići), b: Mihan Marković s Kovačići (kl: Miljan ...) (cdkl: Marković s Kovačićem), b: i Vladičići (cdkl: i s Vladičići), b: tih zajedno vladaju (ti zajedno plaćaju). – Dok cd pišu »bratstvo«, kl ima uvijek »brastvo«. Svršetak toga člana vrlo je zamršen i svaki rukopis različan je od drugih. Najbliže stoje c i kl.

Član 30 govori o potvrdi Statuta od »gospode priďne« i »sadanjemu prisvitlomu gospoctvu bnetačkomu«.

Osnovni rukopis donosi datum: Lito Gospodnje 1485. 30. dan miseca decembra. Tako i kl i a i c: Lito gospodnje, – b: lita Gospodinova, – bcd: decembra 30. Tekst glasi u osn. ruk. i u kl: Poljičani učiniše i uzakoniše statut, c: Poljičani učiniše i uzakoniše *u* statut.

Član 33. osnovni rukopis: Zakon odilenja, – bd i kl imaju u tekstu različno nego osn. rukopis, koji počinje: Gdi se dile bratja bližna ili daona. Kl ima: Da se ďile braća bližnja ali diona. Tako i bd, dok c: Di se dile. Pod konac ovoga zakona u osn. rukopisu i u c nalazi se dodatak novijom rukom o dijelu, koji dobivaju sestre. Toga dodatka nema kliški rukopis, a i u osnovnom je kasnije dodan, pa bi se po tome moglo zaključiti, da kl nije nastao ni iz c niti iz osn. rukopisa, osim da je kl iz njih prepisan prije nego je onaj dodatak unesen.

Član 35a. Osn. ruk. ima naslov: Od svade i boa, – ab2 e2: Od svadbe i boja, kl bcde: Od svadbe ali boja. I u tekstu kl se slaže s bcde.

Član 42 ima naslov u osn. ruk.: Od ženskoga boja. Tako i kl, dok bde: Od žena. Stari rukopisi ab2e2 i c imaju jednako kao i osnovni i kliški, po čemu je kl opet bliži staroj redakciji i c.

Naprotiv u članu 44 kl je jednak novoj redakciji, koja nema naslova, koji se nalazi u osn. ruk.: Osudi.

Član 45. Osnovni rukopis nema naslova, a kl ima: Kapitul koga potvori u silu i nadvorjem, – bcde: Kapitul koga potvore (be: potvaraju) u sili i nadvorje. – Dakle svi imaju svoje vlastitosti. Član 47 Svi rukopisi jednako imaju Lito Gospodnje 1567. novembra na 20 na Vraci.

Član 48. Osnovni rukopis: Od kančilira. Naslov je Jagić postavio po acb2e2. Lito od porojenja Isukrstova V8ΠIε tekuće miseca juleja dan KH ovoj primiše Poljica. – Dakle 1485 na 28 srpnja. Rukopis kl nema naslova, a datum je: Lito Gospodinovo od rodjenja Isukarstova VXΠε (1685). Tako imaju i rukopisi bcde, a rukopis d ima arapskim znamenkama: 1685, dok stariji rukopis a ima slovima ispisano: tisuća i četiri sto i josandeset i peto. Očito su prepisivači nove redakcije čitali slovo 8 kao X. Kl slijedi novu redakciju.

Član 49. Kapitul od baščin. Osn. tekst bilježi: (baščinu) da nije poďobno, da ju kamo strati bez velike nevolje, nego kako veli stari zakon i običaj, da ju ondi ojde, gdi je i zastao. – Ove posljednje riječi svaki rukopis drukčije bilježi. – Kl: da ne mozi da ju kamo strati i obrati, nego kako veli stari zakon i običaj, da je ondi gdi je i zastalo. – a: da ju ondi ojde di je je i zateka. – be: da se onde gďi e u zastao, – cd: da ju ondi gdi e i zastao. Člana 49c nema nijedan rukopis nego osnovni, a i tu je unesen novijom rukom. Glasi: Zakon od sinov i otac.

Član 50a. Osn. ruk.: Ča je stabulo ali gibuće. – u kl te su riječi prešle u sam tekst, koji počinje ovako: Što je stabulo ali gibuće, zove se gibuće ča se giblje. U istom članu nazivlje se gibućim u osn. ruk. kuća gomionica slamom pokrivena, – kl: gomionica, – be: gomijolica.

Član 55a. Naslov »Od nevirstva suproć gospodi« u osn. ruk. pripisan je novijom rukom, a ima ga ab2e2. Drugi ga rukopisi nemaju pa ni kl. Govor je tu o zboru poljičkom na »Mačinu« po osn. rukopisu, a po bde i kl »na Maovu«. – c: na Maonu. Bit će pravilno »na Majčinu«, jer taj lokalitet postoji u Tugarima kod sv. Kate. Riječ je praslavenska, nalazi se takav lokalitet i u Češkoj.

Član 56b. Osn. ruk. ima naslov: Od gaj i ispaš. – kl i bcďe: Od ispaše

Član 56a. Osn. ruk.: Od gaja i kotarev, – kl: Kapitul od kotara, – bde: Od gaji. Od gajih i kotarov, – c: Od kotarih. – Prema tome kl je samostalan.

Član 57 samo se nalazi u osn. ruk. na tome mjestu naslov: Od ispaš. Rukopis kl i bcde nemaju ni naslova ni teksta.

Jagićev član 59d nema posebnoga naslova, već je pod natpisom: Od zemalj popolnih, a rukopisi bcde i kl imaju naslov: Da se ne gradi novo selo.

Član 60. Zakon od krmak (osn. ruk.) određuje, da se ima ustanoviti, kad se uhvati u šteti životinja, da li se u utrobi nalazi žito, i onda osn. ruk. dodaje: a toj se razumi dotle, dokle kola poteku putem, kada se žito nosi ali se po ini put nosi žito u snopih nemlaćeno, kada se jur počne nositi žito putem, jur tuj bilig ne sudi dotle dokle se žito spravi.

Kliški rukopis ima taj član skraćen i djelomično loše pročitan od pisara: A to se razumi dokle koli počmu pupanj (!) žito nositi po oni puti u snopi nemlaćeno, kada jur dakle nositi, ta bilig ne sudi ništa, dokle se žito ne spravi. Kl se većim dijelom slaže s novijom redakcijom, ali i ponešto i odstupa od tih rukopisa. Za riječ žensko krme osn. rukopis ima: krdnica, – bcdef: karznica, – ab2e2 ulica (!). Kl rukopis ima: karmica, dakle kl i osn. ruk. najpravilnije. (Riječ »krdnica« znači isto što i »krmica«. Vukov Rječnik pod riječju »krdar« donosi njemačko značenje »Schweintreiber«.)

Član 61 u osn. ruk. ima naslov: Od izstupa, – kl: od ispusta, – b2e2: Zakon oliti kapitul od ispusta. Tako i bcde: ispusta. Dobro je i pravilno Istupa, jer ta riječ znači »cessio juris«, kako Jagić tumači.

Član 62. Osn. ruk. ima naslov: Od plemenšćin, – kl sa bcde stopio je s tim još jedan naslov i tako glasi: Od plemenšćine kada knez grede oko gore. U samome tekstu rukopis c griješkom je ispustio riječcu *ne* u rečenici: tada (ne) more biti pristojno nigdar. Tu se kl ne slaže s ruk. c, makar je ponekad najbliži njemu.

U članu 69a osn. ruk. ima naslov: Od dugov i pozovov, kl i abcde: Od dugov i pozovi. U tekstu su ove razlike: Osn. ruk.: Tko bi komu u blago ... ili je malo ili vele (dužan) nima se nitkor samosegom plaćati, ako ne bi njegov čovik da, nitkor nema sam sebi pravde činiti. – kl: Ko bi komu u blago dužan, ali je malo ili je vele, nima se nitkor sam sobom naplaćivati, ako ne bi čovik dava lipo njemu, – be mjesto »vele« ima »veliko«, – abdeb2e2 imaju: samo sobom, dalje abde imaju: naplatiti, – c: naplaćivati, – cd: ako ne bi čovik dava lipo. Ovdje je kl najbliži rukopisu c, ali se ipak razlikuje od njega u pojedinim riječima. – Član 73a Od parbe donosi pravilo o preskripciji i to osn. ruk.: Ako je držao mirno prez utiske od nikoga, – kl: prez utiske ali ti parnice od nikogar, – cd: brez utiske aliti parnice, – b2e2: brez ustiske – e: brez istiske aliti parnice. I ovdje su najbliži c i kl.

Član 73b osn. ruk.: I ako tko ima držanje i k tomu dostojne i prave listove ne more biti rota proti listom ne uhitiv prvo i ne razbiv lista za krivoga, da mogla bi biti rota polag lista, da ne proti listu pravomu. – U kl bcde ovaj je član skraćen. Član 73e u kl ima naslov: Stvari kad su porotnici. – Jagić kaže, da u glavnom rukopisu stoji naslov: *Strani* koj pripita porotje. – ab2e2: Strani kojom se pristoji porotje. bcde kao i kl.

Član 74a. Naslov u osn. ruk.: Od osudi. – u kl: Od osudi susida i od sudih. – U osn. ruk. ima član o pristojbi, kad se sudi kmetiću. Toga člana nema u kl ni u bcde. Tako jednako nemaju ovi rukopisi naslova,

koji nosi član 75a osn. ruk., a koji glasi: Osudi. – član 76 u osn. ruk. nosi naslov: Od kreje, – kl: Kapitul od kreje, – c i d: kapitul od kreće. S kl slaže se be. Osn. ruk. ima naslov: Od lupeži, a kl bcde nemaju, dok naprotiv ovi rukopisi imaju naslov: »Za nevirstvo«, a osn. ruk. ga nema.

Član 80a osn. ruk. Zakon od kolovaj – kl: Zakon od kolovaje – bcde: od kolovoj. Početak zakona u osn. ruk.: Kolovaje mlinske ali stupne, gdi su stare i čije su bile ne mogu se vazeti pres pravde. – kl: tako isto osim riječi »bez = brez«. be: kolovanja mlinska. Na kraju ovoga zakona nastavlja se u bde: I ako mlin radi brez parne godišće, da je veće mirno u vike. – Poznijom rukom to je prepisano i u osn. ruk. ovako: I ako mlin mli godišće prez parne godišće, da je mirno uvik. kl.: I ako mlin mli prez parne godišće, da je veće i uvike. Dakle se kl ne slaže potpuno ni s jednim rukopisom.

Član 81a Osn. ruk. ima naslov: Zakon od reda u mlinu. – Kl nema naslova, već odmah počinje: Red u mlinu. U mlinu ima se mliti po redu, kako je tko prije došao u mlin i žito unio u mlinicu. – Tako i bcde, dok osn. ruk.: kako je tko prija došao u mlin i žito donio, tako ima i prvi i mliti. – Kl se slaže s novijom redakcijom.

Član 82. Zakon od sužanj. Osn. ruk.: Meju ine zakone poljičke jest zakon, koji govori od sužanj. – kl: Ima u ine zakone poljičke je zakon, koji govori od sužanj, – c: Ima u ine, – bde: i meju. Kl se slaže s c, ali su oba kontaminacija naslova drugih rukopisa. Završetak zakona: osn. ruk.: A toj ča je meju Poljičani s Poljičani, a od izvanjih mnogo veće. – kl: a to ča je meju Poljičani s Poljičani i s izvanjskim tako i mnogo veće, – bcde: Poljičanin s Poljičaninom, – c: i s izvanjskim tako i mnogo veće. – be: i z izvanjskim i tako i mnogo veće. Kl i c su najbliži.

Član 84a Od griha nepodobna. U kl dolazi taj zakon kasnije na str. 87. prije »Zakona od žen, kako smo prije rekli«. Na istome mjestu imaju ga i ostali rukopisi nove redakcije. Krnj je taj zakon u novijim rukopisima i dopire samo do svršetka prve alineje osn. rukopisa ili do 84a, a osn. ruk. ima 84abcde. U rukopis c unesen je čitav zakon s opaskom: »Ovo ozdola bilo je izvadjeno iz staroga zakona.«

Član 85. Osn. ruk.: Od škode, – kl: Od škode meu ljudmi. Jednako i bcde. I u drugim inačicama u tome zakonu slaže se kl s novom redakcijom.

Član 86: Zakon od pas. Osn. ruk.: Tko ima psa velikoga ili maloga, tada liti kada mine dan svetoga Jakova velikoga, ima vezati ključ, komu je kuka od lakta, ima vezati psa, da ne zoblje *grozdov*, ali mu ima privezati ključ, komu je kuka od lakta *komoca* velikomu psu. – kl: Ko ima psa velikoga ali maloga, tada liti, kada mine dan sv. Jakova veloga, ima vezati psa, da ne izoblje *grozja*, ali mu ima privezati ključ, pri komu je kljuka od lakta *koca* velikomu psu. Inačice: bc: grozja – bcde: ključ pri komu je kljuka, dakle jednako kao i kl – be: lakta konca. U drugoj alineji zakona osn. ruk. ima: ono selo voljno je ubiti

mu brava dvizi – kl: ubiti mu brava dvize – bc: brav dvize. Dakle je i ovdje kl najbliži novoj redakciji rukopisa, ali se djelomično od nje odvaja. Član 87. Osn. ruk: Zakon od rib-gdi je čije lovišće ali ribnjak ali zatoč – bcde: zatič – kl: zatač. Kl je krivo pročitao *Zatoč*, koja riječ znači »ograđeno mjesto« a zatač znači: provocatio, incursus.

Član 88. Osn. ruk. Is(us) 1576 dan 6. agusta – kl: Jezus, na 6 agusta. Jednako be, – c: Ezus 1576 na 6. agusta. Tekst u osn. ruk.: Meju zakone ine poljičke Poljica uzakoniše i ustanovitiše – zašto se bihu zgodile meju Poličani nike razlike. – kl: Meju zakone ine poljičke Poljica uzakoniše i ustatutiše. Dakle kl pravilnije nego i osn. ruk., – cd: ustatutiše, – b: u statutu piše. Kl opet se slaže s rukopisom c.

Član 89. Osn. ruk. ima naslov kasnijom rukom dodan: Kada kmetić gre od gospodara svoga. – Kl ima isti taj naslov. – U bcde gornje riječi nisu upisane kao naslov, već njima počinje tekst zakona, u ab2e2 čita se natpis kao i u kl. U tekstu afb2e2: To je sve tvoje, voljan je ča ostaviti, voljan ne ostaviti – bcde: voljan si ča ostaviti, – kl: voljan si ča ostaviti, ali nema »voljan ne ostaviti.«

Član 90. Osn. ruk.: Od mire žitne. – Ima biti u Poljicih vazda mira stara, ča je petim dilom veća od bnetačke. – u c i kl ispala je riječ »dilom«, – abce ima: mletaške, – kl: mletačke.

Poslije toga dolazi u bcde i u Jagića: član 91 – 1623. na 17 zunja, a u kl: 1623 na 10 zunja.

Osn. ruk.: Staše se Poljica na stanku pri blaženomu Čubrijanu, postaviše razlog parvi – kl: pri svetom Ciprijanu učiniše razlog parvi. A to pri ugovoriše da se darži prava kvarta splitska aliti kamenička.

Član 92. Od prodaje vina i poslije toga u Jagićevu tekstu dolazi Zakon od najamnika. Kl rukopis kao i ostali nove redakcije, sudeći po njihovu Kazalu (Stablu) između tih dvaju zakona imaju ove naslove: Od prodaje mesa, Od prodaje žita, Targovac, Od muzuvira očita. Jagić donosi te zakone kasnije.

Član 107a. Osn. ruk.: Zakon od mesa ko se prodaje na bikariji. Drugi rukopisi: a: Zakon od mesa na bikariji, – b2e2: Zakon mesa na bikariji – c: Zakon od mesa, koje se na bikariji prodaje.

Ovaj je zakon u rukopisu c pripisan sasvim na koncu rukopisa s opaskom, da je don Petar Kaštelan 1781. iz staroga zakona u »novi libar« izvadio i prepisao »rič po rič na 1796. agusta 29.« Taj je Kaštelanov prepisani zakon mnogo opširniji nego u kliškome rukopisu, a i posve su različiti. U rukopisima bde nema ga u onome obliku kao u Kaštelana već kao u kl. Zakon u kl osim što je kraći još je, sudeći po načinu kako se udara kazna, i stariji i nerazvijeniji. Mjesto određenih kazna (kao u Kaštelanovu rukopisu) on pušta da se krivcu razjagmi po svačijoj volji meso.

Član 93. Osnovni rukopis: Zakon od najamnika, – kl i bcde: od najmenika. U tekstu, osn. ruk. II alineja: To je bio stari zakon, da sada Poljica priuzakoniše milostiviji zakon ovako, – kl: To je bijo stari

zakon, da sada Poljica priuzakoniše imamo stari zakon ovako, – be izostavljaju riječi »priuzakoniše« i odmah nastavljaju »imamo stari zakon«. – c: ima stari zakon, – d: imimo stari zakon. – Svršetak zakona kraći je u novim redakcijama nego u osnovnom rukopisu, pa se kl slaže s njima. Ipak je kl slabo prepisao taj svršetak i učinio smisao nerazumljivim. Osn. ruk.: zač je zima vridnija 'ranom a lito rabotom, – kl: zač je zima vridnija 'ranom aliti (!) rabotom.

Član 94. Osn. ruk.: Od granic i medjašev. – kl: Od granic i medjaši bcde: Od granice i međaši. Tekst se slaže u kl i bcde, ali naslov mi se čini pravilniji i bliži osn. ruk. i kl.

Član 95. Osn. rukopis: Zakon od vuka, – Zakon od vuka i vode. – Kako je u bcde Jagić ne kaže, a to bi značilo da se ne razlikuje od osn. rukopisa.

Član 96. Osn. ruk. Va ime Isukrstovo. Amen. – kl: List ki učini knez Dujam Papalić pri svetome Martinu meju Dočani. Va ime Isukarstovo. Amen – Tako i bcde. Datiranje različito. Osn. ruk.: Lito od rojenja njegova Y8П i drugo (1482) dan četvrti na desete febrara. – kl: Lito od rojenja njegova YѢП decembra na (1580 14. decembra), – a: tisuća četiri sto dvađeset i drugo, – b2e2: Y8KB (1422), – bcde: decebra, decenbra, decembra.

Član 97. Osn. ruk.: Tko bi ča oteo gusi, član 98: Tko ča oteo vojsci. – U kl i novijim redakcijama prije dolazi zakon o vojsci pa o gusi.

Tekst osn. ruk.: Da ako prispi u vojsci plin, tada je onogaj ki otme, otlože, ako bi robe, da ča je ino, to je onih ki otmu. – Zamjenicu *ki* ima kl i af, dok bcde nemaju. Dalje kl slaže se s bde, a c ima koju riječ više i bolje se podudara s osn. rukopisom. Član 99 Osn. ruk.: Od sirote. Tako i kl., dok abb2e2: Od sirot. – Član 100 U osn. ruk. tekst je bez naslova, a radi o udovicama: Još oć zakon naš poljički za neka nije karbe meju nami Poljičani i neka svak zna zakon, zapisasmo u ovom statutu. – kl: I jošće oće zakon naš poljički i za neka nije karbe meju inimi Poljičanii neka svaki zna zakon, zapisasmo u ovem našem statutu. Rukopisi drugi nemaju većih inačica, osim čakavskoga oblika zamjenice u lok. sing. u ovem.

Član 101 Osn. ruk.: Od putov – kl: i bcde: Kapitul od puta. Tekst: osn. ruk.: Puti općeni imaju biti kroz župu ima biti širok jednu rozgu. – kl: i ima biti put općeni veliki kroz župu biti širok jednu rozgu. – bcde nema veznika *i*. Prema tome kl je najbolji tekst.

Član 102. Osn. ruk.: Tko bi ča oteo lupežu. Tekst: Tko ča oteo lupežu pravo je da ima prijamšćinu ča je dostojno. – kl: bcde imaju isti naslov, ali u tekstu ne ponavljaju rečenicu iz njega, već nastavljaju: »pravo je . . .« kl mjesto pravo je ima: parvo je. Mjesto »prijamšćinu« kl bcde imaju: dar.

Član 105. Osn. ruk.: Od ubojstva živoga, – Kl: Od ubojstva psa ali konja i ostali živina. – Tako i bcde osim što imaju gen. pl.: živin. U tekstu rukopisi se razlikuju. Osn. ruk.: Gdi bi se zgodilo, da bi čiji pas ujio koga, tere stoga grihom umrjo, ali bi bio s toga lih kojim udom u

puti, tada oni, čiji je pas, ako bi jamši onogaj psa tere ga prida onomu šćetniku ili njegovu ostatku, ako je umro, govoreći: oto ti tvoj krivac, more tim biti prost i škapuo. Ako li togaj ne učini, tada more *taj se kri* pitati od gospodara pasjega govoreći: tvoje brašno učini mi toj zlo.

Kliški rukopis: Gdi bi se zgodilo da bi čiji pas ujio koga tere s toga griha umro ili bi bio stoga 'rom kojim udom u pŭt, tada ovi, čiji je pas, neka ga uhiti ter ga prida onome šćetniku ili njegovu ostatku, ako je umro, govoreći: Oto ti tvoj karvavac – more time biti prost i škapuo. Ako li toga ne učini, tada more *taj kriv* biti, a gospodaru pasjemu more se reći: Tvoje je brašno, a učini meni zlo., – be ima skraćeno: ... škapuo, a gospodaru pasjemu more se reći: Tvoje je brašno, a učini meni zlo. – cd imaju jednako kao i kl.

Kliški rukopis zamjenjuje stari oblik *kri* (krv) s pridjevom kriv i onda mijenja smisao teksta.

Poslije ovoga člana osn. rukopis navodi zakon: Od prodaje mesa, Od lupeža u selu, Targovac. Kl iza onoga člana ima naslov: Od muzuvira očita, pod koji član spada i zakon o lupežu u selu, ali bez posebnoga naslova. Rukopisi bcde imaju naslov: Od muzuvira očita, pa opet naslov: Od lupeža. Dakle i opet kl ne slaže se s bcde. Za inačice u rukopisima vrlo je interesantan tekst zakona o lupežu. – Osn. rukopis član 109.: Lupež ki se nadje u selu, ki krede vartle i u toru imanje, vinograde, na njivi žito, da mu selo uzme globu, čim se poštuju, (kako se nadje da je štetu učinija, onako da i posobu vazmu i gospoda globu što mogu). I tko na lupeža uzgovori, da mu je drug i da je dužan globom gospodskom (ko lupeža u čem pomože ričju ili dilom).

Kliški rukopis: Od lupeža ki se nadje u selu, kri krede vartle i u toru imanje, grozje, na njivi žito, da mu more selo uzet posobu, čim se poštuju. A ko bi za lupeža govorijo, da mu je drug i da je dužan globom gospodskom. – bcde: mjesto »vinograda« ima »grozje« ... – cd: mjesto »da mu selo uzme globu« ima kao i kl: posobu čim se poštuju. – be jednako kao cd osim što izostavlja glagol »uzet«. Riječi: »ko lupeža u čem pomože ričju ili dilom« nalaze se samo u starijim rukopisima, odakle su prenijete u osn. rukopis.

Od griha nepodobna. Osnovni rukopis ima pet alineja u tome zakonu, a kl samo prvu 84a. Rukopis c jednak je osnovnome s opaskom: ovo zdola bilo je izvadjeno iz staroga zakona. – Dakle ili je kl posve neodvisan od c ili je prepisan iz njega, prije nego je dodana gornja opaska. Ovo vrijedi, naravno, kad bi se mogla dokazati kakva ovisnost međusobna tih rukopisa.

Član 110. Osnovni ruk.: Od razbijanja ženskoga, – kl: Od žen, kako smo i pri rekli, – bcde: A od žen, kako smo i prie rekli; kl slaže se s bcde.

Član 111. Osn. ruk. nosi naslov: Zakon od lova zvirnjega i onda član 112.: Zakon od vščic i čarobnic, pa 113.: Od umicanja divojak silom.

Kl ima ovaj red: Kapitul od umicanja žen, – Zakon od lova od zviri ... – Od viščic i čarobnic. Posve se u tome redu slažu bcde i kl.

U tekstu se bcde razlikuje od kl u tome, što ne znaju značenje riječi: Očestje. Ta riječ znači: dio. U zakonu stoji, da se daje četvrti dio gospodaru zemlje s koje se istjera i ubije zvijer. Osn. ruk. glasi: Ima se dati po pravdi na zemlju očestje četvrto ... – bcde: od šeste četvrto, ... – kl: od šesdeset četvrto. Kapitul od umicanja žen. U kl nema invokacije na početku zakona kao ni bcde već počinje: 1605. miseca febrara na 2, – Osnovni ruk. ima: 1605. miseca šetenbra na Д – 4. – bcde: febrara na Л 30. Jasno je, da su i kl i bcde iz istoga predloška prepisivali i svaki na svoj način krivo pročitali slovo Д – bcde pročitali su kao Л 30, a kl kao Д 2.

U daljem tekstu slažu se osn. ruk. i kl tvrdeći, da je zakon izglasan za vojvode Ivana Sičića, a bcde da je za Stipana Sičića. U ostalom slaže se kl s rukopisima bcde.

Član 114. Osn. ruk. nema naslova već: na ҮХЛЗ (1637) miseca augusta na 15. Tako jednako i afbce. Kl ima naslov: Sitanjska 1636. Istu godinu donosi i d.

Član 115. U osn. ruk. tu se bilježe broj stranica Statuta i formula o njegovu svršetku i primopredaji. Drugi prijepisi pa ni kl toga nemaju.

DODACI. Jagić je štampao kao dodatke nove redakcije one odluke i zakone poljičkog zbora, koji su nastali poslije, nego je Štatut bio zaključen. Njih ima 10. U kliškom rukopisu nema ih nego samo pet, a posljednji je iz godine 1670. Ova je činjenica važna za datiranje postanka kliškoga rukopisa.

Dodatak I. List zbora 1662 marča na 20. Osn. rukopis: U ime Božje. Amen, Lit Gospodnji 1662 marča na 20 ... – kl: Lit Gospodinovih.

U dodatku k Osn. ruk. (unaprijed će se bilježiti radi kratkoće također osn.) ima u tekstu: I ako bi se koji Poljičanin naša i jednim načinom neviran ali lupež. – kl: *u* jednim načinom ... – be: nema »ali lupež«, dakle kl udaljuje se od be.

Osn. ruk. br. 267.: I na ovo se podpisaše svi zdola imenovani, koji se učiniše jamci i odgovornici za svoja sela. Tako i kl, dok be: za svakoga sela, d: za svoga sela. Dalje osn. ruk.: Iz Donjega Doca knez Ivan Šušić, Matij Radičić, Mikula Braojević, knez Pava Stazić.

Kl: Mikula Brajević, ... – bde: Matij Radičević, – Osn. ruk.: Za *Trinbušane* Ivan Jurić, za Srijane knez Marko Pavić i *Mikula Atmača*, za Putišićane Matij Roguljić: ovi jesu jamci za *vas puk gornji* ... – Kl: za *Trimbušane* Ivan Jurić, za Srijane knez Marko Pavić i *Miha*, za Putišićane Matij Roguljić: ovi jesu jamci za vas *katun* gornji. bde također: Katun ... Iz Gata p. vojvoda Ivan *Beočević*, knez *Pava* Bartičević, Matij Kuhačević, – Marko Jakovičić s Naklic. Kl: Iz Gat p. vojvoda Ivan *Beović*, Matij *Kuvačić* i t. d. Rukopis d zabilježio je godinu ovoga zbora 1692. Iz Jesenic osn. ruk .i kl: Gargur *Tomin*, a bcde: *Tomić*.

Dodatak 2: 1664 sičnja na 15. Jednako i kl.

Dodatak 3. Osn. ruk.: Mejaš od Hercegovine 1665. miseca vebrara na 10., kl: 15. Osn. ruk.: Granice stare, kl: prave, be: parve, d: prave. U samome tekstu kl kaže: budući *stare* granice, kako je zdola. Granice završava kl ovako: granica Obišeni dub, kod njega je granica. Osn. ruk. poslije toga nastavlja: Vladavića dubrava, kula Barakovića, Samolečih, Mali Konačnik, Cetina, Nućak, Takala, Mostine, Perućica, Gubavica, niz Cetinu, koja teče ispod Omiša u more. Kao kl tako i bde donose skraćene granice.

Dodatak 4.: Osn. ruk.: Ovo neka se zna, kako pripisasmo ovi p. Statut iz staroga u ovi virno i pravo, ni uzmaknuv ni primaknuv, nego da se bolje razumi arvacki i latinski z dogovorom svi p. vlasteli pñi didići i sa svim pukom kl: ima »u novi« mjesto u ovi – zatim »arvaski«. – be: neka se znađe. U nabrajanju dostojanstvenika osn. ruk. piše: za vojvode Ivana Behovića, a kl: Beovića, – potom osn. ruk.: s ostalimi glavari – kl: s ostalima glavari. Završavaju svi rukopisi taj dodatak: 1665. febrara na 20. – i onda kažu, da je taj posao obavio Marko Žuljević rotni kančelir.

Dodatak 5.: – 1670 decembra na 21. Zbor su učinili Poljičani pod Gracom i donijeli odluku, kako će se vladati u ondašnjim promijenjenim prilikama prigodom sklopljena mira poslije kandijskoga rata. I tu je odluku zapisao rotni poljički kančilir Marko Žuljević.

Poslije ove odluke nema ništa više u kliškom rukopisu osim kazala, koje također završava naslovom: dogovor Poljičana. tađa ulizoše pod krilo principovo.

Drugi rukopisi imaju još dodatke:

Dodatak 6. – 1677. na 12 oktonbra: Tko bi bio neviran medju braćom (samo u c).

Dodatak 7. Da je Stipan Stazić didić, br. 8 1685. Od Sučića, br. 9 Izdaja Frane Sučića, 1725. agusta na 19. – br. 10. 1725 agusta na 19 Isključenje Perme Markičevića.

Kazalo

Na kraju je Jagić donio: Gdje je što – pokazuje ovo »stablo« naštampano prema *be*, a što je zagrađeno, dodano je iz *c*, ili ako je latinskim slovima iz *d*: inače podudara se *d* sa *c*, a oba opeta sa *be*.

Kliški je rukopis prema tome Stablu uredio svoje Kazalo, ali nije u cijelosti prepisao već skratio ga tako, da je uzeo samo bitni naslov, a sadržaj kratki, koji se u tim rukopisima odmah sa naslovima postavlja, izostavio je. Ako se usporedi to kazalo s naslovima u samome rukopisu, opazit će se, da se naslovi zabilježeni u Kazalu ne slažu s naslovima u tekstu, ili su kraći ili drukčije stilizirani. Jasno je, dakle, da je kl Kazalo izradio ili po nekome nepoznatom rukopisu ili ga je skraćivao držeći se ipak gore spomenutoga Stabla.

Zaključak

Nije potrebno iznositi sve razlike u tekstu i oblicima između osnovnoga rukopisa, kliškoga i rukopisa novije redakcije. I po onome, što je ovdje zabilježeno, jasno je, da kliški rukopis uz novije jezične oblike obiluje i starima, pa se slaže čas s osnovnim rukopisom, čas s rukopisima novije redakcije. Ipak se ne može utvrditi, da je nastao prostim prijepisom iz tih rukopisa. Najbliži je rukopisima *c* i *d*, no i od njih se u mnogim slučajevima razlikuje, a slaže se s osnovnim rukopisom, gdje se drugi od njega razilaze. Naravno, to se ima razumjeti samo u ograničenom broju primjera.

Stariji jezični oblici u *kl*, uza svu volju da bude razumljiviji tekst Statuta, odaju, da je predložak, odakle je prepisan, morao biti starijega vremena.

Razlike se nalaze i u tekstu, ako ga uporedimo s drugim kodeksima, pa se kl slaže katkada s osnovnim rukopisom, a katkada s novijom redakcijom. I u naslovima zakonskih članaka jednaka je pojava. Nekoji članci u osnovnom rukopisu nemaju naslova, a u kl ga imaju, a drugi put iste naslove imaju kl i osnovni rukopis, a bcde opet drukčije, dok se pak u tekstu slažu kl i bcde.

Primjer: Zakoni o prodaji mesa i vina.

Kliški rukopis ima svojih osobitosti, koje su nastale zbog lošega čitanja predloška. U članu 60c osn. rukopisa nalazi se riječ: krdnica, kl piše: karmica, bcdef imaju: karznica, ab2e2: ulica!

Jednako je kl krivo pročitao staru riječ »zatoč« (ograđeno mjesto – ribnjak) kao zatač (navala, provokacija), a bcde: zatič. U članu 105. u osn. ruk. dolazi stari oblik riječi »kri« (krv), koju noviji prepisivači različito čitaju: kriv, c: krivac, b2: kar, e2f: karv. Sve to pokazuje, da kl ne ovisi o njima. Također u osn. ruk. nalazi se stara riječ: očestje (dio) »očestje četvrto«, što kl krivo čita »od šesdeset četvrto«, a bcde: od šeste četvrto. U članu pak 77. kl i cde čitaju izraz »polovinom očestja« kao: polovicom očinstva.

Kao svi rukopisi novije redakcije tako i kl skraćuje tekstove zakona, pa tako se u osn. rukopisu nalazi mnogo duži tekst zakona: Od griha nepodobna nego u kliškom rukopisu, koji ima samo prvu alineju zakona od pet ih, koje donosi osn. rukopis. Jedini se rukopis *c* slaže u tom s osn. rukopisom, ali uz opasku, da je njegov prošireni tekst izvađen iz staroga zakona. I ta činjenica svjedoči za to, da kl i c nisu srodni.

I neke razlike u imenima i prezimenima, kako je već u ovoj raďnji izneseno, postoje između kl i novije redakcije, pa i tu se kliški rukopis mimo druge slaže s osnovnim rukopisom. Primjer: Zakon iz godine 1605. po osnovnom rukopisu nastao je, kad je bio poljički vojvoda *Ivan* Sičić, a po rukopisima novije redakcije bcde zvao se *Stipan* Sičić.

Godine 1665. ponovno su Poljičani prepisali svoj poštovani Statut. Taj je posao obavio u sv. Klimenta, najstarijoj poljičkoj crkvi, pod

Sitnom kančilir Marko Žuljević. Prepisao ga je »da se bolje razumi arvacki i latinski«. Nema sumnje, da latinski znači latinicom, a hrvatski poljičkom bosančicom. Da je tako, dosta je navesti riječi Jerolima Kaletića, koje je na kraju svoga prijepisa Hrvatske kronike napisao: Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković u jedne knjige stare pisane hrvackim pismom. Prijepis je, dakle, Statuta godine 1665. obavljen latinicom i poljičkom bosančicom, a ne latinskim i hrvatskim jezikom. Jedini dosada poznati latinicom pisani Statut jest rukopis d, a taj je nastao godine 1785. godine. Onaj dakle iz 1665. ili je propao ili se negdje krije zabačen. Lako je pomisliti, da je rukopis d prepisan iz onoga latinskoga prijepisa iz godine 1665. Kliški rukopis vrlo je sličan rukopisu d, pa nismo daleko od istine, ako ustvrdimo, da su predložak rukopisa d i kliški rukopis nastali iz zajedničkog rukopisa, godine 1665. Odluku poljičkog zbora, da se prepiše Statut i svjedočanstvo, da je on sam taj prijepis učinio, zapisao je kančilir Marko Žuljević 20. veljače 1665. Poslije toga zapisa nema u kliškome rukopisu nego još samo jedan zapis, koji bilježi odluku Poljičana, kako će se držati u novim prilikama poslije zaključenja mira između cara, dužda i sultana poslije kandijskoga rata, a i taj je zapis djelo Marka Žuljevića kančilira. Time završava ovaj kliški primjerak poljičkog Statuta godinom 1670. Drugi rukopisi imaju još pet novijih zapisa, ali ti nisu zapisani Žuljevićevom rukom. Odluku o »skladu siromaškom« poljičkoga zbora godine 1677. zapisao je novi kančilir Ivan Lozić. Valjda je u to doba Marko Žuljević bio već mrtav, pa se tako može i tumačiti, da kliški rukopis završava 1670. godine. Držim, da je pisar *kliškog rukopisa* don Marko Žuljević, koji zato kaže na kraju: 1665. febrara 20. u Poljici provinciji ja Marko Žuljević budući rotni kančilir od poštovane općine župe poljičke pisa i prepisa vas kolik (Statut) spočetka virno i pravo ni primaknuvši ni uzmaknuvši«. Tako su činili i drugi prepisivači zabilježivši svoje ime ili su drugi, posjednici rukopisa, to za njih ubilježili. Poslije završetka dodavale su se u već prepisani Statut nove odredbe, pa je tako i Žuljević dodao onu iz godine 1670., ali kasnije nije, jer nije već bio na životu. Lijepa oprema ovoga kodeksa s bojadisanim početnim slovima i znamenitijim riječima, krasno pismo i format ovlašćuju, da se zaključi, da rukopis bijaše djelo vješte ruke, kakva se baš ne opaža u poljičkim ispravama, a takva je kančilirova, koji je poznavao i latinsko i hrvatsko pismo, pa je svojemu kodeksu napisanu bosančicom dao naslovni list pisan latinicom.

Kliški je rukopis dospio u Klis u XIX. stoljeću darovštinom jednoga potomka poljičkog kneza Frane Gojsalića (1797. veliki knez, 1799. mali).

Kliški je rukopis nastao, da se bolje razumije Statut, pa su taj put boljega razumijevanja nastavili i drugi noviji rukopisi, a lako, da im je u tu svrhu služio kliški, od kojega su se pomalo udaljivali.

U prijepisima poljičkog Statuta zamršeno je pitanje nekoliko datuma. Tako već u uvodu piše: »Statut iz staroga novi činimo na lito

(1540), a sada ga pripisujemo na 1665 febrara na 10.« Tako *kl* i *bce*, dok svi stariji rukopisi imaju godinu 1440. Na svršetku kl prijepisa stoji, da je prepisan na 20 febrara. – U članu 30. osn. ruk. kaže se, da su Poljičani uzakonili Statut 30. decembra 1485., a u čl. 48., da su također 1485. ustanovili službu kančilira, pa u čl. 47. navodi se zakon o zemlji u zastavi (zalogu) i da je taj zakon donesen 1476. Kako da se protumači, da kliški prijepis i nova redakcija imaju u tim slučajevima po sto godina razlike, naime: 1585 i 1576? a u članu 48. dapače postavlja godinu 1685. Za razliku u danima veljače možemo misliti, da je pisar Marko Žuljević počeo svoj posao 10., a završio ga 20 veljače., ali kako su nastale one razlike u godinama? Za razliku u čl. 48., gdje se uzimlje godina 1685. za 1485. mislim da je nastala tako, što je pisar za slovo 8 uzeo slovo X. Slovo X ima brojčanu vrijednost 400, a slovo X 600.

Razlike u stoticama 1485 u čl. 30., u čl. 47. i u 96., gdje u osn. ruk. stoji Y8Пε, Y8ста, O, и шесто, Y8П и друго, a u kliškom rukopisu: YѢПε, YѢOZ, YXПε nema drugoga rješenja nego, da je pisar za stotice uzimao Ѣ umjesto 8. Da su datumi osn. rukopisa ispravni, iznad svake je sumnje. Tako na pr. čl. 96. govori se o obilaženju kneza Dujma Papalića po Poljicima. Osn. ruk. kaže, da je to bilo 1482., a kl stavlja 1582., a rukopisi f a dapače slovima pišu: godinu 1422. Dujam Papalić bio je poljički knez 1482, a već 1483. bio je otjeran iz Poljica. Druge manje razlike lakše je protumačiti sličnošću slova, kojima su date ubilježene.

Da zaključim. Analizom i uporedbom teksta kliškog rukopisa može se s velikom vjerojatnošću zaključiti, da je prepisan 1665. godine i popunjen 1670. Pisar je kančilir poljički Marko Žuljević, koji je bio poznavalac i latinskoga pisma. Iz toga su rukopisa kao iz predložaka prepisivali pisari nove redakcije. Prema tome ovaj je rukopis i po opremi i po ljepoti, a i po vremenu postanja vrlo važan doprinos poznavanju poljičkoga Statuta i pismenosti poljičkih glagoljaša, koji su bili kančiliri poštovane župe, općine poljičke.

Danas se taj rukopis nalazi u arhivu NO Općine Omiš kao prvi predmet budućega Poljičkog muzeja.

Opaska. Za slovo jat uzet je znak Ѣ. To slovo ima brojačnu vrijednost 500.

IGOR KARAMAN

PRILOZI ZA HISTORIJU KASNOFEUDALNOG POSJEDA U HRVATSKOJ

1. DIOBA POSJEDA OBITELJI SERMAGE U 1782. GODINI

Među stranim plemićkim obiteljima, koje su se od kraja 17. stoljeća počele doseljavati u Hrvatsku, ističu se svojim ženidbenim vezama – i kroz to stečenim posjedima – francuski Sermagei. Prvi član te familije, koji je došao u naše krajeve, bio je Josip Petar Sermage, rođen u Besançonu 16. XII. 1688., unuk nekadašnjeg guvernera u istom gradu.[1] Mladi Sermage zauzimao je u Hrvatskoj u početku sekretarsku dužnost kod karlovačkog generala Rabate, a oko 1720. oženio se Marijom Hijacintom Julijanom barunicom Moscon; prvi posjed, što mu ga je ta ženidbena veza donijela, bio je malo dobro Mickovo (kraj Novih Dvora). No, kudikamo veće značenje za sermageovsku obitelj imala je činjenica, da je Julijana Moscon po ženskoj liniji bila nasljednica poznate familije Čikulinija, te je kasnije, nakon smrti Ivana Franje Čikulinija 17. VI. 1746., dobila ostavštinom veliki dio njihovih prostranih posjeda.[2]

9. XII. 1720. uzdigao je Karlo VI J. P. Sermagea u red ugarsko-hrvatskih baruna. Od brojne djece iz njegova braka s Julijanom Moscon dosta ih je pomrlo u ranoj mladosti. Najznačajniji je od nasljednika prvog hrvatskog Sermagea njegov sin Petar Troillus, rođen u Brdovcu 28. V. 1722. Zanimljiv splet rodbinskih veza, koji je Sermagea doveo u odnos sa nizom feudalnih familija u Hrvatskoj, kao na pr. s Draškovićima, Keglevićima, pa kasnije Patačićima i t. d., prikazao nam je u okviru općih kulturnohistorijskih zbivanja na području uže Hrvatske sredinom 18. stoljeća dr. J. Matasović u djelu »Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege« (Zagreb 1923). On prati razvitak obitelji Sermage do smrti Petra Troillusa, koji je 9. XII. 1749. postigao grofovsku titulu za sebe i svoje

[1] Dr. Josip Matasović, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege, Zagreb 1923, str. 23.
[2] isto, str. 43.

nasljednike. Druga žena Petra Troillusa, Marija Ana Valpurga rod. grofica Drašković nadživjela ga je desetak godina; nakon njene smrti 10. V. 1782. došlo je do diobe prostranih sermageovskih posjeda između sedmorice nasljednika, o čemu nam je očuvan iscrpan diobeni elaborat pod naslovom »Conspectus Divisionalium Instrumentorum factus inter Illustrissimos Dnos Comites et Comitissas a Sermage Divisionem Demonstrantium«.[3] Radi boljeg praćenja analize ovih podataka o posjedu obitelji Sermage iznijet ću ukratko njihove najvažnije rodbinske veze.

Prva žena grofa Petra Troillusa bila je Marija Maksimilijana Prašinski (ženidba 1745, umrla 7. IV. 1747). 6. VII. 1755. stupio je grof Sermage drugi put u brak, i to sa spomenutom groficom Drašković, kćerkom Januša Draškovića Trakošćanskog. I njoj je to bila druga udaja, jer je 16. X. 1749. umro njen prvi muž grof Petar Keglević Bužimski. Iz prvog braka imala je Draškovićka dvije kćeri: Katarinu, u doba diobe 1782. udovu grofa Franje Patačića od Zajezđe, komornika i tajnog savjetnika, i Josipu, udatu za grofa Petra Ivana Sermagea (svog bliskog rođaka), komornika i prisjednika Banskog stola. S obzirom na to, da su potjecale iz prvog braka svoje majke, te dvije sestre imale su udjela samo u pokretninama i nekim zajedničkim dobrima grofice Drašković. Nasuprot tome, sermageovski zemljišni posjed dijelio se između petero djece Petra Troillusa i Marije Ane Valpurge, i to: Josipa, Franje i Mavre, te kćeri Judite i Alojzije.[4]

30. XII. 1782. održana je u Zagrebu rasprava pred sporazumno izabranim sucem Baltazarom Bušićem (inače protonotarom), a pojedine stranke izabrale su bile ove zastupnike:

— Katarina udova Patačić i Josipa udata Sermage: Ljudevita Marića, bilježnika varaždinske županije;

— Josip Sermage, zagrebački župnik, i njegov brat Franjo i sestra Judita udata za baruna Ivana Kulmera: Đuru Luketića, bilježnika zagrebačkog Kaptola;

— Mavro i Alojzija Sermage: Donata Lukavski, podžupana zagrebačke županije.

Diobeni ugovor odnosi se na osam imanja smještenih uz Savu i Krapinu: sjedište sermageovskih posjeda bilo je dobro Oroslavje, u kojem se nalazio i obiteljski dvorac; zatim su imali dominij Pušću, i Nove Dvore uz rijeku Krapinu; prema zapadu do rijeke Sutle a sjeverno od Save smješteni su posjedi Miekovo i Šenkovec, a prema istoku, južno od Zagrebačke gore, dolaze Stenjevec i Kostanjek; veliko šumsko područje na Zagrebačkoj gori (oko tri hiljade jutara) imalo je središte u Šestinama. Na taj način, skoro cijelo južno područje međurječja Sutle i Krapine do Save na jugu pripadalo je Serma-

[3] Arhiv grada Zagreba, Porodica Sermage.
[4] »Conspectus Divisionalium Instrumentorum«, uvodne napomene.

geima, a odatle se posjed pružao s južne i sjeverne strane Zagrebačke gore do Šestina, odnosno Oroslavja. Ukupno je tih osam imanja sadržavalo ove vrste zemljišta:

a) oranica . . . . . jutara 1.039
b) livada . . . . . kosaca 948,1/2
c) vinograda . . . . . kopača 1.070
d) šuma . . . . . jutara 4.996,1/2

Osim tog alodijalnog posjeda u okviru navednih imanja bilo je i preko tri stotine seljačkih selišta i nešto vanselišnih zemalja.

Ta imanja dijelila su se među petoricu sinova i kćeri grofa Petra Troillusa Sermage; u diobenu masu nasljednika grofice Sermage rođ. Drašković (u koje su uz spomenutu petoricu ulazile i dvije kćeri iz njena prvog braka) uvršteni su bili ovi objekti: dominij Lichtenwald, dominij Kalnik, nekadašnja kuća Čikulinija u Zagrebu, kuća obitelji Sermage u Zagrebu, alodij u Zagrebu i pokretnine iz navedenih zagorsko-prigorskih posjeda.

Ukupna vrijednost pojedinih imanja, prema visini dvadesetogodišnje sume svih prihoda alodija, urbarijalnih podavanja, regalnih prava i t. d. iznosila je krajem 18. stoljeća:

Oroslavje	for. 60.632,171/2
Šestine	for. 48.553,45
Stenjevec	for. 27.619,30
Kostanjek	for. 15.285,35
Novi Dvori	for. 78.253,45
Mickovo	for. 34.828,15
Šenkovec	for. 9.026,00
Pušća	for. 3.291,55
ukupno	for. 277.491,021/2

U tu sumu nije bilo uračunato 17.950,321/2 forinti, što predstavlja vrijednost jednog dijela imanja Oroslavje i Novi Dvori, a za koje se dijelova vodila parnica (pretensio Maurovićiana). No, u popis pojedinih dobara uvršteni su i ti dijelovi; svega je dakle vrijednost tih osam imanja dosezala preko 295 hiljada forinti.

Diobena masa sedmorice nasljednika bila je procijenjena ovako:

dominij Lichtenwald	for. 100.700,00
dominij Kalnik	for. 34.422,201/4
kuća u Zagrebu, obitelji Čikulini	for. 6.500,00
kuća u Zagrebu, obitelji Sermage	for. 5.000,00
alodij u Zagrebu	for. 1.400,00
pokretnine na zagorsko-prigorskim posjedima, t. j. namještaj, srebrnina, stoka (ne računajući žitarice, vino i sijeno u gospodarskim hambarima)	for. 20.055,03
razne obveznice	for. 3.366,092/4

No, osim tih dobara u ukupnoj vrijednosti od 171.443,323/4 forinti sedmoricu nasljednika opterećivala su i dugovanja u visini od

143.208,43 for. Među tima, najveći iznos predstavljaju tzv. štajerski dugovi (»debita Styriaca«) sa 46.150 forinti; skoro stotinu hiljada, pak, tvori niz većih i manjih obveznica, u visini od nekoliko stotina do preko deset hiljada forinti pojedinačno, gdje kao vjerovnike nalazimo uglavnom pripadnike hrvatskih plemićkih familija i crkvenih redova odnosno institucija. Diobena masa petorice također je bila opterećena takvim zaduženjima, i to u visini od 35.434,16 forinti.

Prilikom provođenja diobe postavljalo se pitanje: kako razdijeliti naprijed navedenih osam dobara među pet korisnika, s obzirom na različitu vrijednost pojedinog posjeda? Stoga je formirano pet grupa, i to: Oroslavje, Šestine, Stenjevec i Kostanjek, Novi Dvori i Pušća, Mickovo i Šenkovec. No, i sada su još ostale neke razlike, zbog čega je vršena ispravka dodavanjem manjih dijelova imanja sa suviškom, onima, gdje se pokazao manjak. Dugovi petorice također su podijeljeni na jednaki dio, u iznosu od 7.086,51$^{1}/_{5}$ forinti.

Drugačije je postupljeno s diobenom masom sedmorice. Kuću u Zagrebu, koja je pripadala Čikulinima, uzela je zajedno sa zagrebačkim alodijem Judita udata barunica Kulmer, a drugu kuću podijelili su braća Mavro i Franjo Sermage. Zagrebački župnik Josip Sermage i njegova sestra Alojzija zadovoljili su se pokretninama. Od srebrnine, koja je vrijedila oko sedam hiljada forinti, najveći dio dobio je Josip: veliki srebrni service (Argenteum Serviz; 11.108, lott. 13$^{1}/_{2}$), koji je procijenjen sa 4.336,52$^{1}/_{2}$ forinti. Diobeni elaborat daje nam iscrpan i veoma zanimljiv popis cjelokupnog namještaja u plemićkim zgradama na imanjima; on uglavnom donosi sličan materijal kao i ostavinski inventar Čikulinija iz 1746. za Oroslavje, koji je publicirao Matasović u citiranoj knjizi.[5]

Dominije Lichtenwald i Kalnik ostavila su petorica svojim polusestrama, i to Josipi udatoj Sermage prvospomenuti, a Katarini ud. Patačić drugi dominij. Stoga su one preuzele i najveći dio dugova iz nasljedne mase sedmorice, tako Josipa na pr. štajerske dugove i još oko pedeset hiljada forinti raznih obaveza.

Od kojih elemenata se sastojala skoro tri stotine hiljada forinti visoka procjembena vrijednost sermageovskih posjeda? Zanimljivo je da najveću stavku tvori prihod od oko tri stotine seljačkih (kmetskih) selišta. Godišnji prihod pojedinog selišta utvrđen je sa 19,23 forinti, odnosno kroz 20 godina sa 387,40 forinti, tako da suma na toj stavci iznosi 118.432,10 forinti. Velik je udio i od gornice, tzv. »jus montanum«, na osnovu koje su godišnje primali 2.051 urnu vina požunske mjere odn. u dvadesetogodišnjoj vrijednosti od preko pedeset hiljada forinti. Alodijalni posjed je procijenjen ovako:

vinogradi	for. 16.050,00
oranice	for. 9.531,00
livade	for. 26.352,30
šume	for. 15.233,00

[5] Dr. Josip Matasović, nav. dj., str. 311–342.

Usto je kod imanja Šestine zabilježen posebno »Mons Sesztinensis integer cum omnigeno fructu« sa četiri hiljade forinti.

Preostatak se sastoji od raznih cenzusa, mlinarine, mostarine, skelarine, izvanselišne robote i t. d. Posebno su procijenjene zgrade sa 21.000 forinti, i to: dvorovi u Oroslavju, Novim Dvorima i Stenjevcu sa po šest hiljada, dvor u Šestinama (»ob desolatum Aedificii Statum«) samo sa dvije hiljade i majur na Mickovu sa hiljadu forinti. Centar svih posjeda obitelji Sermage, dvorac u Oroslavju, ovako je opisan u elaboratu:

»Grad na dve Kontignatie na Chetiri vugle zezidan na vszakom vuglu Turen imajuchi, pod Nyim Pevnicza vu Zemlyi, vesz vu dobrom Sztalistu posztavlen Z-chrepom pokrit Za Sivuchega Goszpodina Groffa, y imajuchi vuru vu Turnu koja bije.«

Detaljnu analizu stambenih i gospodarskih zgrada na tim posjedima, prema podacima diobenog elaborata, dala je D. Jurman-Karaman u svom radu »O profanoj arhitekturi zagorskog feuduma potkraj XVIII. stoljeća«.[6]

Osnovnu raspodjelu pojedinih kategorija alodijalnog zemljišta na osam zagorsko-prigorskih posjeda daje nam ova tabela:

1. Tabela alodijalnog posjeda obitelji Sermage, po osnovnim kategorijama zemljišta

Posjed	Oranice	Livade	Vinogradi	Šume
	jutara	kosaca	kopača	jutara
Oroslavje	281,3/4	281,1/2	176	591
Šestine	65,1/2	89	220	3069,1/2
Stenjevec	92,1/2	46	124	149
Kostanjek	70	35	80	79
Novi Dvori	322,1/4	354	238	1063
Mickovo	153	90	121	—
Šenkovec	34	37	80	20
Pušća	20	16	31	25
Svega	1039	948,1/2	1070	4996,1/2

Iz tabele se vidi, da su najveća poljoprivredna imanja Oroslavje i Novi Dvori, koji zajedno sadržavaju preko 50% oranica, odn. livada.

[6] Vidi Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU; VI/3, prosinac 1958, str. 169–181.

Nasuprot tome, šestinski posjed ima na Zagrebačkoj gori velika šumska područja te sam obuhvata tri petine svih šuma tih imanja. Hiljadu jutara šumskog zemljišta, koje je ubilježeno kod Novih Dvora, pripadaju popola ovom posjedu i dobru Mickovo, a sastoje se od šumovitih brežuljaka u međurječju Sutla – Krapina; oroslavske šume nalaze se na sjevernim obroncima Zagrebačke gore.

Ova tri posjeda, t. j. Oroslavje, Šestine i Novi Dvori, imali su preko polovine svih vinograda u diobenoj masi, a za njima tek dolaze Stenjevec i Mickovo.

Radi procjene vrijednosti čitavog imanja u 1782. postavljene su ove norme za pojedine kategorije, odnosno klase zemljišta:

a) oranice (po jednom jutru)

1. klase . . . . . for. 0,36 odn. za 20 god. for. 12,00
2. klase . . . . . for. 0,30 odn. za 20 god. for. 10,00
3. klase . . . . . for. 0,24 odn. za 20 god. for. 8,00

b) livade (po jednom koscu)

1. klase . . . . . for. 2,00 odn. za 20 god. for. 40,00
2. klase . . . . . for. 1,15 odn. za 20 god. for. 25,00
3. klase . . . . . for. 0,45 odn. za 20 god. for. 15,00

c) vinogradi (po jednom kopaču)

. . . . . for. 0,45 odn. za 20 god. for. 15,00

d) šume (po jednom jutru)

1. klase . . . . . for. 0,15 odn. za 20 god. for. 5,00
2. klase . . . . . for. 0,9 odn. za 20 god. for. 3,00
3. klase . . . . . for. 0,8 odn. za 20 god. for. 2,00

Oranične površine, kojima su raspolagala alodijalna gospodarstva na sermageovskim imanjima, bila su osrednje vrijednosti, te je skoro dvije trećine njih pripadalo u drugu klasu. Na svih osam posjeda bilo je svega 10 jutara prvoklasnih oranica (kod Novih Dvora). Kod livada je stanje nešto povoljnije: u prvu klasu dolazi oko 30%, a u drugu oko 50% svih livadskih zemljišta. Kod šuma pretežni dio oroslavskih bio je treće vrste, a šumsko područje Novi Dvori – Mickovo uvršteno je sa dvije trećine u prvorazredne šume. Drvna masa posjeda Šestine na Zagrebačkoj gori pretežno je bila druge vrste.

Raspored oranica i livada po klasama na pojedinim imanjima, kao i njihova procjembena vrijednost pokazuje nam se iz priloženih tabela.

2. Tabela rasporeda oranica na alodijalnom posjedu, sa procjenom vrijednosti prema 20-godišnjem prinosu

Posjed	Oranice					
	1. klase		2. klase		3. klase	
	jutara	for.	jutara	for.	jutara	for.
Oroslavje	—	—	79	790	202¾	1622
Šestine	—	—	26½	265	39	312
Stenjevec	—	—	38	380	54½	436
Kostanjek	—	—	40	400	30	240
Novi Dvori	10	120	245	2450	67¼	538
Mickovo	—	—	138	1380	15	120
Šenkovec	—	—	23	230	11	88
Pušća	—	—	—	—	20	160
Svega	10	120	589½	5895	439½	3516

3. Tabela rasporeda livada na alodijalnom posjedu, sa procjenom vrijednosti prema 20-godišnjem prinosu.

Posjed	Livade					
	1. klase		2. klase		3. klase	
	kosaca	for.	kosaca	for.	kosaca	for.
Oroslavje	150	6000	109	2725	22½	337
Šestine	50	2000	39	975	—	—
Stenjevec	46	1840	—	—	—	—
Kostanjek	—	—	35	875	—	—
Novi Dvori	30	1200	179	4475	145	2175
Mickovo	—	—	90	2250	—	—
Šenkovec	25	1000	8	200	4	60
Pušća	—	—	—	—	16	240
Svega	301	12040	460	11500	187½	2812

Veliki šumski posjed imanja Šestine sastojao se iz 40 jut. prve klase, 2600 jut. druge i $429^1/_2$ jut. treće klase – ukupno procijenjeno na 8.859 for. Oroslavje je imalo 187 jut. druge i 404 jut. treće klase (ukupno za 1.369 for.); zajedničke šume Novih Dvora i Mickova obuhvatale su 680 jut. prve klase, 288 jut. druge i 95 jut. treće klase (svega za 4.454 for.). Još su imali: Stenjevec 149 jut. treće kl., Šenkovec 20 jut., a Pušća 25 jut. također treće klase i Kostanjek 5 jut. druge i 74 jut. treće klase.

Rečeno je, da najveći udio u ukupnoj vrijednosti imanja otpada na prihod od seljačkih selišta. Godišnji dobitak po pojedinom čitavom selištu procijenjen je sa 19,23 forinti, a to znači kroz 20 godina sa 387,40 forinti. Na imanjima je bilo selišta ovako:

Oroslavje . . .	selišta 89	– u vrijednosti	34.502,20
Šestine . . .	selišta $35,^4/_8$	– u vrijednosti	13.726,10
Stenjevec . . .	selišta $23,^4/_8$	– u vrijednosti	9.110,10
Kostanjek . .	selišta $19,^6/_8$	– u vrijednosti	7.656,25
Novi Dvori . .	selišta $90,^6/_8$	– u vrijednosti	35.180,45
Mickovo . . .	selišta $40,^2/_8$	– u vrijednosti	15.603,35
Šenkovec . . .	selišta $3,^4/_8$	– u vrijednosti	1.356,50
Pušća	selišta $3,^2/_8$	– u vrijednosti	1.259,55
Svega	selišta $305,^4/_8$	– u vrijednosti	118.432,10

Osim tih prihoda s urbarijalnih selišta, raspolagali su vlastela i određenim brojem robotnih radnih dana kmetova za vanselišne zemlje, koje su ovi držali. Tako je u Oroslavju bilo takvih robota na raspolaganju na godinu 740,5 dana, u Šestinama 693,5 dana, u Stenjevcu 183.5 dana, Kostanjku 83,5 dana i u Novim Dvorima 248,1/4 dana računajući jednu robotu po osam krajcara, odnosno kroz 20 godina po 2,40 for. ukupna vrijednost tih $1949,^2/_8$ robotnih dana iznosi 5.198 forinti.

Nadalje je feudalni gospodar iskoristio i razne cenzuse, podavanja u gotovu, uglavnom za manja regalna prava, kao i za neke vrste desetine. Vrijednost tih primanja iznosila je na pojedinim posjedima:

	cenzusi	desetina
Oroslavje	for. 1.531,40	for. 116,40
Šestine	for. —	for. 1.600,00
Stenjevec	for. 1.224,20	for. —
Kostanjek	for. 583,50	for. —
Novi Dvori	for. 4.749,35	for. 971,00
Mickovo	for. 1.887,20	for. 215,35
Šenkovec	for. 403,15	for. 333,55
Pušća	for. 81,00	for. —
S v e g a	for. 10.461,000	for. 3.237,10

Ostali, još nenabrojeni prihodi, kao od gostionica, mostova, sajmova i t. d. ne dolaze kod svih imanja, već naročito kod onih većih. Tako na primjer:

— *u Oroslavju:* gostionica u Stubici 600 for., sajmovi u Stubici i na Sv. tri kralja 191,20 for., mlin (uz odbitak za popravke) for. 600 i robote jednog slobodnjaka sa 1,3/8 sel. godišnje po 143 dana – 381,20 forinti;

— *u Šestinama:* od skelarine i mlinova 4.000 for.;

— *u Stenjevcu:* od mlinova 500 for. i od sajma 40 for.;

— *u Kostanjku:* od mlinova 200 for.;

— *u Novim Dvorima:* gostionica u Zaprešiću, s vrtom i nešto zemljišta 300 for., dva mlina pod Susegradom 500 for. i robote jednog slobodnjaka 381,20 forinti. Osim toga držao je taj posjed polovicu prihoda od ovih objekata: od sajma na Sv. Vidu kod Brdovca 400 f., od mostarine i skelarine kod Susedgrada 400 for., od prekosavskih zemljišta 192,25 for. i od livade u Bistri 1.184,30 forinti;

— *u Mickovu:* osim navedenih prihoda, koje drži u polovici s imanjem Novi Dvori (sajam na Sv. Vidu, mostarina i skelarina kod Susedgrada, prekosavska zemljišta i livada u Bistri), pripadao je ovom dobru i mlin u Lužnici sa 500 for., gostionica u Sv. Vidu sa 300 for., zemljište Ilijaševo sa 348 for. i četiri slobodnjaka sa 416 robota na godinu odn. u vrijednosti od 1.109,20 forinti.

Po ukupnoj visini procjembene vrijednosti druga je stavka prihod od oko dvije hiljade urni vina, koje su Sermagei primali od kmetova na osnovu gornice, i to na pojedinim imanjima:

	urne	pinte	forinti
Oroslavje	312	8	7.812,30
Šestine	225	4	5.631,15
Stenjevec	217	11	5.441,40
Kostanjek	149	13	3.744,40
Novi Dvori	704	6	17.609,00
Mickovo	242	8	6.062,30
Šenkovec	158	9	3.964,00
Pušča	40	14	1.021,00
S v e g a	2051	73	51.286,35

Izneseni podaci daju nam dobar pregled sastava i vrijednosti velikog zagorsko-prigorskog posjeda obitelji Sermage, u času diobe između nasljednika grofa Petra Troillusa Sermagea i njegove žene Marije Ane Valpurge, rođ. grofice Drašković. Zanimljivo je, da je čitav alodijalni poljoprivredni posjed, t. j. oranice, livade i vinogradi, po vrijednosti

za polovinu manji od procijenjene vrijednosti prihoda sa kmetskih selišta, te da odgovara po prilici visini primanja od same gornice. Ako bismo računali i vrijednost alodijalnih šuma, to bi odnos prihoda, odn. vrijednosti alodija prema kmetskim selištima i goričkim podavanjima bio krajem 18. stoljeća 67.166,30 for.: 169.718,45 forinti, odnosno kao 28% : 72%.

Diobom 1782. god. počelo je ponovo cijepanje te grupe od osam raznih dobara, što ih je grof Petar Troillus dijelom naslijedio od oca, a dijelom sam rodbinskim vezama prikupio. Velik dio tih imanja prešao je u ruke familije baruna odnosno grofa Kulmera, također doseljenih i priženjenih u Hrvatskoj. Središte kulmerovskih posjeda bilo je u Samoboru; kad je 1807. umro grof Ivan Emilijan Kulmer, oženjen groficom Juditom rođ. Sermage, ostavio je sinu Ferdinandu Šestine, Ivanu Nepomuku Januševec kod Brdovca, a kćerima Jozefini, Franciski i Vilhelmini samoborski posjed.[7] U 1848. god. nalazimo u Šestinama baruna Franju Kulmera sa 114,$^{3}/_{8}$ selišta; on je držao i 6,$^{2}/_{8}$ sel. u Oroslavju, koje je inače sa 71,$^{6}/_{8}$selišta pripadalo grofu Dioniziju Sermageu. Na području ranijih Novih Dvora razvio se posjed Lužnica (prije sermageovski majur) baruna Levina Raucha sa 88,$^{6}/_{8}$ sel., a od prijašnjeg Mickova dobro Januševec grofa Edgara Corberona sa 34,$^{2}/_{8}$ sel. U Pušči je Pavao Krajačić držao 17,$^{5}/_{8}$ sel., a u Stenjevcu Antun Tunković 21 selište.[8] Osim toga nalazimo na terenu oko Save i Krapine nekoliko posjeda obitelji Jelačić, koja je i u drugoj polovini 18. stoljeća bila na nekim mjestima susjed velikom zemljoposjedu obitelji grofova Sermage.

2. RIBNIČKA GOSPOŠTIJA BARUNA VUKASOVIĆA

Grad Ribnik, smješten u okuci, što je rijeka Kupa pravi prije nego kod Karlovca primi pritok Koranu, kroz stoljeća je bio centrom istoimenog posjeda, koji je s ozaljskim imanjem dijelio teritorij između tih dviju rijeka. Oko god. 1300. ribnički grad je u rukama moćnih Babonića; kasnije prijeđe u vlasništvo Mikca Prodanića i njegovih nasljednika. Kupnjom 4. VIII. 1394. došao je knez Nikola krčki u posjed tog dobra, a uskoro je od kralja Sigismunda dobio još i Ozalj; sad ostaju ribničko i ozaljsko vlastelinstvo u vlasništvu Frankopana kroz dva stoljeća i njihovih nasljednika Zrinskih još jedno stoljeće – do zapljene urotničkih imanja 1670. god. Još neko vrijeme dijelila su ta dva dobra zajedničku sudbinu, dok 1702. ne proda komorska

[7] Vjekoslav Noršić, Samobor-grad, Samobor 1942, str. 132.

[8] Josip Horvat, Kultura Hrvata kroz 1000 godina, »Selišne zemlje u Hrvatskoj i Slavoniji u času ukidanja kmetstva«, str. 499–512.

uprava Ribnik grofovima Petazzi. Početkom 19. stoljeća vodila se oko te gospoštije parnica između komore i grofova Petazzi; međutim, god. 1809. dobiva posjed general Filip barun Vukasović, graditelj Lujzinske ceste, koji već iste godine pogibe kod Wagrama. Ribničku gospoštiju naslijedi sin mu Filip, a kad je umro bez djece, njegova udovica bar. Hermina Vlašić.[1]

Sredinom 19. stoljeća provela je komora konskripciju gospoštije Ribnik, radi procjene ukupne vrijednosti imanja.[2] U to doba, početkom četrdesetih godina, obuhvatalo je to dobro ova seljačka naselja:

Bajići, Gorica, Kolenovac, Kunić, Lipnik, Martinski vrh, Modruško selo, Novaki, Paka, Pišćetki, Pravutina, Sračak, Stative, Stranica, Vrbansko i Zaluka i dva naselja slobodnjaka: Ribnik i Rosopajnik.

U šestnaest seljačkih naselja bilo je tada 276 kmetskih gazdinstava, a ukupna je njihova selišna zemlja iznosila 140 selišta. Slobodnjaka je u Ribniku i Rosopajniku bilo svega na 36 selišta. Alodijalni posjed sastojao se od oranica, livada, vrtova, šljivika i šumske površine.

Prema procjeni komore godišnji prihod gospoštijske uprave iznosio je 5.650,39.$^4/_8$ forinti, od čega je odbijeno 10% za administrativne troškove, tako da je čisti prihod utvrđen sa 5.085,35$^5/_8$ for. Ukamaćeno uz 5% daje to ukupnu vrijednost imanja od 101.711 for. i 52.$^4/_8$ krajcara. U tu sumu nije bila uključena vrijednost upravnih, stambenih i gospodarskih zgrada, koja iznosi daljih trinaest hiljada forinti.

Udio je pojedinih stavki u stvaranju godišnjeg prihoda ovaj:[2]

a) urbarijalna podavanja kmetova	for.	2.826,20
b) podavanja slobodnjaka	for.	241,42.$^3/_4$
c) devetina i gornica	for.	644,59
d) prihod od šuma	for.	204,18.$^3/_8$
e) prihod od oranica	for.	747,29
f) prihod od livada i pašnjaka	for.	313,33
g) prihod od vinograda, vrtova i voćnjaka	for.	149,13
h) točenje vina u gospoštijskim krčmama	for.	215,46.$^1/_4$
i) mlinovi	for.	192,44.$^7/_8$
j) ostali prihodi	for.	114,33.$^2/_8$

Vidi se, da prihod alodijalnog gospodarstva u cjelini doseže tek $^1/_4$ godišnjih primanja gospoštije, a nasuprot tome samo podavanje kmetova u kućarini i selišnoj roboti predstavlja polovinu ukupnih prihoda.

[1] Lopašić Radoslav, Oko Kupe i Korane. Zagreb 1895; Laszowski Emil, Grad Ozalj i njegova okolina, Zagreb 1929.

[2] Državni arhiv NR Hrvatske, Dominij Ribnik: »Aestimatio Dominii Ribnik, in Comitatu Zagrabiensi siti, et Philippo L. B. Vukassovich Generalis quondam Campi Mareschalli Locumtenenti clementer collati, quae secundum data peractae anno 1840. Cameralis Conscriptionis concinata est.«

Slobodnjaci su držali u Ribniku 16,$^{7}/_{8}$ selišta te za njih plaćali izravnog cenzusa 31,58.$^{1}/_{4}$ for. U Rosopajniku je bilo slobodnjaka na 19,$^{1}/_{8}$ sel. uz podavanje od 49,50.$^{1}/_{2}$ forinti. Osim toga, oni su obavezni na 104 ručne robote godišnje po jednom selištu. Te robote komora je procijenila svega sa po 4 krajcare »jer se, prema privilegiju, mogu da upotrebe samo za stražarsku službu ili za nošenje pisama«.[3]

Na području ribničke gospoštije nije bilo želira, podželira ili cenzualista. Raspored seljačkih domova odnosno selišta po pojedinim naseljima daje nam ovaj pregled:

Naselje	Broj kuća	Broj selišta
Bajići	6	2,$^{4}/_{8}$
Gorica	23	12,$^{5}/_{8}$
Kolenovac	8	4
Kunić	28	13,$^{5}/_{8}$
Lipnik	22	13,$^{7}/_{8}$
Martinski vrh	11	4,$^{6}/_{8}$
Modruško selo	2	1,$^{4}/_{8}$
Novaki	30	13,$^{2}/_{8}$
Paka	5	3
Pišćetki	14	6,$^{6}/_{8}$
Pravutina	45	21
Sračak	19	9,$^{7}/_{8}$
Stative	24	11,$^{5}/_{8}$
Stranica	14	8
Vrbansko	13	5,$^{6}/_{8}$
Zaluka	12	7,$^{7}/_{8}$

U prosjeku je na jedno seljačko gospodarstvo dolazilo $^{4}/_{8}$ čitavog selišta. Za svaku kuću plaćao je kmet jednu forintu u novcu, a osim toga bio je obavezan na robotu. Prema urbaru, na području gospoštije Ribnik davalo je jedno selište na godinu 52 vučne robote i za tzv. dugu vožnju (longa vectura) još po dvije vučne robote – svega dakle 54 vučne robote po selištu. Pošto su u novcu procijenjene sa 20 krajcara svaka, to je ovo podavanje iznosilo 18 forinti za jedno selište, odnosno 2.520 forinti za svih 140 selišta na posjedu. Usto, neka su se

[3] Aestimatio...: »quae siquidem in sensu privilegiorum nonnisi in vigilias et deportationem litterarum converti possint, a 4 xrs adpretiatae...«

seljačka gospodarstva koristila i drvetom iz alodijalnih šuma, te su za to davala po jednu vučnu robotu na svako selište; takvu obavezu imali su prilikom procjene 1840. god. seljaci na 91 selištu.

Devetinsko podavanje, s obzirom na žitarice, pretvarali su kmetovi u naseljima Bajići, Kunić, Lipnik, Modruško selo i Stranica u robotu, te su bili obavezni na 12 vučnih robota po selištu na godinu. S njihovih 39,1/2 selišta iskorišćivala je dakle gospoštija ukupno 474 vučne robote, odnosno (po 20 krajcara svaka) godišnje 158 for. vrijednosti. Na ostalim naseljima procijenjena je devetina u naravi sa po četiri forinte za svako selište. Devetina iz vinograda postojala je u Kolenovcu, Martinskom vrhu, Novakima, Pišćetkima, Stativama, Stranici, Vrbanskom i Gorici, kao i na brežuljcima Lipnik, Grobek, Orešnovac, Gornja i Dolnja Girička. Prema trogodišnjem prosjeku (1837–1839) primala je gospoštija na osnovu vinske devetine 111,45.1/2 urni vina, a daljih 22,3 urne na osnovu gornice (jus montanum). Svaka urna računata je sa 40 krajcara.

Prema zakupnom ugovoru sa zagrebačkim Kaptolom, uzimala je gospoštija crkvenu desetinu u vinu sebi te plaćala Kaptolu godišnje 62,30 forinti. Kako je prema trogodišnjem prosjeku ta desetina iznosila vrijednost od 120,50 forinti, to je čisti prihod bio 58,20 for.; ali s obzirom na nestalnost zakupnog odnosa taj prihod nije unijet u procjenu imanja.[4]

Pravom krčmarenja koristila se gospoštijska uprava na taj način, da je u svojim točionicama u Ribniku, Lipniku, Pišćetkima i Stativama, kao i po seljačkim domovima u desetak daljih mjesta dala da se prodaje njeno vino stim, što je prodavač dobivao deseti dio utrška. Od 1831.–1838. godišnje na svim tim mjestima točilo se 887 urni i 14,7/8 pinti vina, odnosno ukupno 56.827,1/2 mjerica (medija). Računajući mjericu po krajcaru, to iznosi 947,7.1/2 forinti, od čega treba odbiti 1/10 za prodavača, transport t. j. 100 vučnih robota po 20 krajcara i cijenu koštanja vina (po 40 krajcara svaka urna). Na kraju, od čistog utrška odbija se 5% za upotrebu podrumarskog oruđa i posuđa i za svijeće, tako da je čisti prihod za jednu godinu procijenjen sa 215,46.1/4 forinti.

Prinosi od mlinova na području posjeda bili su ovi:

— od velikog mlina u Ribniku, prosječno 1831.–1839.	for. 100
— od malog potočnog mlina u Ribniku	for. 1,44
— zakupnina za mlin na Kupi kod Sračka	for. 80
— iskorišćivanje besplatne meljave gospoštijskih žitarica u mlinu kod Sračka	for. 11,0.7/8

Nedaleko od gospoštijskog mlina u Sračku posjedovao je ribnički vlastelin prijevoz preko Kupe, što je davan u zakup za 80 forinti go-

[4] Aestimatio...: »qui tamen, siquidem contractus arendalis temporaneus sit, intramarginaliter duntaxat praenotantur...«

dišnje. Isto tako je u zakupu bila i mala kovačka radionica u Ribniku, uz 25 for. na godinu i s obavezom besplatnog opravka volovskih kola i drugog gospoštijskog alata.

Centar ribničkog vlastelinstva bio je u starom dvorcu u Ribniku. Taj je procijenjen sa 7.763,16.$^1/_4$ forinti, a uz njega je u Ribniku bio još čitav niz gospodarskih zgrada: staja za konje i staja za goveda, sjenik, spremica za kukuruz, svinjac, pčelinjaci, i t. d. Nadalje jedna zgrada za gospodarski personal, gospoštijski mlin i kovačnica i točionica sa stajom. Uz već spomenuti mlin i prijevoz u Sračku i točionice (sa stajama) u Lipniku, Pišćetkima i Stativama, gospoštija je imala dva manja majura u Pravutini i Pišćetkima.

Alodijalni posjed sastojao se od ovoga:

Oranice

One su se nalazile u Ribniku, Lipniku, Novakima, Pišćetkima i Pravutini te su obuhvatale ukupno 189,$^1/_2$ jutara. Od toga je pet jutara bilo dano kovaču u Ribniku, a ostale je gospoštija sama obrađivala, upotrebljavajući robotnu radnu snagu. Prosječni prinos kroz godine 1831.–1838. daje nam ova tabela:

Vrsta žitarice	Urod u požunskim mjerama	Cijena po 1 pož. mj. u forint.	Ukupna vrijednost
pšenica	113,$^4/_8$	2,33.$^3/_4$	290,50.$^5/_8$
kukuruz	288	1	288
zob	171,$^6/_8$	1,20.$^2/_4$	230,25.$^7/_8$
proso	87,$^4/_8$	1,33.$^5/_8$	136,32.$^1/_8$
leća	21,$^1/_8$	1,44	36,37
ječam	13,$^6/_8$	1,37.$^2/_8$	22,17.$^1/_8$
bob	10,$^7/_8$	1	10,56.$^5/_8$

U tim iznosima nisu uračunati obroci za vršidbu i sl. i za sjemenje. Od slame je na godinu imalo vlastelinstvo:

— od pšenice	55,$^6/_8$ kola	po 1 for.	for. 55,45
— od zobi	29,$^2/_8$ kola	po 1,20 for.	for. 39
— od prosa	16,$^2/_8$ kola	po 1,20 for.	for. 21,40
— od ječma	4,$^2/_8$ kola	po 1,20 for.	for. 5,40

Ukupna vrijednost žitarica i slame iznosila je na godinu forinti 1.152,43. Od toga je odbijeno $^1/_3$ za kultivaciju.

Dalji je odbitak za troškove odvoza, kao i za čišćenje kukuruza. Troškovi odvoza računati su za udaljenost od Ribnika do Karlovca, t. j. 3 i pol milje, i to:

a) za jesenske plodove, t. j. pšenicu i leću, računajući po 8 požunskih mjera na jedna kola, odnosno na 1,$^1/_2$ vuču robotu ili 30 krajcara – a prema tome za svaku pož. mj. po 3,$^3/_4$ krajcara;

b) za proljetne plodove, t. j. ječam, raž i proso, računajući po 12 pož. mj. na jedna kola – odnosno za svaku pož. mj. po 2,$^1/_2$ krajcara.

Za čišćenje kukuruza procijenjeno je, da treba jedna ručna robota na svakih pet požunskih mjera.

Livade

U Ribniku, Pišćetkima, Stativama i Pravutini raspolagao je alodij sa 132 kosca livada, te je godišnji prinos sijena iznosio po svakom koscu jedna kola, odnosno 2 forinte.

Također je alodij imao i 165,$^1/_2$ kosaca papratnjaka, koje je gospoštija postepeno krčila i pretvarala u oranice.

Pašnjaka zasebno alodij nije imao.

Voćnjaci i vinogradi

a) *Voćnjaci:*

U Ribniku je bio šljivik na Bregu sa 986 stabala na 3 jutra, u vrijednosti od 119,18 forinti; zatim drugi šljivik Krč, sa 1323 stabla na 4 jutra, u vrijednosti od 383,54 for.; nadalje u vrtu iza staje 1192 stabla na 3 jutra u vrijednosti od 364,58 forinta (dio se upotrebljavao za povrtnjak, a između stabala kosila se trava za krave). Također je u Ribniku bio voćnjak povrh potoka, sa 501 stablom jabuka na 4 jutra, u vrijednosti od 142,20 forinti. U Pišćetkima je voćnjak imao na 2 jutra ukupno 382 stabla šljiva i jabuka, u vrijednosti od 93,30 forinti.

Od ukupne vrijednosti voćnjaka uračunato je kao godišnji prihod $^1/_{20}$ odnosno 5%.

b) *Vinogradi*

Vinograda je gospoštija imala u Gorici, Novakima, Pišćetkima i Stranici, i to ukupno 245 kopača. Prema prosjeku za 1831.–1838. godišnji je prinos iznosio 226,9 urni vina, što po cijeni od 40 krajcara i uz odbitak jedne polovine za kultivaciju daje 75 forinti.

Šume

Šumski posjed ribničkog gospodarstva sastojao se iz tri šumske parcele: u Ribniku 75 jutara (po 1600 kv. hv.) sa hrastovim stablima; u Lipniku 405 jutara sa bukvama, a na dijelu Debela glava sa hrastovima i u Pišćetkima 160 jutara sa bukvama, pomiješanim sa kestenima.

Kako se navodi u konskripciji, izvoz drva iz svih šuma veoma je lako moguć, te se drvo prodaje s dobitkom. Prosječna dopuštena sječa iznosi na godinu u Ribniku 32 hvata, u Lipniku 217,$^{4}/_{10}$ hv., a u Pišćetkima 97,$^{9}/_{10}$ hv. tvrdog drveta, od čega treba odbiti 85,$^{5}/_{10}$ hvati, koje iskorišćuju seljaci. Od prodajne cijene drveta, što iznosi po jednu forintu za hvat, treba odbiti dvije robote (po 20 krajcara) za obradu drveta, tako da je ukupni prihod od prodaje drveta na godinu 174,32 forinte.

Ukupni prihod od žirovine kroz devet godina (1831–1839) iznosio je na spomenutim parcelama 91,20 forinti, odnosno prosječno po nešto više od deset forinti.

Uz šume bilo je i oko 120 jutara šibljika, i to u Ribniku 75 j., u Pišćetkima 21 j., u Novakima 15 jut. i t. d.

Osim svih naprijed navedenih oraničnih, livadskih, šumskih i drugih alodijalnih površina i kmetskog i slobodnjačkog zemljišta, koji su sačinjavali teritorij gospoštije Ribnik prilikom procjene, što ju je provela računarnica ugarske komore na dan 18. X. 1842., pripadali su tom imanju ranije još neki manji dijelovi zemljišta, u to doba već otuđeni.[5]

[5]Aestimatio . . .: »nec non e tribus particulis ab eodem Dominio avulsis, posessorio quippe Shimunecz, quod nunc per Philippum Shufflay, et possessione Gerdun cum foenili Trechino tum agro ac filiceto ad possessionem Piscetke spectante, quae per Petrum Tomits de praesenti tenentur . . .«

KREŠIMIR FILIĆ

REGEST O DODJELJIVANJU GRADSKIH ZEMALJA VARAŽDINSKIM GRAĐANIMA IZ GODINE 1742.

Varaždin je, postavši privilegijem kralja *Andrije II.* u godini 1209. slobodnim i kraljevskim gradom, dobio neobično veliki posjed, čije se granice točno označuju u toj povelji. Iako je ona nešto kasniji prijepis, budući da je original bio propao prigodom jednoga požara, vrijedi on kao i nekadanji izvornik, jer je, sigurno, ponovo ispostavljen još za vlade *Andrije II.* i njegova sina *Bele*, vojvode slavonskoga (»dux Sclavoniae«).[1]

Najboljom potvrdom za to služi nam listina istoga vojvode *Bele* iz godine 1220., kojom potvrđuje Varaždinu sve povlastice, koje mu je dao njegov, još uvijek živi, otac *Andrija II.*, ustanovljujući i opet granice gradskoga posjeda.[2]

Opkoljeni nasilnim, okolišnim feudalcima, a napose svakovremenim županima, koji imađahu svoje sjedište u tvrđavi, koju danas općenito nazivamo Starim gradom, građani su varaždinski dugim stoljećima mučili tešku muku, boreći se neprestano protiv presezanja, otimačina i pljački, koje su im ovi nanosili. Naporna i mučna bijaše ta borba, iziskujući velike moralne i materijalne žrtve, ali građani ipak ne sustadoše, nego uvijek iznova stoje na braniku svojih prava, koja im kraljevi redom potvrđuju sve do u prvu polovicu 19. stoljeća, kada, konačno, kleca i lomi se preživjeli feudalni sistem.

I u najtežim prilikama gradska je općina ne samo znala održati svoj posjed, nego je također nastojala, da što bolje vodi svoje gospodarstvo u vlastitoj režiji, pa je u tu svrhu namještala »valpote« – gospodarske upravitelje, koji u pojedinim sektorima vode sve gospodarske poslove.

[1] *Zlatko Tanodi:* »Monumenta historica lib. reg. civitatis Varasdini« – tom. I., p. 1–3.
[2] Ibidem, p. 3–4.

Gradski kmetovi u selima: Sračincu, Svibovcu, Knegincu, Žabniku i Varaždinbregu, koji bijahu gradskoj općini obvezani podavanjima u naturi i u novcu, isto kao i podanici ostalih feudalaca, imali su u svojoj sredini te gradske »valpote«, koji su morali budno paziti na gradske interese, pa o svemu polagati račune gradskomu magistratu.

Za sam grad i njegove prihode birahu svake godine posebnoga suca (»szodecz«), koji je vodio točni izvještaj o svim prihodima i izdacima, a koje je pregledavao gradski sudac (»Rihtar«) uz kojega gradskog senatora i zaprisegnutog bilježnika.[3]

Takvih zapisa, koji su u najvećem dijelu pisani hrvatskom kajkavštinom, sačuvalo nam se od početka 17. stoljeća unaprijed u vrlo velikom broju, prikazujući nam prihode i rashode varaždinske gradske općine, a isto tako daju nam jasni pregled trgovačkih odnosa s bližom okolicom i susjednim zemljama.[4]

Gradski posjed sastojao se od prostranih šumskih kompleksa, koji su još do pred Drugi svjetski rat iznosili skoro 4.500 jutara, zatim velikih pašnjaka, vinograda i oranica.

Te su površine u Srednjem, a i u Novomu vijeku bile još znatnije, jer je mnogošta otpalo od gradskoga posjeda nakon godine 1848., kada su, konačno, bili dignuti kmetski odnosi, a nekadašnjim gradskim podanicima dodijeljena neka zemljišta osim njihovih kućnih posjeda, koji im, odmah, pripadoše po novom zakonu.

Građani, kao pripadnici komune, imali su, kraj ostalih prava, na koja su i te kako pazili, slobodnu ispašu na prostranim gradskim pašnjacima, koja im bijaše veoma potrebna, jer su gotovo svi odreda bili mali posjednici, koji su se bavili gospodarstvom, iako su pripadali obrtničkom staležu.

Znademo, naime, da cehovi nijesu htjeli nikoga od djetića proglasiti i priznati majstorom, nije li u gradu imao svoju kuću i zemljišni posjed.

Kako su ti građani obrtnici na svojim malim posjedima hranili i rogato blago, nije im bilo za nj dovoljno hrane, pa su ga od ranoga proljeća do kasne jeseni slali na ispašu na općinske pašnjake.

Ovo pravo nijesu dali sebi nikako oduzeti, inzistirajući uporno na njemu sve do u naše dane, kada su već za tu ispašu po jednom blaščetu morali plaćati neku malu novčanu odštetu.

Zbog toga davnoga prava, koje im htjede gradska općina u 19. stoljeću ograničiti, došlo je do otvorene pobune varaždinskih građana iz predgrađa Ledina, koji su prije pripadali pod jurisdikciju Staroga grada i bili podanici obitelji Erdödy.[5]

[3] Te potvrde, nakon pregleda, glase gotovo uvijek: »Per me Judicem lib. ac regiae civitatis Varasdinensis X. Y. et juratum Notarium...

[4] Svi ti spisi čuvaju se u »Gradskom arhivu« u Varaždinu.

[5] *Krešimir Filić:* »Buna ledinskih žena« – »Varaždinske Vijesti« god. XV., broj 670 od 1. I. 1959.

Bilo je to godine 1876., kada je razjareno mnoštvo provalilo u gradsku vijećnicu, predvođeno ženama, koje u zadnji čas zaustaviše redarstvo i vojska, dok se svršetak pobune odigrao pred sudom.

Najznatniji gradski pašnjak prostirao se na gornjem polju, a zvao se onda i danas *Vinokovčak*, a u donjem polju bijaše to *Brezje*, na kojima je bilo dovoljno mjesta za ispašu blaga.

Kraj prava ispaše postojao je oďavna uzus, da se građanima od općinskih zemalja dade također jedan dio na uživanje, što se računa prema »fundusu«, dakle kućnom posjedu, bio on nastanjen ili zapušten, a isto i za svaki »allodium« – malo gospodarstvo u predgrađima. Koliko ima pojedinac takvih »fundusa«, toliko puta mu se povećava taj pravoužitnički dio, što nije bilo nikako opravdano, a to utoliko manje, jer su bogatiji i nasilniji građani često bespravno okupirali neka zemljišta i uživali ih na štetu siromašnih i slabijih slojeva građanstva.

Stvarno su morale postojati velike nepravde ne samo u veličini uživanja komunalnih zemalja, nego su neki građani išli i tako daleko, da su ta općinska polja zamjenjivali drugim zemljama, pa ih čak i prodavali, kao da bi bila njihova vlastita.

Otpor podvlašćenoga pučanstva protiv tih nepravda bio je što dalje to veći, te su, napokon, magistrat i gradsko vijeće bili prisiljeni pristupiti reviziji tih pravoužitničkih prava, što bijaše zamašan i odgovoran posao.

Rad je taj bio težak i s obzirom na promijenjene prilike i porast pučanstva, prema kojemu se i povećao broj posjednika »fundusa«, dok je količina zemljišta za podjelu pravoužitnicima ostala ista, ali jedamput se moralo načeti i to pitanje, koje je došlo na red u godini 1742.

O tomu nam govori ovaj regest iz navedene godine, koji ovdje doslovno objelodanjujemo, ne mijenjajući ni način pisanja pojedinih riječi, ni interpunkcije, označujući tek očite pogreške latinskoga teksta ili ispunjujući neke kratice zbog boljega razumijevanja njegova.

Prema regestu vidimo, da je po zaključku gradskoga suca, magistrata i općinskoga vijeća započela 13. studenoga 1742. radom komisija za pravednu podjelu gradskih zemalja te je taj posao nastavila idućih ďana istoga mjeseca u Gornjemu polju od međa oranica seljaka u Novoj Vesi.[6]

U tu komisiju bijahu određeni gradski bilježnik *Ladislav Czinderi* kao izaslanik magistrata, kojemu bijahu pridijeljeni sa strane gradske općine kao pomoćnici: *Pavao Keršul*, gradski fiskus, *Emerik Zanich*, tržni nadzornik i *Pavao Gorichky*, sva trojica gradski prisežnici i prisjednici, dakle članovi gradskoga vijeća.

Kako je ubrzo bilo nastupilo loše zimsko vrijeme, morali su prestati s daljom diobom, koja bi odložena do proljeća godine 1743., da se onda nastavi pod povoljnijim vremenskim uslovima.

[6] »*Campus superior*« – »*Gornje polje*« nalazilo se na zapadu gradskog naselja prema selima Nova Ves, Sračinec i Svibovec.

Započeše opet tim poslom na dan 23. ožujka i idućih dana, te je komisija, prema stvorenom zaključku gradske općine, dodjeljivala svakomu »fundusu« po dva (2) jutra zemlje bez razlike, bio taj nastanjen ili zapušten.

Stvoreni su zaključci u 8 točaka, prema kojima je trebalo provesti tu diobu.

Ponajprije utvrdiše gradske izaslanike, koji će obavljati taj rad, koji su, maločas, gore spomenuti, a nakon završenog posla dat će gradskomu senatu svoj izvještaj. Zbog velikih napora i raznih poteškoća, kojima će biti izloženi, dat će im gradska općina primjerenu nagradu, nakon provjerenja izvršenoga rada. Da se toj komisiji olakša posao, bilo je predviđeno izraditi nacrt i metodu provođenja te diobe.[7]

Nije jasno, da li je osim ovih naznačenih osam točaka postojao još neki posebni nacrt.

Pod točkom trećom ističe se, da se sve zemlje, koje bijahu nekoć vlasništvo grada, a pravilno su prodane pojedincima od gradskoga fiskusa, imaju izuzeti iz diobe, kao i sva ona zemljišta, koja su dana kao nagrada za predani rad gradskim sucima, bilježnicima i ostalim službenicima magistrata.

Isto je vrijedilo za zemlje župničkih i prebendarskih kolona. Zatim se ustanovljuje pod 4), da se pazi na veličinu i širinu, kakvoću i količinu zemlje, pa se određuje njihova dužina, a sama dioba, po redu kuća i ulica na temelju autentičnoga gradskoga regesta i to najprije za unutarnji grad, provodit će se, počevši u Gornjem polju. Nakon što budu namireni posjednici unutarnjega grada, nastavit će se dioba za vanjski donji dio grada prema spomenutom gradskom popisu.[8] Početak će se s ulicom Poklečan, zatim Dugim koncem i produžiti Vidovskom i Miličkom ulicom, kako navodi točka peta ovoga regesta.

Ukoliko ne bi više bilo dovoljno zemalja u Gornjemu polju, poći će komisija u Donje polje prema *Motičnjaku*, da pravedno nastavi svoj rad.[9] U točki sedmoj ističe se, da će svaki posjednik gradskih zemalja dobiti svoj dio priroda, ako obradi zemlju za vrijeme diobe, bez obzira komu je ona pripala.

Napokon kmetovi iz Sračinca, koji su uzurpirali za sebe neke zemlje, kao nasljednici gradskih valpota, potpuno bespravno, imaju se maknuti s toga posjeda.[10]

Dioba je počela od doma liječnika *Karleka* na glavnom trgu i produžuje se redom dalje za cijeli unutarnji dio grada,[11] a taj je u tomu regestu podijeljen na devet ulica, iako ih je stvarno bilo više. Oni su,

[7] Vidi ovaj »*Regestum*« – točka 2.

[8] Ovaj »Regestum« – točka 5 (Donji dio predgrađa leži južno i jugozapadno).

[9] Ibidem – točka 6.

[10] Ibid. – točka 8.

[11] Unutarnji dio Varaždina je utvrđen, zato ga nazivaju »Interior Civitas«, a inače se ta čest označuje latinskim izrazom »intramuros« – unutar zidina.

naime, objedinili pojedine inzule unutarnjega grada, ali to ništa ne smeta, premda bi nam ustanovljivanje pojedinih kuća bilo mnogo lakše provedivo, kada bi se bili držali točno svake ulice. Ipak, i kraj toga, možemo ustanoviti sve kućne posjede i njihove vlasnike nutarnjega dijela grada, dok će takva konstatacija za kuće u predgrađima zadavati nešto veće poteškoće, iako je tamo dioba zemljišta provođena točno po označenim ulicama, čija su nam imena poznata još iz XVII., a neka čak iz XVI. i XV. stoljeća.

Uspoređujući taj regest s ostalim starijim regestima, kao i raznim bilješkama o varaždinskim kućama u gradskim fasijama i protokolima od XVI. stoljeća unaprijed, moći ćemo gotovo kontinuirano rekonstruirati izgled grada Varaždina za skoro puna četiri stoljeća, a isto tako utvrditi imena vlasnika kuća, pa mijene samih posjeda.

Nema sumnje, da će to biti znatan prilog poznavanju varaždinske povijesti, a isto je tako sigurno, da će jedva koji naš grad moći u tomu pravcu pokazati slične rezultate.

To, međutim, nije zadaća ovoga prikaza.

Varaždin u to vrijeme nije još glavni grad Hrvatske, a opet vidimo, koliko on, već tada, privlači u svoju sredinu okolišno i strano plemstvo, trgovce i vojsku, daleko više nego to bijaše slučaj u XVII. stoljeću.

Šesnaesti vijek, na primjer, reprezentira u Varaždinu građanin-obrtnik, on je, uistinu, i nosilac vlasti, jer su tada gotovo bez izuzetka upravo obrtnici gradski suci, a i »magna pars« u gradskomu vijeću. Uz njih ističu se još nekolicina trgovaca, pa dosta znatan broj literata, koji su pismeni, vladaju latinskim jezikom, prilično su naobraženi, ali nikakvi književnici.

Gradski stanovnici u XVI. stoljeću većinom su domaći ljudi, kako svjedoče njihova prezimena u tadanjem gradskom popisu o sabiranju kraljevske daće za rat protiv Turaka,[12] a kraj njih bilo je i ponešto stranih doseljenika, ponajviše obrtnika i trgovaca njemačkoga porijekla.

U vrijeme ovoga našega regesta iz godine 1742./43. položaj se u mnogočemu izmijenio na štetu hrvatskoga elementa, a i građanina-obrtnika uopće, jer su mnogi feudalci doselili u grad, izgradili ovdje svoje kuće, od kojih neke bijahu prave palače; žive tu svojim posebnim bogataškim životom, troše novac, kojega nijesu imali previše, podcjenjujući građanstvo, a napose seljaka, kojemu ni građani nijesu bili baš preveliki prijatelji.

Vlasnici su kuća tada u Varaždinu ovi feudalci: grofovi Bathyanij, Czikulinij (Čikulin), Drašković, Erdödy, Janković, Keglević, Patačići, Petaczij, zatim baruni Patačić, Prašinski i Ratkaij, pa nadalje plemići Bedeković, Budački, Czinderij, Dominić, Fabriczij, Herg, Jelačić, Paxij, Škrlec, Vrabec i još nekoji, koji se toliko ne ističu u gradskomu životu.

[12] *Regestum taxae Regiae* exactae tempore Judicatus Nobilis Blasy literati Judicis (*Škrinjarić* op. p.) Anno domini 1566.

Koliko je vidljivo po njihovim prezimenima, oni bijahu većinom Hrvati, a u manjoj česti stranci, koji se kod nas već posve udomaćiše i asimiliraše.

Od klera ima u to doba u Varaždinu svoju lijepu i prostranu palaču zagrebački biskup, ima je isto tako i đakovački biskup Petar Bakić de Lak, dok zagrebački kaptol već otprije posjeduje u unutrarnjemu gradu značajnu baroknu kuću. Kraj posjeda varaždinskih samostana i njihovih zgrada imaju u Varaždinu još svoje kuće čakovečki i lepoglavski pavlini.[13]

Uz feudalce seli se ovamo sve više stranih časnika, vojnika, trgovaca i obrtnika, a s njima prodire u naš kraj sve više i jače tuđinski – njemački duh i jezik.

Navest ćemo nadalje i imena poznatijih građana, koja susrećemo u spomenutom popisu, kao što su: Adam Drach, upravitelj pošte, Marin Eösmerij, gradski senator, Mihajlo Glavač, mesar i posjednik, čiji je djed Mihajlo Glavač brat poznatoga naučnog radnika Stjepana Glavača,[14] zatim, Đuro Glik, gradski senator, Mihajlo Goricaj, Antun Horvat, nekoliko godina redom gradski sudac, Franjo Kalander, doktor Karlegh, liječnik, Ignac Kassnar, Đuro Konczer, gradski sudac upravo te godine, Fridrik Krasnik, trgovac, Bernard Kremar, trgovac, Tomo Leskovar(i), Martin Pavić, tržni nadzornik, Andrija Rueff, Ivan Salić, Antun Sigl, ljekarnik, Đuro Sliber, trgovac, Franjo Suvić, tridesetničar, Ferdinand Waiđocher, trgovac, Petar Woszer, bogati poduzetnik, pa udovica nekadanjeg gradskog suca Grgura Zebca.

Inače je građanstvo naskroz hrvatsko, pa ono naročito u predgrađima potpuno prevladava, ali ipak ne dolazi dovoljno do izražaja, jer su moćni i bogati – često stranci – prigrabili svu vlast i položaje.

Kao posjednici kuća navode se u popisu i neki časnici i to: kapetani Kanczinger i Panian, pa poručnik Raingruber, a bit će to također i Andrija Rueff, koga spomenusmo nešto više među odličnim građanima, sudeći po drugim dokumentima. Za vrijeme, đok je generalat t. zv. slavonske krajine imao svoje sjedište u Varaždinu, bilo je tih časnika i podčasnika te njihovih obitelji ovdje daleko više.

Premda znademo pouzdano, da je tada u našemu gradu živio veliki broj obrtnika, ipak taj regest izrijekom spominje tek njih 35, što ni izdaleka ne odgovara tadanjemu stanju, jer popisivač sasvim jednostavno nije kraj ostalih građanskih prezimena zabilježio i njihovo zanimanje.

[13] Palača zagrebačkog biskupa bila je u Gajevoj ulici broj 1 (gdje je danas kino »Gaj«); ona biskupa Petra Bakića nalazila se u ulici Lole Ribara broj 3 (danas u prizemlju poduzeće »Elektra«), a kuća zagrebačkog kaptola je zgrada na uglu Draškovićeve i Kačićeve ulice, dok su lepoglavski pavlini imali svoj majur i dobru baroknu jednokatnicu na Nasipu, gdje je sada osnovna škola.

[14] *Stjepan Glavač*, Varaždinac, izradio je i izdao u Celovcu g. 1673. geografsku kartu Hrvatske, prvu izrađenu od Hrvata, koja je daleko nadmašila sve dotadanje karte stranih autora.

Interesantna je činjenica, da u Varaždinu tada boravi i kavanar Karlo Stilcz, koji posjeduje kuću, a u popisu ga nešto iskrivljeno nazivaju »Kaffeszeder«.

Prošlo je jedva pol stoljeća, otkako su u Beču počeli kuhanjem kave i služiti je u malim kavanicama nakon poraza Turaka pod bečkim zidinama god. 1683., koji ostaviše među ostalim plijenom i velike količine kave, a da se eto već i u Varaždinu nađe kavanar.

Među ostalim građanima navodi se i Josip Hauck »Maurmaßter«, dakle majstor – graditelj, koji je isto Nijemac kao i Stilcz, a mogao je ovdje vrlo dobro prosperirati, budući da se u Varaždinu u tomu vremenskom razdoblju razvija prilična građevna djelatnost.

Što se tiče dijeljenja gradskih zemalja, izvršen je najprije posao za unutarnji dio grada, te su svi kućevlasnici bili odreda zadovoljeni prema propisu, jedino iz te mase izuzeše tri jutra oranice, pa jedan zaokruženi kompleks od 15 jutara površine, koji bi ostavljen za gradske alodije (majure) s namjenom, da se te zemlje ubuduće obrađuju u korist gradske općine.

Poslije toga nastavila je komisija svojim radom u donjemu predgrađu, i to u ulici Poklečan, gdje se ponajviše nalažahu mala građanska gospodarstva, a odanle prijeđoše u ulicu »Dugi konecz«, koju u prijašnjim stoljećima nazivahu i »via regalis« – kraljevska ulica, jer je njome, kao i danas, prolazila glavna državna cesta od štajerske granice pravcem u Zagreb.[15]

Ukoliko nije bilo moguće neke građane nadijeliti određenim redom zbog nedostajanja zemalja u tomu sektoru, dane su im zemlje u Brezju, koje bijahu nešto slabije i podvodne.

Iza »Dugoga koncza« došla je na red Vidovska ulica, koja je, za onda, obuhvaćala sav prostor oko istoimene crkve, gdje su sada: Blažekova ulica, Ilčićev trg, Prvomajska ulica, pa ona Pere Bijelčića (prije Jalkovečka).

S nekim vlasnicima ovoga predgrađa došlo je do raznih poteškoća, pa se stoga na nekim mjestima regesta govori opširno o pojedinim zemljama, koje su im dodjeljivane, kako bi se njihov položaj što točnije utvrdio.

Nastavak se produžio u Miličkoj ulici (Radić–Basaričekovoj), koja svoj naziv, po svoj prilici, vuče još iz rimskih vremena, kada je nazivahu »via militum«, dakle je njom valjda prolazila rimska vojnička cesta, koja je vodila dalje u Hrvatsko Zagorje.

U toj ulici nije bilo s posjednicima toliko okapanja, jer je samo južna strana ulice pripadala gradskoj općini, dok je sjeverna bila pod jurisdikcijom Staroga grada – dakle varaždinske tvrđe.[16]

[15] Kasnije je »Dugi konecz« prozvan Zagrebačkom cestom, da poslije oslobođenja dobije naziv Ulica Maršala Tita.

[16] Vlasnici tvrđe su nasljedni župani varaždinski iz obitelji Erdödy.

Donji dio predgrađa bio je, napokon, isto potpuno nadijeljen zemljama, te je sada preostalo samo gornje predgrađe, da i tamošnji građani dobiju određenu čest zemljišta.

Ovu diobu započe komisija u dolinici nazivanoj »Gluboki dol«, a ta je tekla kraj ceste prema selu Nova Ves, gdje su gradske zemlje ležale odmah iza onih, koje pripadahu starogradskim podanicima.

Preko ulice »Slopancz« prijeđoše dalje u ulice »Rogoznicu«, onu »za sv. Florijanum« i »za Maltum«, da nastave dijeljenjem zemlje stanovnicima u »maloj vuliczi«, zatim »Czigleniczi«, »Vugerszkoj« (kasnije mađarskoj) i »Brodovszkoj« ulici, koja posljednja vodi do broda na Dravi, na kojoj, još onda, nije bilo mosta. Na taj način komisija je, konačno, završila u redu svoj dosta težak i odgovoran zadatak, koji joj je povjerila gradska općina, a čiji je rad u mnogo slučajeva izazivao proteste, gunđanja i predbacivanja sa strane nezadovoljnih građana.

U svemu bijaše građanima–posjednicima »fundusa« razdijeljeno 1209 jutara zemlje, dok je gradska općina za sebe zadržala samo 18 jutara, kako je već naprijed bilo spomenuto, ali je grad, kraj toga, imao još svoje posebne gospodarske majure u Svibovcu, Sračincu, Žabniku, Knegincu, pa vinograde na Varaždinbregu.

Na posljednjem je odmah iza sela Kneginca bio glavni vinograd nazvan »Trem«, koji je grad bio zadržao u svojim rukama sve do u drugu polovicu XIX. stoljeća, kada ga je prodao (oko g. 1861.) bogatom varaždinskom trgovcu Albertu Leitneru.[17] Zanimljivo je konstatirati po ovomu regestu, da je u Varaždinu postojao i zapušteni grčki fundus, valjda posjed grčkih ili pravoslavnih trgovaca, koji je zbog duga od 55 rajnskih forinti prešao u posjed zaklade župne crkve.

Prebendar vidovske crkve Antun Smuković tražio je od komisije, da bi šestorici njegovih kolona, koji su bili nastradali nedavnim požarom, dodijelila zemlje preostale kraj ceste, a nedaleko su od dravskoga rukava.

Komisija je tu molbu povoljno riješila, priznavši tim kolonima 4 jutra zemlje uz uvjet, da to rješenje odobre sudac, magistrat i gradska komuna, koji, međutim, odbiše taj zaključak, kako se vidi u završnom dijelu ovoga registra točka 2. pod datumom od 22. II. 1744.

Odmah iza toga zemljišta nalazilo se i onih 18 jutara, koja su bili zadržali za potrebe grada navodeći, da se tuda kraj križa (kameni spomenik) ide u Žabnik do seoskih zemalja.

Spominju dalje i dva jutra zemlje kao na oštrici (klinu), koja su djelomično zasijana ražju, a u drugoj česti već priređena prvim oranjem za sijanje heljde, što ih dugo vremena drži Andrija Polanšćak, ne plaćajući ništa bratovštinskoj zakladi župne crkve.

[17] Taj je gradski, a kasnije Leitnerov vinograd lijepo opisao u svojoj knjizi: »Stare vinogradske kurije i klijeti« I. – Tri ulomka iz zapisa o starim goričkim kurijama i klijetima na Varaždinbregu, Zagreb 1957. – Izdanje ‚Društva hrv. Zagoraca' – »Matija Gubec« – ***Branko Svoboda.***

To je samo jedan primjer, koji nam bjelodano pokazuje, koliko su se pojedinci osilili i radili, što ih je bilo volja, pa im, naravno, nije nikako odgovarala revizija i nova podjela zemalja.

Kolika je bila zbrka s tim zemljama opaža se i po tomu, što su preostala 4 jutra bila najprije ostavljena gradskoj općini, a istom su kasnije ustanovili, da pripadaju žabničkoj župnoj crkvi, kako su naknadno bilješkom sa strane utvrdili.

Preporučuje se također magistratu, da obavi stanovite korekture za neke prodane »funduse«, koje i poimenično navode, a dajući kupcima stanovita olakšanja u gradskim naplaćivanjima. U ovom regestu ubilježeni zapušteni »fundusi« prestat će biti takvima, kada se na njima podignu zgrade, pa se imaju uvrstiti među nastanjene, plaćajući određene gradske daće kao i svi ostali nastanjeni fundusi.

Komisija također zahtijeva, da se popišu sve zemlje varaždinskih građana i stanovnika, bile one kupljene ili općinske kraj međa sela Kućan[18] i da se zabrani trajna prodaja kućanskim kmetovima bilo koje gradske zemlje, a da se popišu one, koje drže u zalogu ti seljaci iz Kućana.

Po drugi put susrećemo građanina Andriju Polanšćaka, koji opet čini prestupak, kada je bez znanja općinskih vlasti izmijenio izvjesne zemlje s isusovcima, pa mu se nalaže, da smjesta te zemlje uzme natrag i da to javi onda gradskomu sucu. Izgleda, da je to bio nasilnik i gramzljivac, koji nije pazio ni na kakva sredstva, samo da zgrne imetak.

Zabranjuje se isto tako i svim ostalim građanima, koji tamo posjeduju zemlje, da učine po njegovu primjeru nešto neispravno. Nebrigom gradskih službenika otuđili su seljaci iz sela Nedeljanca oko 20 jutara u mjestu Kertinje gradskoj općini, a da se i susjedi nijesu o tomu brinuli, pa se upozoravaju mjerodavni činioci, da nastoje strogim nadzorom spriječiti pogibelj daljih otuđivanja gradskoga posjeda.

Postoje posebne zemlje, koje zovu magistratskima ili senatorskima, od kojih gradski sudac uživa 6 jutara, gradski bilježnik 4 jutra, a 10 senatora imaju na iskorištavanje određene zemlje, ali ne spominju broj jutara; gradski fiskus i kmetovski oficijal dobiva svaki po 2 jutra.

Imajući na umu, koliko su članovi komisije za vrijeme svoga napornoga rada podnijeli raznih poteškoća, zanemarivši time i svoje gospodarstvo, gradska im općina daje nadoknadu tako, da je svaki od četvorice dobio na doživotno uživanje po jedno jutro zemlje.

Bilo je, doduše, određeno, da svaki građanin ima od jednoga dodijeljenoga jutra platiti 2 groša, kojima bi se nagradili članovi komisije, ali je uplaćivanje zatajilo toliko, da nije bila sabrana ni jedna trećina predviđene svote.

[18] Selo i posjed *Kućan* pripada u to vrijeme isusovcima u Varaždinu, koji su ga dobili nakon dugotrajne parnice s varažd. franjevcima.

Naprotiv napadali su neki građani fiska i prisjednike nedostojnim riječima, mrmljajući ih proklinjali, a naročito oni, koji su do toga doba posjedovali po 16 i 20 jutara općinske zemlje, a sada se moradoše zadovoljiti pravedno određenim dijelom.

Magistrat, sudac i vijeće sa zadovoljstvom prihvatiše svršeni elaborat u svojoj sjednici od 29. veljače 1744., dajući svim stanovnicima do znanja, da je svaki nezadovoljnik imao vremena da se prituži, ukoliko je mislio, da mu je učinjena nepravda.

Drže, međutim, da su svi prema svojim posjedima dobili određeni broj jutara općinske zemlje, pa se stoga misli, da su svi zadovoljni.

Kako se ne bi, i opet, dešavale razne neispravnosti, određuje se, da se kod izdavanja fasija općinske zemlje ne smiju izdvajati, pa one kod prodaje ili zamjene ostaju na uživanje novomu vlasniku fundusa, čiji su one sastavni dio, dakle se ne mogu ni prodati, ni bilo kako otuđiti.

Dozvoljava se, napokon, da građani mogu sebi od gradskog bilježnika dati potvrditi pod njegovim pečatom pripadnost dodijeljenih im zemalja općinskih, ali to je njihova privatna stvar. Nema sumnje, da je tim regestom bilo, uglavnom, zadovoljeno pravdi prema tadanjim shvaćanjima, te da je bio proveden red u onoj velikoj zbrci, koja je nastala tijekom dužega razdoblja.

Kraj svega toga bilo je i nadalje nezadovoljnih, a znademo, da je i gradska općina morala pregorjeti stanovite gubitke, jer gradski fiskus nije pravodobno spriječio razna otuđenja, koja se zbog dugotrajnosti uživanja nijesu dala više popraviti.

REGESTUM TERRARUM FUNDALIUM DE ANNO 1742DO*

Anno Domini 1742. die 13 et subsequentibus Mensis 9bris. In Facie Loci, Terreno quippè Campi Superioris L. et R. Civitatis Uarasd(iensis) incipiendo à Fundis Interioris Eiusdem Civitatis, idquè à Metalibus Terrarum arrabilium Pagi Novaveß, mediante certâ intermediâ Via à Territorio dictae Civitatis distinctis, Secundum ellaboratam ab infra paulò post inferendam, et in Publico Congressu in Domo praetorea Senatorea praefatae Civitatis celebrato, Coram actuali eiusdem Civitatis Iudice Generoso Antonio Horvath, I. Magistratu(s) Fisco, et Comunitate publicè perlectam, et approbatam Terrarum Communitatis huius Civitatis Conscriptionis, et Distributionis Idaeam sub Nro 1o ac item Secundum Authenticum praefatae Civitatis Regestum sub Nro 2do, in quantum multitudo Terrarum, et Commixtio Jugerum admisit, ad praecavenda ad Onera Publica aequaliter à proportione ferenda concurrentium Civium, et Incolarum à Solutione subterfugia, et imponendam iam semel tot et tantis Dominorum in Fundis Civilibus Compossessorum

* Spis sačuvan u varaždinskom gradskom arhivu pod starom oznakom AE–1/1742.

Regnicolarum Civium, et Incolanem lametis Finem, pro manutentione item Territorÿ, adeoque pro Bono, et Conservatione totius praefatae Civitatis per Generosum Ladislaum Czinderi dictae Civitatis Juratum Notarium ex parte I. Magistratus, ac item Paulum Kersijl Fiscum. Emericum Zanich Fori Magistrum et Paulum Gorichkij omnestres Iuratos Cives, et Assessores ex Parte Comunitatis(!) Notario pro facilitatione Laboris adiunctos, et ad id Legittimè Exmissos, et authoritate Publicâ Magistratuali Authorizatos(!) DEO auspice Inchoata, et expost ob iniuriam Temporis et rigiditatem Hÿemis eiusdem distributionis Continuatio ad Tempus Uernale Anni nunc currentis 1743. in diem 23. et subsequentes Martij reiecta, reasumpta, et cuilibet fundo sive populoso, Seu deserto per duo Iugera applicando, Conscriptio, Distributio, et assignatio finaliter Terminata est modô.

Et in primis sequitur Idaea Conscriptionis...

Anno Domini 1742. die 6. Mensis 9^{bris} Uarasdini. In domo praetorea Senatorea L. et R. Civitatis Uarasd. Ad salutarem,... desideratam effectui mancipandam pro Bono, et Conservatione totius praefatae Civitatis ratione Distributionis Terrarum Communium per Actualem dictae Civitatis Judicem Dominum Antonium Horvath Coram I. Senatu factam Propositionem, ut eadem tanto citius, et accuratius, hoc pulchro Autumnali ulterius nefors duraturo Tempore cum Consolatione, et Satisfactione omnium Dominorum Regnicolarum Civium, et Incolarum in Fundis, et Jurisdictione Civili Domus suas sine Terris Communibus ad eorum Fundos spectare debentibus habentium, in finem deduci valeat per Dominum praefatum Judicem dictae Civitatis Magistratum, Fiscum, et Communitatem Conclusum, et determinatum est.

1mo Ne ob multitudinem plurium, quàm opus est Civium, et Incolarum, ante perfectum opus, ad Faciem Comunium(!) Terrarum exeuntium oriatur Confusio? Pro perficiendo et I. Senatui suo Tempore refferrendo eiusmodi Terrarum Distributionis opere Dominus Notarius dictae Civitatis Ladislaus Czinderi, cum Fisco actuali Paulo Kersul, Assessoribus item et Juratis Civibus Emerico Zanich Fori Magistro, et Paulo Gorichki secum assumptis, non obstante unius, alteriusvè praedeclaratorum Fisci, et Assessorum absentia, aut Infirmitate, hoc Facto ad perficiendum sub eorumdem Juramentis Opus Nomine Publico authorisati Exmittuntur, et pro Exmissis Deputatis denominantur, Laborum, et Fatigiorum suorum, visô labore, et perfectô opere condignam recompensam habituri.

2do Ut autem iidem declarati Exmissi in huiusmodi Conscriptionis, et distributionis Terrarum, sine damno, et praeiudicio Legitimorum Possessorum rectius, et facilius procedere, et auxiliantibus superis idem Negotium successivè terminari valeat, Una certa pro directione Exmissorum, et Stabilimento huiusce Operis praeviè videbatur ellaborari Idaea, et Methodus Conscriptionis, et Distributionis Terrarum Communium.

3tio Ut videlicet Omnes Terrae Emptitiae, etiamsi aliquando Communes, expost tamen per Fiscum Civitatis perennaliter alicui venditae, et taliter privati Juris, extantibus ne fors desuper Fassionibus, effectae. Ac item Terrae Officijs Judicatui, Notariatui, et Magistratui separatim ab olim cedentes, et alligatae. Ac demum Terrae ad Colonos Parochianos et Praebendaristicos condam spectantes prae primis, et ante omnia excindantur, eximantur et sequestrentur.

4to Ut eadem Conscriptio, et Distributio Terrarum Communium per Deputatos servatâ iustâ et possibili Longitudinis, Latitudinis, Qualitatis, Quantitatis, et Vicinitatis Proportione, habitâquè Distantiae Loci reflexione, ad quemlibet Fundum per Jugera duo|:in quondam uno maximae circiter Longitudinis 16. mediocris circiter 20. et Infimae circiter 24. Lectuli comprehendentur:| applicando secundum Ordinem Domuum, et Platearum, atquè Authenticum praefatae Civitatis Regestum primò pro Fundis Interioris Civitatis, incipiendo à Metalibus in Superiori Campo situatis Initium summere, et requisita plaga Terrarum Communium excindi scriptò comprehendi, et cum Metationibus, ac signis sequestrari possit, determinatum est.

5to Postquam Omnes Interioris Civitatis Fundi requisitis Terris Communibus providebuntur, Devenietur secundum pariter Authenticum Regestum, et Ordinem Domum exterioris Inferioris partis Civitatis, incipiendo à Platea Poklechan, et eadem Terminata eundo per suburbium ad Plateam Dugi konecz, indè Plateam S. Viti, inde ad Milichka Uulicza dictam, et sic usque dum extabit in Superiori Campo Fundus Terrarum Communium ordine Fundis Civilibus per duo, ut praemissum est Jugera Terrarum Comunium applicandus, et distribuendus.

6to Deficiente verò, et taliter exhausto Fundô Distributionis Terrarum Communium in Campo Superiori Druskovecz versus; ulterius eundo ad Szvibovecz |:exceptis et ibi, in quantum probari poterit Terris ad Sessiones Colonicales pertinentibus, et Emptitÿs in Distributione, et Conscriptione talium Terrarum Communium pervenietur. Ac tandem ad Sessiones Colonicales pertinentibus, et Emptitijs in Distributione, demquè, eadem quâ supra methodô Conscriptio, et Distributio·eiusmodi Terrarum Communium Justè et Conscientiosè fiet, et Subsequetur, pro approbatione, revisione, aditione, aut modificatione huius Operis Suo tempore I. Senatui refferrenda.

7mo Intereà autem, donec Idem Opus in finem deducetur, Omnes Domini Possessores Terras Communes ad Fundos suos spectare praetendentes, taliquè Titulô Bonae Fidei usuantes, usquè dum ordo, et series, in quantum ob mixtam, et confusam Terrarum Communium sine ordine araturam observari poterit tempore Distributionis, et assignationis, ad quemlibet veniet, suamquè obtingentiam proportionatè ad suos Fundos ex Terris Communibus ipsi cedentem obtinebit, ut indi-

scriminatim à cultura, et seminatura talium Terrarum tantisper omnes supersedeant, et abstineant, Nomine Fisci et Comunitatis(!) admonentur, et Inhibentur.

8vo Coloni demum Szrachinczenses, quà Successores eiusdem Pagi Ualpotorum, Sine ullius peccuniae(!) depositione, inter Comunitatis(!) Terras, ad Terras Communes se ingerentes, et usum Praedecessorum sorum illegitime sibi usurpantes, tanquàm illegitimi Possessores indè amoveri, et ad sufficientes utinàm bene excolendas Terras suas Colonicalles circa Szrachinecz sine fructu iacentes inviantur. Lectam per me Georgium Glik praefatae L. Rae Civitatis Uarasd. Juratum Senatorem, et in praemissis Substitum Notarium, Idem manu propria.

SEQUITUR AUTHENTICUM INTERIORIS CIVITATIS FUNDORUM REGESTRUM SUB N^{ro} 2do AC SIMUL CONSCRIPTIO, DISTRIBUTIO, ATQUE ASSIGNATIO TERRARUM COMMUNIUM. – AD FUNDOS INTERIORIS CIVITATIS

Prima Platea incipit in Foro à Domo modo Domini Doctoris Karlek Angulari. *Distributio* vero Terrarum in Campo Superiori incipit à Metalibus Terrarum Pagi Nova veß ubi à via publica Druskovczensi ad aliam viam ad Nova veß ex Civitate tendentem intermedia Uia ducitur, quae in eodem Loco metas distingvit(!).

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Dominus Doctor Karlek habet	2 1/2	—	5
Dominus Vice Comes Ignatius Czinderi ordine . .	2 1/2	—	5
Franciscus Suvich Tricesimator	1	—	2
Excel. D. Comitissa Draskovichiana	3 1/2	—	7
Illmus D. Episcopus Petrus Bakich	2 1/2	—	5
Illmus D. Comes Alexander Patachich	2 1/2	—	5
Dominus Daniel Fabriczij	2 1/2	—	5
Dominus Jankovich	1 1/2	—	3
V. Collegij Patrum Societatis	8	—	16
Ferdinandus Waidocher	1 1/4	—	2 1/2
Georgius Sliber	1	—	2
Ad Fundum antea Lorianum iam Domini Doctoris Karlek	1	—	2
Fridericus Krasnik ab Oriente	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Ferdinandus Waidocher	1 1/4	—	2 1/2
Benedictus Stroczinger	1 1/2	—	3
Relicta Murauthiana	1	—	2
Stephanus Turković	2	—	4
Dominus Martinus Eosmeri	1	—	2
Joannes Stranij	1	—	2
Wolfgangi Stromer	2	—	4
Seminarium	6	—	12
Dominus Rueff	4 1/2	—	9
Secunda Platea incipit à Domo Ruiffiana exclusivè, et continuat usquè ad Domum Mulsoris Michaëlis modo Groff penes Portam Inferiorem In qua			
Sebastianus Lukssain Pellio	1	—	2
Antonius Sznedich	1	—	2
Joachimus Lengeloher	1	—	2
Josephus Pezinger Pistor	1	—	2
Joannes Michaël Groff Mulsor	1	—	2
Tertia Platea incipit à Domo Kanczingeriana, et finitur ad fundum Lanionum Domum D. Szalich et Profuziae			
Dominus Joannes Capitaneus Kanczinger	1	—	2
Antonius Szigll Apathecarius	2	—	4
Nicolaus Farkas Nodifex	1	—	2
Illma Domina Comitissa Petacziana	2	—	4
Fundi Generalatus	3	—	—
Josephus Lamperger	1	—	2
Jacobus Zdusecz Lanio	1	—	2
Joannes Zemerer Rotarius	1	—	2
Philipus Kovachich	1	—	2
Mathias Gaiszoger Lanio	4	—	8
Fundus Lanionum	1	—	2
Dominus Joannes Szalich	2	—	4
Fundus Profuziae	1	—	—
Quarta Platea incipit à porta Inferiori Civitatis à Domo relictae Uiduae Pauli Mallovich Coturnarij, et finitur apud Dominas S. Moniales			
Relicta Pauli Mallovich Coturnarij	1	—	2
Antonius Szubszky	1	—	2
Dominus Gabriel Dominich	1 1/2	—	3
Georgius Horvath aliter Hisak	1 1/2	—	3

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Dominus Adamus Droch Postarum Magister . . .	3	—	6
Item ad alium fundum	1	—	2
Dominus Laidinantius Franciscus Raingruber . . .	1	1	4
Gregorius Honzmon Faber Serarius	1	—	2
Relicta Miller arcularissa	1	—	2
V. Capitulum Zagrabiense	4	—	8
Illmus Dominus Comes Franciscus Czikulinij . . .	3	—	6
Relicta Holler	2	—	4
Dominae S. Moniales	6	—	12
Quinta Plateola à Tergo immediatè praecedentis in ordine Quarte Plateae infra Fossatum incipit à Domo Caroli Stilcz Kaffeszeder, et finitur ad Domum Petri Kovach, exclusa Domo Carnificis nihil solventis.			
Haeredes Petri Fiorini modo Caroli Stilcz	1	1/4	2 1/2
Franciscus Korfirst Pictor	1	1	4
Bartholomaeus Herichko Vietor	1 1/2	—	3
Petrus Kovach condam Kunecz	1	—	2
Sexta Platea incipit à Domo Domini Czinderi è Regione Dominarum S. Monialium et finitur in Angulo Domus Skerleczianae.			
Stabulum pro nunc Generalatus	3	—	—
Domus Annonaria	2	—	—
Dominus Donatus Czinderi Judlium	1 1/2	—	3
Stabulum Franciscanorum	2	—	—
Xenodochium Civitatis	—	—	—
Illmus Dominus B. Ratkaij	2	—	4
Joannes Georgius Glis	1	—	2
Domina Theresia Sgochaij Uidua Stukhaumon . . .	1	—	2
Uidua Domini Petri Sztanich	1	1	4
Josephus Maurmaßter Hauck	1	—	2
Cellarium Arcense hic in ordine non habet assignatas Terras, sed ad Initium primae Plateae à meridie Domini Doctoris Terrarum penes Uiam publicam ad	1	—	2
E diametro Cellarij alia ex parte huius quintae in ordine Plateae alias Sostarszka Uulicza nuncupatae			
Franciscus Fondel	1	—	2
Carolus Bartholomaeus Breganti	1 1/2	—	3

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Mathias Haijllmon	1/2	—	1
Ferdinandus Kampus	1	—	2
Uidua Roszpoher	1	—	2
Domina Uidua Skerlecziana	1	—	2
Septima Platea incipit à Bernardi Kremar Domo, et continuat usque Domum Prasinszkianam incluso tractu partis alterius Uulichicza za Prasinszkim Sic dicitur continuando hanc plateam usque ad Portam Superiorem ubi ad Domum Jud. Snaider finitur.			
Bernardus Kremar	1	—	2
Uidua Mathiae Murauth	1	—	2
Mathias Zaurerer	2	—	4
Excell. Dominus Comes Cancellarius Battijani(!)	3	—	6
Illmus Dominus Episcopus Zagrabiensis	4	—	8
Relicta Fabianich	1	—	2
Jacobi Rosp Successor	1	—	2
Joannes Paijer	1	—	2
Sebastianus Klinpoher	1	—	2
Joannes Svorcz Smigmator	3	—	6
Uidua S. Domini U. Bani Bedekovich	1	—	2
Relicta Grancz Miller	1	—	2
Christianus Hermon	1	—	2
Joannis Már Uidua	1	—	2
Thomas Czvetko Spoliar	1	—	2
Domicella Illmi Domini B. Prasinszki	3	—	6
Josephus Habih Sutor	1/2	—	1
Josephus Plebaisz	1/2	—	1
Paulus Mikulchich	1	—	2
Georgius Zumer Gultarbaiter(!)	1	—	2
Henricus Mincz Judsnaider	1	—	2
NB! Medio Fundo intra Portam Superiorem census posset praestari	f. 2 Annuatim		
Octava Platea, Seu tractus à Superiori Porta incipiendo à Domo condam Domini Zebecz iàm verò Domini Stephani Mathekovich directe usquè Domum praetoream.			
Dominus Stephanus Mathekovich	1	—	2
Mathias Kozarich	1	—	2
Joannes Kausich	1 1/2	—	3

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Martinus Sziller	1	—	2
Relicta Fossnar	1	—	2
Dominus Reverendus Georgius Gijulai	1	—	2
Uicentius Ledinik	1	—	2
Petrus Woszer	1	—	2
Franciscus Pemich	1 1/2	—	3
Georgius Lanczl Pileator	1 1/2	—	3
Uidua Josephi Stainer Cuprarij	1	—	2
Relicta Mathiae Zaiffrit	1/2	—	1
Dominus Capitaneus Panian	1	—	2
Nona tandem Platea in uno Tractu post Domum Praetoream ex una et alia Parte incipiendo à Domo Josephi *Satlink* et finitur ad Domum postmodum per Dominum Doctorem Comparatam antea per quendam Lorianum possessam.			
Josephus Satlink	1 1/2	—	3
Antonius Sartorius	1	—	2
Antonius condam Csare	1	—	2
Joannes Wong Uitrearius	2	—	4
Adamus Rozenpergh	1	—	2
Jacobus Kozaroczij	1	—	2
Haeredes S: Domini U. Bani Bedekovich	2	—	4
Illmus Dominus L. B. Ladislaus Patachich	3	—	6
Dominus Doctor Karlek Protho-Medicus	1	—	2
Et sic cum Distributione Terrarum Communium ad omnes Fundos Interioris Civitatis Onera Publica Supportantes |:exceptis Tribus Iugeribus terrae arrabilis indivisis remansis, et una plaga Terrarum ad Iugera circiter 15. pro Com(m)unibus Terris Allodialibus relictis, et pro Communitatis Bono excvlendis:| deventum est usque ad Crucem Nediliaczensem, Seu viam intermediam, quae ab una via publica Druskovczensi inter Terras ducitur ad viam Ad Pagum Nova Uesz tendentem, et Locum Gluboki dol vocatum.			

Ad Fundos Exterioris-Inferioris Civitatis Uarasdinensis:

Primae Plateae Poklechan Tractus ad Partem Inferioren Spectans incipit ab Allodio Domini Moderni Judicis Antonij Horvath à Xenodochio hui-

ate reluto, et consequenter per Suburbium Partis Inferioris eundo |:inclusà Platea za Makorom(!) Czinderiani aliter Czargovezi sic dictâ in quantum Fundi Civiles ibidem reperirentur, inclusis etiam Fundis Czinderianis, Seminarij, Postae Magistri, et Domini Konczer Allodiorum:| et finitur usquè Longam Uillam redeundo per Suburbium ad Domum Jellachichianam. Distributio vero Terrarum incipit à dicto Loco Gluboki dol nominato Cis Novovenzem(!) viam à meridie, ubi interior Civitas cum distributione Terrarum terminata est.

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Dominus Antonius Horvath in Allodio habet . . .	1	1	4
Paulus Gorichki in Allodio	1	—	2
Philipus Hudin in Angulo	1	—	2
Stephanus Hlep	1	—	2
Dominus Antonius Horvath priùs Somisch	1 1/2	—	3
Idem Dominus Antonius Horvath ad Domum . . .	1	3	8
Joannes Kissak Sartor	1	2 1/2	8
Dominus Donatus Czinderi in Allodio	—	3 1/2	7
Joannes Kissak Sartor	1	2 1/4	8
Dominus Donatus Czinderi in Allodio	—	3 1/2	7
Seminarium Szakmardianum(!)	1	—	2
S. Dominus U. Comes Ignatius Czinderi	1 1/2	2 3/4	8 1/2
Idem Dominus U. Comes Czinderi condam Moijer	1 1/4	—	2 1/2
Dominus Adamus Droch Postarum Magister . . .	1	1	4
Dominus Georgius Konczer in Allodio	1 1/8	—	2 1/4
Dominus Ignatius Kassnar redeundo ad Fossam . .	2	4	12
Dominus Georgius Konczer in Domo	1	—	2
Relicta Uidua Budachki	1	—	2
Josephus Binklar	1	—	2

Platea Dugi Konecz incipit à Domo Angulari Uiduae Paurpek.
In eadem plaga Terrarum Communium.

Uidua Joannis Paur Pistoris	1	—	2
Dominus Joannes Szaich	2	—	4
Nicolaus Kovachich	1	—	2
Antonius Jakopovich	1	—	2
Stephanus Fluxa	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Allodij Illustrissimae Domicellae Prasinszkianae Et Domus Domini Pauli Bethovich propter rectificationem distributionis Terrarum Communium in eodem Loco, hic in ordine ex Divisione sunt Exmissae Terrae, inq(ue) alio Tractu huius Plateae post Fundos Domini Joannis Jellachich intra Terras Eiusdem Domini Jellachich et Joannis Gladovan situatae.			
Dominus Josephus Pallich	1	1	4
Ferdinandus Waidocher in Allodio	1 1/2	—	3
Georgius Csrep	1	—	2
Franciscus Tergovchich	1/2	—	1
Georgius Sztanko	1/4	—	1/2
Relicta Gronczmiller	1	—	2
Pongratius Lanio Ualchevichin Zet hic ex ordine Ob confusionem Populi et per Translatationem exmissus circa Finem Distributionis Terrarum huius Plateae è regione Jugerum Allodio Prasinszkiano et Domui Bethovichianae assignatorum, trans viam immediatè publicam Druskovczensem in Loco Kertinije penes Metalas Pagi Nedelianecz ex una parte, ex alia vero penes Fabrum Antonium Stajer habet sibi assignatas Terras	1	—	2
Emericus Zanich ex praevia pariter ratione in suo debito ordine exmissus, et Relictae Gronczmillerianae Uicinus et Cometaneus invenietur quem Sequitur	2	—	4
Josephus Kovachich aliter Spek	1	—	2
Relicta Ualchevicza	1	—	2
Michaël Horvathek non hic in Ordine, Sed in inferiori Campo Brezie habet ad	1	—	2
Josephus Mallarich pariter in Brezie ad	1	—	2
Relicta Topolko Sequitur Ualcheviczam	1	—	2
Joannes Gladovan non hic in ordine, Sed immediatè penes Plagam I. Magistratus penes viam Druskovczensem Domino Bethovich Uicinus . .	1	—	2
Dominus Ladislaus Ballogh in simul ad	6	—	12
Georgius Mattan	1	—	2
Georgius Konijarich	1	—	2
Franciscus Miklecz	1	—	2
Relicta Zmislek hic non in ordine Sed in Loco alterius Tractus huius Plateae penes Martinum Uedris	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Andreas Santek Uicinus Francisci Miklecz	1	—	2
Martinus Goliak	1	—	2
Relicta Petri Haramia	1	—	2
Relicta Antonij Szokach	1	—	2
Martinus Uedris	1	—	2
Relicta ut Supra Zmislek	?	?	?
Joannes Novoszel et Stephanus Cziganek hic in ordine non habent Sed in Brezie ambo	1	—	2
Blasius Raffai	1	—	2
Mathias Poszavecz Lanio	1	—	2
Georgius Mattan n(on) hic in ordine Sed in Brezic	1	—	2
Andreas Terszteniakianae	1	—	2
Andreas Csohasek	1/2	—	1
Joannes Szvetecz	1/2	—	1
Joannes Golubich hic nihil, Sed in Brezie	1	1	4
Michaël Godrich	1/2	—	1
Ualentinus Cziglarich in Brezie	1/2	—	1
Petrus Santek	1	—	2
Michaël Barilovich	1	—	2
Michaël Glavach	1	—	2
Antonius Poszavecz in Brezie ad	1	—	2
Relicta Uidua Miklecziana	1	—	2
Georgius Dorchich	1	—	2
Habianus Poffuk	1	—	2
Petrus Konijarchich unum Juger hic alium in Brezie	1	—	2
Michaël Kovachich aliter Musar hic duo	2	—	—
habet Jugera in Brezie bona duo in toto	1	1	1
Item ad macellum	1	—	1
Relicta Szmerniak	1	1	4
Martinus Bubanich	1	—	2
Martinus Horvath aliter Hisak	1	—	2
Michaël Groksa	1	—	2
Nicolaus Kuli	1	—	2
Dominus Joanes Jellachich	1	—	2
Allodium Prasinszkianum cum declaratione uti Supra	2	—	4
Et Dominus Paulus Bethovich	2	—	4
Antonius Staier ut Supra in Loco Kertinije	?	?	?
Thomas Leszkovari	1	—	2
Allodium Szubszkianum	1	—	2
Dominus Josephus Jagussich	2	—	4
Joannes olim Millichki	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Illustrissima Domina Comitissa Susanna Ludovico Patachichiana	3	—	6
Platea Uidovszka Uulicza incipit à Domo condam Budoriana iam verò Pileatoris et finitur usque ad Domum Angularem Domini Joannis Czinderi, antea Gÿurokianam.			
Distributio autem Terrarum Communium incipit trans Longitudinem Unius Jugeris numerando à fine Distributionis Plateae Dugi konecz Terris Comitissae Ludovico Patachichiane Cis viam ad Novavesz tendentem, Loco videlicet et Tractu ex Civitate eundo Supra certum Puteum uti dicitur Muratum et alia ex parte trans Uiam eandem emptitias à Comunibus(!) Terris distingventem.			
Matthias Koledńik piliator(!) habet	1	—	2
Andreas Palè	1	—	2
Franciscus Mar	1	—	2
Paulus Kersulij	2	—	4
Petrus Bellay Cum Josepho Kuchich	1	—	2
Relicta Soskij	1	—	2
Martinus Janessich	1	—	2
Thomas Perssa per rectificationem hic Loci exmissus alibi in Loco Kertinye infra Terras Domini Benedicti Somsich Comunes(!) est positus	1/2	—	1
Relicta Ostres penes Martinum Janessich	1/2	—	1
Matthiae Morauth Vidua	1	—	2
Joannes Groff	2	—	4
Antonius Leposecz	1	—	2
Alodium(!) Comitis Alexandri Patthachich	1	1	4
Joannes Zechich	1	—	2
Jacobus Jambrekovich	1/2	—	1
Joannes Borzil	1/2	—	1
Domina Vidua Petrovichiana	1	—	2
Joannes Czesztar	1	—	2
Michaël Bunich hic in ordine Unum Juger in Loco verò Kertinije *pri Bereku polek Gijurgyeka* alium Juger habet	1	—	2
Matthias Kollarich Cum Georgio Kovachich aliter *Mladi Szoskij* habentes fundos duos sine 1/4 possidebunt illa qvatuor circum Jugera Terrarum Communitatis qvas hactenus Dominus Paxij possedit imediate(!) post Terras infimatas Colono-			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
rum Xenodochij utpote *Balaskoki-Zeliak* et *Lastasinka* – Jugera 3. ac tandem penes emptitias Klikianas penes viam ad Nova Vesz tendentem Situata insimul in advertentiam in Suo ordine	1 3/4	—	3 1/2
Relicta item Vahlijak exmissa habebit Suam obtingentiam Terrarum Communium inter Terras Dominae Viduae Czijnderianae allodio Inferiori et è regione horti Domini Joannis Dolovchak ibidem intermedij horti habitarum. Ita fundus qvoqve Vulama pro nunc desertus et hic in ordine Veniens habebit suas Terras Communes Non procul â Szrachi(ne)czensi Cruce penes Certam plagam Uti relatum est Terrae emptitiae Viduae Ivanintovke Collonissae Szrachi(ne)czensis penes Matthiam Borkovich alia ex parte Situatas	1	—	2
Item post Michaëlem Bunich in eadem plaga Terrarum Communium Non procul à Loco Ubi Terra foditur Versusque Terras Magistratuales itur.			
Fundus Sempet	1	—	2
Jacobus Biskup	1	1	4
Paulus Szabatich	1 1/4	1 1/4	5
Dominus Franciscus Kalander	1	—	2
Joannes Purgarich fundum	1	—	2
Ignatii Pavessich fundus	1	—	2
Georgius Kristov	1	—	2
Domina Vidua Vice–Banissa Czij(n)deriana	1	2	6
Fundus Civitatis	1	—	2
Joannes Dollovchak translatus alio uti Supra . . .	—	1	2
Dominus Joannes Czy(n)dery in horto	1/2	—	1
NB! hic Unus Fundus desertus Fiscalis Item incipiendo alium tractum hujus plateae ab Angulari Domo Domini Joannis Czijnderij retrogradè per plateam Biskupiezium versus eundo è regione immediate trans Viam Novo Vensem(!) infra praementionatum puteum Ubi â distributione Terrarum penes condam viam pro parte Superiori Usque ad Terras Joannis Pongracz coturnarij et Michaëlis Maiczenich Jacobi Mesko et Michaëlis Simunich Cum distributione perventum est.			
Dominus Joannes Czinderij	2	1	6
Georgius Kulij ex ratione Conservandae in Metalibus Cum Nedelija(ne)czensibus Colonis Paro-			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
chiatus Jurisdictionis tanqvam vicinis penes Certam paludem in Loco Kertinije translatus est ibique habet ad Suum fundum Spectantia	1	—	2
Michaël Jambrekovich	1	—	2
Georgius Korba n(on) hic, Sed in Loco Kertinije	1	—	2
Dominus Georgius Gollub n(on) hic, Sed in Loco Kertinye	1	—	2
Et sic deventum est ad Certam viam Novove(se) nsem ducentem et ibidem emptitias â Comunibus(!) Terris distingventem, per qvam |:trans Saltando Terras Domini Geligk(!) unum Juger Capellae S. Floriani inter Gelikianas Terras Cambiatum existens, item Braikovichianas, Bunichianas et uti dicitur Jurinichianas emptitias intra duas pariter vias adiacentes et in Salvo permanendo ibidem in deffectu Terrarum Versus Crucem Szrachin(e)czensem ad Locum Ubi finitur platea *za Maltum* in parte Superiori Sic dicto usquè ad Domum angularem Friderici Hempek ad eandem plateam Spectantem *polek Ivanintovoga Pillija Sic dicto ij Kupneni zemlij Ivanitovke* in immediate vicina Frubn Peka ij Lesa.			
Andreas Fuchek fundum habet	1	—	2
Petrus Priszlich	1	—	2
Franciscus Vahlijak fundum	1	—	2
Paulus Levanich	1	—	2
Fundus Vulama	1	—	2
Matthias Borkovich	1	—	2
Georgius Mikesek	1	—	2
Joannes Brezovechkij	1	—	2
Petrus Tomaskovichin Zeth	1	—	2
Fundus Horvatich	1	—	2
Relicta Matek	1	—	2
Fundus Tallan	1	—	2
Josephus Szvetlachich	1	—	2
Joannes Storga	1	—	2
Relicta Klafurich	1	—	2
Matthias Szekovanich	1	—	2
Antonius Rosman	1/2	—	1
Platea Milichka Vulicza incipit à Domo Domini Judlium Benedicti Somsich exluso horto pro Nunc Generalatus et Horto Patrum Jesuvitarum			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
qvi in ordine hic ob defectum Terrarum Nullas ad hortum suum non habent sibi assignatas Terras sed in Turnische Szvibovecz versus. Distributio verò terrarum Comunium(!) post Somsichianas Emptitias penes viam publicam inter Dumeta ad Druskovecz tendentem in Loco Kertinije usque certam Paludem usque ad limites Terrarum Colonarum Nedelian(e)czensium.			
Dominus proinde Somsich penes Terras suas ibidem emptitias subtus easdem penes viam publicam duskovczensem(!) inchoando habet	1	2 1/2	7
Joannes Korenich	2	—	4
Sebastianus Honczlin	1	—	2
Tomas Passur	1	—	2
Relicta Spanichka	1/2	—	1
Joannes Knoper	1/2	—	1
Dominus Christoporus(!) Czvetanovich	1 1/4	—	1 1/2
Perillustris Dominus Ladislaus Czinderij	2	4 1/2	13
Ignatius Pavessich	1	—	2
Dominus Martinus Esmery(!)	1	—	2
Domina Vidua Georgio Czinderiana ad allodiales superiores	1	1	4
eadem Domina Vidua Vice Banissa Czinderiana ad Domum	1	1	4
Matthias Berezkovich	1	—	2
Joannes Trobentassich	1	—	2
Georgius Czvetkovich	1	—	2
Joannis Georgij Sigerstern(?) Vidua	1	1	4
Ad Fundos Exterioris Superioris Civitatis Uarasdinensis			
Primae Plateae Tractus in Suburbio superioris Partis incipit à Domo Josephi Fuchek penes statuam Conceptionis B. U(irginis). *Distributio* autem Terrarum Comunium(!) incipit in Una Ualle, Loco *Gluboki* pariter *dol* nuncupato, penes Uiam Novaveß immediatè post plagam Terrarum Incolarum Arcensium, eundo cum Distributione Terrarum ordine Civitatem versùs.			
Josephus Fuchek habet	2	1 1/2	7
Antonius Meoszek(!)	1/2	—	1
D. Joannes Dolovschak in Campo	—	1/2	1

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
In Platea Slopanczi vocata ordine			
Gregorius Plantak in Campo	1/2	1/2	1
Allodium Krasnikianum	1	2	6
Mathias Ivanchan	1	—	2
Joannes Jurkovich	1	—	2
Mathias Csangijek	1	—	2
Joannes Svogor	1	—	2
Relicta Uidua Kralij aliter Kollaricza	1	1	4
In Platea Rogoznicza dicta			
Patres Paulini Lepoglavenses	2	—	4
Relicta Nicolai Gibhorr	1	—	2
Simon Horvatek	1	—	2
Item redeundo ad Plateam Slopancz et consequenter ad Plateam za Sz. Florianom sic dictam			
Patres Paulini in uno Continuo	7 1/2	—	15
Item P. Paulini	1 1/2	—	3
Andreas Fabianchich	1	—	2
Paulus Szangijar	1 1/4	1/4	2 1/2
Ad Fundum Besvér	1 1/4	1/4	2 1/2
D. Paulus Czellich	2	—	4
Allodium Domini Glik	1	—	2
Gregorius Plantak	1	—	2
Martinus Loncharich	1	—	2
Fundus Hunijadi	1	—	2
Josephus Jurinich	1	—	2
Nicolaus Forossich	1	—	2
Dominus Reverendus Joannes Gombossij	1	—	2
Laurentius Rataich	1/2	—	1
Andreas Zidar, Textor	1/2	—	1
Fundus ad Capelam S. Floriani spectans	1	—	2

Item alia ex parte Eiusdem Plateae Za Sz. Florianom sic dictae incipit Tractus à Domo angulari Domini Paxy

Distributio verò supra Terras Josephi Fuchek Fundis datas penes Uiam Novove(se)nsem denuò incipit, et ordine continuatur.

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Dominus Josephus Paxij	1 1/2	—	3
Dominus Georgius Glik Senator	1 1/4	—	2 1/2
Michaël Postvalinchich	1	—	2
Martinus Balangija . . . . . 1/2 .	1	1	4
D. Joannes Jellachich	1	—	2
Allodium Domini Josephi Paxij	1	1	4
Fundus Florian prius Stroczij	1	—	2
I. D. Baro Theodorus Ratkaij	1	—	2
Dominus Ladislaus Jellachich	1	—	2

Item redeundo ad Suburbium penes Domum Domini Paxij

Dominius Joannes Dolovschak	1 1/4	—	2 1/2
Haeredes Georgy Ualputich	1	—	2
Blasius Pictor Gruiber modo D. gombossij(!)	2	—	4
Georgius Kovachich Fidicen	1	—	2
Illustrissimus Dominus Comes Alexander Keglevich	2	—	4
Excellentissimus Dominus Comes Ladislaus Erdödy	1	—	2
Martinus Pavich	1/2	—	1
Relicta Uidua Sotinger condàm Metijcza	1	—	2
Fundus Kermanich aliter Czimerman	1/2	—	1
Simon Hansz	1	—	2
Relicta Uidua Bolthisar Nodificis	1	—	2
Michaël Maiczenich	1 1/2	—	3
Joannes Pongracz	1	—	2
Adamus Braikovich	1	—	2
Item à Macello ob constrictam aream	1	—	2
Matthias Gaißoger ad Macellum	1	—	2
Relicta Uidua Herczek	1	—	2
Gasparus Porissek	1	—	2

Platea Za Maltum Sic nominata incipit à Domo Petri Ostres Sartoris immediatè post Tellonium Arcense.

Et Distributio Terrarum immediate trans certam parvam Uiam inter Terras ducentem, non procùl à Gasparo Porissek.

Petrus Ostres	1	—	2
Mathias Lukachich	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Antonius Rocz	1	—	2
Georgius Kallander	1	—	2
Fundus Octovich	2½	—	5
Allodium Joannis Georgij Sliber	2	3½	11
Georgius Prepolecz textor	1	—	2
Andreas Kolleßarich	1	—	2
Nicolaij Kosich Uidua Rosina	1	—	2
Leonardus Hosmon	1	—	2
Georgius Lauber Baisskaiber(!)	1	—	2
E regione verò trans plateam hanc Za Maltum dictam aequè in Angulo			
Joannis Less in Connubio successor	2	—	4
Joannes Malich Pistor	2	—	4
Hanc Plateam Claudit Domus Angularis Friderici Hempek, Cui, cum ob notabilem meliorationem, et pluribus retroactis Annis continuanter in certas Terras Comunes eidem Domui iàm assignatas et à Domo Uicini Joannis Malich non procul intra distantiam trium duntaxat in Longitudine Jugerum Terrarum ibidem Possessorum utpote Joannis Petrach, Francisci Mazan et Gregorij Lessko varij situatas, ultra 300 Currus cum magna profusione Sumptuum et fatigiorum evehendo palam agnita factam Infimationem, Competens bonificatio tarde aut nunquam de Justitia debita fieri posset, ideo in prioribus suis Terris relictus est Idem Hempek penes Philipum Tromar in Platea Uugerszka Uulicza existentem habens	1½	—	3
Postquam Plateam Za Maltum sic dictam in ordine secundum Authenticum Regestrum, inter media Cziglenicze vocata sequitur Platea Pro qua Distributio Terrarum Communium hic Loci in deffectu Terrarum perveniendo ad certam plagam terrae per tractum unum Plateae S. Viti Partis Inferioris Civitatis distributam usque ad Andream Fuchek, ad aliam Plagam Terrarum Communitatis propè Jurkovichianum Alveare trans viam regalem in certa Ualle infra hortos Pagi Szrachinecz, et è regione Crucis Ivanitov Pil sic ductum penes Palludem(!) adiacentem Translata reperietur.			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Joannes Horvath Czingularissa(!)	1/2	—	1
Hortus Josephi Maurmaszter	—	2	4
Joannes Marhoffer	1	—	2
Blasius Goriczaij	1	—	2
Georgy Perchics Uidua usque Terras emptitias. Post Terras Emptitias Szaichianas et Hervaianas trans Palludem(!) penes Jurkovichiana Apiaria aeque penes suas Emptitias	1/2	—	1
Ad Fundos Seminarÿ etiam pro priori in eodem Loco Terras Comunes(!) habentis	1	3	8
Bernardus Kremar in horto insimul	1/2	3	7
Uincentius Ledinik	1/2	1	3
Item trans eandem Palludem(!)			
Jacobi Szveder Uidua	1/2	—	1
Joannes Kusseniak	1/2	—	1
Franciscus Pennih in Allodio	1	1	2
Georgius Hervai denuo cis eandem Palludem(!) . .	1/2	—	1
Andreas Poszavecz	1/2	—	1
NB. Inter Uicinos istos habet duo Jugera Joannes Jurkovich extra ordinem Fundorum tum pro fagÿs, tum quod ipsi obtingerint ad fundum duo Jugera non extirpata, sed Quercinis Uirgultis totaliter occupata, Titulo beneplacito sunt eidem data et assignata.			
Relicta Herczegh	1	1 1/2	5
Fundos Filmon	1/2	—	1
Ibidem Patres Jesuvitae(!) ad horti exterioris(!) . .	6	—	12
Hos sequntur in eodem Loco terrarum Turnische vocato septem Coloni Hospites Xenodochiales in Platea post Patres Capucinos habitantes, in superiori campo pro priori habentes Jugera 7 et tempore Distributionis terrarum per incuriam suam eotum semet non insinuantes sunt ex devisi, et exmissi. Qui Loco illorum 7 Jugerum, in isto Loco *Turnische* totidem Jugera habent sibi designata. Ac ibidem pro allodiali Comuni(!) utilitate Xenodochij relictum bonum	—	—	1
Tandem redeundo à Loco *Turnische* et Plaga terrarum Platea *Cziglenicze* vocata ad aliam			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera

partem Plagae penes Uiam Regalem ad Szrachinecz tendentem non procùl à Cruce *Ivanitov pil* vocata, ubi in assignatione et Distributione Terrarum finitur Platea S. Viti inter viam Postalem, et parvam intermediam Uiam trans quam immediatè incipit ibidem.

Platea Uugerszka Uulicza

Relicta Dukovachki	1	—	2
Marcus Uerbnijak	1	—	2
Georgius Horvath hic 1/2 Juger, et infra residuum	1	—	1 1/2
Andreas Pallanschak usque ad Emptitias Terras	1 1/4	—	2 1/2

Item trans viam ibidem emptitias à Comunibus(!) distingventem ad occasum solis ad Locum intra per crucem Terras Joannis Malich Pistoris, et respectivè Friderici Hempek iacentes.

Gregorius Leszkovari	1	—	2
Georgius Horvath	1	—	2
Relicta Csovran	1	—	2
Joannes Petrach	1	—	2
Franciscus Maczan	1	—	2
Andreas Bachaij	1/2	—	1
Josephus Strausz	1/2	—	1
Sebastianus Kolodnik	1	—	2
Joannes Levanich	2	1	6
Philipus Allamusznik	1	1	4
Relicta Czandel	1	—	2
Laurentius Longosz	1	—	2
Joannis Horvath Uidua	1	1	4
Domini Gregorij Zebecz Uidua	1	—	2
Fundus Derganich	1/2	—	1
D. Stephanus Mathekovich in Allodio	1	2	6
Georgius Poszavecz	1/4	—	1/2
Fundus Mlinar	1/4	—	1/2
Fundus Zamuda	1	—	2
Martinus Ueszel Molitor	1	—	2
Antonius Goliak	1	—	2
Georgius Kupinich	1	—	2
Mathiàs Mihanovich	1	—	2
Reverendus Georgius Gijulaij	2	—	4
Dominus Franciscus Lovoniak	2	4	12

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Dominus Gabriel Dominich prius hic provisus Terris, tandem per uberiorem indagationem et occursum Terrarum emptitiarum hinc amotus, ad Locum *Motichniak* quoad omnes suos Fundus est translatus.			
Michaël vero Simunich hic in ordine pergens è regione Terrarum Joannis Pongracz Coturnarij, et Michaëlis Maiczenich habet ibidem post Lovoniak in ordine penes viam inter Terras ducentem è diametro verò Terrarum emptitiarum trans eandem viam Domini Geor(gij) Glik situatam habet	1	1	4
Quidam Tromar	1	—	2
Jacobus Meszko	1	—	2
Ac tandem trans duas intermedias Uias, inter quas iam superius attactae Dominorum hospitum terrae iacent habet			
Czeczelia cum Paitlinicza	1	—	2
Franciscus Ballosich modo Uukov szin	1 1/4	—	2 1/2
Josephus Ualputich	1	—	2
Jacobus Maiszterle	1	—	2
Ualentinus Kosz	1	—	2
Faber *Kratka ruka*	1	—	2
Fundus Mihicz	1	—	2
Fundus Domislevich	1	—	2
Georgius Plohin Uietor	1	—	2
Dominus Franciscus Xaverius Lovoniak	1	—	2
Georgius Ostres	1	—	2
Relicta Zgonek	1	—	2
Petrus Kermanich aliter Geczi	1	—	2
Hic in deffectu Terrarum Communium in Campo Superiori cum Distributione Terrarum ulterius in Campo Inferiori ad Locum *Motichniak* vocatum ventum est. Incipiendo Distributionem Terrarum in eodem Loco à Certa Fossa Terras Emptitias à Communibus penes viam publicam et fluentem Dravi distingvente.			
In Platea Brodovszka Uulicza sic dicta			
Relicta Petievka(!)	1	—	2
Joannes Simek Nodifex, alias inferius inter Mathiam Moravecz, et Haeredes Dregarichianos in			

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
ordine Domum habens etiam Terras in eodem ordine eò spectantes habere deberet, sed quia de recenti devenditione medij fundi tarde iam rescitum est post notabilem in eodem Loco distributionem usque ad Alveare Martini Fruk Fabri perveniendo, et cum Fabro Martino Fruk Fundorum terras commutando. Idem Joannes Simek insimul Cum relicta Czerchich habet post Petrievkam	1	—	2
Georgius Ulahovich	1	—	2
Nicolaus Cze(s)zar	1	—	2
Relicta Uidua Kollachkovicza	1	—	2
Fundus Persich	1/4	—	1/2
Relicta Clara Sergach	1/4	—	1/2
Fundus Pauli Czeternia	1/4	—	1/2
Gregorius Paliak	1	—	2
Dominus Stephanus Jurkovich in Allodio	1	—	2
Joannes Jurinich	1	—	2
Dominus Emericus Urabecz antea Zebecz	—	2	4
Mathias Zever Molitor	1	—	2
Georgius Zimich olim Szvetich	1	—	2
Andreas Uukalovich	1	—	2
Casparus Borovniak	1	—	2
Georgius Ulahovich prius Zanich	1	—	2
Fundus Herczigonia	1	—	2
Michaël Florian olim Mathias Pechek	1/2	—	1
Martin Jagatich	1/2	—	1
Dominus Ignatius Kasnar modo Gabriel Dominich ad utrumquè Allodium tàm in hac Platea quàm et in Platea *Uugerszka Uulicza* nominata in fine habitum insimul	2	—	4
Joannes Kissak modo Nobilis Herk	1	—	2
Thomas Kralij condam Fruk	1	—	2
Relicta Borinecz	1	—	2
Franciscus Firenkronez(!) Faber	2	—	4
Fundus Saijber	1	—	2
Dominus Emericus Urabecz	1	—	2
Paulus Gorichkij	1	—	2
Dominus Doctor in Allodio à via certa inter terras ducente ad partem occidentalem penès Apiarium Martini Fruk Fabri, ubi et ille habet	1	—	2
Dominus verò Doctor in eodem allodio	1	—	2

	Fundi		Terrae Communitatis
	Popu: (losi)	Deser: (ti)	Iugera
Post illum in eodem angulo usque Limites Pagi Ternovecz			
Spoliarich antea Krisanecz	1/4	—	1/2
Haeredes Dregarichiani, usquè ad Limites Ternovczenses	1	—	2
Tandem redeundo ex illo Angulo Alveario Frukiano et perveniendo ad terras Paulo Gorichkij assignatas penes illas			
Simon Mali olim Slebak	1/4	—	1/2
Gregorius Bunich	1/2	—	1
Mathias Moravecz	1/4	—	1/2
Tandem eundem per Suburbium seu Fossatum in fine Partis Superioris ordine			
Georgius Jerissevich	1	—	2
Relicta Czernchich iàm supra	—	—	—
Georgius Lovrekovich	1	—	2
Stephanus Husznik	1	—	2
D. Michaël Goriczij	1	—	2
Josephus Dominicus Holsteter	1	—	2
Franciscus Jurinich	1	—	2
Joannes Balasko	1	—	2
Patres Paulini Czaktornienses(!)	1	—	2
Relicta Joannis Zantner(!) Fabri	1	—	2
Michaël Sgainer	1	—	2
Joannes Jakolich	1	—	2
Fundus Nagij modo Biskup	1	—	2
Fundus Graecorum modò vacuus pro Debito Florenorum Rhenensium 55 suo modò per Translationem Ecclesiae Parochiali huiati obligatus, uti in prothocollo Debitorum Activorum et piorum Legatorum Eiusdem Ecclesiae Parochialis clarius reperietur.			

Donosimo i precrtani tekst, kako slijedi:

»Item ad Instantiam Admodum Reverendi Domini Praebendarij ad Capellam S. Uiti Antonius(!) Szmukovich, Et Supplicationem miserorum 6. Colonorum Praebendaristicorum non pridem combustorum,

et in *Brodovszka Uulicza* inter Domos et fundos Civiles ex una, et altera parte habitantium, Terris ad instar aliorum sibi similium destitutorum, Dicatorum, et onera respectivè Civillia Supportantium; Ipsis videlicet 6. hospitibus una cuspis ibidem à distributione remansa penès Uiam publicam ad Sabnik tendentem, et penes ramum Dravi adiacens ad circiter – est distributa terra ita tamen, et cum hac conditione, si Dominus Judex, I.(nclytus) Magistratus, Fiscus, et Comunitas(!) hoc ipsum applacidaverit, quod non praevie applacidatum, consequenter ibidem remanent... 4(jugera)«

Nastavlja se neprecrtani tekst:

Item paulo post subtus istas terras inter viam Publicam et aliam inter terras ducentem è regione duarum Plagarum terrae arrabilis(!) ad Jugera circiter 18 pro necessitate Publica Comunitas(!), et ex cultura Allodiali extra Divisionem in salvo relictarum, sicut itur penes Crucem versus Sabnik ad terras et prata Pagi Sabnik inter Dumeta. Extant in Cuspide 2 Jugera terrarum modo partim Silligine inseminata, partim pro inseminando Panicô primâ araturâ arrata(!) prae manibus Prudentis ac Circumspecti Andreae Pollanschak existentia, et dirrectè(!) ad huiatem Ecclesiam Parochialem S. Nicolai Episcopi et Confessoris ad Lampadem Confraternitatis Sanctissimae Trinitatis ante magnam Aram pendentem uti fide dignè relatum esset spectantia, quae Jugera Idem Andreas Pallanschak(!) iàm longo tempore possidet, et ab ÿsdem Ecclesiae nihil solvit, autem salvit, probet.

Slijedi opet precrtana čest:

»Remansit ad huc una mediocris plaga terrarum Communium inter circa circum dumeta è regione S. Crucis, eundo ex Civitate Sabnik versus ad partem sinistram ad Jugera circiter 4. indistributa pro Communibus Pascuis, aut pro alia dispositione Domini Judicis, I.(nclyti) Magistratus, Fisci et Comunitatis(!) tantispèr in suspenso relicta.«

Dovle precrtano, a s lijeve strane pribilježeno:

NB. »hae terrae spectant ad Ecclesiam Sabniczensem S. Bartholomaei«.

Nastavlja se dalji tekst:

Et sic felicitèr Deô auspice ad omnes Fundos Civiles Interiores et exteriores Civitatis Uasdiensis |:exceptis Fundis pro nunc Generalatus:| Terrarum Comunium(!) proportionatè factâ assignatione, et peracta Divisione.

Pro futura Posteritatis, memoria, et successorum dirrectione(!) circa praemissa nonnulla merito ad huc ut Justò hic adiicienda, et observanda veniunt.

1mo Notandum in Platea Dugi konecz; Quod supra nominati illi Hospites Linealiter subducti in tantum ex suo ordine in Campo Superiori sunt ideo exclusi in terris inquantum iàm antecedenter ante istud Opus Distributionis in Loco Brezie dicto prope ad Limites Pagi Kuchan terras Communes possedissent, ideoquè propter metum deffectus Terrarum Comunium(!) in earum usu ijdem Hospites sunt ulterius relicti.

Dolazi točka druga, koja je precrtana:

»2do Quod illi, qui hactenùs proportionatè ad fundos suos terras Comunes(!) possedissent, et pro ferendo uberiori fructu bonâ fidè praevie eatenùs per Fiscum non Inhibiti, cum proprijs fatigijs, et Expensis easdem terras Infimassent, Justitiâ ipsâ Distributiva ita secum ferrente, et cuiuslibet Conscientiâ dictante Modus bonificationis fini condignô eoquè iusto pretio persolvendi indiscriminatim in quantum comprobari posset, adinveniri deberet. Qui inter alios fors invenibiles modos si Domino Judici, et I. Magistratui ita placeret, iste non postremus esse Censeretur. Si nimirum omnes priores ante Distributionem istam terrarum Communium Possessores, et simul Infimatores usquè ad evolutionem 5. Annorum à Dato praesente computando in usu et possessione earumdem priorum Infimatarum terrarum suarum Communium tam diu maneant, et reliquantur, ulteriùs tamen à modo in posterum usquè ad praedictum tempus resignationis sub poema ipso facto amissionis earundem terrarum infimare cum fraude et dolo, ac item confusione terrarum ipsis sit interdictum. Illi verò actuales talium terrarum infimatarum acquisitores, et Possessores tam diu usquè ad positum tempus Infimatis sibi obvenientibus terris abrenuntiando, per modum Cambÿ illorum hospitum, quibus Loco Infimatarum terrarum obtingerunt non Infimatae, tamdiu ut praemissum usuent, et possideant terras non Infimatas, aut verò aliter per compensationem, aut solutionem probati fimi tales abutrinque Hospites eatenus inter se conveniant.* Hospites autem tales utriusque sortis, qui videlicet Infimatas manu miserant Terras, et quibus obtigerunt hic in Specificatione sub N^{ro} 3^{tio} comprehendentur. Fructibus actualiter Terris Communibus mandatis pro Infiminatoribus in salvo permanentibus.«

Dolazi neprecrtani tekst:

Tertio Utile, et salutare pro Bono Comunitatis(!), servandaque proportione futurum foret, si Regestrum Coram Domino Judice, I. Magi-

* Na lijevom rubu stanice pribilježeno: N3. hic Infimationis nulla bonificatione admissa tempore relationis ... nečitljivo ... obtigerunt terrae sit contentus. Broj 2 (pro secundo) precrtan.

stratu, Fisco et Comunitate in tantum modificaretur, et Corrigetur, in quantum Spectabilis Dominus U. Comes Ignatius Czideri à Domino Ballogh, Dominus Konczér à Uidua Gibhorthiana, Dominus Antonius Horvath à Domino Antonio Somsich; Dominus Doctor Karlegh à Casparo Borovniak, et Andrea Uukallovich, Georgius Jerissevich à Joanne Simek; Dominus Postae Magister à Domina Uidua Petrovichiana, Dominus defunctus U. Banus Bedekovich ab Illustrissimo Domino B.(arone) Ladislao Patachich de fundis emerunt, et Compararunt, ne videlicet Domini Uenditores earumdemque successores temporibus propter non correctum Regestum aequali uti prius dum venditos fundos possedissent onere, et impositionihus graventur, et Domini Emptores in tantum respectivè alleviarentur. Ita non minus utile et iuste proficuum foret, si condam in Regestro specificati fundi deserti, prout et erant eotum deserti, expost vero à supervenientibus melioribus aeconomis, et Hospitibus per errectionem Aedificiorum ijdem Fundi populosi effecti, à paritate Populosorum Fundorum inter populosos, Tales Fundi conscribendi, et resciendi pro populosis ad Regestrum inserentur, et tanquam à Populosis fundis Impositiones incassarentur, et exigerentur.

4to Pro manu tentione Jurisdictionis, et Territorij huius Civitatis bonum etiam foret, si Possessores Cives et Incolae Varasdienses Terras sive Emptitias sive Comunes(!) ad Limites terrarum Pagi Kuchan habentes genuinè conscriberentur, et à perrennali venditione respective Extraneis Colonis Kuchanczensibus(!) nullo modo fienda et admittenda serio publice Inhiberentur, Imò(!) etiam Coloni ex Kuchan Foeneratores seu ex pignore Terras Civitatis tenentes, et etiam oppignoratores Terrarum Comunium(!) vel emptitiarum unà cum Specificatione Jugerum terrarum pro notitia adnotarentur, ubi et Andreas Pallanschak sine praescitu et Indultu Domini Judicis certas terras cum Patribus Jesuvitis cambians, sicut illicite, et reclamante Fisco et Comunitate(!) hoc male fecit, ita eidem serio imponitur, ut easdem priores suas terras ad Limites Kuchan habitas, uti auditur cambiatas immediatè sub gravi animadversione publica recipiat, receptionem Domino Judici manifesset, et ne quid similis talis facere praesumat hoc facto serio inhibitus, tàm ille quam exemplo illius et omnes alij in eodem Loco suas habentes terras strictissimè inhibentur.

5to Juribus quoque et Jurisdictioni Comunitatis(!) Fisco diligentiori invigilare incumbet quoad 20. circiter si non plura in Loco Kertinÿe per Colonos ex Pago Nedelianecz per incuriam Fisci, et abusum Uicinorum appropriata ubi si taciturnitate occasione huius novae Divisionis per Fiscum dissimulabitur nullam Juridicam salvatellam protestationis et Inhibitionis interponendo, hoc ipso successu temporis maius attribuetur Jus Colonis consequenter tanto magis invigilando Juribus Civitatis veniet, quanto maior et evidentior earundem terrarum ammissionis imminet, et fidedignè reffertur periculum.

6to De antiqua, eaquè approbata huius L. et R. Civitatis Uarasdinensis consuetudine, in eodem priori et antiquo Loco inter respective

Aggeres seu magnos cumulos terrarum statim post Terras Emptitias Patrum Paulinorum. Item post Terras pro comuni(!) Civitatis ex cultura seu Allodiali relicta Jugera 8. à via publica Druskovczensi incipiunt Terrae Magistratuales seu Senatorales. Et quid ab eadem Uia Dominus Judex habet ut talis Jugera ... 6 exigua. Notarius ut talis ... 4 exigua.

Tandem Secundum Senium incipiendo à Terris per Andream Pallanschak possessis, ubi condam Skaricza habuit quilibet acquisit ad Suam ratam Officÿ Senatoralis portionem per Jugera duo, 16. Lectulos ad Juger computando. Et ne contra Fiscum et officialem Colonorum semper tot audiantur lamenta, et deponantur in eo Querelae, quod Allodiales Terras cum damno et praeiudicio Civitatis pro suv libitu singulis Annis inseminare consveverint.

Hic ad imponendum huiusmodi lamentis finem, et ut tanto gravius, et fundamentalius in tales inferiores officiales Fiscum et Officialem Colonorum se ad terras Allodiales quocunque tandem sub praetextu immittentes, et easdem pro se indebitè excolentes et usurpantes merito authoritate Publica animadverti possit, in fine Unius maioris plagae Senatoralis, ubi 10. Domini Senatores sibi assignatas ordine haberent terras. Officialis Colonorum Ut talis habebit Jugera 2. in Loco propè ubi terra effoditur E regione vero terrarum Judicatus et Notariatus, officijs assignatarum terrarum penes Ultimos duos Senatores habebit Fiscus Jugera 2. penes Joannem Gladovan ex Dugi konecz ibidem terras sibi assignatas habentem, Quibus tam Fiscus quam officialis Colonorum 4. Jugeribus terrarum poterunt, et debebunt esse contenti.

7mo Exquo per Dominum Judicem, I. Magistratum, et Communitatem tempore ellaborationis et perlectionis huius Distributionis terrarum Ideae et Instructionis Deputatis in eadem Instructione uberius specificatis hunc laborem, et fatigia cum neglectu domesticae aeconomiae pro Bono, et Emolumento totius Civitatis in se assumentibus et perpessis visò labore et perfecto Opere condigna reflexio habenda et fatigiorum, atquè Expensarum recompensa meritò sita et promissa, signanter verò ut à quolibet Jugere solvantur grossi duo, quorum praestatio, et incassatio tam dura, et difficilis evasit, quod nec in Fertialitate resoluti hi praestiti sint grossi, nonulli verò loco gratitudimis et persolutionis indecentibus verbis Fiscum et Assessores excipiendo, et murmurando ipsis maledixerimt, praesertim illi, qui hactenus per 16. et 20. Jugera terrae Com(m)unitatis possederunt, nunc autem mediante Justitiâ ad competentem sibi obtingentiam regulari et restringi debuerunt. Hinc ijdem Deputati P. Domino Judici, et I. Magistratui, atque Com(m)unitati hiscè humillimè supplicant, quatenus consideratis eorundem tot et tantis eatenus perpessis Fatigijs, et Expensis, ac etiam futurae in posteros trascribendae memoriae, et Utilitatis fine, hoc adhuc exiguum, quod de istis grossis incassandum restat, ubi paupertas, et miseria saltem admittit, incassari suô modô procurare, et pauperum Loco solvere, nullô modô queuntium Nomine Publico Notario,

velut plurima fatigia, Expensas et cum in ordinem reductione plurimum perpesso in Kertinije Unum Juger perennaliter Fisco Unum Juger, Fori Magistro Unum Juger in eodem Loco Kertinije, atque Paulo Gorichkij Assessori in Loco »*ober Zdenczecza*« penes terras Domini Lovoniak, in toto verò Jugera 4 extra divisionem remansa, durante Uita ipsorum usuanda et possidenda erga Fassiones cum clausula: *Durante Uita Ipsorum* illis expendiendas pro fatigio Titulo recompensae dare et resolvere dignarentur, prouti et resolutum est dumodo post omnium contentationem superextare Fundus demonstretur.

Opet dolazi nekoliko ovih precrtanih redaka:

»Quorum praemissorum si et in quantum Domino Judici, et I. Magistratui videbatur modificatorum modificatione, et circumstantialitèr in Publico Magistratuali, Fisci et Com(m)unitatis Conssessu factâ relatione, Tandem pro Coronide.«

Anno Domini 1744. die 29. Febr. Uarasdini In Domo praetorea Senatorea L. et R. Civitatis Uarasdiensis, Per Actualem Dominum Judicem Georgium Konczer I. Magistratum, Fiscum et Com(m)unitatem ex rationibus et motivis iàm superius in Praeambulo Ideae huius Operis attactis, et pro futura perpetua in Posteros transcribenda memoria, servando inter Dominos Regnicolas Cives et Incolas sicut in Fundis, et Jurisdictione huius L. et R. Civitatis possessionatos Onera Com(m)unia aequaliter proportionatè secundum Justitiam et Patriae Leges com(m)uniter ferre debentes, ita in Campo quoque et terris Civitatis Com(m)unibus aequale à proportione Fundorum beneficium et Emolumentum in posterum sensituros Ordine, successorum deniquè notitia, et directione palam publicè sancitum, et in forma statuti Conclusum est hac nimirum modalitate inviolabiliter observandum.

Siquidem Omnes Domini regnicolae, in fundis ut praemissum est huius Civitatis possessionati, aut aliter etiam ad terras in Jurisdictione Civili situatas per Successionem, Usum, aut perrenales(!) Fassiones ita etiam Cives, et Incolae, prout etian Coloni Parochiales, Praebendaristici, et Civitatenses ex Szrachinecz quorum tanquam dicatarum Specialis reflexio, et ratio habita fuisset, et per hanc Conscriptionem, et Distributionem terrarum Com(m)unium Jura Sua Legitima laesa advertissent et respectivè quaedam terrae ad Sessiones Colonicales spectantes alicuius ex non habita praevia huius notitia in istam Divisionem et generalem terrarum Com(m)unium distributionem per accidens influxissent. Ab Autumno Anni 1742. usque ad Uer Anni 1743. eatenus praevie omnes per Fiscum praemoniti sufficiens semet insinuandi et Querulando Juribus Suis invigulando habuissent tempus, ex quibus nullo tali cuius merito reflexio haberi, et eidem per hoc illata fuisse iniuria probari potuisset in appricum(!) comparente et querulante.

Omnes proportionatè ad Fundos suos requisitis obtingentijs Terrarum Com(m)unium provisi, et contenti esse supponuntur. Ideò ne tanta fatigia, tantique incredibiles fors amore boni Publici, et Distributivae Justitiae pro Emolumento totius I. Civitatis insumpti Labores post unum, alterumvè Annum oblivioni traditi, et redeundo ad antiquam promiscuè possidendi Confusionem, et meliorum hospitum praepotentiam sine fructu innanes(!) reddantur, pro servando perpetuo ordine, evitandis fraudibus, et accuratiori observatione huius statuti tam in Expeditionibus Fassionum super Domibus et fundis, quam et in Emptionibus, et Uenditionibus generaliter nullo exceptô, summè necessarius serio observandus modus statuitur. Ut in omnibus Fassionibus Personalibus more solito per Notarium expediendis assignatae modo praevio ad fundos terrae Com(m)unes inseparabiliter Fundum illum ad quem hoc modo factô assignatae sunt in perpetuum pro appertinentijs habeantur et pro appertinentijs ad Fassionem ... inserantur. Nulli in Jurisdictione huius L. et R. Civitatis Donum habenti ac etiam praeter Domum qualitercunque in Civitate, vel extra Civitatem in Suburbio Fundum possidenti, ad fundum vel fundos spectantes, et modo distributas terras Communes à Fundo easdem terras com(m)unes perennaliter vendere et abalienare aut alteri oppignorare sub poena nulitatis talis Bono publico praeiudiciosae Fassionis perenalis(!) pignoratitiae ...

Uerum quicunque Jus Legitimum alteri fundum perennaliter vendendi habuerit, et vendiderit, ipso facto, et terrae Com(m)unes eo spectantes tanquàm Fundum Concomitantes(!) pro appertinentijs intellectae sequentur et illuc perimere nunc pro tunc intelliguntur.

3^{tio} Omnes etiam Emptores Fundorum, aut Domorum hoc publico Statuto mediante serio praemoniti pro Ipsorum quoque Bono cauti, et tempore Conventionis, et Emptionis tempore sicut Indagationem Onerum eidem Fundo vel Domui inhaerentium Civitatis restantiarum, ita obtingentiam appertinentiam terrarum Com(m)unium eò Spectantium Uenditori in memoriam revocare, Juribus suis invigilare et tam suae, quam et Haeredum et successorum suorum securitati omnimodè prospicere per incuriam si quid talis acciderit sibi imputandum Obliviscantur sub eadem qua supra poena.

4to Cum autem de praeterio Omnibus ideo Novas Fassiones extrahere valde incomodum esset salvis in suo esse permanentibus hactenus celebratis Fassionibus, Actuales Possessores speciales recongnitionales desuper qui voluenrint sub privata Notarij subscriptione et Sigillo pro sua directione et Informatione à Notario excipere, et extrahere omnibus excipere volentibus extradare et Notario expedire cum circumscriptione Campi, Loci qua ... et ad minus duorum Uicinorum sit omnino licitum et permissum.

Lectum et public(atum) (per me) Ladislaum Czinderij
Juratum Notarium (L. et R. Civitatis Uarasdinensis).

Anno Suprascripto 1744. die 29. Februarii Varasdini in Domo Praetorea Senatorea Liberae et Regiae Civitatis Uarasdiensis occasione videlicet Celebrationis brevium Judiciorum per Suprascriptos ad id Legitime authorisatos Exmissos Domino Actuali praefatae Civitatis Judici Georgio Konczer, I. Magistratui, Fisco, et Com(m)unitati Suprascripti perfecti operis modo jam Superius uberius expressato distributionis, Divisionis, et cuiquè ad fundos Ejusdem proportionatè in facie Loci factae cum metationè assignationis Com(m)unium Terrarum, praemissorum notantèr accuratiori observatione dignorum per extensum perlectione facta est Relatio, quae in Omnibus praemissis Suis punctis et Clausulis est omnino confirmata, accepta et ratihabita; praeter fundos Horti Venerandorum P. P. Jesuitarum, qvi ex rationibus Superius diletis, qvo ad fundos horti sui erant exclusi, occasione tamen hujus Relationis ad Instantiam ipsorum jam praeviè factam, obtingentia Terrarum ad fundos horti eorundem spectare debens tamet si proptèr deffectum Terrarum non in suo ordine, verum uti supra habetur, in Loco Turnische, quo ad Szvivovecz(!) itur, ipsis proximè assignabitur ....

2do Instantia Admodum Reverendi Domini Prebendarij Antonij Szmukovich Superius crucè Signata ratione Excisionis remansorum 4^{tuor} jugerum Terrarum 6. ejusdem Colonis, uti supra Conditionale factae, ex rationibus I. Senatui optimè Notis non est aplacidata.

3^{tio} Certa 4^{tuor} jugera inter dumeta penes viam, qva itur ad Sabnik, cum Sint Ecclesiae Sabniczensis S. Bartholomaei propria, distributionem Terrarum com(m)unium non inpediuntur.

4to In fassionibus peren(n)alibus à modo uti hactenus per Notarium expediendis super domibus et fundis Civilibus Specifica Mentio, et insertio, com(m)unium Terrarum aponenda(!) certis ex rationibus non est admissa, verum ut in talibus fassionibus appertinentiae ne ijsdem etiam Terrae com(m)unes ad talem Domum vel fundum unum vel plures assignatae intelligantur, et Si qvis Dominorum Regnicolarum, Civium et Incolarum in fundis Civilibus possessionatorum, uti supra in condito solem eatenus statuto attactum haberetur pro Noticia, directione et posteritatis suae securitate, àparte extra Continentias fassionum specificationem, seu extractum sibi obvenientis obtingentiae Terrarum com(m)unium à Notario Sub privato habere et excipere vo(lenti) cuiqve est admissum.

Lectum et publicatum, per me Joannem Markouich praefatae Civitatis Juratum Senatorem et in praemissis Substitum Notarium mp.

SLAVKO GAVRILOVIĆ

PISMA O BUNAMA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1755.

Tokom istraživanja, koja sam posljednjih godina vršio u arhivima u Sremskim Karlovcima (Arhiv SAN i Istoriski arhiv APV), došla su mi do ruku četiri pisma, koja se odnose na seljačko-graničarske pobune u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1755. Dva od njih nalaze se u Arhivu SAN (Patrijaršisko-mitropoliski fond, skupina »B«), a upućena su mitropolitu Pavlu Nenađoviću od strane Marka Aleksandra Pejačevića iz Osijeka; druga se dva nalaze u Istoriskom arhivu APV (Akta Ilirske dvorske deputacije), a upućena su banu Karlu Baćanjiju od strane Jovana Peterfija. O pobuni graničara 1755. u Patrijaršisko-mitropoliskom arhivu (sada Arhivu SAN) bilo je znatno više akata, ali su sva nestala, iako se vidi, da su bila uredno primljena, indicirana i registrirana. Zato smatram, da bi bar ovih nekoliko pisama trebalo objaviti, jer će biti od koristi za bolje upoznavanje događaja iz 1755., koje je A. B. Krčelić u svojem delu (Annuae ili historija, Zagreb 1952) tako rečito opisao.

Arhiv SAN, Karlovci, »B«, 89/1755.

Pismo Marka Aleksandra Pejačevića mitropolitu Pavlu Nenadoviću, 18. III. 1755., u kojem javlja o pobuni svojih i Spišićevih podanika u Podravini.

Excellentissime etc.

Ad persuasiones tumultuantium confiniariorum Crisiensium et Bukoviczensium ad dominium Antonium Spissich pertinentium mei quoque quinque pagi cum confinio commetanei concitati fuerant; qui in

tumultu constituti certa puncta mihi submiserant, supplicantes pro eorum applacidatione. Cum ante plurima talia petierint, quae in derogamen jurisdictionis dominalis tendunt, ideo singula eorum postulata aplacidare non potui, unde ultro prolapsi, inferiores quoque pagos meos ad parem tumultum incitarunt, qui omnes 27 praeteriti mensis februarii ad oppidum Verocza turmatim confluxerunt. Comparente eorsum eo ipso die spectabili domino neo-electo vice comite, qui 28 ejusdem omnes ea cum dexteritate sedavit, ut neque officialibus ignominiam, neque mihi damnum ullum intulerint, verum nescio quales contra pandurones conflant querelas, quas unus d. v. judlium in praesentia duorum officialium meorum conscribit, recte hesterna die redivit d. ordinarius v. comes et refert mihi, quod tam in meo, quam et vicinis dominiis actu omnia tranquilla et pacifica sint; qua dum Excellentiae vestrae communicanda censui, una stupendam in rengo Croatiae exortam tragediam accludo, meque aestimatissimis favoribus devovens, distincta cum veneratione persevero.

Excellentiae vestrae humillimus et veteranus servus

Essekini 18 mar. 1755 *M. Alex. baro Pejacsevicz*

Prilog uz Pejačevićevo pismo mitropolitu Nenadoviću, u kojem se opisuju događaji u Hrvatskoj i surovo gušenje seljačke bune.

Varasdino die 11 martii 1755 ex Croatia communicata.

Dum haec in Sclavonia agerentur, eodem quasi tempore (prouti jam indubie notum) tumultuavit miles generalatus Varasdinensis, nonnullos occidit, imo martirixavit officiales et gravissimos patravit excessus, ut ferre nullus amplius abire audeat, sed miles pro lubitu agat. Missus fuit dein d. b. Pek colonellus pro excipiendis gravaminibus et sedando tumultu, quod et factum fuit et miles non nihil sedatus. Contra omnem metum die 24 febr. vicini ad generalatum rustici consurrexerunt tumultuarie et cumprimis in loco Raven, deinde per totum comitatus Crisiensis processum transmontanum congregati, arces, castella et curias nobilitares in toto 27 expilarunt et igne conflagrarunt funditus ita, quod nec vestigia appareant, etiam muratorum aedificiorum, vinum perpotarunt, mobilia diripuerunt, cum rebus aureis et argenteis, stanno, et his similibus, pecora, vinum et frumentum, quod aufferre non poterant, ignis voragine in cineres est redactum. Solus noster comes Patatich in Rakovecz amisit 130 stertin vini, c. Keglevichiana damnificata est in 150 animalibus cornutis, verum hoc omnia ex abrupto facta, mox autem lucrunt nefandi homines poenam condignam, qua statim missa est militia banalis sub commando d. v. bani Rauch captus est in arce Biszágh rex rusticorum *Kadoich* nominatus, cum capitianeo et 50 assecclis. Rex in 4-fariam divisus, caeteri hinc inde expediti, per viam et sylvas occisi, multi et ultra 200 missi Za-

grabiam in captivitatem, nec pueris quidem parcebat miles, hinc inde per vias corvi habent escam. Domus rusticorum sunt vacuae, res et mobilia autem eorum praedae expositae. Dum haec agerent, in partibus transmontanis, putabamus nos jam securos et eae versus Legradinum 5 pagi consurrexerunt et nobilem Sebök die 7 hujus vesperi trucidarunt, curiam ejus et duorum aliorum nobilium in cineres redegerunt, parem omnibus curiis, arcibus et castellis minantes incinerationem. Die 8 c. generalis Draskovich eorsum abivit et jam hodie ipsos aggressus est, indubie pejus factum experti sunt, quam primi. Cras vel postcras v. colonellus b. Bernyakovics cum notabili militia ex banalibus huic civitati succurret. Proxime autem veniet campi mareschallus Neiperg cum exercitu germanico et hoc hodie staffetaliter percepimus.

Ist. arhiv APV, Ilirska dvor. deputacija. Fasc. 1300, broj 13.

Pismo Jovana Peterfija banu Baćanjiju, 14. III. 1755., o pobuni u Podravini na posedima grofa Pejačevića i u Bukovici spahije Spišića.

Hoch und wolgebohrener hochgeherster Bane!

Über die euer Excellenz bekante in Croatien vorgefahlene, durch die Carlstäter Militz gottlose Unternehmungen waren nunmero so gar durch das sich in Croatien empörende bauern Volk auf das neue vorgefahlen ist, aus beyligenden mir zukomenen Extract-Schreiben und Specification von denen theils geblünderten, theils in Aschen gelegten Orthen geruhen zu entnehmen. Es hatt dise Empörung sich gar schon in Sclavonien, nacher Verövize den Baron Pejachovich gehörigen Markflek und in ein Dorf Blahkovixza den H. Spissics Dorfschaft erstreket, in disen lezteren ist der Ispan bey den Füssen von denen Bauern auf den Tram in Mitten Zimer aufgehänket und mit aller Peinigung übel ist mit ihme umgegangen worden, worzu Untersehens ein Comitats Beambte mit seinen Ankunft der Volk alda zerstreüete, weilen dieser eben durch obbemelden Dorf zu reisen hatt. Wan dise gleich allem anderen zur Forcht und Exempel, tanquam turbatores pacis et tranquilitatis publicae et se erigentes wider seiner eignen Herrn gestrafet wurden, desgleichen die Tumultuantes zu Veröcze in Sclavonien (alwo vor denen übrigen zu dato nichts zu hören ist) zweyfle gar nicht, dass die jene, welche villeicht unter der Teken steken und ein übles Vorhaben in Sün führen, nicht allein abgeschröket, sondern auch in ein Forcht gesezet werden, zumahlen ich diser Volk mir bekant ist, und auch selber in Sclavonien begüttert bin. Ansonstens, wan auch nebst den kohaerisch(?) wirklich in Sclavonien stehende Regiment, noch zwey andere Regimenten in Sclavonien angeschiket wurden, um das Land in ein grösseren Forcht zu halten. So wäre dise Einrufung zugleich gegen Croatien, als angrenzende Nachtbahren

ein erforderliches Mittel, diselbe in Zaum zu halten. Da ich nun dise mir zugeschikte Relation euer Excellenz zu berichten, meiner Schuldigkeit... zu sein, in Fahl hochdiselbe keine nächere bekomen hätten unter alltaster Hochachtung verhare...

Euer Excellenz gehorsambster Diener Freyh. Johann Peterfy.

Pest, d. 14 Mertz 1755

Prilog Peterfijevu pismu o buni seljaka u Hrvatskoj s popisom razorenih i popaljenih dvoraca hrvatskih plemića.

Extract eines Schreibens auss Croatien von 7 current. von Agram.

Da ich den 6 dises laufenden Monaths und gestern mich in Agram eingefunden, ist mir derer dey den Flus Crisio sich empörenden bauer Volk strafbahre Revolta umbständlich bekant worden war dise gottlose vor Dorfschaften, Geschlöser und Curias geplindert und verbrent haben auch den Ispan zu Todt geschlagen und die Wohnung des rende bauern Volk sambt ihren Bauer Capitain haben ungefehr 15 Edlleuth umgebracht und zwar den 4 Merz gleich aber den 5 darauf versamleten sich zu Pferdt ungefehr 300 Edlleuth aus den Agramer Comitat wohl bewafnet, sambt denen Banderialisten und überfahlete bey Biszagh die Revoltirende mit Gewähr versehene Bauer, deren ville erschossen umgebracht und ville alss Gefangene und Gebundene nacher Agram eingebracht sind worden. Was dises aussgelassene bauern Volk ferner unternehmen wirdt, das weis Gott. Die bischkutscher Bauer haben auch den Ispan zu Todt geschlangen und die Wohnung des Hofrichters gänzlich aussgeblindert. Von disen blündernden Bauern sind auch zweye gebundenen in der Schlos Biskupez und auch ein Wab abgeführet worden. Zu Varasdin sind in allen Gassen Wachten aussgestehlet. Der Graf Draskovits ist alda Commendant vor der Militz, sind auch bereits über den Flus Drau gegen Zufall Csakaturn von den Comitaten in Hungarn wachten angeordnet worden.

In Sclavonien zu Verövicze den H. Baron Pejacsovics gehörigen Markfleck und zu Blaskoviz der H. Spissics gehörigen Dorf, haben sich auch die Bauer empöret. Wan nicht also gleich in Sclavonien ein notabile Bestrafung jezt gleich erfolget, so ist zu befürchten ne scintilla excitet incendium. Etc.

Specification

deren Schlossern, Dorfschaften und Curien, welche durch die sich empörende Bauer geblündert und verbrent sind worden:

In districtu Raven Curiae:

Der H. Ignaty Krasznyos

H. Vicegespans Raffay
H. Obristleudinent Wolfgang Jellecsich
Den P. Pauliner Crisiensium in Speranez
H. Johan Jelocsis
H. Jodranez Jellaz
H. Bischof von Agram Castellum episcopale Gradecz
P. Jesuvitener Tkaletz von Agram
H. Grafens Peter Keglovics Castellum Lovrechina. Item ein anderes Castel Gregniovecz
H. Grafens Szapary Presany
H. Grafens Patatich
Alda des H. Stephans Demianics
Alda der Frau Simunicsianae Curia
Deren P. Pauliner dreye Dörfe – Velika, Brankovecz und Rakovecz
Deren Petrecsewishischen Erben gehörig Paganovecz
Deren Graf Ludwig Erdödy gehörigene Erben zweye Castell Nigovetz
Des Grafen Patatich Rakovecz
Des Baron Pongratz Nova Mesta
Der Frau Magdalenovics gehörige Curiae Megye und Bagacsevo
Der Gräfin Wittib Patatich in Verbovetz Mayrhöfe
Des Grafens Ludwig Patatich zu Gay bey Verbovetz Mayrhof
Der Schlos Biszag des H. Jankovics ist allein ausgeblindert und die Mayr sind verbrenet worden.

MIROSLAVA DESPOT

ZAGREBAČKA »PANNIFICINA« FRANJE KUŠEVIĆA

Privredna stremljenja Karla VI (1711–1740) »austrijanskoga cesara« i njegove nasljednice i kćeri carice Marije Terezije (1740–1780) odrazuju se postepeno i u Hrvatskoj XVIII. stoljeća.

Ti vladari namjeravaju na sve moguće načine privredno povezati i češke zemlje s Jadranskim morem, na što je s pravom upozorio prof. Mirković ističući, da je: »Jedna od ekonomskih ideja, koja se probija već u prvoj trećini 18. stoljeća, bila... ekonomska suradnja između razvijenih čeških zemalja i Jadranskog mora, stvaranje... »univerzalnog komercijalnog područja«.[1]

Ta ekonomska suradnja ostvaruje se na našem teritoriju naročito na području staklarske i suknarske proizvodnje. Spomenuti vladari koristeći se iskustvima čeških obrtnika i manufakturista, omogućavaju njihovo dolaženje u Hrvatsku, te učeći od njih i naši ljudi s vremenom postaju dobri staklarski i suknarski radnici.

Karlo VI potpomaže podizanje prve staklane na našem teritoriju, osnovane godine 1728. u Crnom Lugu nedaleko Delnica.[2] Iste godine osnovana je u Sloveniji i prva domaća suknara, pa iste godine: »... upućuje..., da već postoji u Ljubljani kao pokrajinska ustanova tekstilna fabrika (»Tuchfabrik«), koju su stvorili kranjski staleži. Ona ima prođu na području Vojne granice. Ta se sukna prodaju na granici, kad su plave ili crvene boje, za vojničke uniforme po 3 forinte lakat i idu u Hrvatsku, Sloveniju i Dalmaciju«.[3] Ne smijemo zaboraviti, da je već u vrijeme 30-godišnjeg rata bilo regulirano pitanje odi-

[1] Mirković Mijo, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb, 1958, str. 180.

[2] Prvu staklanu u Hrvatskoj podigao je nedaleko Delnica u mjestu Crni Lug, privrženik Karla VI, Španjolac markiz Perlas de Rialp. U staklani su radili češki staklari, poslovala je od 1728. do 1734./5. godine. Veliki broj dokumenata o njenu poslovanju sačuvano je u skupini Arcis Ozalj, Fasc. III, Državni arhiv, Zagreb

[3] Mirković Mijo, o. c. str. 80.

jevanja vojske i nabave materijala za njihova vojnička odijela.[4] U toku tog dugogodišnjeg rata formirana je stajaća vojska, pa se ta pojava onda odrazila i na samim vojničkim odijelima.

Godine 1697. nalaže Leopold I: »... die Übernahme des gesamten Montirungswesens in Staats Regie...:«[5] Ta njegova odredba nije doživjela potpun uspjeh, pa je on zbog toga bio primoran nakon dvije godine objaviti novi: »... Reglement, welches den Sold des einzelnen Soldaten so hoch ansetzte, dass er sich davon auch kleiden und sogar noch etwas ersparen konnte! Es wurden nun bei den Compagnien eigene, unter Oberaufsicht des Regiments stehende Montirungs-Kassen gegründet, zu denen einige Unterofficiere und Soldaten die Mitsperre hatten; und erfolgte die Liferung der nothwendigen Stoffe im Wege *freier Concurrenz* bis im Jahre 1749. zu Wien und Prag ärarische Tuchfabriken etablirt wurden, aus denen die Truppen die Tücher nehmem mussten, und dann die Confection der Uniformirung aus den gewahrten Geldmitteln durch *Concurrenz der Gewerbe* oder im Regimente zu bewirken. Dieses System bestand bis nach dem *siebenjährigen Krige*, während welcher Zeit die Uniformirung der Truppen manchem Wechsel unterworfen war...«[6]

S obzirom na sve te uredbe, koje su se manje više odnosile i primjenjivale na čitavom teritoriju tadašnje austrijske carevine, pojavljuje se kao logična konzekvenca potreba osnivanja manufakture sukna i u Hrvatskoj, koje bi proizvodi bili namijenjeni pretežno, doduše, potrebama vojske, no i potrebama domaćeg stanovništva.

Misao osnivanja takve manufakture pokrenuo je agilni Franjo Kušević, poznat već od najranije mladosti kao sposoban i poduzetan duh. Između godine 1727. i 1728. često nailazimo na pisma njemu upućena u ime markiza Perlasa.[7] Kušević je naime tih godina, ma da je bio veoma mlad (navršio je dvadeset godina) vodio neke zakučaste pravne poslove spomenutog markiza, brinući se usto i za njegove posjede u Hrvatskoj.[8]

Kušević je u svakome pogledu bio veoma aktivan, pa ga često spominje i njegov suvremenik Baltazar Adam Krčelić.

Godine 1749. Kušević je »fiškal kraljevine«,[9] krajem te godine je: »... blagajnik i ubirač daća kraljevinske blagajne...«,[10] g. 1750. na-

[4] Potier des Echelles Rudolf, Die Textil-Industrie deren Ertwicklung und gegenwärtige Beziehungen. Wien, 1875, str. 6. Rasprava je štampana i kao p. o. iz »Wochenschrift des Niederösterreichischen Gewerbevereines«.

[5] Potier des Echelles Rudolf, o. c., str. 7.

[6] Potier des Echelles Rudolf, o. c., str. 7.

[7] Španjolac markiz Perlas de Rialp dobio je darovnicom Karla VI posjede Ozalj, Grobnik i Brod na Kupi u zamjenu za imanja u Abruzzima. Zbog tih posjeda i nekih drugih poslova on i konzultira Kuševića.

[8] Pisma upućena Kuševiću nalaze se u skupini Arcis Ozalj, Fasc. III, Državni Arhiv, Zagreb.

[9] Krčelić Baltazar Adam, Annuae ili Historija 1748–1767, Zagreb, 1952, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, str. 29.

[10] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 37.

pušta blagajničko mjesto i postaje »... vrhovnim auditorom Krajine ...«[11] i potpukovnikom.

Kao vrhovni auditor Krajine odlazi često na teren, na kome je stanovao pretežno vojnički stalež, pa je Kušević veoma pravilno shvatio potrebu snabdijevanja te vojske suknom iz jedne domaće suknare, za koju su prema njegovu mišljenju postojali svi uvjeti za osnivanje.

Prema jednom jedinom podatku bila je Kuševićeva »pannificina« osnovana već godine[12] 1746., taj podatak vadimo iz tabele »De fabricis et Manufacturis pro anno 1774«, koju je zagrebačka županija otposlala »Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću« u Varaždin godine 1775. U toj tabeli navedeno je, da je Kuševićeva suknara osnovana: »... ante annos 28 ..«[13] Međutim, nama se čini vjerojatnije, da je »pannificina« osnovana tek nekoliko godina kasnije, t. j. nakon imenovanja Kuševićeva auditorom Krajine, a citirani je tabelarni podatak možda donio zabunom pogrešnu godinu osnivanja.

Sačuvani dokumenti, u kojima imamo konkretnih podataka o poslovanju i svim teškoćama novoosnovanog poduzeća, potječu od godine 1751. i dalje, što bi i odgovaralo Kuševićevu novom položaju, koji on od godine 1750. zauzima.

Godine 1751. napravljen je u Zagrebu popis zemljišta i njihovih vlasnika, koji su bili predloženi saboru radi oprosta od raznih daća i nameta. U tome se popisu nalazi i Kuševićeva suknara, te o njoj saznajemo da je: »Panificina Kucsevichiana tanqua(m) novit(er) er(r)ecta ...«[14] oslobođena od svih podavanja i daća. Osim toga iz samoga teksta izlazi da je suknara »... jedva novoosnovana ...«

Suknara je bila sagrađena u Sv. Ksaveru uz potok Medvešćak, no njen vlasnik usprkos dobivenim povlasticama doživljava već prvih godina velike neugodnosti. Položaj te suknare uz spomenuti potok doveo je godine 1751. Kuševića u težak položaj. Potok Medvešćak bio je vlasništvo barunice Julijane Sermage. Ona je ili iz zlobe ili nehotice skrenula odvod spomenutog potoka, spriječivši na taj način pogon u suknari i novoosnovanoj bojadisaonici, koja je trošila vodu u velikim količinama. Skretanjem vode potok je uz suknaru isušen, i bojadisanje sukna je na taj način bilo onemogućeno.

Barunica Sermage bila je: »... lukava, razborita, pronicava i pružala je primjer, kako treba živjeti; nije naime bila ni rasipna ni škrta, a znala se prilagoditi prilikama.«[15]

Osim odvoda vode zadesila je i Kuševićevu suknaru još iste godine jedna teška elementarna katastrofa, prolom oblaka mjeseca maja iste

[11] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 45.

[12] Acta Consilii Regii Croatici, Fasc. CXCI, 1775, E. – 46.

[13] Odbijemo li od g. 1774 28 godina dobijemo godinu 1746.

[14] Acta politica, Archivum civitatis Zagrabiae, Fascicul LIV, Anno 1750–1751, No. 52, Drž. arhiv, Zagreb.

[15] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 405.

godine nanio je golemu štetu Zagrebu, pa i Kuševićevu poduzeću. Tu elementarnu katastrofu opisao je i suvremenik Krčelić ovim riječima: »Dne 10. svibnja oko 3 i po sata poslije podne došlo je do nečuvenog proloma oblaka. Potok Medvenščica, u narodu nazvan »Krvavi potok«, toliko je nabujao, da je voda doprla do najviše stepenice manjih vrata sa strane Kaptola, razorila mnogo mlinova, preplavila sve kuće uz potok, a 17 ih potpuno razorila. Sa sobom je odvukla sve pokretno, uništila vino u podrumima, a zidani most, koji se nalazi na tom potoku, napola razorila srušivši na nj kaptolsku mesnicu, koju bijaše podigla uvis zajedno s temeljima. Potok je napravio tri potočića i prouzrokovao nečuvenu štetu, te je mnogima oduzeo sve i sveo ih na prosjački štap.«[16]

Svega nekoliko dana nakon toga proloma oblaka Kušević se obraća na tadašnjeg hrvatskog bana[17] jednim dosta oštrim pismom, u kome mu potanko opisuje sve svoje teškoće, ističući međutim, da mu je učinjena velika nepravda odvođenjem vode potoka Međvešćaka. Utječe se banu moleći ga, da on pravedno riješi to pitanje. U pismu osim toga iznosi i sve svoje zasluge, smatrajući osnivanje suknare jednim veoma korisnim i potrebnim poduzećem. Kušević kaže: »Excell(entis-si)me et Ill(ust)r(iss)ime Domine Comes Bane, et Generalis Campi Marescalle Domine D(omi)ne, mihi grat(io)s(i)s(sime). Quantas et qualis, vel ex eo, quod ad novae Confiniorum reputationis, adeoque Servitij Regij Promotionis, superioritatis q(ue) Salutarium dispositionum et mandatorum effectuationis etiam sum adhibitus; habeam adversitates, quemadmodum supponerem talium notitiam habentes coram Ex(ce)ll(enti)a V(est)ra aliquam saltem fecisse mentionem, ita a fusioni earundem explanatione pro hic et nunc supertendo: Quoniam hic Zagrabiensi fluviolus die 10 recenter praeteriti Mensis Maij[18] ita vehementer exundasset; quod stupendam sane et deplorandam causaverit stragem, et at(es)ta(tum) etiam septum prope Capellam S(ancti) Xaverij ac Penes D(omi)nae Viduae Baronissae Sermagianae,[19] exigui alioquin momenti terram positum, eundem fluviolum ad meum Panni fullonium, et consequenter in eodem fluviolo locatas molas ab olim dirigens, subverterit et sustulerit, exindeque idem Panni fullonium, et molae, Postquam aqua destitutae cernebantur, et operarij exmissi fuissent fine dicti septi restaurationis, eidemque ferme ad perfectionem deduxissent, attacta D(omi)na Vidua Baronissa, ignoro an propria temeritate alioru mconsilio ducta, Suo Sesztinensi Clavigero, et aliquo subditis missis memoratos operarios inde violenter pelli, et antiquum aquae cursum impediri fecit et procuravit; Quod uberius in Memoriali ad Suam Sacratissimam Ma(es)t(a)tem directo, et D(omi)no Szale Civitatis hujusce Ablegato (Si quidem de ejusdem quoque Civitatis

[16] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 72.
[17] Tada je banovao Karlo Batthyàny (1742–1756).
[18] 10. V. 1751.
[19] Julijana grofica Sermage, rođena Moscon, bila je udovica Josipa Sermagea, koji je umro 2. XI. 1746.

praejudicio non postreme ageretur) transmitto, deductum et expressum haberetur, cuj etiam D(omi)no Ablegato recom(m)endatus est, ut praefinis Ex(ce)lle(nti)ae V(est)rae famulari et dictum memoriale meum gratijs recom(m)endare, inique opportunis locis promovere omni modo satagat. Quia vero panificina Cum magnis Expensis pro publica quoque utilitate, et mandurali vestitu,[20] leviori pretio, per milites procurando, errecta esset; alindeque nonulli D(omi)ni neo-regulatae militiae officiales pannum habere desiderarent, priores vero D(omi)ni Vajvodae et Vexiliferi et quidam alij adhuc pro restantia duorum Mensium, pro finali utpote contelationis complemento, in panno solvendi venirent, cop(p)iosaque petiae pro uno Battalione sufficientes jam textae,[21] ex eodem violento impedimento perfici nequerunt, verum ruinantur, et oppifices otiosi haerentes per me solvi debent. – Ideo ex(ce)ll(enti)am V(est)ram magni momento negotijs abunde occupatam, hac noviter emergente incomoditate me stringente, adeoque etiam invis p(rae)sentibus molestare, et valutissimam protectionem implorare praesumo; humilime supplicando, quatenus eadem Ex(cel)l(enti)a V(est)ra suas gratiosissimas ad efficacissimas vices interponere et eadem justam instantiam meam pro desiderato effectu et benigna eaq(ue) favorabili resolutione subsequenda secundare, meq(ue) fovero gratiose dignaretur; cujus altissimis gratijs et favoribus, humillime me substernendo emorior. Excell(enti)ae V(est)rae Humillimus Servus Franciscus Kussevich.«[22]

Kušević je svoje pismo pisao iz Zagreba 4. VI. 1751. godine istovremeno, a možda i nešto ranije otposlao je on drugo pismo i barunici Julijani Sermage,[23] na koje mu je ona odgovorila ovim riječima: »... Pokehdob da neki dan off Zagrebechki Potok tak velik ij nagel je dossel,[24] ij Podigel se da vnosinu kvara vuchinil, ij med ostalim takaj ober Svetoga Xaveriusa gragyu onu po koioi voda na suknenu Fabriku, illiti Suknenu Sztupu, ij meline[25] nise pod Fabrikom buduche (vnogo parvo nego ljudi pametiti mogu je napeljana bila ij mirno tekla) je oboril, ij drugam se obernul, ij tak Sztupu kakti ij melin G(osz)p(odi)na Oberstlaitin(anta) ossussil,[26] odkuda da nadalje tak Zvelikem kvarom stala ij stal nebude Imenuvani G(osz)p(odi)n Oberst Laitnan(t) Kussevich kakti pravichni possessor ij Ladavecz[27] isste fabrike ssvoje,

[20] Znači, da je od prvih početaka u suknari izrađivao sukno namijenjeno građanskim i vojničkim potrebama.

[21] Količine sukna su prema tome bile znatne, kada je dio proizvodnje bio namijenjen jednom čitavom bataljonu vojnika.

[22] Acta Banalia, Fascicul XXXII, Anno 1751, No. 91, Drž. arhiv, Zagreb.

[23] To pismo nije sačuvano.

[24] Ponovna aluzija na prolom oblaka, koji se zbio 10. V. 1751.

[25] Kušević je bio i vlasnik mlinova u sv. Ksaveru, te ni na njih nije plaćao nikakav namet, kao ni za suknaru. Acta politica, Fascicul, LIV, Anno 1750–1751, No. 52, Archivum civitatis Zagrabiensis, Drž. arhiv, Zagreb.

[26] Barunica Sermage svaljuje svu krivnju na elementarnu katastrofu, a ne na odvod vode, koji je ona skrivila.

[27] Ladavecz = vlasnik.

ij melina tesake Zosstalemi od rechenih melinoff odregyenemi Tesaki da spomenutu gragyu na pervo sztaro meszto posztave, ij vodu nagrade poszlal je, ij kada bi bili vse szkoro dogotovili, ij vodu napusztiti hoteli, Peter Biskup Imenuvane G(oszpe) Baronesse Dvorszki ij kljuchar Sesztinszki Znekulikemi kmeti (ako prem se gragye ij vode vnogo visse od Letta dan G(osz)p(odi)na Oberstlait(nant)a, ij vares pervessi isztoga fabrike meszta Ladavecz mirovnom Ladanju bil je samo nadossel, ij vse tesake szilnom rukom, od onud otiral ke, kak ij dan danassni Zvelikim kvarom vsa fabrika, Sztupa ij melin prez vode szuh sztoij, Zato da rechena G(osz)pa Baronissa ne impeduje, ij neprechi se gragje podignuti, ij vodu po izlazi vodorechini napusztiti opominasze illi admonuje, ij G(osz)p(odi)na Oberstlait(nant)a Zverhu vse szile, kvaroff ij stroskoff ... reservaszi put pravicze ... Gda pak voda na Suknarniczu G(osz)p(odi)na Oberst Laidinanta neide, krivo sze nevidi, da je voda po diszpoziczij vremena na szvoi sztari drum doszpela novega pako Goszpa Baronissa szkvarom szvojem terpeti ni dusna, niti poleg novoga kvar drugem veksi chiniti ne seli ono pako, kai je zdobre volije jednomu, ali drugomu dopuscheno, ij tak iszprosseno, vszim na jakoszt ij obrambu biti nemore, niti szprosseno vusivanye onakovo je kakvo Goszpon Oberszt Laidinant, vu admoniczij szvoi razumeava ...«[28]

Barunica Sermage ni u kom slučaju sebe ne smatra krivcem, pripisujući isušenje potoka nedovoljno brzom iščišćavanju donesene građe nakon proloma oblaka.

Započeti spor zbog odvoda vode godine 1751. zavući će se preko 20 godina i bit će povremena stalna poteškoća u radu i napretku Kuševićeve suknare.

Kušević ne prestaje s opominjanjima, pa se barunica Sermage osjetila ponukanom, da uputi u tome smislu i direktno pismo banu, u kome ga ona uvjerava o svojoj dobroj volji s obzirom na nastalu štetu u Kuševićevoj suknari.

U pismu barunica Sermage navodi: »Ewer[29] Exellenz. Hoh vnt Wohl gebohrner Raigss her graff Ewer hoh vnt wohl gebohren pefelich wegen des herrn Kusevich hab ich von mein sohn[30] in grossen Respegt vernomen hab auh ans nehmen konen d(a)ss sie miht[31] mit der klaren Information weriht worden d(a)ss geschen ist also gewest der her Busan[32] vnt der her Kusevich haben mit Ein ander die Tuhfabrik anst

[28] Spisi Obitelji Sermage, Fasc. XXIV, No. 2249, Litt. 20 i, Drž. arhiv, Zagreb.

[29] Donosimo pismo sa svim njegovim ortografskim griješkama.

[30] Odnosi se na grofa Petra Troilla Sermagea. V. o njem Matasović, Josip, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege, Zagreb 1923, i Krčelić Baltazar. Dužnosti spunjenja proti pokojnomu Petru Sermage ... Vu Zagrebu 1772.

[31] Vjerojatno »nicht«.

[32] Bužan Ivan, »kraljevski blagajnik« od godine 1750, preuzeo nakon Kuševićeva odlaska to odgovorno mjesto. Krčelić ga često spominje u »Annuama« te kaže: »... Ni Kušević ni Bužan nisu imali toliko bogatstva, koliko su ga kasnije nagomilali, dok su bili blagajnici. Kad su preuzeli taj položaj, bili su osrednje imućni, a kasnije su omastili bradu. Krčelić, Baltazar Adam, o. c., str. 293., v. i Krčelić Baltazar Adam, Najvredneše stalnosti pelde Janus Busan. Vu Zagrebu 1767.

gericht vnt wer Enter fertig als sie gewist haben ob ih ihnen erlaub über mein getrait boden Ein graben zu mache(n) umb bessern ablauff zu haben der mier an meinem getrait boden Ein grossen schaden gemacht nach der Verfertigung der Fabrik ist der her Busan mit höffligster art zu mier kumen gewiss über draij mal ih solt ihm Erlauben dem graben zu machen. Entlich in ansegen seines höfflihen biten hab ihs Erlaubt er hat mir auh gesagt wier werden ves verglaihen umb Etwas Jährliches vor Signum Dominium zu zallen nah dem ist der her wusan[33] von der companij in der Tuhfabrik abgestanten[34] v(n)t gott hat Ein grossen Wolken Pruh geschigt der miht[35] allein dem graben verschut sonder auh haijsser[36] nider gerissen v(n)t weg schwembt nah dem hat der her Kusevich mit seiner aigenen autoritet ohne anmelden od(er) Verglaih angefangen zu graben welhes ihm niht gelassen ist worden nach dem hat er die agaramer milner angehezt sie solten wider mih klagen wie auh d(a)s magistrat v(n)t selbst Ein memorial[37] ausgesetzt so wohl von der stat saiten als von sih selbsten v(n)t dem grossen mangel des brot Exprimiert d(a)s wegen dem mangel des wasser niht malen könen v(n)t jest wars Jubilium d(a)ss die die wohlfarter hunger verschmahen vnt d(a)s memorial dem magistrat zumb vnterschraiben disses haben sie nicht thun wohlen biss sie niht Exmissi geshigt haben dem dem augenschein zu nehmen nach dem haben sie niht vnterschraiben wohlen nach dem hat der H(e)r Kusevich stat dem mier guthe wort zu geben angefangen mit Processen zu tron ih war geferlih krank so hat er mier geschriben ob mier schon Ein dem andern ins fenster segen[38] der Dogtor aber hat verboten man solt mier kein brieff v(n)t keine aferen vorbringen so haben meine leijt dem brieff zrukgeshigt hietz[39] aber weijl sie als mein gnediger her v(n)t Vater also pefelen ihnen zu gehorsamen bin ih wilig in so vil d(a)ss er pro Signum Dominium Jerlih Etwas bezalt dem anssbrich wie fill d(a)ss überlass ih ihnen als mein gnedigen heren d(a)ss aber desses ales warhafft ist was ih geschriben der her Kussevich[40] ist zu wien ih hoff wan er pefragt wirt er sols besthen dem heren oberst Klefelt[41] ist auh bebest dem nimb ih zum zaigen dan er ist gott vnt der warheijt liebender oficier hie mit shlisse

[33] Bužan.

[34] Bužan je kao poslovni drug istupio iz suknare, jer su troškovi oko rada u poduzeću premašili njegove mogućnosti.

[35] nicht.

[36] kuće

[37] Nije sačuvan.

[38] Prema sačuvanom popisu zagrebačkih kuća iz godine 1742. poznato nam je, da je i Franjo Kušević uz tolike druge hrvatske plemiće stanovao u Gornjem gradu u Zagrebu. Horvat Rudolf, Prošlost grada Zagreba. Popis kuća u Zagrebu god. 1742, Zagreb, 1942, str. 55.

[39] jetzt.

[40] O Kušićevu putu u Beč kaže Krčelić: »...U veljači otputovali su u Beč zbog poslova Krajine gospodin pukovnik Kleefeld i potpukovnik Kušević...«, Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 109.

[41] Kleefeld Wenzel Mathias (Češka 1713 – Marlov 16. IV. 1779), vojskovođa i zamjenik vrhovnog zapovjednika u varaždinskom generalatu.

meine zeijlen mih in Ewer hoh vnt wohlgebohren gnad vnt Protegtion verblib. Ewer hoh vnt wohl gebornen herrn herrn Raigs graffen gehorsame dienerin vnt wässen Juliana Frain von Sermage Agaram dem 12. 7. –ber 1725.«[42]

Prepiska s banom nastavljena je sve do kraja godine 1752. Mjeseca decembra iste godine upućuje mu Kušević opširno pismo, u kome se ponovo tuži na nedopušten postupak barunice Sermage, svaljujući na nju svu krivnju zbog svih nedaća, koje su ga snašle s obzirom na njegovu suknaru.

Kušević kaže: »Excell(entissi)me, et Ill(ustrissi)me D(omi)ne Comes Bane et G(ene)ralis Campi Marescalle Domine D(omi)ne mihi Grat(iosi)ssime. Apprime relatum et cognitum esset Ex(ce)ll(ent)iae v(est)rae. Qualiter Anno proxime evoluto die vero 10. Maij ex Nubifragio admodum vehementibus pluvijs decidentibus per torrentis seu fluvioli Medvednicza vocati ad panificinae meae fullonij rotam decurentis, et repente accrescentis rapacitatem, et aquae impetum septo a dicto fullonio non procul locato everso et sublato, talique facto fluviolo ab eodem alveo alio defflectente, modo fato fullonio aquae beneficio existente, imediate caepta, memorati Septi restauratio, et aqua ad priorem Cursum reductio per D(omi)nam Baronissam Viduam Sermagianam violenti manu impedita haberetur, propter quem itaque fullonij defectum, labore ultro progressum habere nequeunte, panifices ex exteris locis procurati dimitti debent, exindeq(ue) jam textae prope 200. panni petiae a tincis et Muribus aliaq(ue) fecce destruuntur, fullonij item rata et canabes per adustionem solis, aliaq(ue) multum deteriorantur, deniq(ue) proli dolor idem tam bonum, tam sumptuosum et publico utile opus, per tantum, temporis intervallum non modo otiosum haereret[43] verum etiam in desolationem vergeret, et satis tristem repraesentaret faciem, exindeq(ue) grande expertus sum, ac ultro dies in dies experior, cogor damnum, mihiq(ue) optima fide et intentione agenti proque Servitij Regij promotione, ex bono publico fideliter et sincere laboranti ad ruinam sternitur via; Antelatam igitur D(omi)nam Baronissam viduam erga Ex(ce)ll(enti)ae V(est)rae Anno p(rae)senti Viennae D(omi)no Comiti fillio[44] ejusdem factam, ac per eum ipse isthic relatam gratiosam propositionem; Litteras Ex(ce)ll(ent)iae v(est)rae uti D(omi)nus Colonellus de Kleefelt Referet (eatenus Scripsisse, id que gratioso Ex(ce)ll(ent)iae v(est)rae judicio et dispositioni Subjecisse, et Ex(ce)ll(ent)iam V(est)ream desuper eidem responsum dedisse; ac hocce negotium ad Ex(ce)ll(entissi)mum D(omi)num Comitem Locumtenetem Ex(ce)ll(enti)am v(est)ram remittere velle; posteaquam intellexissem, iteratis vicibus accessi Suam Ex(ce)ll(enti)am Locumtenetialem reposuitq(ue) mihi adhuc eo in merito ab Ex(ce)-

[42]. Acta Banalia, Fascicul XXXIII, Anno 1752, No. 140, Drž. Arhiv, Zagreb.

[43] Rad u suknari je nakon onog fatalnog proloma oblaka gotovo u potpunosti obustavljen sve do kraja godine 1752.

[44] Petar Troillo Sermage, v. bilješku 30.

ll(ent)ia v(est)ra nihil accepisse; Dubio procul p(rae)nuncupata D(omi)na Baronissa vidua allegaret sibi per mentionatum Septum p(rae)judicium et damnum inferri, exindeq(ue) p(rae)tenderet sibi alioquem Censum p(rae)stans qui subjectionem et Servitutem induceret, quod p(rae)tensive allegatum p(rae)judicium et damnum vel ex hac ratione, in se nullum esset, siquidem illud arrabilis ejusdem terrae frustellum ubi p(rae)memoratum septum positium existeret, adeo exiguum et sterile esset,[45] quod intrinseco pretio nec quatuor p(rae)valeret Flor(enos) Aher(ens) praeterea ab immemorabili ibidem Septum fuerat, et per eudem alveum aqua decurebat, ad Metas Secundo eodem fluvio sitas, et sic libera et Regia Civitas hace Zagrabien(se) in molae (in cujus loco nunc p(rae)fata panificina et ejus fullonium esset errectum) consequenter et dicti septi, ac cursus aquae pro tempore suae plurium Annor(um) possessionis sine alicujus p(rae)tensi Census p(rae)statione pacifico, et quieto perstitit Dominio et usu, qua Mola me empta et demolita ibidem absq(ue) ullo penitus impedimento aut contradictione aliquali p(rae)missum curavi extrui fullonium cujus adeoque et p(rae)nuncupati septi et inde decurrentis aquae per trium et ultra Annorum revolutionem pacificum et Imperturbatum continuavi possessorium, et Dominium quibus stantibus si solumodo per unius Anni spatium in quieto fuissem possessorio juxta dispositionem legis legaliter et absq(ue) incursu penae turbari non poteram, Sequaciter allegatio et p(rae)tensio ejus quo ad p(rae)stationem cujusdam Census foret nulla et illegalis, cum proinde omne momentum mihi multum sit damnosum, ideo rursus Ex(ce)ll(enti)ae v(est)rae hisce molestus esse p(rae)sumo; humillime supplicando quatenus suas gratiosas vices et authoritatem interponere, ac de opportuno reccusiti nempe septi consolidationis, et aque obtentionis remedio providere gratiose dignaretur; attamen in eo et in reliquo utriusq(ue) partis juribus in salvo permanentibus . . .«[46]

Nakon tih pisama kroz nekoliko godina nema u dokumentima spomena o Kuševićevoj suknari. Povremeno ga spominje njegov suvremenik Krčelić, navodeći uz ostalo, da je i pod Kuševićevim predsjedanjem započelo: ». . . u Zagrebu 1. prosinca[47] . . . po banovoj zapovijedi suđenje Moslavčanima«,[48] koji su bili sudionici velike seljačke bune godine 1755. Vijesti su i dalje nepotpune, pa tek godine 1760. daje Krčelić opširan izvještaj o radu Kuševićevu, te se osvrće i na postojanje njegove suknare u Zagrebu. Krčelić od riječi do riječi navodi ovo: »Zbog . . . dugotrajnog zadržavanja u Beču[49] Franjo Kušević neopravdano je bio sumnjiv svim Hrvatima. Građani ove zemlje bili su

[45] Nije postojalo pitanje »obradivog plodnog tla«, već samo kaprica barunice Sermage.

[46] Acta Banalia, Fascicul XXXIII, Anno 1752, No. 175, Drž. arhiv, Zagreb.

[47] 1. XII. 1756.

[48] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 320.

[49] Kuševićev bečki boravak odnosio se pretežno na poslove i nastavak rada u suknari.

prema njemu neraspoloženi pa su ga čak i kod bana[50] osumnjičili. Općenito mu se pridijevao nadimak »projektant«. Stoga sam postao radoznao i nastojao da dobijem obavještenja o njegovim poslovima. Uvidio sam, da su sugrađani prema njemu nepravedni. On je najprije nastojao dobiti imanja Švarču i Dubovac te bi ih bio i dobio, da nisu bila procijenjena na visoku svotu, naime na 200.000, koliko on nije imao. Zatim je ispitivao, da li bi se mogao ili uzdići pomoću tvornice sukna, koju je bio podigao u Zagrebu kod sv. Ksavera, ili se nje riješiti: riješio bi se je prodajom, a uzdigao bi se, ako nađe poslovne drugove, odnosno ako pojača njezin rad. Za ovo drugo činilo mu se potrebnim, da za izrađivanje odore ili vojničkog odijela stavi jeftinije ponude. Izvršivši dakle proračun, i to sasvim, kako se kaže, evidentan, izjavio je, da će izraditi potpunu opremu jednog vojnika za 14 rajnskih forinti i 14 krajcera, haljinac pak i čizme, kako se sada to daje s pasom i remenjem, za 8 forinti i 14 krajcera, a pri sadašnjoj opskrbi svaki vojnik za to dvoje plaća 23 forinte. Nadodao je, da bi time kraljevska blagajna prištedjela bez opterećivanja podložnika izdatke za prijevoz, da bi novac, koji sada nužno izlazi iz zemlje, ostao u Hrvatskoj, da bi se domaći sinovi izučili u tvornicama sukna i da bi vojnici bili opskrbljeni, jer sada, kad im odijelo šalju Židovi, malo ga tko može nositi, tako da su prisiljeni ili kupiti novo, ali ipak platiti poslano, ili prekrojiti ono, koje prime. Nadalje da bi se time povećao kraljevski porez, jer bi krojači, gajtanari i majstori drugih struka našli posla. Navodio je i vrlo mnogo drugih pogodnosti, pa je proračunao, da bi korist iznosila preko milijun forinti. No baš ta jasnoća njegova dokazivanja bila mu je na štetu. Izigravali su ga naime stalnim i uvijek novim komisijama i odborima, koji su imali ispitati njegove prijedloge. Njegov su elaborat hvalili, ali ga nisu proveli u djelo. Slučajno sam se zajedno s gospodinom prisjednikom Nikolom Škrlcem,[51] sastao kod erdeljskog savjetnika Bandija s drugim savjetnikom te Kancelarije Sombayem. Kad su u razgovoru pitali, zašto se Kušević tako dugo zadržava u Beču, izložio sam im naprijed navedeno. Na to će oni: »Neka ode, jer ne će nikada to ostvariti, i neka se ne daje više zavaravati. U Beču naime na kormilu države i kao prvi dvorski ministri sjede mnogi Česi, kao Kaunitz,[52] oba Choteka,[53] Althan[54] i drugi. Oni sa svojih imanja u Češkoj i Moravskoj primaju silne

[50] Franjo Nadasdi.

[51] Skerlec Nikola (oko 1731–1799 Zagreb). Najprije protonotar hrvatskog kraljevstva, od g. 1776. vrhovni ravnatelj nauka, 1782. veliki župan zagrebački. Od godine 1790–1792. glavni radnik komercijalne komisije. v. Kautz Julius, Entwicklungsgeschichte der volkswirtschaftlichen Ideen in Ungarn und deren Einfluss auf das Gemeinwesen (Deutsch bearbeitet von dr. Sigmund Schiller) Budapest 1876.

[52] Kaunitz Wenzel Anton, austrijski državnik (2. II. 1711. Beč – 27. VI. 1794. Beč). Vršio niz visokih i važnih državnih funkcija, bio poslanik u Parizu, državni kancelar i t. d.

[53] Chotek von Chotowa Johann (28. X. 1705. – 8. XI. 1787.) glavni komesar ratnog komesarijata. i Chotek Rudolf, predsjednik bankovne komisije.

[54] Althan grof Mihajlo Ivan, potpredsjednik Češke kancelarije.

prihode od tvornica sukna, a slično i od mlinova. Kako bi stalno mogli prodavati sukno, kožu, sedla i t. d. i odmah primati novac, smislili su i osnovali u Beču kraljevsko skladište. U nj dopremaju svoju robu, a kako je to skladište kraljevsko, mora se uz višu cijenu iz njega nabavljati sva oprema za pukovnije. Na taj način zarađuje car, oni sami, Židovi ili zakupnici, pukovnici i još mnogi drugi. Njima nije stalo, uz koju cijenu dobiva vojnik odoru i da li mu dobro pristaje, nego samo do toga, koliko tako mnogi zarađuju. Kušević ne će nikad postići, da to ustupe njemu kao privatniku, nego će ga vući za nos i izigravati, dok mu ne dodija i dok, prenatrpan troškovima, ne napusti svoj plan...« Neka Kušević i ne pomišlja na to, da će kao privatnik postići, da se sukno ne nabavlja iz spomenutog skladišta. Kad sam o tome obavijestio Kuševića, on požuri donošenje odluke. Konačno bi zaključeno: Njeno će Veličanstvo mjesto onih krajcera, koje dobivaju krajišnici na straži, nabavljati njima odoru, te odsad ne će oni za odijelo ništa plaćati. Kušević je morao šutjeti, jer se njega nije ticalo, koliko će stajati odora, koja će biti besplatno davana... Kušević je u Beču izgubio preko dvije godine. Za sebe, doduše, nije ništa postignuo, no ipak su preko njega svi krajišnici besplatno dobili odoru, iako to nisu od njega tražili. Nakon toga povrati se u društvu s grofom Petrom Sermageom u domovinu.«[55]

Petar Troilus Sermage bio je član stare francuske porodice, koja je u XVIII. stoljeću doselila u Hrvatsku.

Sermage je bio poznat kao dobar gospodar, a u vrijeme izbivanja iz domovine sudjelujući u Sedmo-godišnjem ratu, počinje pomišljati i na trgovačke poslove. Upoznavši strane zemlje, uvidio je potrebu »pri vrednog prosperiteta« vlastite domovine.

U tome smislu piše i svojoj supruzi Ani grofici rođenoj Drašković:

»... Anderstens habe dier zu wissen machen wollen, dass ich eine schöne und Nützbahre *trafique* entdeket, welhe wan uns gott das leben d. frid. und die gesundheit zulast mehr nutz, als unsere gütter trag. wirdt, ich sage noch nicht wass, bis es nicht zumb gang komet, dan es konte noch fehl schlag.«[56]

Sermage je naime boraveći i u Moravskoj vidio, koliku dobit donose manufakture sukna, pa se i on živo počeo baviti mišlju ili osnivanja ili sudjelovanja u takvu jednom poduzeću u domovini.

Sastao se s Kuševićem u Beču te je tamo detaljno bio upoznat sa svim poteškoćama rada u Kuševićevoj suknari, a nešto mu je bilo poznato i iz ranijih vremena.

Smatrao je za najpametnije riješiti spor između svoje majke i Kuševića na taj način, da on kao njegov poslovni drug stupi u to poduzeće. Kako je, međutim, umrla i mati Sermageova,[57] njenom je smrću bila

[55] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 401/2.

[56] Matasović Josip, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem Siebenjährigen Kriege. Zagreb 1923, str. 225.

[57] Julijana barunica Sermage umrla je 8. VII. 1760.

uklonjena jedna velika zapreka, pa je Petar Troillo bez teškoća mogao potpisati ugovor sklopljen između njega, Kuševića i novonamještenoga direktora Reichela 1. I. 1761.

Ugovor je bio sklopljen i potpisan u Varaždinu pod ovim uvjetima: »An haunt zu End gesetzten dato, Ist zwischen dennen Tit(ulo) H(erren) graffen von Sermage, dan dem Tit(ulo) H(erren) von Kussevich anderen, und H(erren) Johann Heinrich Reichel dritter wegen der durch Tit(ulo) H(erren) Frantz von Kussevich, bey Agram Errichteten Thuch Fabrique, Nachfolgende Societats Contract, aufs Jahr wohl bedächlich verabredet, und fest geschlossen worden. Primo gibet Tit(ulo) H(err) von Kussevich obgedachte Tuchfabrique, nebst gewölbern in der Stadt, In seinen Wohnhaus In die Societaet, von welchem Ihme 400 R(heinische) aus der Societaet Cassa sollen bezalt werden, hingegen verbindet sich Tit(ulo) H(err) Obrist(er) dass fabriquen gebäu In wohnbaren Standt zu Setzen auch noch so viel als bereits die Schon angefangene fundamenta auss weissen, zu besserer bequemlichkeit Successive ausführen, und aufzubauen under Verlust oben angesetzten Zinsgeldes wie auch, alte Noch Vorhandene Werkzeuge, welche wehrende Stillstandt,[58] der Fabrique Verdorben In Gutten und brauchbaren Standt zu setzen, damit gleich anfangs In allem vollkomen köne fabriciret werden, künftig hie aber, sollen alle gerüthschaften, die zur fabricirung benothiget auss gemeinschaftlicher Cassa hergestellet werden oben gedachte geräthschaften und werkhzeige, beyder Ibernahm Von dem Directore Reichl und Noch Einem an Seiner Seithe mit genohmenen, die genaue Inventation geschehen Muss und bey Endligung der Societaet In Nehmlicher qualitet, an wirderum Ein zu händigen Sein wirdt, wass aber wehrender Zeit von der Societaet Mehreres angeschafft worden, solle H(err) Obrist(er) v(on) Kussevich, Vermöge Schätzung Solche Ibernahmen und Prorata bezallen. 2do Versprechen die Erwende Tit(ulo) H(erren) graff(en) von Sermage und Tit(ulo) H(err) v(on) Kussevich alle benötigte gelder zu der Fabrique zu verschaffen und zwar Pro fundamenta Erleget Tit(ulo) H(err) Graf von Sermage 5000 Gulde(n) wo aber hingegen Tit(ulo) H(err) von Kussevich vor die Halbscheide, Seyne obligation und Sicherheit 2500 gulden Nebst lauffenten Interessen a(uf) 6 P(er) Cento Tit(ulo) H(err) Graff von Sermage Einhändiget, wie nun aber zu dissen wercke, durch dessen Anwachs Ein Starkhes Capital Erforder(lich) sein wird als 3^{tio} Verbinden sich beyde hohe Associrt(en) in Monath May In lebendes Jahr, Noch hin Capitalijen 5000 R(heinische) her zu schaffen, und zwar Ein Idweder die halbscheide als Tit(ulo) H(err) Graff von Sermage 2500 Gulden, als auch Tit(ulo) Herr von Kussevich 2500 Gulden an bahren zu Erlegen, wo von Jenen aber so wohl vor disse 5000 als auch oben gemelten 5000 R(heinische) aus gemeinschaft(liche) Cassa die Interesse c(irca) 6 Procento Jährlich vergüttet werden.«[59]

[58] »Svakako« je taj »Stillstandt« bio dugotrajan, što možemo zaključiti i po tome, što su i zgrada i potrebni alat postali zbog dugog stajanja gotovo neupotrebljivi.

[59] Spisi obitelji Sermage, Fasciculus XXV, No. 2391, Litt. 26. a., Drž. arhiv, Zagreb.

Zbog tog člana 2. i 3. nastat će spor između Sermagea i Kuševića, koji će se potezati na sudu i nakon Sermageove i Kuševićeve smrti.

Kušević je, doduše, bio imućan čovjek, imutak je prema Krčelićevim riječima stekao kao kraljevski blagajnik, i to on i njegov nasljednik Bužan. Krčelić kaže od riječi do riječi ovo: »...Ni Kušević ni Bužan nisu imali toliko bogatstva, koliko su ga kasnije nagomilali, dok su bili blagajnici. Kad su preuzeli taj položaj, bili su osrednje imućni, a kasnije su omastili bradu. I što je čudno, oni su se na tom opasnom položaju održali upravo kraljevskim nalozima, na razne načine...«[60]

Usprkos tom bogatstvu Kušević nije želio biti izigran, pa je zbog neizvršavanja svojih obaveza Sermage u stalnom sukobu s njime. Ugovorom su poslovni drugovi dalje preuzeli i ove obaveze: »4to Da nun H(err) Reichel, als Director bey dieser Fabrique Ernenet in Abgang des Geldes aber Seine wissenschaft und Erfahrenheit In fabrique Sachen offeriret, verwilliget die Societaet, dem H(err) Reichel, vor Seine anwendete Mihe, und arbeith allmögliche Einsicht, und Fleiss so der Selbige auch durch Seine all Jährliche gelegte Billanz der Societaet weissen wirdt, durch disse 3 Jahr, Vor Ein Jedes Jahr 300 R(heinische) und zwar bey der all Jährgihen Theylung Nach abzuch Interessen und unkosten auf Seine Seithe zuziehen wie auch gebührendes freyes quartir, holtz und licht, 5to Wass i(n)mittelst angewenteten Fleiss und durch dem Seegen, des allerhöchsten des Jahres hindurch Eribrüget, Nachgelegten Billanz abzug deren Erforderlichen Interessen und aller gemachten Spessen bleibet das solle auf drey gleiche Theil vertheilet, Ein Theil Tit(ulo) H(err) Graff von Sermage, anderten Theil Tit(ulo) H(err) obrist(er) von Kussevich dritten Theil aber H(err) Reichel, von Seiner universall Direction beziehen welches geschehen alzeit solle de(n) 1 Jannuary, wan wider verhoften Erlasse fortuito, Ein Schaden sich Ereignen solte gleich wieder gewünn, auch alle Drey dissen Schadenbetreffen wirdt. 6to Die haubt Cassa wirdt Jederzeit, bey Tit(ulo) H(err) grafen von Sermage aufbehalten bleyben, und da eben zu Vorsechung, Ein Eygnes Cassa Buch In der Cassa wirdt gehalten werden, woraus Mann, die Einlaag des Capitals, als von Verkauffte waaren, gleich Ersechen wirdt können, So kan und wirdt Tit(ulo) H(err) Graff von Sermage, keiner ande(ren) Rechnung unterliegen, als wie disses Cassa Buch von doch Selbsten ausweisset, aus solcher Cassa aber Monnathlich ader wochentlich, die benöthigte gelder H(err) Reichel, In die Fabrique, zur Auszahlung, vor die arbeiths Leithe,[61] und andern Nöthingen ausgaben darrichen, Iber alles aber Buch und Rechnung zu führen, damit Man jederzeit, Sowohl die Einahm als auch ausgaaben Ersechen kan, 7mo wirdt H(err) Reichel als Director von beideseithigen hochen Associrten befolmöchtiget, und

[60] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 293.

[61] Uz valjača sukna, bojadisara i štrigača tkanina, prema nekim je podacima suvremene sačuvane dokumentarne građe radilo u suknari i 10 suknara.

Autorisiret alle Correspondenz under d(em) Nahmen agramer Tuchfabriquen Compag(nie) zu underzeichnen, 8vo Verwilliget Tit(ulo) H(err) Graff von Sermage dass unweith des Fabriquen gebäu auf Seinen Terren Ein Wasserfang zur Versamblung des Wassers zu beförderung des Rath Teiles der Walich Mihl[62] und Färberey, zu Errichten, Jedoch mit disser bedingung, dass derselbe auf, und durch sein Terren, Nur so lang verbleibe bis Tit(ulo) H(err) Graff in der Societaet mit bergriffen ist, 9no Das wan Nach Verfliessung obgedachten Treij Jahren, Einer von dem mit Einbegriffenen Societaets Parteyen austretten, und Verfertigten Thüchern zu Suchen auch als Vor Eine hiemit Cassa halten wolte, So Solle Solcher Ein halbes Jahr, vor ausschlissung des Contracts Sich bey Societaet anmelden und Erlären, als verbindet Sich jeder Thei(l) dass in Solchen fahl, welche Ihmer von denen Partheyen, In der Fabriquen Verbleiben solte den austreteten, Ersten Seine Inffestirte Sum(m)en, So der austredente, wirdt Liquitiren Miessen, bahr als Eine Liquide, Schuld, Vor der austretung zallen wirdt missen widrgen falss, wirdt der austretente können, und Kraft dissen Contracts, befugt sein dem regres an der fabriquen operations Cassa, und Verfertigten Thüchern zu Suchen auch als Vor Eine hiemit begriffene, und Supsternirte Hypothece anselen, und Entweder Eigen Mächtig, oder aber durch Eine Audentische Presche, Nach Seinem werdt Exequiren könne dörfen. 10ten zu wessen festhaltung disser Contract von Sam(m)entlichen H(erren) Associrten underschriben, und einen Jeden Theil Ein Exemplar, under Nemlich Eigenhändiger Fördigung zugestellt worden Warasdin d(en) 1 Jannuary 1761 Graff Sermage Franciscus Kussevicz Johann Heinrich Reichel.«[63]

Isti dan su sklopljeni ugovori s bojadisarom i štrigačem tkanina, a formulirana je i zasebna pismena obaveza, kojom Kuševi ć i Sermage, preuzimaju na sebe neke materijalne troškove ovim riječima: »Infrascriptus assumptis in me solitis et de jure requisitis oneribus quos videlicet infrascriptum ad praesens tangeret, vel etiam in futurum quovis modo concernere posset negotium fateor et recognosco per praesentis: Quod siquidem Ego Panificinam meam ad Zagrabiam Sitam, ut in meliorem quo celerius Statum poni, majoremque fructum producere valeat ad Societatem modalitate contracto tenus declarata. Tandem resolverim quo fine Ill(ust)r(issi)mus D(ominius) Comes de Sermage S(acrae) Caesareae Regiaq(uae) Ma(es)t(a)tis Camerarius et Colonellus Tit(ulo) pro hic et nunc Rhenen(ses) quinque Millia fine lanae et aliarum necessariar(um) rerum emptionis, ejusdemque laboris prosecutionis dare, et ad Cassam dictae Societatis conferre vellit; Ideo Ego pro rata ejusdem pecuniarrae Sum(m)ae id est Rhenens(es) bis mille quingentis, ita et pro decurrente Sex a Centum Interesse hanc meam extracto cautionem, eatenus que Ill(ust)r(issi)mum D(omi)num

[62] Hefele Ferdo, Naši domaći obrti. Građa za obrtno nazivoslovlje, Zagreb, 1896, str. 21–23.

[63] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2322, Litt. 26-b, Drž. arhiv. Zagreb.

Comitem tutum et Securum reddere volens universa mea bona mobilia et imobilia ubicunq(ue) tandem sub Sacra I(nclita) Regni Hungariae Corona.«[64]

Sklopljen je i veoma precizno koncipiran ugovor s bojadisarom Antunom Kašutnikom, koji je u suknari zauzimao važno i odgovorno mjesto. Iz ugovora izlazi da je: »... Herr *Anton Kaschutnig*, vor einen Schönfärber, der gestalten an und aufgenohmen, dass er, wie es Im(n)er Nahmen haben möge, dass *Interesse*, und Nutzen der *Fabrique*, Aller wegen bestens besorgen, nicht Münder Solle Er Färber, alltäglich in der *Farbrique* Erscheinen (wann auch nichts zu färben währe) wann aber gefärbet wirdt, solle Er selbst zur Arbeith, Handt anlegen und die benöthigten Leuthe, als Gesellen, oder Tagwercker, welche Ihme von Seithen der *Fabrique* zu gegeben werden, auch zur behörigen Arbeith antreiben damit alles in ordnung, und ohne fehler geschen kan. Erstens; wird Ihme Färber *Kaschutnig*, ohne hien Wistent sein, dass mann beij Einer *Fabrique*, sich nicht mit Todten Farben begnügen lassen kan, aller Massen Man diese Tuch – oder andere Waaren nach denen Vorgeschriebenen Mustern, wie die Bestallungen Zeigen werden Schön frisch und lebhaft sollen Muss, So wohl von denen Tüchern, als wo die Wohl vorhero Zur Melanch gefärbet wirdt, auch Müssen die Tuch ohne Fleck, und Mackel hergestellet werden, und da wieder besser vermuthen durch Ihme *Kaschutnig*, ein Erweisslicher Schaden oder vorbey ginge, Solle Er selben zu Ersetzen allerdings Schuldig sein, zu wessen Ziehl und Endt auch vor einer *Fabriquen Societaet* fest geschlossen worden Dass die halbscheide Seines Sallarij, in der Cass, Jährlichen zu Ruck verbleiben solle; da nun fast alle Tuch nach Landes Arth, müssen gebastet werden welches zu thun, Ihme *Kaschutnig* anbetrifft, so viel als es Ihme die Zeit zu lasset, die aber durch Ihme aus Mangel der Zeit nicht können gebastet werden, sollen von Seithen der *Fabrique*, durch seine Veranstaltung zum Färben verfertiget werden; *Andertens;* da nun hier der Orth darzu, dass Mann auch von andererorths, von verschiedenen Sachen, als *Haba*[65] Leinwandt, und wie es Im(m)er Nahmen haben Möge zum färben bekom(m)en wirdt, Solle er *Kaschutnig*, nicht, dass Mündeste, für sich annehmen, sondern es bey dehme Anmelden, dem die *Direction* dieser *Fabrique* aufgetragen, damit alles in die Bücher ordentlich Eingetragen werden kann; Es könte auch beschehen da er *Kaschutnig* vorgiebet, dass er die Leinwandt Druckerey wohl verstehe, dass Eine *Societaet* sich Entschlissete, was dergleichen vor zu nehmen, wo aber von Seithen der *Fabrique*, Alles benöthigte, als eine Taugliche Manung, und alles Andere, ohne auch die Benöthigte Arbeits Leüthe, was Im(m)er Erforderlich, zugegeben werden sollen; Auch solle er *Kaschutnig*, in seiner Wohnung,

[64] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2391, Litt., 26-a, Drž. arhiv, Zagreb.

[65] Aba je grubo sukno. Iz njega su izrađivali gunjeve, velike vojničke crvene kape i široke crvene kabanice. Ta vrsta sukna poznata je i pod imenom darovac. V. Iveković F. – Ivan Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb 1901., Svezak 1., str. 2, i str. 197.

nicht dass Mündeste, vor Wehme es Im(m)er gehöre färben, sondern solches der *Fabrique* zu schicken (derentwegen Ihme auch nicht verstattet werden kan) umb allen Argwohn zu verhütten) dass er *Kaschutnig* einen Farb-Kässel, so klein er Im(m)er währe, in seiner Wohnung haben könne; und *Fabrique* zur Last stehen bleibe, Solle er *Kaschutnig* diesen Schaden zu Ersetzen, Unwieder-Schwerlich Schuldig sein; auch solle Er so viel Im(m)er möglich, mit allen Farb-Waare Schparsam umbgehen, damit der Überfluss nicht zum Nachtheil der *Fabrique*, mit auf dem Wasser forth Schwimme. Viertens; Verspricht, ein *Agramer Fabriquen Societaet* gegen vorherig Angemerckte Bedingnüsse, Ihme *Kaschutnig, alljährlich, Gulden Zwei Hundert, undviertzig* durch 3 Jahr zu bezahlen; wo er *Kaschutnig* hingegen verspricht, alle Mühe und Fleiss, zu besserer aufnahm der *Fabrique*, durch seine Wissenschaft an zu wenden, damit alles in allem vollkom(m)en könne hergestellet werden, Alles gantz getreulich, und ohne gefärde, seijndt dessentwegen, zweij gleich lauthende *Exemplaria* Errichtet, eines unter Gewohnlicher Ferthigung, von Seithen der *Fabrique*, hinausgegeben Worden . . .«[66]

Treći ugovor je bio sklopljen sa štrigačem tkanina Ignacom Juckartom. S njime je bilo uz ostalo ugovoreno i ovo: ». . . Erstens; da eine *Agramer Fabriquen Societaet*, alles wohl *überleget*, dass H(err) Juckart, bey Einem Jährlichen Gehalt besser stunde, als wan solcher alle Geräthschaften so Im(m)er zu der Tuchscherer Profession gehöre, an baaren geldt annehmete, wo der selbe sich umb gar nichts zu besorgen, sondern alle geräthschaften, was solcher im(m)er benöthiget, von seithen der *Fabrique* angeschafft werden sollen, *andertens;* was nur im (m)er zu der Tuchschereij benöthiget, von seithen der *Fabrique* hergeschaft werden, so solle H(err) Juckarth, alle Gattungen deren Tüchern auf Vorschreibung, und Unter Redung, wie alles zu füglichsten, und Nutzen der *Fabrique* beschehen kan, mit dehme güttlich verabreden, dehme die *Direction* dieser *Fabrique* auf getragen, dass alle Tuch, in der Zurichtung in allem Ihre Vollkom(m)enheit Erlangen, sich auch nicht widrich zeigen, wan seine Arbeith untersuchet wirdt, da es nun ihme zu keinem Schaden, sodern es denen Tüchern, welche Stuffen-weiss, Tuchscher Mässig gerauet,[67] so wird solcher auch diesem Nach zu kom(m)en wissen, und alle Tuch, mit Karten Disteln gebührent, nach Erkentnuss *Tractiren; Drittens;* da nun das Angefangene Werck, noch gantz schwach und klein hergehet, solle H(err) Juckarth, so viel thunlich, durch seine Angelegte Handarbeith Allein bestreitten, ausser wan gerauet, sind angeschlagen wirdt, welches nicht allein bestritten werden kan, Ihme von seithen der *Fabrique*, einer zu gegeben werden, wan sich aber die Arbeith mehret, so wirdt ein tauglicher Gesell, oder auch Mehrere, Ihme H(err) Juckarth zu gegeben werden; welch aber H(err) Juckarth zu gebührenden Tag-werckern, welche sie

[66] Spisi obitelji Sermage Fascicul XXV, No. Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.

[67] Naziv »rauhen« se odnosi na ohrapavljenje suknene površine.

des Tages zu machen Schuldig sein, an zu halten haben wirdt, wohin gegen Ihme H(err) Juckarth, von Seithen der *Fabrique*, dass aussgemachte, oder gebührende Wochen Lohn, gegeben wird, umb seine Unterhabende Gesellen, selbsten zu bezahlen, Virtens, wan nun H(err) Juckarth, In Jährlichen gehalt stehet so ist billich, dass alles was nur Im(m)er Nahmen haben mag und kan, wan was von wehm es im(m)er Seije, zur zurichtung in die *Fabrique* gebracht wirdt, Solches dem H(err) *Director* anzeigen, damit alles ordentlich in die Bücher Eingetragen werden kan, mus den Nutzen der *Fabrique* zu befördern, welche da ohne dehm, durch Anschaffung, deren geräthschaften, grosse *Spesen* hat, *Fünftens;* Beij Rauung deren Tüchern, solle H(err) Juckarth genaue Obsicht haben, dass solche schön vollhärig, und wohl bedeckt bleiben, und dannach *Corpo* Erhalten; beij dem Schäre, und Ausschäre deren Tüchern aber wohl besorgen dass solche schön gleich, und ohne Schmitzen, ausgeschorn werden was die Press anbelanget, solle vorhero ein Jedes Tuch Entweder mit bürsten, oder Scheiben, wohl abgesetzt werden, wo durch die Gleichheit, des Striches Im Tuch befördert, und Erhalten wirdt, Ein jedes Tuch, soll in der Press 24 Stunden Ruhig stehen bleiben, Ehe es umb geleget wirdt, besonders in Som(m)ers Zeit, damit solche unter denen Eyssen Auskühle und nicht so leicht in dem Laager, oder gewölbern auf Lauffen können, und wan solche Tuch ausgepart, Müssen solche, auf den Stich oder kalte Press kom(m)en, damit Sie zu Ihrer Vollkom(m)enheit gelangen. Solte aber ein Tuch durch Versehen, oder Nachlässigkeit, Schaden leijden, hat H(err) Tuchscher Meister, den Schaden nach Erkantniss zu Ersetzen alle Tuch Müssen Nach dem Ersten Mahl Pressen, richtig[68] gemessen, und die Elle Maass, auf das *Fabriquen* Bleij *Notirt* werden. *Sechstens;* verspricht eine *Agramer Fabriquen Societaet* gegen vorherig angemerckte Bedüngnüsse, Ihme H(err) Juckarth, alljährlich, *Gulden Dreijhundert,* durch 3 Jahr zu bezahlen Nach Verflissung solcher aber, wan sich H(err) Juckardt Im Standt befindet, wird eine *Societaet* nicht Entgegen sein, die Geräthschaften, Ihme gegen Bezahlung zu über lassen, wo H(err) Juckart hien gegen verspricht alle Mühe und Uner Müdsten Fleiss, zu besserer auf Nahm, der *Fabrique,* durch seine Wissenschaft anzuwenden, damit alles in allem, vollkom(m)en könne hergestellet werden; Alles gantz getreijlich und ohne gefährde, seijndt dessen wegen, Zweij gleich lauthende *Exemplaria* Errichtet, und eines unter gewöhnlicher Fertigung, von Seithen, der *Fabrique,* hinaus gegeben worden; *Fabrique beij Agram* A(nn)o 1761 d(en) 1-ten Januarij. Graf Sermage Franz v. Kussevits Obrist Johann Heinrich Reichel Joseph Ignatz Juckarth als Tuchscherer Meister alda.«[69]

Iz naprijed citiranih ugovora razabiramo, da je sveukupni prvotni uloženi kapital iznosio 7.500 forinti, od kojih je Kušević uložio 2500, a preostalih 5000 Sermage. Prema ugovoru je direstor Reichel dobivao

[68] Hefell Ferdo, o. c. str. 16–28.
[69] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26.-b, Drž. arhiv, Zagreb.

300 forinti godišnje, uz stan, ogrev i svijetlo, bojadisar tkanina dobivao je 240 forinti, a štrigač tkanina 300. Iz jednog malenog zapisa iz godine 1761. saznajemo, da je grof Sermage te godine mjeseca februara nabavio sirovine za »pannificinu« u vrijednosti od 94 forinte i 30 krajcara, međutim nije nigdje pobliže navedeno, kako i na koji način je ta svota bila obračunana.«[70]

Tokom godine 1761. imao je grof Sermage i neke druge izdatke, koje je veoma savjesno i detaljno specificirao direktor Reichel. Na temelju takve jedne specifikacije doznajemo, da je Sermage za nabavu vune potrošio preko 600 forinti, isplativši pritom direktoru Reichelu u ime njegova godišnjeg honorara 100 forinti. Osim toga je Reichel isplatio makedonsku vunu nekom Jagatiću, utrošivši preko 1000 forinti i bojadisaru Juckartu preko 50 forinti, kao i neke druge manje svote. Ukupno izdana svota u vremenskom razdoblju od februara do mjeseca septembra godine 1761. bila je 3500 forinti.

Izdaci su iz dana u dan bivali sve veći, Reichel ih je savjesno bilježio, pa nam je ostala sačuvana i lista izdataka, koja se odnosila na radničku hranu godine 1761.

Mjeseca marta 1761. jednodnevni izdatak za hranu iznosio je 7 1/2 forinti, iz liste nažalost nije moguće ustanoviti, na koliki broj radništva se spomenuta cifra odnosi. Specificirana je samo hrana, i to u ovome omjeru: »*Martij* d(en) 26-ten *Kuchel betreffend.* Was die Tuchmacher an Kost genossen. 3 Pf(und) Rindfleisch 7 xr., 4 Pf(und) Kalbfleisch oder 2 1/2 Pf(und) geselchtes Fleisch, Mittag und Nachts, 15 xr, zuschpeiss, Essig, Sallath, et fettes 13 xr., Brodt 6 xr., 2 1/2 Maass Wein a xr3–7 1/2 xr.«[71]

Ukupna svota bila je 48 1/2 krajcara, a u tako zvane »posne« dane bila je svota uvećana za jednu krajcaru, a jelovnik je u te posne dane bio ovaj: »Supen 3 xr., Mehlschpeis et Milch 12 xr., Zuschpeiss, oder Eyer 9 xr., Nachts Eyer, Sallath, Öhl und Essig 12 xr., Brodt 6 xr., 2 1/2 Maass Wein a 3 xr., 7 1/2 xr.«[72]

Jelovnik je bio istovetan i u nedjelju, kao i u radne dane, iz njih osim cijena saznajemo i ove potankosti, da nije bilo nedjeljnog počinka, i da se rad u suknari odvijao i noću bez pobliže oznake trajanja radnog vremena.

U tu hranu prema izvještaju direktora Reichela bili su uračunani i neki manji izdaci, poimence: »Hierbey soll dass Saltz, und Einbren Mehl durch 2 Monath verstanden sein, wie auch Kren, Petersill, und andere Kleinigkeiten. Was aber dem Reichel, vor die Köchin, wie auch Kuchel Geschier, und Bedienung zu vergutten kom(m)et, wirdt Eigener Erwegung überlassen ... lasset Reichel aus Erheblichen Ursachen dass letzte Mahl vor die Leüthe kochen, folgsam anders zu *disponiren geliebigst* sein wirdt.«[73]

[70] Spisi obitelji Sermage Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.
[71] Spisi obitelji Sermage Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.
[72] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.
[73] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.

Suknara je sada bila u punome pogonu, pa su njeni vlasnici osjetili potrebu povećanja stručnog osoblja. Bilo je postavljeno pitanje namještenja jednog stručnjaka za valjanje sukna. Kada je takav stručnjak pronađen, s njime je 1. IV. 1761. sklopljen ovaj ugovor:

»An Heündt zu Endt gesetzten Dato und Jahr wird zur wohl besagten *Fabrique*, Er Johann Georg Dietrich, als Werck und Walck Meister, dergestalten, an und auf genohmen, dass er, wie es Im(m)er Nahmen haben möge da er besonders zweijen Sachen vorsthet das *Interesse*, und Nutzen, der *Fabrique* Aller wegen bestens besorgen und zwar wird; *Erstens* demselben Obliegen, da er die Stelle eines Werck-Meisters vertriedt, dass er alles Sorgsam vorkehret, wan *Woll Sortirt* wird, wan Woll die Arbeith gewogen, wan die Woll auss der Arbeith zu Ruck gewogen wirdt, und die Geschpunst von dene Schpünerin, schön klar und gleich besorgen die Woll jenen Schpün(n)ern, hinauss zu geben, wie auch die Geschpunst, wieder zu über Nehmen, und ab zu wogen hat; auch wan *Modij Collern*[74] aus der woll gefärbt werde, sich in der Färbereij, so viel thunlich gebrauchen lassen; als auch alle Werst oder Kutten Schweisten, auch was Möglich, dabey Schpuln alle geschweiste Werst, abwiegen, als auch alle Tücher die da abgewöbet oder gewürcket worden, richtig abwägen, und als dan dehme, dem die *Direction dieser Fabrique* aufgetragen anzeigen wie auch alles anderes, wie es Im(m)er Nahmen haben mag und könne wan was vorkom(m)ete, was der *Fabrique* zum Nachtheil gelangen könte, anzuzeigen ist auch solle er als Werck-Meister, denen Tuchmachern, als allen Andern arbeits Leüthen gutt Nachsehen, damit alles in gutter Ordnung Erhalten wird; wie auch zu gutter arbeit antreiben. *Andertens;* Als Walck-Meister, hat solcher zu besorgen, das alle Tuch so wohl *Ordinarij*[75] als feine, in der Walck Rein und Sauber, Müssen aus gewalcken werden und Ihme Wohl bestand und wissent, dass wan ein Tuch, in der Walck, nicht seine Vollkom(m)enheit Erlanget, dass die beste Arbeit, so in der Geschpunst durch die Tuchmacher, auf dem Stuhl hergestellet vertorben ist, auch der Tuchscherer seine Arbeith nicht vollkom(m)en, darauf machen könte, folgsam wan ein solches Tuch, zum Voorschein kom(m)ete, das durch Versehen, oder Nachlässigkeit, in der Walck währe verdorben worden, Eer den Schaden Nach Erktentnuss zu Ersetzen haben wirdt, wann aber *Drittens;* Er Johann Georg Dietrich, als Werck und Walck Meister, alles in allem Wohl besorget, so verspricht, *Eine Agramer Fabriquen Societaet*, gegen vorherig angemerckte Bedingnusse, Ihme Werck und Walck Meister, diese Jahr *Gulden Zweij Hundert* zu bezahlen (wo Mann nun wehrender Zeit sehen wird können, wie auf beijden Theilen, wird können bestanden werden) wo er Dietrich hingegen verspricht, durch unermüdeten Fleiss, was nur Im(m)er zu besserer Aufnahm der *Fabrique* sein kan, an wenden wirdt alles gantz geträülich und ohne Gefärde,

[74] Pomodne boje.
[75] Aba ili darovac, v. bilješku 65.

seijndt dessent wegen, zweij gleich lauthende *Exemplaria* Errichtet, und Eines unter gewöhnlicher fertigung von seithen der *Fabrique* hinaus gegeben worden, *Fabrique* beij Agram, d(en) 1-ten April A(nno) 1761. Hier komet noch beij zurucken, dass er Dietrich, als Walckmeister, die Tuchmeister, als andere Arbeits Leüthe in der *Fabrique* trachten solle, Sam(m)entlich in gutter *Harmoni* und Einigkeit zu Erhalten, nicht aber etwan selbsten Anlass geben, dass Unruh und Wiederwärthigkeit Entstunde, welches ansonst von einer *Societaet* bestraft werden solle; auch ist noch zu verstehen dass seine Ehe *Consortin*, wan nicht zu walcken währe, Ihren Fleiss in der Tuchmachereij, wie es Nahmen haben kan, an wenden solle, und wan dan Er Ditrich und seine Ehe *Consortin*, sich nicht nach Vorgehenden Bedüngnüssen auf führen, und Ihren Fleiss, so wohl in der walck, als Tuchmachereij zeigen werden solle alle dieses vor *Nul* und nichts gehalten werden, und Ihme als dan freijstehen wirdt, sein glück, und auf kom(m)en, Entweder alhier in der *Fabrique*, oder ander Worths suchen zu können. Graf Sermage Franz v. Kussevizch Obrist(er) Johann Heinrich Reichel Johann Georg Dietrich alls Werck und Wallck Meister.«[76]

Sada je suknara posjedovala brojno i spremno stručno osoblje, i to direktora Reichela, pa bojadisara Juckarta, štrigača tkanina Kaschutniga i majstora valjača sukna Dietricha.

Ti su ljudi uz pomoć nekolicine suknara, i naučnika (ponekad deset i više) izrađivali u suknari najraznovrsnije finije i prostije sukno, bojadišući ga usto prema potrebama i narudžbama pojedinih mušterija.

Sva proizvodnja bila je pretežno namijenjena domaćem tržištu, Zagrebu i njegovoj bližoj okolici.

Individualno je najviše radio bojadisar, koji je uz ostalo bojadisao: »Einer Schneiterin in Neijtorp[77] eine Seite Rok[78] auf braun geferbt. Einer Frau in der wallachischen[79] ein bamwohl auf blau. ein Mantel auf braun geferbt. Einer Sbinnerin 2 Hirticher und 1 bahr Strimpf blau, der bischofmillerin 2 Hirticher auf blau geferbt. der Sennerin in der Staat 16 ölle leinwant auf b(lau) ... der Glasserin in der Stadt 2 Hirticher auf blau.«[80]

Cijene za bojadisanje sukna kretale su se između jedne i dvije forinte za veće komade, a manji su stajali 45 do 50 krajcara.

Posao je bio u punome jeku, izdaci su se povećavali iz dana u dan, a nastale su i neke promjene s obzirom na stručno osoblje, kao i za dalje potrebe, pa je u tom smislu sklopljen jedan novi ugovor, iz koga saznajemo ove pojedinosti: »... 1[en] Es komet vor erstlich weg abschafung färber Pfundheller und aufnehmung des farber Kassutnik[81] hier

[76]. Spisi obielji Sermage Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.
[77] Nova Ves u Zagrebu.
[78] Svilena suknja.
[79] Vlaška ulica u Zagrebu.
[80] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.
[81] S Kašutnikom je ugovor bio sklopljen 1. I. 1761., uz njega je radio u suknari i drugi bojadisar imenom Pfundheller. S njegovim radom bili su nezadovoljni, pa su ga zbog toga i otpustili.

auf wirdt geschlossen d(ass) von heudig(en) d(at)o der farber Pfundheller untersaget wirdt d(ass) er sein Glick weiter suche(n) soll, seine preteintion verweg des auszügl wirdt dem selbe(n) bezahlt werd(en) und weil d(er) selbe auf unkoste(n) der societet anhero komen so wird derselbe die Rückreis auf die selbst eigene machen.[82] Was den farber Kassutnik belang wirdt der selbe von d(er) Fabrique aufgenohmen, – sein Jahrliches Sallarium durch den Director aufgesetzt werd(e) und zur Caution der fabrique allemahl die helfte von sein Salarion inbehalt(en) werd(e) und sollen Schad(en) welche durch seine person der fabrique zu stosche bonificiren muss. 2do komet vor wie die Kost denen Tuchmachern gegeben werd(e) alle hierüber wirdt geschlossen d(ass) der Director die Kost auf ein monat von heitig(en) Dato geben wirdt und d(ie) Societet nach dem erweisen ob durch abzug der helft(e) des arbeiths lohn[83] in schad(en) od(er) Nutz(en) der Fabrique zufalle welches eben zur Massa geschlage(n) werd(en) solle 3^{tens} Es komet von weg(en) der Reiss unkoste(n) des Director wie die Verhaltung heir beij gestehe(n) solle hier über wirdt geschlossen d(ass) beij solher Expedition die gelegenheit od(er) die fuhr wie auch Rispecten des Quartiers a proportione der Verichtung von d(er) Comun Cassa bestritten werd(en) muss, der H(err) Director aber wie jed(er) zeit sein Salario sich verköste(n) 4to Es kom(m)et vor wie die Ordnung wege(n) der zahlung der tuchmacher und spin(n)erei gemacht werd(en) kan hierüber wirdt geschlossen d(ass) alle sambstag nachmitag umbs 4 uhr der Michael in die fabrique komen solle alwo derselbe die zahlungs lista von d(en) Director überkomen wird verweg welcher derselbe er auszahlen wird missen und verueg den zahlung listen einer die rechnug lege(n) 5to wirdt geschlossen dass alle umfung unter wass imer wo pret(e)x od(er) vorwandt der Fabrique zu komen von, fleissig bewoget, und der Comun Massa zugeschlag(en) werd(en) solle 6to Wird ausgemacht d(as) der Director Reichl wie es auch in Contract[84] nicht anderst verstand(en) ist word(en) in der fabriq(ue) sein freies quartier haben solle und solchet beging(en) soll, ansonste(n) ist ihm die Societet kein quartier schuldig, übrigens solle H(err) Director mit dem Tucher Meister eine Convention schriftlich mach(en) wege(n) sein Sallario, und den übrig(en) asocijrten presentiren, so auch mit d(em) Walkmeist(er) zu verstehe(n) ist. 7mo wirdt eben auch Reflectirt wege(n) dem Inventario den werkzeige wie in Contract gemeldet werd(e) hiemit wirdt die heudige zusamen trettung geschlossen, und zu wessen bekräftigung von allen associrte(n) unterschrieben Sig(nirt) Agram d(en) 22 ten April 761 Sermage Franciscus Kussevich Johann Heinrich Reichel.«[85]

[82] Mislimo, ma da nigdje nije naznačena nacionalnost, da je većina stručnog osoblja bila rodom iz Češke, odnosno Moravske, gdje je u to vrijeme suknarstvo u cvatu.

[83] Radništvo je dakle polovinu plaće davalo za hranu.

[84] Odnosi se na ranije sklopljen ugovor od 1. I. 1761.

[85] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26.-b, Drž. arhiv, Zagreb.

Uz Sermagea je prema jednome sačuvanom podatku bio materijalno angažiran u suknari i poznati naš historičar Adam Baltazar Krčelić, što saznajemo iz iskaza od 30. VI. godine 1761.: »... Infrascriptus praesentibus recognosco: Qua ad rationem, et computum Pannificinae ad Sanctum Xaverium Nomine, et ex parte Domini V(ice) Colonelli Francisci Kussevics, qua in eadem Pannificina consocij, per manus, et enumeratione Reverendissimi Domini Abbatis, et Canonici Zagrabiensi Balthasaris Kerchelich de bona et currente moneta effective, et absque defectu levaverim, et perceperim f(loreni) 1100 id est mille centum. Super quibus p(rae)fatum Reverendissimum Dominum enumerantem praesentibus quieto ...«[86]

Daljih podataka o sudjelovanju Krčelićevu s materijalnog gledišta zasada nemamo.

Iz druge polovine godine 1761. imamo ove zanimljive podatke o poslovanju Kuševićeve »pannificinae«.

Reichel izvještava u to vrijeme o nabavi vune i o materijalu iz nje izrađenom ovim riječima: »... wie viel bis nachero Wohl Erkauffet word(en) Kralovizer Som(m)er Woll[87] Erkauft Cent(er) 20, Maced(onische) Center 25, Kralovizer W(inter)[88] Center 32 ... hieraus könne 226 St(ück) Tuch *fabricirt* werden, und werden von solcher woll beij läufig in *Sortiren* ausfallen. Extra feine à R(heinische) St(uck) 26. Mit(el) fein oder *Anglia* 2 R(heinische) Stuck 50, ord(inare) wimb(ec) oder Kirschtuch Stuck 150. Von Anfang bis Ultimo Angl(ia) sind *Fabricirt* worden 45. Von 1ten 7-b(er) bis ult(imo) x-b(er) sollen *Fabricirt* werd(en) 90. 1ten Jan(nuar) 1726 bis ult(i)mo April aler 4 Monath(e) 91 ...«[89]

Mjeseca jula iste godine odnosi su se između »poslovnih drugova« Kuševića i Sermagea ponešto zaoštrili. Kušević je za neke veće količine vune isplatio lično preko 1000 forinti, a Sermage čini se tu svotu nije priznavao, i imajući kod sebe (prema ugovoru) zajedničku kasu na Kuševićeve zahtjeve se jednostavno oglušio.[90]

Spor između Kuševića i Sermagea zbog neispunjavanja novčanih obaveza sa strane Sermageove poprimio je sve oštrije razmjere, pa je mjeseca maja godine 1764 čitava stvar stavljena pred sud.

Kao svjedok je bio pozvan i direktor Reichel, pa je i on posvjedočio, da je Kušević za nabavljenu vunu isplatio svotu od preko 1000 forinti,

[86] Spisi obitelji Sermage, Fasciculum XXV, Državni arhiv, Zagreb. U zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici nalazi se Krčelićeva korespondencija pod signaturom R. 3673, pod slovom b. pohranjeno je i nekoliko Kuševićevih pisama pisanih između 1748. i 1752., u njima nema ni spomena o suknari, a ni o nekom Krčelićevu materijalnom sudjelovanju.

[87] Ljetna čista ili »strižena« vuna, koja se dobiva ljeti od velikih ovaca.

[88] Takozvana »hlačevina« ili kratka vuna velikih ovaca, što se kolju zimi.

[89] Spisi obitelji Sermage, Fasciculum XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Državni arhiv, Zagreb.

[90] Spisi obitelji Sermage, Fasciculum XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Državni arhiv, Zagreb.

koju mu je društvo bilo dužno vratiti. Osim toga je Reichel iznio i druge neke potankosti: »... Ich Endes unter Schriebener, bekänne hiemit, dass Anno 1761 den 1-ten *Ianuarij* zwischen Tit(ulo) H(err) H(err) *General Graffen v. Sermage* dan Tit(ulo) H(err) *Obrist(en)* von *Kussevich*, und mir *Johann Heinrich Reichel*, ein *Societaets Contract*, wegen der *Tuch Fabrique* auf wohl bedachtlich, und festgeschlossen worden. Undt erhellet aus dem *Articul* 2do gantz klar, dass erwehnte Tit(ulo) H(err) *General Graff* von *Sermage*, und Tit(ulo) H(err) *Obrist(er)* v(on) *Kussevich* alle benöthigte gelder, zu der *Fabrique*, zu verschaffen versprechen, und zwar *pro fundamento*, Solte Tit(ulo) H(err) *General Graff von Sermage, fünftausend Gulden*, gleich Baar in die *Cassa* erlegen; Wo auch Tit(ulo) H(err) *Obrist(er) von Kussevich* seine *Caution aparte* zur sicherheit, er: *zweijtausend fünf hundert gulden*, Tit(ulo) H(err) *General Graffen von Sermage*, dieser wegen Eigenhändiget, und zwar mit Lauffenden *Interesse a 6 pro Cento*, wie nun aber zu dieser *Fabriquen-Werck*, beij dessen anwachs, ein stärckeres *Capital* so haben sich beijde Hoch *Associrte* verbunden, wie aus dem *Articul* 3^tio^ zu ersehen, noch ein *Capital* p(er) *5000 f.* im Monath *Maij* in lebendes Jahr 1761 herzuschissen; und zwar ein Jederer die Halbscheide, als Tit(ulo) H(err) *General Graff von Sermage 2500 f* als auch Tit(ulo) H(err) *Obrist(er) von Kussevich, 2500 f.*, an baaren geld zu erlegen, wo von aber Ihnen, vor die Erlegen sollende 10000 f. die Interessen a 6.pro Cento, auss gemeinschaftlicher *Cassa*, Jährlich vergüttert werden sollen, Tit(ulo) H(err) *General Graff von Sermage* aber, beij welchen die haubt *Cassa* durchwehrende 3 Jahr, hat sollen auf behalten Bleiben hat kein *Capital* erlegt, sondern nur nach und nach, bis 3-ten Octob(er) Anno 1761 vermög in Handen haben den *Specification*, und wochentlichen zahlungs *Listen*, welches in allem betragt 3739 f 3 Kr. Hingegen aber, hat Tit(ulo) H(err) *Obrist(er) von Kussevich*, auch wehrendt dieser zeith, beijläufig, nach und nach erleget, *8317 f.*, welches alles klar bey dem Rechnungs Schluss, wird dargelegt werden, Aus welchem nun klar abzunehmen, dass Tit(ulo) H(err) *General Graff von Sermage* nicht einen kreützer anstandt H(err) *Obrist(en) von Kussevich* erleget, weilen hoch dess eben anzeigen, welche von meiner Hand hinauss gegeben worden, seine schuldig zu erlegende 5000 f sich nicht darzeigen, sondern sich nur auf 3739 f. 5 Kr. belaufft, welches zum grundt der wahrheit gewissenhaft *Atestire*. So geschehen, *Agram* d(en) 14 ten *Maij A(nno)* 1764 Johann Heinrich *Reichel manu propria locus Sigilli Fabric Director.*«[91]

Sermage ne samo da nije ispunjavao svoje novčane obaveze, nego je i otežavao rad suknare odvodom vode iz potoka Medvešćaka, kao što je to svojevremeno učinila i njegova pokojna majka braunica Julijana Sermage.

[91] Spisi obitelji Sermage Fasciculum XXV, 2386-3404, Državni arhiv, Zagreb.

Zbog tog nesretnog odvoda vode, koji je ometao, odnosno obustavljao rad u suknari, bili su godine 1767. pozvani na sud svjedoci. Oni su na postavljena pitanja pod prisegom dali ove odgovore: »1mo Je li Szvedok zna, chul ali videl? da Potok Medvednicza zvan uz fabriku Goszpona Obrist-Lieutinanta Kussevicha, ij Melin P(atrov) Jesuit visse Lett mirno tekuchi, Letto 1764. okolu Vuzma drugam bi bil obernjen, ij potom tko vuchinjeno je, ij jeli gdo isztu vodu nazad napeljati priprechil, ako zna nai valuje, ij zrok szvoga znanja da. Primus itaque Testis Bartholomaeus Kaudoff v(ene)rabil(es) Societatis Iesu Collegii Molitor Annorum circiter 60. de veritate dicenda Serio monitus adjuratus, examinatus, fassus, et attestatus est. Da on vre mnogo Lett pri P(atrih) Jesuitah vu Melinu pod Szvetem Xaveriussem lesechem buduch, dva takai Podlosnikov Varaskih, dersal je Melina na meszto koih Melinov ondi Fabrika za szukno nachinjena je, ij akoprem na iszti Fabriki doszta Lett mirno Szukno delano je, nistar manije kada bi bilo Letto 1764. okolu Vuzma tak na Fabriki, kak tulikai, ij rechenom Collegiumszkem Melinu naglo vode nesztalo, Szproti issel je Szvedok gledat, koi Zrok thomu mora biti, ij kadabi bil ober Szenokosse P(atrov) Iesuit dossel, onde nassel je Goszpodina Groffa Sermagia Sesztinszkoga Lugara, drugach Topolovechkoga podlosnika, na bregu Szedechega, ij Duhan kurechega poleg Gragije kadi Szvedok videl je, da iz Gragije (kotera od Sztarine na kuliko goder Szvedok pametiti more vszigdar bila je, ij prekorubcze nikakvoga kvara ni chinila) tri kolcze van izpuknene, ij vodu drugam obernjenu, kadi imenuvani Lugar Seztinski proti Szvedoku rekel je, totu nebudesh vech vode imel, ar Goszpodin Groff neda, ij tak Szvedok odissel je nazad k melinu, ij tho iszto Mathiassu Poturichu za onda collegiumszkomu Spanu povedal, kai razumevssi, ij veruvati nehotevssi, isselje szam span, ij z szinom Szvedokovim k tomu Lugaru, koteri takai nikai ni opravil, niti vode dobil, zatim u kratkom vremenu opala je velika godina ij dossla nagla Buicza, kotera je ij ono gragije, kai je osztalo bilo chiszto oderla, ij odneszla, onda takai vu kratkom vremenu Szvedok zvech lijudmi (buduchi da Goszpon Pater Rector rekel je, dasze Szlobodna nazad voda zagradi, kak je bilo pervo) issel je Grabe sznasit,[92] ij Gragije nazad delat, kak je ij bila nachinijena, ij voda jedno seszt, ali szedem dan tekla je, nego kada je Goszpon Obriszt-Lieutnant Kussevich jeden Chetertek iz Becha dossel, szproti drugi dan tho je tho vu Petek vecher, kada naimre kmeti iz tlake dossztisza, moraliszu iti Szpomenutu Gragiju razmetat, ij vodu drugam obernuti, koju vodu, ij pakszu hoteli graditi, onda dossliszu Sesztinszki Lijudi, ij vzeli jeden kramp, dve lopate, jednu motiku, ij jednu Szekiru, ij vu Sesztine, keszno pako povernjen je kramp, Motika, ij Szekira, a Lopate ij denesz[93] szu tamo. Zadnich ij pak Szvedok vu Ieszen z Thomasem Vukovichem, Vezdasznijm, Collegiumszkem Spanom, ij Ioss zi jednim Chlovekom issel je tamo, vu tho ime, da gragiju nazad naprave, ij kaiti ondi Span Sesztin-

[92] čistiti.
[93] 1767.

ski Derva z kmeti Szekel je, tho Vuskovich imenuvanomu Spanu povedal je, da ide Gragije delat, na tho Span rekel je, da nai neide, dabi iz zapovedi Goszpodina Groffa vsze gotovit, ij vu Seztine poszlal.«[94]

Šestinsko imanje došlo je u posjed obitelji Sermage prema Krčelićevim navodima na ovaj način: »Nakon Sermageove smrti[95] njegova udovica bi priznata nasljednicom imanja grofa Čikulinija, koji je bez potomaka bio umro 16. lipnja 1746. Ta su imanja bila: Novi Dvori, Stubica, Šestine, Harmica i Krapina. Osim toga dobila je, kako je proizišlo iz parnice, 18.000 forinti, koje su se našle nakon Čikulinijeve smrti, i 24.000 forinti, koje je dobila od Najšića za Konščinu. Platila je svoje djeđovske i Čikulinijeve dugove i živeći skromno, kako je bila navikla, nagomilala veliko bogatstvo i ostavila ga sinu Petru Troilu . . .«[96]

Tako je Petar Troilo Sermage kao jedini nasljednik Julijanin[97] postao i vlasnik Šestina. S pravom se, međutim, bojao, da će mu osporavati indigenat: ». . . i, prema tome, pravo da posjeduje imanja. Stoga sa Čikulinijevim novcem nađenim u Stubici, koju mu je majka ostavila, i još s novcem, koji je bio uzeo u zajam, dođe u Beč. Kako je bio rođen u Hrvatskoj, zauzimanjem gospodina grofa kancelara Leopolda Nádasdyja potajno dobije i plati plemićki list. Da ga ne bi držali za neplemića, premda je već dotađa bio smatran barunom, dobije odluku o pravu na indigenat i novcem kupi naslov grofa.«[98]

Svoj indigenat je Sermage iskoristio u onome času, kada ga je Kušević tužio zbog neispunjavanja njegovih novčanih obaveza, jer je: ». . . grof bio povrijedio njihov međusobni ugovor o ortakluku u vezi s tvornicom sukna i bio spriječio, da voda teče do Kuševićeve tvornice, ovaj ga pozove pred sud radi otkupa imanja Šestina, jer da nema zakoniti indigenat. Želeći se riješiti te neprilike, grof zatraži indigenat i dobije ga najviše nastojanjem bana i varadinskoga biskupa baruna Adama Patačića.«[99]

Rasprava započeta na sudu godine 1767. nastavljena je ispitivanjem daljih svjedoka, pa je drugi po redu dao ovaj iskaz: ». . . Secundus Testis Mathias Poturich antelati venerabilis Collegii Subditus, antea Spanus, annoru(m) circiter quadraginta, quatuor, de veritate dicenda serio monitus, adjuratus, examinatus, fassus et attestatus est. Da poklamkam imenovani Bartol Mlinar bi bil niemu, kakti za onda Spanu povedal, da Lugar neprepuszti vech onud vodu techi, kud je vszigdar tekla, kai on veruvati nehotijuchi, issel je szam, ij szinom rechenoga Mlinara takai Bartholom ktomu Lugaru, koteroga pital je zakai je doli vodu odpusztil, ij neda techi, kuď je pervo tekla, na to odgovoril

[94] Spisi obitelji Sermage Fascicul XXV, 2386–3404, Državni arhiv, Zagreb.
[95] Krčelić tu aludira na smrt Josipa Sermagea, supruga Julijanina.
[96] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 406.
[97] Sva su ostala djeca pomrla, pa je Petar Troillo ostao jedini nasljednik.
[98] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 406.
[99] Krčelić Baltazar Adam, o. c., str. 486.

je Lugar, da Goszpodin Groff nijegov neprepuszti vech, dabi onud voda tekla. Medtem toga, kadabi bili hoteli vu kratkom potlam vremenu, naimre okolu Iakopovom tu vodu nazad zagraditi poszlal je Szvedok, vu tho ime tri kmete, ij rechenoga Barthola Mlinara z s njimi, koterim ondi dvi Lopate, jedna Motika, jedna Szekira, ij jedan Kramp vuzeta szu, ij vu Sesztine odnessena, Lopate, ij vezda tamoszu, a ostala keszno potlam povernijena szu, onud pako, kaj je mochi pametiti, vszigdar voda tekla je, ij chiszto nikakvoga kvara ni delala, kai obchinszki znano je«[100]

Isti dan je nastupio i treći svjedok izjavivši: »Tertius Testis Thomas Vukovich modernus dicti, venerabilis dicti, venerabilis Collegii Spanus, annorum circiter Triginta Duorum de veritate dicenda Serio monitus, adjuratus, examinatus, fassus, et athestatus est; da potlamkam je rechено bilo po Patru Procuratoru, dasze szlobodno nai nazad voda zagradi, issel je Szvedok vu Ieszen, ij z Mlinarom Bartholom da tho zversse, ij kaiti ravno onda ondi blizu Span Sesztinski Filip Matecz z kmeti, Szekel je derva, koteromu Spanu Szvedok povedal je, da ide pak vode nagragjivati kak je pervo bila, koteromu iszti Span odgovoril je, da nai neide damusze nebi kakti Priatelu rad zameriti, ar poleg zapovedi Goszpodina Grofa bi vsze Szkupa povezati, ij vu Sesztine moral odpelijati. Ztemszu nazad otissli, akoprem onud, kai je mochi pametiti vszigdar voda tekla je, ij nigdar nikomu kvara ni chinila. Super quo modo praevio per me collecta Inquisitione praesens extrado Litteras Inquisitorio Testimoniales. Datum Expeditionis Zagrabiae die Decima Septima Mensis Decembris Millesimo, Septingentesimo Sexagesimo Septimo Ioanneo Zaverskij Inclijti Comitatus Zagrauiensis Iud(ex) (nobi)lium manu propriia.«[101]

Zbog tog odvoda vode umiješala se bila u taj spor lično i carica Marija Terezija uputivši preko ugarskog namjesničkog vijeća dopis hrvatskom banu Franji Nadasdiju, u kome je uz ostalo naložila i ovo: »Maria Theresia Dei Gratia Romanorum Imperatrix ... Et quia media tempore v(ice) Colonellus Franciscus Kussevich humillimum ad nos sumendo Recursum graviter conquestus sit in eo: ... Fluvium ... alio derivari fecerit, eundem(que) ad priorem Locum, et Cursum, esto idcirco authentice praemonitus, reduci non admiserit ...«[102]

S obzirom na vladaričin zahtjev uputio je ban Nadasdy još g. 1765. pismo grofu Petru Troilu Sermage, u kome mu kaže: »Illustrissime Domine Comes Generalis mihi obs(ervati)s(sime) Qundo quidem Sua Ma(es)ttas S(a)cr(atissi)ma intuitu quaerimoniae per Vice Colonellum Franciscum Kussevich de Pannificina sua super fluvio Medvednicza errecta, et facto Ill(ustrissi)ma D(omi)nae V(est)rae aquam aliunde

[100] Spisi obitelji Sermage, Fasciculi XXV, 2386–3404, Drž. arhiv, Zagreb.

[101] Spisi obitelji Sermage, Fasciculi XXV, 2386–3404, Drž. arhiv, Zagreb.

[102] Acta Croatico-Slavonica Consilii Locumtenentialis regii Hungarici Departamenti Comertialis, Fasciculi LII (85, 88), Anon 1771–1833, No. 16, Drž. arhiv, Zagreb. Dokumenat je od 27. III. 1765.

declinantis, a tempore quo Aqua destituitur, infructuosa, positae, vigore benigni sui sub 4a labentis ad me directi Rescripti Regii Clementer mihi comittere dignata fuisset, quatenus pro authoritate mea qua polleo Banali non tantum praeattactum fluvium ad privrem Alveum indilare rederivandum, at(q)ue ita pro publici Emolumento dictam fabricam suo vigori restituendam, verum etiam damna antelato Kussevics, praevia ratione indebite causata, condigne bonificanda, ordinare velim. Eapropter Ill(ustrissi)mam D(ominam) V(est)ram serio monendam hisce esse duxi, quatenus in conformitate praemissa dispositionis Regiae, eo in praeviis agere noverit, quo tum memoratum fluvium ad antiquum suum cursum actutum reducere, cum etiam intuitu resarcitionis damnorum omni meliori modo p(ro)videre haud omittat, ne secus casum in contrarium ex non subsecuta effectuationi meam quoq(ue) authoritatem catenus mihi interponere. Eadunq(ue) de praescriptio etiam Regio uti oporteat, perseverans Illustriss(im)ae D(ominae) V(estr)ae Servus parat(issi)mus Comes Franciscus de Nadasd Varasdini 23 Maij 1765.«[103]

Sermage nije uopće odgovarao, a Kušević je usprkos velikim materijalnim troškovima nastavio izrađivanjem sukna, za što nalazimo povremenu potvrdu u dokumentima.

Saznajemo da je mjeseca marta godine 1766. uz ostale poslove dovršeno i bojadisanje raznih komada suknene tkanine u vrijednosti od 21 forinte i 57 krajcara.[104] O nekim većim poslovima i narudžbama nema spomena.

Godine 1766. mjeseca septembra spor između Kuševića i Sermagea još uvijek traje, pa u tome smislu Kušević odašilje pismo sudu, u kome iznosi i ova fakta: »... Debito cum honore detegere necessitor: Qualiter ego ad publicam notitiam in Rivi fluentique Medvednicza alias etiam Czirckvenschak, loco autem ad S(anctum) Xaverium vocato, in(que) Territorio, liberae, R(egi)aeq(ue) Civitatis Montis Praesens Zagrab(iae), Commita(que) ejusd(em) Nominis existen(te) habit(o) titulo perenali comparatas duas frumentarias Molas, Causa boni publici, Sine cuiuslibet contradictione, quivi imo cum Inclijtor(um) p(rae)fator(um) Regnor(um) Statuum et ord(inum) approbatione, et consensu non absq(ue) notabilium Sumptuum profusione, in Panificinam, aliaq(ue) necessaria, ac ejusd(em) accessoria converterim, eamq(ue) comodo Patriae et p(ro) Publici boni incremento *Annis plurimis tenuerim, et administraverim.* (Podcrtao Kušević) (Tandem ad p(rae)dictae Panificinae augmentum progressumq(ue) ejusd(em), Sub Dato 1 ae Ianuarij 1761. Anni Varasdini mutuus Societatis Contractus) Si et ubi opus fuerit, in specie exhibendus (principaliter quidem inter Me, ac Ill(ust)r(issi)mum D(omi)num Comitem Petrum Troillum a Sermage, S(acrae) C(esareae) R(egiae) A(postolicae) Ma(e)s(t)atis Camerarium.

[103] Spisi obitelji Sermage, Fasicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Državni arhiv, Zagreb.

[104] Spisi obitelji Sermage, Fasicul XXV, No. 2392, Litt., 26-b, Drž. arhiv, Zagreb.

Generalem Vigilian(s) Praefectum, et Excelsae Banalis Tabulae Assessorem, assumptae etiam per nos principale contrahentes juxta tenores Contractus in eand(em) consocietatem D(omi)no Henrico Reichl, initus stipulatusq(ue) fuerat Contractus benevolus, et veluti fine conficiendi in maiori quantitate panni 10000 flor(enorum) Rhen(ensium) Summa erat destinata, ita quoq(ue) ad proportionem p(rae)concepti fortioris laboris, egindeq(ue) p(ro)curandi maioris lucri, Magistris, opificibus aliunde advenientibus, et p(ro)curatis notabilia fixa annue, inclusa Panificinae avenda(m) f(loreni) 1440 exportantia, mediantibus ijsd(em) ad Trienium extradatis Conventionibus promissa fuere salaria, etq(ue) in huius spontanei, deliberatiq(ue) Contractus usu roborationem, et effectum, Ego quidem ad exigentiam Puncto 2do contractualem, novi modo in contineeti in extradata antefato D(omi)no Comiti Generali Cautione flor(enorum) Rhen(ensium) 2500 p(rae)stiti, verum etiam expost tempestive, ante videlicet statuum tempus, ne videlicet facto meo defectum aliquem emersisse allegari, et p(rae)tendi possit, longe maiorem summam, eum in finem effective deposui, et enumerari, D(omi)nis autem Comes, et Contrahens, tametsi vigore p(rae)fati Contractus Se Se in administrationem, perceptionem, et erogationem imiserit, ignoraretur nihilominus etiam de p(rae)senti an et in quanto sponti p(rae)ssumptae obligationi Inde contractuali satisfacerit? Esset autem notarium, et manifestum, quod pactatum Societatis servandae Trienium non compleverit, quin imo postquam diversa indebite, et incaute, in manifestum quippe Societatis Damnum exisset, ante pactati rationicij primum Terminum, jam nempe 1 mam Ianuarij Anni imediate subsequentis 1762 adeoque ante unisu, Seu primi Anni exfluxum motu et... plano recesserit taliq(ue) facto totum Contractuale, *dicti ut pote Directoris Henrici Reichl* (podcrtao Kušević) et opificium solutionis, aliarumq(ue) comuniter assumptarum erogationum onus indebite im *Me derivaverit, et Sic p(rae)dictam Pannificinam diversis illegalibus factis suis ad* (podcrtao Kušević) admodum inoquam Confusionem, viamq(ua) interitus poni fecerit, in p(rae)iudicium Publici, legumq(ue) municipalium contemptum, Damnum vero meum evidentissimum... Ideo... antelatum D(omi)num Comitem, quo principalem consorcium, et Contrahentem, novi minus etiam p(rae)dictum D(omi)num Henricum Reichl, in quantum Negotium p(rae)sens eund(em) concerneret, p(er) p(rae)ssumptae contractualiter obligationis, et consocietatis ratione, quoad revellando, sub juramento revellutionem, p(ro)ducendorumq(ue) p(ro)ductionem, ad personaliter, in reliquo medio Provis comporendum, p(er)cento, et competenti Termino consueto more certificare, ac vigore Contractus inniti... Rationibus, quam et Damnorum facto D(ominis) Comitis enuator refusione, et quibuslibet ex eod(em) Contractu Societatis profluentib(us), emergentibusq(ue) accessorijs, imputando impatationib(us) combinatis combinandis, et calenlatis calenlaudis, nec absimili per etiam expensis, modo p(rae)declarato, ita et per motam hactenuis *contra Me* (podcrtao Kušević) virtute memorata super f(lorenum) 2500 estradatae Cautionis, illegratis-

simam litem, indebite causatis, in jus vocari, citariq(ue), ac quad p(rae)missa omnia, et singula adequotam Iustitiam, et Satisfactionem effectiva Executione mediante impendi, et administrati. Pro qua gratia dum eatenus I(nclitae) Tabulae, ut foro legitimo, et complehenti suplicarem maneo Zagrabiae d(at)o 10. 7.-bris 1766. Ejusd(em) Tabulae obsequentissimus Servus Franciscus de Kussevich V(ice) Colonellus Lect(o) et Corect(o) per me Petrum Ballogh p(rae)fatae Tabulae, juratum Notarium Manu propria . . .«[105]

Iste godine 17. IX. izjavio je Kušević pismeno i banu Nadasdiju svoje mišljenje na ovaj način: »... *Lamentabiliter et simul querulose* (podcrtao Kušević) Excellentiae Vestrae repraesentare necessitor, qualiter multos ante annos duae molae frumentariae in rivo Medvednicza, atque ab Illustrissimi Domini Comitis Petri Troilli de Sermaghe ... ad me devenissent veluti illa, ubi commercium vigeret, et diversae erectae haberentur manufacturae Regna, Et Provinciae florerent,[106] ita quoq(ue) in Inclijto Regno Croatia *nulla(m) penitus manufactura(m)*[107] (podcrtao Kušević) existente, *primus ego eris eatenus in Patria*[108] (podcrtao Kušević) Servando prospicere Satagens Suprascriptis frumentariis molis sublatis in locum earundem ... profusione ibidem *Panificinam* (podcrtao Kušević), et *Domum* (podcrtao Kušević) Tinctoriam exexerim, et ad eum deduxerim Statum ... inde in panno sum plena satisfactione ... fuerit . . .«[109]

Godine 1767. je ponovo intervenirala lično carica Marija Terezija, tražeći, da se naposljetku riješi spor između Kuševića i Sermagea, narediv̌si u Pešti: »... Franciscum Kussevich contra fidelem Nostram ... Comitem Petrum Troillum de Sermage ad vindicendos quinque potentiario actus. Damna item et expensas Coram V(ice) Comitem terminatum, et ad Sedriam ejusdem com(i)t(a)tus Nostri transmissu, abinde vero ad Tabulam Nostram Banalem, ac demum ad Tabulam Nostram Regiam sine explicandi in Generalitate amoti actoratus maturioris revisionis gratia(m) deductum cupiens memoratam Partem appellatam ad invigilandum Iuribus suis ... et Sententias minus Favorabiles reformari, cujusmodi processu per nominatam Tabulam Nostram Regiam Iud(icia)riam revisa et discussa . . .«[110]

Usprkos caričinu naređenju, da konačno obustave proces, on je nastavljen, pa se njegove posljedice, i to u negativnom smislu odražavaju u radu suknare, u kojoj gotovo nema prometa, ne samo zbog odvoda vode, nego i zbog materijalnih teškoća Kuševićevih.

Smanjenje proizvodnje tog jedinog suknarskog poduzeća na teritoriju banske Hrvatske svakako je nepovoljno odjeknulo, potreba za do-

[105] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, No. 2392, Litt., 26-h, Drž. arhiv, Zagreb.
[106] Odnosi se na Češku i Moravsku.
[107] Ne odgovara stvarnom stanju, postojale su i druge manufakture, samo je u pogledu suknarske proizvodnje Kušević pionir.
[108] On je bio osnivač prve manufakture u Zagrebu, ali ne u Hrvatskoj.
[109] Spisi obitelji Sermage Fascicul XXV, Državni arhiv, Zagreb.
[110] Spisi obitelji Sermage, Fascicul, XXV, Državni arhiv, Zagreb.

maćim suknom je velika, pa se kao logična posljedica nameće pitanje osnivanja novih istovetnih poduzeća. Njihovo podizanje potpomaže i Marija Terezija, ona sve češće pokreće pitanje izrade domaćeg sukna i preko službenih dopisa traži izvještaj o stanju i mogućnostima njegove izrade u zagrebačkoj i ostalim županijama.

Takve su dopise pojedine županije morale slati »Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću« u Varaždin, pa je u jednome od njih zagrebačka županija dala ovakav izvještaj: »Excelsum Consilium Regium Domini Domini Gratiosissimi Colendissimi! Quo suae Majestatis sacratissimae clementissimae intentioni, de procurendo sufficienti, Loco exoticorum centonum,[111] et gausapeorum,[112] surrogato, tanto certius satisfieri possit, dignabatur idem Excelsum Consilium gratioso suo sub 30 ma Mensis Aprilis Anni labentis emanato ... quatenus in effectum praemissorum super sequentibus genuinam Eidem Excelso Consilio Regio praestaremus informationem, et quidem. Imo Quot sint in specifico in gremio Ci(vi)t(a)tis hujus Zagrabien(sis) Incolae, qui seu gausapea, seu panum Crisium vulgo *Darovecz* (podcrtano u dokumentu) seu centones fabricare scirent: 2do Quam circiter quantitatem singulos eorumde singula hac specie per Annum conficere soleat? 3^{io} Quod videretur optimum, et certissimum medium hanc talismodi fabricationis peritiam in reliquos etiam gremiales Incolas extendendi? 4to Quanti seu gausapea, seu panus Crisius, seu centones in gremio Ci(vi)t(a)tis istius Zagrabien(sis) emi, et vendi soleant? denique 5to Quae quantitas Lanae habita ad numerum ovium proportione annue in hac civitate Zagr(abiense) sperari posset? itaque quantum. Ad 1^{mum} Cum in partibus istis propter angustiam loci, et humiditatem soli nemo prorsus servaret oves atque neque Lana ad conficiendos centones, et panum crisium daretur idcirco nullus omnino est in Iurisdictione Ci(vi)t(a)tis, praeter D(omi)num V(ice) Colonellum Kussevich, qui ejus modi centones aut panum conficeret, idem vero D(omi)nus V(ice) Colonellus Kussevich, donec D(ominum) Comes Sermaghe ab ejusdem panificina aquam alio non direxerat, ex Lana ab Alutarijs sensim congragata, aliquot centurias ejusmodi Centonum Annuatim producere solebat nec secus: Ad 2^{dum} Ex quo, ut praemissum est, nulla Lana in his partibus daretur, ideo nec aliqua talium quantitas in hac civitate producitur; Interim ad 3^{ium} Si privato cuipiam ac suppleret, et ex Regno Hungariae meliori Lana se statis temporibus provideret, cum annuali Labore sodalium 20. centonum 30000 producere posse existimatur quos Ad 4^{tum} Interventa Turcicorum centonum prohibitione in his partibus facile aeque distrahi posse arbitramur denique Ad 5um Hoc punctum ex praemissi suapte sequitur, ex defectu enim ovium in hac civitate, ipsius quoque Lanae defectum oriri necessum est, cujus modi oves quamvis populus ex sensibili Lucro, quod exinde firmissime sperandum haberet, alere desideraret, attamen nec situs, nec augustiaci, ut prae-

[111] gunjevi.
[112] čoha.

missum est, admittunt. Quae etiam dum pro statu notitiae nostrae Eidem Excelso Consilio Regio humillime refferimus una in perenni venerationis cultu perseveramus... Zagrabiae 13tia Mensi Junij 1770mo ...«[113]

Prema izvještaju je Kuševićeva suknara proizvodila godine 1770. gunjeve i sukna, o čijoj kvaliteti odnosno raznoličnosti saznajemo neke detalje iz drugog izvještaja, što ga je svega dva mjeseca kasnije iste godine 1770. uputila zagrebačka županija na zahtjev »Hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća« u Varaždin. U tome izvještaju, kao i u ranijem, zagrebačka županija izvještava o svim mogućnostima izrade sukna na njenu teritoriju, kao i o postojanju suknare Franje Kuševića. Izvještaj glasi: »Excelsum Consilium Regium Domini Nobis Gratiosissimi Colendissimi! Maternam Majestatis Sacratissimae Providentiam, pro qua sollicitas curas Suas in exquirendis ijs, quorum ope, et adjutorio ad provehenda subjectarum Sibi provinciaru(m) commoda, utiliter quidpiam conferre posset; indies una, et clemeter testari non desinit; Ipsi quoq(ue) ex Gratioso Excelsi hujus Consilij Regij sub Dato 30 Men(se) Augusti Anni adhuc 768 ad nos emanato Intimato, versis in venerationem studijs abunde perspeximus; Dum videlicet Altefatam Majestatem Sacratissimam circa Pannum vulgo Abbam dictum, Gausapia item, Lodicesq(ue) Seu centones, in eo: qualiter nempe? et ubi ejusmodi fabricatorum manufactura introduci, aut ampliari posset? an item, et in quibus locis, quali re in quantitate p(rae)attacta producta, et fabricata praeexistant? Clemeter eum in finem informari velle intelligeremus; ut quamprimum horum sufficiens, his in Regnis quantitas producta fuerit, talium exterij Provincijs inductio prohiberi valeat. Quo in merito, quemadmodum Clementissimam hanc Majestatis Sacratissimae Resolutione, positis etiam ob oculos peculiaribus magno cum favore olim in singulos exinde rediuvare valentibus emolumentis omnium pro Consolatione publicam reddidimus, ita collatis etiam in medium consilijs nostris, cuncta, quae sive ad insaurandam, sive promovendam hujusmodi manufactura pertinere videbantur, accuratus expendentes facile deprehendimus; ipsum requisitae ad id majori in quantitate Lanae his in Regnis defectum Benignae hujusmodi Intentionis Regiae procurando effectui obicem ponere; Sed et Secus etiam Domesticam Lanam Nostram non ejus esse qualitatis, ut ex ea praeinsinuatus Pannus Abba, exterarum Provinciarum, ad imitationem produci que ut, referentibus ijs, qui periculum hujus instituerunt accepimus: Ut adeo Hinc quoq(ue) promanasse arbitremur quod nulla ausq(ue) in Gremio Comitatus hujus, praeter Domini Vice-Colonelli à Kussevich una Semi hora à Zagrabiensi distans civitate praeter nobiliorem pannum, centones etiam, non tamen eo, in quantitate producens, ut talibus citra investionem ex vicinis provincijs publicum congrue provideri possit, Fabrica instaurata habeatur. Si nihilominus per

[113] Acta Consilii Regii Croatici, Fascicul XLV, Anno., 1770., E. – 61, Državni arhiv, Zagreb.

praeadducta ratio quaepiam instaurandae hujus superesset, haud magis congruum ad id censeremus Locum, quam si in vicinia Zagrabiensi, ex ratio ne adjacentis amphoris civitatis, huicq(ue) annexorum commodorum, quae ut plurimum ad promotionem ejusmodi Manufacturarum conferre videntur; errigatur...«[114]

Znači dakle, da nije samo odvod potoka Medveščaka bio razlog slaboj proizvodnji, kao ni materijalne teškoće njena vlasnika, već je uvoz kvalitetnijeg sukna iz ostalih obližnjih provincija bio velika i jaka konkurencija.

Marija Terezija, da potpomogne domaću proizvodnju sukna a i svile, koju je ona naročito zagovarala, izdaje naredbu, kojom zabranjuje pod prijetnjom konfiskacije uvoz inozemne svilene i vunene robe ovim riječima: »... Sua Sacra Caesareo Regia et Apostolica Majestate ex Serico et Gosipio in Exteris Provinciis confecti Pepli, vulgo Flor, et Krepon dicti in Haereditaria Regna, et Provincias suas Caesareo-Regias Inductionem sub Poena Confiscationis clementer interdicente, id ipsum Praet(i)t(u)l(at)is D(ominis) V(estris) Finem in eum de Benigno Iussu Regio intimat Consilium hoc Regium, quatenus idem Interdictum in Gremio sui pro Singulorum cum primis vero Negotiatorum Notitia ea cum Declaratione illico publicare noverint... Varasdini Die Decima octava Mensis Septembris Anno Domini Millesimo Septingentesimo Septuagesimo celebrato...«[115]

Olakšice, koje je izdavala carica, imale su povremeno i odjek. Naši feudalci, koji su do toga vremena smatrali jedino zemljišni posjed kapitalom, nekako se toga oslobađaju i počinju na svojim imanjima osnivati manufakturna poduzeća.

Prvenstveno ih zanima tekstilna proizvodnja, pa se kao jedno od prvih takvih poduzeća spominje platnara Teodora Batthyanija na Ozlju.[116]

Ta platnara je bila osnovana godine 1768., njen vlasnik grof Batthyany, dvorski savjetnik kraljevsko-ugarske kancelarije, kupio je Ozalj 1. I. 1766. uz Brod i Grobnik,[117] od markgrofa Franje Perlasza, čiji je otac Raimondo spomenuta imanja dobio darovnicom Karla VI. u zamjenu za svoje posjede u Abruzzima.

Batthyanyeva platnara izrađivala je: »... optimae tellae Silesitanae[118] ... hac Fabrica produxit.«[119]

Usprkos odličnoj kvaliteti manufaktura je ubrzo prestala s poslovanjem, i nju je vjerojatno izigrala usprkos vladaričinim naređenjima proizvodnja ostalih naprednijih austrijskih provincija.

[114] Acta Consilii Regii Croatici, Fascicul XLIII, 1770., D. – 210, Državni arhiv, Zagreb.

[115] Acta comitatus Zagrabiensis, Fascicul VI., 1770., No 248, Drž. arhiv, Zagreb.

[116] L(aszowski) E(milije). Tvornica platna u Ozlju u XVIII. str., Obzor, 1926, br. 207, 4. VIII.

[117] Krčelić Baltazar Adam, o. c. str. 510.

[118] šlesko platno.

[119] Acta comitatus Zagrabiensis, Fascicul VIII, 1771, No. 297/12, Državni arhiv, Zagreb.

Godine 1771. bila je osnovana i jedna suknara, ovaj put u varaždinskoj županiji u Vidovcu, na imanju grofa Franje Patačića.[120]

Patačić je prema suvremenom izvještaju manufakturu: »... in Vidovecz recenter erectam jam reductam, et sublatam haberi...«[121]

Znači da je i ta manufaktura ubrzo nakon osnivanja obustavila svoje poslovanje.

Bolje sreće nije bila ni suknara na Trakošćanu. U njoj su prema izvještaju odaslanom »Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću« u Varaždin izrađivali koloni prostije sukno ili darovac.[122] I ta suknara je nakon kraćeg poslovanja obustavila posao, kao i ranije spomenuta Patačićeva, ma da su posljednju navodno domaće: »... vlasti potpomagale... molile kraljicu, da se za vojsku nabavlja potrebito sukno iz ove tvornice.«[123]

Obustavom rada spomenutih manufaktura ostaje opet Kuševićeva suknara jedinim takvim poduzećem na teritoriju tadašnje banske Hrvatske.

Rad se u »pannificini« usprkos caričinim olakšicama i povlasticama s obzirom na zabranu uvoza inozemnog tekstila nije poboljšao. Jedna od glavnih teškoća bio je nastavljeni sukob Kušević-Sermage, zbog kojeg je Marija Terezija bila prisiljena uputiti novu opomenu pozivajući se na raniju iz godine 1765.[124]

Marija Terezija nalaže: »... Reverendi honorabiles spectabiles Magnifici Magnifici item Egregij et Nobiles Fideles Nobis dilecti. Intuitu Quaerimoniae per V(ice) Collonellu(m) Franciscum Kussevich de Pannificina sua super Fluvio Medvednicza errecta, et facto Comitis Petri Troilli Sermage, aquam ab inde declinantis a tempore qua aquas destituitur infructuosa positae tenore Benigni rescripti Nostri adhuc in Anno 1765 sub Die 4-ta Mensis Maij,[125] ad Comitem Banum expediti, disponendum clementer Com(m)issimus, ut non tantum p(rae)attactus Fluvius ad priorem alveum rederivetur, atque ita, pro Publice Emolumento praefata Fabrica suo vigori restituatur verum etiam Damna antelato Kussevich praevia ratione indebite, ex meae vindictae studio causata, debitae bonificentur. Cum autem, praedictus Franciscus Kussevich tenore demissae Instantiae Suae eatenus exhibitae ulterius in eo querularetur quod p(rae)attacta benignae Ordinationis Nostrae ob diversos praetextus, et complurium etiam terminorum dilatione nec hactenios aliquis effectus summo sui cum damno secutus sit. Eapropter Vobis harum serie benigne, una ac serie com(m)ittendu(m) esse duximuus, quatenus eas efficaces dispositiones facere non intermittatis, ut

[120] Matasović Josip, Prilog genealogiji Patačića, Narodna Starina, 1932, knj. IX, sv. 24, str. 409–448.

[121] Acta Consilii Regii Croatici, Fasciculi XLVII, 1772, D. 539, Drž. arhiv, Zagreb.

[122] Acta Consilii Regii Croatici, Fasciculi, XLVII, 1772, D. 539, Drž. arhiv, Zagreb.

[123] Cuvaj, Povijest trg. obrt. i ind. u Hrv. i Slav. od najstarijih vremena do danas, sv. IV, str. 1309. Rukopis u Državnom arhivu, Deposit br. 36/1949.

[124] v. bilješku 101.

[125] Sačuvani dokumenat datiran je 27. III. 1765, v. bilješku 102.

praellegatae Benignae Ordinationis Nostra debitus effectus quo proximi vis procuretur, ac in consequenti praedicto quoque querulanti competens satisfactio impendantur. De eo autem, cur adusque praememorata Benigna Ordinatio Nostra, cujus quae facto efectuata non fuerit? rati facti exigatur desuperque nobis Informatio submittatur. In reliquo vobis gratia Nostra Caesareo Regia Benigne propensa manemus Datum in Archi-Duvali Civitate Nostra Vienna Austriae, Die Vigesima Secunda Mensis Decembris, Anno Domini Millesimo Septingentesimo, Septuagesimo, Maria Theresia m(anu) p(ropria) Comes Franciscus Esterhazy m(anu) p(propria) Iosephus Iabblanczij m(anu) p(ropria). Reverendis Honorabilibus Spectabilibus, ac Magnificis item Egregiis, et Nobilibus N(omen) N(escio) Offici Supremi Comitis Administratori V(ice) Comiti Iud(ex) (nobi)lium, et Iurassoribus, ac toti Universitati Dominorum praelatorum, Baronum, Magnatum, et Nobilium Comitatus Zagrabiensi, Fidelibus Nobis Dilectis Zagrabiae ex officio L(ocus) S(igilli) Regij.«[126]

Kako je dopis caričin bio upućen zagrebačkoj županiji, to je ona smjesta drugim dopisom od 13. I. 1771, odgovorila na spomenute vladaričine naloge ovim pismom: »Sacratissima Caesareo Regia et Ap(osto)lica Maiestas, D(omi)na D(omi)na clementissima Benignissima! In merito Querimoniae per V(ice) Colonellu(m) Franciscum Kussevich, de pannificina Sua, Super fluvio Medvednicza errecta ob procuratam ab inde declinationem inde ab eo, quo aqua destituit(um) tempora infructuosa reddita, cora(m) altifinio Ma(es)t(a)tis V(est)rae Sacr(atissi)mae Throno Regio in homgiali Submissione petitae; Quemadmodu(m) Ma(es)thas V(est)ra Sacr(atissi)ma, Benigno Suo de dato 22-ae Men(sis) x bris anni proxime praetriti 1770. Viennae Austriae emanatio, Nro 5903 insiguito Mandato mediante, Nobis clementer praecipere digna est: ut non tantum praeatactus fluvius ad priorem alveu(m) indilate rederivet(ur), veru(m) etia(m) damna antelati Querulanti praevia ratione illata adaequate conficent(ur): ita pro Nostra Benignis Ma(es)t(a)tis V(est)rae Sacr(atissi)mae Iussis in Homagiali devotione parendi promptitudine eas continuo dispositione fecimus ut ordinarius V(ice) Comes Noster Eundem fluviu(m) Medvednicza pristino Suo Alveo restitui publicisq(ue) operis ordinationem isthoc ex incidenti hactenus in effectu(m) non ivisse, Eidem Ma(es)t(a)ti V(est)rae Sac(ratissi)mae in vicem benigne, demandatae Informationis in homagiali Submissione repraesentamus. Qui caeteroquin altis ... Ma(es)t(a)tis V(est)rae Sacr(atissi)mae Grattijs humillime com(m)endati, in perpetua fide ac fidelitate emonimur. Ma(es)t(a)tis V(est)rae Sacr(atissi)mae Humillimi, perpetuoq(ue) fideles Subditi N(omen) N(omen) N(escio) Un(iver)sitas Co(mi)t(a)tus Zagrabiensis dabant(ur) ex G(ene)rali N(ost)ra pro 13 a et Sequen(ter) Men(se) Ianuar(ii) diebus Anno 1771. Zagrabiae celebrata Congregatione.«[127]

[126] Spisi obielji Sermage, Fascicul XXV, Drž. arhiv, Zagreb.
[127] Acta Comitatus Zagrabiensis, Fascicul VII, 1771, No. 23., Drž. arhiv, Zagreb.

Zbog tog odvoda vode potoka Medveščaka i nastalog spora između Kuševića i Sermagea nastavljena je prepiska između Marije Terezije, »Hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća« i zagrebačke županije godine 1771. Kušević također upućuje vladarici pismo, u kome kaže: »Sacratissima. Quantumvis Ma(es)tta(tis) V(est)ra Ill(ustrissi)ma virtute binorum benignorum Mandatarum ... unius sub 4 Maij Anni 1765-i ad Comitem Banum, alterius ad comitatum Zagrabiensem sub dato 22 x-bris Anni proxime praeteriti 1770-mi emanatorum clementer mandasset, ut non tantum fluvius ille Medvednicza vocatus facto Comitis Petri Troili Sermaghe ab antiquo Suo cursu ex meae Vindictae Studio alio declinatus ad priorem alveum rederivet(ur), atq(ue) ita pro Publici Incremento pannificina mea Suo vigori restituet(ur): verum etiam Damna mihi taliter causata debite bonificent(ur); nihilominus tamen, ut fatus Comitatus Zagrabiensi Incubentiam ordinario ejus Co(mi)t(a)tus vice comiti dedisset, ut eundem fluvium pristino Suo alveo restitui, publicisq(ue) operis in computum publicorum Laboratorum assumendis quo proximius rederivari faciat; Benigna attamen Ma(es)t(a)tis v(est)rae Sacr(atissi)me menti in praesens usq(ue) nihil minus quam satisfactum est, nec quoad rederivationem fluvij dicti, multo minus quoad damnorum mihi catenus indebite illatorum refusionem; imo verose usq(ue) mortem dicti Comitis Sermaghe[128] Anno labente interventam ita protacta ejus relicta Vidua[129] intra Annum Sui Luctus benignum Ma(es)t(a)tis v(est)rae Sacrati)s(si)mae Prorogatorim in genere Somans obtinui mandatum: quod velut tale Suis Specialibus intuitu Fabricae meaea clementissime emanatis binis, ut Supra positivis, Causaeq(ue) decisivis ratione Boni publici intentibus Mandatis ... derogare, quantumvis coram fati Co(mi)t(a)tus ordinario Vice-Comite(m) allegaverim, is attamen Beneficium prorogata quo ad Negotium quoq(ue) Fabricae meae extensum esse praetendebat. Clementissima Domina! cum factum istud sit tale, quod velut radicabilitatem Jurium possessionariorum, adeoq(ue) productionem Liberalium eatenus Documentorum nautiquam involvens Sensu Tituli 50-mi i 2-dae beneficium Prorogatae tanto à fortiori excluderet, quod dictamine titulu 130-mi 1-mae ipsi pupilli medio Tutoru(m) Suoru(m) in Causis tempore patris eorum inchoatis Juri Stare tenerent(ur), sed, et ex quo Lucrum cessans, damnaq(ue) indies emergentia per Vidua(m), in quam cum rerum, Substantiae, aprehensioneq(ue) Bonorum defuncti ista causantis Comitis deseverent(ur), bonificanda crescant(ur) Beneficium utiq(ue) Viduae hac ex prorogata nonnisi damnorum, mihi vero clamnosum Simul, et praejudiciosum, Incrementum boni publici aperte impeditus evaderet; ... porro, et misera Personae copiosiori numero tristem jam à pluribus Annis dictae fabricae Statum deplorarent ipsa: ex quo excussum Sibi ab ore im(m)isericorditer, quem in eadem ..., et aliter mereri accepe-

[128] 26. IV. 1771.

[129] Odnosi se na Anu groficu Sermage, rođenu Drašković. Ona je bila druga žena Petra Troilla Sermagea.

rant panem. Susperarent: pannificinae item tristior indico cumulatis manis, et expensis, insumptibusq(ue) quoad fuloniam, rotam, pavimenta, et reliquo eo necessaria Sexcenta restauranda: Sed et quoad internendos respective, vero in longioribus provincijs quaerendos, et ratione inutilis redditae Fabricae dispersos pannifices, eoq(ue) pertinentes Homines reducendos, exurgeret, facies, ut adeo in illa ipsa Domus mea jam a tot Annis damnificari continuata, triste Exitium accipiat, saluberrima deniq(ue) Ma(es)t(a)tis v(est)rae S(acrati)s(si)ma gratia emnassent, nisi debita Executioni, per eos, quorum interest manicipent(ur). Proinde Ma(es)t(a)ti v(est)rae S(acratis)s(i)mae degenu Supplico in eo humillime: quatenus ex Sibi ingenito toti Orbi cognito Justitiae zelo, ut praeinsinuatis benignis Ma(es)t(a)tis v(est)rae S(acratis)s(imae) mandatis Sine ulteriori procrastinatione satisfiat, saepedicto utpote aqua ad priorem alveum rederivet(ur), damnaq(ue) justa limitanda quo celerius refundant(ur), clementissime com(m)ittere, et mandare dignaret(ur). Pro qua Gratia, et Clementia Cae(sare)o Regia indesinenter fundendi pro felici, incolumiq(ue) vita tam meis, quam Septem prolium mearum precibus mereri... Majestatis V(est)rae S(acratisi)i(mae) humillimus perpetuosq(ue) fidelis Subditus Franciscus de Kussevich V(ice) Colonellus.«[130]

Kuševićevo pismo nije datirano, pisano je svakako krajem aprila godine 1771. ili još kasnije, jer je u to vrijeme Sermage već mrtav, što on izrijekom u pismu i spominje.

Iz pisma saznajemo mnoge zanimljive potankosti o teškom materijalnom stanju Kuševićevu, s obzirom na velike troškove, koje je imao na popravcima u suknari, o slaboj proizvodnji, otpuštanju radništva i eventualnoj obustavi rada, koju je s punim pravom zbog svih navedenih teškoća predviđao Kušević.

Na te njegove jadikovke naredila je Marija Terezija ponovo skretanje vode potoka Medvešćaka u njegov stari tok, nadajući se i vjerujući. da će onda rad nesmetano nastaviti. Uz ostalo naređuje u pismu i ovo: »... Circa Instantiam Francisci Kussevich Vice Colonelli de Pannificina Sua Super Fluvio Medvednicza erecta, ob procuratam facto Comitis Petri Troilli Sermage Aquae abinde declinationem infructuosa reddita, ante hoc coram Throno nostro Regio sensibiliter querulantis, dimissa Informationem Vestram de 13 Iannuarij anni laben(te) benigne perceperamus equidem, intellexeramusq(ue) ex illa, Vos in obsequium benigni nostra Mandati eatenus ad Vos expediti eas continuo Dispositiones fecisse, ut Vice-Comes vester eundem Fluvium Medvednicza pristino suo alveo restitui, publicisq(ue) operis quam primu(m) rederivati faciat. Ex hic adnexa interim ejusdem Francisci Kussevich demissae Instantiae Copia Vos uberius percepturos esse, qualiter Idem super eo rursum queruletur, quod benignis Mandatis nostris, nec quoad rederivationem dicti Fluvij, nec quoad Damnoru(m) Sibi per abductionem Aquae, facto antelati Comitis Sermage procuratam, causato-

[130] Acta Comitatus Zagrabiensis, Fascicul VIII, 1771, No 265, Drž. arhiv, Zagreb.

rum resarcitionem Satisfactum sit in praesens usq(ue). Penes hujus itaque communicationem Vobis benigne committendum esse duximus, quatenus (Processu quoad accepta Damna, perhivente ... Informatione vestra, sub ipsius Instantis Actoratu persequi coepto, ex quo Comes Petrus Troillus Sermage velut Inc(lit)atus medio Litis tempore decesserit, Vidua autem ejus beneficio Prorogatae annualis gaudeat, usq(ue) ad Evolutionem Prorogatae hujus in Suspenso relicto) circa rederivationem mentionati Fluvij Medvednicza ad effectum praevij benigni nostri Mandati citra protestationem procedere, agendaque diligenter, et quo celerius agere debeatis. Vobis in reliquo Gratia(m), et Clementia(m) nostra(m) Caesareo-Regia(m) benigne ... manemus. Datum in Archi-Ducali Civitate nostra Vienna Austriae Die quarta mensis Novembris, Anno Domini millesimo septingentesimo Septuagesimo *primo*. Maria Theresia, Comes Franciscus Eszterhazy, Antonius Klobusichky.«[131]

Suknara je vegetirala, o njenu poslovanju saznajemo neke potankosti iz izvještaja, što ga je otposlala zagrebačka županija »Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću« 20. XI. 1771. Iz njega slijedi: »Relatio Mea humillima Infra Scripti Iud(ex) Nobi(lium super eo, quod in Pro(ce)ssu hocce Zagrabiensi Fabricae, de praesenti in Usu reperiantur duae, una quidem Spectabilis Domini Vice Colonelli Francisci de Kussevich, in Fluvio Medveschak supra Zagrabiam, prope Capellam S(ancti) Xaverij, ubi panus Diversi Coloris, et alia V(ice) Cap(itu)li Zagra(biense in Nova Villa, in eodem Fluvio Medveschak erect(a), ubi papirus conficitur.[132] Quae dum I(nclitae) Universitati referro, Una etiam altis Ejusd(em) Gratijs me humillime commendo, et maneo, Sub dato Zagr(abiae) Die 21-a 9-bris 1771. Inclijtae Universitatis Humillimus Servus Petrus Blaskovich I(nclijtus) Co(mi)t(a)tus Zagra(biense) ord(inario) Iud(ex) Nobi(lium) Manu Propria.«[133]

Suknara radi i godine 1772., jer i te godine na upit »Hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća« upućen zagrebačkoj županiji stiže ovaj pozitivan odgovor: »Relatio. Mea Infrascripti Iud(ex) Nob(ilium) Conformiter ad Gratiosum Excelsi Consilij Regij de 29-a Mens(e) Februarij Anno 1772-do in Merito Manufacturarum emanatum Intimatum facta investigatione, reperi Fabricam Panni D(omi)ni V(ice) Colonelli Franciscum Kussevich,«[135] kao pokojnom vlasniku »pannificinae« za-Zagrabiam, Ubi conficienbatur Centones, Pannus Ordinarius, extra ordinarius, semi ordinarius, et Flanela diversi coloris, ex quibus Mercibus extra Regnum nihil educebantur, verum intra ambitum Regnum

[131] Acta Comitatus Zagrabiensis, Fasciculi VIII, 1771, No 265, Drž. arhiv, Zagreb.

[132] Tu manufakturu papira spominje i njemački putopisac Jenny. Ističe, da u njoj izrađuju papir slabe kvalitete. Jenny Rudolf. Herrn Jen'nes Reisen nach St. Petersburg einen Theil ... von Kroatien, Slavonien ... nebst einen Reise-Journal der Donau-fahrt von Esseg bis ans schwarze Meer. Pest 1788.

[133] Acta Consilii Regii Croatici Fasciculi XC, 1772, D. 48, istovetan tekst je sačuvan i u aktima zagrebačke županije, Fasciculi VIII, 1771, No 297/12, Državni arhiv, Zagreb.

vendebatur, ad prasens vero Mentionata Pannificina ex eo, quod aquae per D(ominum) Comitem condam Sermage alio derivata esset inutilis haeret. Quod ipsum Inclijtae Universitatis Humillimum servus Paulus Thausz I(nclijtus) Co(mi)t(a)tus Zagrabien(se) Jude(x) Nob(ilium) Manu propria.«[134]

Kušević je iste godine mjeseca marta ili aprila umro, što zaključujemo iz odgovora zagrebačke županije« Hrvatskom kraljevskom namjesničkom vijeću«, u kome govori o »... defunctum Vice Colonellum Franciscum Kussevich,«[135] kao pokojnom vlasniku »pannificinae« zagrebačke.

Nakon Kuševićeve smrti obnovljen je proces zbog odvoda vode potoka Medvešćaka između obiju udova, i to udove Julijane Kušević, rođene Oreški, i grofice Ane Sermage, rođene Drašković.

Mjeseca novembra godine 1773. bili su ponovo ispitani neki svjedoci, na koje je sud postavio ova pitanja: »1° An Sciat Testis, quot Centenaria Lanae annuae in Pannificina Nobilis Dominae Iulianae Oreszkij Spectabilis, ac Perillustris olim Domini Vice Colonelli Francisci Kussevich relictae Viduae, in fluvio Medvednicza ad Zagrabiam erecta, confici et ellaborari potuissent, nisi aqua à Suo Alveo aliorsum derivata fuisset...«[136]

Već iz ovoga pitanja izlazi, da je sud glavnom zaprekom nerađa u suknari smatrao odvod vode. Na postavljena pitanja prvi je svjedok, zagrebački suknar Josip Košutnik odgovorio ovako: »... Ad Primum quod in Panificina Dominae Iulianae Oreskij relictae Viduae Francisco Kussevichianae Singulo Anno nisi aqua ex suo alveo aliorsum derivata fuisset cum... tantumodo Decem Lanae Centenarij 120 inquam centum Viginti confeci potuissent. Ad Secundum fatetur: quod ex viginti duntaxat centenarius Lanae confecti Panni imputatis omnibus eorsum necessariis impensis purum lucrum Salvo erore Calculi efficere florenos 668 xr. 45 respectu cujus idem fatens specificam quoque deductionem adnexit: praemissa autem Testis ex inde(m) constat, quia idem qua Magister jam ab Annis Septemdecim in eadem Pannificina laboravit.«[137]

Svjedočanstvo prvoga svjedoka bilo je ne samo uvjerljivo, nego je sud njegovim izjavama podavao i zbog toga veliko značenje, što je dotični 17 godina bez prestanka radio u suknari i bio veoma dobro upoznat sa svim mogućnostima rađa i nerađa njena.

Drugi svjedok: »... Venceslaus Habell, professione Sua pan(n)ifex Annorum circiter Triginta Sex catholicus adjuratus fatetur. Ad Primum: Quod in Pan(n)ificina Dominae Iulianae Oreskij relictae Viduae Francisco Kusevichianae Singulo Anno nisi aqua ex Suo Alveo aliorsum

[134] Acta Consilii Regii Croatici, Fascicul XCIII, Anno 1772, D. 267, Državni arhiv, Zagreb.
[135] Acta Consilii Regii Croatici Fascicul CXXXII, 1773, No. E. – 95, Državni arhiv, Zagreb.
[136] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, Državni arhiv, Zagreb.
[137] Spisi Sermage, Fascicul XXV, Državni arhiv, Zagreb.

derivata fuisset cum sodalibus tantumodo Decem, Centum Viginti Centenarij Lanae confici ad minimum potuissent. Ad Secundum: Qud ex viginti Centenarijs Lanae confecti panni, imputatis omnibus, eorsum necessariis impensis purum lucrum efficeret florenos 668 xr. 45. respectu cujus idem quoque fateus ad praeexhibitam specificam deductionem se provocat, eam Sciti rationem assignando, quod idem veluti professione Pannifex optime sciat, quid et quantum in confectionem panni impendi, et erogassit.«[138]

I kao treći svjedok je nastupio suknar, imenom Ignacije Laimer: »... annorum circiter viginti octo, Romano-Catholicus adjuratus fatetur: Ad Primum: quod in praemissa Pannificina singulo Anno cum Sodalibus tantumodo Decem, ad minimum Centum Viginti Centenari Lane confici omnino potuissent. Ad Secundum: Quod ex viginti duntaxat centenariis Lanae, confecti panni, imputatis omnibus eorsum Necessariis impensis, purum lucrum efficeret florenos 668, xr. 45 deductionem provocando, sciti rationem assignat, quod idem velut hujus professionis Sodalis id ipsum utique Scire debeat. Super quibus per nos exauditis, et exceptis praeinsertorum Tertium juratis Fassionibus, hasce Iurium praeinsertae Dominae Vidua futura procautella necessarias extradedimus Litteras, Inquisitorio-Testimoniales. Datum Zagrabiae Expeditionis die 17-ma Novembris 1773. Paulusz Thausz, Inclijti Comitatus Zagrabien(se) Iud(ex) (Nobi)lium m(anu) p(ropria) L(ocus) S(igilli).«[139]

Spor između zavađenih udovica nije riješen ni godine 1774., ma da je rad te godine u suknari gotovo u potpunosti obustavljen. Iste godine je udova Julijana Kušević uputila dopis zagrebačkoj županiji, u kome konačno traži odštetu zbog odvraćanja vode i prouzročenih šteta, nastalih tim odvodom. Njeno pismo glasi: »Inclijta Universitas! Domini Gratiosissimi! Posteaquam Sua Maiestas Sacra(tissi)ma, Sub 22. Men(sis) x-bris A(nn)o 1770. clemeter praecipere dignata fuisset, ut non tantum fluvius Medvednicza a panificina mea, hic loci ad S(anctum) Xaverium sita fact(o) D(omi)ni olim Comitis a Sermaghe derivatus, ad priorem alveum indilare rederivetur, verum etiam Damna praevia ratione illata, querulanti Marito meo adequate bonificentur, dignabatur qui deni I(nclita) Universitas ex Generali Sua, pro 13-tia Men(se) Ianuarij, A(nn)i 1771. Celebrata Congregatione gratiose disponere, ut in obseqium praeattacti Benigni Mandati Regij Sp(ecta)b(i)lis D(omi)nis orae V(ice) Comes eundem fluvium pristino suo alveo restitui, publicisq(ue) operis, in computum publicorum Laborum assumendis, quo proximius rederivari faciat. Quia tamen haec tum Benigna Regia ordinario, cum etiam gratiosa I(nclitae) Universitatis dispositio, ob diversas alias publicas praelibati D(omini) Comitis functiones, et impedimenta, etiam num effectuata non esset, ut adeo Me, et miseram Domum meam, ex praemisso illegali praefati olim D(omini) Comitis à

[138] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XYV, Državni arhiv, Zagreb.
[139] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, Državni arhiv, Zagreb.

Sermaghe facto, iam prope per Decemium grave, nunquam Satis redeunte grandum Damnum huc dum experiri, jusq(ue), et justitiam Scire oporteat. Qua propter recuro rursus humillime ad I(nclijtam) Universistatem quatenus tum praescitae Benignae Regiae ordinationis imo et propriae praedeclaratae dispositionis, cum pariter miseri vidualis status mei condiquam reflexionem habere, atque adeo, pro eo Casu, ubi denuo alijs forte intercurentibus circumstantijs, p(rae)liberatus D(ominis) Orae V(ice) Comes praevima clementissimam Regiam, et gratiosam I(nclijtam) Universitatis dispositionem praeximuis in effectum deducere non posset, ad eam esse actuandam alterum è gremio sui gratiose ordinare authorizareq(ue) dignetur, humillime perseverans. Inclijtae Universitatis Humillima Servitrix Juliana Oreskij Vidua V(ice) Colonelli Francisci Kussevich.«[140]

U vezi sa spomenutim pismom ponovo su neki svjedoci bili pozvani na sud, pa je nastavljeno ispitivanje započeto godine 1773.: »Primo Scitne Testis, quis? et ex cujus Commissione, atque Mandato, et ante quot circiter Annos Aquam sive fluvium ad Pannificinam Domini olim Vice Colonelli Francisci Kussevich ad Zagrabiam sitam, defluentem, rotusque antelatae Panificinae depellentem, ab antiquo suo alveo aliorsum derivaverit, Sepesque, et aggeres, per quos meatum, et cursum Suum eadem aqua, et fluvius habuit, destruxerit quo diei aut Noctis tempore, id factum fuerit? Secundo: Scitne Testis, utrum homines praefati Domini Vice-Colonelli ad Eandem Pannificinam Laborantes, postquam advertissent, aquam et fluvium aliorsum derivatum esse, Sepes et aggeres restaurare voluerint? et si ita? quod ejus modi Sepes, et aggeres restaurati non fuerint, quis? et ex cujus Mandato obstitui? an non etiam ibidem penes excitatum ignem Vigilia restaurationi... quantoque tempore, et quis principaliter ejusdem vigiliae curam gesserit? Tertio: Scitne Testis utrum eo tempore, quo sepes, et aggeres destructi fuerant, et aqua aliorsum derivata exstiterat, idem fluvius tunc undaverit? et an aliqua tempestas tunx fulvit? vel idem fluvius in ordinario suo decursu tunc exsisterit? et si haec omnia Scit, sciti rationem assignet, casumque totum circumstantialiter ennaret Nicolaus itaque Kerchelich ex Possessione Taborische ad Dominum Hlasztovicza Suae Excellentiae Episcopalis Spectans Decimalista, annorum circiter Quinquaginta adjuratus fatetur ad Primum: Quod ante annos circiter Novem defunctus olim Provisor Sesztinensis Klarich cum villico Nicolao Musenich in allodio infra Chernomercz sito, et ad praemissa Bona Sesztine de praesenti Spectante existentes, defunctus olim Dominus Comes Petrus Troillus Sermage, eorsum etiam venuerit, ubi ab eodem Domino Comite dictus Provisor cum praefato vilico accipientes commissionem, et mandatum ad curiam Sesztinensem properant(ur) totq(ue) Sudore smadidi comparuerunt, ubi dum Testis dictum Provisorem interogasset, cur ita maditus esset.«[141]

[140] Acta comitatus Zagrabiensis, Fascicul X, Anno 1773–1774, No. 36/1774, Drž. arhiv, Zagreb.

[141] Spisi obitelji Sermage, Fascicul XXV, Državni arhiv, Zagreb.

Svi svjedoci su izjavili, da je sva krivnja ležala na pokojnome grofu Sermageu, koji je odvedavši vodu s potoka Medveščaka onemogućio napredak i rad suknare.

Spor je definitivno riješen pred sudom početkom godine 1781.,[142] pa je grofica Sermage konačno trebala isplatiti jednu oveću svotu novaca za prouzročenu štetu. Da li je ona to i učinila iz sačuvane dokumentarne građe nije bilo moguće ustanoviti. Postojali su, međutim, i drugi važni razlozi, zbog kojih je to poduzeće nakon 20-godišnjeg poslovanja propalo, i u potpunosti obustavilo izradu sukna.

Skupi inostrani majstori, razne novčane malverzacije direktora Reichela, konkurencija češkog i moravskog sukna bili su također značajni faktori u obustavi rada zagrebačke »panificinae«

Na kraju, međutim, treba istaći najznačajniji momenat u pogledu rada i poslovanja tog poduzeća, da je ono bilo djelo našeg domaćeg čovjeka.

I danas nakon dvjesta godina s tim više cijenimo napore Franje Kuševića na podizanju hrvatske privrede u XVIII. stoljeću.

[142] Spisi obitelji Sermage, Fasciculi XXV, Državni arhiv, Zagreb.

MIRKO DRAŽEN GRMEK

OPĆI POGLED NA ZDRAVSTVENE PRILIKE U DALMACIJI ZA VRIJEME FRANCUSKE VLADAVINE, NAPOSE U PRVOJ GODINI NOVE UPRAVE (1806)

Javna zdravstvena služba Mletačke Republike bila je u razdoblju od XIV. do XVI. stoljeća uzor ostalim evropskim državama, napose pak od god. 1486., kad je osnovan mletački Zdravstveni ured (Magistrato della Sanità).[1] No, kako je počela propadati ekonomska moć Venecije, tako je nazadovala i njezina javna zdravstvena služba, da se na početku XIX. stoljeća, nađe na neobično niskom stupnju. Osobito to vrijedi za područje Dalmacije, gdje su pod mletačkom vlašću pomalo nazadovale i propadale zdravstvene ustanove, utemeljene još u Srednjem vijeku u autonomnim gradskim općinama. Dalmacija je za oligarhe na lagunama bila samo potencijalni suparnik, kojega je trebalo iskorišćivati i držati u neimaštini i neznanju, da se ne bi osamostalio. Mlečani nisu Dalmaciju smatrali pravim, ravnopravnim dijelom republike sv. Marka, nego kolonijalnim područjem, koje treba ekonomski što više izrabiti. Javno zdravstvo bilo je u mletačkoj Dalmaciji zanemareno. Brinulo se samo za održavanje zdravstvenog kordona, jer bi upad epidemija na dalmatinsko područje ugrožavao i serenisimu. Nastava je bila neorganizirana i vrlo primitivna, potpuno u rukama svećenika i redovnika. Mletački senat je smatrao, da se vlada nije dužna brinuti za zdravlje i obrazovanje svojih podanika. Bilo je jedno od načela mletačke politike, da će Dalmatinci biti to vjerniji i odaniji, što će živjeti u većem siromaštvu i neznanju. Fa-

[1] Vidi *G. L. Alvisi*, Cenni sul Magistrato di Sanità (1485–1797), Giornale Veneto di Scienze Mediche, 14/1859, 723; *G. Giomo* i *R. Bratti*, Codici, documenti manoscritti e fonti per servire alla storia della medicina, conservati nell' Archivio di Stato e nel Museo Correr di Venezia, Venezia 1909; *E. Rodenwaldt*, Die Gesundheitsgesetzgebung des Magistrato della Sanità Venedigs (1486–1550), Heidelberg 1956.

kultetsku naobrazbu smjeli su mletački podanici stjecati samo na sveučilištu u Padovi. Tako je Padova više stoljeća bila glavno i može se reći jedino mjesto, gdje su Dalmatinci učili medicinu.[2]

Tužne su doista bile prilike u Dalmaciji, kad je god. 1797. prvi put austrijska vlada preuzela upravu te pokrajine. Zaključeno je tada, da treba na području organizacije zdravstvene službe i uređenja školstva provesti temeljite reforme, kojima bi se uredile i modernizirale te dotle toliko zanemarene grane javne uprave. U prvim godinama austrijske vladavine došlo je zbog rata do pada vrijednosti novca, teške ekonomske krize i time do općeg pogoršanja prilika u Dalmaciji. Napori da se prošire i poboljšaju zdravstvena služba i javna nastava počinju zapravo tek pod upravom dalmatinskog guvernera grofa *de Goëssa*, koji je 1802.–1804. energično pokušao da u Dalmaciji uvede novi sistem epidemiološke zaštite, preuredi bolnice i lazarete, uvede vakcinaciju i reorganizira školstvo. Zadarski liječnik dr. *Orazio Pinelli* bio je jedan od glavnih pokretača tih nastojanja. Međutim, spora i birokratska austrijska administracija nije uglavnom u tih nekoliko godina još uspjela izaći iz faze planova i pismenih elaborata.

Tek je razdoblje francuske vladavine, usprkos svojoj kratkoći (1806–1813), bilo odlučna prekretnica u povijesti dalmatinskog zdravstva. Ostvarene su tada neke od davnih želja dalmatinskih intelektualaca, utemeljene su važne zdravstvene i školske ustanove, uvedena je nova, efikasnija državna administracija.[3] Može se doista reći, da je razdoblje francuske vladavine ključ za razumijevanje historijskog razvoja uređenja zdravstvene službe u Dalmaciji. Naime, uredna administracija i detaljni elaborati, izrađeni za informiranje novih vlastodržaca, omogućuju nam da saznamo, kakve su bile prilike do toga

[2] Vidi *M. D. Grmek*, Hrvati i sveučilište u Padovi, Ljetopis JAZU, knj. 62, Zagreb 1957, str. 334–375.

[3] Uredna i vrlo pregledna administracija francuske uprave omogućuje dobar uvid u stanje dalmatinskog javnog zdravstva i školstva u razdoblju od god. 1806. do 1813. Najvažniji arhivski materijal sačuvan je u *Državnom arhivu u Zadru* (= DAZ), i to za vrijeme od srpnja 1806. do siječnja 1810. u *Spisima generalnog providurstva* (= SGP), a za vrijeme od 1810. do 1813. u *Spisima pokrajinske intendence* (= SPI). Svi su ti spisi raspoređeni prema granama uprave. Tako su za nas od osobite važnosti odsjeci (titolo): XIX (zdravstvo), XII (javna nastava), V (javna dobrotvornost) i IV (umijeća i zanati, napose rubr. 7: liječnici). Teže je sa spisima iz razdoblja 1811.–1813., jer se tada centralna uprava nije više nalazila u Zadru nego u Ljubljani. Nažalost, Francuzi su prigodom svojeg povlačenja uništili arhiv vlade Ilirskih Pokrajina. U *Državnom arhivu LR Slovenije u Ljubljani* nalazi se 11 svežanja spisa iz vremena francuske vladavine, pod naslovom *Arhiv francuske okupacije* (=AFO), ali je to samo zbirka naknadno prikupljenih raznovrsnih arhivalija. – Arhivskih podataka može se još naći u službenim izvještajima Napoleonu, koji se nalaze u Parizu, i u izvještajima talijanskom potkralju Eugenu, koji se nalaze u Milanu. Važan je u tom pogledu i *Cartellario Dandolo* u Museo del Risorgimento u Milanu. Prijepisi Dandolovih godišnjih izvještaja Napoleonu o stanju Dalmacije nalaze se u Arheološkom muzeju u Splitu (rkp. br. 48 g 18). – Vrijednu dopunu arhivskog materijala pružaju službene novine *Il Reggio Dalmata (Kraglski Dalmatin)* i *Télégraphe officiel de Laybach*, a povrh toga i objavljeni memoari i putopisi iz onog vremena (na pr. *Marmont, De Concina).*

vremena, a s druge strane nam brižno pripremljeni planovi ukazuju na koncepcije, kojih se doista pridržavala javna zdravstvena služba Dalmacije u XIX. stoljeću.

Prvi francuski civilni upravitelj Dalmacije *Vincenzo Dandolo* veoma se zalagao da poboljša ekonomsko, kulturno i napose zdravstveno stanje Dalmacije. U toku od jedva pet godina pod njegovim je vodstvom uređena protuepidemiološka služba u Dalmaciji; osnovana je Centralna zdravstvena komisija i započelo je raďom društvo »Javna dobrotvornost«, koje se brinulo za bolnice, ubožnice i nahodišta; izašli su prvi dalmatinski zakoni o obveznoj vakcinaciji, uređenju bolnica, komunalnoj higijeni i o dužnostima liječnika, ljekarnika i primalja; uređen je položaj liječnika i povedena borba protiv nadriliječništva, otvorene su nove bolnice; započelo je isušivanje močvara. Isto je tako i na području školstva revolucionarna francuska uprava donijela mnogo novih, korisnih tekovina.[4] Ne smije se, međutim, zaboraviti, da je to bilo u vrijeme stalnih ratnih previranja i da je francuska vlast bila i u tom kratkom vremenskom razdoblju katkad ograničena samo na neke dijelove Dalmacije, a osim toga i otežana dualizmom građanske i vojničke uprave. Tako se dogodilo, da poneke odredbe uopće nisu mogle biti provedene u djelo. Poneke su zdravstvene i školske ustanove postojale samo na papiru, a neke druge, koje su se počele lijepo razvijati, stradale su zbog ratnih nezgoda i povratka austrijske vlasti. I medicinske škole zadesila je ta nemila sudbina. Nastojanja francuske uprave u Dalmaciji, napose baš na području zdravstva i školstva, ipak zaslužuju trajni spomen, jer su njima – na početku nove epohe u povijesti Dalmacije – zacrtane smjernice budućeg razvoja. Gotovo svi planovi francuske uprave u pogledu javne zdravstvene službe bili su kasnije ostvareni i time je bila potvrđena njihova prikladnost. Jedino su medicinske škole ostale nerascvjetani pupoljak, samo vrijedan pokušaj, koji je ostao bez važnijih posljedica.

Potrebno je – radi boljeg upoznavanja specifičnih prilika – makar samo letimično ocrtati političke odnose i organizaciju državne uprave

[4] O povijesti dalmatinskog zdravstva i školstva u vrijeme francuske uprave prvi je pisao *P. Pisani*, La Dalmatie de 1797 à 1815, Episode des Conquêtes Napoléoniennes, Paris 1893. Zatim je na temelju arhivskih podataka pisao o medicinskoj školi u Zadru *T. Erber*, Storia del Ginnasio Superiore di Stato in Zara, Zara 1905. Najprije je Erberova radnja bila štampana u godišnjim programima zadarske gimnazije (1903, 1904 i 1905), zatim u posebnoj knjizi. Na hrvatskom jeziku prvi je opširnije pisao o toj temi Š. *Urlić*, Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910., I. dio: Do godine 1814., Zadar 1919. – Važnost francuske uprave za našu medicinsku historiju istakao sam u svojem članku: Pregled povijesti zdravstvenih prilika u Zadru, Liječnički vjesnik, 72/1950, 178–184. O tome su zatim pisali *M. Škarica*, Zadarski medicinski fakultet, Zadarska revija, 1/1952, 2, 26–31, i *H. Tartalja*, Stopedeseta godišnjica liceja u Zadru, Farmaceutski glasnik, 12/1956. 272–274. Podatke iz »Kraljskog Dalmatina«, koji se odnose na zdravstvo, obradio je *D. Berić*, Prve novinske vijesti o zdravstvenim prilikama u Dalmaciji, Liječnički vjesnik, 71/1949, 354–358. Detaljne podatke o medicinskim školama dao sam u svojoj inauguralnoj disertaciji »Medicinske škole u Dalmaciji u vrijeme francuske vladavine«, koja je dijelom poslužila i kao podloga za ovu publikaciju.

u Dalmaciji u vrijeme francuske vladavine. Pošto je bratislavskim mirom dobio Dalmaciju, *Napoleon* ju je pripojio Talijanskom Kraljevstvu kao poluautonomnu pokrajinu. Prvih mjeseci god. 1806. provizorno je upravljao Dalmacijom general *Molitor*. Carskim dekretom od 26. IV. 1806. postavljen je za civilnog upravitelja Dalmacije (s naslovom generalnog providura) talijanski ljekarnik *Vincenzo Dandolo*. Vojno zapovjedništvo u Dalmaciji povjerio je Napoleon maršalu *Marmontu*. Generalni providur bio je podređen talijanskom potkralju *Eugenu*, ali stvarno se morao pokoravati samo Napoleonovim odredbama. Unutarnja civilna uprava bila je u Dalmaciji posve centralistička, usredotočena u Zadru, zapravo sva u ruci Dandola. Providurov pomoćnik i zamjenik imao je naslov generalnog sekretara. Tu je dužnost vršio *G. A. Scopoli*. U generalnom providurstvu postojalo je 6 posebnih odjela za pojedine grane uprave, tako na primjer Odjel za javnu nastavu, kojemu je na čelu bio *Bartolomeo Benincasa*, talijanski činovnik iz Milana. Na čelu javne zdravstvene službe nalazila se Centralna zdravstvena komisija, kojoj je predsjedao sam generalni providur, a osim te komisije postojao je i pokrajinski protomedik kao glavni egzekutivni zdravstveni organ. Službu protomedika vršio je za cijelo vrijeme francuske vladavine zadarski liječnik dr. *Orazio Pinelli*. Cijela je pokrajina, koja je tada brojila tek nešto preko četvrt milijuna stanovnika, bila podijeljena na četiri okružja (distrikta): zadarsko, šibensko, splitsko i makarsko. Na čelu svakog okružja bio je poseban vladin delegat. Pošto su sredinom 1807. Francuzi dobili i područje Kotora i pošto je u siječnju 1808. ukinuta Dubrovačka Republika, od tih je dijelova historijske Dalmacije stvorena posebna pokrajina na čelu s providurom Trogiraninom *Dominikom Garagninom*. Službeni jezik u Dalmaciji bio je u tom prvom razdoblju francuske vladavine talijanski. Dandolo je, dakako, unapređivanjem i proširivanjem pučkoškolske nastave na talijanskom jeziku nastojao da djeluje u pravcu kulturnog potalijančenja te pokrajine. Državni budžet bio je stalno pasivan, pa je Dandolo uspijevao da dobiva pomoć od Italije. Tako su, na pr., rashodi za zdravstvo i javnu nastavu stalno rasli.

Prve dvije godine okupacije (1806 i 1807) bile su obilježene stalnim nemirima i vojničkim intervencijama. Mirna je bila godina 1808., no već u travnju 1809. započeo je opet rat, pa su austrijske trupe (sastavljene od hrvatskih jedinica) zauzele veći dio Dalmacije i počele čak podsjedati Zadar. Međutim, poraz Austrije na glavnom bojištu doveo je potkraj 1809. do potpisivanja mirovnog ugovora u Schönbrunnu, kojim je Francuskoj vraćena Dalmacija i ujedno su joj prepušteni dijelovi sjeverne Hrvatske, Kranjske, Koruške, Štajerske, Istre i Tirola. U Dalmaciju su tada došli francuski general *Clauzel* i *Bertrand* te proglasili – usprkos Dandolovu protivljenju – opsadno stanje i privremenu vojnu upravu. Osvajanje novih zemalja dovelo je i do promjene političkog statusa Dalmacije, koja je Napoleonovom odlukom odvojena od Italije i uvrštena u sklop nove državne tvorevine: Ilirskih Pokrajina.

Drugo razdoblje francuske vladavine u Dalmaciji, koje započinje 1810. osnivanjem Illirskih Pokrajina, veoma se razlikuje od razdoblja dalmatinske poluautonomije. Zadar postaje samo podređeni upravni centar, koji se mora pokoravati odredbama iz Ljubljane, sjedišta nove vlade. *Dandolo* je 29. I. 1810. napustio Dalmaciju, u kojoj je tada civilnu upravu provizorno preuzeo činovnik *Psalidi*. Vrhovnu vlast u Ilirskim Pokrajinama imali su guverner (najprije maršal *Marmont*, zatim *Bertrand*, *Junot i Fouché)* i generalni intendant *(Dauchy*, zatim *de Belleville* i *Chabrol)*. To su sve bili Francuzi, koji – osim Marmonta – nisu imali osobitog interesa za Dalmaciju; njima je bilo glavno kako će povećati državne prihode i smanjiti rashode, pa je stoga razumljivo, da su im baš zdravstvo i školstvo kao pasivne grane uprave bile trn u oku. Najviši upravni činovnik u Dalmaciji bio je pokrajinski intendant sa sjedištem u Zadru. Tu dužnost vršio je od 16. III. 1810. do zadnjeg dana francuske okupacije u prosincu 1813. Francuz *Rougier de la Bergerie*. Položaj Dandolova nasljednika bio je vrlo težak, jer intendant nije imao tako slobodne ruke kao prije toga generalni providur. Iz Ljubljane su stalno dolazili dopisi, kojima se kritizirao svaki izdatak iz državne blagajne. Ipak je – zahvaljujući novom načelniku javne nastave *Rafaelu Zelliju* – uspjelo, da je licej u Zadru pretvoren u Centralnu školu s pravom podjeljivanja akademskih naslova. God. 1811. izvršene su u Zadru prve promocije studenata, a među promoviranima bio je i jedan liječnik, prvi i u razdoblju od još preko sto godina jedini Hrvat, koji je stekao medicinski doktorat u domovini. Nažalost je taj najveći uspjeh bio ujedno i završetak zadarske Centralne škole, koja je ukinuta iz ekonomsko-političkih razloga. Dalmacija je 1814. došla ponovno pod austrijsku upravu, koja se nastavila lijepo brinuti za zdravstvo, ali je vješto sprečavala i svaku pomisao na oživljavanje visokih škola.[5]

Za unapređivanje javnog zdravstva i osnivanje medicinskih škola u Dalmaciji najzaslužniji je bez sumnje generalni providur *Vincenzo Dandolo*, plemeniti filantrop, koji je imao duboko razumijevanje za probleme nastave i zdravstva, valjda i zato, što nije bio profesionalni političar i upravni činovnik, nego ljekarnik i kemičar. Dandolo je bio Mlečanin, ali nije bio potomak slavne patricijske porodice Dandolo. On uopće nije bio plemić, a do svog je prezimena došao tako, što je njegov djed, koji je bio mletački Židov, prigodom pokrštenja uzeo prezime svojeg kuma, pripadnika ugledne plemićke porodice. Vincenzo se rodio u Veneciji 26. listopada 1758. Studirao je kemiju i farmaciju na sveučilištu u Padovi, gdje je u dvadesetoj godini života položio ispite za ljekarnika. Osnovao je 1778. u Veneciji svoju apoteku »pod znakom Adama i Eve«. Ubrzo se obogatio trgujući specijalnim lijekovima, napose terijakom i nekim živinim preparatima,

[5] Političku povijest i administrativnu organizaciju Dalmacije u vrijeme francuske vladavine opisuju *P. Pisani*, cit. dj.; *B. Vošnjak*, Ustava in uprava ilirskih dežel, Ljubljana 1910; *F. Šišić*, Francusko vladanje u našim zapadnim stranama 1806–1814, Novosti, 28/1934, br. 170–175; *G. Novak*, Prošlost Dalmacije, Zagreb 1944.

koje je priređivao po vlastitoj metodi. Zanimao se za kemiju i oduševila ga je nova Lavoisierova nauka, tako da je čak preveo na talijanski neka djela tog velikog francuskog kemičara. Na Dandola su utjecali i francuski socijalni i revolucionarni pisci te je sudjelovao u konspirativnim pothvatima za rušenje mletačke oligarhije. Igrao je stoga važnu ulogu u privremenoj mletačkoj vladi god. 1797. i tom je prilikom upoznao Napoleona, na kojega je u pregovorima, kao poslanik protivne strane, učinio vrlo dubok utisak. Kad su Austrijanci zauzeli Veneciju, povukao se Dandolo u mjesto Varese u Lombardiji, gdje je kupio imanje i počeo da se teoretski i praktički bavi agronomskim problemima, posebno primjenom kemije u agronomiji. Postigao je lijepe uspjehe u uzgajanju krumpira i merino-ovaca. Još kao ljekarnik u Veneciji objavio je knjigu »Fondamenti della fisico-chimica, applicati alla formazione dei corpi e ai fondamenti della natura«. To je rasprava o temeljima kemije, napisana u duhu Lavoisierove teorije. Osim toga je Dandolo napisao nekoliko knjiga o poljoprivredi, vinarstvu, uzgoju ovaca i nacionalnoj ekonomiji. Odazvao se u travnju 1806. iznenadnom Napoleonovu pozivu i prihvatio položaj generalnog providura Dalmacije. Za njega to nije bila samo čast nego doista i teška dužnost, koju je veoma ozbiljno shvatio. Iskreno je bilo ono, što je napisao u svojem proglasu dalmatinskom narodu prigodom preuzimanja vlasti: »Sve vaše potribe i vaše koristi od ovoga časa jesu potribe i koristi moje... Virujte mi da naš Kralj mogao je za vas odabrati jednoga čovika od mene mudrijega i naučnijega, ali ne veće od mene puna želje i misli za vas učiniti čestite«. Dandolo je bio živahan, nervozan, razdražljiv čovjek, osjetljiv za tuđu bijedu, pun vjere u napredak i principe ljudske ravnopravnosti, bratstva i slobode, uporan u svojim nastojanjima. Vladanje u Dalmaciji bilo je za njega izvor mnogih gorčina, napose zbog sukoba s francuskim generalima. U siječnju 1810. vratio se u Italiju. Napoleon ga je imenovao talijanskim senatorom, ali Dandolo se povukao od politike u zatišje svojeg imanja, u svoj Varese, gdje je 14. XII. 1819. i umro.[6]

Nakon tog općeg osvrta razmotrit ćemo potanje, što se dogodilo na području javnog zdravstva u Dalmaciji u toku prve godine francuske uprave.

U veljači 1806. zauzela je dalmatinske gradove francuska vojska pod vodstvom generala *Molitora.*[7] Taj francuski zapovjednik imao je nalog da uvede provizornu vojnu upravu i da unovači i opremi jednu snažnu dalmatinsku diviziju. Molitor je uredio u tu svrhu veliki vojnički logor kod Drniša. Sa zdravstvenog gledišta taj je pothvat važan zato, što je zbog loše opskrbe i nagomilavanja ljudi u drniškom logoru došlo do izbijanja epidemije neke akutne zarazne bolesti, vjerojatno

[6] O Dandolovu životu i radu vidi *P. Pisani,* cit. dj.; *F. Šišić,* cit. dj.; *G. Cassi,* L'opera del provveditore Vincenzo Dandolo in Dalmazia (1806–1810), Rivista Dalmatica, 14/1933, br. 1.

[7] Vidi o tome *S. Antoljak,* Predaja Dalmacije Francuzima (1806), Rad JAZU, knj. 288, Zagreb 1952, str. 167–183.

pjegavca. U travnju 1806. oboljelo je 750 vojnika, a u svibnju 740. Broj umrlih bio je u travnju 76, da se idući mjesec povisi na 151. Epidemija se rasplamsala u lipnju, kad je bilo 2.450 oboljelih. Molitor je angažirao za suzbijanje epidemije 3 francuska vojna liječnika i 11 kirurga, povećao je provizorno vojnu bolnicu u Zadru i počeo je provoditi izolaciju.[8]

General *Marmont*, koji je u lipnju 1806. preuzeo zapovjedništvo u Dalmaciji, uspio je energičnim mjerama zaustaviti dalje širenje epidemije. U svojim memoarima Marmont piše, da je kod dolaska u Dalmaciju zatekao ovdašnju francusku posadu i unovačene vojnike u vrlo teškoj situaciji: »Kruh je bio zaražen, bolnice su bile posve zapuštene, kasarne bez opreme; sve je bilo u vrlo bijednom stanju; više nego četvrtina armije bila je u bolnicama, gdje je smrtnost bila strašna.«[9] Jedan dio krivnje za takve prilike snosili su vojni dobavljači hrane, koji su iz Italije dopremali pokvarene živežne namirnice i tako ostvarivali velike zarade. Marmont je iz Bosne dao dopremiti žive stoke, a iz Apulije je brodovima dao dovesti žita. U svojim je memoarima Marmont ovako obrazložio svoju sanitarnu taktiku: »U armiji su velike zdravstvene nezgode, ako se smijem tako izraziti, gotovo uvijek rezultat nerazmjera između sredstava liječenja i broja oboljelih. Loše njegovani bolesnici ne ozdravljuju, njihov se broj stalno povećava, nastaje prenatrpanost i posljedica toga su epidemijske bolesti. Nastupaju svaki dan sve strašnije nedaće, koje uništavaju cijelu armiju.«[10] Da se spriječi širenje epidemija, treba bolesne vojnike rasporediti u niz malih bolnica, koje su smještene što bliže terenskim položajima pojedinih vojnih jedinica. Napose treba izbjegavati evakuaciju i nagomilavanje bolesnika. Marmont konstatira: »Uređena je bila samo bolnica u Zadru. Kako je ta bolnica uskoro bila puna, bolesnici su bili nedovoljno njegovani i nisu izlazili iz bolnice; ubrzo je došlo do prenatrpanosti. Duga bolest povlači za sobom uvijek i dugu rekonvalescenciju. Tako su vojnici, koji su ozdravili, bili vrlo slabi pri izlasku iz bolnice. Dalek put na tako teškom terenu i po užarenoj klimi iscrpljivao ih je i – došavši u svoje jedinice – ponovo su oboljeli, pa su ih iznova slali u Zadar, gdje su umirali. Promijenio sam cijeli taj sistem: budući da se lagane bolesti mogu uglavnom izliječiti brzim pružanjem pomoći, dao sam urediti male bolnice na takvoj udaljenosti od vojnih

[8] *P. Pisani*, cit. dj., str. 154–155.

[9] »Le pain était infect, les hôpitaux étaient dans le plus grand abandon, les casernes sans fournitures; tout était dans l'état le plus déplorable; plus du quart de l'armée était aux hôpitaux, où la mortalité était effrayante«. – *Mémoires du maréchal Marmont, Duc de Raguse, de 1792 à 1841*, Paris 1857, sv. III, str.

[10] »A l'armée, les grands accidents sanitaires, si je puis m'exprimer ainsi, sont presque toujours le résultat de la disproportion des moyens de traitement avec le nombre des malades. Les malades mal soignés ne guérissent pas; leur nombre augmentant toujours, il y a encombrement, et il en résulte des maladies épidemiques: alors se manifestent les accidents, chaque jour plus effrayant, qui détruisent une armée entière.« – *Marmont*, cit. dj., str. 3.

jedinica, da su bolesnici mogli do njih stići u toku jednoga dana. Taj raspored spriječio je prenatrpavanje. S malo je vještine uspjelo, da sva mjesta dadu sredstva za 40 ili 50 bolesnika. Lakše su se bolesti mogle brzo izliječiti, jer nisu bile otežane nedostatkom prve pomoći i dugim putovanjem.«[11] Zahvaljujući tom sistemu, veli Marmont, naglo se smanjila smrtnost trupâ. Tako na pr. god. 1807., kad je novom regrutacijom francuska armija u Dalmaciji dosegla preko 5.000 ljudi, broj vojnika u bolnicama nije nijednom premašio 500. Pritom je u toku te godine primljeno u vojne bolnice oko 10.000 bolesnika, dakle je njihov prosječni boravak u bolnici bio 10–15 dana. »Povećanje broja bolnica podiglo je dnevne bolnoopskrbne troškove, ali kad se uzme u obzir dragocjena i realna ekonomija bolesti i bolesnika, smije li se onda pridavati važnost laganom povećanju troškova?«[12]

Maršal *Marmont* je možda uljepšao svoje zasluge za poboljšanje zdravstvenog stanja vojnika u Dalmaciji, a njegovi su nazori o epidemiologiji previše simplicistički, no treba priznati, da su njegova nastojanja bila očito uspješna. Samo jedna središnja vojna bolnica bila je rasadnik zaraznih bolesti, pogotovu kad se uzme u obzir, da su bolesnici zbog nedostatka mjesta u bolnici bili otpuštani, prije nego što su posve ozdravili. Stoga je Marmontova decentralizacija vojne bolničke službe bila korisna mjera. Od još većeg značenja za poboljšanje zdravstvenih prilika u vojsci bila je Marmontova briga za zdravu hranu i čiste stanove.

Već u svibnju 1806. podnijela je deputacija uglednih Dalmatinaca, na čelu s *Andrijom Borellijem* iz Zadra i *Garagninom* iz Trogira, peticiju na imperatora u Parizu, kojom se u prvom redu moli, da se uzme u obzir loše ekonomsko i kulturno stanje Dalmacije i da se tome pomogne na taj način, da se ne vrši stavnja i ne određuju novi porezi, da se reformiraju stari porezi i napose da se promijeni carinski sistem. U pojedinim točkama te peticije posvećena je velika pažnja problemima zdravstva i nastave. Tako se u točki 17 moli, da se urede

[11] »On n' avait etabli qu'un seul hôpital à Zara. Cet hôpital ayant été bientot plein, les malades reçurent des soins imparfaits et ne sortirent pas de l'hôpital: l'encombrement arriva bientôt. Une longue maladie entraine toujours une longue convalescence: ainsi les soldats guéris étaient faibles en sortant de l'hôpital; une longue route dans un pays aussi difficile, sous un çlimat brulant, les exténuait, et arrivés à leur corps, ils retombaient malades, étaient de nouveau envoyés à Zara, où ils mouraient. Je changeai tout ce système: les maladies légères étant généralement guéries par des secours prompts, je fis établir de petits hôpitaux à une distance de corps telle, qu'en un jour les malades pouvaient y arriver: cette disposition prévint tout encombrement. Avec un peu d'industrie, toutes les localités fournissent des ressources pour quarante ou cinquante hommes malades. Les maladies légères, n'étant pas aggravées par un premier défaut de soins et une longue route, étaient promptement guéries.« – *Marmont*, cit. dj, III, str. 4–5.

[12] »Cette multiplication d'hôpitaux avait élevé le prix de la journée d'hôpital; mais devant cette économie précieuse et réelle, l'économie de maladies et de malades, devait-on compter une légère augmentation de dépense?« – *Marmont*, cit. dj., III, str. 5.

liceji u Zadru i Trogiru po uzoru na liceje u Italiji i da se tim školama da ovlast podjeljivati doktorske diplome. Dopunjuje tu molbu i točka 19, u kojoj se predlaže, da svaki profesor, koji provede tri godine na radu u dalmatinskim školama, ima pravo da drži 10 godina katedru na nekom talijanskom sveučilištu. Dalmatinski delegati smatraju, da bi to bio jedini način da se dobiju u Dalmaciju vrsni visokokvalificirani nastavnici. Točkom 24 traži se osnivanje primaljske i veterinarske škole u Zadru. U točki 22 ističe se loše ekonomsko stanje liječnikâ i kirurgâ u Dalmaciji, pa se moli povišenje njihovih plaća. Trebalo bi nastojati, da se poveća broj liječnika u Dalmaciji. Točke 23 i 24 odnose se na uređenje starih i osnivanje novih hospitala i nahodišta. U točki 25 osvrće se na zdravstvene propise, pa se navodi, da su mletački zakoni neprikladni i da ih velikim dijelom treba ukinuti. Propisi o zdravstvenom kordonu i lučkom sanitetu služili su u velikoj mjeri ograničenju dalmatinske trgovine, a ne interesima zdravstva. Tako je, na primjer, veoma štetan propis, da nijedna lađa, na kojoj se nalazi roba za Veneciju, ne smije zastati u dalmatinskoj luci. U točki 26 predlažu se mjere za zaštitu Dalmacije od epidemijskih bolesti. Za raskuživanje robe, koja dolazi iz turskih pokrajina, trebalo bi izgraditi tri kopnena lazareta i jedan pomorski. Predlaže se, da jedan kopneni lazaret bude kod Knina, drugi u Sinju, a treći u Imotskom ili kod Metkovića.[13]

Navedena peticija – koju je potpisao i jedan liječnik: dr. *Ivan Visiani iz* šibenika – veoma je zanimljiva, jer ona pokazuje, da su domaći intelektualci vrlo dobro znali, što bi sve trebalo učiniti za dobrobit Dalmacije. Kasnije mjere generalnog providura Dandola u mnogom su pogledu pokušaji ostvarivanja upravo tih naprijed navedenih prijedloga ili su čak mnogo skromnijeg, palijativnog značenja.

Providur *Vincenzo Dandolo* doputovao je u Zadar inkognito 3. srpnja 1806. Kako je njegov brod stigao usred dana, Dandolo je ostao na brodu sve do noći, da bi mogao neopaženo ući u grad. Na svoje veliko čuđenje ustanovio je, da su njegovi ljudi mogli silaziti s broda, a da ih nitko nije pitao za zdravstvene isprave. Nitko nije pozvao Dandola ili kapetana broda, da dođe u lučki zdravstveni ured. Konačno, kad je Dandolo sam u noći otišao u taj ured, našao je tamo samo jednog stražara, koji je bio pijan.[14]

Idući dan po svojem dolasku Dandolo je odaslao okružnicu svim predstavnicima dalmatinske vlade, tražeći detaljne izvještaje o situaciji u pojedinim granama državne uprave. U paragrafu 17 te okružnice navodi se: »U Dalmaciji je jedan od bitnih predmeta uprave budnost u zdravstvenom pogledu. Obećavam trajnu pažnju u toj grani redar-

[13] Tekst te peticije donosi u skraćenom obliku *G. Cassi*, L'opera del provveditore Vincenzo Dandolo in Dalmazia (1806–1810), Estratto dalla Rivista dalmatica, 14/1933, Zara 1933, str. 35–39.

[14] Kraljski Dalmatin, br. 2 od 19. VII. 1806, str. 14–15. Na tu epizodu osvrće se Dandolo u svojem izvještaju za god. 1807.

stva, no prije toga treba upoznati, kako se sada upravlja, ne samo u Zadru, gdje se nalazi mnogo vojnika i ne malo bolesnika, nego također i u cijeloj pokrajini, i također, koje mjere bi trebalo ukinuti, a koje promijeniti. I shvativši kao zdravstvo sve, što se odnosi na korisnost za zdravlje zraka, vodâ, hrane i t. d. neka bude vaša zasluga, o gospodo, da mi se dadu razjašnjenja, koja će mi omogućiti naprijed navedenu namjeru da zaštitim od svake ugroženosti javno zdravlje.«[15]

Na temelju Dandolove okružnice podnio je već 7. srpnja 1806. dr. *Bartolommeo de Battisti*, zadarski liječnik i glavni nadzornik dalmatinskih zdravstvenih ustanova, izraziti austrofil i persona grata bivše pokrajinske uprave, ovaj opširan izvještaj o stanju zdravstva u Dalmaciji i o potrebnim reformama:

»Javni nadzor u pogledu zdravlja obuhvaća dvije glavne stvari: jedna teži da osigura pokrajinu od opasnosti zbog vanjskog saobraćaja, a druga ide za time da po mogućnosti sačuva ili povrati izgubljeno zdravlje stanovnika. Sadašnje mjere za osiguranje pokrajine od opasnosti zbog vanjskog saobraćaja dijele se u redovne i izvanredne, prema tome da li se radi o većoj ili manjoj opasnosti zaraze.

Redovne se mjere sastoje:

A. U nadzornoj službi zdravstvenih Kolegija i Ureda, ili njihovih Deputacija, što postoje u gotovo svim brdskim i pomorskim jurisdikcijama pokrajine. Njihov je zadatak, da čvrstom rukom paze na bivše cijenjene mletačke zakone, koji su još na snazi, pa provode tu važnu granu uprave tako, da nikome ne dopuste, ukoliko je to u njihovoj moći, da uđe u Dalmaciju bez pridržavanja uobičajenih pravila i opreznosti.

B. U sprečavanju preko navedenih Zdravstvenih ureda, da bilo koji prijemljivi predmet, koji dolazi iz sumnjivih krajeva, uđe u pokrajinu, prije nego što je očišćen u lazaretima u Veneciji ili Splitu.

C. U praćenju karavana, koje od Bilog briga do Splita prenose prijemljivu robu; zatim u praćenju četa, koje dolaze iz Otomanske države i donose neprijemljivu robu u različita dalmatinska mjesta, i pripadnika turskog podrijetla, također s neprijemljivim predmetima, koji ulaze preko Imotskog i Duare u Makarsku i Čitluka ili Gabele u Metković, da bi u oba navedena mjesta kupovali sol.

D. U postojanju bazana, koje služe za dolazak navedenih prolaznih pratnja.

[15] »Alli rappresentanti l'attuale Dalmata Governo... §. 17. In Dalmazia è uno degli oggetti governativi i più essenziali la vigilanza in materia di Sanità. Io prometto l'attenzione la più costante a questo ramo di Polizia, ma conviene conoscere previamente come ora si regge non solo in Zara, ove trovasi molta truppa, e non pochi ammalati, ma in tutt'anche la Provincia, e quali provvedimenti sarebbero da sostituirsi, quali da riformarsi. E comprendendo la Sanità tutto ciò che ha rapporto alla salubrità dell'aria, delle acque, e dei cibi etc. sia merito vostro o Signori il darmi quei lumi, che condur mi possono all'intento premeditato di garantire possibilmente da offesa la pubblica salute... Zara, Dandolo.« – SGP, 1806, XIX, rubr. 1.

Izvanredne su mjere one, koje – dodane naprijed navedenima, kad se čuje da u vanjskim zemljama haraju kuga i kužne bolesti – valjano brane dalmatinski narod time, što je potpuno zabranjen ulaz u Dalmaciju, kako ljudi, tako i robe zaraznog ili sumnjivog podrijetla. One se dijele u kopnene i pomorske, a obje se sastoje u postavljanju zdravstvenog kordona, pomorskog ili kopnenog, kakva je već potreba.

Od poznatih planova za kopneni kordon općenito i opravdano daje se prednost onome, koji se nalazi kod ovog Dikasterija i koji se zove *Guerinijev plan*, no zavređuje također pročitati i proučiti izvještaj o putu po Dalmaciji savjetnika Lorenza d'Algara, koji je kao zdravstveni delegat vlade obišao pokrajinu god. 1803.

Za pomorski kordon postoji zatim sličan plan kod ovog Dikasterija, koji ga je predložio i u posljednje vrijeme proveo u praksu zbog straha od žute groznice. Taj plan zadovoljava potrebe, kad su – kako je kasnije učinjeno – provedene neke promjene s namjerom da se pojednostavni i pojeftini.

Pošto su ukratko izložene zdravstvene mjere, koje su već u toku, ili u pripremi da se njima posluži, kad se ukaže potreba, za koje se sve zajedno može smatrati da su dovoljne da obrane pokrajinu u svakoj prilici od opasnosti zbog vanjskih komunikacija, prelazim na one mjere, koje se tiču drugog zadatka, da se po mogućnosti sačuva ili povrati izgubljeno zdravlje stanovnika.

Te su mjere velikim dijelom vrlo kukavne, a dijelom uopće nedostaju. Prema tome, ako bi se htjelo pobrinuti za najvažnije i najopasnije nedostatke u pogledu unutarnje zdravstvene službe i na taj način dati čvrsti temelj za buduće savršeno uređenje te grane, treba po mojem smjernom mišljenju:

1. Misliti na bolji smještaj bolesnih vojnika. Ne zaslužuje pokudu opstojnost vojnih bolnica, koje su podignute na periferiji ovog tako malenog grada, ali je sigurno zaslužuje prekomjerna natrpanost bolesnika u tim bolnicama i običaj da se meću po dvoje u jedan krevet, tako da se ne treba čuditi, što – prisiljeni da udišu zagađeni zrak – mnogi umiru, nego je čudno, što ih ne pogiba mnogo više i što iz toga ne izlazi u ovim ljetnim mjesecima veliko zlo za stanovništvo.

2. Treba osnovati u ovom gradu jednu Delegaciju (ili Deputaciju) medicinsko-kiruško-farmaceutsku, sastavljenu od šefa liječnika i triju prisjednika, od kojih jedan liječnik opstetričar, drugi kirurg, a treći farmaceut, te od jednog pisara, dodijeljenog toj Delegaciji.

3. Povjeriti navedenoj Delegaciji, da predloži Vašoj Ekscelenciji raspored općinskih liječnika i apoteka, tako da stanovnici odnosnih mjesta ne moraju u budućnosti ići do sedam i osam milja da dobiju liječničko-kiruško-farmaceutsku pomoć.

4. Dati u zadatak istoj Delegaciji, da sastavi i podnese, kao što je naprijed navedeno, predstavku za buduće prihvaćanje farmakopeje i tarife lijekova, prilagođene ovim krajevima; i

5. Dodati joj zadatak, da sastavi detaljni nacrt medicinsko-kirurško -opstetričko-farmaceutske službe, u kojem bi bilo govora napose:

A. O općem postupku, kojeg se treba pridržavati u onome, što se neposredno tiče javnog zdravstva, kao na primjer u slučaju da – ako su nadvladane mjere vanjske obrane – prodre u Pokrajinu kuga ili neka kužna bolest, ili nadođe neka epidemijska i kontagiozna bolest, koja napada ljude ili također i domaće životinje.

B. O mjerama, koje treba uvesti ili promijeniti, da bi se postigla opća zaštita, napose u pogledu odstranjivanja uzroka nečistoće zraka i unutarnjih bolesti.

C. O promatranjima, koja treba da vrše Delegacija i općinski liječnici o stanju zraka, vodâ i hrane, te o sredstvima, da se popravi njihova iskvarenost.

D. O redovnoj korespondenciji između općinskih liječnika i Delegacije o bolestima, koje su dominantne, ne samo u Pokrajini, nego i koje vladaju u susjedstvu.

E. O izvještajima, koje navedeni općinski liječnici moraju podnositi Delegaciji, i to s formularima, u kojima će biti naveden broj ranjenih, utopljenih, broj samoubojica, iznenadnih smrti i bilo kakvih drugih nesreća, koje su se dogodile na njihovu području.

F. O razmatranjima, koje je dužna učiniti Delegacija na temelju podataka o rođenima i umrlima, koje prema sadašnjim propisima moraju podnositi župnici cijele Pokrajine.

G. O opstetričkoj školi za primalje, koje je neophodno potrebno izobraziti. Škola bi se osnovala u Zadru, pa bi njome mogao prikladno upravljati prisjednik liječnik-opstetričar.

H. O nadzoru nad liječničkom službom u bolnicama, koje bi na primjer bilo vrlo korisno premjestiti iz glavnog grada u neki drugi dalmatinski grad, za pomoć iznemoglom čovječanstvu i spas ljudi, kojih ima tako malo u Pokrajini.

I. O nadzoru nad nahodištem i načinu, na koji treba prenositi nahočad iz raznih mjesta u Pokrajini, da se što bolje sačuvaju.

K. O nadzoru nad javnim službama liječnika, kirurga, ljekarnika i babica ali i trgovaca, destilatora i prodavača univerzalnih i tajnih lijekova te samih drogista, ukoliko se radi o prodaji medicinskih droga; ne zaboraviti na kraju nadriliječnike i šarlatane.

L. O uvidu u legalne naslove na temelju kojih namjeravaju, kako liječnici i kirurzi, tako i ljekarnici i primalje, izvršavati svoja zvanja i o mjerama s tim u vezi.

M. O ispitima, koje treba da položi pred Delegacijom onaj, tko želi da mu se dopusti vršenje flebotomije i drugih malih operacija, koje pripadaju nižoj kirurgiji; isto tako i oni mladići, koji žele da se posvete u ljekarnicama izdavanju lijekova po medicinsko-kirurškim receptima; i još i primalje, koje pošto su u navedenoj školi naučile onaj dio porodiljstva, koji im je neophodno potreban, žele da svoje zvanje javno vrše.

N. O posjetama, koje treba da svake dvije godine iznenada vrše dva člana Delegacije apotekama, općinskim liječnicima i bolnicama u cijeloj pokrajini; i na kraju

O. O posebnim dužnostima ljekarnika s obzirom na kvalitet lijekova i na način njihova čuvanja, na ljekarnički pribor, na vage i utege, kao i s obzirom na njihovu odgovornost za pogreške, koje bi učinili zamjenici ili mladi pomoćnici, zatim na izdavanje samo onih recepata, koje su sastavili i potpisali aprobirani profesori, na oprezno prodavanje otrova i otrovnih tvari, te njihovo posebno čuvanje, ne zaboravivši ni isplaćivanje takse za naprijed navedenu posjetu, koju treba učiniti apotekarima u toku svake dvije godine.

To su po mojem pokornom mišljenju mjere, koje bi odmah trebalo poduzeti u vezi s naprijed navednim drugim zadatkom, pa mi je stoga čast da sam ih ovdje ukratko naveo, izvršavajući time cijenjeni nalog Vaše Ekscelencije.«[16]

[16] »La pubblica vigilanza in materia di salute si estende sopra due principali oggetti: tendente l'uno a garantire la Provincia dai pericoli di esterna comunicazione, e l'altro a possibilmente conservare, e restituire perduta agl'Abitanti la Sanità. Le attuali provvidenze per garantire la Provincia dai pericoli di esterna comunicazione si dividono in ordinarie, e straordinarie, secondo il maggiore, a minor pericolo d'infezione.

Le ordinarie consistono:

A. Nella sopraveglianza dei Collegj, e degli Uffizj di Salute, e delle loro Deputazioni, esistenti in pressocchè tutte le Giurisdizioni montane, e marittime della Provincia, i quali incaricati di tener man ferma sulle vigenti ex Venete riputate Leggi presiedono la grave materia con non permettere a chi si sia, in quanto è in loro potere, d'introdursi in Dalmazia senza l'osservanza delle consuete regole, e cautele.

B. Nell'impedire col mezzo dei detti Uffizj di Salute, che verun oggetto suscetibile, e proveniente da luoghi sospetti vi possa entrare pria d'essere stato espurgato nei Lazzareti di Venezia, o di Spalato.

C. Nell'accompagnamento delle Caravane, che da Billibrich a Spalato trasportano i generi suscetibili; in quello delle Turme procedenti dallo Stato Ottomano, che traducono generi non suscetibili in varie località della Dalmazia; ed in quello delle in appresso introdotesi provenienze Turche, parimente non suscetibili per la via d'Imoschi, e di Duare a Macarsca, e per la via di Citluk, ossia Gabella a Narenta a causa di farvi in entrambi le dette Località aquisto di sali, e finalmente.

D. Nell'esistenza delle Bazzane inservienti all'arrivo degli anzidetti transitanti Convogli.

Le straordinarie sono quelle, che aggiunte alle sumentovate, allora quando si hanno dei sentori di peste, o di pestilenziali malattie dominanti in esteri Stati, difendono validamente la Dalmata Nazionne, in guisa che resti da per tuto vietato l'ingresso in Essa, tanto di uomeni, che di merci d'infetta, o sospetta provenienza.

Si subdividono queste in Terrestri, e Marittime, entrambi consistenti nella tesa d'un sanitario Cordone, o marittimo, o terrestre secondo il bisogno.

Tra i piani conosciuti per l'armo terrestre viene generalmente, e meritamente data la preferenza a quello ch'esiste presso questo Dicastero, e che chiamasi Piano Guerini; ma merita altresi d'essere letta, e meditata la relazione del Viaggio della Dalmazia del Consiglier Lorenzo d'Alugara, che qual Delegato di Sanità dal Governo perlustrò la Provincia nell'anno 1803.

Per l'armo Maritimo poi esiste del pari presso questo Dicastero, che lo ha proposto il Piano messo ultimamente in corso pei timori della Febre gialla, il quale con alcune modificazioni tendenti a semplificarlo, ed a renderlo meno costoso, come si fece in seguito, sarebbe al caso bastante.

Esposti brevemente i sanitarj provvedimenti, che sono già in corso, o in pronto per servirsene all'evenienza del bisogno, e che tutti riuniti si reputano sufficienti

Zbog promjena političke uprave došlo je u Dalmaciji u prvoj polovini god. 1806. do velikih nepravilnosti u javnoj zdravstvenoj službi, pa je doista bilo hitno potrebno da se u tom pogledu nešto poduzme, u prvom redu da se osnuje neki centralni organ zdravstvene uprave, kako je to predložio i *Battisti* u svojem izvještaju. Dekretom talijanskog potkralja bilo je određeno da zdravstvena zaštita Dalmacije pripada u nadležnost mletačkog Magistrato della Sanità. Protiv te odluke podnijeli su 8. VII. 1806. predstojnici zadarskog Zdravstvenog ureda *F. Salomoni* i *P. Addobbati* predstavku, u kojoj se protive podvrgavanju pod mletački magistrat, jer je u svim ostalim granama uprave centar Dalmacije u Zadru, i Dalmacija nema više nikakvih

a difendere in ogni occasione la Provincia dai pericoli di esterna comunicazione, passo a quelli, che riguardano il secondo oggetto di conservare possibilmente, o restituire perduta, agli Abitanti la Sanità.

Questi sono in gran parte assai meschini, ed in parte mancano del tutto. Quindi è che quallor si voglia provveder frattanto ai più rilevanti, e perniziosi difetti in materia d'interna medica Polizia, e piantere per tal modo una base solida per la futura perfetta sistemazione di questa materia, converebbe a mio riverente parere:

1-mo Pensare ad una più conveniente ubicazione dei soldati ammalati. Imperocchè se non merita disaprovazione l'esistenza degli spedali militari, che si sono eretti sulla periferia di questa Città si piccola, la merita certamente la in essi spedali strabocchevole condensazione d'infermi, e la pratica di tenerveli due per letto, ove costretti a respirare un'aria mefitica non è meraviglia, che ve ne morano molti, ma bensì, che non ve ne perisca un numero maggiore, e che non ne derivi gran male alla popolazione nei correnti estivi mesi.

2-do Stabilire in questa Città una Delegazione o Deputazione Medico-Chirurgico-Farmaceutica composta d'un Capo Medico, e di tre Assessori, l'uno de' qualj Medico ostetrico, l'altro Chirurgico, ed il terzo Farmaceutico, non che d'un individuo scrittore addetto alla stessa Delegazione.

3-zo Commetere alla Medesima di proporre a Sua Eccellenza una Pianta di Condotte Medico-Chirurgiche, e di Farmacie, in gisa che gli Abitanti dei respettivi Villagj non abbiano in avvenire a percorrere più di sette in otto miglia di strada per ottenere i soccorsi dall'arte Medico-Chirurgico-Farmaceutica.

4-to Incaricare la stessa di compillar e rasegnare come sopra per la successiva approvazione una Farmacopea, e Tariffa adattata a questi Paesi; e

5-to Ingiungerle il dovere di formare un dettagliato Piano Medico-Chirurgico-Ostetricio-Farmaceutico, che parli specialmente.

A. Del metodo generale da osservarsi in ciò, che immediatamente riguarda la pubblica salute, come sarebbe nel caso che, superate le precauzioni di esterna difesa penetrasse la peste, o qualche pestilenzial morbo in Provincia, oppure vi sopraggiungesse qualche malattia epidemica, e contagiosa, che attaccasse gli uomeni, od anche gli animali domestici.

B. Delle discipline da sostituirsi, o riformarsi, tendenti all'universale preservazione particolarmente nell'allontanare le cause dell'impurità dell'aria, e dei mali interni.

C. Delle osservazioni da farsi dalla Delegazione, e dai Medici Condotti sull'aria, sulle acque, e sui cibi; e dei mezzi per corregerne i difetti.

D. Della corrispondenza regolare dei Medici Chirurghi Condotti colla Delegazione sulle malattie dominanti, non solo in Provincia, ma ben anche su quelle che regnassero nel vicinato.

E. Delle informazioni, cje i medesimi Medici-Chirurghi condotti saranno tenuti di presentare alla Delegazione, e questa colle proprie a chi verrà prescritto del

političkih ni administrativnih veza s Venecijom.[17] S obzirom na takvu situaciju, koju je upoznao iz Battistijeva izvještaja i predstavke predstojnika zadarskog Zdravstvenog ureda, a i iz vlastitih iskustava prigodom svojeg iskrcavanja u Zadru, izdao je *Dandolo* već 9. srpnja 1806. odredbu o osnutku Centralne zdravstvene komisije. O tome je objavljen štampani proglas na talijanskom jeziku, koji u prijevodu glasi:

»Osnovana je Zdravstvena komisija, koje se nadzor proteže na cijelu Dalmaciju. Predsjeda joj izravno generalni providur. Ona po njegovim nalozima upravlja svim nižim Zdravstvenim uredima u gradovima, lukama i selima; predlaže generalnom providuru sve, što smatra prikladnim i korisnim za važni objekt, radi kojega je osnovana. Članovi ko-

numero dei feriti, dei sommersi, dei suicidij, delle morti improvvise, e di qualunque altro fisico infortunio, che sarà accaduto nel loro distretto.

F. Della considerazione da farsi per parte della Delegazione sulle note dei nati, e morti, che col metodo in corso sono tenuti di presentare i Parrochi tutti della Provincia.

G. Della Scuola d'ostetricia per le Levatrici, che hanno un indispensabile bisogno di essere istruite, e che venendo eretta in Zara potrebbe opportunemente disimpegnarsi dall'Assessore Medico-Ostetricio.

H. Della Sopraveglianza alla direzione medica degli Spedali, quali ad esempio della Capitale sarebbe utilissimo di difondere in qualche altra Città della Dalmazia a soccorso della languente umanità, ad a salvamento degli Individui di cui tanto scarseggia la Provincia.

I. Della vigilanza sulle Case degli esposti, e della maniera con cui devonsi trasportare dalle varie località della Provincia i ritrovatelli per la loro preservazione.

K. Dell'ispezione sulla Condotta dei Medici, e Chirurghi, degli Speziali, delle Levatrici, ed anche dei marcanti, destilatori, e venditori di medicine universali, e secreti, non che sui Droghieri stessi per ciò, che riguarda la vendita delle medicinali Droghe, non ommessi pure gli empirici, e ciarlatani.

L. Della cognizione da prendersi dei legali titoli, pei quali intendono si i Medici, e Chirurghi, che gli Speziali, e le Levatrici di esercitare le loro professioni, e delle relative provvidenze.

M. Degli esami da farsi avanti la Delegazione a chi desiderasse di venir abilitato all'esercizio della flebotomia, e di altre piccole operazioni appartenenti alla Chirurgia minore; e cosi pure a que' Giovani che fossero per dedicarsi nelle Farmacie alla spedizione delle Medico-chirurgiche-ricette; ed alle Levatrici ancora, che dopo d'aver appreso nella detta Scuola quella parte d'Ostetricia, ch'è per esse indispensabile, intendessero di pubblicamente esercitarla.

N. Delle visite da eseguirsi ogni due Anni in tutta la Provincia per sorpresa alle Farmacie, ai Medici-chirurghi-condotti, ed agli Spedali per parte di due Individui della Delegazione; e per fine

O. Dei particolari doveri degli Speziali relativamente alla qualità dei Medicinali, ed alla custodia di essi, agli utensili, alle bilancie, e ai pesi, alla loro responsabilità per gli errori che fossero per commettere i sostituti, o Giovani da Bottega, alle spedizioni di quelle sole ricette che sono estese, e firmate da Professori approvati, alla cauta vendita dei veleni, e delle velenose sostanze, ed alla loro particolare custodia, non che al pagamento della Tassa per l'accennata visita che converebbe farsi ai medesimi entro il corso di due anni.

Tali essendo per mia sommessa opinione le provvidenze, che sin d'ora converebbe dare al suindicato secondo oggetto, mi onoro di qui brevemente accennarle in esecuzione del prevenerato comando di Sua Eccellenza. – Zara li 7 Luglio 1806. – Battisti.« – SGP, 1806, XIX, rubr. 1.

[17] SGP, 1806, XIX, rubr. 2.

misije jesu gospoda *Grisogono* iz Splita, *Grgur Stratico* iz Zadra, *Ante Crnica* s Kvarnera, *Marinović* iz Omiša, *Ismaelli* iz Korčule, *Luka Garagnin* iz Trogira, *Petar Vergada* iz Šibenika, dr. *Bartolommeo de Battisti* i protomedik *Pinelli*. To će biti tiskano i objavljeno, da svi Zdravstveni uredi Pokrajine priznaju novu upravu, od koje će dobivati naloge u vezi s njihovim funkcijama. Izdano u Zadru 9. srpnja 1806. V. Dandolo i generalni sekretar G. A. Scopoli.«[18]

Zanimljivo je, da je to zapravo prvi Dandolov proglas, jedan dan raniji čak i od proglasa o preuzimanju civilne vlasti u Dalmaciji.

Po Dandolovu nalogu sastavio je državni sekretar *Scopoli* detaljni projekt Zakona o zdravstvu.[19] Scopolijev nacrt ima tri odjeljka: u prvom se opisuje organizacija i djelokrug zdravstvenih komisija (centralne pokrajinske i njoj podređenih distriktnih i komunalnih); u drugom odjeljku nalaze se propisi o kvalifikacijama i radu liječnika, kirurga, opstetričara i ljekarnika, a u trećem su odjeljku propisi o zvanjima, nad kojima se mora vršiti zdravstvena kontrola (na pr. prodavaoci droga, producenti otrovnih tvari, producenti i prodavači likera, napitaka i živežnih namirnica). Karakteristično je za taj projekt, da se u njemu predviđa vrlo velika kontrola državne uprave nad radom liječnika i ljekarnika i vrlo široka sanitarna inspekcija. Za zdravstvene prekršaje predlažu se u tom projektu velike globe. Ne zna se, iz kojih se razloga Dandolo nije mogao odlučiti da ozakoni Scopolijev projekt.

U paragrafu 12 svoje ranije navedene okružnice od 4. srpnja 1806. zatražio je Dandolo, da mu se podnese izvještaj o školstvu i znanstvenim ustanovama u Dalmaciji. Elaborat o tome izradio je već 6. srpnja prizivni sudac *Ismaelli*, istaknuvši da je stanje školstva vrlo loše. Osnovne škole po selima jedva da postoje, a viši studij moguć je samo u inozemstvu. »Neke malobrojnije obitelji šalju s velikim troškovima svoje mladiće na kolegije i univerzitete u Italiju, da ih tamo upute u znanosti i pripreme za zvanje, pa iako poneki od njih brzo i briljantno napreduje, većina izašavši iz vlastite sfere stječe navike, koje su tuđe vlastitim prilikama, i donosi često sa sobom opasnu razuzdanost, ljubav prema novostima, prezir rodnog kraja, nemar i nevoljkost u vršenju

[18] »V. Dandolo... Provveditor Generale della Dalmazia. – È stabilita una Commissione di Sanità, la quale estenderà la sua vigilanza in tutta la Dalmazia. È presieduta immediatamente dal Provveditor Generale. Dirige sotto i suoi ordini tutti gli Uffizj minori di Sanità, nelle Città, Porti, e Villaggi. Propone al Proveditor Generale tutto ciò che crede conveniente e salutare per l'importante oggetto di sua istituzione. Sono i Membri della Commissione i signori Grisogono di Spalato, Stratico Gregorio di Zara, Cernizza Antonio del Quarnero, Marinovich d'Almissa, Ismaelli di Curzola, Garagnin Luca di Traù, Vergada Pietro di Sebenico, Dott. Bartolommeo de Battisti e Pinelli Proto-Medico. Il presente sarà stampato a comune notizia acciò da tutti gli Offizj di Sanità della Provincia si riconosca la nuova Magistratura dalla quale riceveranno gli ordini relativi alle loro funzioni. – Dato a Zara questo di 9 Luglio 1806. V. Dandolo, G. A. Scopoli Segr. Gen.« – DAZ, Štampe, V, 379/II. – Dekret o radu Zdravstvene komisije za Dalmaciju i o organizaciji lučkog saniteta izašao je u Kraljskom Dalmatinu, br. 4 od 2. VIII. 1806.

[19] Progetto del S. Scopoli di Regolamento sanitario. – SGP, 1806, XIX, rubr. 1.

funkcija, koje im povjerava domovina.« Teško je – veli dalje Ismaelli – popraviti tako zanemareno dalmatinsko školstvo. Nadu pruža to, što ovdje ima izvrsnih učitelja i profesora. Kao primjer spominje se benediktinac o. *Rafaele Zelli*, nastavnik filozofije na zadarskoj gimnaziji, vrli učenjak, koji »najprobranijem poznavanju moderne fizike pridružuje ugodne ukrase književnosti«. Ismaelli smatra, da bi bilo potrebno ostvariti u Dalmaciji, i to u Zadru, jednu javnu pravničku školu, da bi se tako izbjeglo skupo slanje na studije u inozemstvo. »Koristilo bi također, da se tom Kolegiju doda i Medicinska škola, utemeljena na proučavanju anatomije, kemije i prirodnih nauka. Lako bi se tada mogle iskorijeniti različite nepravilnosti, što uzimaju maha u Dalmaciji zbog nekih šarlatana, koji tobožnjim tajnama iskorišćuju lakovjernost puka, kao i zbog podlih žena i skitnica, koji svagdje nude trave i smjese s fatalnim učincima.« Preporučuje se zatim, da se elementi medicine uče i na svećeničkim školama. Novčana sredstva za razvitak i održavanje školstva mogla bi se osigurati iskorišćivanjem zaklada i samostanskih imovina. Uzgoj talenata bit će zora sretnijeg vremena, a škole su – završava Ismaelli svoj izvještaj – najpreča potreba i žarka želja ovoga naroda.[20]

Ismaelli je priredio i kratki izvod iz svojeg izvještaja, u kojem veli, između ostalog, ovo: »Izvjestitelj predlaže, da se ukine odredba o potrebi studiranja prava i medicine na univerzitetima u Italiji za postignuće diplome i autorizaciju za vršenje prakse. Pravnička diploma mogla bi se postizavati na Kolegiju u Zadru, medicinska na onome u Splitu.«[21] Uz Ismaellijev izvještaj i njegove izvode stavio je svoju napomenu i novi načelnik Odjela za javnu nastavu *Benincasa:* »Nema dvojbe, da bi ovo olakšanje bilo vrlo korisno za zemlju, jer bi se povećao broj studenata obiju fakulteta, koji bi u zavičaju ili nedaleko od njega započeli karijeru, što ne čine sada, jer ne mogu da borave

[20] »Alcune poche famiglie per iniziare i giovani nelle scienze, e nelle professioni li spediscono con grave loro dispendio ne Coleggj, e nelle Università dell'Italia, ma quantunque taluno di questi faccia de progressi rapidi, e brillanti, il maggior numero però sortendo dalla propria sfera acquista delle abitudini affatto straniere alla propria destinazione, e porta seco sovente un pernizioso libertinaggio, l'amore della novità, il disprezzo del suolo nativo, la negligenza, e l'incondotta nelle funzioni affidate dalla Patria... Gioverebbe pure di abinare all'altro Collegio una Scuola di Medicina fondata sullo studio della Notomia, della Chimica, e della Storia naturale. Agevolmente allora si potrebbero estirpare varj disordini che serpeggiano nella Dalmazia per opera di alcuni Ciarlatani che milantando segreti sorprendono la credulità del volgo, di vili femminuccie, e di uomini vaganti che offrono da ogni parte, erbe, ed impasti producenti fatali conseguenze... La cultura de talenti sarà l'aurora di tempi più felici, e la civilizzazione generale della Dalmazia sarà il frutto della providissima istituzione di adattare scuole, che sono uno de primi bisogni, e il voto ardente della Nazione. Zara, li 6 Luglio 1806. Ismaelli.« – SGP, 1806, XII, rubr. 1.

[21] »L'esponente propone la dispensa dal corso degli studj rispettivi nelle Università d'Italia de la Legge e Medicina, onde ottenere Laurea, ed essere autorizzato all'esercizio; la Legge nel Collegio di Zara, la Medicina in quello di Spalato.« – SGP, 1806, XII, rubr. 1.

na talijanskim sveučilištima. Pridržati bi ipak trebalo dužnost, da se tamo postizava promocija, pošto se na jednom od tih univerziteta polože strogi ispiti.«[22]

Dandolove su namjere, međutim, bile još naprednije i dalekosežnije. On je odmah zamislio da osnuje u Zadru sveučilište s filozofskim, pravnim i medicinskim fakultetom. Samo iz ekonomskih i političkih razloga morao je napustiti taj prvotni plan, odnosno morao je da ga ostvaruje samo u etapama. U svojim shvaćanjima o zadacima i organizaciji javne nastave Dandolo je u velikoj mjeri bio pod utjecajem teoretskih djela francuskih enciklopedista i praktične reforme, koju je u Francuskoj počeo provoditi Napoleonov savjetnik *J. A. Chaptal.* Škole su se počele smatrati sredstvom za postizavanje boljih životnih prilika društvene zajednice. Tako je napisao Chaptal: »Glavna je svrha nastave, da se svakome pruži ono znanje, koje mu je potrebno da vrši u društvu one funkcije, koje društvo od njega traži«.[23] U školama treba dati prednost matematici, kemiji, pravu i drugim praktičnim strukama. Francuske republikanske Centralne škole i zatim imperijalni Liceji bili su za Dandola uzori, do kojih je držao više nego do starinskih humanističkih talijanskih škola.[24] Stoga je Dandola smatrao, da su najvažniji tečajevi, koje treba organizirati u nekoj pokrajini uz pravničko-administrativni, agronomski i inženjerski, upravo baš liječnički i farmaceutski.

Da bi se detaljnije proučio problem školstva, imenovao je Dandolo 10. IX. 1806. posebnu Školsku komisiju (Commissione agli studj), u koju su ušli *Julije Parma, Dimitrije Lessi, Ivan Hreljanović,* protomedik dr. *Orazio Pinelli* i *Petar Vergada.*[25] Predsjednik te komisije *J. Parma* predložio je Dandolu iste godine, da se osnuje u Zadru jedna znanstvena akademija: »Istituto Nazionale della Dalmazia«. U Drž. arhivu u Zadru sačuvan je nacrt odluke, kojom bi Dandolo osnovao tu akademiju. Postojale bi dvije vrste članova: redovni i počasni. Broj redovnih članova ne bi smio biti veći od 30. Članovi bi mogli biti samo Dalmatinci. Predviđena je bila podjela na tri odjela: 1. Fizičko-matematički, 2. Medicinski i 3. Pravnički odjel. Fizičko-matematički odjel bavio bi se geometrijom i algebrom, infinitezimalnim računom, primijenjenom matematikom, civilnom i vojnom arhitekturom, teoretskom i eksperimentalnom fizikom i agronomijom. Predmeti izučavanja Medicinskog odjela trebali su biti: prirodopis, botanika, opća

[22] »L'innegabile che questa facilitazione sarebbe vantaggiosissima al paese, moltiplicando gli studenti nelle due facoltà, i quali in patria o non lungo da essa intraprenderebbero la carriera, il che non fanno inabilitati a percorrerla nelle Università d'Italia. Si ritenerebbe d'altro il dovere d'andarsi a laureare colà, dopo aver subiti in una di quelle Università rigorosi esami. – Benincasa«.

[23] *J. A. Chaptal,* Rapport et projet de loi sur l'instruction publique, Paris 1801, str. 20.

[24] O orijentaciji francuskog školstva u Napoleonovo vrijeme vidi *L. P. Williams,* Science, Education and Napoleon I, Isis, 47/1956, 369–382.

i ljekarnička kemija, humana i komparativna anatomija, fiziologija, kirurgija i opstetricija, patološka anatomija i sudska medicina, terapeutika i higijena, interna medicina i kirurška klinika. Pravnički odjel izučavao bi ove discipline: analizu ideja, latinsko i talijansko govorništvo, grčki jezik i književnost, moralnu filozofiju i prirodno pravo, civilno pravo, Napoleonov zakonik i notarsko umijeće, kazneno pravo, ekonomiku, povijest, diplomaciju i arheologiju s numizmatikom. Bilo je predviđeno, da svaki odjel može imati inozemne suradnike. Sjedište bi bilo u Zadru, pa je stoga trebalo da barem polovina redovnih članova stanuje u Zadru. Svake godine održavala bi se javna skupština. Svaki član morao bi svake godine dostaviti jednu znanstvenu raspravu, dostojnu da ostane među aktima Instituta, jer bi inače automatski gubio pravo na dalje članstvo. Dandolo je trebao biti utemeljitelj, prvi stalni predsjednik i mecena Instituta. Inače bi se predsjednik, tajnik, zamjenik tajnika i blagajnik birali slobodnim izborom, i to na tri godine. Polovinu članova izabrao bi sam Dandolo, a zatim bi već imenovani članovi predlagali Dandolu nove kandidate.[26]

Za Dandolove je koncepcije karakteristična pretežno prirodoslovna, a ne samo humanistička orijentacija te akademije. Bez sumnje bi takva ustanova bila snažan poticaj za razvoj egzaktnih i primijenjenih nauka u Dalmaciji, ali – nažalost – navedeni projekt nije pošlo za rukom ostvariti.

Ubrzo po svojem dolasku u Zadar pokrenuo je Dandolo izdavanje prvih novina u Dalmaciji. Novine su izlazile dvojezično: lijevi stupac na talijanskom, desni na hrvatskom, pod naslovima »Il Reggio Dalmata« i »Kraglski Dalmatin«. Bile su to uopće prve novine na hrvatskom jeziku. Prvi broj izašao je već 12. srpnja 1806., da zatim izađe redovno svaki tjedan po jedan broj, sve do 25. kolovoza 1809. Izašlo je zatim neredovno još nekoliko brojeva, do zadnjeg broja 1. travnja 1810. U »Kraljskom Dalmatinu« izvrsno se zrcale nastojanja nove francuske uprave, te tako napose i Dandolovi napori na poboljšavanju zdravstva.[27]

Pošto je kako tako uredio protuepidemiološku zaštitu i osnovao Centralnu zdravstvenu komisiju (»Odbor vrhu zdravlja općenoga u državi dalmatinskoj«), poradio je Dandolo na suzbijanju malarije i isušivanju močvara, reorganizirao je bolnice i nahodišta, utemeljio »Javnu dobrotvornost«, nastavio i proširio akciju cijepljenja protiv velikih boginja (koja je započela već za ranije austrijske uprave), izdao niz odredaba o javnoj higijeni i pobrinuo se za reguliranje položaja i dužnosti liječnika, ljekarnika i primalja. Svi ti pothvati započeli su već u prvoj godini francuske uprave. Napisi o zdravstvenim problemima javljaju se već u prvim brojevima »Kraljskog Dalmatina«.

[25] SGP, 1806, XII, rubr. 9.
[26] SGP, 1806, XII, rubr. 1.
[27] Vidi o tome *P. Karlić*, Kraljski Dalmatin (1806–1810), Zadar 1912, i *D. Berić*, Prve novinske vijesti o zdravstvenim prilikama u Dalmaciji, Lij. vjesnik, 71/1949, 9–10, 345–358.

Potkraj kolovoza 1806. krenuo je Dandolo na inspekciono putovanje po Dalmaciji. U Trogiru se zanimao za zdravstvene prilike i stanje školstva, pa je 28. IX. 1806. proširio trogirski Kolegij sv. Lazara i utemeljio medicinski tečaj na toj školi.[28]

U Splitu je Dandolo naišao na osobito nepovoljne higijenske uvjete. O tome ga je neposredno prije inspekcionog putovanja već izvijestio splitski liječnik *Antun Anđeo Frari*. U svojem izvještaju od 12. IX. 1806. Frari navodi, da su ulice u Splitu pune prljavštine; voda je loša, jer su cisterne onečišćene. Kruh je loše kvalitete. Troši se previše alkoholnih pića. Proširene su akutne zarazne bolesti (napose velike boginje) i spolne bolesti. Uopće nema dobre bolnice. Broj umrlih premašuje u Splitu za 2/3 broj rođenih. Primalje vrše svoje zvanje bez dozvoljene prednaobrazbe. U Splitu, kao i u cijeloj Dalmaciji, ima mnogo šarlatana, nadriliječnika, koji varaju i iskorišćuju neuki puk. Frari nadalje upozorava, da u Dalmaciji, napose u Splitu, ima ljekovitih izvora, ali se oni ne iskorušćuju u dovoljnoj mjeri. Uz taj izvještaj dodao je Frari i svoj projekt novog Zakona o zdravstvu.[29]

Vjerojatno je u vezi s Dandolovim boravkom u Splitu sastavljen i opširni elaborat na talijanskom jeziku o prilikama u tom gradu. Radi se o rukopisu nepoznata pisca, koji se danas čuva u rukopisnoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu. Elaborat je sastavljen bez sumnje god. 1806., i u njemu se iznose podaci o položaju Splita, klimi, upravnim, sudbenim, vojnim i crkvenim ustanovama, poljoprivredi, pučanstvu, zanatima, putovima, lučkim uređajima, javnim zgradama, lazaretu, a u petnaestom i sedamnaestom poglavlju trećeg odsjeka i o zdravstvu i bolnicama. Osim što pruža informativne podatke o stvarnom stanju, nepoznati pisac predlaže i različite mjere za poboljšanje prilika. Poglavlja, koja se odnose na zdravstvo, objavio je *C. Fisković*, pa iz tog teksta vidimo prilično plastično i detaljno, kako je tada u Splitu bila zapuštena briga za zdravlje.[30]

Napose je strašno bilo stanje splitskih hospitala. Čak su i prosjaci radije umirali na ulici nego da se dadu zatvoriti u bolnicu. Da su se te teške prilike duboko dojmile Dandola, vidi se već iz jednog članka u »Kraljskom Dalmatinu« od 25. X. 1806. Za splitsku bolnicu veli se u tom članku: »Pribivanje bolesni jest jedna jama pod zemljom, vlažna i smardeća po sebi samoj.«[31] Gradska je atmosfera nezdrava zbog

[28] Vidi o tome moj članak: Medicinski tečajevi u Trogiru i Šibeniku za vrijeme francuske vladavine (u štampi).

[29] O Frarijevu izvještaju i projektu zakona vidi *G. Cassi*, L'opera del provveditore Vincenzo Dandolo in Dalmazia (1806–1810), Zara 1933, str. 66.

[30] Vidi *C. Fisković*, Zdravstvene prilike u Splitu krajem XVIII. i prvih godina XIX. stoljeća, Iz hrvatske medicinske prošlosti, Spomen-knjiga Zbora liječnika Hrvatske, Zagreb 1954., str. 238–256. Podataka o zdravstvu u Splitu u prvim godinama francuske uprave donosi i *G. Novak*, Split au debut de l'administration française, Annales de l'Institut français de Zagreb, No. 4, Paris 1938.

[31] Kraljski Dalmatin, br. 16 od 25. X. 1806., str. 128. – U istom je časopisu i nešto ranije, u br. 14. od 11. X. 1806., str. 107–112, izašao članak »Lettera di un cittadino di Spalato ad un suo amico in Milano«, u kojem se opisuju porazne higijenske prilike u Splitu.

tijesnih i prljavih ulica, a i voda je štetna po zdravlje, jer je slana i onečišćena: »Aer jest usmrađen rad uzroka tisni puta i njiovi nečisti... Voda slana i tuknića, i liti puna živinčica.«[31] Opisuju se u nastavku članka i različite mjere, koje su poduzete nakon Dandolova boravka u Splitu, da bi se poboljšale tamošnje higijenske prilike, ali se jasno vidi žalosna nemoć upravnih organa, koji imaju dobre namjere, ali nemaju dovoljno financijskih sredstava. Dandolova nastojanja kočio je, osim nedostatka novaca, i sukob između tadašnjih ovlasti civilne i vojne uprave.

Posebnim dekretom o hospitalima u Zadru i Splitu, koji je 25. X. 1806. objavljen u »Kraljskom Dalmatinu«, nastojao je Dandolo da barem provizorno uredi stanje u tim ustanovama, u kojima je – velikim dijelom zbog ratnih nezgoda – bio zavladao gotovo potpuni nered.[32]

U izvještaju državnom sekretarijatu talijanskog kraljevstva istaknuo je Dandolo, da je najveća zapreka ekonomskom i kulturnom procvatu Dalmacije vrlo primitivni mentalitet i način života dalmatinskih seljaka, napose Zagoraca. Dalmatinci su krepki i nadareni ljudi, ali neprosvijećeni, nepismeni, nepovjerljivi prema novotarijama, pa bile one i na njihovu korist. Stoga je Dandolo odlučio da obrati osobitu pažnju unapređivanju i reformiranju školstva.[33] Potkraj god. 1806. radile su u Dalmaciji gimnazije u Splitu, Trogiru, Šibeniku i Skradinu. U Trogiru se od listopada 1806. predavala i medicina. Drugi medicinski tečaj utemeljio je Dandolo 28. veljače 1807. u Šibeniku. Odlukom od 24. X. 1806. pretvorio je on zadarsku gimnaziju u licej, s namjerom da to bude jezgra za razvoj sveučilišta. Na liceju, koji je svečano otvoren 5. XI. 1806., perspektivno je posvećeno mnogo pažnje upravo medicini i farmaciji. Prigodom otvorenja liceja istakli su govornici, napose *Dandolo, Benincasa* i *Hreljanović*, važnost te ustanove.[34]

Najbolji pregled nastojanja i ostvarenja nove francuske uprave u godini preuzimanja vlasti dao je sam *Dandolo* u svojem izvještaju *Napoleonu* o unutrašnjim prilikama Dalmacije na dan 31. XII. 1806. Kopija Dandolova izvještaja sačuvala se u Drž. arhivu u Milanu i u Arheološkom muzeju u Splitu. Kao dragocjen povijesni izvor, taj je tekst nakon jednog stoljeća u cijelosti štampan.[35]

U svojem izvještaju providur *Dandolo* opisuje u prvom redu bijedne životne prilike i ekonomsku zaostalost dalmatinskih seljaka: »Neka Vaše Veličanstvo zna, da u Dalmaciji, izvan gradova, stanovnici nemaju kuće (jer ne može se nazvati kućom jedna jedina soba na goloj zemlji, otvorena s više strana, u kojoj ljudi i životinje stanuju pomiješano), životinje nemaju staja, ratari su bez zemlje, bez biljaka su bregovi, a

[32] Kraljski Dalmatin, br. 16 od 25. X. 1806., str. 122–123.

[33] Vidi *Cassi*, cit. dj., str. 30–35.

[34] Vidi posebnu knjižicu: Apertura del Liceo di Zara celebrata il giorno 5 novembre 1806. Zara 1806. – Stanje dalmatinskih srednjih škola potkraj god. 1806. opisuje ukratko *Š. Urlić*, cit. dj., str. 103–104.

[35] *V. Dandolo*, La Dalmazia al 31 decembre 1806, Opera economico-politica umiliata a S. M. L'Imperatore e Re (Napoleone I) dal Provveditore generale, Zara 1809.

bez drveća šume; bez prohodnih cesta je taj široki kraj; nema sile ni vojnika za provedbu zakona. Konačno, seoski je puk bez naobrazbe, bez zanata, bez liječnika, bez kirurga, bez primalja; još je vrlo daleko od civilizacije. Samo je neukost tog naroda kriva za veoma česte očajne oskudice i gladi, koje uništavaju pomorom i emigracijama osnovnu snagu Dalmacije. Jedino su bogatstvo Morlaka, o Sire, njegovi snažni mišići.«[36]

Zatim prikazuje Dandolo jednu po jednu svaku granu državne uprave. O javnom zdravlju veli: »Javno zdravstvo bilo je, nema tome mnogo godina, ugroženo od kuge, koja je dolazila s granica Otomanskog carstva. U pravi čas prekinuta je ta nevolja, dok je još bila u početku, no kontakt s Turskom uvijek je opasan u zdravstvenom pogledu. Da bih dakle spriječio velika zla, imenovao sam odmah po svojem dolasku u Zadar Zdravstvenu komisiju i ustanovio sam oštre kazne protiv onih, koji bi se ogriješili o njene zakone. Taj je predmet s jedne strane vrlo delikatan, a s druge vanredno važan: vrlo je, naime, teško, da se vojska, barem u Dalmaciji, pokori postojećim zakonima i

[36] »Vostra Maestà abbia presente, che in Dalmazia, fuori delle città, gli abitanti non hanno casa (perchè casa non può dirsi un'unica stanza sulla nuda terra, aperta in più luoghi, ove uomini e bestie albergano alla rinfusa); gli animali non hanno stalle; non coltivatori le terre, non piante i monti, non alberi i boschi; non strade praticabili il vasto paese; non forza o soldati per l'esecuzione della legge; insomma tutto il popolo della campagna è senza istruzioni, senza arti, senza medici, senza chirurghi, senza levatrici ed è molto lontano da incivilimento. All'ignoranza sola di questo popolo si debbono le frequentissime desolanti carestie, che distruggono colla mortalità o colle emigrazioni la forza primaria della Dalmazia. Il Morlacco, o Sire, non è ricco che di muscoli vigorosi...

La pubblica sanità fù, non son molti anni, minacciata da peste, la quale s'introdusse venendo dai Confini Ottomani. In buon punto si troncò il male nei suoi primordi; ma il contatto col Turco è sempre in oggetto di salute pericoloso. Per quindi prevenire i gran mali, ho nominato, appena giunto in Zara, una commissione di sanità, ed ho stabilite delle pene severe contro quelli che alle leggi di esse mancassero. L'argomento era anche delicato da una parte ed importantissimo dall' altra, attesa la difficoltà con cui il militare si conforma, almeno in Dalmazia, alle leggi vigenti, e ai Regolamenti delle Autorità civili. Severe dovean essere queste pene, poichè le difese di sanità nulle quasi son divenute per il lato marittimo, e deboli son pur anche nel continente. Basta: la Provvidenza ci ha protetti, e oggigiorno camminano le cose sufficientemente a dovere. L'organizzazion però della forza teritoriale, ossia delle guardie nazionali attive, assicurerà anche il miglior successo delle disposizioni dei Magistrati di salute, come dimostrerò in appresso a V. M., allorchè le ragionerò di dette Guardie in modo particolare. Verranno poi ancora più coadiuvate le publiche mire di evitare la peste dal cordone di vigilanza, al confine turco, e dallo zelo d'un Ispettore montano alla sanità...

La Dalmazia, o Sire, abbenchè distante in alcuni punti per quattrocento o cinquecento miglia dall'Italia, non ebbe mai un Liceo. Quindi i pochi giovani, che volean darsi alle scienze, eran costretti di andarle a studiare a Padova, a Loreto, in Ungheria eccetera... Ogni anno si faceva minore il numero di quelle stesse persone, che si necessarie si reputavano nella società, i medici cioè, i chirurghi, gli speziali e le levatrici. A misura che van mancando in queste scienze e professioni le persone istrutte ed autentiche, spesso subentra o per destra impostura, o per irregolare facilità l'uomo ignorante, l'inesperto, il cerretano di buona, o mala fede, senza notizia e approvazion del governo; e ne seguon talora sommi disordini.

Dal centro poi della provincia dovendosi diramare le scintille animatrici del

odredbama civilnih vlasti. Oštre su morale biti te kazne, jer je zdravstvena obrana postala gotovo ništavna s morske strane, a slaba i s kopnene. Dovoljno je reći, da nas je providnost zaštitila i da danas stvari idu dovoljno dobro. Organiziranje pak teritorijalnih snaga, t. j. aktivnih narodnih straža, osigurat će također i bolji uspjeh naredaba Zdravstvenih magistrata, kako ću protumačiti Vašem Veličanstvu, kad budem posebno opisivao te straže. Bit će zatim još bolje usklađene javne namjere, da se spriječi kuga nadzornim kordonom na turskoj granici i zalaganjem jednog brdskog zdravstvenog inspektora.«[36]

S osobitim marom izvješćuje Dandolo o stanju stručnog školstva: »Dalmacija, o Sire, iako je na nekim mjestima udaljena 400 ili 500 milja od Italije, nikad nije imala licej. Tako je ono malo mladića, koji su se željeli posvetiti nauci, bilo prisiljeno da odlazi na studij u Padovu, u Loreto, u Ugarsku i t. d.... Svake je godine bio sve manji broj onih osoba, za koje smatramo da su tako potrebne društvu, t. j. liječnika, kirurga i primalja. U onoj mjeri, u kojoj se javlja nestašica izučenih i autentičnih stručnjaka u tim naukama i zvanjima, prido-

genio nezionale, ho eretto in Zara un Liceo, che se ancora non è giunto a quell' estensione a cui aspira, tosto che approvato venga dall'alta Vostra munificenza, acquisterà maggior vita e successiva perfezione. Anche per questo si grande oggetto ho dissotterrato, o Sire, delle sorgenti oppurtune, che nella loro non completissima forma, o Sire, possono intanto bastare al suo mantenimento; per tal modo, ben tenue aggravio ne risente la regia casa. Ma Vostra Maestà compia l'opera grande e di lei degna, col decretare che nella città di Zara vi sarà un Liceo nel quale s'insegneranno il disegno d'achitettura e d'ornato; la storia naturale ed agraria, la fisica, chimica e farmaceutica; le matematiche applicate all'idraulica e nautica, il diritto delle genti e il positivo, colla spiegazione del codice; la medicina e la chirurgia coll'anatomia e l'ostetrica, e finalmente la veterinaria... Il favorevole Decreto è sospirato, ed io imploro dalla Maestà Vostra in nome del popolo, supplicandovi ad aggiungere ad esso, che i gradi accademici pel notariato, per la semplice professione di causidico, per la chirurgia bassa e per la farmacia, nonchè per l'ingegnere, aver si possano collo studio voluto per ciascuno nello stesso Liceo patrio, senza l'obbligo di andare alle Università del Regno. Gli altri gradi accademici si riceverebbero a Padova, a norma degli esami voluti dai Vostri Imperiali Decreti, qualora la Vostra grandezza non volesse che tutti gli gradi accademici ottener si potessero in Zara...

Ogni sforzo si è fatto e si farà per animare i cittadini a testamentarie largizioni, ad offerte per questi nascenti luoghi pii. Qualche effetto si è ottenuto, o Sire, ma troppo inferiore al bisogno. Dissi nascenti luoghi pii, e doveva dir decaduti nel tempo stesso. Tre ne esistono in Zara, per esempio; e sono l'Ospital per gl'infermi, la Caca degli esposti e l'Albergo degli orfani derelitti. Il primo è tutto a carico del regio Tesoro, dopo che i Veneziani tolsero ai Zaratini i beni comunali, del quali facean mal'uso, e s'addossarono i pesi che que'beni sostenevano. Questo stabilimento è stato da me sulle prime, con meglio intese discipline, regolato.

La Casa degli esposti, orribil carcere, è anch'essa quasi interamente a carico del Tesoro. In quella si depongono e vengono accolti i figli dell'errore; ma per mancanza di nutrici, e dei soccorsi, vi trovano invece di salvamento quasi sempre la morte. Pur qualche rimedio si è posto a si gran male, qualche grado di vita si è dato a quello stabilimento.

Il terzo finalmente, cioè l'Albergo dei derelitti, è si meschina cosa, che per le rendite sue non dà ricovero che a tre fanciulli. A Spalato non vi era Ospitale, che tale certamente dir non potevasi una fetida tomba, senz'aria e luce, ove il misero era sepolto prima ancor di morirvi. Di sessanta buoni ed umani cittadini si è

lazi, bilo vještom prijevarom ili zbog neprovođenja zakona, nadriliječnik, neznalica, dobronamjerni ili zlonamjerni šarlatan, i to bez znanja i odobrenja upravnih organa. Iz toga katkad izlaze velike nepravilnosti. Kako se iz središta pokrajine treba da šire iskre, što razbuđuju narodni genij, osnovao sam u Zadru Licej, koji još nije došao do onog opsega, kojem teži, ali – čim bude potvrđen od Vaše darežljivosti – zadobit će veću životnu snagu i postepeno će se usavršiti. I za taj tako važan predmet uspio sam, o Sire, pribaviti sredstva od prikladnih izvora, koja u svojoj cijelosti dostaju za održavanje ustanove, tako da će samo vrlo slabo biti time opterećena kraljevska blagajna. Vaše Veličanstvo bi učinilo veliko i sebe dostojno djelo, kad bi odredilo, da u gradu Zadru bude Licej, na kojem bi se učilo tehničko i ukrasno crtanje, prirodopis i poljoprivreda, fizika, kemija i farmacije, matematika primijenjena na hidrauliku i nautiku, prirodno i pozitivno pravo s objašnjenjima kodeksa, medicina i kirurgija s anatomijom i opstetricijom, te konačno veterinarstvo ... Čezne se za povoljnom odlukom i ja za nju u ime naroda molim Vaše Veličanstvo; pokorno moleći još

formata, a mio eccitamento, una che ho chiamata: Società di pubblica beneficenza. Ognun di essi ha contribuito del proprio ad accumulare un fondo. Si è collocato ed aperto un Ospitale in salubre e bel luogo, e il Governo non contribuisce che il solo affitto della Casa. Cosi cesserà l'orrore di veder talora sulla pubblica strada moribondi invocare inutilmente soccorso, e abbandonati perire; cosi può dirsi adesso che vi è un Ospitale per gli infermi. Vi sarà pure una Casa per gli esposti da conservare e allevare, e non da uccidere con fame e stenti. Senta e frema la Maestà Vostra. Negli ultimi dieci anni 603 bambini in quella sono portati, 602 ne sono morti; l'ultimo e solo probabilmente non vive più! Questo orror non più inteso è certamente cessato anch'esso ...

Generalizzando poi, o Sire, le tasse di retenzione dell'uno e del due per cento sopra tutti i pubblici stipendi, da impiegarsi in oggetti di pubblica beneficienza, fino a tanto che ci siano degli altri fondi corrispondenti, potrò procurare qualche necessario aumento di risorsa per giovare altrove a simili stabilimenti, o per fondarne ove nessun'ora esista.

Può ben figurarsi Vostra Maestà che le altre città e luoghi della Dalmazia sono ancora più poveri e destituiti nelle adombrate loro benefiche istituzioni, che Zara, centrale della provincia tutta, e Spalato, la prima delle sue città commercianti. Quindi non serve che io funesti più oltre il sensibil animo della Maestà Vostra.

Forse ai tempi di queste pie, ma meschinissime fondazioni, il minor prezzo delle cose, il maggior numero delle offerte, non cosi grande numero degli esposti ed infelici, rendevano più sensibili i loro vantaggiosi effetti, ma gli è troppo vero, o Sire, che adesso queste tenuissime rendite appena bastano alle minime spese, e vengono quasi tutte assorbite da quelle del solo locale. Vede perciò la Maestà Vostra, quanto necessario sarebbe il determinare una somma da impiegarsi soltanto in luoghi pii. Aggiungendo alle risorse esistenti delle quali ho parlato, e alle altre che rintraccerò, ventimilla franchi dovrebbero bastare ...

Prostrato a piè Vostri, o Sire, io qui vi espongo liberamente un mio voto. Si, la Dalmazia già comincia a riconoscere in V. M. il suo Ristauratore e Padre; e presto Vi adorerà come tale. Ma in nome della somma sapienza e munificenza Vostra, o Sire, lasciate ad essa l'uso, per alcuni anni, delle sue poche forze vitali, nè permetete che fuori della provincia distruggansi le sue rendite, o si oprima con tasse quel principio di vita, che chiede sviluppo alla intelligente mano legislatrice«. – *V. Dandolo*, La Dalmazia al 31 decembre 1806, Relazione al Imperatore.

da tome dodate, da se akademski stupnjevi za notarijat, za odvjetništvo, za nižu kirurgiju i farmaciju, kao i za inženjera, mogu postići i samo studiranjem na domaćem Liceju, bez obveze da se ide na sveučilište u Kraljevini. Ostali akademski stupnjevi dobili bi se u Padovi na temelju ispita propisanih Vašim carskim odlukama, ukoliko Vaša uzvišenost ne odluči, da se svi akademski stupnjevi mogu postići u Zadru.«[36]

Poseban je odjeljak posvetio Dandolo u svojem izvještaju karitativnim ustanovama Dalmacije. Između ostalog veli: »Učinjeni su i učinit će se svi napori da se navedu građani na oporučne zavještaje i poklone za ova pobožna mjesta, koja se rađaju. Neki uspjeh je postignut, o Sire, ali mnogo manji od potrebe. Rekao sam: pobožna mjesta se rađaju, ali trebao sam reći, da su to u isto vrijeme i propala. U Zadru, na pr. postoje tri takve ustanove: bolnica, nahodište i sklonište za osamljenu siročad. Prva je potpuno na teret kraljevske blagajne, jer su Mlečani oduzeli Zadranima općinska dobra zbog raznih zloupotreba i tako sebi natovarili i terete, koje su održavala ta dobra. Tu sam ustanovu odmah uredio dobrim pravilima. Nahodište, ta strašna tamnica, također je gotovo posve na teret javne blagajne. Tamo se predaju i prihvaćaju djeca grijeha, ali zbog nedostatka dojilja i njege oni tamo nalaze umjesto spasa gotovo uvijek smrt. Ipak je poneki lijek suprotstavljen tako velikom zlu, neki stupanj živosti uspjelo je dati toj ustanovi. Treće konačno, t. j. sklonište siročadi, tako je kukavna stvar, da svojim prihodima može samo za tri djeteta pružiti utočište. U Splitu nije uopće bilo bolnice, jer time se sigurno ne može nazvati smrdljiva grobnica, bez zraka i svijetla, u koju su jadnike zapravo pokapali prije njihove smrti. Na moj poticaj formiralo je 60 dobrih i humanih građana jedno društvo, koje sam nazvao Društvo javne dobrotvornosti. Svaki od njih dao je svoj doprinos da se stvori fond. Otvorena je bolnica na zdravom i lijepom mjestu, a Vlada ne pridonosi ništa drugo nego samo najamninu za kuću. Tako će prestati užas, da su se mogli vidjeti na javnim ulicama ljudi, koji umiru, uzalud zazivaju u pomoć i napušteni propadaju. Tako se sada može reći, da postoji u Splitu bolnica. Bit će također i nahodište u kojem će se sačuvati i odgojiti nahočad, a ne da se ubijaju glađu i oskudicom. Neka čuje i nek uzdrhti Vaše Veličanstvo: u posljednjih 10 godina doneseno je tamo 603 djece, a od toga je umrlo 602. Onaj zadnji i jedini vjerojatno također ne živi više! No sigurno je sad i taj užas prestao.«[36] Dandolo piše, da je naredio svima državnim službenicima da žrtvuju neku sumu, proporcionalnu plaći, za dobrotvorne svrhe. Njegova je namjera, da uvede redovni doprinos od 1–2% iznosa plaće kao sredstvo za uzdržavanje dobrotvornih ustanova, a i za njihovo osnivanje u mjestima, gdje ih nema. Dandolo veli: »Dobro može zamisliti Vaše Veličanstvo, da su drugi gradovi i mjesta Dalmacije još siromašniji u pogledu svojih dobrotvornih ustanova nego što su to Zadar, središte cijele pokrajine, i Split, najvažniji trgovački grad. Nije prema tome potrebno, da i dalje

rastužujem tankoćutnost Vašeg Veličanstva. Možda su nekoć te pobožne ali bijedne ustanove bile efikasnije, zbog nižih cijena, većeg broja darova i ne tako velikog broja nahočadi i nesretnika, no puna je istina, da sada skromni prihodi jedva dostaju da pokriju minimalne troškove i gotovo su potpuno iscrpljeni već troškovima same nastambe. Iz toga može vidjeti Vaše Veličanstvo, kako bi bilo potrebno odrediti neki iznos samo za potrebe tih pobožnih institucija. Uzevši u obzir postojeće prihode, o kojima sam govorio, i one druge, o kojima će biti riječ, dostajalo bi u tu svrhu 20.000 franaka.«[36] Dalje razlaže Dandolo, da bi bilo korisno ukinuti neke bratovštine i njihovu imovinu iskoristiti za uređenje bolnica i nahodišta. Povedena je velika sabirna akcija u korist tih ustanova, pa je Dandolo odredio, da se imena svih dobrotvora objave i uklešu na posebne mramorne ploče. On je smatrao, da bi se sujetom mogli ljudi najbolje potaknuti na dobročinstvo. Nema sumnje – ističe Dandolo – da bi javne dobrotvorne ustanove zapravo trebalo uzdržavati posebnim nametom, ali u Dalmaciji to po njegovu mišljenju nije moguće, jer je zemlja siromašna i već preopterećena porezima.

IGOR KARAMAN

DVA GOSPODARSKA PRAVILNIKA ZA FEUDALNE GOSPOŠTIJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI OKO GODINE 1800.

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća nastaje jedan nov period u razvitku feudalnog zemljišnog posjeda na području Hrvatske i Slavonije. Karlovačkim mirom 1699. god. utvrđeno je oslobađanje Slavonije i dijela Srijema ispod turske vlasti, te se sad ovdje postepeno formiraju mali, srednji i veliki posjedi – koji, zbog nepostojanja kontinuiteta vlasništva, dolaze znatnim dijelom u ruke stranog plemstva; pogotovu to vrijedi za velike latifundije. No, i na području Hrvatske u užem smislu zbivaju se u doba velike promjene: zapljenom imanja urotničkih obitelji Zrinskih i Frankopana, pa njihovom djelomičnom kasnijom prodajom pojedincima iz redova feudalnih obitelji (pretežno opet stranih) mijenja se karta zemljoposjeda od Hrvatskog Primorja do Međimurja. Historijski razvitak ovih kasnofeudalnih gospoštija (vlastelinstava odn. spahiluka) kroz jedno i pol stoljeće, t. j. do ukidanja urbarijalnih odnosa god. 1848./49., objasnila nam je naša dosadanja historiografija tek fragmentarno. Pritom je posebno nedovoljna pažnja posvećena bila gospodarskom razvitku ovih dominija, organizaciji gospodarske uprave na posjedu, djelatnosti te uprave i ulozi zemljišnog posjeda u cjelokupnom ekonomskom životu naroda.

Za ispitivanje i upoznavanje s ovom složenom problematikom potrebne su, nesumnjivo, temeljite i iscrpne analize poslovnih, gospodarskih knjiga i računa pojedinih dominija, iz kojih se jedino može jasno razabrati mnogostruka aktivnost tih ekonomskih jedinica. Međutim, približnu sliku gospodarenja na imanjima, barem u nekom određenom periodu, mogu nam pružiti – tamo, gdje su postojale, i gdje su nam se očuvale – tzv. gospodarske instrukcije; radi se tu o pravilnicima, što ih u pravilu propisuju vlasnici gospoštija za svoj gospodarski personal, i u kojima nalazimo dragocjenih podataka kako o organizaciji gospodarske uprave na dotičnom posjedu, tako i o principima gospodarenja (prema zamisli vlastelina). Naročito je značenje

tih instrukcija, da nam pružaju sažet i cjelovit pregled stanja na pojedinom imanju u izvjesnom periodu. Kod toga, vrijednost i značaj ďatih podataka zavisi od momenta, kad je instrukcija rađena, odnosno od uzroka njena postanka. Ponekad iz nje možemo da vidimo s jedne strane dotadanji razvitak gospodarstva na vlastelinstvu, a s druge strane elemente, na kojima će se temeljiti dalji razvoj ekonomike tog posjeda.

U svojoj knjizi »Agrarni odnosi u Slavoniji« (Zagreb 1950), objavio je dr. Josip Bösendorfer kao prilog gospodarski pravilnik na hrvatskom jeziku, što ga je Ivan Kapistran Adamović-Čepinski izradio 1774. god. za upravitelja dobara na imanju Sv. Jelena, pod nazivom Regulamentum domaniale. Taj veoma zanimljiv pravilnik odnosi se na jedan srednji feudalni posjed, što je vidljivo iz niza njegovih odredbi, i stoga – kao što je sasvim razumljivo – ne sadržava u većoj mjeri podataka o organizaciji gospodarske uprave; on nam prvenstveno govori o konkretnim dnevnim poslovima pojedinih grana gospodarstva, dajući primjer, kako bi – prema pogledima vlastelina Adamovića – trebalo da postupa dobar gospodar, radi izvlačenja što veće koristi od svog imanja.

Radeći na istraživanju historijata kasnofeudalnog zemljišnog posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji, naišao sam na dva opsežna gospodarska pravilnika iz doba prijelaza 18. u 19. stoljeće, i to za jednu gospoštiju na zapadnom kraju (Čabar) i jedno vlastelinstvo na istoku ovih zemalja (Valpovo). Oba posjeda imaju nekoliko zajedničkih crta, premda ih i mnogo toga dijeli. Tako, u oba slučaja radi se o velikim dobrima, sa nekoliko desetaka naselja; pogotovu je od značenja, da je i na čabarskom i na valpovačkom dominiju veliki dio zemljišta pod šumom, te je šumsko blago najveća vrijednost alodijalnog gospodarstva. Razlikuju ih, pak, u prvom redu potpuno drugačiji urbarijalni odnosi, zatim kvalitet poljoprivrednog zemljišta, kao i historijat vlasništva odnosno vlastelinske obitelji. No, tu već dolazimo do najinteresantnijeg pitanja u vezi sa spomenutim pravilnicima, a to je: kada, kako i zašto dolazi do njihove izrade?

Gospoštija Čabar sačinjavala je tokom 17. stoljeća dio Zrinsko-Frankopanske državine, a glavna grana gospodarske djelatnosti bila je proizvodnja željeza u samom mjestu Čabru. Nakon zapljene ovih imanja dolazi ubrzo, 1692. godine, do prodaje primorskih dobara sa strane ugarske komore uz cijenu od pola miliona forinti austrijskoj komori, koja je zbog položaja tih posjeda imala za njih naročit interes. Sudbina Zrinsko-Frankopanskih dobara u Hrv. Primorju dovoljno je poznata. Ponešto drugačiji bio je razvitak gospoštije Čabar. Pošto je rudarski pogon u Čabru nastavio i dalje da djeluje, to je god. 1747. cjelokupni posjed dopao pod Rudarsko nadzorništvo u Idriji, a preko njega podvrgnut Dvorskoj komori za novčarstvo i rudarstvo u Beču. U tom sklopu ostala je gospoštija sve do 1787. god. S obzirom da je dvije godine ranije prekinuta rudarska aktivnost u Čabru, po-

stalo je nepotrebno dalje zadržavanje posjeda u okviru rudarske uprave, pa je on predan kralj. ugarskoj komori, odnosno njenu administratoratu u Zagrebu.

Komorska uprava na čabarskoj gospoštiji potrajala je desetak godina. Dokumentacija iz ovog perioda historijata imanja očuvala nam se djelomice u arhivu zagrebačkog komorskog administratorata (danas u Državnom arhivu NRH u Zagrebu), i iz nje možemo da stvorimo sliku stanja i odnosa na gospoštiji krajem 18. stoljeća. Naročito to zahvaljujemo veoma iscrpnom i detaljnom opisu imanja, što ga je izradio god. 1788. komorski inspektor Josip Kralj (prilikom svog boravka u Čabru 2.–28. maja 1788.) u vezi s namjerom ugarske komore, da ovo dobro proda u što skorije vrijeme. Nakon trogodišnjih pregovora sa Matijom Josipom Paravićem, od 1795.–1798. god., konačno je 1. maja 1798. čabarska gospoštija prešla u ruke novog vlasnika. Odmah po preuzimanju posjeda pristupio je Paravić izradi instrukcije za svog administratora, pod naslovom »Instructiones circa qualiter administrandos respectivos Dominy Csubar Proventus – Actum in Regio antehac Camerali Dominio Csabar, Die 1.ma et sequentibus Mensis May Anni 1798.« Radi lakšeg razumijevanja teksta instrukcije, potrebno je da ovdje u kratko prikažemo stanje same gospoštije Čabar.

Na području čabarske gospoštije nalazila su se krajem 18. stoljeća ukupno dvadeset i četiri naselja, i to (abecednim redom): Crni lazi, Gerovo, Goraći, Hrib, Kamenski Hrib, Kraj, Kraljev vrh – Vrhovci, Krašićevica, Mali lug, Mandli, Okrivlje, Parg, Plešce, Podstene, Požarnica, Prezid, Smrečje, Smrekari, Sokoli, Trešće, Vode, Zamost, Žagari donji i Žagari gornji.

Cjelokupno područje posjeda, prema jozefinskoj premjeri, iznosilo je preko 43 hiljade jutara (po 1600 kvadr. hvati). Od toga su najveći dio pokrivale šume. Po stanju prilikom predaje imanja Paraviću u 1798. godini, sastav zemljišta bio je ovaj:

visoke šume	jut. 28.426
šumarci, pa alodijalni posjed	jut. 9.411
pašnjaci	jut. 901
seljačko zemljište	jut. 4.786

Alodijalno gospodarstvo gospoštije bilo je veoma maleno, i nerazvijeno, tako da ni u Čabru ni u ostalim mjestima nije bilo gospoštijskih hambara ili sl. gospodarskih zgrada od većeg značenja. Alodij se sastojao od nekoliko livada, koje su davane u zakup; uz to je bilo nešto vrtova, koje su gospodarski službenici iskorišćivali za svoja kućanstva. Vinograda ovdje uopće nije bilo. Ukupna površina alodijalnih livada i vrtova iznosila je 30,10/64 jutara. – Stočarstvom se bave samo seljaci ovog kraja, i pritom iskorišćuju pašnjake u gospoštijskim šumama. Pojedini službenici i neki svećenici držali su tek nekoliko krava za vlastite potrebe.

Osnovu gospoštijskog posjeda tvore šumska područja. Prema podacima u 1788. god., te su šume uglavnom u dobrom stanju, osim onih, koje je željezara ranije iskorišćivala za dobivanje ugljena. Po vrstama su ponajviše omorike, jele i bukve, dijelom prikladne za građevno drvo, a sve upotrebljive kao ogrevno drvo. Šumarski pravilnik nije bio izrađen, tako da nisu postojali ni šumski reviri za sječu i sl. Tu i tamo posjeđovali su seljaci dijelove zemljišta sa šumarcima i pašnjacima, na kojima pasu stoku. Dotadanje iskorišćivanje šuma sastojalo se iz pravljena ugljena za željezaru, pa obrade drva za gradnju i bačve, ali ne u režiji uprave već sa strane seljaka na posjedu ili izvan njega, koji su plaćali odštetu prema propisanoj šumskoj taksi. Najveću smetnju proširenju eksploatacije šumskog blaga predstavljale su loše prometne veze, zbog čega je prednost imala samo izrada pepeljike.

Od regalnih prava iskorišćivala je gospoštija davanje u zakup gospoštijske mesnice u Čabru, gostionice u Laziću, pa zatim prava točenja u selima Crni lazi, Gerovo, Gorači, Plešce, Prezid, Tršće i u samom Čabru. Na cijelom području posjeda nisu bili uobičajeni privilegirani godišnji ili tjedni sajmovi. Tek na čabarske crkvene svetkovine (kao na blagdan Ivana Krstitelja ili na Antunovo) dolazili su kramari, od kojih se, međutim, nije ubirala nikakva pristojba. Tako isto nije bilo nigdje ubiranja skelarine ili mostarine.

Pregled stanovništva ovog područja daju nam ovi podaci:

ukupno je bilo kuća	632
ukupan broj obitelji	656
muškog stanovništva	2093
ženskog stanovništva	2100

sve prema popisu u 1788. godini. Najveća naselja bila su: Prezid, sa 81 kućom i 538 stanovnika; Gorači, sa 70 kuća i 541 stanovnikom; Gerovo, sa 67 kuća i 388 stanovnika; Hrib, sa 41 kućom i 295 stanovnika; pa Čabar, sa 40 kuća i 235 stanovnika. Po zanimanju najveći broj kućegazda bili su, naravno, seljaci; uz njih je označeno bilo u Gerovu, Goračima i Kraljevom vrhu 5 postolara, 1 kovač i 1 stolar. Najveći broj zanatlija bio je u samom Čabru: 19 kovača, 1 bravar, 3 stolara, 2 postolara i 1 mlinar.

O položaju seljačkog stanovništva gospoštije Čabar krajem 18. stoljeća pružaju nam raspoloživi podaci ovu sliku: dok je poslovala željezara u Čabru, nalazio je veliki dio stanovništva tamo sebi zaposlenja. Međutim, otkad je u 1785. god. ovaj pogon zatvoren, počeli su se baviti trgovinom sa lovorovim lišćem, smokvama, začinima, južnim voćem i t. d., što iz Primorja prodaju u dalje krajeve; sol, vino i žito ponajvećma liferuju u Hrvatsku. Trgovinu ometaju loše prometne veze. Najveće zlo za seljake bilo je loše tlo, a uz to zbog jake zime nisu imali zimskih usjeva. Seljaci obrađuju plugom tek mali dio polja, dok se ponajviše okapa. Što se tiče stoke, premda su za ljetnu ispašu dovoljni pašnjaci u gospoštijskim šumama, nedostaje zimska krma.

Međutim, kad bi i bilo više poljoprivrednih proizvoda, teško bi ih bilo, zbog cesta, izvoziti sa područja gospoštije. Kroz to brdovito tlo moglo se putovati tek pješke ili najviše uz tovarnu stoku. Slaba mogućnost odvoza kočila je i jaču eksploataciju šume, kako od strane gospoštije, tako i od seljaka. Seljak je proizvodio bačvarsko drvo, šindru, pepeljiku i građevno drvo.

Seljačka gospodarstva raspolagala su krajem osmog decenija 18. stoljeća ovom stokom: 213 konja, 494 vola, 1176 krava, 2156 ovaca; zatim sa 634 guske i 77 pčelinjih košnica.

Urbarijalni odnosi između gospoštije i seljaka-kmetova regulirani su prema urbaru, što je sastavljen u Čabru 8. maja 1779. god. Pojedino kmetsko selište obuhvatalo je prema tom propisu (uz okućnicu od 1 jutra) ukupno 18 jutara oranica i 9 kosaca livada. No, na čitavom području gospoštije bilo je 1788. god. ukupno samo 42 seljaka sa po $^1/_8$ selišta, dok ih je 546 bilo u statusu želira, uz 16 podželira.

Urbarijalne obaveze jednog čitavog selišta obuhvatale su:

— u novcu jedan forint kućarine, pa podavanje za gospoštijsku kuhinju (culinaria), jednu dugu vožnju i sječu drva, procijenjeno na dalje 2 forinte i 11 krajcara;

— godišnje 104 robotna dana, u vrijednosti od 10 krajcara svaki, t. j. 17,20 forinti;

— desetinu od uroda, koja se pobirala u naturi, a od koje su župnici imali pravo na $^1/_3$, dok je dvije trećine pripadalo gospoštiji.

Želir, koji posjeduje kuću, ali nema selišne zemlje, plaćao je također kućarinu, bio dužan sjeći pola hvata ogrevnog drva, pa dati 18 ručnih robota godišnje; podželir bez kuće davao je samo 12 robota godišnje, uz sječu pola hvata drva.

Prema procjeni komorskog inspektora Josipa Kralja prosječni godišnji prihod gospodarske uprave na gospoštiji Čabar iznosio je oko tri i pol hiljade forinti. Najveći izdatak je bio za plaće gospodarskog personala, koji se sastojao od upravnika, kontrolora, tri lugara i dva pandura. Na položaju upravnika zatekla je zagrebačka komora 1787. Filipa Krampla; nakon njegove smrti 25. VII. 1795. naslijedio ga je Stjepan Čabrijan, raniji ekonomski službenik na posjedu obitelji Erdödy. Na položaju kontrolora, koji je bio pomoćnik upravnika, nalazio se čitavo vrijeme Franjo Sešun. Prijelazom gospoštije u ruke M. J. Paravića 1. V. 1798. god. postavljen je Franjo Sešun za administratora, te je njemu i namijenjena instrukcija, o kojoj smo govorili.

Ovaj interesantan rukopis broji 68 ispisanih strana, na kojima se u 29 članova (Titulus 1–29) izlažu principi dobrog gospodarenja na čabarskoj gospoštiji ubuduće. Očuvan je u fragmentarnoj zbirci, što se pod nazivom »Arhiv gospoštije Čabar« nalazi pohranjena u Državnom arhivu NRH u Zagrebu.

Opći pregled građe, koju instrukcija sadržava, pružit će nam najbolje izvorni redoslijed naslova pojedinih paragrafa, odnosno »Titulusa«:

Titulus 1. De Jure Patronatus.
2. De Sylvis, in specie vero de focali, ac aedili Subditorum Necessitate.
3. De Lignis, aliisque in Sylvis Manipulationibus hactenus pro Quaestu in usu praeexistentibus.
4. De novis Manipl. in Sylvis introducendis.
5. De Assignationibus pro Excissione extradandis, de Obsignatione vulgo Bollo, ac facultate Exploatationis vulgo Licenza.
6. De Censu Domali.
7. De Robotis qualiter manipulandis.
8. De Decima frugum.
9. De Decima Agnellorum, Haedorum et Apum.
10. De Piscatione et Venatione.
11. De Macellorum Obventione.
12. De Educillo Vini.
13. De fundis Allodialibus.
14. De Extirpatione.
15. De Restantiis.
16. De Contrabandis.
17. De Molendinis, ac Molis Serratoriis subditorum.
18. De Lapidibus pro Trituratione Frugum.
19. De Aedificiis Dominalibus.
20. De Molis Dominialibus.
21. De Actis, Mappa, et Limitibus.
22. De Taxis.
23. De Sigillis.
24. De Salis Depositorio.
25. De Victualibus Flumen Robotaliter deferendis.
26. De nova Regulatione Subditorum.
27. De Obligatione D. Administratoris.
28. De Obligatione Sylvanorum.
29. De Statu Salariorum.

*
* *

Vlastelinstvo Valpovo imalo je za dva stoljeća svog djelovanja mnogo mirniji razvitak, u pogledu vlasničkih odnosa. Formirano krajem 1721. godine, kad je Karlo VI. darovao svom dugogodišnjem bečkom financijskom službeniku barunu Petru Antunu von Prandau četrdesetak naselja južno od Drave, a zapadno od Osijeka, sa centrom u gradu Valpovu – ovo je vlastelinstvo do 1885. god. ostalo u rukama obitelji Prandau. Prvi vlasnik upravljao je imanjem preko svojih administratora odn. provizora do svoje smrti 1767. g. Za vrijeme malodobnosti njegovog sina Josefa Ignaca započeto je sa davanjem posjeda u arendu, a ta se praksa produžila sve do 1790. godine, kad je vlasnik nasilno prekinuo zakupni ugovor sa trojicom arendatora i preuzeo sam u svoje

ruke upravu imanjem, naselivši se ujedno u samom Valpovu. Nakon smrti baruna Josefa Ignaca v. Prandau 1816. ostao je posjed u istom sastavu još decenij i pol, t. j. do diobe u 1831. godini između njegovih sinova Gustava i Karla. Kasnije, sredinom šezdesetih godina ujedinio je ponovo Gustav valpovački i donjemiholjački (Karlov) posjed, jer mu je brat Karlo umro bez nasljednika. No, ni barun Gustav Prandau nije imao muške djece, tako da po njegovoj smrti 1885. god. vlastelinstvo Valpovo prelazi na grofove Normann-Ehrenfels po ženskoj liniji. Normanni su imanje držali sve do potpune likvidacije u novoj Jugoslaviji.

Opsežno imanje protezalo se na nekih pedesetak kilometara uzduž Drave, sa širinom od 10–15 kilometara, obuhvatajući međurječja Drave i Karašice, Karašice i Vučice, pa djelomice dolazeći sve do rijeke Vuke. U prvoj polovini 18. stoljeća (u 1737. god.) živjelo je i djelovalo na ovom području 1280 kmetova, odnosno seljačkih gospodarstava, koji su raspolagali s oko šest hiljada jutara oranica i preko četiri hiljade kosaca livada. Početkom 19. stoljeća brojilo je cjelokupno stanovništvo vlastelinstva Valpovo već preko 33.000 osoba. »Summarium pro 1804 popularis conscriptionis Inclyti Dominii Valpo« daje nam ovaj pregled sastava stanovništva: 2651 seljak, t. j. kmet; 875 želira, podželira i sl.; zatim muških članova obitelji 12781, a ženskih ukupno 16693. Od navedenih muškaraca (ne računajući starješine obitelji) ispod 17 godina starosti ima ih 7275, a iznad 40 godina 3680; tako da na članove obitelji od 17–40 godina otpada 1075 oženjenih i 725 neoženjenih ili udovaca.

Broj domova na cijelom posjedu iznosio je tada 3255, od čega dolazi na tri najveća naselja sa preko dvjesto kuća: Valpovo – 322, Petrijevci – 278, Miholjac – 207 domova. Preko stotinu kuća imaju još Viljevo (123), Ladimirovci (111), Moslavina (107), Budimci (106), pa Bizovac i Marijanci (po 103).

Urbijalni odnosi na vlastelinstvu Valpovo zasnivali su se na dobro poznatom urbaru carice Marije-Terezije iz god. 1756. Prilikom procjene imanja 1831. god., radi diobe među braćom Prandau, imao je posjed 1837., 21/32 selišta, sa 3372 kmeta. Čitava površina iznosila je preko 150 hiljada jutara (po 2000 kvadratnih hvati), pri čemu je sama šuma pokrivala 57.454 jutra. Sastav selišne zemlje bio je ovaj: 1967 jut. okućnice, 40.134 jut. oranica i 10.175 jut. livada (sve po 2000 kv. hv.); k tome dolazi 13.751 jutro općinskih i zajedničkih pašnjaka. Alodijalni posjed u užem smislu imao je, uz ostalo, 8.349 jut. oranica i 5.010 jut. livada. Najveće blago veleposjeda bile su prostrane hrastove šume, koje su kroz dva stoljeća predstavljale izvor dobitka za vlastelina.

S obzirom da je barun Petar Antun von Prandau i nakon dobijanja valpovačkog imanja nastavio svoju službu kod bečke centralne financijske administracije, to je uprava imanja bila u rukama njegovih službenika, u prvom redu provizora odn. administratora. Zbog toga već od ranih godina nalazimo razrađene gospodarske instrukcije za pojedine

upravitelje i drugo osoblje. Najstarija instrukcija za žitničara, koji se bavio poslovima sa žitaricama, stokom, podrumarstvom i t. d. potječe iz 1725. godine. U jedanaest točaka sadržana su uputstva, kako treba da se postupa u pogledu pojedinih grana gospodarske aktivnosti. Arendatori su također izrađivali gospodarske instrukcije; tako nam je očuvana opća instrukcija za sve službenike na posjedu, što ju je 1. jula 1773. propisao arendator i vlastelinov opunomoćenik Stjepan Nagy. Već spomenuti slavonski posjednik Ivan Kapistran Adamović-Čepinski bio je dva puta zakupac valpovačkog posjeda; prvi put od 1763.–1773. god., a drugi put 1776.–1779. god. Iz doba drugog zakupa imamo veliku instrukciju za valpovačkog provizora, pisanu latinskim jezikom i potvrđenu 30. aprila 1776. god. Ovo opsežno uputstvo sadržava u pedesetak paragrafa pravila za organizaciju rada na cjelokupnom posjedu, što ga treba da sprovede provizor u pogledu raznih grana gospodarstva. Nedostatak je te instrukcije nesistematski raspored građe, zbog čega na kraju sadržava abecedno stvarno kazalo.

Kad je 1790. god. preuzeo imanje u svoje ruke, pristupio je barun Josef Ignac von Prandau reorganizaciji gospodarske uprave i znatnom proširenju ekonomske aktivnosti na posjedu. Iskorišćujući u potpunosti sve pogodnosti, koje je za vlastelinsku djelatnost pružao vladajući feudalni društveno-ekonomski sistem, barun Prandau je postavio temelje takvoj gospodarsko-upravnoj organizaciji imanja, kakva će potrajati sve do u drugu polovinu 19. stoljeća.

Veoma iscrpan a ujedno pregledan uvid u organizaciju poslovanja na vlastelinstvu Valpovo početkom 19. stoljeća pruža nam instrukcija za provizora u Valpovu, koju je pod naslovom »Instructio Provisoris Dominalis I. Dnii Valpo de Anno 1808«, koju je barun Josef Ignac potpisao 1. oktobra 1808. godine. Ovaj je pravilnik u mnogome iskorišćivao tekst Adamovićeve instrukcije, ali je daleko nadmašuje svojom sistematičnošću. U prilogu je dat izvod iz instrukcije, koja inače broji dvije stotine i osamdeset članaka.

Sistematika instrukcije najbolje se uočava iz naslova pojedinih popoglavlja, na koja se dijeli, a čiji izvorni raspored je ovaj:

Uvodna poglavlja	čl.	1– 24
De Sessionibus Aeconomicis, et illis quae ad Aeconomiam pertinent		25– 26
De Robottis		27– 49
De Aratura		50– 53
De Occatione, aliisque ruralibus laboribus		54– 56
De Falcatura et Faenilegio		57– 67
De Frugum Decimatione et Calcatione		68– 73
De Educillis ac horsum spectantibus		74– 84
De Macellis et Piscaturis		85– 89
De Venatione et Aucupio		90– 98
De Apibus		99–105
De Armento		106–114
De Greges Setigerorum		115–123

De Prunetis 124–128
De Aestimatione Damnorum et Invagiationibus 129–137
De Sylvis et beneficiis exinde de Colonis competentibus 138–141
De Conservatione Sylvarum 142–154
De lignatione focali et aedili 155–167
De Glandinatione 168–175
De Sylvis 176–187
De Ratiocinio 188–193
De Computu Robottali 194–195
Nonnulae Observationes 196–218

Kao što kod instrukcije M. J. Paravića za administratora gospoštije Čabar iz 1798. god., tako i kod pravilnika za provizora na valpovačkom posjedu baruna Josefa Ignaca von Prandau iz 1808. godine, nastojao sam kod izbora pojedinih dijelova ovih dokumenata da donesem one, koji su karakteristični za navedene feudalne gospoštije, i iz kojih će se najbolje moći da uoči organizacija i djelovanje uprave gospodarstva na njima, na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće.

Prilog 1.

IZVOD IZ INSTRUKCIJE ZA ADMINISTRATORA GOSPOŠTIJE ČABAR M. J. PARAVIĆA OD 1. V. 1798.

Instructiones circa qualiter administrandos respectivos Dnii Csabar proventus

Actum in Regio antehac Camerali Dominio Csabar Die 1.ma et seqventibus mensis Maii Anni 1798.

Posteaquam Regium hocce Camerale Dominium medio Benigni Decreti de do. 9. 7bris Anni 1796 Nro. 12187 mihi per Suam Majestatem Sacratissimam titulo Mixtae Donationis, taliterqve pro summa medio alterius Decreti de do. 31. Avgusti Anni 1797 No. 11647 in flnis 41307, xis 10 clementer defixa collatum, hodierno die in obseqvium tertii ordinis Benigni Decreti Reg. de do. qvippe 15 Martii currentis anni 1798 No. 3737 per Perillustrem Dnum Josephum Stipanovich Regii Cameralis Dominii Fuccinensis castellanum qva per inclytam Reg. Cameralem Administrationem Zagrabiensem deputatum mihi realiter resignatum fuisset; prouti initum eatenus ac vicissim sub 27. decurrentis mensis subscriptum liqvidatorium instrumentum perhiberet, seqventia partim pro necessaria posteritatis meae notitia, partim vero pro recta, utilive ejusdem dominii administratione in seorsivos Titulos distributa disponenda censui.

Titulus 1.mus: De jure patronatus

Quum patronatus dominio huic clementissime adnexi jura ad Dei ter optimi maximi externum cultum sese immediate refferent, exordio a titulo hocce jure merito sumpto, Dno Administratori, qvo me de seqventibus in specifico certiorem reddat, committitur, et qvidem:

a) qvae hactenus, ac qvaliter dominium isthoc exercebat patronatus jura,

b) qvisnam dominium inter, ac admodum Revd. Dnos Parochos, nec non expositos Capellanos nexus,

c) qvae, et qvot nominatim in dominio ecclesiae,

d) qvae uniscujusqve capitalia, qvomodo et apud qvos ellocata etc.

Titulus 2.dus: De Sylvis, in specie vero de focali, ac aedili subditorum necessitate

Siqvidem ditissimum, unave, si rite administretur perenne dominii hujus patrimonium sylvae ipsae essent, hinc tum pro necessaria earundem conservatione cum et sylvanalis proventus adauctione seqventia innomisse observanda constabiliuntur, et qvidem:

a) solutio, qvae olim pro arborum scissione a securi desumebatur, velut pestiferam sylvarum perniciem praeseferens, omnimode prohibetur; adeoqve

b) nulla lignorum species non solum extraneis, sed nec domesticis subditis, nec pro usu focali, nec pro usu aedili, nec pro qvocunqve altero ipsorum usu absqve obsignatione vulgo bollo concedenda erit;

c) selectus jure tum pro scissione assignandi loci, cum et ipsius lignorum, seu arborum speciei, semper paenes dominium, nullatenus vero subditorum libitum, permanentes. Hinc

d) pro usu focali ea praeprimis concedenda, qvae seu defectosa, seu tempestatis vehementia, seu temporum vestustate decussa in sylvis prostrata jacent;

e) in horum avtem deffectu reliqva et qvidem nominatim ex fago (vulgo bukovina) nullatenus avtem ea, qvae seu melioris sunt speciei, seu adhibita fors autem excoluntur; pari ratione

f) cohaerenter ligna pro usu aedili praecise ex abiete, pro stabulis vero ex fago, nullatenus avtem ex alia specie assignanda erunt; ita tamen, ut sylvanus praeferenter assignet primo arbores defectas, dein illas qvae seu jam vulneratae, vel vero provectioris aetatis ad utiliorem usum deservire non possunt;

g) cum avtem ejusmodi ligna subditis per dominium gratis assignari debeant, hinc iidem, eousqve donec qvam titulo devectionis lignorum focalium naturalem praestationem jam dare incaeptam ultro continuaverint assignabuntur ast praestatio haec, cum ego Csabri non resideam in parata relluenda erit.

Titulus 3.tius: De lignis, aliisve in sylvis manipulationibus hactenus pro qvaestu in usu praeexistentibus:

Attingam hic manipulationes illas, qvae hactenus in dominio tam per domesticos qvam per extraneos subditos, exercebantur; de illis vero, qvae licet hactenus dominio ipsi prorsus ignotae fuerunt, sensim attamen introduci qvirent seorsivi titulo disseram. In usu itaqve praeexistentes manipulationes seqventes sunt:

a) *costae doliorum* ex abiete (vulgo jellovina) et ex pino (vulgo smrickovina). A qvovis onere desumebantur hacenus a domestico xri 12, ab extraneo vero xri 21. Ab enormi taxae hujus improportione evenit, qvod teste anni praeteriti tabellari protocollo concurentia extraneorum penitus cessaverit; ut proinde pessimas dispositionis hujus effectus naturam monopolii sapiens omnino amoveatur, taliterqve extranei subditi qvin tamen domesticorum subdittorum industria opprimatur, alliciantur pro domesticis a qvovis costarum usitato onere taxa xri 12, pro extraneis vero xrum 15 loco 21 deffigitur. – Cum avtem haec ipsa costarum nempe ex abiete, et pino confectarum manipulatio sylvis plurimum damnosa sit, Dno Administratori serio commititur, ut ejusmodi manipulationem nec in sylvis mare versus inclinatis, nec in illa parte, ubi suo tempore seu Grobnikium, seu Czerni Lug taliterqve Lepenicze versus via fieri posset, sed nec in sylvis illis, e qvibus jam actu exportatio per Clanam licet difficulter, tamen practicabilis est, nullatenus permittat, ast eandem ad sylvas magis dissitas, saxosas, ac ita comparatas, e qvibus ligna non secus qvam seu eqvo clittellario, seu humeris ipsis extrahi possunt, releget, huncqve in finem sylvanos ipsos serio edoceat;

b) *tectorum asseres* (vulgo scandolae seu simble) manipulatio haec in usu praeexistens unice in sylvis erga scaturiginem Collapis sitis usqve ad montem Javorov Kal tolleranda est erga depensionem taxae xrum 15 a consveto onere desumendorum;

c) *orbiculi, et conchae;* siqvidem qvae hactenus ab uno pede in diametro obtinuerat taxa generaliter cassatur, hinc pro qvovis frusto in hic sub No. 2. adjacente tabella praescrita dacia desumenda erit;

d) *carbones:* ligna pro exustione carbonum ad usum ferri fodinae, et qvidem ex fago (qvavis alia specie absolute interdicta) a xris 10 pro qvolibet passu taxantur. Ne avtem domesticis subditis ratione magis vicinarum sylvarum qvo ad focalem ipsorum usum praejuditium inferatur, ligna pro ferri fodina semper in remotioribus sylvis assignari debebunt. Cum porro domestici etiam subditi pro peculiari ipsorum usu carbones exurant, iidem xros 15 a qvalibet orgia lignorum (intelligendum semper ex fago) pendendos habebunt;

e) *pixides vulgo scatulae:* a qvarum qvolibet onere subditi dominii hujus e villa Praesid f. 1, xri 8, contractualiter dependunt. Siqvidem e habitis eatenus per praefectum sylvarum dominii Fuccinensis informationibus mihi constaret, qvod praesertim per manipulationem hanc sylvae qvam maxime destruantur, eadem simpliciter qvoad solos con-

trahentes usqve ulteriores dispositiones tolleranda erit; caeteris sive iidem domestici, sive extranei sint per absolutum, taliterve indiscriminatin interdicta. – Interea avtem Dnus Administrator sollicitam unaqve genuinam rellationem mihi praestabit; et qvidem: 1.ma In qva sylva manipulatio hac exercetur, ac paenes qvos dominii limites sita est.
genuinam rellationem mihi praestabit; et qvidem:

1.mo In qva sylva manipulatio hac exercetur, ac paenes qvos dominii limites est.

2.do An per manipulationem hanc multum devastetur, ac jam devastata sit.

3.tio An non loco manipulationis hujus alia qvaepiam manipulatio prout esset costarum, vulgo doghe, vel cinerum clavellatorum utilior foret.

f) offerunt se recte hic qvoad *cinerum clavellatorum* manipulationem perqvam necessariae dispositiones. Manipulatio haec ab anno 1794 in dominio hoc introducta ultro qvoqve, ac tanto qvidem magis, qvod eadem in aestimatione camerali pro reditu fixo in annuis flnis 343,52 excalculata taliterqve in flnis circiter 7 m. mihi imputata fuerit omnino continuanda decernitur. Cum avtem manipulatio haec sylvis ipsis qvam maximo detrimento cederet, seqventia omni cum exactitudine observanda habebit, et qvidem:

1.mo In Sylvis mare verus inclinatis ubi suo tempore extruendae viae spes adesset, sed nec in sylvis illis e qvibus extractio seu per Grobnicium, seu per Clanam patet, eamdem nullatenus admitat, ast a contrario

2.do In sylvis illis, in qvibus manipulatio costarum, et scandularum jam absoluta est, ut ita signanter majoris molis frusta illa, qvae humi prostrata maximo in sylva impedimento ac una damno sunt exuri taliterve sylva ipsa mundari possit, manipulationem hanc promovebit. Dein

3.In sylvis a maris dissitis, ac ejusmodi a qvibus majoris molis ligna ob sylvae perarduam impracticabilitatem alioqvin exrahi haud possent, sed nec eadem extrahendi spes adesset, tandem

4.In sylvis illis, qvae recte in confiniis, in qvaestionem positis sitae sunt; exceptis illis, qvae cum dominio Grobnick controversae sunt, velut mari vicinioribus; ea enim qvoad dominium Grobnick, Brod, et Snepergh differentia est, qvod Dominium Csabar qvoad controversos cum Brod et Snepergh limites in possessorio sit; qvoad Grobnicenses vero limites tam Grobnick qvam Csabar (lite pendente) extra dominium constituti sint.

Siqvidem vero domestici subditi illi, qvi cinerum clavellatorum manipulationem callent, hinc inde in partibus maritimis, praesertim vero in sylvis Fuccinensibus, ac Vinodolensibus ita dispersi essent, ut dominium hoc non citra grave damnum, manipulationem hanc ob laboratorum deffectum pro currenti hoc anno deserere sit adstrictum.

Hinc ne futuro qvoqve anno ejusmodi disordo cum maximo dominii detrimento iterum ennascatur, seqventia in singulo judicatu ter, nimirum prima vice illico nunc, secunda prima mensis Novembris, tertia vero prima mensis Januarii solemniter publicanda decernuntur, et qvidem:

a) Qvod dominio ipsi e justitiae, aeqvitatis, ac naturalis rationis sentimine subditum erga honestum mercedem in proprio dominio impendendi primum jus indubie competat.

b) Quod obligatione hac non solum naturali, verum etiam ipsi urbario expressim innixa nemo subditorum donec fundum ac domicilium in dominio servat sese citra tumultuariae insubordinationis culpam nullatenus erui possit.

c) Qvod proinde nemo ad exoticos labores citra praevie qvalibet viae Dno Administratori fiendam insinuationem extra dominium excurrere praesumat.

d) Qvod illis, qvos dominium occasionem impendendi non haberet, ut alibi sibi panem promaereri possint, facultatem qvam libenter sit concessurum.

e) Qvod e contra refranctarii, manu etiam si opus fuerit millitari domum reducentur, ac pro ratione circumstantiarum paena qvoqve afflictiva compescentur.

Ast anteqvam D. Administrator dispositionem hanc tertia vice publicaverit, bene perpendat, ac examinet, qvantam cinerum clavellatorum qvantitatem dominium facere, ac qvot hunc in finem laboratores impendere posset; nam illis, qvi fors (dum alibi lucrari potuissent) domi otiose retinerentur, certe maxima injuria fieret, nulla ratione e parte Dni Administratoris excusanda; qvare hoc in ipsissimo objecto sollicitam, unaqve bene ponderatam rellationem, adminus uno ante tertiam publicationem mense mihi innomisse submitet.

Interea avtem bona modalitate de justitia dispositionis hujus subditos tam per se, qvam etiam medio Drum Sacerdotum capacitare pergat, ut ita animis ipsorum ad paritionem preparatis, qvivis rumor, ac tumultus, qvem graviores seqvellae indubie seqverentur, prudenter pro dominii posse vitari valeat.

Titulus 4.tus: De novis manipulationibus in sylvis introducendis:

Majoris molis ex abiete et pino lignorum pro qvaestu extractio novum in hoc dominio unave lucrativum industriae ramum indubie constitueret; praesertim vero lignorum illorum, qvi veniunt sub nomine: Bordonali, Sestuchigni, Petachigne, Predicze, Scullae – hae qvalitates ex abiete tantum assignandae sunt. Arbores vero e pino; Deinde ex fago sic dicti: Remi, Panelle, Doghe, Tallari, Palle, Cerchi, Stanghe etc.

Ac qvemadmodum taxa illa qvae antehac pro qvavis planta desumebatur a ratione unius pedis in diametro indistinctim cassatur, ita hic

sub No. 2. do adnexa taxa partim a proportione longitudinis, crassitudinis, ac latitudinis plantae, partim vero ab onere, ac in nonullis etiam a frusto emmensa innomisse observanda erit.

Accedunt hic et alii itidem ex fago industriae ramis suo tempore pro ratione circumstantiarum introducendi signanter:

— asserum ad usum cistarum pro lemonibus, qvem in finem bina e selectioribus prototypa Csabrum Flumine exmitentur; deinde

— carbonum; maxime per manipulationem hanc, Buccari et in Vinodol optimo cum successu contigit via Csabro mare versus sumptibus arrendatorum sensim aperiri posset.

Eo pro clariori Dni Administratoris intelligentia explicato, qvod titulo hoc specificatae qvalitates praesertim vero ex fago ubicunqve assignari possint, siqvidem praecavtiones pro sylvarum conservatione superioribus titulis praescriptae respiciant praecise manipulationem costarum, scandularum, pixidum, ac cinerum clavellatorum; hoc tamen non obstante in qvantum possibile erit, cum sylvis mari vicinioribus, ubiqve suo tempore via fieri posset generaliter aeconomizare satagat; sed ita tamen ne concurrentium subditorum animus omnino abalienetur; intelligendum qvoad qvalitates titulo hoc recensitas, nam qvo ad alias sicut sunt costae, scandulae, pixides, ac cineres clavellati, qvae jam superioribus titulis disposita sunt rite observanda erunt.

Titulus 5.tus: De assignationibus pro scissione extradandis, de obsignatione vulgo Bollo, ac facultate exportationis vulgo Licenza

Esto qvidem dominii hujus sylvae vastae sint, brevi tamen, nisi debitus pro earundem conservatione ordo statuatur devastarentur, hinc seqventia disponuntur, et qvidem:

a) singulo subdito, sive idem domesticus, sive extraneus sit, sese pro scissione in sylva insinuanti assignationem, in qva praeter nomen, ac cognomen subditi, sylvae vera nomenclatura, arborum numero, usu praeterea in qvem convertendorum die, mense, et anno specificato, ac una ipsa arboris specie per unum e mox recensendis signis ad captum sylvani delineata Dnus Administrator qvavis vice extradabit erga xri 1. praestationem pro fundo impressionis ejusmodi assignationum deserviturum.

b) signorum intelligentia arbitraria est, idqve significat, qvod seu praescriptum, seu conventum est; hinc truncus cum duobus ramis E. g. abietem, cum qvatvor pinum, cum sex fagum, cum octo javor praeseferet et sic gradatim qvo ad alias species.

c) assignationes ejusmodi typis impresae, ac numeris topographicis connumeratae, juxta progressivam numerorum seriem, nullatenus vero per saltum qvemadmodum subditis extradari ita etiam eo ipso ordine per D. Administratorem protocollo induci debent.

d) erga ejusmodi assignationem sylvanus tot arbores, qvot assignatio ipsa praesefert, non in majori unius et dimidi pedis a terra altitudine obsignabit, dein illico assignationem ipsam a subdito recipiet, eamdemqve fillo impositam diligentissime custodiet, ut ita dum reqvisitus fuerit omnes assignatione mihi extradare valeat.

e) anteqvam vero sylvanus obsignationem vulgo bollo peragat, ipsemet reqvirens desideratas arbores in eo an nimirum usui declarato aptae sint, vel minus, rite examinabit, nam pro qvavis arbore, qvam primum obsignata fuerit, etiamsi ad usum qvem declaraverat subinde innepta adreperiretur, eamdem solvere debebit, et qvidem a ratione xrum 30, a qvovis pede, non jam in diametro, ast in circumferentia dessumendorum.

f) tempore assignationis subdito admanuandae, siqvidem praecise sciri non potest, qvot ex obsignandis arboribus seu onera, vel vero seu majoris, aut minoris molis lignorum frusta prodire poterint, hinc inito per D. Administratorem cum sylvani interventu prudenti calculo reqvirens ad minimum tres daciae partes deponere debebit; residium dum se pro obtinenda exportationis facultate insinuaverit rite persoluturus; hinc

g) anteqvam eidem facultas pro exportatione admanuetur, sylvanus ad sylvam exmitendus erit, qvi seu onera, seu vero ea, qvae in corpore velut majoris molis extrahuntur ligna fideliter conumerabit, ac una unum qvodqve onus, sicut et singulum frustum etiam lignorum eorum, qvae non per onera, ast in corpore ecehuntur in capite (vulgo in testa) dominali sygillo vulgo bollo obsignabit; dein vero genuinum numerum D. Administratori fideliter refferet, qvi tunc pro numero sibi rellato subdito licentiam pro exportatione e sylva erga xri unius depensionem etiam pro fundo impressionali ejusmodi licentiarum deserviturum concedet.

Titulus 6.tus: De censu domali:

Juxta liqvidatorium instrumentum occasione resignationis cameralis initum ac sub 27. Maii anni decurrentis per D. Resignantem, ac Officialatum Csabrensem subscriptum habet dominium hoc domus colonorum 602. In Csabar vero sub abusivo inqvilinorum nomine venientium 28. – Priores a ratione f. l. pro qvalibet domo solvunt titulo census domalis f. 602, posteriores vero insimul 14,18.$^5/_8$. Taliterqve universim f. 616,18$^5/_8$.

Titulus 7.mus: De robotis qvaliter manipulandis:

Juxta praecitatum regulativum, unave resignatorium instrumentum habet dominium hoc pro hic, et nunc (salvo urbarii nova regulatione) robotas universim 10639, qvae a xris 10 efferent annue f...

Ast rationibus annorum praeteritorum edoctus, qvam e maximo hocce dominali proventu parum in parata cassae dominali inferebatur, qvantum rite administratae longe plus inferre possent, e posteriorum annorum praesertim vero 97. ac 98. rationibus clare pateret, seqventia pro exacta, ac qvam fieri potest aeconomica earundem administratione ad unqvem observanda constabiliuntur, et qvidem:

a) cum dominium hoc praeter sylvas, exceptis tribus pratis, usque ulteriorem dispositionem exarendandis, nulla allodialia habeat, nullam ego domesticam dominii necessitatem video, in qvam dominales robotae impendi deberent; excepta aedificiorum reparatione suo tempore suscipienda – ac robotis illis qvae occassione detegendorum in sylva contrabandorum assumuntur – prout sylvani ipsi mihi fassi sunt vix intra annum Nrum septuaginta robotarum exhauriunt.

b) si attamen dominalis qvaepiam necessitas emergeret, haec perprius mihi exponenda, ac una numerus robotarum in eamdem impendendarum pro assignatione proponendus erit.

c) pro dominali necessitate nullatenus accipienda est internarum dominii viarum seu extructio, seu reparatio, seu demum conservatio; nam obligatio haec subditis de pago in pagum incumbit.

Titulus 8.vus: De decima frugum:

Siqvidem praeter eas, qvae hactenus desumebantur, nempe tritici, fabarum, hordaei, millii, panici, avenae, agnellorum, haedorum, vulgo koslich, apum qvoqve Xma dominio competeret, hinc eadem etiam innomisse exigenda ordinatur qvem in finem D. Administrator accuratam alvearium conscriptionem peragendam habebit.

Cum avtem complures ad elludendum jus Xmale alias species in vicem earum, qvae obligationi Xmali subsunt, inseminare caeperint, prout est fagophirum, krompir, fasol et similia, ita ut unus integer pagus Zamoste vocitatus nec obulum fere titulo decimae praestet, hinc omnes subditi illi, qvi in vicem hactenus usitatarum specierum alias inseminant ad praestandam earundem Xmam bona modalitate per D. Administratorem disponendi erunt.

Titulus 9.nus: De decima agnellorum, haedorum, ac apum:

Non immorabor circa desumendam Xma hujus obvenientiam, cum jam per urbarium emmensa sit; clare enim perhibet §. 1.mus, Ptis 5.ta, qvod dum decimus in natura non adest, a qvolibet agnello xri 4, a qvolibet vero haedo xri 3, a singulo avtem alveari xri 6 praestari debeant.

Titulus 10.mus: De piscatione et venatione:

Adnumeratur utraqve inter regalia dominii hujus jura, qvotannis exarrendata; cum avtem per dominii resignationem jus contractus exarendationales seu adprobandi, seu vero ab iisdem recedendi indubie dominio competat, hinc contractus sub praecedenti Camerali Officialatu eatenus innitos tanto qvidem magis cassari, qvod per piscationem et venationem subditus a laboribus suis abstrahatur, taliterve potius damnificetur, qvam juvetur.

Qvare arrenda hac Admodum Revdo Dno Parocho Csabrensi Huss ac Dno Administratori Schessun sic reqvirentibus pro uno triennio a 1. ma Maii computando erga annuam frum 101,56 depensionem de medio in medium annum praestandam, ac dandas eatenus de se scriptas simul et insolium obligationes ad archivum reponendas conceditur.

Titulus 11.mus: De macellorum obventione:

Usqve novam subditorum regulationem cedentes e macellis dominio huic lingvae ultro exigendae, huncqve in finem seu medio licitationis exarendandae, seu vero exicandae, eatenusqve Flumen mittendae erunt.

Titulus 11.mus: De macellorum obventione:

Regalis itidem juris hujus privativa dominio a Festo Nativitatis usqve S. Michaelis taliterqve novem mensibus completens qvotanis exarendabatur; cum avtem hoc in objecto velut majoris momenti si exarendationales contractus cassarentur injuria respectivis arrendatoribus summopere ex reflexione illa fors fieri posset, qvod nempe illud, qvod anno hoc ob grave insolitumve vinorum pretium minus lucrati sunt, futuro anno, si Deus fertilitati producti hujus benedixerit, reaqvirere possent, iidem contractus usqve terminis contractualis lapsum in diem 30. mensis 8.bris anni venientis 1799 cadentem ratihabentur.

Excipitur solumodo educillum Csabrense per D. Administratorem sub priori providentia in arrendam sub nomine Mariae Sagar acceptum, qvodve solumodo usqve lapsum currentis anni educillaris nempe 1798 continuandum, subinde vero penitus cessandum, taliterve ad propriam dominii rationem administrandum erit.

Titulus 13.tius: De fundis allodialibus:

Habet Dominium hoc juxta praehabitam a Dno Administratore relationem de do. 22. praeteriti mensis Maii septem hortos, et qvinqve prata.

Jam qvo ad hortos, me subinde medio seorsive correspondentiae cum Dno Administratore cointellecturus sum. Qvo ad prata vero genuinam

unaqve sollicitam informationem mihi in eo praestabit, qvot nimirum currus faeni, qvot item cordi vulgo ottava, singulum pratum producat, qvem in finem tum arrendatoribus ipsis, cum et supanis praevie benevole avditis, juditio subinde si e re fuerit peritorum etiam uti poterit.

Titulus 14.tus: De extirpaturis:

Reservatis pro dominio pago Csabar velut dominalem residentiam constituenti vicinioribus, unaqve melioribus locis; reservatis porro sylvis illis, qvae se mare versus protendunt, prout et illis, ubi suo tempore via seu Grobnicium, seu Czerni lug taliterqve Lepenicze versus fieri posset, reservatis porro etiam sylvis illis, e qvibus jam actu exportatio per Clanàm, licet difficulter, attamen patet, in omnibus aliis locis extirpaturae libere concedi poterunt.

Titulus 17.mus: De molendinis, ac molis serratoriis subditorum:

Cum mollendina, ac mollae seratoriae ad jus regale indubie pertineant, hinc Dnus Administrator universa mollendina, prout et seratorias molas proportionatum pro ratione plus vel minus utilioris earundem classis taxam mihi propositurus, ea adjecta informatione, qvaliter in toto dominio solus Stephanus Erzen titulo molendini xros 20. annue praestet.

Titulus 18.vus: De lapidibus pro trituratione frugum:

No absimiliter idem D. Administrator adaeqvatam taxam, me de ea, qvae antehac titulo hoc fors obtinuerat informando mihi proponere haud gravabitur.

Titulus 19.nus: De aedifitiis dominalibus:

Idem D. Administrator aedifitiorum tabellam conficiet in qva singuli aedifitii commoda inseret, qva porro singulum aedifitium reparatione egeat qvantumve singillative eadem efferet circumstantialiter exponet.

Titulus 21.mus: De actis, mappa, et limitibus.

Acta Dominio huic secundum praeexistens inventarium cameraliter resignata, juxta annorum seriem in fasciculos dividet; cum avtem onus conservationis actorum ipsum manere debeat, ut qvavis circa eorundem ammissionem qvaestio praecaveri valeat, eadem per absolutum nemini, mihi vero citra scriptam qvietantiam nullatenus extradabit.

Qvod avtem limites dominii concernit, D. Administrator de praetensionibus dominii Grobnick, Brod, ac Schneperg me specifice informatum reddet, ac una omnes circumstantias illas, qvae eorumdem praetensionibus obesse possent, ac ubinam acta influxum habentia exqviri qvirent mihi rellaturus est.

Titulus 23.tius: De sigillis:

Unum majus, alterum vero minus exculptis armalibus meis cum inscriptione, I. Dominium Csabar per D. Administratorem asservabitur:
— Primo pro obsignandis cum hostia universis dominalibus actis cujuscunqve speciei;
— Secundo vero in correspondentiis illis, qvae in rebus officiosis non ad inferiores, sed neqve ad pares, ad superiores personas dirigentas habebit, utetur.
Qvod vero sigilla pro obsignatione sylvanali vulgo bollo concernit, bina exculptis in singulo eorum initialibus litteris MP Flumine conficienda sylvanis erga receptionem eorum qvibus hactenus utebatur, eatenusqve mihi exmittendorum consignanda erunt.

Titulus 25.tus: De victualibus Flumen robotaliter defferendis:

Qvod vero sigilla pro obsignatione sylvanali vulgo bollo concernit, tia sunt:

— E bono tritico mensurae posonienses	18
— Ex silligine vulgo segalla	6
— Ex mixtura	6
— Ex hordeo preparato (vulgo pellato)	1
— Ex millio preparato	1/2
— Ex saraceno preparato (vulgo ajda)	1/2
— Ex fisiolis albis (vulgo fasol)	1
— E susinis exsicatis	1

— E kropir onus unum
— E cavlibus ad semel defferendis qvia salientur, adeoqve bonae qvalitatis onera 3 (qvolibet onere a tribus saccis computato)
— E larido meliori ex uno et dimidio sue
— E suinis cruribus (vulgo persuti) duodecim
— E carne salita e duobus junioribus suibus, similiter e castrato uno
— Butyri centum pondo;
Haec omnia intelligennda sunt pro usu unius integri anni.

Qvavis avtem hebdomada vitulum unum, ast vivum a pretio hactenus in dominio obtinente solidorum qvippe 9. Cessante vero vitulorum tempore castratum unum eo ipso, qvod dominium hactenus asveverat, pretio

solvendum, adjecto aliqvando seu agnello, vel vero capretto uno bene enutrito, vel vero viridariis aliqvid, exempli gratia rapis, cavlibus, merlin, aut fructibus recentibus, prouti essent sussini et his similia ad arbitrium Dni Administratoris. – Ne avtem eqvus seu solum vitulum, vel vero castratum defferat, haec omnia facta prudenti dispositione sensim hebdomadaliter Flumen expediri poterunt, exceptis naturaliter cavlibus pro saliendo ad semel defferendis.

Qvod vero solutionis modum attinet:

— pro illis, qvae Flumine ponderabuntur, prout sunt vituli et castrati summa qvae a pondere prodibit, illico cum redditu ipsiusmet robotae ad cassam dominalem assignabitur; si avtem subditus adhuc Csabri sibi aliqvam anticipationem suppeditari peteret haec eidem interim dari poterit.

— qvae vero Csabri a pondere comparabuntur sicut laridum, persuti, butyrum, carnes salitae, praeterea fisioli, sussini, krompir, et cavles ibidem etiam (discreto pro benevola Ddni Administratoris cura pretio) e cassa dominalis exolventur.

— Superius avtem specificatae fruges occasione licitationis frugum possent justa proportione servata ellicitandae singuli pagi decimae adrepartiri.

Titulus 27.mus: De obligatione Dni Administratoris:

Qvo praeter illarum obligationum, qvae suapte vi officii sui defffluunt exactam observantiam, munere eidem cnncreditae dominii hujus administrationis honorifice ac una utiliter deffungi valeat, seqventia pro necessaria ejusdem norma, unaqve fideli executione praescribuntur, et qvidem:

a) Duobus libris bene compactis, eatenusqve Flumine conficiendis rationes dominales inducet. Deserviet unus pro Diario, alter vero pro ita dicto Magistro – vulgo Amtsbuch, foliis eorundem sua serie numeribus topographicis connumerandis.

b) Librum Magistrum in tot separatas rubricas dividet, qvot sunt specifici dominii proventus, urbariales qvippe, beneficiales, ac eventuales; dein

c) pro singula rubrica tot paginas relinqvet, qvot pro sex annis sufficere poterunt; eveniet taliter, ut qvantum singulae rubricae reditus seu annuatim seu in uno sexenio seorsive intulerit, uno occuli ictu observari poterit, ac ut

d) necessarius Diarium inter, ac Magistrum nexus intercedat, debitam in iisdem tum articulorum, cum et paginarum provocationem rite observet; qvo autem

e) Pro casu innopinatae revisionis omnes qvotqvot erunt positiones libris illatae adreperiantur, Diario de die in diem singulam positionem, Libro vero Magistro singuli qvartalis integrum ratiotinium inducent: Ommissione dispositionis hujus solo gravioris infirmitatis emergente nefors casu excusanda.

f) Qvamlibet tum in Diario, cum et Magistro positionem bene legibili, signanter vero mundo calamo exprimat, siqve seu callami ipsius, seu etiam irreflexionis vellocitate error qvispiam irrepsisset, eumdem non deleat, ast ducta super levi lineola, eundem prout effugerat relinqvat ut ita qvidnam scriptum fuerit, occulum latere non possit.

g) Copiam Diarii una cum respectivis documentis singulo mense mihi submitat, evoluto avtem qvartali (seu angaria) salariis juxta inferius recensendam specificationem assignationibus praeterea per me dandis rite persolutis, supernatantem pecuniam mihi Flumen remittat, adjecta specificatione expensarum illarum, qvae fors illico seqventi mense necessario errogari deberent.

h) Nullam sylvanalem assignationem pro scisione, absqve obsignatione vulgo bollo per sylvanos peragenda concedat, ac una ea, qvae respectivis titulis circa extradationem assignationum pro scisione – licentiarum pro exportatione – manipulationum modum – taxarum dacialium exactionem, ac praeterea sylvarum conservationem disposita sunt rite observet, ac per sylvanos omnimode observari faciat.

i) Adminus duobus in anno vicibus utili hunc in finem tempore praeellecto sylvas ipsemet visitet, ut locis illis in qvibus manipulationes seu exercebantur seu exercentur inspectis, an non fors sylvae nimium devastentur vel jam devastatae sint ipsemet videre, ac una convenientem maedelam mihi utiliter proponere qvaeat.

l) Justitiam praeoculis summopere habeat, bonave modalitate cum subditis procedat, baculo citra gravem necessitatem mihi perprius defferendam non utatur; adsit potius illis paterno consilio, admonitione, patientive cohortatione.

p) In ea ipsa contignatione qvam habitaverit, ac tuto in loco cassam dominalem custodiat, summopere avtem a cassa deffectu caveat, adeoqve dominalem pecuniam abhorreat; nam luctuosae criminis hujus seqvellae sicut neminem, ita nec ipsum latere possum.

r) In rationibus ducendis, correspondentiis, caeterisve internam praesertim dominii manipulationem concernentibus objectis latino idiomate utatur; tandem

Omnes vires suas eo impendat, ut ellevatus sub praecedenti Camerali Officialatu dominii hujus redditus potius avgeatur, qvam dimminuatur. Maxime a circumstantia hac ejusdem activitatis exactitudinis, ac diligentiae specimina sum dijudicaturus.

Titulus 29.nus: De Statu salariatorum:

Domino Francisco Sessun qve Administratori – Annue f	350.—
Martino Bruss Silvano	125.12
Francisco Koritnich Silvano	125.12
Nicolao Klepacz Panduroni	79.05
Martino Gerbacz Panduroni	79.05
pro vestitu eorumdem Panduronum	32.56

Prilog 2

IZVOD IZ INSTRUKCIJE ZA PROVIZORA VALPOVAČKOG VLASTELINSTVA OD 1. OKTOBRA 1808. GODINE

Instructio Provisoris Dominalis I. Dnii Valpo

Primo: Cum timor Domini omnium Rerum felix sit initium, et prospera Dominii administratio eotum saltem vere prospera dici, atque ex talismodi faustissima Bonorum Administratione fructus uberrimi quotannis tunc sperari possint, si prudens rerum aeconomicalium institutio amore verae Religionis, et concordia officialium obsecundata, et suffulta, nexusque hic summe necessarius amica Officialium cointelligentia mutuoque Studio constanter fuerit conservatus.

Decimo quarto: Maxima Dominii Salus in proventuum Dominalium felici, et prudenti, maxime autem fideli venditione, atque adeo in Contractibus absque omni partialitatis Studio cum emptoribus ineundis sita est. Quia cuilibet Officiali Dominali hoc in passu non proprium ex interessentia nefors evenibile sperativum Commodum, et Lucrum, sicque emptoris subversans utile, verum unice ipsius Dominii emolumentum cordi esse debet, ideo nullae subtillitates, nulli modi quaerendi, atque in medium proponendi, vel vero circumventiones faciendae per quemcunque sunt, quorum causa manifestum Dnio detrimentum inferri posset. Quare dum contractus celebrantur, sicut pretium distrahendae rei a libero meo dependet arbitrio, ita quo altius pretium rei alicujus aquiri potest, eo majus Commodum Dominio cedit. Quod ut tanto cectius obtineri valeat, dum Contractus celebrabuntur et inter alios Provisor quoque de quantitate vendendae rei determinanda, de pretio illius defigendo, et conditionibus erigendi Contractus consuletur. Idem facta sibi praevie Naturalium, ac rerum in vicinis Dominiis ac aliis emporialibus locis praevigentis pretii Cognitione reflexe ad praesens Instructionis punctum partes honesti, ac fidelis Officialis explebit.

Decimo quinto: Cum Provisoris Dominalis jurata fides illud secum ferat, ut omnes posibiles in Dominio proventus huic de Jure competentes non solum solicite exquirat, et investigando statis temporibus conscribat, verum etiam conscriptos in sua integritate Dominio referat; idcirco sive quoad Rusticorum praestationes, sive relate ad opifices, quaestores, mercatores, molas et alios quoscunque nominis, et speciei Dominio competentes proventus illam sedulam adhibebit vigilantiam, et accuratiam, ut nullus Conscriptioni, et Taxationi obnoxius emaneat, secus si propter negligentiam, culpam, vel interessentiam aliquis proventus in concreto, vel in individuali exmissus, aut denegatus fuerit, talem Provisor – salvo regressu – ex proprio indispensabiliter compensabit, ac pro praeterito, a Dato videlicet intermissae Conscriptionis, usque diem factae solutionis cessans Dominii Lucrum, et emergens inde Damnum Dominio adjustabit.

Decimo octavo: Ut Pontes ex Tellonii, et Nauli Beneficio Dominio incumbentes in Bono Statu semper conserventur, Provisor singulo Mense, quo alioquin Districtum suum visitare tenetur tales investigabit, atque minores reparationes mox ordinabit, et instituet, majores autem reparationes, prout et novitus erigendos mihi illico referet, quatenus circa illorum ad debitum Statum repositionem tempestivi ordines fieri valeant. Tam ad reparationes, quam ad novas Pontium erectiones Coloni gratuito propter libertatem Telonii applicabuntur, et ideo Coloni tam equisitas manuales, quam et currules operas gratis praestare tenentur – Quodsi vero reparationes minores suscipi intermissae, majores autem, prout et novorum pontium erectiones in tempore mihi specifice referri neglectae fuerint, damnum abinde emergens, et Dominio propter impeditum comeatum, adeoque cessans vectigalis Lucrum et peregrinanti nefors Damnificato indispensabiliter Provisor ex proprio solvet.

Vigesimo: In qualibet Dominii hujus Communitate existit localis Casserius, cujus obligatio est, contributionale quantum incassare, naturalia pro Cassarmis secundum factam repartitionem desumere, superque his debite ratiocinari. Si praeter has incassationes alias quoque extraordinarias exactiones, atque imposita, pecuniarias aut Naturalium collectationes in quacunque Communitate Provisor observaret, aut eatenus quidpiam audiret, idipsum facta praevie Investigatione circumstantialiter mihi referendum habebit.

De Sessionibus Aeconomicis, et illis, quae ad Aeconomiam pertinent:

Vigesimo quinto: Ad Commoda Dominii promovenda, contra vero damna omnimode antevertenda, priusquam aliquis labor aeconomicus suscipitur, sicut de uno, alterove labore omni cum Robottarum parsimonia instituendo, necessariae sunt mutuae Officiolatus Dominialis consultationes, et pro re nata extradandae scriptae dispositiones, ita hunc in finem sedes aeconomicae optime congruunt, et ideo, quia hujusmodi sedes aeconomica cum prima die singuli Mensis meo sub praesidio celebrari consvevit, ad eam Provisor Statuto tempore, et die sub paena carentiae unius Mensis Salarii – nisi legittima ratio perscribenda adsit – comparere, Relationem de qualiter procurato priori Mense commissorum effectu scripto per omnes circumstatntias deductam exhibere, occurrentia objecta pro futuro effectui mancipanda specifice in fine Relationis designare, sensa sua citra quempiam timorem, aut respectum libere adaperire, voto suo in Commodum Dominii omni cum sibi subalternis cointelligentia, necessarias duntaxat, neque superspernere, verum talia, sufficientibus Rationibus pari cum moderamine diluere obligatur.

De Robottis:

Vigesimo septimo: Finita Sessione Aeconomica et adveniente perficiendi cujuspiam laboris momento, Proivisor habita si necessum fuerit

cum sibi subalternis coitelligentia, necessarias duntaxat, neque superfluas Robottas secundum aequam ad Communitates instituendam repartitionem ipsemet ordinabit, ad locum laboris non solum subalternos officiales, et servitores Dominales de tempore constituet, verum et ipsement in persona vel ex eo exibit, ut confuso nefors ordine, et cumulatim deprehensas Robottas disponat, sic equidem, ut earum Numerus non excedat inspectionem, et vigilantiam intendentium ut modum compendiosius perficiendi laboris demonstret, ignorantes informet, errores corrigat, et sic ipsum laborem cum parsimonia robottarum, atque Dominii emolumento accellerari faciat.

Vigesimo octavo: Ut vero Robottae nec superfluae, nec minori, quam labor exposcit numero applicentur, antequam illas Provisor ordinet, praevie labores bene pensitabit, labores cum numero constituendorum laboratorum diligenter combinabit: quot homines hunc, vel illum laborem perficere possint. Quibus praehabitis Robottas illis ex pagis ordinabit qui maxime restantiarii sunt; robottas non plures, nisi ad summum viginti singulo Intendenti Dominali adjunget, tali, et hac conditione: quodsi fuerint Laboratores centum, ducenti et plures, tunc ex illis quilibet intendens Officialis, et servitor Dominalis assummat viginti, qui unice his invigilabit, non vero residuis, omnibus aequalis particula terreni pro labore excindatur illo fine ut, si imperfectum opus fuerit, adveniens Provisor rescire, et videre valeat, post quem Panduronem, et intendentem enatus sit similis inordinatus labor; et sic illi ipsissimi in errore tal inventi ad perfectionandum compelli debent, quodsi autem error talis subseque rescietur, ille, qui comisit, ex proprio luat.

De Aratura:

Quinquagesimo: Dum Aratra pro parte Dominii ordinantur, Colonis injungendum erit, ut Aratra sua pridie praestandae araturae bene adaptent, ligaturas solidas faciant, et claves jugales ferreos sibi procurent, ne sub ipsa aratura aliquid frangi destruive contingat, taliterque tempus inaniter cum Damno Dominii perdatur.

Quinquagesimo primo: Sub ipsa Aratura aratra ita disponenda erunt, ne unus Colonus alterum turbet, neve in fine agri magnos gyros cum bobus suis Aratores faciant, ac ut bene et profunde aretur peculiariter attendendum est.

Quinquagesimo secundo: Aratra numquam ad integram diem, verum ad mediam saltem ordinanda sunt, quia si integra die aratur, Bobus jam defatigatis Aratura retardatur, et sic cum damno Dominii sigilla erogantur.

De occattione, aliisque ruralibus laboribus:

Quinquagesimo quarto: Dum occatio instituitur, attendendum est, ut occae sint integrae, et satis firmae, sufficientibusque, et solidis clavis provisae, ne Dominio laborando occae destruantur, et clavi cum remora laboris, atque temporis dispendio frangantur.

Quinquagesimo quinto: Occatio, quam colonus duobus jumentis perficere et tenetur, et facile potest, duobus sigillis, quemadmodum in aliis omnibus laboribus, ubi Colonus cum duobus jumentis ad robottam comparet, compensari solet, ac debet.

Quinquagesimo sexto: Prospera frugum procreatio, etiamsi gleba a natura sua non sit sterilis, tamen a puritate seminis, et debita Terreni cultura multum dependet; ideo occasione cujuscunque Speciei frugum inseminationis Provisor in antecessum diligenter curabit: ut inseminandum granum omni quo meliori potest modo mundetur, Terra autem pro recipiendo semine debite adaptetur.

De Falcatura et Faenilegio:

Quinquagesimo septimo: Praecipua Provisoris cura erit, cuncta prata Dominalia ineunte vere a fruticetis bene mundare et expurgare, talparum nidos disjicere, atque sic pratum ex integro planare.

Quinquagesimo octavo: ne Rusticus ad robottam Dominalem ordinatus in aestate partem diei, proinde et sigilli perdat, dum Collectura faeni est, Coloni cum falcibus, furcis, et securibus adferendis ordinari debent, ut mane propter rorem falcare, aut exstirpare, vel vero alium laborem perficere, subseque vero faenilegio intenti esse possint.

Quinquagesimo nono: ne occasione falcaturae Coloni falces suas omni momento acrefaciendo tempus innaniter cum damno Dominii transigant, labor hic ad minimum ante triduum in Possessionibus insinuandus, et coloni ordinandi sunt cum eo, ut quilibet falcem suam bene, et durabiliter acrefaciat, secus studiose impendendae gratis horae ordinanti Officiali, aut servitori Dominali imputabuntur, et illas compensare debit. Quin imo

Sexagesimo: Pro accelleratione graminis defalcationis Primario falcatori, et caeteros ducenti, si semet distinxerit, et justo diutius moratus non fuerit, verum diligenter laboraverit, aliosque stimulaverit, una pinta cerevisiae, sed tacite, ne caeteri audiant, promitti potest; et si reliqui etiam se bene gesserint, quod unam mediam cerevisiae vespere aquisituri sint, animandierunt. Et ideo ad scopum hunc tanto facilius, et certius consequendum pro talismodi ductore, et exstimulatore unus bonus, fidus, solers, et eminens Falcator ex caeteris exquiri, et ordinari debet.

Sexagesimo tertio: Occasione Convectionis faeni curandum est, ut via, per quam evectio faeni fiet, sit practicabilis, sufficienter lata, ne faenum ramusculis arborum, et dumetorum adhaereat, Coloni vero jacturam jumentorum suorum patiantur, sicque tempus inaniter cum damno Dominii ammittant.

Sexagesimo quinto: Quidquid faeni sub tectum venit, constatnter Sera clausum teneatur, et unus alterius faenum non agrediatur, verum sibi resignatum diligenter custodiat, et parce pecoribus propinet, ne confusiones in pabulo pro hyeme relicto enascantur, et ne faenum ante tempus deficiat. Si defectum faeni Provisor observabit, cum suplebit, aut mihi referet, ut oportuna in tempore disponi valeant.

De Frugum Decimatione et Calcatione:

Sexagesimo octavo: Non modo Dominii Terrestralis, verum et subditorum multum interest, ut Decimatio frugum omnimode acceleretur, ideo Provisor ad metendas fruges Colonos animabit, Judicibus imponet, ut coincolis suis hoc in passu bene attendant, eosdem etiam pro exigentia circumstantiarum ad metendum, atque ab aliis quibuscunque laboribus abstinendum baculis etiam compellant, et ubi una, alterave Possessio cum messe parata foret, facta praevie per Judicem localem insinuatione decimationem mox suscipiet, vel vero alios eorsum incunctanter ordinabit, ut fruges absque ullo damno convehi, et quaerimoniae subditorum hoc in passu poniquibiles anteverti valeant.

Sexagesimo nono: Terminata frugum Decimatione majus emolumentum Dominio procurari non potest, quam si eadem illico extriturentur, atque Granario Dominiali siccae, et mundae inferantur; ideo Provisor sollicitus erit de trituratoribus in tempore providere, servitorem Dominalem sobrium, ac fidelem ad triturationem ordinare, atque attendere, immo saepius noctu visitare ne fruges obiter extriturentur, et granum stramini copiosum immaneat, vel vero per calcantes Equos absumatur, atque Ungulis terrae incutiatur, quare servitor Dominalis antequam ad triturationem exmittatur, si juramentum fidelitatis haud deposuit, mox adjuretur, atque cum sufficienti Instructione expediatur.

Septuagesimo secundo: Coloni fruges Decimales non tantum ad loca destinata convehere, verum etiam contegere tenentur, ideo, post factam acervorum, et cumulorum talismodi frugum convectionem, et tectionem si reparatione cum tempore opus erit, talem Coloni gratuito praestare obligantur.

De Educillis ac horsum spectantibus:

Septuagesimo quinto: Tempore illo, quo educillatio Communitati seu a festo S. Michaelis usque nativitatem Domini, indulta est, Communitati praeter vinum solum, nullos alios liquores, proinde nec crematum, educillari licitum est.

Septuagesimo sexto: Dominus Terrestris Educillum suum erga ineundam Conventionem licitatione mediante, et penes Contractum Colonis, vel etiam cuicunque alteri in Arendam elocare potest.

Octuagesimo primo: Educillorum praecipue Dominalium visitatio, frequentius instituenda Provisori incumbit, an videlicet mensurae Liquidorum sint acuratae? an vinum, et crematum ejusdem bonitatis, et virtutis sit, cujus erat tunc, quando educillatori resignabatur, vel vero aqua mixtum, aut plane adulteratum? an sigillum in orificio vasis appressum sit integrum, vel violatum? praecipue autem eo attendet, ne educilla tum Dominalia, cum et exarendata unquam liquoribus, ac nominanter cerevisia destituantur, nam quot diebus liquoribus carebunt, tot decem floreni ex Salario Provisoris defacabuntur, si illum, cujus obligatio est, ad comparandos, ac Educillo exponendos liquores non

disposuerit. Quodsi occasione visitationis educilli errores quospiam observaverit, prima vice Educillatorem admonebit, ut ab iisdem deinceps abstineat, et falsificationes tam mensurarum, quam et Liquorum vitet, secundario Confiscatione falsarum mensurarum, et adulteratorum Liquorum Educillatorem castigabit, tertia autem vice mihi referet, ac de alio Educillatore de tempore prospectum ibit, salva in reliquo relate ad hoc punctum Legis dispositione.

Octuagesimo quarto: Specialis autem Provisoris obligatio est, Braxae invigilare, et num bona atque authentica Cerevisia coquatur investigare, Braxatorem, si malam Cerevisiam facit ad melius, et accuratius – sub paena Cassationis – obligationi suae satisfaciendum admonere, munditiem servandam commendare, denique dum Frumentarius cum Braxatore tam intuitu consumpti hordei, et Lupuli, quam et coctae, ac venditae Cerevisiae omni quadrante Anni computum init, inire autem sub paena suspensionis a Salario tenetur – personaliter interesse, computum scripto in dupplici exemplari inire, subscribere, et coramisare, atque unum frumentario, alterum autem Rationistae Dominali consignare, ut a Braxatore pecunias recipere, et adhaerentes Restantias incassare valeat.

De Macellis, et Piscaturis:

Octuagesimo quinto: Proventus Macelli sunt Juris praecise Dominalis; interim Colono pecora, et pecudes pro sua domestica necessitate mactare vetitum non est, ita tamen, ut sub paena confiscationis emacilare, et carnes libratim vendere non praesumat.

Octuagesimo sexto: Licet Dominium Macelli Beneficio gaudeat, eidem tamen virtute Altissimae Resolutionis Regiae obligatio carnes emacillandi, et publicum providendi imponi nequit; Arendatoribus tamen Macelli serio injungi debet, ut carnes secundum limitationale pretium, bonas, et justo pondere emacillent, secus paenae legali subjiciendi.

Octuagesimo nono: piscatio praecise ad jus Dominale pertinet, proinde illam exercere Colonis prohibitum est. Ubi tamen piscaturae in Arendam datae sunt, attendet Provisor, ne per respectivos Arendatores praeclusurae cum primis in rivis fiant, et hac Ratione per Exundationem aquae circumjacentia tenuta Colonorum inundentur; quas praeclusuras si provisor observaverit, e vestigio disjici curabit, atque Arendatorem, ab ultronee facienda praeclusura, quae damnum inferre potest, serio inhibebit.

De Venatione et Aucupio:

Nonagesimo primo: Nemo Rusticorum Arma quaecumque gestare aut tam haec, quam et Canes venaticos pro se servare, sub confiscatione gravique animadversione audet; ideo Colonus in Venatione deprehesus, cum armis et canibus Valpovam exmittendus erit.

Nonagesimo tertio: In Sylva, et parte Terreni prohibita soli proprietario dum et quando venari licet, in plaga autem prohibitione non affecta reliquis etiam Nobilibus, et nobilitari praerogativa gaudentibus – extra tempus Faetificationis – ea tamen Conditione, ut in alieno Terreno non cum caterva hominum, Pulsoribus, aut plane pro quaestu, sed ad privatam tantum necessitatem, sive cum uno, alterove de famulis, sive per unum, alterumve e Conventionatis exerceatur sub Cautelis ab infra recensendis, venandi, et aucupandi libertas in salvo manet.

Nonagesimo quarto: Ut tempora, quibus ex Ratione praeinsinuatae Faetificationis Nobilibus etiam a Venatione abstinendum est constare possint, eadem sequenti ratione specificantur: respectu Cervorum Masculorum a die 15a 7bris usque primam Junii, quoad Faemellas a 1a Januarii uque la Septembris, intuitu damarum faemellarum a 1a Martii usque medium Maii, Leporum denique a 1a Februarii usque finem Mensis.

De Apibus:

Nonagesimo nono: Mel et Cera sunt illa praecipua producta, a quibus quotannis certissima perceptio pecuniaria sperari potest, et quia Dominium Valpo pro incremento Apum illas proprietates a natura habet, ut – testantibus conscriptionibus – plures Coloni dentur, qui centum et ultra apum alvearia possident, ideo operae pretium est, ut donum isthoc naturae gratuitum omni cum diligentia promoveatur. Apiarium unum Valpovae adest, et ut in aliis Districtibus etiam in locis pro majori propagatione aptissimis Apiaria cum emolumento Dominii erigantur, ad praecipuas Provisoris obligationis partes pertinet.

Centesimo primo: Cuncta apum Examina Titulo Decimae Dominio obvenientia, in natura desumenda, ac ad respectiva apiaria deponenda erunt. Quae hyemem transigere posse visa fuerint, fine propagationis relinquantur, alia autem more solito enecentur, ut de anno in annum, majus et majus Incrementum apiaria nanciscantur.

Centesimo tertio: Cum Dominium Jus praelationis in emptione illo pretio, quo alter solvit, habeat, Provisor ceram, mel, aliaque hujus generis facile in peccuniam convertebilia, et notabile lucrum Dominio adferre queuntia, pro Dominio apud Colonos conquiret, de pretio conveniet, taleque mihi e vestigio perscribet, acceptaque abhinc ratificatione, coemet, exsolvet, superindeque ratiocinabitur, donec talia cum lucro vendi, peccuniaque Cassae Dominali inferri poterit.

Centesimo quinto: Methodus in Decimatione apum ea ratione usu recepta observetur, ut inter decem alvearia hospiti unum, dein vero Dominio secundum seligendi optio relinquatur. Si quispiam Apum examina occasione Decimationis reticeat, et talia subseque reperiantur, a reticitis duplex Decima desumenda erit.

De Armento:

Centesimo sexto: Cornutorum pecorum pretium his temporibus adeo elevatum est, ut ubi magna, et elegantia armenta sunt, ibidem etiam enormes fructus, et utilitates sperare liceat, quare Provisor eo adnitetur, ut praeextans Dominii Armentum non modo in bono, et florenti statu conservetur, verum etiam omnimode amplificetur.

Centesimo septimo: Vituli – experientia teste – quo plus, et diutius matres sugunt, eo et majores, et praestantiores corpore excrescunt; quibus vero pars lactis denegatur, prioribus longe inferiores, et debiliores sunt; ideo in armento Dominali toto Anno, et respective tamdiu vituli lac sugere permitttantur, quamdiu matres admittunt.

Centesimo undecimo: Quia successu temporis cornuta pecora in armento Dominali alia provectioris aetatis graita, alia vero ob naturalem quempiam defectum, vel vero corporis deformaitatem elustrari, et, quo meliori potest, modo vendi, inque pecunias converti debebunt, Provisor curabit, ut elustrando talismodi pecori caro omnimode procuretur, et praeferenter Lanioni Valpoviensi venale offeratur, si autem armentum Dominale cum tempore tale incrementum caeperit, ut Dominium nonnisi medullam pecorum conservare velit, et sic plura frusta venui exponere valeat, in hoc casu jam in antecessum praeparationes faciendae sunt, ut per instituendam pecorum elustrationem praeferens ratio Lanienae Valpoviensis habeatur, haecque toto Anno bona carne bubula provideatur, caetera autem pecora vendantur; et ideo ad scopum hunc quam utilissime consequendum omni nisu in id incumbendum erit, ut prata allodialia in bono statu conserventur, et omni modo relate ad obtinendam faeni bonam procreationem meliorentur.

Centesimo duodecimo: Si vel minima infirmitas in Armento semet insinuaverit, mihi pro ferendo in tempore remedio incunctanter referet, interea vero absque mora infirma pecora, a sanis segregabit, etsi Chyrurgus in loco, aut prope est, Casum infirmitatis eidem deteget, medicamenta necessaria dari curabit, et auxiliatricem manum, atque opem infirmis ferre non morabitur. Infirma haec pecora tamdiu segregata maneant, et nonnisi tunc ad consortium sanorum permittantur, ubi plenarie resanata, et nullum amplius infirmitatis indicium observatum fuerit. Ideo Provisor in suo Districtu eo intentus erit, ut praecincta, ac ab omni pecorum ingressu libera pro infirmis hujusmodi pecoribus pasceta atque caulos habere valeat, et omnimoda attentione, ac vigilantia sua studebit, ut pecora continuo sana conserventur.

Centesimo decimo quarto: Quia sal apud cornuta Pecora non solum pro conservatione sanitatis, verum etiam pro saporis augmento, ac virium plurimum deservit, ideo salis defectus apud eadem nunquam adsit; ne autem salem Pastores aliorsum convertant, aut plane furto sufferant Provisor insperatis visitationibus armentario invigilabit.

De Grege Setigerorum:

Centesimo decimo quinto: Dominium Valpo pulcherimis, et vastissimis Sylvis glandiferis, prout et pluribus lacunis abundat, nec non spatiosis latifundiis provisum est, ut pro lubitu sufficiens Hordeum, atque Fagopyrum inseminare valeat, ex eo, peculiariter adlaborandum erit, ut setigerorum Grex Dominalis amplietur, et in proportione cum quantitate procreationis Hordei, et Fagopyri, nec non spe futurae glandinationis teneatur, unde magnum lucrum, ac emolumentum Dominio procreari potest.

Centesimo decimo nono: Pro conservatione, et sanitate gregis setigerorum illud quoque multum conferre experientia teste constat, si in Aestate, ac Hyeme sal ipsis praebeatur, qui apud omnia pecora optimum purificationis sangvinis remedium esse censetur, si debito tempore, ac moderate iisdem praestatur, qua occasione attendendum est, ut propinato sale setigeri reipsa fruantur, et non talem subulcus subtrahendo ad proprias suas necessitates convertat, vel vero suis setigeris propinet.

Centesimo vigesimo: Quia fideles, et boni subulci, atque Pastores appud omne pecudum genus maximum commodum promovere, contra vero omne damnum diligenti attentione sua antevertere possunt, ideo praecipua cura habenda est, ut, quantum possibile est, noti, sobrii, fideles et boni homines pro subulcis gregis setigerorum Dominalibus assumantur. Cum autem optimi etiam homines absque omni superinspectione constituti, mali evadere possint, Provisoris obligatio erit, sicut caeteris Pastoribus Dominalibus, ita etiam Sulcis invigilare, eosdem ex improviso, et dum nec cogitare possunt, visitare, et sic insperato adventu suo in metu, et vigilantia constanter conservare.

Centesimo vigesimo secundo: Nefrendes debito anni tempore accurate connumerentur, et ex his nonnnisi selectissimi pro faetificatione relinquantur, Castellanoque in Perceptum assignentur; tempore signationis Nefrendum signum Dominale quavis vice in alia auricula, et quidem ita applicetur, ne subulcus tale signum ullo modo immitari, vel vero quampiam fraudem exercere possit.

Centesimo vigesimo tertio: Provisor curabit, ut subulci nefrendes suos mares quovis Anno ad unum omnes castrent – praesertim si alterius coloris et speciei sunt, quam Dominales, ne comixtio Vernium subulcorum cum scrophis Dominalibus fraudem quampiam, vel vero degenerationem, sicque damnum Dominii post se trahat.

De Prunetis:

Centesimo vigesimo quarto: Quia in Braxa, et Educillis Dominalibus cumprimis tempore illo, dum universa, aut saltem majorem Educillorum partem ipsummet Dominium tenet, notabilis cremati quantitas

quotannis consumitur, crematum vero tale hucdum ab Extraneis maxima in parte comparari, ac emi debebat, ideo maxima sollicitudo ad ponenda pruneta et loca pro iisdem idonea convertenda est tanto quidem magis, quando certius est, pretium Cremati valde assurexisse, et crematum hic loci facile vendi posse, unde pulchri proventus obtineri sperantur.

Centesimo vigesimo octavo: Peculiarem curam Provisor eo habebit, ne coloni in Terris suis sessionalibus ulla ratione prunos arbores plantent, hacque ratione pruneta faciant, in cassu deprehensus a caepto labore, ac ulteriori plantatione inhibeatur, ac positae nefors arbusculae extrahi jubeantur.

De Aestimatione Damnorum et Invagiationibus:

Centesimo vigesimo nono: Si pecora et pecudes in Damnis repertae inpellantur, damnum illico per Judices pagenses aestimandum refundatur, et insuper a quolibet Sabellico, Capra, vel Vitulo, impellenti solvatur unus Crucifer, a majorum vero pecorum singulo Cruciferi duo. Pecora autem, vel Pecudes, ubi in damnis reperiuntur, alias mactare non licet, nisi in casu, quo invagiari non possent, praemissa erga pagenses, vel illos, ad quos pertinent, binis vicibus instituenda praemonitione, quo casu si a damnorum illatione desistere nollent, tum ob inobedientiam cum vero impracticabilitatem impulsionis, signanter Sabellicorum unum mactare possit, praeter refusionem damni mactanti reliquendum, in quo mactationis casu a residuis dein pecoribus mulcta cruciferaria non desummitur.

Centesimo trigesimo quinto: Quodsi vero Extraneus in Sylvis Dominii hujus damna inferens deprehendatur, Personae quidem ipsius nulla injuria fiat, verum idem cum curru, et equis, omnibusque rebus, quas secum habet, Valpovam cum specie facti sub comitiva deprehendentis Hominis Dominalis absque mora expediendus erit.

De sylvis et beneficiis exinde Colonis competentibus:

Centesimo trigesimo octavo: Quidem Officium Sylvanatus, atque Sylvarum cura immediate Sylvarum Inspectori concredita habeatur, Provisor autem cuncta ad aeconomiam spectantia curare debeat; attamen dum et quando necessitas exposcit, vel vero tempore visitationis districtus occasio sese offert, non minus Provisor obligabitur Sylvis attendere, lignicidia perlustrare, cum primis autem penes assignationes desecta ligna investigare, ne haec vel assignatum numerum, vel vero qualitatem quaqua ratione excedant.

De conservatione Sylvarum:

Centesimo quadragesimo nono: Pro viis publicis per Sylvas ducentibus sufficit quatuor Orgiarum latitudo, ut currus currui obvians unus

alteri cedere possit, reliquum quod superest spatii ex utraque parte viae sive plantando, sive seminando educandis arboribus compleatur. Committendum autem est, ut viase per Sylvas ducentes linea recta procedant, quo tam ipsorum nemorum conservationi, quam et itinerantium commoditati, ac decori quoque hac Ratione sit prospectum.

Centesimo quinquagesimo secundo: Non solum I. Comitatus dispositionibus, sed et positiva de Sylvarum conservatione emanata Resulotione Regia Colonis securim, vel asciam, aut quodvis aliud ferreum et acre instrumentum ad Sylvas post pecora deferre prohibitum est, sub paena confiscationis, et aresto.

Centesimo quinquagesimo quarto: Caprae, quarum morsus nemori maxime noxius, et exitiosus est, non tantum a Sylvis penitus arceri, verum etiam sufferi, atque exterminari jubentur.

De Glandinatione:

Centesimo sexagesimo octavo: Glandinatio Rusticis in Sylvis Dominalibus non negetur, ast ita, ut ubi adminus octo Hebdomadis sufficiens futura est; tunc a majori, seu unius anni Sabellico 12, a mediocri sive medii anni 9, a minori demum 6 xr. Titulo Census Dominio praestentur.

Centesimo sexagesimo nono: Glandium decussio, et Gallarum quercinorum collectio sub damnorum refusione, et moderata castigatione Rusticis prohibita est.

Centesimo septuagesimo tertio: Glandes dum adsunt, setigeri praemissa praevia erga Colonos publicatione, ut glandes oculatum eant, mox post Festum S. Bartholomaei Conscribantur, quorum setigeri conscripti sunt, ad Sylvas permittantur, alii vero ab iisdem sub paena invagiationis arceantur. Qua glandinationis occasione Coloni indiscriminatim inhibendi sunt, ne cornuta pecora sua majora, quam caprae, damna inferre solita, ad Sylvas glandiferas impellere ausint, alioquin circa tempus mediae Glandinationis visitatio Sylvarum instituenda, atque a non conscriptis duplex glandinationis Census desummendus erit.

Centesimo septuagesimo quinto: Cum saepius in sylvis Gallarum procreatio sit, tales Provisor penes directionem meam seu parata, seu robottis – prout Dominio utilius futurum videbit – colligi, et bene siccas neque nigras, humidas, aut mucidas convehi, et componi curabit. Sed probam prius instituet, an collectio per Robottas, vel vero erga paratam instituenda Dominio utilior sit? occasione verro Gallarum perceptionis, et mensurationis attendendum etiam est, ut Gallae in metreta bene, et continuo, donec repleatur, pedibus premantur, ut dum exsiccatae per longius tempus fuerint, Dominio lucrum non vero damnum adferatur.

De Ratiocinio:

Centesimo octuagesimo octavo: Quia extradatio, et manipulatio Sigillorum robottalium – velut hucdum nulli censurae subjecta – non

multum curari videbatur, ideoque sigilla passim quid pro quo consumebantur, ac erogabantur; deinceps Provisor super perceptis, et erogatis sigillis robottalibus formales Rationes cum fine Anni Dominio exhibendas ducet, ac intuitu horum censurae subjectus erit.

Centesimo octuagesimo nono: Ut Rationista Dominalis tempus laborandi liberum, atque ab omni turbatione immune nanciscatur, praeterea cuncta sua in ordine servare queat, pro ordinariis, et Periodicis solutionum Casibus Dies Mercurii, et Jovis hebdomadatim defiguntur; quibus incassationes, et exolutiones per Rationistam semper faciendae sunt. Quod ipsum ad Colonorum, et omnium quorum interesse posset notitiam publicandum veniet.

Centesimo nonagesimo secundo: Quia Frumentarius Valpoviensis super universo Naturalium Percepto, ac Erogato in toto Dominio Rationes ducendas habet, Provisor velut subrationans sine scripta comissione Frumentarii, aut Officii Dominalis nil Erogabit, fruges suo tempore cribrari, et inverti faciet, et quo Extractus Mentrui frumentariales cum prima cujuslibet Mensis Dominio praestari valeant, in mutua cum Frumentario cointelligentia quovis Mense computum cum eodem inibit, ut taliter cum fine Anni solitae Rationes eo facilius, et citius compillari, atque censurae substerni valeant.

Centesimo nonagesimo tertio: Sicut Granario, ita et Cellario diligenter attendet Provisor, ut videlicet Cellarium sit semper mundum, vina diligenter debito tempore repleantur; vasa circulis pleno numero constanter provisa sint, etsi vel unicus desideretur, statim, et incunctanter vasi apponatur; ne vel minimum damnum ex inanimadvertentia, vel vero negligentia evenire contingat, tale enim Provisor ex proprio mox Dominio refundet. Ideo Cellarium quotidie inspiciet, omnem perceptionem, et erogationem de vase ad vas, sicut administratio Liquorum accidit, vel vero tales ad Educilla extradantur, quam providissime cum designatione Mensis, et Diei manuali suo inseret, et pariter quolibet Mense Ratiocinium cum Frumentario inire non intermittet.

De Computu Robottali:

Centesimo nonagesimo quarto: Computus Robottalis generalis quolibet Anno cum initio Mensis Januarii servari solet Valpovae, aut ibi, ubi ego ordino. Ad quem – praemissa praevie invitatione Provisor cum sibi subalternis inomisse comparere tenetur propterea, ut in laborando, et sigilla numerando adjuvare, praeterea ponendas intuitu adhaerentium nefors sigillorum ner Colonos difficultates clarificare, atque ad quaerimonias Urbariales Colonorum proponendas respondere, factique Rationem adducere valeant.

Nonnullae observationes:

Centesimo nonagesimo sexto: Singulo Anni Quadrante Provisor omnia Districtus sui aedificia, cincturas, ac alia, praecipue autem in Au-

thumno solerter omni ex parte, et in fundamentis, parietibus, et tecto investigabit, ac ubi necessitas exposcit, minores quidem defectus instantanee reparari curare poterit, de majoribus autem sine mora Projectum, seu Uiberschlag cum Opinione sua mihi submittet; in quo exponendum erit, quid reparari debeat? per quot robottas? qualibus materialibus? quibus cum Magistris, et quali mercede? quo pretio materialia comparari? ubi, a quo, quibus ex vicinioribus locis emi? quali occasione promoveri? verbo quanto cum compedio Dominalium expensarum perfici posset. Secus enim si foramen in aedificio ex negligentia Provisoris illo quadrante Anni, quo fit, non reparatur, subseque propter intermissam reparationem nec Erogata pecunia, nec impensae robottae amplius acceptabuntur, verum sumptus hos Provisor solus ferre obligabitur.

Ducentesimo sexto: Sicut Coloni Quaerimonias urbariales habentes Deputatos ad altiora Dicasteria sub paena corporali mittere non audent, ita Provisor si motum quempiam inter Rusticos seu Domesticos, seu vero extraneos observaverit, et Deputatos denominatos esse intellexerit, aut tales in via, vel ubiqunque deprehenderat, mihi e vestigio circumstantialiter referet, ac deputatos intercipiendos sub eustodia ad me exmittet.

Ducentesimo nono: Omnis cum sigillis Trafficatio, et intra se venditio Colonis interdicta vel ex eo est, quod per similes Sigillorum emptiones, et venditiones facto Colonorum saepius majora supererogata apud eos, qui emunt, cum damno Dominii eveniant venditoribusque occasio praebeatur conquerendi de non sibi compensato praestito labore.

Ducentesimo decimo octavo: Toties quoties Provisor peregre proficiscitur, semper praevie puncta Aeconomica scripto Spano sibi subalterno consignare debet, in quo quid, et cui sit committendum, vel faciendum, exprimit, cumque suo reditu ab illis, quibus res comissa fuit, effectuationis rationem exposcit.

GRGA NOVAK

POLJOPRIVREDA DALMACIJE U DRUGOJ POLOVINI XVIII STOLJEĆA

(Dell' agricoltura in Dalmazia)

Pošto je bacio opći pogled na dalmatinske prilike,* anonimni pisac izvještaja carici Mariji Tereziji god. 1775/6. prelazi na pojedinosti i govori o poljoprivredi u Dalmaciji, i to najprije o poljoprivredi zagorske Dalmacije. Taj dalmatinski kraj, u kojemu se ljudi bave uzgojem žitarica, može da dobije tek toliko žita koliko je potrebno za prehranu stanovništva. Ostali dijelovi pokrajine, u kojima se stanovništvo bavi drugim kulturama, ne pridonosi njezinu blagostanju. Bilo da je tome kriv loš teren, bilo pomanjkanje dobrih metoda onih koji ga obrađuju, na tako velikom prostoru, koji bi trebao da pruža mogućnosti za život više nego dvostrukom broju stanovništva, jedva dostaje žita kada žetva malo zataji, a pretiče ga samo onda ako je osobito rodna godina. Često se događa da narod malaksava, a da ne umre od gladi, dobrovoljno odlazi iz domovine i ne vraća se više. Izvjestilac se pita da li bi vlada mogla da poboljša prilike u Dalmaciji time što bi uvela neke zanate i neke manufakture, ali dodaje da bi to dovelo u zabunu neka primijenjena načela zbog kojih on misli da se mletačka vlada više boji svoga naroda nego li ga ljubi, a ako javno i pokazuje da ga voli, to čini samo zato da ga obmani i da ga učini još naklonijim i pokornijim. Veće blagostanje i prosvjetljeniji duh učinili bi, po mišljenju Venecije, taj narod sklonijim nezavisnosti i pobuni, pa je potrebno da on bude daleko od svega onoga što bi ga na to poticalo. Ali pored toga, kad bi se htjeli uvesti zanati i manufaktura, trebalo bi mnogo sposobne radne snage, a da to bude, bilo bi potrebno da u te pokrajine dođu strani radnici. Domaća radna snaga, koja makar vrlo oskudno pomoću poljoprivrede izdržava provinciju, bila bi oslabljena kad bi mnogi pošli u zanate i manufakture i ona ne bi mogla ovladati njima

* v. G. Novak, Dalmacija godine 1775–6, gledana očima jednog suvremenika, Starine knj. 49, str. 5–80.

tako brzo kako bi brzo došlo do uništenja osnovne baze uzdržavanja Dalmacije. Naš izvjestilac pokazuje primjer Francuske, a napose na Sullyja i na Colberta, od kojih je prvi podigao poljoprivredu, a drugi zanate i manufakturu. Pisac smatra da se Colbert prevario i ne misli da bi Dalmaciji koristilo kad bi se orijentirala po Colbertovu načinu. Naš je izvjestitelj bio počasni član Agrarne akademije u Splitu i smatrao svojom dužnošću da kaže što on misli o radu te Akademije. »Ovo društvo postavilo je sebi zadatak ništa manje nego da usreći sav svoj narod nastojeći da poboljša njegovo stanje sa četiri najprikladnija izvora za tako uzvišenu svrhu; ti su poljoprivreda, zanati, trgovina, ribarstvo.« To je društvo dosad izdalo tri publikacije o tome, od kojih prva izlaže svrhu Akademije, druga ispituje stanje poljoprivrede, a treća govori o neredima u ribarstvu.

Naš anonim se pita da li je moguće da se u prilikama u kojima se tada nalazi Dalmacija pristupi istovremeno provođenju svih tih zadataka. Ako pak to nije moguće, on predlaže, što bi trebalo da se najprije uzme u postupak, i kada se to dovede do najboljeg mogućeg stanja, kako da se pristupi malo pomalo drugome. Pisac ističe Vergilov princip »non omnis fert omnia tellus«, tj. da svako zemljište ne rodi svačim, nego da ono rodi onim za što je pogodno. Prema tome treba sistemizirati dalmatinsku poljoprivredu. Ali je uzalud svako nastojanje ako vlada ne pomaže da ona bude dobro opskrbljena, ako se vlasnici ne brinu za svoja zemljišta, ili ih ne prilagođuju onim kulturama za koje su ona prikladna, i ako oni koji ih obrađuju gledaju na njih kao na mjesta gdje će pobirati žetvu, a malo na takva gdje će raditi. Kako Dalmaciji nedostaje udoban i siguran život, kako će njeno stanovništvo porasti; a kad nema stanovnika, kako je moguće nadati se da će se jedan njegov dio moći posvetiti zanatima i manufakturi ili pomorskoj trgovini? Pisac, Dalmatinac rodom, zagovara u svojoj knjizi, »Lo stato presente della Dalmazia«, koja je nedavno izašla u Veneciji, mišljenje nekih koji pripisuju sve nezgode u dalmatinskoj poljoprivredi tome što je mletačka vlada predala najbolja i najplodnija zemljišta narodu koji je surov i nesnalažljiv. Tako su govorili plemići, tražeći novu razdiobu, kojom bi se zemljišta na dalmatinskoj obali podijelila svim plemićima i najbogatijim građanima. Oni bi bili u stanju da bolje upravljaju poljoprivredom i prisile one koji zemlju obrađuju na bolji rad. Izvjestilac to odbacuje, jer poljoprivreda na zemljištima koja ti plemići posjeduju nije ni cvatuća ni dobro vođena. Ali kad bi sve i bilo bolje, zar bi se to smjelo provesti? »Zagorac (Il Morlacco), koji je po svojoj prirodi isto toliko plemenit koliko ne podnosi bilo kakvu nepravdu, znade u nekim momentima pokazati brazgotine od rana koje je hrabro stekao za obranu svoga vladara (dužda, o. p.), i sigurno je kad bi vidio da je primio tako rđavu zamjenu za prolivenu krv, za podnesene napore, za pogibli koje je susreo, on bi preokrenuo u nepomirljivu mržnju onu ljubav koju iskazuje i podvostručio odvratnost koju goji prema plemićima koji ga ugnjetavaju i koju ima prema gramzivim službenicima koji su nevjerni savjetnici i pogibeljni pokretači tako

štetnog atentata; mjesto da se dobrovoljno pokori novim zakonima ili da se digne na oružje protiv svoga vladara, on bi napustio teren koji je osvojio i koji mu je za njegovu hrabrost i vjernost dala vlada. On bi smatrao da je manje teško služiti Turcima nego služiti primorske plemiće. Zbog te emigracije provincija bi ostala pusta, a vladar bi ili bio prisiljen da svoja naređenja povuče i tim činom postane smiješan pred svojim podanicima, ili, ako bi ustrajao u svojoj odluci, da postane gospodar strahovite pustinje od koje se htjelo učiniti perivoj. Kad bi on imao spremne mnogobrojne čete koje bi držale u strahu i u pravoj pokornosti taj dio podanika, bili bi možda svladani prvi bjesovi u koje bi zapao ovaj gordi narod. Ali kako bi se to postiglo kad je srčika njegovih snaga sastavljena od tih istih koje bi htio ukrotiti?« Tada bi i primorje moglo da se pobuni, jer bi tamo nestalo straha od gorštaka. Taj projekat ne valja.

Međutim mnogi predlažu tisuću raznih prijedloga. Htjeli bi neki podignuti čitave šume kestenova, plantaže duhana, apsita, itd., sve neke strane biljke. Ali gdje da se to posadi? Međutim, naš se izvjestilac s time ne slaže, on radije ostaje pri starome nego da se pokuša nešto što se još nije iskušalo.

Agrarna akademija u Splitu

Splitska je Agrarna akademija izabrala, kaže naš izvjestilac, dva ili tri vrta nedaleko od svoga sjedišta, izvan grada, na lijepom položaju i s vidikom na more. Tu se čuva poveća zbirka knjiga iz svih grana prirodnih nauka, ali ponajviše onih koje se odnose na poljoprivredu. Svatko smije proučavati najučenije dokumente i praviti potrebne pokuse da dokaže teorije činjenicama. Zato se tu uvijek nalaze dva ili tri vrtlara, koji su za to plaćeni; oni pod nadzorom čuvara tog mjesta moraju izvršavati što marljivost i revnost onoga koji istražuje može da uputi da se bolje shvate vrlo korisna pravila poljoprivrede. Istina, malo ih je sad na početku koji idu da profitiraju od tih toliko dobrih ustanova; ali svojim primjerom oduševljavaju akademici, koji su najrevniji i najvatreniji u ljubavi za korist domovine.

Već se otkrilo da duhan u ovoj klimi odlično uspijeva i njegova stabljika, u drugim krajevima većinom godišnja, ovdje je trajna, i ja sam se divio nekim strukovima koji su se zelenili još treće godine.

Uspijeva i *pamuk*, pa iako nije ravan najboljem grčkom, barem je takve kvalitete da je opravdana nada da će u trgovini prodrijeti. Uspijeva i Rubbia Tinctorum, i ako se bude uzgajala, ne će je trebati kupovati u inozemstvu za bojadisanje. Ti uspjesi treba da podstaknu Akademiju na dalji rad.

Ali naš izvjestilac misli da treba u prvom redu izmijeniti i poboljšati metode u poljoprivredi. Treba pronaći prave uzroke dekadansi i naći i sugerirati sredstva da se narod u tom pogledu prosvijetli. Onda kada se učvrsti baza i populacija poveća, treba uvesti zanate, i to one od

kojih bi imala korist ta provincija, ili one koje su joj susjedne, da novac ne ulazi u njih, nego da se nijhov novac privuče. U takvim prilikama mora da procvate i trgovina pokrajine, podržavana poljoprivredom i zanatima. Put je to dug, ali siguran. Pisac pokazuje pogreške Colbertove, a uspjehe Engleske u ekonomici svojih zemalja. »Dalmatinske su prilike takve da se može s pravom nadati da bi ona kad bi se njom bolje vladalo i kad bi je podupirao prosvjetljeni vladar, neki velik i dubok genij, jedan sistem zakonodavstva koji bi bio više prilagođen njezinu položaju, mogla jednog dana postati jedna od najbogatijih, od najaktivnijih i najviše trgovačkih provincija Evrope.« (fol. 30 r.)

Iza toga prelazi pisac na podrobnije izlaganje. Pisac ispravno konstatira da je drugačija poljoprivreda u zagorju, drugačija u primorju, a drugačija na otocima. U zagorju treba istražiti šume, životinje, livade i polja; u primorju, pored svega toga, treba uzeti u obzir masline, vinograde, smokve, bajame, maraske, žito. Na otocima počinje, poreď svega toga, i uzgajanje murava (dudova).

Šume u dalmatinskom zagorju. Od nekadanjih šuma postoje u izvjestiteljevo vrijeme »tek na vrhuncima koji su manje pristupačni i koji su sasvim nesposobni za transport poneka mala šuma debelog drva«. Šume su bile nemilice uništene ili od Turaka ili od zagoraca (da Morlacchi). 18. oktobra 1875. naš se izvjestilac popeo na vrh Biokova. Odatle je on u dnu dolina, između klisurastih brda, vidio »debela stabla, koja čine šumice«. (fol. 30. r.) Za ta stabla kaže pisac da su »uspravna i vrlo debela«. I njih bi brzo nestalo kad bi postojala mogućnost prevoza, ali to ne dopuštaju strme klisure. Međutim, »nema nijednog predjela gdje bi se vidjele ponešto veće šume ili vrlo debela stabla koja bi bila dobra za razne svrhe.« Pisac navodi poneke vrste stabala i kaže gdje se nalaze. Napose ističe hrastove koji rastu iza Cetine, koji »dosegnu debljinu malo manju od onih najljepših u Lombardiji.« (fol. 31 r.) »Ostalo su više šumice nego šume, grmovi prije nego li stabla, u kojima ima hrastova, česmina, grabova, jasenova. Zagorci im ne daju da narastu, sijekući ih bezobzirno i bez reda, ne koliko bi bilo potrebno stablu, ... nego koliko im padne pod nesmiljenim željezom, i pošto od toga načine jedan snop, nose ga veseli kući. To što se s pravom može nazvati nacionalni nered, učinilo je da su šume u provincijama, koje su nekoć bile vrlo obilne i česte, postale posječene i sasvim uništene, jer su im iščupana čak i debla i izguljeno korjenje.« (fol. 31. v.) Iza toga su kiše učinile svoje. Vlada je, upozorena, izdala mnogo zakona da to spriječi, ali bezuspješno. Vrlo se rijetko događa da zagorci jedan drugoga prijavljuju i krivca je nemoguće naći. Često i činovnici surađuju sa seljacima da sami dođu do drva.

»Šumska je bolest već toliko napredovala u tom dijelu Dalmacije da ne vjerujem da se više može izliječiti s nadom da će se vratiti na prijašnje stanje.« Pisac govori zatim o uzrocima zbog kojih je to tako. Zagorac ne troši drvo nego samo za kuhanje i ogrev. Moglo bi se

ipak početi s uzgajanjem šume, ali pisac znade da to ne bi išlo tako lako. »Zagorac (Morlak) ima ćud koja je toliko sklona uništavanju da ako vidi na tuđem polju dobro uređen nasad jedva se uzdrži da ga ne sasiječe prve noći u kojoj mu se čini da bi to mogao nekažnjeno učiniti«. Tkogod u zagorju nešto nova posadi, mora da s neobičnom brigom bdije i pazi da mu na početku ne bude uništeno« (fol. 32 r.). Jedan je generalni providur Dalmacije dao posaditi nekoliko stotina kestenova. Već prve godine većina je njih ili oštećena ili posječena, a i ostali su stradali. Dalmatinskog zagorca, koji je »suviše neukrotiv«, ne može se uvjeriti nego samo tako da mu se pokaže kako zemljište, prije toga neplodno, postaje plodno. Ali za taj se kraj nije vlada nikada brinula. Na taj način kraj, koji bi trebao biti pun šuma, nema ih uopće.

Izvjestilac opisuje zatim stanje stoke. S obzirom na potrebe, goveda ima vrlo malo. Mletačka vlada nije nikada poticala gojenje goveda. Premalo ima livada i premalo sijena, a ono malo što ga ima upotrebljava se za prehranu konja. Konje još premlade upotrebljavaju za poljske poslove i loše ih hrane, zbog čega ostaju mali i slabi. a mogli bi biti pogodni za trgovinu. Polja se plitko oru, stanovništva je malo. Vlasi drže poneku kravu radi mlijeka i masla. Čim prođe kratka zima, puštaju krave na pašu na ono malo neobrađenih polja, a ljeti na visoke gore na turski teritorij. Vlada bi morala da se u najvećoj mjeri tim pitanjem pozabavi, ako ne radi Dalmacije, a to radi svoga glavnoga grada, koji oskudijeva govođim mesom.

U nekim krajevima nema uopće *livada*, a u nekim ih ima samo toliko koliko je potrebno za prehranu marve za obradu polja. Kad bi se država pobrinula za regulaciju Cetine, Krke i Neretve, bilo bi zemljišta i za livade i pašnjake, i za oranice za žita, ne bi Venecija zavisila od Turske i Austrije u opskrbi volovima i janjcima. Golem novac šalje Venecija u Bosnu i austrijske zemlje, a može se uvijek desiti da dođe do prekida odnosa i Venecija ostane bez tih namirnica. Izlažući te nevolje, pisac se zgraža: »Nesretne li vlade! Čijom krivnjom mora jedna tako lijepa pokrajina da oskudijeva i prijeko potrebnim živežnim namirnicama, kao što su sol, meso, a katkada oskudijeva i žitom.«

Od tri rijeke plovna je samo Neretva, a mogle bi se učiniti plovnima i Krka i Cetina (fol. 33 r. i v.). Neretljansko polje koje se sastoji od naplavljene zemlje, gdje se nalaze dva sela Vid i Metković, prvoklasno je. Tu su ostaci stare Narone. Kad konji idu iz Vida u Metković, čuje se kako pod vodom koju oni prelaze odzvanjaju kopita o pločnik, a u Vidu se vide ostaci stare Narone. Teren je neisrpljen dugim iskorištavanjem i jako je plodan. »Sam sam mjerio krastavce koji su dva i po pedlja dugi, sva su voća izvanredno krupna i vanredno slatkog ukusa. Stabla kao murve u dvije ili tri godine narastu i odebljaju kao drugdje u šest ili sedam«. Ali je većina tih terena plijen vode, i zbog toga močvara. Poljodjelci siju većinom sijerak, koji se može obraditi u intervalu kad je zemlja na nekim mjestima koja su viša suha. Ni Vlah, ni Mlečanin nije nikada mislio da ostala zemljišta osposobi za poljopri-

vredu. To je »neretljansko polje najljepše i najplodnije, po mom mišljenju, u cijeloj Mletačkoj Dalmaciji«. Rijeka je plovna u svom toku kroz cio mletački teritorij. Trebalo bi na samom ušću načiniti luku za veće lađe.

Bez valjane poljoprivrede ne može se uzgajati stoka debelog zuba. »Nije ni nemoguće ni teško da se sva ova zemljišta oslobode vode. Kad bi se ona privela kulturi, mogao bi se odrediti jedan dio za žita, a napose za rižu. Velika množina murava (dudova) omogućila bi dobivanje najfinijih svila. Kad bi se samo četvrtina tog zemljišta odredila za livade, što bi iznosilo oko dvadeset talijanskih milja, moglo bi se time hraniti golemo mnoštvo konja i goveda. To bi mogao učiniti i privatni zakupnik, ali se pisac boji da to ne bi vlada dopustila, jer bi se mogli Turci, kad bi vidjeli kakva je to plodna zemlja, pomamiti za njom, i zatražiti je kao dio svoje države. Takva je djela već izvršila Mletačka Republika, uništavajući svoje krajeve samo za to da ne bi, kad bi izgledali bolji, privukli pažnju neprijatelja« (fol. 34 v).

S Cetinom se događa slično. Sinjsko polje, koje obuhvaća oko dvije stotine milja, u velikom je dijelu močvara, golema i uvelike štetna. Ona počinje gdje počinju jezera Krina, koja zimi jako narastu i poplave cijelo okolno zemljište. Kad se ide riječnim tokom prema istoku, vide se česti ponori, do Slanog Vrila, a zovu se obično bunari. Oni se, kad nađu jesenje kiše, prelijevaju uvelike na ravnicu do njih. Pisac opisuje dalje cijeli taj prirodni pojas i pojedine fenomene na njemu. To je teren zimi pod vodom, suh u proljeću, plodan ljeti. Međutim, pisac kaže da »pothvat da se potpuno osuši veliko Sinjsko polje nije nemoguć« (fol. 35 r.). On opisuje kako bi se to dalo učiniti pomoću same vode rijeke Cetine, koju bi trebalo pomoću kanala regulirati. Polazeći od pretpostavke da sve te vode međusobno komuniciraju, što je on konstatirao s obzirom na vodostaj na raznim mjestima, zaključuje da kad je efekat identičan treba i uzrok da je identičan (fol. 35 v.). »Ako se dakle bude moglo postići da korito Cetine i njezin vodostaj budu uvijek niži od visine terena cijelog polja, bit će ono uvijek bez poplava i močvara« (fol. 36 r.). Pisac iznosi svoje mišljenje, kako bi se sve to postiglo, iz kojega se vidi da je vrlo dobro upućen u tehničku stranu problema.

Naš izvjestilac ističe kako je pogrešno mišljenje onih koji bi htjeli da sve bude zasijano žitom, a on misli da treba ostaviti dio zemljišta za livade i pašnjake. Ne samo što bi stoka služila za pojačanje plodnosti zemlje gnojivom, nego bi se njen suvišak vrlo dobro mogao plasirati ne samo u državi nego i izvan nje.

I Kninsko polje trpi od neuređenih voda. Tome je drugačiji uzrok nego kod Sinjskog polja. Krka je u Kninskom polju plovna, ali tamo se nalaze samo male lađe, koje Vlasi nazivaju copoli, a pisac bi to nazvao canoe, jer su načinjene iz debla debelog stabla, koje je izdubeno, i u njemu mogu stajati dvije osobe ili najviše tri. Krka, kojoj pod kninskom tvrđavom pritiče Buštinica, postaje za dobrih deset milja toka okružena močvarom, punom trstika, sve do Kosova. Kad bi država po-

mogla, bilo bi lako osušiti taj teren, pa bi se iz toga dobio barem dobar pašnjak za goveda. Ali država to neće. Poređ koristi za stoku i žito, asanirao bi se taj kraj i nestalo bi bolesti koja se vidi »na upalim i blijedim licima« i »iz dugih i čestih bolesti onih stanovnika«.

Pored rijeka ima i jezera, koja bi mogla služiti poljoprivredi i stočarstvu bolje nego dosad. Najveće je jezero zagorja »Jezero«. Ono je oko šesnaest milja dugo, a široko tri do četiri. Okruženo je svud naokolo brdima. Njemu je na sjeveru jezero Rastok. Pisac je s jednog visa, na kojem se nalazila kuća njegova gostoprimca, Vlaha, promatrao svu tu dolinu. On opisuje jezero i primitivan ribolov na njemu, i kako je ono bilo poplavilo kad se začepio izlaz vode iz njega, koji je onda voda sama god. 1775. prolila. On je obilazio na konju cio dan sredinom oktobra kad je sve naokolo bilo suho i mlatio se sijerak. Tu bi, po njegovu mišljenju, u tom »prekrasnom polju« trebalo stvoriti pašnjake. Međutim, to onemogućuju Vlasi, kojima je do ribolova. Trebalo bi da se tu umiješa država i vojska (fol. 37 v.). Sve to, kad bi se poboljšali ti putovi da bi po njima mogla kola voziti, omogućilo bi obilno stočarstvo. Narod bi pomogao uređenju cesta, i mnoge općine zagorske ne traže drugo od vlade nego to i jednog dobrog inžinjera koji bi vodio radove. Oni bi drage volje besplatno radili. Ali i u tom pitanju mletačka vlada misli da je bolje da putovi ostanu takvi kakvi jesu da se ne bi neprijatelj njima poslužio.

U Dalmaciji se konji upotrebljavaju vrlo malo za jahanje ili luksus. Budući da nema volova, služe oni za oranje, za prevoz priroda iz polja do kolibe i iz kolibe u grad. Premoreni, poslije kratkog odmora, moraju se ponovo uspinjati na brda. Ne pazi se nimalo na njihovu starost i natovaruje ih se kolikogod mogu nostiti. Vlaški su konji redovito maleni, pogodni za brda, uz koja se penju brzo i silaze sa sigurnošću po strmim i vrletnim putovima po kojima se tek pješak može verati. »Nisam nikada vido da je ijedan pao po ovim strahovitim putovima.« Oni su zadovoljni svakom hranom. Ali ih u susjednoj Turskoj ima daleko boljih, i Vlasi koji hoće da se konjem diče dovode ih iz Bosne. Ali oni ne mogu dugo izdržati izvan rodnog kraja i brzo uginu ili degeneriraju. Pisac, međutim, misli da bi trebalo bosanske konje uzgajati u Dalmaciji, gdje bi, kad bi se s pažnjom odgajali, uspijevali (fol. 38 r.).

Važne su za tu provinciju ovce. Bogatiji ih Vlasi kupuju u Bosni, gdje su jeftine i gdje ih ima mnogo, i onda stvaraju velika stada koja im omogućuju izvjestan udoban život i luksus kako ga oni gledaju. Njihova je bravetina ukusna, što dolazi od odličnih njihovih pašnjaka, na kojima većinom rastu mirisave i hranive trave. Većina njih odvodi svoja stada ljeti na brda na turskoj granici ili u samoj Turskoj i za to daju Turcima neku ugovorenu odštetu. Oni koji mogu da ih hrane blizu svojih kuća, drže ih blizu. »Ljupki je to prizor i veselje ujedno vidjeti ih kad dolazi neki stranac koji im je poznat ili im je preporučen gdje odmah šalju po jednog od najdebljih njihovih janjaca i veselo ga kolju pred njegovim očima i spremaju za jednostavan ručak koji odmah pri-

premaju: a ipak bi im bilo vrlo teško da to učine za sebe, jer oskudica marve, s obzirom na potrebe njihove pokrajine i na trgovinu, čini da su, ako ne vrlo skupi što se cijene tiče, a to uvelike traženi za uzdržanje njihove porodice« (fol. 38 v). Mogla bi Dalmacija imati veliku korist od uzgoja ovaca, ali se vlada nimalo za to ne brine. Mletačka vlada postojano ostaje pri svojem gledištu da iz svojih provincija izvuče što više novaca, mjesto da pomogne njihovu ekonomiku i da, mjesto u inostranstvo, svoj novac troši u svojim pokrajinama. Dalmacija, koja već u početku mletačke vladavine nije bila dobro upravljana, stradava sve više, i njeni će stanovnici morati ili promijeniti domovinu ili pokušati dobiti drugu vladu.

Dalmatinsko zagorje (la Morlachia) sije samo dvije vrste žita: pšenicu i ječam. To je žito najbolje kvalitete. Onaj dio Dalmacije koji se nalazi prema istoku i dolina Neretve siju sijerak. Vlasi, koji goje pšenicu i ječam, rukovode svojim prihodom bez štednje i troše ga uvelike.

Kruh se »malo gdje pravi na naš način, nego njihove žene mijese svakog jutra nekoliko pogača, koje peku pod jako vrućim pepelom, i jedu ih tako polupečene s velikim užitkom, bile one od ječma ili pšenice. Neke vlaške kuće mijese kruh i prepeku ga u peći, a kasnije, kad ga hoće jesti, umekšavaju ga u vodi pa ga tako mogu jesti i oni koji imaju slabije zube, jer bi inače zbog svoje tvrdoće okrvavili usne, a i zubala mladih ljudi bi stradala.

Općenito se ne hrane mnogo povrćem, a ni drugim žitaricama, a ne jedu juhu niti vole tjesteninu. Kukuruza ima samo nešto malo u okolici Sinja. Vlah se još nije navikao na puru (polentu). Od kukuruza bi barem mogao načitniti rakiju, »za kojom je toliko pohlepan, i uštediti novac, koji rasipa za to piće u primorju«. Zadovoljan je s malim, a u slučaju nerodice gladuje.

Kako ječma i pšenice ima u obilju, hrani sitnijim zrnjem mnogo živadi. Živad, mlijeko, koje pije ili od njega pravi sir, janjetina i češnjak, kojim začinja svako jelo, njegova su redovita hrana.

Naš je izvjestitelj boravio u tom kraju koji opisuje u julu, kad je klasje sazrijevalo i u nekim se mjestima kosilo. »Ovo je doba – kaže on – kada se zagorac znoji i napinje u gotovo stalnom radu, koji je velik. On žanje od zore do mraka, prekidajući posao od vremena do vremena kratkim odmorom. A ako je mjesečna noć, radi i po noći«. U takvim prilikama nisu pošteđene žene kod naroda koji ih smatra kao rođene za posao i koje treba da podnose najteže i najniže porodične poslove. »Kako su daleko – kliče izvjestitelj – zagorci od obzira i delikatnosti naših ljudi!« Pisac opisuje kako zagorci vrše žita, ponajviše pomoću konja, govori o njihovim mlinovima na vodi i u kući i o njihovu žrvnom kamenu.

»S obzirom na broj stanovništva zagorje proizvodi žita više nego što ga ono treba.« Ali dvije nevolje prouzrokuju često nestašicu: lakomost birača desetine i pomanjkanje svake ekonomije kod zagorca. On ne zna da živi bez rakije, i da je nabavi, lišit će se i najpotrebnijih stvari. Zimi troši on prirod zajedno sa svojim prijateljima i za potrebe ostalog

dijela godine ostavlja malo«. U to se doba preždiru, već prema žetvi, i u hladnim danima sjede ljenčareći oko ognjišta, pijući i pjevajući o pothvatima svojih junaka, a svladani od vina i sna počivaju mnogo sati« (fol. 41. r.). Kad svrši karneval, u korizmi, zagorac zbog vjere najstrože posti i hrani se kruhom, zelenjem i suhim voćem, a poslije Uskrsa živi trijezno iz nužde. Međutim on se zbog toga ne žalosti ... nego se snalazi kako može. Naš izvjestitelj baca i opet krivicu na mletačku vladu, koja se ne brine da ga drugačije preodgoji. Na taj bi način vlada spriječila da zagorci, kad nemaju kruha na svojoj zemlji, idu u kolonama k bosanskim Turcima. Na to je mnogo puta upozorena vlada, ali uzalud.

Zagorci u svojim poljima ne goje voćke. Nađe se poneka šljiva ili jabuka u malim vrtovima oko njihovih koliba. U tom vrtiću sade oni češnjak, luk, koje mnogo upotrebljavaju za začin. Osobito mnogo upotrebljavaju češnjak, a njihova su pečenja njime »sva posuta i pokrivena«. »Horacije bi sigurno umro od gladi kad bi bio pozvan na jednu zagorsku gozbu«, dodaje pisac. Međutim, tek je malo godina da su ga oni počeli saditi, prije su ga kupovali u primorju. I luk upotrebljavaju mnogo u svojim začinima. Mnoge lađe dolaze iz papinske države i dovoze luk na dalmatinska tržišta. Međutim, neđavno su počeli i zagorci da sade luk, za koji su se uvjerili da nije ništa gori od inostranoga.

U Dalmatinskom zagorju (Morlacchia) nema *murava*. Međutim, neki su ih počeli saditi, i piscu izgleda da će i uspjeti, čak i kaže da bi »s vremenom moglo zagorje da se natječe, pa čak i da nadvisi svojim murvama plodne prihode maslina u primorju i na otocima«. Industriju svile trebala bi poduprijeti država, koja bi se naplatila na to porezima na nju.

Do nedavna se mislilo da masline mogu uspijevati samo u primorju. Naš izvjestitelj vidio je kako neka porodica Lovrić, koja je i uzgajala murve na Sinjskom polju, počela i s maslinama i to s uspjehom, i on je sam vidio kako one pupaju. On se nada da uspjeh neće izostati. Kad bi se uvele u Dalmaciju te dvije kulture, ona bi našla nove prihode i postala jedna od najbogatijih provincija države. Ali on sumnja da će Venecija to poduprijeti. »Poneki sretan lažac lako će naći priliku da učini da vjeruju da je koristan za mletačku vladavinu i bit će bogato nadaren; neki revan građanin koji će predložiti da zajedno s vladarom obogati i njegove podanike, taj će u tamnoj šutnji proživjeti svoj vijek«, gorko konstatira pisac. Mletački se upravljači boje da ne bi zagorje postalo previše ugodno i previše bogato.

U zagorju ima rijetko pokoja loza, a ako poneka i postoji, to je samo zbog toga da poreče krivo tvrđenje nekih da tamo loza ne može uspijevati. »Uostalom, što ja znam – kaže pisac – nema drugih vinograda koji su na otvorenom polju obrađivani u cijelom zagorju osim onih pravoslavnih kaluđera u Dragavici. To je kaluđerski manastir nedaleko Vrlike i Cetine, i to u najvišem i najgorovitijem kraju Mletačke Dalmacije, koja je prema tome i najviše izložena krutoj zimi.« On je sam pio to vino, kojim ga je počastio iguman toga manastira. Uzrok

tome što u zagorju nema vinograda neka su naređenja mletačke vlade, koja su sprečavala vinogradarstvo u zagorju da se narod ne opija. Međutim, to su bile mahinacije primoraca, koji su se pobojali da kad bude zagorje imalo svoja vina neće kupovati njihova. Tako je država zabranila sađenje loze u zagorju. Međutim, država više ne preduzima oštre mjere protiv onih koji posade koju lozu, ali bi ona trebala da tu kulturu podupre. Vinogradarstvo bi povećalo izvoz u Bosnu. Međutim, pri tom bi trebalo paziti da zagorac, kad bi vidio da mu loza donosi veću korist od žitarica, ne bi napustio kulturu žitarica da se dade na vinogradarstvo, koje je manje naporno. Tada bi nedostajalo provinciji soli, kruha i mesa. To bi trebalo onda uskladiti (fol. 42 v.).

Poljica, koja su nešto zasebna u upravi, zasebna su i u poljoprivredi. U Poljicima se uzgaja maraska, voćka slična trešnji. Poljička maraska je osobito cijenjena zbog njene arome, pa je zbog toga uvelike troše tvornice rozolija u Zadru i po cijeloj dalmatinskoj obali. Taj je dalmatinski rozolij najodličniji, i nije uspjelo imitirati ga da bude takav. Pokušalo se i u Veneciji, ali bez uspjeha. Pisac pokušava objasniti zbog čega, i misli da dalmatinska maraska ne podnosi tako dug put. Međutim, mletačka vlada, mjesto da podupire tu industriju, ograničava je komercijalnim mjerama (fol. 43 r.). Pisac se obara tom prilikom na nepametnu mletačku financijsku politiku i na favoriziranje zakupnika poreza i na korumpirane činovnike. »Državni su prihodi izloženi gramzivosti činovnika, koji su pokvareni i puni poroka, koji puštaju da tek mali dio prihoda uđe u državnu blagajnu.« Zbog svega toga mnogi sumnjaju da će se sloboda države moći duže održati. Mnogo se govori u razgovorima i na sastancima o krađama državnog novca. Ali zbrka u administraciji nije dala da se upoznaju pravi krivci, koji su sve bili zavili u toliko mraka da je nemoguće bilo raspoznati istinu od laži, pravo od krivoga.

Svako je lako prepoznavao kao prvi uzrok zla činovnike, omamljene luksusom, koji uništava, nedovoljno mogućne da zadovolje svim njegovim zahtjevima i troškovima svojim redovitim plaćama i domaćim prihodima, ali kako je pokvarenost bila gotovo opća, i prema tome i zločin opći, to im se praštalo, a protekcije moćnih plemića, koji su bili njihovi suučesnici u zločinu, štitile ih od kazne. Blagajne nadleštava, koje su često bile pronevjerene, otkrivene pljačke, protjerani kradljivci, a zatim pozvani da se vrate, sve je to učinilo da je došlo do vrhunca konfuzije u administraciji. Svršilo je tako da se odlučilo poboljšati stanje vladara, pogoršavajući tako ono podanika, koji nije bio ničemu kriv, i otpuštajući krivca. Naš se izvjestitelj osvrće na sistem koji je u financijama zaveo tadašnji šef financija Petar Dona, koji je upregao sve svoje snage da to čestito i provede (fol. 44 r. i v.).

Međutim, zagorac niti se brine niti misli na sve to. Njemu je do toga da se dobro provede, i zadovoljan je ako se iz godine u godinu izvlači bez dugova. On voli svoj kraj i svoje prijatelje. Ne valja što se država ne brine za taj svijet, koji je toliko vrijeđan. Ne smiju se uvoditi neke sasvim nove promjene. »Vjera je bila uvijek najmoćnije

sredstvo koje je djelovalo na dušu tog surovog svijeta. Ona ga omekšava i savija prema svojoj volji, i kad bi se njom dobro upravljalo, mogla bi učiniti iz zagorca pomalo kršćanina, hrabrog vojnika, korisnog građanina. Trebalo bi u prvom redu da župnici shvate mane i kreposti, prirodnu ćud i potrebe naroda koji je njihovoj brizi povjeren, i na osnovu toga stvore sisteme zakonodavstva koje bi uvijek imalo pred očima kako će istrijebiti poroke, bili oni plod temperamenta ili odgoja, i da povećava one prednosti koje je u srcima tog naroda duboko ukorijenila surova jednostavnost i oprez za njihovu korist« (f. 45 r). To ne mogu učiniti sadašnji glavari, kojima to ne ide u korist. Zagorski franjevci nemaju ni potrebne naobrazbe i nisu u stanju da svojim primjerom nešto učine. Jedno tijelo dobro naobraženih redovnika, k tome jedno tijelo svećenika, ali koji bi bili formirani pod istom disciplinom, odgojeni u istom duhu, oduševljeni jednom svrhom, moglo bi postignuti željenu namjeru da humanije odgoji zagorce. Izvjestilac je uvjeren da bi na taj način mogao taj narod postati za vrijeme od manje od pola vijeka uredan, ekonomičan, radin, da bi se oslobodio svoje zaostalosti i vratio na stari sjaj. Pisac se svom snagom zalaže u svom izvještaju da treba pristupiti prosvjetljivanju zagorja, na osnovu načela da se osigura, ako ne svakom pojedincu, a to svakako narodnoj masi, »manje nesretan život« (fol. 46 r.).

Pored već spomenutih polja Neretve, Sinjskog i Kninskog, polja Nina su vanredno plodna i velika, ali su u najvećem dijelu neobrađena i napuštena. Isto se to može kazati za mnogo polja u zadarskom kraju. Onaj njegov dio koji nije ugrožen od voda obrađen je, ali ono oko Vranskog jezera malo je obrađeno. Pokušao je jedan emisar da provede vode u more, ali nije uspio. Vlada je dala prihode desetine cijelog tog teritorija jednom Zadraninu, koji se obavezao da će o svom trošku isušiti ovu močvaru, ali on prima desetine već godinama, ali ne radi ništa na isušivanju. Optužen zbog toga mnogo puta u Veneciji, on se novcem znao uvijek izvući. I opat Fortis je ustao protiv isušenja jezera tvrdeći da je razina jezera niža od morske i da pothvat ne bi uspio. Vrlo su plodne doline u jednoj uvali iza Skradina. Petrovo polje, južno od Drniša, rodi žitom. Dolina Vrlike je plodna. Iza gore Mojanke dolina Dicma, jedna od najljepših u tim krajevima, daje obilno hrane svojim seljacima. Smatra se da Mućko polje daje najbolje žito Dalmacije, ali mu je teren plitak i mršav. Dolina Neorića nije duga, ali je plodna. Kad bi vode na imotskim poljima bile bolje upravljane, bila bi ta polja vrlo plodna. Ali one teku kako hoće i stvaraju močvare na štetu malobrojnom stanovništvu i donoseći mu bolesti, koje ga ubijaju. Ostale ravnice, koje leže duž obale Cetine od Trilja do Dvara (Zadvarja), bile bi dovoljne da prehrane žitom cjelokupno stanovništvo Dalmacije, ali prepuštene vodi tek opskrbljuju ono malo stanovnika, koji su inače lošeg zdravlja, a koji žele da dođe čas da dobiju vladavinu koja će se više brinuti i više paziti na prirodne prednosti te provincije. Spominje zatim gore koje zatvaraju sa zapada Neretvu i, govoreći o njihovim vodama, kaže da dokazuju jednu osobitu hidrostatsku teoriju, prema

kojoj bi u unutrašnjosti tih gora bile velike količine vode, koje su međusobno povezane i koje stvaraju neke rječice, koje se izlijevaju u Neretvu. »Ako u mom nemirnom životu dođe do mirnijih dana – završava pisac – pokušat ću da opišem neki dio dalmatinske hidrografije i pokušat ću objasniti sve pojave. Vjerujem da će to pomoći razjašnjenju nauke podzemne fizike« (fol. 47 r.).

POLJOPRIVREDA DALMACIJE U DRUGOJ POLOVINI XVIII. STOLJEĆA

Dell' agricoltura di Dalmazia.

(27 r.)

In una Provincia, qual' è questa, onde abbiamo impreso a trattare, attesa la sua popolazione, e le circostanze di questa, non v' ha altro mezzo per attirarsi il danaro, necessario a procurarsi gli oggetti di necessità, di commodo e di lusso, che quello dell' agricoltura. Quella parte della nazione, la quale è applicata a coltivare i Grani, appena può raccoglierne quant' è necessario alla sussistenza degli abitanti. Il restante rivolto ad altri prodotti, non procaccia con essi alla Provincia, quanto richiederebbesi a rendere la sua sorte se non meno infelice, almeno più agiata. Sia difetto del terreno, sia mancanza di buon metodo ne' cultori, in una estensione di suolo, che dovrebbe fornire onde vivere commodamente ad una popolazione maggiore anche del doppio, appena v' ha grano che basti, quando la raccolta è un poco scarsa e ne avanza solamente quando l' anno va molto abondante.[1] Spesso quindi avviene, che il popolo languisce e per non morir di fame prende un

[1] Nemamo statističkih podataka o stanju agrarne privrede u Dalmaciji za ovo razdoblje. Svi su podaci sumarni a one koje je iznio Ivan Luka Garanjin (Gio: Luca Garagnin) u svojem spisu »Riflessioni economico politiche«, koji je štampan u Zadru 1806, vrijede za njegovo doba, tj. za vrijeme francuskog vladanja u Dalmaciji. Naš izvjestitelj govori na ovom mjestu o zagorskoj Dalmaciji, tj. o tako zvanom »nuovo e nuovissimo acquisto«. Međutim, mada nemamo nikakvih tačnih statističkih podataka o godišnjim prihodima, imamo podatke o zakupu poreza, koji nam omogućuju da ipak ponešto sagledamo u prilike ovog dijela Dalmacije. Postojao je naime katastar koji istina nije bio naročito tačan, ali je davao pregled. Prema tome bilo je u zagorskoj Dalmaciji oranica i vinograda 140568 padovanskih kampa (campi padovani – 1 padovanski »campo« iznosio je 36 : 5587 ara); livada 6841, močvara 14270, šuma 440836. Ukupno 602965 padovanskih kampa. Međutim je pored toga bilo predjela koji nisu bili zabilježeni u katastru, i to 1394725 kampa, i to: feudalnog zemljišta 80647, livada 2807, oranica i vinograda 153997, močvara 33472, šuma i neobrađenog zemljišta 1113802 kampa. Pri tome napose treba istaknuti, da ono što je označeno sa »šuma« (boschi) nije nipošto neka velika i gusta šuma, nego ponajviše samo žbunje, a rjeđe »macchia«, a vrlo rijetko prava šuma. (v. Cattalinicj, Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta, Tomo unico, Split 1841, str. 242). Izvještaji koje su slali mletački generalni providuri Dalmacije i Albanije, koji su prije znali biti najsjaj-

volontario esilio dalla patria: ne più mai vi fa ritorno. In tale situazione, se il Governo credesse render migliore, o meno dura la sorte di questa Provincia coll' introdurvi molte arti, e le più fine manifatture, non so quanto vi potrebbe riuscire, e qual vantaggio potrebbe ritrarne. Questo certamente sconcerterebbe assai le massime già addotate, le quali per quanto tenti occultarle, pure lascian traspirare, che il Veneto Governo, teme più questo popolo, che non lo ama, o se pur mostra d'amarlo in pubblico, nol fa, che per lusingarlo, e renderselo sempre più benevolo, e soggetto. Però pensano i Veneziani, the si dee tenerlo lontano da quanto può eccitarlo alla rivolta, e fornirgli i mezzi più opportuni all' indipendenza, qual sarebbero maggiori richezze ed uno spirito più rischiarato. Ma omesse eziandio queste massime, le arti e le manifatture richiendendo gran numero di braccia; ne la Provincia, avendo altronde troppe attrittive, non potrebbe dal paese confinante, o da più lontani sperare quel concorso di forestieri, che sarebbe necessario ad un cangiamento reale e solido dell' infelice suo stato. Ella forse allora brilerebbe alcun poco, ma la luce passaggiera, onde sfavillasse al guardo attonito di spettattori, sarebbe presagio non della sua sorte già resa stabilmente migliore, ma anzi della totale sua decadenza. Non si tosto le braccia, che ancora, benchè molto languidamente, la sostengono coll' Agricoltura, sarebbero distratte nell' arti, nelle manifatture, che questa ne rimarebbe priva, e perciò ognora più venendo meno, verebbe ancor rovinata la base fondamentale del sostentamento della Dalmazia. L' esempio della Francia sarà sempre un illustre monumento d' istruzione per l' Europa tutta, che col voler troppe (fol. 27 v.) cose a un tempo da una Provincia sola, non si ottien nulla coll' avanzare degli anni. Il gran Sully, che conosceva perfettamente i modi, onde rimettere uno stato illanguidito, e cadente, diede mano a proteggere, e ampliare col più vivo ardore l' agricoltura, e in pochi anni vide egli stesso tutto il Regno arrichirsi sensibilmente, e

niji opis prilika i stanja, u ovo su doba najveće dekadanse Venecije bili potpuno u tom stilu. Pred nama je relacija koju je 28. novembra 1786, na svom povratku sa *trogodišnje službe generalnog providura Dalmacije i Albanije podnio Francesco Falier*. Nema u toj relaciji ništa što bi moglo da jače podstakne vladu u Veneciji na neku bilo kakvu ozbiljniju akciju u bilo kojem pogledu i na bilo kojem polju. Sve su samo puke fraze. Sve što ovaj generalni providur izvješćuje o životu dalmatinskog stanovništva je ovo: »To je stanovništvo malobrojno, i po svojoj prirodi malo prilagođeno zemljoradnji, ili nekoj drugoj vrsti zanimanja, bez zanata, s neznatnom trgovinom, sposobno da dade tek jedva jedvice da se život uzdrži, jauče između iznemoglosti i bijede.« »Uza sve to ono zaslužuje posebnu naklonost Vaše Vedrosti ...»Relazione dell' Eccellentissimo Signor Francesco Falier, fu General in Dalmazia, ed Albania, 1786; rukopis u mom posjedu. fol. 3 v. i 4 r. Ali, mada nemamo iz ovog perioda dalmatinske povijesti službenih, bolje obrađenih prikaza, imamo nekoliko vrlo dobro zapaženih činjenica od ljudi koji su bili ili naučenjaci ili blizu nauke, kakav je i naš izvjestilac. Tu je poznati prirodoslovac, opat Alberto Fortis, koji je god. 1773/4, obišao Dalmaciju i iznio u mnogo većoj mjeri razna zapažanja o njezinoj privredi nego su to činili mletački generalni providuri. On je zabilježio i čuvenu našu pjesmu o Hasanaginici. Njegovo djelo: Viaggio in Dalmazia, koje je izašlo u Veneciji god. 1774, bilo je našem izvjestitelju dobro poznato. Drugi pisac koji se bavi i privredom ovih krajeva jest naš Ivan Lovrić, čije je djelo »Osservazioni di

popolarsi ognora più, quindi videlo ancora provveduto dei due mezzi i più possenti ad agrandirne la potenza. Richelieu troppo forse portato ad accrescere la forza particolare ed ampliare la gloria del suo Principe, Mazzarino troppo avido del danaro e imbevuto dello spirito di Finanze male amministrato godettero gran fama, e furono riputati gran Ministri più per un lampo di luce passaggiera, onde sfavillò nel loro Governo la Monarchia Francese così al di dentro, come al di fuori, che per uno stabile fondamento, che ad essa procacciassero coloro sistemi, di vera e costante potenza. Essi non aggiunsero nuovo appoggio, onde l' edifizio si saggiamente elevato da Sully via meglio si fortificasse e fosse condotto alla sua perfezione. Colbert, spirito attivo, pieno d'idee, di nuovi mezzi ad aggrandire la gloria non meno che la forza del suo Re lasciossi alquanto lusingare dal solletico dell' apparente Grandezza; anzi le emule nazioni lo punsero d' un segreto desiderio di volerle emulare e forse ancor superare. Sentì lo svantaggio della sua nazione nelle arti e nelle manifatture, per cui usciva del Regno rilevanti somme di danaro. Correggere l' indole della nazione troppo volubile, e portata sempre con certo impetuoso trasporto alle novità, era troppo malagevole: perciò ad arrestare i dannosi effetti conveniva trar dal suo seno i mezzi, per cui trattenere nel Regno tanto argento, che ne usciva. Cercò d' auere due beni ad un istante, mentre le circostanze richiedevano, che si scegliesse tra due mali il minore. Fissò troppo lungamente lo sguardo alle somme che uscivano del Regno, non calcolò quelle, che entravano per l' Agricoltura; non bilanciò quale ne fosse il risultato del danno e del vantaggio, insieme paragonati questi due effetti; o se lo fece, esattamente non conobbe le forze della nazione non abbastanza valevoli per far rifiorire, fruttificare entrambi questi rami. Con una certa vivacità abbandonossi al nuovo sistema, per cui non potè forse tutto prevedere, calcolar tutte e tutto esaminare agiatamente. Lasciò il solido ed il durevole per abbracciare l' incerto, e il passaggiero. Fiorirono più che mai sotto lui le arti e le manifatture a sommo danno

Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll' aggiunta della vita di Socivizca, izašlo u Veneciji 1776, u kojem on ispravlja Fortisa u mnogo njegovih tvrdnja, ističući da je Fortis bio dobar prirodopisac, ali da je prebrzo prošao Dalmacijom, a da bi mogao i druge prilike njenog života upoznati dublje, pa je zbog toga mnogo zapazio površno i krivo. Lovrićeve su napomene dragocjene, najprije zbog toga što je taj mladi student medicine u Padovi, koji je tada mogao imati oko 22 godine, bio rodom Sinjanin. (v. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji, prev. Mihovil Kombol. Zagreb, Izdav. zavod Jugosl. akad., Zagreb 1948). Ni »Memorijal Frančeska Borelli o Dalmaciji u prvoj polovini XVIII stoljeća – Progetti e Riccordi del Co Francesco Borelli, rassegnati agl' Eccellentissimi Signori Sindici Inquisitori in Dalmazia, (koje je izdao Jovan Tomić, SKA Razna građa za istoriju Balkanskog poluostrva, Beograd 1909, str. 49 ss) ne donosi detaljnije podatke o poljoprivredi zagorske Dalmacije u ovo vrijeme, mada se Borelli tim materijalom u svom memorijalu mnogo bavi, a i sam je bio u prvom redu poljoprivrednik. I Borelli traži u tom svom memorijalu da se pristupi ne samo cjelokupnoj reviziji zemljišta danih na uživanje uz desetinu nego i popisu broja stoke, da se stvori novi katastar, itd.. o čemu ćemo govoriti na drugom mjestu. Potrebno je međutim da se sistematski pride obrađivanju ove materije koje se može obaviti zajedničkim dugoročnim radom u dalmatinskim arhivima.

dell' agricoltura. I giovani agricoltori allattati dal guadagno, e da' privilegj, che incotravano maggiori in quelle, che non in questa, in folla abbandonavano le campagne per esercitarsi in qualche fondaco nell' arte, che speravano o più propria al vantaggio (28. r.) loro privato, o più addatta alla loro abilità. Le arti di Francia furono ben presto imitate anche dall' altre nazioni, ed il Genio fecondo, e vario di essa appena poteva sostenerne la concorrenza colla novità de' lavori, o del disegno: il Regno ben presto non ritrasse eguale vantaggio colle arti, che una volta ricavava dall' agricoltura. Avanzò il male di questa, e tra non molto perdeva più di danaro a provvedersi gli oggetti di quella, che non ne guadagnava cogli oggetti di Lusso e di capriccio. Accellerarono la sua rovina la rivocazione dell' Editto di Nantes, e le guerre gloriose di Luigi il Grande, che dilattando con giovanile animosità le sue frontiere, distruggeva l' interno del suo Regno, e dopo una serie luminosa di grandi avvenimenti l' esito fu fatale alla Monarchia, e fece palese al mondo tutto, che l' istante nel quale brillo, più vagamente, fu l' Epoca funesta del suo decadimento. Un medesimo sistema abbracciato dalla Dalmazia consumerebbe la sua rovina, e con tanto maggiore celerità, quant' essa è meno estesa, e popolata meno della Francia. Qui perciò mi cade molto in acconcio di riflettere alcun poco sugli oggetti, che si è proposti una rispettabile adunanza in Spalato. Io che godo del pregio d' essere Membro onorario di questa Accademia[2] (che piacque a suoi fondatori di così onorarmi)

[2] I u Mletačkoj Republici, kao i u mnogim zemljama Evrope, porastao je u drugoj polovini XVIII stoljeća uvelike interes za agrarne studije, sa svrhom da se podigne poljoprivreda, koja je uvelike bila zaostala. Mada se tada Venecija nalazila u najdubljoj svojoj dekadansi, bilo je u njoj ljudi koji su shvatili da bi njezina poljoprivreda mogla da se uvelike poboljša i podigne, a sama je vlada htjela da tim nastojanjima izađe u pomoć, mada ona to nije znala da radi onako kako bi to odgovaralo, jer je radila isuviše mlohavo i premalo planski i smišljeno. Jedna od njenih pomoći bila je ta što je podupirala osnivanja društava koja su sebi uzela za zadatak da proučavaju agrarna pitanja i da traže način kako bi se unaprijedila poljoprivreda. Ovakova društva, kojih je bilo u Mletačkoj Terrafermi nekoliko nazivala su se akademije.

Takvu jednu akademiju osnovao je god. 1767. u Splitu dr Ivan Moller sa dr Lavom Urbani, Josipom Ivelio i Julijem Bajamontijem. Mletačka je vlada odobrila osnivanje »Ekonomskog društva u Splitu« svojim rješenjem od 14. marta 1771. god. Ona je priznala društvo kao agrarnu akademiju, dajući joj sva prava koja su uživale druge agrarne akademije u njenoj državi. (Bajamonti Giulio, Origine e progressi della pubblica societa economica di Spalato – Nuovo Giornale d' Italia, tomo II, 1791; Memorie della societa Economica di Spalato, Venezia 1788; Fabio Luzzato, Le Accademie di agricoltura in Dalmazia nel secolo XVII; G. Novak, Tri naučne odnosno literarne akademije u Splitu, Politika br. XXXVII, Beograd 1940.). Osnivači ove akademije započeli su odmah rad, nastojeći zainteresirati širu dalmatinsku javnost za agrarne probleme i ispitujući teren i raspoloženje onih koji bi trebali da postanu članovi akademije. Kad su smatrali da je sve dovoljno sazrelo oni su na sjednici od 14. kolovoza g. 1774. utvrdili probleme kojima će se baviti i materiju koju će obrađivati i proučavati akademija, i odredili da će to biti: poljoprivreda, ribarstvo, manufaktura i trgovina, dakle sve grane privrede u Dalmaciji. Na toj je sjednici zaključeno da se akademija ima zvati »Società economica di Spalato« (Ekonomsko društvo Splita) i pristupilo se izboru članova. Bila su izabrana 24 člana.

Poredi već spomenutih članova osnivača spominjemo još: Antuna Radoš Michieli

mi guarderò di mostrarmi loro ingrato col disapprovare la saggia loro intenzione; ma all' opposito cercherò anzi di rendermi meno indegno dell' onore già comportitomi col suggerirle senza amarezza, o passione quelle idee più conformi al uero, e al retto, e perciò ancora alla loro istituzione. Questa Società ha per iscozo nulla meno, che di felicitare tutta la nazione studiandosi di rendere migliore il suo stato colle quattro sorgenti le più opportune a un fine tanto sublime; esse sono l' Agricoltura, le Arti, il Commercio, la Pesca. Tre sono le memorie finora uscite alla luce su tale oggetto. La prima informa il Pubblico di

Vitturi, Tomu Čulića, Jerolima Bajamontija, brata Julijeva, Bergeglića don Oracija, Ivana Luku Garanjina, hvarskog biskupa Ivana Stratika, Ivana Banovca, Leonarda Krusevića, Petra Nutricija Grisogona, Franju de Cipriani Quarco, Gvida Palmu, i dr. Sve su to Dalmatinci. Pored njih bilo je i članova koji nisu bili iz Dalmacije, a između njih treba svakako istaknuti čuvenoga opata Fortisa iz Vičence, Član je dopisnik ove akademije i dr Stjepan Barbier, liječnik na Visu, od koga nam se sačuvala jedna vanredno vrijedna relacija o Visu, u kojoj on opisuje taj otok geografski i historijski. Iza toga govori on o poljoprivredi Visa, o njegovu ribarstvu, o ljekovitom bilju, o pčelarstvu, o izvorima vode, o otoku Biševu itd. (v. G. Novak, Dokumenti za povijest ribarstva na istočnoj obali Jadranskoga mora, svezak I, Otoci Vis i Hvar; JAZU; Građa za gospodarsku povijest Hrvatske knjiga IV, Zagreb 1952, str. 344). Osobito je veliku djelatnost razvio glavni osnivač akademije i njen prvi predsjednik dr Ivan Moller, koji je po profesiji bio apotekar, a naročito je proučavao ribarstvo. On se pored toga naročito bavio svim mogućim privrednim mogućnostima Dalmacije: nepoznatim rudnicima, korisnom manufakturom, drogama, egzotičnim biljkama, uzgajanjem dudova za svilogojstvo, itd. Vrlo je revan član ove akademije bio Antun Radoš Michieli Vitturi, koji je od god. 1790. dalje bio stalni sekretar (segretario perpetuo) akademije. On je zajedno sa Ivanom Lukom Garanjinom osnovao god 1789. Georgijsku (agrarnu) akademiju u Trogiru, koja je trebala da se više praktično nego što je to činila splitska približi poljoprivredniku. Njezin je član i saradnik bio hvarski biskup Ivan Dominik Stratiko, koji je 30. juna 1789. u njoj predavao o vještini sijanja žita. (F. Luzzatto, a. c. 81, 82.)

Sačuvala nam se pravila. »konstitucija«, te splitske naučne akademije, štampana 1788. godine u Veneciji. Član prvi tih pravila, odobren od mletačke vlade, glasi: »Ova će se akademija zvati Ekonomsko Društvo u Splitu«, a član drugi »Predmet istraživanja, primjenjivanja i iskustava akademika . . .«

Članovi ove »agrarne akademije«, koji su živjeli u Splitu, bili su redovni, ostali počasni.

Naš anonimni izvjestitelj bečke vlade i sam je, kako to priznaje, bio izabran za njena počasnog člana. Prema ovom izvještaju, svi su se akademici trudili da i u svojim spisima i u svojim istraživanjima podignu poljoprivredu u Dalmaciji. Oni su u svojim spisima preporučivali sađenje novih biljaka i novih voćaka, u prvom redu duhana i dudova za uzgoj svilaca. Akademija je imala i svoje vrtove za eksperimentiranje, i svoju stručnu biblioteku. Sloboda rada akademika bila je potpuna. Zasluga je tih akademika što su pronašli da duhan može odlično da uspijeva u Dalmaciji i što je počela sadnjom duhana. Isto su tako ovi akademici pokazali da u Dalmaciji može da uspijeva i pamuk.

Do godine 1776. izašla su štampom tri rada (memorije) ove akademije. Osim ispitivanja i rada u poljoprivredi splitska je akademija ispunjavala svoju zadaću i istraživanjem i primjenjivanjem novih metoda ribarenja.

Zaslugom nekolicine vrijednih svojih članova uspjela je splitska agrarna akademija da oko sebe okupi mnogo revnih i marljivih intelektualaca u cijeloj srednjoj Dalmaciji, koji su nastojali da njenu zadaću ispune, istražujući neumorno u svojoj okolini i prema mogućnostima koje su im se pružale.

Rad splitskog nadbiskupa Cosmija i njegovo podsticanje na pisanje knjiga na hrvatskom jeziku koje su imale da posluže kleru i narodu urodio je i time da se još

tutta l' origine,[3] e dell' intenzioni patriotiche della stimabile sdunanza. L' altra esamina[4] lo stato dell' Agricoltura Dalmatina e ne suggerisce molti nuovi prodotti, e nuove colture a migliorarla. La terza[5] tratta de' disordini, che soglionsi commettere nella Pesca. Una quarta era in pronto, che trattar deve dell' indole diversa de' terreni Dalmatini; utilissima materia, se venga trattata secondo il merito. Io peraltro crederei più utilmente collocare l' opera mia alle intenzioni dell' Accademia, e al vantaggio della Provincia esaminando dapprima, se la istessa, nello stato in cui trovasi presentemente, possa a un tempo istesso applicarsi a tutti questi oggetti insieme: se nol può, qual sarebbe più acconcio al suo vero interese; perche quindi fattane la scelta, e datagli la preferenza, a aquesto applicandosi, e riducendolo allo stato più fiorente di cui è capace, potesse grado grado risalire agli altri. Perciò con una giusta progressione dal più facile avanzando al più difficile meglio si provvedesse a una (28. v.) durevole sussistenza de' suoi progetti: anzichè volendo troppo affrettare, e abbracciando troppe cose in un momento tutte a un istesso istante non si distruggessero.

za njegova života (umro je 1707) osnovala u Splitu *Ilirska akademija* (Accademia illyrica). Svrha te akademije bila je njegovanje i pročišćavanje hrvatskog jezika i briga za izdavanje knjiga na narodnom jeziku.

Ne znamo kada je tačno ova Akademija bila osnovana, ali se to dogodilo najkasnije 1704. godine, jer nam se 1705. godine, i to već od 19. januara, sačuvalo jedno pismo akademijskog sekretara Franje Kritona.

Ta je »Ilirska akademija« počela odmah da ispunjuje svoju zadaću. Njezin predsjednik Ivan Petar Marchi, koga su nazivali »knezom naše ilirske akademije«, izdade još 1707. godine hrvatski prijevod knjižice P. Boursa »Kršćanske misli za svaki dan u mjesecu«.

Član zadarske *Akademije »oduševljenih«* koja je bila osnovana 1694., Ivan Tanclinger Zanotti, inače vrlo zaslužni radnik za hrvatski jezik i rječnik, napisao je o ovoj Marchijevoj knjizi vrlo pohvalno pismo i poslao ga splitskoj akademiji. Tanclingeru je, po nalogu predsjednika splitske akademije Marchija i »u ime sve gospode akademika« odgovorio sekretar splitske akademije Franjo Kriton.

Naročito se pohvalno izrazio o toj »Ilirskoj akademiji« splitski nadbiskup Stjepan Cupilli i u svojoj pastirskoj vizitaciji 1713. godine i u svom dopisu koji je poslao Svetoj kongregaciji u Rimu. »Ilirska akademija koja je nedavno osnovana – pisao je Cupilli – dati će i koristi i sjaj ilirskom jeziku, koji iz dana u dan miješanjem talijanskog jezika i upotrebom toga jezika mnogo gubi«.

Pored te Akademije, u koju su ulazili već izgrađeni ljudi, postojala je 1713. godine u splitskom sjemeništu jedna đačka akademija, koja se zvala *Akademija »neumornih«*. Članovi ove akademije sastavljali su razne pjesničke sastavke, koje su, prigodimice, lijepili po gradu, pa i na vratima katedrale.

[3] Moler G., Discorso detto nella prima sessione della Societa economica di Spalato (1774); Giornale d'Italia spettante alla Scienza naturale. Venezia 1774, XI, 225.

[4] Pisac ne označuje ni ovdje, kao ni prije, ni ime pisca ni naslov djela, ali to se može svakako odnositi samo na dva: ili je to Girolamo Bajamonti i njegova rasprava »Dottrina agrarja«, koju je možda već tada čitao u akademiji, a publicirana je tek god. 1790. u Giornale d' Italia str. 73. i god. 1792. u istom časopisu str. 108. Ili je to rad njegova brata Julija Bajamontija, koji je čitao na sjednici akademije 17. otkobra 1774. pod naslovom »Prospetto di studi economici sulla Dalmazia«.

[5] Ni ovdje ne navodi pisac, ni autora ni naslov njegova rada. Mislim da je tome radu autor Moller i da se tu misli na njegov rad »Sopra le sescagioni in Dalmazia«, koji je izašao u Giornale d' Italia, tomo XII, str. 74. od 9. septembra 1775.

Questo consiglio sembrami più addatto al fine; e appunto dal tal cagione pareva derivare il disordine assai frequente ad avvenire, che dove più abondano le Academie Georgiche,[6] si abonda ancora di sterili sistemi; e di scarseggi di buoni agricoltori. L' utile, o vero o apparente, è ognora riuestito d' un carattere lusinghiero, che seduce e accieca; e colla speranza di esso in cuore ognuno corre per abbracciarlo, e impossessarne con grande ardore; ma non sempre riflette a mezzi più aconci per acquistarlo, o acquistatolo alla sua natura, onde far d' uopo di saggio discernimento a ben diriggerlo. Quindi avviene sovente, che a foggia delle larve sfuggevoli, quando alcuno si crede di stringerlo, più fortemente, guizza improvviso fuor delle mani, e si dilegua in un momento. Eppure tutti ed ognora ripetono il principio tanto decantato di Virgilio, e tanto uero, che *non omnis fert omnia tellus.* Nondimeno vuolsi, che ogni terreno malgrado la sua indole in contrario porti ogni cosa, e tutto in ogni sua parte vi fiorisca, che essi bramano. Io penso all' opposito, che quando il Principe, ed il privato, il possidente e l' agricoltore non s' adoperino a meglio sistemare l' agricoltura Dalmatina assai diuersamente secondo le diuerse proprietà de' suoi terreni, sarà sempre inutile perchè insusistente, ogn' altro mezzo a far rifiorire questa Provincia. In altre sue circostanze sarebbe utilissimo il suggerire quai nuovi prodotti sarebbe atti (sic! o. p.) a produrre il suolo fecondo, e dovrebbe ognuno incoraggirne la coltura: ma che giova tutto questo se il Governo non da mano a renderla ben provveduta di quanto può essere necessario alla sua popolazione; se i possessori o non si curano delle loro terre, o non le addattano a que' prodotti, onde il terreno sarebbe atto ad arrichirlo; se i cultori riguardano i campi come un oggetto dove raccogliere, poco dove faticarvi? Mancandole quindi una commoda e sicura sussistenza, come potrà accrescersi la sua popolazione; e mancando questa, come sperarsene, cosichè una parte di essa possa abbandonarsi alle arti ed alle manifatture, od al commercio marittimo? Altri però non cessano d' inculcare a questo fine mezzi, secondo la loro opinione più eficaci, e più conducenti a un fine così ragioneuole, e del pari necessario; Sicome l' Autore Dalmatino, che non ha molto stampò in Venezia l' opera, che ha per titolo = Lo stato presente della Dalmazia[7] = proppone pubblicamente, ed io stesso ancora assai volte l' ho udito ripetere, posso riferirlo liberamente, e liberamente impugnarlo, se mi sembri giusto il farlo. Essi pretendono, che ogni disordine nell' agricoltura nazionale derivi dall' avere il Governo abbandonate alla indiscrezione d' un popolo rozzo, e improvvido la parte migliore, e la più feconda della Provincia. I Nobili (29. r.) Dalmatini soffrono ancora di mal animo e sentonsi rodere secretamente il cuore, che il Morlacco ora goda del dritto di proprietà su d' un terreno una volta in loro potere:[8] perciò inal-

[6] Academie georgiche je učeniji naslov za agrarne akademije.

[7] Grisogono T., Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia, Firenze 1775.

zano continuo a Tribunali Veneti[9] le loro grida e propongono più utili sistemi, dicono essi, alla Provincia, e certamente al privato loro interesse. Suggeriscono quindi acconciamente a tal fine, che una nuova distribuzione di terre sia formata, e dividansi tra tutti i Nobili delle marine e tra più ricchi Cittadini. Con questo pensano, che loro si procaccierebbero mezzi più convenienti al loro decoro, e più utili all' Agricoltura. Coi primi sarebbero più vantaggiosi allo stato, perchè più attaccati al Governo, e in istato di meglio servirlo: coi secondi diriggendo con più saggj principj i lavori, e riformando gli abusi del coltivatore, eccitando la sua infingardaggine, obbligandolo ad una più provida Economia, si servirebbe a un tempo coll' oppressione d' alquanti Morlacchi l' opulenza del Principe, e il comodo dei Privati. Questo lusinghiero sistema potrà forse un giorno far colpo sugli animi Veneti, e chi sa che non si veggano a passati disordini aggiungere anche questo. L' argomento arebbe (sic! – bez sumnje izostavljeno v, dakle avrebbe) qualche forza, se alle marine, doue vegliano alla coltura de, proprj terreni i Nobili Dalmatini,[10] l' agricoltura lor propria fosse fiorente, e ben diretta. Ma la mala condotta, la direzione mal intesa, l' ostinazione insuperabile del Contadino assai meno ubertose, che non dovrebbero, le campagne sul litorale. Ma diasi pure, che i regolamenti fossero più acconcj al bisogno, l' essistenza a lavori più indefessa, il frutto ritrattone più copioso, crede-

[8] Ovo nije tačno. Teritorij koji je Venecija dobila od Turaka u miru u Karlovcima (1699) i u miru u Požarevcu (1718) nije bio, kako to pisac kaže, »nekada u njihovoj vlasnosti«, pri čemu on misli na vlasnost dalmatinskih primorskih plemića. U vlasnosti dalmatinskih plemića bio je samo u najvećoj česti teritorij njihovih komuna, a od tih gotovo nijedna nije išla preko primorskih gorskih bila. Kad je Venecija podijelila svoj »acquisto nuovo« i »acquisto nuovissimo«, ona je jedan njegov dio dala nekim istaknutim primorskim plemićima i građanima u feud za njihovo držanje u borbama protiv Turaka, a na strani Venecije, ali to nema nikakve veze sa starim posjedom, jer je posjed u dalmatinskoj zagori, o kome je ovdje riječ, bio u vlasnosti hrvatskih feudalaca, velikih i malih, a ne plemića na dalmatinskom primorju. Ovdje naš izvjestitelj sasvim krivo iznosi činjenice, što čini, vjerojatno, prema pripovijedanju dalmatinskih primorskih plemića, s kojima je razgovarao i koji su mu pričali da su njihovi preci bili neki veliki zemljoposjednici u dalmatinskoj zagori.

[9] »Tribunali veneti« ne smijemo uzeti da su mletački sudovi, nego su to pojedina odjeljenja mletačke vlade, na koja su se oni obraćali. Koja su to odjeljenja, ne možemo kazati, jer je takvih bilo u Veneciji vrlo mnogo. Prema svom statutarnom pravu nisu se dalmatinski primorski plemići zapravo ni smjeli obraćati direktno na mletačka nadleštva, ali je to u drugoj polovini XVIII stoljeća bilo već toliko uobičajeno da se ne vodi nikakva briga o statutarnom pravu, te nam to pokazuje samo još više koliko je statutarno pravo dalmatinskih komuna bilo u to vrijeme u potpunoj dekadansi.

[10] Što zapravo hoće kazati naš izvjestilac, nije jasno. Da li on tu hoće da kaže da plemići pojedinci lično vode brigu o svojim posjedima na dalmatinskom primorju, ili pak da to čini plemićko vijeće pojedinih komuna. Čini se da je ono prvo. Međutim za vrijeme kad naš izvjestilac obilazi Dalmaciju, nisu bili više samo plemići posjednici zemljišta, nego su građani, koji su se obogatili trgovinom ili zanatima, kupovali i od plemića i od seljaka mnoga zemljišta, smatrajući da im je novac uložen u zemljište siguran.

rebbesi agevole l' esecuzione di questo piano? Il Morlacco d' indole quanto generosa, altretanto insoferente d' ogni torto, sa a certi tempi far mostra delle cicatrici ancora impresse per le ferite a difesa del suo Principe coraggiosamente sofferte, e certo veggendosi si male ricambiato il sangue sparso, le fatiche sostenute, i pericoli incontrati, volgerebbe in odio inplacabile quell' amore, che gli professa, e raddoppiando via più l' avversione contro a Nobili oppressori concepita, e contro a Ministri ingordi consiglieri infedeli, e promotori perniciosi di si dannevole attentato anzichè sottoporsi di buon grado alle nuove Leggi, o impugnar l'armi contro del suo Sovrano abbandonerebbe il terreno da Lui conquistato, e a mercè del suo valore, e della sua fedeltà donatagli dal Governo. Riputerebbe men grave la sua sorte servendo ai Turchi[11] che ubbidendo ai Nobili delle Marine. La Provincia per tale emigrazione diverebbe detesta e il Principe o in necessità di rivocare le sue ordinazioni e rendersi con tale atto presso de' sudditi ridicolo, o persistendo nel suo consiglio divenir Padrone d' un orrido deserto, cui si pretendeva rendere un Giardino. Se avesse in pronto numerose schiere, che contenessero nel timore e nella giusta soggezione questa parte di sudditi forse sarebbero superati, que' primi bollori, ne' quali proromperebbe questa fiera nazione. Ma come ciò conseguire, se il nerbo maggiore delle sue forze, è da questi medesimi composto che si vorrebbero domare? Quindi oltre il danno privato (29. v.) della Provincia, vi si piangerebbe il pubblico di tutto lo Stato della Repubblica, il quale rimarebbe spogliato di truppe tanto coraggiose, e fedeli. Il disordine apparisce anche maggiore se pongasi mente per poco, che con tal mezzo i Dalmatini delle Marine sarebbero, quando il volessero, in istato di sottrarsi dal Veneto Governo. Privi del timore di questi feroci Montanaj, e più forniti di richezze, che al presente non sono, sarebbero facili di scuotere il giogo, sotto cui gemono in gran parte malcontenti, e più facilmente potrebbero difendersi offessi dalla sola parte di mare e con poche forze più offendere, ch' essere offessi. Cosi la Repubblica da due lati indebolita cooperebbe ella stessa senza avvedersene alla sua rovina. In somma questo progetto stese le sue circostanze, e il carattere particolare di chi lo propone, sembra anzi suggerito dall' interesse privato, e da soverchia avidità di tutto possedere, che dal sincero impegno, che l' agricoltura fiorisca, e renda ognora più felice e più popolosa la Dalmazia.

Le memorie di qualche Academico, ed altri scritti de' moderni Dalmatini[12] con gran forza propongono mille altri oggettti a quali sa-

[11] Ovdje pisac misli ne na Turke uopće, nego na susjede dalmatinskoj zagori, Bosance i Hercegovce muslimanske vjere. On na jednom mjestu svoga izvještaja napose govori kako ti zagorci, kad im je loša godina, idu u Bosnu na rad, a kaže i to da se oni tamo i iseljavaju.

[12] Mi smo gore spomenuli nekoliko spisa dalmatinskih pisaca kojima je bila svrha poboljšanje stanja u tadanjoj dalmatinskoj zagori. Pored toga treba još spomenuti: Fortisovo djelo, Viaggio in Dalmazia I–II, Venezia 1774, koje je izašlo u njemačkom prijevodu »Reise in Dalmatien I–II, Bern 1776, u engleskom »Travels

rebbero atti il terreno, e il clima della Provincia. In essa vogliono selve di castagni per le montagne, in essa plantagioni di Tabacco, d' Apscino, di Rubbia per la marina.[13] I Mori *per la seta*,[14] i Frassini per la Manna[15] i Lentisci per Mastice,[16] e tali altri alberi di prodotti peregrini e poco universali. Tali prodotti sarebbe utilissimo incoraggirli, e promuoverne la coltura in altre circostanze della Dalmazia. Il litorale, e le Isole non voglio dubitare, che non fossero atte a tutti questi generi: ma dov' è in questo spazio un qualche tratto di terreno non coltivato d' altre piante necessarie alla sussistenza, o utilli al suo commercio? Le pianure di Narenta[17] ora la più parte incolta sarebbero più utilmente impiegate ad altri usi come più sotto a suo luogo spiegherò. Le vigne, e gli ulivi che adombrano nelle Marine ogni parte di suolo coltivabile non so con quale esito permetterebbero, che ne' campi germogliassero altri vegetabili proprj al commercio, ed alle arti. L' idea ristretta negli orti dell' Academia, è opportuna ad eccitare lo spirito della nazione a tentare nuovi sperimenti; ma l'abbandonare la coltura di ciò, che fino a qui s' è veduto sempre prosperamente riunire in questi terreni, per attenersi ad una nuova, e incerta non mi sembra molto saggio consiglio. Al quale proposito siami lecito osservare che questa dotta Società ha prescelti due, o tre orti non lungi della sua casa fuori dell' abitato in sito ameno, e in vista al mare. Qui si conserva una sufficente Raccolta di libri su d' ogni parte spettante alla Storia naturale, ma più singolarmente all' Agricoltura. V' è ad ognuno libero l' apprendervi i più saui documenti, e tentare

into Dalmatia«, London 1778, i u francuskom »Voyage en Dalmatie« I–II, Berne 1778. Možemo smatrati, da je nastao u isto doba spis P. N. Grisogono, Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia, Treviso 1780, i da je o njemu izvjestio Grisogono, koji je bio član agrarne akademije u Splitu, na jednoj ranijoj sjednici akademije.

[13] Tačno je da se o tom govorilo i raspravljalo na sjednicama agrarne akademije. Međutim čini se pomalo ironično kad pisac kaže da ovi dalmatinski pisci koji hoće da unaprijede dalmatinsku poljoprivredu i privredu uopće »hoće šume kestenova po gorama«. Meni bar nije poznat nijedan takav spis. Što se pak plantaža duhana tiče, zasluga je upravo agrarne akademije u Splitu što je do sađenja duhana došlo, pošto su neki njeni članovi ozbiljnim pokušajima došli do toga da je doista dalmatinsko tlo i klima pogodna za gojenje duhana.

[14] Mnogo se njih trudilo da se po Dalmaciji sade dudovi i da se uzgaja svilena buba i pravi svila. Mi ćemo spomenuti samo Ivana Lovrića, koji zagovara sađenje murve (Lovrić, o. c. ed cit. str. 146).

[15] Frassini = jasenovi, (fraxinus). Jasenova je bilo naročito mnogo nedaleko Benkovca. Fortis nam je zabilježio kako su dalmatinski zagorci u selu Kozlovcu stradali, jer nisu poznavali djelovanje mane koja se dobiva od ureza u koru jasena, a onaj koji ih je trebao poučiti u manipuliranju manom, nije to u dovoljnoj mjeri učinio. (Fortis. Reise in Dalmatien I. Ber 1776, str. 51, 52).

[16] Lentisco, lentischio = trišlja davao je smolu koja se upotrebljavala u razne svrhe. Međutim nije mi poznato da se takva smola od trišlje u Dalmaciji proizvodila.

[17] Kako nas naš izvjestitelj uvjerava, u to je vrijeme bila dolina Neretve najneobrađenija u cijeloj kopnenoj Dalmaciji. On se međutim na drugom mjestu uvelike zaustavlja na ovoj dolini i predlaže što bi sve trebalo tu učiniti da ona dade goleme plodove.

le sperienze necessarie a comprovare le Teorie coi fatti. A questo effeto sempre vi stanno presenti due, o tre ortolani a tale uso stipendiati i quali sotto la direzione del Custode del Luogo debbono eseguire, quanto la diligenza, e lo zelo di chi studia, possono suggerire a meglio comprendere le utilissime regole d' agricoltura. Pochi, è vero, in questi principj vi si portano ad approfittarsi di si lodevoli apprestamenti; ma però non cessano di animarli col loro esempio (30 r.) gli Academici[18] più zelenti, e più accesi pel vantiaggio della loro patria. Già s' è scoperto, che il Tabacco in questo clima riesce ottimamente, e *la sua pianta*, che per lo più altrove è annua, quivi si vede perenne, e n' ho ammirato alquanti fusti verdeggianti ancora nel terzo anno. Il Cotone[19] anch' esso vi riesce se non al pari del migliore di Grecia, almeno di tal qualità, che può a ragione sperarsi che nel commercio possa averne il suo consumo. La Rubbia Tinctorum[20] vi si propaga felicemente, e può in essa trovarsi un capo, per cui si scermi la massa di danaro ch' esce ognanno della Provincia a provedersi di Droghe straniere per le Tinture.[21] Tutti questi, ed alcuni altri oggetti devono incoraggire la Società a persistere nelle cominciate sperienze che possono a suo tempo nuovo lume arrecare, e nuovi vantaggj ad essa non solo, ma alla Provicia tutta.

Nondimeno io son d' opinione, che sopra tutto, e inanzi ognaltro tentativo convenga pensare a migliorare i metodi oggidi usati nel trattare l'Agricoltura in Dalmazia; indagarne le vere cagioni della sua decadenza, e sugerire i mezzi più acconcj ad illuminare, e ben dirigere lo spirito alquanto indocile della nazione, e con ciò provvedere più saggiamente agl' interessi del Principe non meno che de' privati. Quindi bene stabilita la prima base della nazione, e abondando la popolazione in ragione di essa, introdurvi le arti a suo tempo, e quelle singolarmente, della (sic!) quali può abbisognare la Provincia istessa, o le più confinanti per inscemare (sic!) la perdita del proprio danaro, e attirarvi quello delle Provincie vicine, e da queste in segui-

[18] To su članovi agrarne akademije u Splitu.

[19] Ovdje je pisac isuviše optimista. Točno je da pamuk može u Dalmaciji uspijevati, ali je sve ostalo pri pokusnim nasadima u vrtovima akademije, i nije uspjelo podići uzgajanje pamuka, ni tada, a ni kasnije.

[20] Rubia Tinctorum = broć pitomi; B. Šulek, Jugoslavenski imenik bilja, JAZU, Zagreb 1879, str. 33 i 549. – J. C. Schlosser i L. Farkaš-Vukotinović, Flora crotica, JAZU, Zagreb 1869, str. 925.

[21] U Dalmaciji je bilo nekoliko mastionica sukna. Najpoznatije su bile one u Splitu, tzv. tangarije, koje su se od rimskoga vremena preko cijelog srednjeg vijeka održale sve do kraja XIX stoljeća. One su u prvom redu bojadisale seljačka sukna, koja su služila za pravljenje narodne nošnje, koja je u cijeloj zagorskoj, a i u primorskoj Dalmaciji postojala sve do kraja XIX stoljeća, još je uvijek ponešto ima na primorju, a u nekim zagorskim krajevima, naročito kod ženskog svijeta, ona se još uvijek zadržava. Tkanine satkane kod kuće ili kod kuće spletena roba bojadisale su se sve od reda u takvim tangarijama, kojih je bilo ne samo u dalmatinskim gradovima i varošima nego i u nekim selima. Za pravljenje boja trebalo je u Dalmaciju uvoziti razne »droge«, i za to trošiti mnogo novaca, što bi, kako pisac kaže, bilo suvišno kad bi se ta biljka (rubbia tinctorum) sadila u Dalmaciji.

to passo passo farsi strada alle più nobili, ed alle più sublimi. In tali circostanze non potrà non fiorire il commercio della nazione, e così fiancheggiato dell' Agricoltura, e dall' arti si conserverà stabile, e ben rassodato. Ogni altro sistema con più zelo, che buon discernimento abbraciato, o riuscirà vano, o darà un lampo passaggiero sulla Provincia, che presto si dileguerà, ed essa tornerà a languire più ancora, che dianzi. La Strada diviene alquanto lunga, ma riflettasi, che ogni nazione elevatasi a qualche rango luminoso per le arti e pel commercio v' ha impiegato a conseguirlo assai tempo. Se Colbert riuscì a portarvi la Francia in pochi anni, veggiamo tuttavia, che ciò fù piutosto a danno della Provincia, che non a stabile suo vantaggio. All' incontro l' Inghilterra ben sistemata l' Agricoltura, e resa al sommo fiorente, fece rapidi progressi nelle arti, e nel commercio, e vi si mantiene da lungo tempo in un grado, che desta l' invidia, o almeno l' emulazione d' alquante nazioni d' Europa, e la gelosia di tutte. Le circostanze della Dalmazia sono tali da potersene con fondamento sperare, che meglio governata, e più assistita da un Principe illuminato, da qualche Genio sublime e profondo, da un sistema di Legislazione più proprio alla sua situazione possa un giorno divenire una Provincia delle più opulente, delle più attive, e delle (30 v.) più commercianti d' Europa.

Premesse queste generali osservazioni sull' agricoltura Dalmatina entro a descriverla più particolarmente. Ad ottenere questa cosa con più chiarezza dividero la materia in alquanti articoli e questi secondo i diversi loro rapporti saranno diversamente considerati. Lo stato presente d' ognuno di essi forma il primo scopo, e ne inchiude tutti i vantaggj, ed i disordini tutti a quali va soggetta. I rimedj ch'io giudico addatti al male, gli avanzamenti al bene porgono materia al secondo. Entrambe meritano diversi riguardi secondo le differenti cagioni, che v'influiscono al Governo Veneto colla sua trascuraggine, colle sue viste di mal intesa politica, colla corruzione de' suoi Ministri ha buona parte al male. La mala condotta e l'avidità irriflessiva de' cultori; la poca intelligenza di quest' arte anche ne' proprietarj dei terreni l'accrescono. Le circostanze del suolo, la tempera del terreno in alcuni pochi siti vi pongono il colmo. Per contrario la dolce temperatura dell' aria, la facilità del consumo, il comodo del trasporto in molti luoghi possono, e debbono essere i fondamenti del suo risorgimento, e i principi della sua Grandezza.

L' Agricoltura presente della Dalmazia segue l' indole naturale della diversità delle circostanze a cui è esposta la Provincia tutta; però diversa è in Morlacchia, diversa alle Marine, e diversa in parte eziandio nelle Isole e quanto ai prodotti, e quanto ai modi di coltivarli. Quelli comprendono diversi oggettti; in Morlacchia debbonsi esaminare i Boschi, gli animali, che servono all' Agricoltura, o ne seguono lo stato, i prati, ed i campi. Alle Marine oltre tutti questi meritan riguardo gli Ulivi, le Vigne, i Fichi, le Mandorle, le Marasche, ed i Grani. Nelle Isole comincia oltre tutto ciò anche la coltura de' Gelsi. Così distinte

le diverse cose che formano l' oggetto materiale dell' Agricoltura, mi insingo di poterne d' ognuna trattare più in detaglio, e con chiarezza maggiore.

I Boschi della Morlacchia occupavano una volta gran parte delle regioni montuose che n' erano ricoperte.[22] Esistono in alcune antiche memorie i monumenti di tale vantaggio, che di presente difficilmente potrebbesi congetturare non apparendone che rarissimi i retigj. Tutte le coste, e le cime de' monti erano difese e coronate da grossi alberi. Ora appena persiste nelle sommità meno accessibili e del tutto impraticabili al trasporto, qualche piccola selva di grosso Legname. Fù distrutto crudelmente o da Turchi, o da Morlacchi[23] quanto vi era; ne alcuno pensò mai ne al danno presente, ne alle conseguenze perniciose dell' avvenire. Nelle cime del Biokovo (il più alto monte di Dalmazia,[24] che stendesi lungo Primorie da Almissa fino alla Narenta) io stesso volli salire, benchè con molto disagio, e con eguale fatica il giorno 18 Ottobre 1775. In questa situazione si vede il monte come diviso in molti crateri, che hanno la forma d' un catino or più or meno esteso. Le pareti all' intorno s' inalzano e dividonli l' uno dall' altro quasi

[22] Za vrijeme boravka našeg izvjestitelja u Dalmaciji ona je bila gotovo onako siromašna šumom kako je to danas. Međutim, to nije tako uvijek bilo. Dalmacija je u rimsko doba bila puna šuma. Kad je u zimi god. 48/7. pr. n. e. prolazio sa svojom vojskom Cezarov legat Gabinije, prolazio je on kroz guste šume. Iz tih šuma, upravo pred Salonom, između Solina i Sinja napali su ga Iliri i potukli. Na bojnom je polju ostalo 2000 mrtvih rimskih vojnika, 37 centuriona i 4 tribuna, a zaplijenjene rimske orlove ponesoše pobjedonosni Delmati u svoje gradove. U doba hrvatskih narodnih kraljeva dalmatinska je zagora još uvijek puna šuma, kroz koje prolazi jedan dio krstaške vojske, kako nam je to zapisao učesnik toga prolaza, Geoffroid de Villeharduin, u svom djelu.

[23] Sasvim je proizvoljna tvrdnja koja se uvukla u našu literaturu, a preko nje i u opće mišljenje, da je Venecija uništila dalmatinske šume koje je trebala za gradnju svojih brodova. Ta je tvrdnja i neistinita. Venecija je dobila dalmatinsko zagorje, a isto tako i primorje od Žrnovnice do ušća Neretve tek mirom u Karlovcima 1699, dakle samo 75 godina prije nego je naš izvjestilac, odnosno dvije godine prije njega opat Fortis zabilježio dalmatinsku kamenu pustoš. Pored toga putovi su u to doba bili sasvim neprohodni u zagorskoj Dalmaciji, da se nije ni pomisliti moglo na neki transport drva na primorje. I onda, sasvim je bilo obrnuto: Venecija je nastojala sprečavati dalje uništavanje dalmatinskih šuma, ali je u tome bila nemoćna. Njena su naređenja i kazne ostajale samo na papiru, jer nije imala potrebnu silu da spriječi da se te šume i dalje ne uništavaju. Kako su propale naše šume, i u Dalmaciji i u Hercegovini, pokazao je jakim argumentima Patsch u svojoj raspravi Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit, Sarajevo 1911. Šumu je uništilo stočarstvo: paljenjem šume dobivali su se pašnjaci. Tada su vjetar i voda odnosili zemlju, a ukoliko se pojavile mladice, pojele bi ih koze. Pored toga šuma se sjekla za loženje. Kad je sve više nestajalo stabala, vadilo se i korijenje, čime je nestajalo ono što je držalo zemlju, pa su je vjetar i voda lako niz strminu odnosili. Jedan dio te zemlje ostajao je u dolini, a drugi je svršio u glavnoj rijeci, koja ga je često odnijela u more. (Patsch, o. c. 7, 8.)

Za svoje sunarodnjake kazao je Sinjanin Lovrić: »Zakleti su neprijatelji svakog drveća« (Lovrić, o. c. ed. cit. str. 142).

Mnogo su šuma namjerice uništili Turci, jer su šume bila skloništa hajduka. Da tih skloništa nestane, Turci su nemilice palili šume, a kad bi jednu zapalili, požar se širio dalje i primao sve šire i šire razmjere.

[24] Visina Biokova, njegova najvišeg vrha Sv. Jure je 1762 m.

grosse muraglie di vivo sasso, tutto calcareo, e della specie ordinaria, e commune a presochè tutti i monti di Dalmazia. Nel cavo d'ognuno di questi crateri vi si veggono grossi alberi, e vi formano altretanti Boschetti. Ivi è naturale, che le pioggie vi adunino quella terra, che scorrendo (31 r.) per le pareti ne staccano dal sasso, e questa poi mescolandosi colle foglie imputridita porge sufficiente nutrimento alle piante, che dirite e molto grosse vi ho osservate in alcuni tratti. Ancora questi piccoli avanzi delle antiche selve sarebbero totalmente distrutti; se si trovasse possibile, o meno faticoso il trasporto: ma dall' uno lato appena i muli[25] vi si possono arrampicare, e dall' altro un passaggiero anche robusto, e faticoso a stento, e anelante si aggrappa per superare l'erta scoscesa. Quindi son lasciate in pace le piante antiche, e solo alcuni vecchj-tronchi schiantati da' venti o tagliati dalle inesorabili mannaje del Morlacco servono a mantenere il fuoco in que' rari Casolari che s' incontrano su queste cime, frequentati solamente nella state, e nell' autunno per alquante mandre di pecore, che vi conducono al pascolo. In altri luoghi meno frequentati, o più inaccessibili si veggono le piante ombrose; ma non v' è alcun tratto, dove si veggano boschi alquanto estesi, ovvero di piante assai grosse, e alte a diversi usi di fabbrica. Sulle chine de' monti che racchiudono alquanti Laghi verso le Frontiere Turchesche, più all' Est della Promina si vede in copia il Vitex Agnus castus[26] amante assai de' luoghi umidi e acquosi; ma il suo Legno è di pochissimo uso per la sua tenerezza, e perchè non molto s' ingrossa. Verso le sorgenti del Norin[27] ho veduti lunghi tratti tutti a bosco; gli alberi son tutti o Roueri,[28] o Carpani,[29] o Paliuri[30] spinosi, e alquanti misti arborei; ma pel terreno sterile e sassoso non vi trovando copioso alimento non arrivano, che a poca grossezza. Dietro la Cettina, dov' è il terreno abondante e forte v' allignano le Quercie, e acquistano una grossezza di poco inferiore alle più bele di Lombardia. Queste piante potrebbero a una più industriosa nazione ofrire un commodo prodotto, anche dilatare il commercio, e migliorare le circostanze della Provincia, fornendole in abondanza un legname si utile e si pregiato nella fabbrica de' bastimenti. Certo è, che il terreno v' è molto opportuno lungo queste rive, e v' ho incontrate alcune belle piante, che tutto altroue sono arbusti, e quivi divengono alberi di mezzana grandezza; tal è tra gli altri l' Oxyacantha Cratego

[25] Muli = mazge (Equus hinnus – bastard konja i magarca).

[26] Vitex agnus castus = Drvo nevinosti. Za vrijeme thesmophorija stavljale su atenske žene grančice ove biljke, koja znade narasti 2–3 m, u svoje krevete, a njegovim lišćem posipale su svoja sjedišta. Kažu da se Hera rodila pod jednim grmom ove biljke.

[27] Norin je pritok Neretve, koji joj iz Hercegovačkih gora prilazi na desnu obalu nešto na SI od Kule Norinske.

[28] Roveri = hrastovi (Quercus).

[29] Carpani = Carpano = grabovina

[30] Paliuri su grmovi s bodljikama (soerta di arboscello duro e spinoso) F. Salveraglio, Vocabolario italiano illustrato, Milano 1911, s. v).

di Linnéo,[28] che vi s' ingrossa fino ad avere il tronco di quasi un piede di diametro verso le radici. Il restante sono piuttosto Boscaglie, che Boschi, cespuglj anzichè alberi, e vi si veggono frequentissime le Quercie,[29] gli Elici,[30] i Carpani, i Paliuri, e i Frassini.[31] (I Morlacchi non le lasciano crescere, tagliando senza discrezione, e senza ordine non quanto sarebbe utile alla pianta, che provveduta di poco succo per lo scarso terreno, non ne può fornire il necessario a tanti germoglj, che le nascono intorno ad opprimerlo, e al tronco di mezzo, che dovrebbe fornire il suo pregio; ma tagliano anzi quanto lor cade sotto il ferro inesorabile, e fattone un fascio lo si recano lieti alle loro Capanne. Questo, che ha ragione può dirsi disordine nazionale, ha prodotto che i Boschi della Provincia una volta abondantissimi e frequenti sieno stati recisi, e interamente distrutti, sveltine fino i tronchi e sterpatene le radici. Questo costume così distruttore, e insano tolse all' albero il modo onde riprodursi, e le pioggie scorrendo precipitose dal pendio de' monti (31 v.) ne hanno a poco a poco asportate nelle valli la terra e lasciatovi solamente lo sterile sasso, e ignudo improprio ad ogni produzione. Quindi mancò il legname da costruzione e si fece ognora più sensibile la scarsezza ancora di quello per gli altri usi umani e il danno cresceva viemmaggiormente: forse allora solamente si penserà a rimediarvi quando non si possa applicarvi verun opportuno rimedio. Il Governo istrutto di tale inconveniente da alcuni più zelanti, che politici profondi; da altri più avidi del privato guadagno, che intenti al pubblico vantaggio han fatte moltiplicare all' infinito le Leggi, le pene, i rigori;[32] ma per esser troppe niuna non se ne osserva per essere tropo acerbi, e inoppoturni, facilmente si schivano. Ogni pianta tagliata senza i dovuti riguardi doveva essere pagata esorbitantemente. Ma chi può trovare il Morlacco, che recide e che guasta il Bosco nascente in una estenzione di paese si grande e tanto spopolato? I Morlacchi rarissimo è, che s' accusino tra loro, e però o le divizie non si fanno, o se son fatte, non puo scoprirsene il uero autore. I Ministri della pubblica autorità, i custodi delle leggi o non visitano il territorio alle loro cure commesso, o rare volte: anzi alcuni di essi cooperano al guasto de' Boschi eccitando eglino stessi il nazionale a tagliare la legna di che possono abbisognare pe' loro usi domestici. Per non pagarla ne danno il carico di provvederneli ai Nazionali; i quali vedendo di poter tagliare impunemente, e molto facile, che rompa la legge egli stesso con quella libertà, colla quale vien commandata la sua infrazione da quelli che dovrebbero invigilare all' osservanza più esatta di essa.

[28] Oxyacantha Crataegus L. = glog

[29] Quercie = hrastovi

[30] Elici, sigurno je isto što i elci, od elce = česmina

[31] Frassini = jaseni (frassino = jasen)

[32] Mnogobrojne je zakone i naređenja izdala mletačka vlada nastojeći spriječiti dalje uništavanje šuma, ali bez uspjeha.

Il male de' Boschi e ormai a tal segno avanzato in questa parte della Dalmazia che nol credo più curabile con isperanza di rimetterlo allo stato di prima. Il sasso ignudo nulla non può produrre: le pianure, dove abonda il terreno, appena bastano alla sussistenza degli abitanti; dove adunque può allignare il Bosco? Nondimeno con qualche regolamento meglio applicato alle circostanze pottrebesi almeno fornire al paese quella qualità, e quella copia di Legne che richiedesi agli usi umani, e potrebbe eziandio avanzarne alquanta pel litorale, che più ancora ue penuria. Le rive dei fiumi rimaste incolte, le siepi dei campi, i campi istessi possono alquanto riparare i danni presenti, con tal metodo dar luogo a piccoli boschi di crescere al vantaggio futuro. Deesi a tutto questo aggiungere, che il consumo della Morlacchia non è qualle nelle nostre contrade. Non vi essendo arti, ne manifatture, che pochissime per tutta Morlacchia, il legname è consunto che dal focolare per cuocere i cibi o per guarantirsi dal freddo. Non si creda quanto qualche Dalmatino ha scritto con troppa credulità, che anche di mezza state stiensi i Morlacchi con le loro famiglie intorno al fuoco a mantenerlo vivo le intere giornate, e passarnele ben caldi oziosamente. Chi così scrive o non ha provati i cocenti calori di questo clima anche dentro terra, o da un caso particolare ne forma il carattere della nazione in generale. Gli oggetti, e il tempo, ne' quali il Morlacco impiega le Legne non ne richieggono quella copia che può essere necesaria altrove. Ben regolati gli alberi ne' luoghi accennati, e bene allevati possono produrre il necessario al loro uso, e a quelli di loro connazionali più distanti dal bosco. Ma l' esecuzione, io lo confesso, non sarà sì agevole. Il Morlacco ha un indole tanto proclive a distruggere, che se vede nel campo altrui una ben intera piantagione, a pena si conviene di non tagliarla alla prima notte, (32 r) che si lusinga di poterlo fare impunemente. Egli è uno stupore, e una incuranza non rara ad osservarsi nelle azioni dell' uomo, che un indole si generosa si facilmente abbandonisi a questo barbaro piacere, ed a una sì vile passione qual' è l' invidia, o il gusto, che risente in vedere privo altrui di quanto esso non gode. Chiunque in Morlacchia fa qualche nuovo impianto, deve con istrana cura vegliarvi intorno, perchè ne' suoi principj non sia distrutto. Le mani feroci di costoro non rispettano alcun riguardo, e solo il timore del castigo vale a frenarli alquanto, quando possano sospettare d' essere facilmente scoperti. Un Generale di Dalmazia giudicò provvedere a bisogni della Provincia, facendovi piantare alcune centinaja di Castagni.[33] Recavasi soccorso con tal mezzo a un tempo alla sussistenza ne' tempi di carestia, e alla scarsezza attuale di legname. La più parte furono guasti, e tagliati dentro il primo anno; gli altri tutti subirono una sorte istessa, partitone dal Governo. L' attuale provveditor Generale convinto da medesimi principj, e commosso dall' istesso affetto ne ha fatti venire molt' altri; e li ha distribuiti in parte alle Communità de' Morlacchi, in parte raccoman-

[33] *Taj je generalni providur bio Carlo Contarini.*

datili a molti cittadini di Zara, che in quelle parti posseggono terreni. Alle prime ha fatto intimare, severamente, che tagliata qualchuna delle piante alla loro cura affidate, o ne dovevano palesare il Reo, o pagare elleno stesse certa pena pecunaria imposta sopra d' ogni pianta recisa. Fin qui l' ordine sussiste in tutto il vigore, e le piante danno qualche speranza di felice riuscita. Ma temo assai, che partitone dal Governo l' autore, dell' ordinazione, e chi succede non avendo per essa il medesimo impegno, basterà a tutto rovesciare, e distruggere. La nazione troppo indocile a sottomettersi a un nuovo uso, sarà sempre restia anche a quelli, che ne sono più vantaggiosi. Il pretendere d' illuminarla colla ragione sarebbe egualmente chimerico; e il più può convincerla una felice sperienza veggendo copiosi i frutti in quel' terreno, donde per inanzi o non se ne riteneva, o pochissimo. Così sta questa parte che tanto merita i riguardi del Principe, quanto è necessaria ed utile allo Stato, ne fù mai curata a dovere dello Governo, ne vegliato su d' essa da Ministri, o molto meno intesa da Morlacchi. Il disordine anzi s' accresce, ed una Provincia, che per le sue circostanze dovrebbe essere anche al presente ripiena di selve, n' è priva affatto.

Gli animali anch' essi hanno tanto impegnato il Governo, quanto i Boschi. Essi han corsa pressochè la medesima sorte, perocchè per alcuni riguardi entrambi questi generi vanno congiunti. Ristringo il mio parlare alle tre classi più utili allo Stato, cioè a Buoi, a Cavali, alle Pecore. I Buoi, come ho altrove osservato, sono rarissimi rispetto al bisogno. Quindi i danni sono anch' essi rilevanti per la Provincia. Il Governo non vi ha mai direttamente incoraggito l' ellevamento e indirettamente ne ha impedita la propagazione. La politica Veneta ... . ha prodotto unitamente alla scarsezza dei pascoli, che i Buoi non possano essere (32 v.) mandenudi col fieno necessario, e co' pascoli ubertosi. I prati sono scarsisisimi in tutto quel tratto, che mi e avvenuto di viaggiare per questa Provincia. Quindi i fieni in pochissima quantità, e tutto lo si consumano i Cavalli troppo al trasporto delle loro derivate necessarj; perciò non ne rimane quant' è necessario ad alimentare i Buoi tanto utili alla coltivazione. Il soccorso di questi animali per questo capo è troppo noto per doverne parlare più diffusamente. Malamente si possono lavorare i campi senza de' Buoi ed il Cavallo ognora distratto in viaggj, o lasciato al pascolo, mal puo fornire il necessario alimento al terreno col concime abondante. I Cavalli Morlacchi sarebbero piutosto atti al Commercio per la buona riuscita che fanno; ma troppo giovani ancora impiegati nelle fatiche rurali, e mal pasciuti restano piccoli, e di quella robustezza di forze, che appena può regere a un lungo esercizio faticoso, com' è d' uopo in certe Stagioni alla coltivazione de' campi. Perciò i terreni sono arati poco profondamente, e appena son mossi per prepararli alla semente. L' indole del terreno assai ubertoso, l' unica entrata che vi si recava ognanno suppliscono in qualche modo al difetto di lavorarle. Anche la popolazione poco numerosa riguardo all' estensione del paese, non richiede quella copia di Grani, che sareb-

bero necessarj altrove. Hanno però i Morlacchi qualche Vacca, e ne ritraggono da essa poco latte, e Burro, che servono il primo ala loro Bevanda, il secondo al condimento de' loro cibi. La vernata non troppo lunga rende più agevole il mantenerle, e al primo apparire dell' erba novella mandarle a procacciarsi il necessario sostentamento dietro a campi, dove lasciano qualche striscia di terra non colta, o per i dossi dove incontrano alquanta d'erba, o per le vie, dove a stento vanno carpendo quant' è necessario alla loro vita. Nella State più ardente, quando il terreno non offre che secca erba, e disacconcia al nudrimento sano di questi animali sono mandate sulle alte montagne dentro al territorio Turco, e per due, o tre mesi in tal modo con pochissima spesa loro riesce d' alimentarle. Eppure quest' è un capo a favore del quale dovrebbe il Principe sommamente impegnarsi, se non per felicitare la Dalmazia, almeno per alimentare la Dominante, che tanto scarseggia di carni Bovine. Al suo bisogno non può supplire la Terra Ferma d' Italia,[34] dove l' Agricoltura non troppo bene sistemata fa, che anche le Città dello Stato sono in continua penuria d'un genere tanto alla popolazione necessario. I Prati mancano del tutto in qualche parte, in altre non ve n'ha, che quanto è necessario a mantenere il bestiame ricercato alla coltura delle Terre; e niente non ne avanza agli altri usi. Eppure se nella Dalmazia fossero stati praticati alcuni utili regolamenti, se il Principe fosse meglio informato, o con più di fedeltà servito, non sarebbe molto difficile il ridurre a commode praterie gran tratti di terreno abandonati alle acque, che li impaludano, dietro il letto della Cettina, della Kerka e della Narenta. Le acque di esi sarebbero opportune ad irrigarli alla loro stagione, e potrebbonsi senza distruggere i terreni coltivati a Grano, ottenere pascoli ubertosi (33 r.) e nel uerno la necessaria quantità di fieni a ben nudrire questi Animali. Con questo solo provvedimento potrebbesi ritrarre un ajuto possente per l' Agricoltura, della Provincia, e un mezzo valevole a riparare i pericoli, e i danni della Dominante. Essa deve dipendere da due più terribili suoi confinanti, in un genere di prima necessità, difetto imperdonabile in buona Politica quando vi si possa contraporre qualche riparo, e nol si faccia. Gli Stati Austriaci debbono fornirla, egualmente che fanno le Provincie Turche, e Buoi, e Castrati quanti son necessarj al consumo d'una popolazione assai numerosa[35] qual' è la contenuta in Venezia, e in molti territorii del suo Dominio. Altronde o nulla o pochissimo ricava, e quindi serrati i passi da queste due Potenze, potrebbero agevolmente gli Austriaci bloccare Venezia dimorando tranquilli nella Carintia,[36] e nel Tirolo, e i Turchi soggiornando nella Bossina. Il danaro, che esce per tale oggetto da questa Capitale è immenso, e oltrechè il suddito trovasi aggravato da un prezzo esorbitante di quatordici Soldi per lira piccola

[34] Terra Ferma je mletački posjed na Apeninskom poluotoku, osim Friulija.

[35] Ovo se odnosi na Veneciju, a ne na Dalmaciju.

[36] Carintia = Koruška.

di peso Veneto, equivalente a undici oncie Tirolesi, deve eziandio soffrire una continua agitazione sul timore di restarne privo ad ogni principio di rottura tra le due Potenze. La Corte di Vienna[37] può contenere i Veneti, casochè porgessero qualche motivo di ragionevole disgusto, col serrare in tempo di verno i passi tutti uerso il Friuli Veneto,[38] dalla parte del Tirolo, del Milanese, e del Mantovano, e in allora non escendo che molto dificilmente praticabile e con grandissimo pericolo il mare per i Bastimenti di trasporto dalla parte di Zara, dove raccolgonsi i Buoi, ed i Castrati di Bossina, non so a qual partito appiglierebbesi questa Repubblica. La Dalmazia potrebbe assicurarla da si pericolosi avvenimenti, potrebbe sollevarla da tante spese, e restare a un tempo sollevata: perocchè ancor Essa spedisce molto danaro in Bossina a provvedersi degli animali pel suo consumo: ma a proporzione ne risente forse maggior danno la Provincia, che non la Metropoli, perchè essendo quella di gran lunga più povera di questa, deve ancora rispettivamente soffrirne danno maggiore. Infelice Governo! per cui colpa una si bella Provincia dee mancare anche dei generi di prima necessità, qual sono il sale, e le carni, e talora anche del Grano. Tanto è più compassionevole la sua sorte, quanto che dall' un lato ha il mare, che le offre abbondantemente il primo, e dall' altra vaste pianure abbandonate al capricio dell' acque, che meglio dirette, e asciugate lascierebbero d' inondare un piano esteso oltre a venti leghe quadrate, dove nudrire copioso bestiame, e procaciarsi utilmente le seconde. Richiede questa osservazione una più copiosa riprova, perchè serve a un tempo a molti riguardi, e mette a insieme nel suo vero lume le circostanze possibili, e le attuali della Provincia. Io rifletto adunque al presente proposito, che la Dalmazia è irrigata da tre fiumi, singolarmente due de' quali per la copia dell' acque sarebbero lungo tratto navigabili, se tra monti ravvolgendosi, alcune precipitose cadute non ne interrompessero il corso. Perciò, ne la Cettina, ne la Kerka non recano (33 v.) alla Provincia que' vantaggj, co' quali altronde potrebbe felicitarla. Così la navigazione n' è interclusa, ed è tolto alla Provincia il commodo del facile trasporto, uno de' più posenti ajuti ad un fiorente commercio. Il terzo, cioè la Narenta è lungo tratto navigabile, ma non scorre nel Dominio Veneto, che verso le sue foci, - - - (?) ancora queste non le arreca tutto il vantaggio, che per se potrebbe apportare. Ma peggio è, che anzi le recano danno, e tolgono miseramente agli abitanti una estensione di terreno, che coltivata, o prativa offrirebbe il sostentamento a una popolazione di molto maggiore, che non è la presente di Morlacchia.

La Narenta, che scorre in sul confine della Dalmazia Veneta dalla parte di est discende da' monti della Bossina, e della Herzegovina; passata sotto le mura di Mostar, dove un ponte d' un arcata maraviglio-

[37] La Corte di Vienna = Bečki dvor, tj. austrijska vlada.

[38] Friuli Veneto = Mletački Friuli je posebna mletačka provincija na sjeveroistoku Mletačke republike, koja je graničila sa austrijskim zemljama Kranjskom, Koruškom i Istrom.

sa[39] congiunge le due sponde, giù discende per Ciclut[40] in una bellissima, e vasta pianura detta dal nome del fiume la Valle di Narenta. Essa è rinchiusa da due lati di Est, ed Ovest da colli, e da monti, da' quali scorrono altri piccoli torrenti, e fiumi a scaricare le loro acque nel letto navigabile della Narenta. Tutta la pianura in questo spazio compresa cominciando dal mare, e su salendo fino a Vid,[41] e Metcovich[42] due villaggi, che formano il confine de' Dominj Veneto, e Ottomano, comprende un tratto lungo circa venti miglia Italiane, sopra una larghezza non eguale in ogni parte ma non maggiore delle otto, ne minore delle quattro miglia: cosicchè riducendo il quadrato sulla media della Larghezza moltiplicata nella lunghezza fornirebbe una superficie eguale a ottanta miglia quadrate di ottimo terreno. La sua indole è eccellente perchè tutto formato della terra giù recata dai monti per le acque, che vi traboccano torbide, e vi si fermano lungamente. Quindi v' hanno pertutto alzato considerabilmente il terreno. A Forte Opus[43] si fece ne' scorsi anni, benchè ad altro fine, una scavazione in un orto prossimo alle case del Sopraintendente della

[39] To je čuveni most u Mostaru, sagrađen god. 1566, u jednom jedinom luku od 28 m raspona, 20 m nad rijekom.

[40] Ciclut = Čitluk. Čitluk je tursko ime, koje su Turci dali starom, srednjovjekovnom naselju, koje se dizalo podno grada, središta župe Brotnja, a koje se danas nalazi na cesti Mostar–Ljubuški. Drugi je Čitluk 6 km sjeverno od Sinja. Međutim taj Čitluk o kome govori naš izvjestilac nije nijedan od dva spomenuta, nego je treći, koji Mlečani uvijek nazivaju Čiklut. U našu je literaturu ušao pod imenom Čitluk, što smatram da nije točno. U svim mletačkim relacijama naziva se on Čiclut, a i naš ga izvjestitelj tako zove. Fortis u svom Viaggio in Dalmazia kaže da neki pisci tvrde da je »stara Narona bila na istom brežuljku, na kojemu je sada *Citclut*, malo utvrđeno mjesto. (Fortis, njemačko izdanje I. str. 210) Prema istom Fortisu Čitclut leži otprilike osam milja od ruševina Narone, i on ne misli da je tamo ležala Narona, nego da je kamenje Narone preneseno na Čitclut za gradnju tvrđave. Međutim on kaže za Čitclut da on »pripada Turcima. Ali to ne odgovara, jer je Čitluk koji su Mlečani osvojili 18. juna 1694. zajedničkom operacijom kopnene vojske i mornarice, koja je pod zapovjedništvom generalnog providura Girolama Delfino ušla u Neretvu, pripao mirovnim ugovorom u Karlovcima 1699. g. Veneciji. Glava osma tog ugovora glasi da Venecija dobiva »u Dalmaciji toeđave Knin, Sinj, Čiklut s Gabelom i teritorij do jednog sata hoda prema turskoj granici (G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu, Rad JAZU 253, Zagreb 1935, str. 161). Generalni providur Allessandro Molin u svojoj relaciji 1692. naziva ovu utvrdu Cicluk. (Relazione Molin, u mojoj zbirci. U informaciji generalnog providura Pietra Valiera god. 1680. naziva se ova utvrda Čicluk (Cicluch) – Informazione in publico della ritirata dell' armi venete dal Accampamento di Sign seguita l' anno 1685. U mojoj zbirci rukopisa.

[41] Vid je selo na Neretvi, na malom brežuljku, na mjestu nekadanje Narone, koja je ležala na samoj rijeci Neretvi, koja je tekla nešto sjevernije od današnjeg toka.

[42] Metković je u doba našeg izvjestitelja selo. Međutim se, poslije okupacije Bosne, a napose kad je uskotračna željeznička pruga, koja je počinjala u Bosanskom Brodu, pa preko Sarajeva išla u Metković, jednom odvojkom, a drugim se produžavala do Gruža i Herceg-Novoga odnosno Meljina, Metković je postao lijepa varoš, centar kotara, a kasnije sreza.

[43] Forte Opus = Opuzen. Ime je dobilo ovo mjesto po tvrđavi koju su podigli Mlečani na otoku Opuzenu, koji su oni zvali Oppus, da čuvaju ušće Neretve i susjedne svoje otoke, na koje su često napadali Turci.

Provincia Conte Noncovich,[44] e vi si vedeva una serie ben manifesta di strati orizzontali, e paralleli al letto del fiume, che si profondavano circa due braccia: quindi più basso incontravasi la terza più compatta e più uniforme, e meno distinta da questi suoli. Indizio era questo, e indizio molto probabile, che quanto appariva di più chiaramente stratificato fosse opera più recente della deposizione non molto antica dell' acque de' Fiumi vicini, e la parte inferiore dimostrava l' antica superficie di questo terreno. Altro argomento si medesimo ne ritrassi, perocchè passato il Fiume Norin per transitare da Vid (dove appariscono le uestigia dell' antico nobilissimo Municipio di Narona)[45] al villaggio di Metcovich, essendovi la strada molto fangosa, e non praticabile a Cavalli che vi si sprofondono in un terreno tenace, convenne farli transitare per un piccolo canale, dove scorre l' acqua a lato della via. Ivi sentivansi le zampe del Cavallo percuotere, e risuonare sopra d' un suolo selciato, e eguale, che indicava infondo del canale avervi il fondamento dell' antica strada, e di qualchè altro edifizio, ora ricoperto dalla terra, condottavi dall' acqua. I sobborghi di Narona certamente fin là arrivavano, che sono poco distanti dal centro di questa grande città; quindi niente inverisimile non deve apparire, che vi s' incontri l' antica via (34 r.) od altro qualunque siasi vestigio di fabbrica, che al presente giace alquanti piedi sotterra, mentre nello stato fiorente di questa città distrutta era allo scoperto, e probabilmente più alto del livvello dell'acqua. Checchè siano di tre congenture, certo è che questo terreno così elevato non faticato, od esausto da una lunga coltivazione ventesi (? vantasi) dove sia alquanto colto, d' una rara fecondità. I cucumeri io stesso li misurai e pressochè tutti li ritrovai di circa due palmi, e mezzo di lunghezza: tutti i frutti d' una straordinaria grossezza, e d' un soavissimo sapore; gli alberi, come il Gelso, in due o tre anni crescono alla grossezza ed altezza, che appena altrove aquistano in sei, o sette anni: e da tali argomenti può congetturarsi alle piante d' ogni altro genere. Ma la più parte di questi terreni son preda dell' acqua, che a loro talento vi traboccano. Singolarmente nel tratto superiore, che giace tra Forte Opus,[46] e il confine, i molti fiumicelli, che discendono da monti vicini, ristagnano pressochè tutti per quelle terre loro abbandonate, e le impaludano già da molt' anni, producendo un doppio danno egualmente nocevole all' agricoltore, che alla salute di que' pallidi abitanti. Questi per lo piu vi seminano, dove

[44] Conte Noncović, jedan od najistaknutijih Dalmatinaca, zapovjednik dalmatinskih četa za vrijeme mletačko-turskog rata 1714–1718. god. On je za vrijeme ovoga rata osvojio Metković i Utovo i prodro do Mostara (G. Novak, Prošlost Dalmacije II, Zagreb 1944, str. 234).

[45] Narona, osnovana svakako prije V. st. pr. n. e., kao ilirsko-grčki emporij, osvojena od Rimljana u II st. pr. n. e., postala je u god. 34. pr. n. e. Colonia Julia. U Augustovo doba postaje Narona glavni grad naronskog konventa, bogat zbog trgovine koja njime prolazi. Nalazio se je na mjestu na kojem se nalazi današnji Vid kraj Metkovića. Otkopani ostaci bedema, mnogobrojni natpisi svjedoče o sjaju ove rimske kolonije. Razoriše ju Hrvati oko g. 616. n. e.

[46] v. n. 43.

possono quella specie di grano, che volgarmente vien detta Sorgo, o Melgone[47] (che corrisponde al Milium arundinaceum subrotundo semine nigricante di Tournefoit, e Gasparo Batuino, e al stolcus Sorcgum di Linnéo) pianta, che in questi climi prestamente matura, e che può coltivarsi, e raccorsi nell' intervallo, in cui le acque già scarse contengonsi pel corso della stagione più calda, e più secca ne' loro alvei; e allora in molte parti asciutto il terreno, dov' è alquanto più elevato, il Grano ha sufficiente lo spazio a ben condursi a maturità prima dell' autunno più inoltrato, e più piovoso. Pel restante ne il Morlacco, ne il Veneto non hanno giammai pensato di ridurre a stato migliore questo tratto di terra, che porterebbe l' opulenza, e la popolazione in tuta la valle. Ella è, a mio credere, la più bella e la più feconda pianura di tutta la Dalmazia Veneta. Un fiume commodamente navigabile[48] per tutta la lunghezza del territorio Veneto agevola i trasporti delle derrate, e alla sua imboccatura al mare un porto eccelente dove potrebbero arrestarsi sicure le Navi o qualunque altro più grosso bastimento a formarvi con agio il loro carico. I vantaggj quindi derivanti al commercio sarà mia cura di meglio illustrarli, dove mi verrà in acconcio di parlare di questa materia. Ora dobbiamo occuparsi dell' Agricoltura per quel capo, che appartiene all abondanza, e alla commoda sussistenza del grosso Bestiame. Non è ne impossibile, ne grave fatto difficile riacquistare dall' acque tutte queste terre per mezzo degli opportuni scoli, e asciugarne senza molta spesa, o gran perdita di tempo quasi tutto il terreno. Ridottolo a stato di coltura potrebbesi assegnare una parte al Grano, e singolarmente al Riso, che per la dolcezza del clima, per la commodità dell' irrigazione coll' acque, già concotte per lungo corso esposte al caldo Sole, potrebbero recare sommo vantaggio alla Provincia, che n' è priva del tutto, siccome ancora tutte le confinanti. Copia (34 v.) grande di Gelsi fornirebbero egual coppia di finissime sete, utilissimo prodotto ad una Provincia. Ma buona parte assegnar si dovrebbe alle praterie: anzi solo la quarta parte a ciò applicata formerebbe un estensione di circa venti miglia Italiane[49] dove copia grande di Cavalli, e di Buoi potrebbero facilmente, e in ogni stagione ritrovare commodo, sano alimento. Se alcuno si dasse la pena di viaggiare questo tratto e ne comprendesse bastantemente le felici relazioni, io non dubito, che bramoso d' arricchire rapidamente, fattosi dal Principe investire con tenue somma del dominio utile di questa valle, conseguirebbe tra non molto il suo fine. Ma temo forte, che il Governo Veneto, e i suoi Ministri nella Dalmazia si opporrebbero di questi tentativi della più pregievole industria sotto il pretesto, che troppo abbellendolo questo terreno, il Turco

[47] Melgone = sijerak

[48] Neretva je bila i tada, a i danas je plovna, sve do granice između nekadašnjeg Turskog Carstva i Mletačke Republike, odnosno do današnje granice Dalmacije i Hercegovine.

[49] 1 talijanska milja iznosila je 1487 m. Nju treba razlikovati od geografske milje, koja iznosi 1852 metra.

possa un giorno invaghirsene, e pretendendolo come parte del suo Dominio lo invadesse, e ne godesse i frutti preparatigli cole altrui fatiche. Questo sistema sarebbe almeno conforme a molti altri passi già dal Governo fatti più volte, volendo piuttosto, che tutto pera anzichè tentare di render migliore la sorte de' suoi Sudditi, e delle sue Provincie. Tai masiere corrono, e tanto villi, e abbiette? La Repubblica ormai disperando di potersi difendere da' suoi confinanti distrugge a piacere le più belle parti del suo Stato, perchè non possano mai colla loro amenità commuovere alcuno ad amarle, e pregiarle, e col loro arricchimento eccitarlo ad impossessarsene. Infelice consilio che senza frutto distrugge gran parte de' prodotti di queste terre, che al Principe torna lo steso di possederle o di perderle, giacchè essendone padrone, non ne ricava verun vantaggio.

La Cettina è l' altro fiume, che dovrebbe rendere più ubertosa, e più felice questa Provincia, eppure pel mal Governo l' isterilisce, e coopera alla sua rovina. Essa divide quasi in due parti eguali la Dalmazia, e traendo le sue sorgenti da alcuni colli poco lungi da Verlika in meno spazio d' un miglio diviene già navigabile; tante sono le acque, che da molte parti sgorgando in copia, e congiungendosi insieme concorrono tutte ad ingrossarla ne' suoi principj. Nelle campagne di Verlika raro è, che trabocchi, e scorre per lo più contenuta nel suo alveo fin là dove entra in quelle di Sign, dove offre uno spettacolo ben lagrimevole. È questa una deliziosa pianura per se stessa, rinserata da due lati da due catene di monticelli, che da Ouest scorrono verso Est quasi in linea parallela pel corso di venti miglia. Nel fondo verso Est s' accostano, e ristringonsi questi monti, e le acque sono costrette in uno spazio angusto, e tra esso apronsi il varco alquanto difficile. La larghezza della valle di Sign è ineguale; ma in qualche tratto passa le dodici, e forsanche le sedici miglia Italiane; pure ristringiamo il calcolo dentro a termini più limitati e formato il quadrato dalla lunghezza di venti miglia nella larghezza media di sole dieci ne risulta il prodotto dell' area eguale a due cento miglia di terreno da mezzo alla valle singolarmente verso Ovest molte colinette s' inalzano (35 r.) in varie parti, e renderla più amena. In questi, e ne' due latti dove il terreno s' inalza verso i monti, che la fiancheggiano la terra è all' asciutto e si guarantisce colla propria elevazione dall' acque, e però è tutta coltivata, e quindi vi si veggono molti Casali de' Morlacchi. Alcuni tratti dietro la Caracasiza, la Suttina, e Gipalovo-Vrilo hanno buone campagne; ma girando intorno le colline dell' antico Rolano Municipio di Equo,[50] e giù scendendo verso Est a seconda del fiume incontrasi una palude vastissima, e rovinosa. Questa comincia, dove innondano i Laghi di Krin, che nell' inverno crescono a dismisura d' acque, e allagano

[50] Equo je rimski Colonia Claudia Aequum, današnji Čitluk, gdje su se otkrile ne samo rimske ruševine zgrada oko foruma i rimski bedemi, nego i mnogo natpisa i krasnih kipova. Colonia Claudia Aequum osnovana je od cara Klaudija, a porušili su je Hrvati i Avari početkom VII stoljeća n. e., oko g. 614.

tutto intorno il terreno; seguendo il corso verso Est, fino a Slano-Vrilo, o sia fonte salso veggonsi frequenti voragini, dette volgarmente pozzi, che pur esse al sopravenire delle pioggie autunnali traboccano con acque copiose sul piano vicino. In molti luoghi di queste parti precutendo il terreno co' piedi, sentesi al di sotto come una caverna, che rimbomba, ed eccita spavento, in chi non vi sia costumato, a passeggiarvi sopra. Questo terreno così vuoto al di sotto, oltre il danno ordinario delle inondazioni, è ancora sorgente d' altri luttuosi avvenimenti; perocchè è talora cede d' improvviso tutta la superficie del terreno, e si sprofonda dentro alle caverne sotteranee. Non ha molto verso le colline di Margude una Morlacca standosi al forno a cuocervi il pane, e avendo intorno alcuni suoi figlioletti tutto all' impensata il suolo venne meno, e la Donna, ed i figliuoli restarono prima sepolti, che morti, senza essersi potuto averne mai altra contezza, inabissati in quelle tetre voragini. Il restante del terreno, che dalle ultime colline intermedie alla valle stendesi piano, e declive verso la uscita della Cettina forma una palude appena accessibile in qualche parte nella state più calda, e quel fieno, che allora può raccorvisi, tutto è del Principe, che per alimentare i Cavalli di tre Compagnie di Soldati appena è sufficiente. Ciò basti quanto alla Geografia di questa valle. Una estensione così grande di terreno offre abondante alimento, come *poco avanti osservai, a molti* Casali Morlacchi; ma ella è questa la parte minore, che la maggiore è abbandonata al dominio, e alla discrezione dell' acque senza che mai siasi fatto alcun tentativo a liberarnele parte di cui è ancora in posseso il Principe pe' suoi Cavalli, è un terreno inondato sul verno, ascuitto in Primavera, ubertoso nella state. Se per altro quest' acque indocili si ostinassero più lungamente, si rispetterebbero, ne cercherebbesi di cacciarle, e frenarle dentro a limiti preferiti. L' impresa d' asciugare intieramente la gran valle di Sign non è, a mio credere, impossibile, e pero merita ogni più esatta riflessione. Ne può quindi temersi alcun danno (35 v.) alle parti più basse, perocchè avendo l' alveo pressochè sempre ristretto tra monti e acquistando molta accelerazione per le frequenti cadute, sarebbe in istato di recare maggior quantità d' acque al mare, senza che dovessero troppo rigonfiare le ordinarie, e rimediando a un male dovesse altrui cagionarne un altro peggiore. Se v' è qualche tratto sopra la cascata di Duare aperto, ed esposto all' inondazioni non sarebbe malagevole ristringere le acque con buona arginatura, e più ancora ristringendola aggiunger loro forza maggiore al corso, e quindi premendo contro del fondo, dovrebbero per necessità sempre più abbassarlo, e con tal mezzo procacciare a se stesse più ampio spazio ad essere contenute. I luoghi sotterranei copiosi d' acque che sembrano per ogni buona congettura Laghi spaziosi, che per le acque ivi raccolte crescono, e inalzansi sopra la superficie delle terre in certi tempi rispettivamente più basse, e però traboccano per i pozzi frequenti, che veggonsi nella valle di Slane (sic!) Vrilo, e di Krin, non è impossibile, ne tanto forse difficile quant' altri penserebbe a renderli nulla affatto danosi.

Perrocchè prendendo le cose dal loro principio, avrebbero buona riuscita. Bene incanalato le acque della Cettina, e dato loro corso maggiore, onde uscire in copia maggiore della valle, dovrebbero tra non molto abbassare a proporzione di livello; e quindi tutte le altre acque sotterranee, o non dovrebbero più oltre ristagnare, o almeno non tanto facilmente trabocciare per la valle. Questo mi pare molto probabile, perchè io concepisca tutta la campagna sotterranea di Sign, come un aggregato di tubi communicanti, i quali per le Leggi Idrostatiche debbano tra loro necessariamente mantenere il rispettivo equilibrio, e in conseguenza abbassata l' altezza del principale, e più abondante d' acque, debbano scendere egualmente le altre colonne d' acque elevate ad eguale altezza in tutti gli altri. Quindi è conforme alle Leggi naturali il seguirne, che o del tutto sia tolto, o almeno sia reso più difficile l' ordinario traboccamento per pozzi, o per le voragini sparse per tutta la pianura collocata ad Ovest. Questa supposizione può uscire del grado d' Ipotesi, al quale a prima vista sembra ristretta, se riflettasi, che costantemente scorgesi un medesimo effetto nella elevazione dell' acque della Cettina e di quelle de' Laghi di Krin, e dei pozzi all' intorno situati. Dunque pare molto verisimile, che una medesima sia la cagione, che opera in tutti egualmente. Io non aveva meco gli strumenti, ne godeva del commodo di poter via meglio confermare questa osservazione esaminando ulteriormente l' elevazione costante di tutte queste acque; perocchè trovatala in tutta la stessa, l' argomento diviene dimostrativo, perchè non può altronde spiegarsi tutta la condotta, e gli effetti di quest' acque, che per una mutua communicazione. Non pertanto le congetture tutte estrinseche comprovano questa Teoria,[51] non vegendosi mai inondare la Cettina, che non inondino ancora le altre acque, e così debbasi argomentare dall' identità dell' effetto all' identità della cagione. Prende anzi nuovo peso (36 r.) la congettura indagando più oltre la natura delle cose e le loro relazioni scambievoli. Più basso verso Est le paludi sonovi formate dalle strabocchevole piene della Cettina ne' tempi piovosi, che avendo il varco assai ristretto ad uscire, e di più le rive assai basse, e più basse ancora molte parti delle vicine campagne, queste restano facilmente allagate, e difficilmente asciutte. Non è quindi malagevole a comprendersi, come il livello di queste, così a dismisura elevato, debbano altresi mantenere elevata la superficie delle superiori, che traboccano quindi per que' Canali, che incontrano aperti, o gorgogliano dal terreno. Quindi le diverse colonne, che insieme communicano, tendendo alla medesima altezza, perchè a vicenda s' addattano all' equilibrio loro naturale, debbono ancora alzarsi a misura, che quelle s' alzano del Fiume. Eccoci per tal modo, come a me sembra, arrivati alla prima immediata cagione, onde possono spiegarsi i fenomeni osservati nell' Idrografia della pianura di Sign. Se quindi possa ottenersi, che il letto della Cettina, e il

[51] Drugačije misli Fortis koji je pomno proučavao Sinjsko polje i sve pojave na njemu u vezi sa Cetinom (Fortis, o. c. ed. cit. str. 86 ss).

livello delle sue acque sia sempre inferiore al livello de' terreni di tutta la valle, sarà questa sempre libera dalle inondazioni, e dagli impaludamenti. Perciò tutta la difficoltà a un punto solo ridotta, sarà più agevole l' applicarvi il rimedio opportuno. Allo sbocco del fiume fuori della valle di Sign, dove s' angusta il suo passo sarebbe a tentare un varco più ampio, onde copia maggiore d' acque potesse inoltrarsi tra monti; e con ciò tolta la difficoltà dello scolo alla troppa quantità d' acque non avrebbero il tempo, o almeno avrebbonlo molto di raro di traboccare, e ristagnare prive di corso: quindi non sostenute, ne impedite le acque superiori dovrebbero tutte a incanalarsi nel letto della Cettina, più gombro e più capace; e perciò non dovrebbe tanto inalzarse, che soverchiasse il livello delle campagne, e le voragini traboccassero sopra di esse. Chi sa per ispingere anche con maggior forza le acque si conoscesse opportuna una ben intesa arginatura, ad agevolarne il corso, e la pressione contro del fondo, non sarebbe opera tanto malagevole ad eseguirsi. A compimento del presente rimedio, e per la sicura sussistenza di esso non sarebbe disacconcio lo scavare alcune larghe Fosse, che scorressero lungo la Valle, e meglio raccogliendo le acque sotterranee le condurrebbero più agiatamente al letto del Fiume, dov' è più capace ed ha costo maggiore. Questo rimedio l' ho assai volte veduto molto oportuno nelle campagne di Trento non molto discoste dall' Adige; dove alzatosi fuor di modo con indicibil danno di tutta la valle il letto del fiume, e quindi il livello dell' acque, queste se gli argini loro negano l'accesso, penetrano a considerabile distanza le terre, e dove alquanto s' abbassano, ribbolono con empito, e allagano, e peggio ancora mancando dello scolo, vi ristagnano. Nella luttuosa circostanza della cieca ostinazione di non voler riparare all' evidente danno dell' inalzamento del letto dell' Adige e procacciargli maggior celerità con un corso più retto, non v' è rimedio più acconcio a risentirne meno le perniciose conseguenze, che dividere ogni campo con un fosso ben proporzionato al bisogno, dove raccolgansi le acque sotterranee (36 v.) quando rigurgitano per secreto canale dall' alveo dell' Adige, e abbassandosi poscia il suo livello trovano il naturale scolo per quelle vie medesime, onde entrarono. Questo appunto parmi al bisogno confacente, e conforme non meno alla verità rapporto alle circostanze della pianura di Sign. Non è quindi d' uopo di più parole per far più chiaramente conoscere, a chi bene intende, i pascoli ubertosi che con tale provvedimento aprirebbonsi in copia grande al Bestiame, e con ciò provveduto in parte agli usi Economici di tal prodotto nella Provincia non meno, che nella Dominante, e meglio con ciò regolata l' Agricoltura.

Alcuni ingegni a mio credere troppo timidi penserebbero di rovinare da suoi fondamenti l' Agricoltura, quando loro si parlasse di Prati, e di Pascoli. Non credono utile altro; che il Grano, e quant' hanno di pratico tutto lo arano, e vi fan seminare ciò ch' essi sperano più conveniente al loro interesse. Essi non veggono, che in una data quantità di terreno può raccogliersi quantità maggiore di frutti in

ragione del maggiore alimento, che vi si fornisce, e della coltura più attenta che s' impiega in questo spazio. Se adunque una parte di esso assegnato sia al prato, e con questo nudriscassi copia maggiore di bestiame, ne avverrà, che il restante, meglio coltivato, perchè più esteso, e più concimato per la maggiore quantità d' animali produrra almeno eguale quantità di frutti, che non produceva per lo inanzi tutto intero; e per tale motivo ne rimarrà il vantaggio al possessore di avere copioso il suo Bestiame senza aggravarlo di troppo pel suo mantenimento ricavato commodamente da quel di più di terreno, che ha saputo saggiamente rivolgere a tal fine tanto vantaggioso. La ragione vale assai più relativamente alla Dalmazia, che produce ben coltivata oltre il bisogno della sua popolazione e quand' anche non producesse, avrebbe la Bossina alle spalle necessitata e dalla sua fertilità, e da molti altri prodotti, che le mancano a ricorrere al Dalmatino che la provvegga. Questo pel contrario potrebbe sempre rendere o a' Veneziani o ad altre Provincie d' Italia il bestiame, che sopravanza a suoi usi, e il vantaggio ritrattone sarebbe molto maggiore, che non quello del Grano venduto a basso prezzo per la copia che d'agricoltura concorre dentro i suoi confini.

Il disordine delle acque trascurate deve per egual modo osservarsi nella pianura di Knin, benchè le cagioni ne siano alquanto diverse, almeno in parte. Questo deriva dal terzo fiume, de' mentovati da principio, cioè dalla Kerka. Le sue acque escono in copia alle radici d' un altura, e formano tosto un piccolo fiume.[52] Questi è accresciuto da un altro fiumicello, che le piomba in seno, che dopo lungo corso sulla pianura superiore alle sorgenti della Kerka mancandogli il terreno precipita dalla china, che ingombra, e si mesce spumante alle quiete acque della Kerka. Egli è ancora in que' contorni navigabile per l' abondanza dell' acqua; ma non vi si veggono, che certi battelli Morlacchi, cui essi chiamano Zoppoli che noi diremmo Canoe, perocchè formati del tronco d' un grosso arbore (37 r.) incavato, capace di due, o al più tre persone. La Kerka indirizzando il suo corso verso Ovest dopo un labirinto di giri capricciosi volgesi a piedi del colle, dov' è situato il Borgo, e la Fortezza di Knin; ma quivi non trovando il varco sufficiente alla copia delle sue acque, e acresciuto al tempo istesso da quelle della Butisnscizza, travasa pel piano, che stendesi contro Sud, come il meno elevato, il quale benchè di terra fecondissima, e attissima alla coltura, è divenuto una selva di canne palustri, e un fondo fangoso, e fetido pel corso di dieci buone miglia Italiane fin sotto a Cossovo:[53] venendo però sempre restringendosi, e formando quasi un cono, la cui base sarà di circa sei miglia, e però ne forma una palude di quasi trentasei. L' asciugare questo terreno non sarebbe opera molto difficile, se la Pubblica Provvidenza vi dasse mano; e diverebbe allora questo fondo, al presente almeno inutile, un ottimo pascolo a Buoi. Ma gemo-

[52] Krčić.

[53] Cossovo – je Kosovo polje kod Knina.

no gli abitanti da molti anni, e sospirano invano per questo regolamento. Molti l' hanno proposto, l' hanno molti stimolato: ma tutti inutilmente. Forse teme il Governo o di togliere qualche considerabile riparo alle fortificazioni di quella Piazza, e alla sua vantaggiosa situazione; o forse sospetta di vederlo quel suolo troppo fertile, e troppo delizioso per eccitare la voglia ne' confinanti d' impossessarne. Eppure basterebbe uno scolo più proporzionato alla copia dell' acque, e alcuni ripari a indrizzarne il corso, dove possa riuscire meno pericoloso alle terre vicine. Oltre il vantaggio proposto altro non minore ne seguirebbe, che sarebbe con ciò purgata l' infezione morbosa, onde quelle esalazioni palustri, e corrotte guastano l' aere d' ognintorno, che ben si fa conoscere sulle smorte, e pallide faccie, e dalle lunghe, e frequenti malattie di quegli abitanti.

Oltre a Fiumi vi arebbe (? sarebbe) ancora qualche Lago, che più utilmente potrebbe servire l' Agricoltura, o questa parte di essa, che riguarda gli Animali. Il maggiore de' Laghi di Morlacchia è chiamato per autonomasia »Jezero« che propriamente spiegha un ampio campo, dove ristagnano le acque, che ivi medesimo scaturiscono. Egli è assai capace, e ampio, perchè lungo presso a sedici miglia, e largo inegualmente or tre, or quattro. Tutto all' intorno è rinserrato da monti: da quelli poi, che verso Nord lo dividono dal prossimo Lago di Raztok escono al piede alquante fonti di limpida acqua, che unitesi poco sotto tutte in uno stesso canale vi formano un piccolo fiumicello. Questi con insoliti giri, e con maravigliose tortuosità drizza il suo corso verso Est pel lungo della valle, cui divide quasi pel mezzo. Io da un altura, dov' era situata la casa del mio ospite Morlacco, dominai per disteso tutto questo piano, e mi offerse una vista molto rara, e variata. All' estremità della valle verso Est apronsi alcune voragini, che assorbiscono quest' acque, le quali altramente non avrebbero alcuna uscita, e dovrebbero anzi (37 v.) ristagnare in questo vallone così richiuse, da ogni lato dai monti. Ma appunto tale disavventura loro accadde non ha moltissimi anni; e questo per colpa singolarmente degli abitanti. Siccome dalle sorgenti escono coll' acque alcune Anguille, ed altri Pesci, così i Morlacchi a farne preda con più sicurezza e con meno discapito tendonvi le retti sopra le bocche delle voragini, verso le quali tendono le acque. Quelle non sono molto ampie, e però con piccola rete ne chiudono ogni passaggio al pesce, che vi discende lieto a secondo dell' acque. Incappa esso ne' lacci senza avvedersene, mentre il loro elemento scorre tra le maglie delle reti. Questo popolo fuor di proposito troppo economo pensò a minorare la spesa, e la fatica di otturare in parte queste bocche altronde già assai ristrette, e lo fece per tal maniera, che le torbide acque strascinando fuscelletti, radici d' alberi, ed erbe, a poco a poco s' impegnarono insieme, e serrarono del tutto l' adito per lo inanzi aperto a questo fiumicello. Le acque prive del loro corso crescendo sempre, e non mai scemando allagarono tutta questa bella pianura, dall' un capo all' altro fino all' altezza di tre passi come intorno al monte ne vidi i segni ben chiari. Prima di questa

sventura v' erano molti campi coltivati a grano, e copiose praterie riservate tutte al Principe, che vi teneva alquante Compagnie di Cavalleria a consumo de' Fieni. Di tanto mi rese certo il buon vecchio Pervan Voivoda di Coccovich che ricordavasi ancora del luogo preciso del quartiere, e della bontà di questi pascoli. Il casso ha eseguito quanto doveva operare l' industria; perocchè aveva del 1775 le acque rotti finalmente gli ostacoli al loro corso sonosi riaperta l' antica strada o almeno formatasene una nuova. Nel mio viaggio per quella parte a mezzo Ottobre tutto il gran vallone era asciutto, e da ogni parte vi si batteva il Sorgo o si trasportava alle case. V' impiegai quasi una intera giornata a tuto percorrerlo a Cavallo. In questa bellissima campagna sarebbero agevolmente riducibili i pascoli, e aggiungerebbesi alla Provincia un nuovo sostegno. Ma non la lascia sperare l' innata aridità di que' Morlacchi a prendervi il Pesce, e non altri, che la forza, e che il timor militare basterebbero a farneli astenere in questi primi anni. Colocate alcune compagnie di Soldati all' interno, che diligentemente osservassero, che niente non si operasse intorno le bocche di quelle voragini, potrebbe sperarsene un esito felice, e durevole.

Non parlo d' altre pianure di minore estensione proprie e addattate al fine, che ci abbiamo proposto, che troppo mi renderebbero lungo, e nojose. Sarebbe però sufficiente il ben usare di queste, perchè in esse troverebbe la Provincia una ricca sorgente al mantenimento di numerosi Animali. Che se a tutto questo aggiungesse il Principe un sincero ed efficace provvedimento a risarcire le strade per renderle praticabili da carri; non dubito punto, che i buoi non fossero per divenire comuni in Morlacchia, e ne avrebbero quegli abitanti la quantità necessaria ai lavori della terra, al consumo degli abitanti, e al commercio (38 r.) ancora, il qual sarebbe per due capi vantaggioso alla Dominante ed alla Provincia, e pel danno che cesserebbe, dell' uscirne tanto danaro, e pel beneficio di quello, che per tal mezzo vi entrerebbe. Il popolo darebbe mano alla riforma delle strade, e molte Communità di Morlacchia altro non chieggono al Principe, che questa grazia, e un buon Ingegnere, che ne regolasse i lavori. Essi vi collochrebbero volentieri l' opera loro senza mercede, e vi s' adoprerebbero colla più indefessa attività. Ma fino al presente troppo apparisce predominare nel cuore de' Nobili Veneti la massima egualmente ridicola, che dannosa di non facilitare per tale cangiamento le irruzioni ad un nimico potente, e sperano difesa maggiore in queste strade malconcie, che nel forte petto de' Morlacchi, e nel valore delle loro milizie.

I Cavalli di Dalmazia formano un articolo assai ristretto. Pocchissimi se ne allevano pel maneggio, e pel Lusso. Quelli, che vi nascono devono subire la dura condizione di supplire alla mancanza de' Buoi, arare le terre, trasportare le derrate dal campo alla capanna, e dalla capanna alla Città. Stanchi come dalla somma assai grave lungo tempo portata. Denvono servire al padrone, e dopo brieve rinfresco risalgono la montagna sotto a cocenti calori della State sull' ore del meriggio. Non si

ha riguardo alla loro età, nell' usarli, e quanto son capaci di portare si sottomettono alla somma. Perciò questo animale, che a ben riuscire ha bisogno, di molti riguardi, non ne usando con esso che niuno o pochissimi il Morlacco, non ha ne le fattezze nobili, ne lo spirito generoso di quelli, che meglio allevati formano le delizie del Padrone, e lo stupore de' riguardanti. I Cavalli Morlacchi sono d' ordinario piccoli, opportuni ai monti, dove salgono con celerità, e discendono con sicurezza per istrade erte, e dirupate, dove appena un passaggiere s' arrischia senza timore. Mai non ne ho veduto alcuno a cadere per questi orridi sentieri. Del resto, se si allevino colle dovute attenzioni sogliono essere velocissimi al corso pazienti della fatica e contenti d' ogni cibo. Ma la vicina Turchia somministrandone di migliore qualità, e a prezzo discreto, chi ama tra Morlacchi far grande comparsa, si fa condurre dalla Bossina i Cavalli, e ne ho veduti alquanti, che sono pieni di fuoco, di agilità, di sentimento. Ma sia colpa di chi ne usa, sia difetto di loro natura poco riescono a mantenersi lungamente fuori del paese natio, e muojono presto, o presto degenerano. I Morlacchi per questa parte credo, che spendano più, che non guadagnino. Peraltro meglio ristabilite presso di loro le praterie, e abondando di pascoli, e di fieni, credo, che non sarebbe inutile il tentativo di riprodurvi le più belle Razze Bosniesi, e se ne formerebbero eccellenti Cavalli. La poca diversità del clima, la scalla de' Genitori, il buon governo potrebbe forse introdurre un nuovo capo, e assai ricercato nel commercio. Del resto il presente stato di questa specie d' animali ora è di pochissima estensione fuori dell' agricoltura (38 v.).

Le pecore sono un oggetto alquanto più rilevante a questa Provincia. I più commodi Morlacchi ne comperano a buon prezzo nella Bossina, che n' è abondantissima, e ne trattengono sulle loro montagne qualche mandra copiosa, che forma d' ordinario quella parte dell'entrata loro, onde si procacciano certi generi di commodità, e di Lusso proprio alla loro nazione, e singolare nella sua sostanza. Le carni de' loro Castrati riescono saporite assai a cagione della dilicatezza de' loro pascoli, tutti per lo più di erbe odorose, e nutritive. Nella state guidanle la maggior parte sulle cime dei monti dove essendo maggiore la frescura conservansi anche meglio le erbe, che non nel pendìo di essi, dove per la poca terra, che vi si trova, cresce pochissimo pascolo, e presto viene inaridito dalla secca e calda stagione. I confini sono ancora più opportuni all' intento de' pascoli, perocchè meno abitati, e però non devastati dalla insuperabile, e dalla inconsiderata improvvidenza del Morlacco offrono miglior cibo, e più copioso alle greggie de' Morlacchi, e prò vi sono mandate a mantenervisi alcuni mesi, e pagano a tal fine certa tassa a titolo d' erbatico, se il territorio appartenga a Turchi, o almeno sia confinante, che armano sempre pretesti al guadagno sotto l' ombra de' danni se non reali, almeno presunti. Peraltro a schivare ogni avaria, ed ogni discordia, che potessero per tal motivo insorgere si è convenuto, che ogni animale sia soggetto a certo tributo, ovvero si stimi da ambe le parti i danni arrecati, e poscia si fa uno scomparto

sopra le greggie de sudditi Veneti. A questo fine viene spedito un Ufiziale della nazione, e co' modi più pacifici si compone ogni pretensione. Altri, che hanno i pascoli più commodi alle loro abitazioni, e più lontani da queste montagne del confine tengono le loro pecore non lungi da' loro occhj, ed eglino stessi vegliano intenti alla cura del greggie. È peraltro un tenero spettacolo, ed un piacere insieme vederli all'arrivo d' un forestiere o loro noto, o a loro raccomandato mandar tosto prendere uno de' loro più pingui agnelli, e sotto agli occhi dell' ospite scannarlo lietamente, e prepararlo a semplice desinare che tosto apprestano: eppure penerebbero assai a fare altretanto per se, che la scarsezza delle mandre rispetto a bisogni della loro Provincia e del commercio, li rende se non molto cari di prezzo, almeno assai ricercati al sostegno delle loro famiglie. A parecchie migliaja montano le pecore di tutta la Dalmazia, e formerebbero un articolo assai rilevante pel sistema Economico-Politico d' un Governo meglio istrutto, e più attento ai vantaggj, che le circostanze d' una Provincia gli possono fornire. Ma niun mezzo ad incoraggire niun soccorso ad eccitare l' attività del suddito, fa, che questi non si muova, che in vigore dell' interesse privato, o del bisogno. Ne questi stimoli nel Morlacco lontano da certo lusso capriccioso, e incostante, e da una certa più ampia sfera di desiderj non molto lo eccitano a spingere più oltre la sua industria, e la sua attività lasciando ogni cosa in un languore, per cui raro è, che alcuno tenti (39 r.) d' uscire dello stato atuale, se incommodo, ne di migliorarlo, se buono. Per tal maniera questa nazione facilmente s' appaga di quanto ha, ne agitata dalle mode, e dal lusso non si commuove per quanto le può mancare oltre il neccessario di vestirsi, del mangiare, o del bere. Anzi in ciò stesso sa accommodarsi con una certa indifferenza, o stupidezza alle sinistre circostanze, che va rattoppato e lacero talvolta, e benche divoratore sa contentarsi di tenuissimo cibo, e assai scarso a certe occasioni. Ma però dovrebbe la Metropoli porvi rimedio, la quale scarseggiando di Carni d' ogni qualità per la mancanza di esse nella Terra Ferma d' Italia e col Lusso della Tavola viappiù accrescendola non sa da proprj bisogni, o anche dalle proprie passioni formarne il vantaggio del proprio Stato: perocchè meglio ordinata l' Agricoltura per questo capo in Dalmazia, potrebbe agevolmente ottenere, che rilevanti somme di danaro, piuttostochè si perdessero in mano dell' estero, circolassero anzi fra suoi sudditi Dalmatini. La massima viziosa pel suo eccesso di tutto trarre il danaro delle Provincie soggette nella Dominante,[54] produce un errore si grossolano in buona Politica di inviare al Forestiere quel danaro, che sparso per le sue Provincie vi ecciterebbe l' industria, e l' attività. Intanto manca in essa quell' equilibrio necessario al buon regolamento dello Stato, all' ammendo delle sue ricchezze. Più entra assai dalle Provincie nella Dominante, che questa non comparte a quelle: il sopra più, o resta incagliato ne' scrigni di certi particolari, che vi tengono l' argento, e l' oro

[54] »Dominante« je grad Venecija.

sepolto, e inutile, o viene impiegato in manifatture di puro lusso, che tanto vi abondano, e buona parte vien consegnato all' Inglese pe' suoi Panni, al Francese per i suoi Drappi, all' Austriaco ed al Turco per le sue Carni. Interotta quindi la circolazione neccessaria dee languire lo Stato, e spololarsi, se dal suo seno non possa ritrarne i mezzi alle più possenti risorse, onde riparare le continue sue perdite. Brescia[55] ha le miniere di ferro, la fabbrica delle Canne da archibugio, e di mille altri attrezzi di questo metallo tanto utile agli usi della Società, ha un territorio fertilissimo nella pianura, nelle montagne ripieno di pascoli ubertosi, e nulla non alienato alle mani de' Nobili Veneti, che ne trasportino alla Capitale i frutti: Bergamo ha miniere e colla finezza delle sue sete forma un oggetto importante di ricchezze, ed entrambe queste città si sostengono ad onta del danaro che devono inviare a Venezia, essendo maggiore la somma, che importano dallo Stato Estero che quello che esportano, o alla Capitale, o a paesi forestieri. Ma Verona, Vicenza, Padova, Trivigi,[56] il Friuli,[57] l' Istria e la Dalmazia vanno ognora più illanguidendo, e sentono in esse mancare quel vigore, che le anime a maggiori imprese. Esse sono quale un corpo, dove dal cuore dipartendosi, e dalle arterie pochissimo sangue, non può in quella copia, che richieggono le diverse funzioni o animali, o vitali, o sensitive, fornirlo alle parti più lontane (39 v.) perciò queste o inaridiscono del tutto o contraggono certa difficoltà ad esercitarle, per cui vengono a poco a poco a mancare: così le Provincie non irrigate dalla pubblica amministrazione a proporzione del bisogno, mancano prima di forze a reggere, ed eccitare l' industria, ad animare l' atività; quindi decadono in certa debolezza per la quale abbandonate a se stesse ormai affievolite non vogliano a sostenersi nelle spese di commodo; quindi mancano a quelle di necessità, e il popolo fugge disperato dalla propria patria, qual farebbe da una terra dannata, e gli diviene oggetto di pianto, e di orrore; abbandona il suo Principe, che gli riesce di peso odioso, e d' avversione. Le case Nobili di Venezia venute al possesso de' terreni migliori dello Stato, o ne consumano l' entrata nella Metropoli,[58] gl' impieghi più lucrosi tutti in loro mano, niuna circolazione per le Soldatesche di Presidio, e fino buona parte delle Rendite degli Ecclesiastici, che circolavano una volta ne' rispettivi paesi, tutto ciò raccoglie la massa maggiore de' segni di ricchezza dentro Venezia, e ne privano insensibilmente il suddito, a cui perfino è stata troncata la via di farne una parte uscire colle sue manifatture, in gran parte proibite, ed escluse nella Dominante. Quindi esso si trova sempre affa-

[55] Brescia, grad u Mletačkoj republici. Ona je pripala Veneciji god. 1462. i ostala njoj podložna do njene propasti 1797.

[56] Trivigi je Treviso, grad u Mletačkoj republici. On je pripao Veneciji god. 1404. i ostao u njenoj vlasti do 1797.

[57] Friuli. Ovdje se misli na mletački Friuli, koji možemo otprilike označiti sa provincijom Udine i distriktom Portogruaro. Drugi dio Friulija nalazi se ovome na istoku, u zapadnoj Sloveniji.

[58] Metropoli – Ovdje se razumijeva Venecija kao metropola Mletačke Republike.

ticato, e nondimeno sempre povero. Mal diretta fino dai suoi principi la Dalmazia risentì presto si luttuose conseguenze, ed ora ne porta tutto il peso e ne risente ormai l' orrore di altre peggiori, per cui disperati gli abitanti dovranno o cangiar patria, o tentare nuovo Governo: estremità che sempre, ed agevolmente ridondano a sommo svantaggio dello Stato.

L' articolo de' grani ha già ricevuto altrove qualche lume, ed altri pochi ne riceve al presente, dove l' analogia de' disordini, che stendonsi a tutte le parti dell' agricoltura Morlacca, conduce alle medesime conseguenze. La Morlacchia poco oltre a due sole specie di Grano è solita coltivare nele parti montuose, esse sono il Formento e l' orzo. Le campagne sgombre da alberi, e bene esposte al Sole, in un clima piuttosto caldo, benchè soggetto talvolta ad ostinate seccità, il terreno pingue, e non molto faticato ed esausto concorrono a rendere questo Grano di ottima qualità. La parte di Dalmazia situata verso l' Est, e la Narenta contentasi di coltivare il Sorgo altrove ricordato. Siccome questa regione e sommersa dall' acqua alcuni mesi dell' anno, che in tale intervallo traboccano da fiumi, o in maggiore quantità escono dalla loro sorgenti, ne gli abitanti hanno costume di ripararsi dall' inondazione; così que' terreni ne restano sommersi i sei, o i sette mesi. Negli altri in che rimangono asciutti non si potrebbe in si breve tempo raccogliere il Frumento seminatovi, o l' orzo, i quali richieggono piuttosto lunga stagione per condursi alla necessaria maturità. Non potendosi però ne consegnare al suolo le sementi ne' mesi autunali, perchè le acque ne prevengono il lavoro, o se tardano (40 r.) rimarebbero sepolte sotto dell' acque istesse, perciò sarebbe inevitabile la perdita della semente, e scarsissima la racolta del Grano. Alla Primavera troppo tardi ritirandosi le acque, e asciugandosi il terreno, la pianta appena uscita di terra e troppo debole sarebbe inaridita, e distrutta da' cocenti calori, per cui illanguidita morrebbe. Istrutti da questi effetti i Morlacchi di queste contrade s' applicano alla coltivazione del Sorgo, pianta che ama il terreno forte, e umido, e che presto matura; e di questa formano il loro infelice nudrimento. I Morlacchi, che coltivano il Formento, e l' Orzo maneggiando le loro entrate con poca parsimonia ne consumano molta quantità. Il pane si fà in pochi luoghi alla nostra maniera; ma le loro donne impastano ogni mattina alcune focaccie, o schiacciate, cuocono sotto la cenere ben calda, e mangianle cosi semicotte con gusto grande sieno d' orzo, ovver di Formento.[59] Alcune case di signori Morlacchi fano panne, e lo biscottano nel Forno: e poscia, volendolo mangiare lo ammolliscono nell' acqua, e rendesi in tal modo mangiabile anche a denti più deboli, che altrimenti per la sua durezza insanguinerebbe le Gengive, e ne soffrirebbero danno anche le dentature de' Giovani. Di Legumi, e d' altro grano non fanno grand' uso communemente, perocchè non mangiano Minestra, ne sono

[59] Taj način pečenja kruha ostao je do danas u nekim selima i zaseocima dalmatinske zagore.

amanti delle Paste. Di Giallo o Sorgo Turco volgare, noto in Europa sotto nome di Mays, appena in qualche campo nelle pertinenze di Sign ne ho potuto vedere qualche quantità: ed il Morlacco non si è ancora avvezzato alla Polenta; benchè potrebbe coltivarlo ad altri usi, e formarsene almeno l' acquavita, di cui e tanto ghiotto, e risparmiare il danaro, che profonde per tal bevanda alle Marine. Esso inoltre non molto si cura di provvedere in varj modi alla sua sussistenza contento di quel semplice, ond' è stato sempre educato. Così se avviene, che una ostinata, e alquanto lunga siccità al maturare de' Grani ne impedisca un copioso raccolto, rimane senza risorse, e giace disperato in seno a una fame rabbiosa. Un campo che ha reso il frutto una volta parrebbegli indiscrezione sforzarlo di dargli qualche seconda entrata. Benchè non avendo onde ristorare il terreno con frequenti ingrassi, dubito molto, che in tal maniera potesse avvantaggiare assi; mentre scemerebbe la quantità del primo prodotto che forse non sarebbe a dovere compensata dal secondo. Abondando d' orzo e di formento nudrisce delle quisquiglie molto Pollame, e questo unito al latte delle sue Pecore, che in natura, o cangiato in caccio vien consumato, al suo Gregge, e all' Aglio, che condisce ogni sua vivanda, forma ordinario suo cibo. Io non posso nulla dire per ora della maniera, onde ara, e semina. La stagione nella quale viaggiai questi paesi, era troppo lontana a tale esercizio, perocchè era il mese di Luglio, quando biondeggiavano gia le spiche, e in molti luoghi si mietevano. Questo è il tempo, nel quale il Morlacco (40 v.) suda e strangoscia con una fatica pressochè continua, e grande. Egli miete dall' Alba fino alla Sera, interotto a quando a quando il suo lavoro di breve riposo. Anzi se la Luna sia al colmo, e che puo favorire nelle notti serene colla sua luce il lavoro prosiegue ancora buona parte della notte, e quindi dentro breve tempo raccoglie le sue biade. Le donne non sono risparmiate in tale circostanza presso d' una nazione, che le riguarda come nate alla fatica, e a sostenere tutti i pesi più umilianti, e più gravi d' una famiglia. Quanto son lungi i Morlacchi dai riguardi, e dalle dilicatezze delle nostre nazioni! Ma quest' è il costume ordinario delle nazioni o barbare o poco colte, che nelle Donne ravvisano un Ente subordinato, non solamente ne' vani raziocinj, all' Uomo, ma lo opprimono, e nol curano in una maniera, che desta la compassione in ogni forestiere. Battono il Grano sulle aje in modi diversi; ma per lo più usano de' Cavalli a sbucciarlo, i quali traendo un cilindro pesante sulle spiche, ne estraggono il Grano. Nel vagliarlo non sonn gran fatto diligenti, e vi s' incontra nelle loro foccacie molte pellicole, e parti delle corteccie: per altro la loro dilicatezza non ne fa caso. Hanno i Mulini in molte parti dell' interno: dove però ne sono lontani, tritturano il Grano sotto un torchio mobile, che si mena col braccio, e tocca alle Donne apprestare la farina,[60] dalla quale in tal modo macinata non separano la crusca.

[60] Još se i danas melje pšenica u mnogim mjestima ne samo u dalmatinskom zagorju, nego i na otocima, u domaćim žrvnjima.

I loro mulini hanno le pietre molari orizontali, e ne stritolano i Grani con facilità: ma mancando la Dalmazia di montagne ritrescenti, non ha che pietre troppo tenere a quest' uso, e però alla farina si mescola molta polve, che dal lungo stroffinamento se ne stacca. Preferiscono ad ogn' altra le pietre di milo inette a tale intento.

Rispettivamente alla popolazione la Morlacchia produce Grano soprabondante all' ordinario bisogno. Benchè le terre coltivate non siano in grande quantità rapporto a tutta la Provincia; mentre non si coltivano, che le valli più fertili, e le falde delle colline abbondanti di terra; pure rispetto agli abitanti questo spazio è molto esteso, e d' un indole di terreno si forte e tanto pingue, che provvede abbastanza, ed oltre ancora, ai bisogni della popolazione. Ma i disordini, altrove ricordati, derivati dall' avarizia dei Decimani,[61] e dalla niuna Economia del Morlacco producono non infrequenti le carestie. Il nazionale oltre quello che deve al Decimano, oltre quanto consuma nei mesi consecutivi alla Raccolta, non sa passarsela senza vino, e senza Rachia, e si sprovvederà anche del più necessario per comperarsene quanto ne possa più. Egli lo va tutto consumando nel verno co' suoi amici; e ne riserba poca quantità per i bisogni del restante dell' anno. In questo tempo si divora a misura della Raccolta, e ne' freddi giorni stannosi oziosi intorno al fuoco mangiando, bevendo e cantando le imprese de' loro Eroi, finchè sepolti nel vino, e nel sonno passano (41 r.) molte ore nel riposo. Quindi pochissimo gli avanza per la maggior parte dell' anno che ancora resta prima della nuova raccolta. Ma finito il Carnovale nella Quaresima per Religione osserva asprissimo digiuno cibandosi di poco pane, d' erbaggi, e di frutta secche; dopo Pasqua ordinario segue nell' astinenza per necessità. Egli non molto si travaglia per queste dure circostanze, che almeno gli potrebbero servire d' utile ammaestramento, a meglio regolarsi nel venturo anno. Allora con una necessaria economia cibasi di quanto può nutrirlo a pena per vivere; ne ricerca più oltre l' abondanza ed il superfluo. Peraltro se fosse possibile riformarne alquanto la prodigalità di certi tempi, e meglio regolate le rurali sue fatiche potrebbe con ben inteso risparmio lentamente arricchire, o almeno ripararsi negli anni carestiosi dalle lagrimevoli sciagure, che li accompagnano. Questo popolo tanto più dovrebbe impegnare le paterne cure del Governo, quantochè, come più volte l' ho ripetuto non mostra conoscere i vantaggj di fare qualche avanzo, o non li cura contento di quanto spontaneamente gli offre il suo terreno, ne vi pensa più oltre. Il Governo ne otterebbe un altro non minore beneficizio, che con tal mezzo sarebbero impedite le frequenti emigrazioni, che fa questo popolo, quando non trova pane, onde vivere, spinto onde la fame disperatamente lo spinge, a collocarsi per colono de' Turchi Bossinesi, ampliando in quella Provincia l' Agricoltura, quanto si scema nella Morlacchia la popolazione. È stato più volte anche colle pubbliche stampe suggerito al Principe questo disor-

[61] Decimani, t. j. decimani pobirači desetine.

dine, è stato esposto nel vero suo lume, e facendo rifflettere a tutte le relazioni, che seco porta; ma s' è mostrato insensibile ad ogni ragione, perchè non v' ha posto alcun rimedio.

Alberi di frutti generalmente non coltivano i Morlacchi nelle loro campagne. Al più in un piccolo orticello, che molti, dove ne hanno il commodo, metono a coltura all' intorno della loro Capanna, vi sarà qualche Pruno, o alquanti Pomi; del resto nelle campagne si vede a un colpo d' occhio una vasta pianura non interotta, ne adombrata. Nel domestico orticello vi piantano Aglio, e alcune Cipolle, condimenti per altro molto frequenti, e però necessarj alle loro vivande. Singolarmente del primo ne fanno uso universale nelle loro salse, ne loro manicaretti, nell' arrosto tutti sparsi, e coperti di simile graneolente vegetabile. Certamente che Orazio vi morebbe di fame, se venisse invitato a un cominciato a coltivarlo: anche ad onta del bisogno, che ne tengono a Convito Morlacco. Sono perlatro pochi anni, che questi abitanti han comminciato a coltivarlo; anche ad onta del bisogno, che ne tengono a provvedersene pel comumne uso, che ne fanno, piuttostochè coltivarlo nelle loro terre, che rimanevano incolte, discendevano alle marine, e spendevano il loro danaro in un oggetto dove potevano guadagnare.[62] A poco a poco vi sono asvefatti alla sua Coltura, e uedendone molti il buon esito di questa pianta, questa ragione così materiale li renderà meno ostinati a rendersi dificili a coltivarla. Le cipolle ancor esse han grand' uso ne' loro condimenti: parecchie barche vengono dallo Stato Pontificio a recarle ne' mercati Dalmatini (41 v.) e in cambio ne ricevono il danaro o qualche altro Prodotto. Alcuni meno indocili fra Morlacchi han cominciato a farne uso di quelle, che essi han racolte ne loro orticelli, e han trovato, che vi riescono di pari qualità, che le forestiere.

I Gelsi generalmente non s' incontrano in Morlacchia, e appena qualchuno per accidente vi è allignato: molto meno se ne fa uso per alimentare i Bachi da seta. Il clima per altro non vi dee ripugnare, che è alquanto più mite, che non nel Tirolo anche più prossimo all' Italia. Il popolo è molto inclinato a vivere secondo l' antico ordine di cose, ne può essere stimolato, che in vista d' un evidente guadagno. Nulla dimeno nelle campagne di Sign i Signori Lovrich han cominciato a farne degli impianti, ed io stesso li ho veduti, e mi sembrarono di promettere felice riuscita. Essi han già preparato quant' è necessario per allevarvi i Bachi da seta e potrebbe col tempo la Morlacchia emulare, e superare eziandio co' suoi Gelsi le entrate ubertose degli Ulivi sulle Marine, e nell' Isole. Veduti, che vi trovano i Gelsi un opportuno terreno a crescervi, e in essi i Bachi un nudrimento acconcio al loro bisogno, perchè non potrebbe il Principe eccitarne la coltura con qualche premio, o con qualche Privilegio, se tanto ne potrebbe poi ricattarsi sul Dazio, che imponesse alle sete nel sortire; Dazio, che peraltro non dovrebbe arrestare l' industria, e però proporzionato al guadagno, che ne ritraessero i venditori.

Gli Ulivi fin qui han creduto i Morlacchi, che non possano prosperare, che dove respirino l' aria di mare.[63] I sopradetti Signori Lovrich, che s' adoperano con indefessa cura ad acrescere a un tempo i vantaggj proprj, e quelli della nazione intera, hanno piantati eziandio alquanti giovane Ulivi, ed io medesimo li ho con piacere veduti germogliare, e se fin qui non hanno acquistata tutta la perfezione, almeno vi crescono abbastanza per porgere buon fondamento a maggiori speranze. Già s' è veduto che il clima non si oppone a questa pianta, e che non è necessaria l' aria maritima a nudrirla. Io bramo che l' esito sia felice; perocchè introdotta in questa Provincia la coltura di queste due piante può in esse ritrovare una nuova risorsa, e rendersi una delle più ricche Provincie dello Stato. Quanto (io torno a ripeterla) potrebbe il Principe con pocca spesa migliorarne la Sorte! Un progetto di Finanze rovinoso del suddito sarà con plauso ricevuto, un aumento facile di ricchi prodotti sarà trascurato. Un impostore fortunato troverà facile adito a farsi credere vantaggioso al Dominio Veneto, e ne sarà largamente premiato; un Cittadino zelante, che proporrà nuovi mezzi ad arricchire col Principe anche i suoi sudditi, pascerà in oscuro silenzio i suoi giorni. Se i Ministri inviati a governare la Dalmazia fossero o meglio istrutti de' ueri vantaggj dello Stato o più fedeli alle idee sempre benefiche del Principe sapessero, come conviene, far note le circostanze presenti di questa Provincia, non dubito che in vista del proprio interesse non (42 r) mostrassero di più stimare l' industria d' una nazione poco curata. Ma forse le idee politiche potrebbero opporvi qualche impedimento per timore di rendere troppo deliziosa, e troppo ricca la Morlacchia.

Le vigne non sono coltivate generalmente in Morlacchia, e non ve n'ha, che alcuna assai rara, appunto quanto basta per ismentire la falsa asserzione di alcuno, che sostiene ancora di presente, che non vi possono allignare. Peraltro, ch'io mi sappia altre vigne coltivate in campo aperto non v' è in tutta la Morlacchia, che quelle de' Monaci Greci di Dragovica.[64] Hanno questi Calugeri il loro Monastero non lungi da Verlika, e dalla Cettina, cioè nella parte più montuosa della Dalmazia Veneta, e quindi più esposta a vigori del verno. Non lungi dalla solitudine, dove abitano, incontrasi una vaga costiera esposta a Sud, e poco lungi dalle rive del fiume; questa l' han tutta piantata a vigne, che vi maturano assai bene le uve, e ne formano del vino gagliardo, e insieme dilicato, ed io stesso, ito a vedere quell' Eremo, ne potei convincermi saggiandone favorito dall' Heguma, o Abate del Luogo. Perchè dunque volerci taluno far credere, che gli altri luoghi della Morlacchia meno esposti alle crudezze del verno, più tepidi alla Primavera, e più caldi nella State nol possano? La vera cagione di tale appresa improprietà sono alcune ordinazioni del Governo carpite con raggiri, e con false delazioni dagli abitanti delle marine che rappresen-

[63] Pisac misli na dalmatinsko primorje i na otoke.

[64] Dragovica = Dragović, manastir nedaleko Knina u Dalmaciji.

tarongli i gravi incovenienti, che ne seguirebbero lasciate le vigne al Morlacco tanto avido del vino, e de' liquori forti. Questo zelo è facilmente spento in vista dell' interesse, che hanno di vendere il proprio a quello stesso, cui temono tanto, che non s'ubbriachi e accettanlo nelle proprie case con carezze, e con gioja, quando vi viene a comperare col suo argento questo Prodotto. Se veramente fossero stimolati dall' amore della virtù togliendo al Morlaco un occasione di tuffare la sua raggione nel vino, non ne aprirebbero un' altra egualmente dannosa al fine preteso con vendergliene tanto, quanto può comperarne.

Il Principe che aueva già altri Sistemi sotto l' occhio di tenere legata al suo Governo pe' suoi vizj medesimi questa feroce nazione, volentieri vi condiscese, e proibì con rigorose pene qualunque impianto di vigne. Il Morlacco avvezzatosi al vino non sa passarsene, che quando non ha con che comperarne; quindi si mise in necessità di provvedere il vino dele marine, mentre le marine allettate dal consumo di questo prodotto avrebbero per tutto moltiplicate le vigne a danno del Formento, e quindi per quello rimanendo prive di questo, erano esse in necessita del Grano del Morlacco, quanto il Morlacco del vino del litorale. Ma se il Morlacco volesse sottrarsi al Dominio Veneto sarebbe assai vano questo solo ritegno a farlo desistere dal suo consiglio; perocchè credo, che nell' uomo non affatto brutale sia molto maggiore l' amor di libertà, che quello del bere; e otenuta quella avrebbero (42 v.) tanti mezzi a procacciarsi questo, che certamente poco avrebbero a desiderare l' antico Governo pel mancamento di vini, e di Rachie. Di fatti sembra al presente, che i Veneziani istessi riconoscano chimerico siffatto sistema, e benchè a qualche, rapace Rappresentante, o a qualche suo non dissimile Ministro le poche vigne del Morlacco fruttino qualche piccolo regalo, perchè non le facciano sterpare, generalmente però il Governo le permette, e dovrebbe anzi incoraggirne la coltura per l' utile assai maggiore, che ne ritrarebbero le sue Finanze, e i possessori dei terreni. Una lieve imposta sul vino sarebbe facilmente, e volentieri pagata dal Morlacco, che non dovrebbe più nelle compere dipendere dal Dalmatino delle Marine, che sa abusare del trasporto de' suoi connazionali per questo liquore. Potrebbe eziandio divenire oggetto di qualche commercio colla Bossina; perocchè quantunque generalmente i Turchi s' astengano per Religione da questa bevanda; pure la lontananza dal loro Mufti loro lascia alquanto più liberamente interpretare la Legge ormai alquanto invecchiata dell' accordo Maometto. Sannola i Turchi Bosnesi addattare molto acutamente a loro capricci, ed alle loro passioni. In verità l' interesse è il più forte legame per essi a professarla; altrimenti decaderebbero da ogni diritto di proprietà: tanto però non ne fanno conto di questa Legge, che più volte si sono espressi, che se mutassero Governo, muterebbero senza dificoltà anche la Religione. Oltre ciò i moltissimi Greci, e i numerosi Cattolici abitanti in quella Provinzia, e gli Ebrei ancora ne farebbero bastevole consumo, e atto a formarvi un ramo d' utile commercio, ed opportuno ad imoraggire questa coltura in una nazione, che non

conosce ancora certe spese di lusso o rovinose anche a più pingui patrimonj. Permessa la coltivazione delle vigne non si dovrebbe permettere un opposto disordine: perocchè se il Morlacco s' avvedesse di qualche utile in tale prodotto sarebbe atto a trascurare la coltura del Grano per tutto darsi a quella meno fatticosa della Vigna. Allora la Provincia sarebbe ridotta all' estremo dei mali mancando di tutti tre i generi di prima necessità, cioè del Sale, del Pane, e delle Carni. Potrebbonsi scegliere alcune collinette proprie alla vite, quanto non amate dal Grano: i piani più fertili, o tutti lasciati alle Biade, o la maggior parte; e le viti potrebbonsi a lunghe file disporre, e ben distanti, onde coll' ombra non troppo danneggiassero i seminati. Questa cura sola basterebbe a mantenervi terreno bastante al Grano, e insieme aggiungervi il prodotto del vino. I regolamenti in questo genere dovrebbero esser pochi; ma fatti ben osservare, e i Ministri Depositarj della pubblica Autorità vegliare con molto impegno, e con ardente zelo, perchè non si oltrepassassero i limiti preferiti. Io certo non dispero, che in breve tempo anche il Morlacco in vista d' un liquore tanto a Lui caro, colla sperienza del risparmio del suo danaro a provvederselo, col guadagno eziandio a venderlo, diverebbe piu attento coltivatore, e più faticoso (43 r.).

La Piccola Provincia di Poglizza[65] forma, come altrove gia notai, un oggetto a parte nel Governo: e un altro ancora diverso nell' Agricoltura. Sia appunto influenza di quello sopra questa, sia qualche altro motivo a me tuttora ignoto, perchè non visitata, che in menoma parte, sia qualsiasi altra cagione, l' agricoltura in essa è meglio intesa, e maneggiata con più cura diviene ancora più ubertosa. Questa Provincia e parte dentro terra, parte esposta al' mare; quindi communica a prodotti di tutte due, e ne ha un terzo suo particolare, e proprio, onde si distingue dall' altre. Quindi non mi sembra fuor di proposito trattarne brevemente a questo luogo, giacchè l' oggetto non è in se stesso molto riguardevole; egli è il frutto volgarmente noto sotto nome di Marasca. L' albero che lo produce ha tutti i caratteri del Ciriegio, e non è che una varietà specifica, che osservasi nelle sue foglie più strette, e più serrate, che quelle delle communi ciriegie, e nel suo frutto più rotondo, e meno ellittico degli altri consimili. Il suo sapore e alquanto aspro non ben maturo; ma quando ottiene quel grado, che gli è proprio, il colore è presso a nero, e acquista più dolcezza. La Marasca di Poglizza ha qualità più particolari, e più stimate, e singolarmente una grata fragranza, per cui sono consumate in gran quantità nelle fabbriche de' Rosolj in Zara,[66] e per tutto il litorale Dalmatino, e il liquore così apprestato gode anche nelle Tavole di più fino gusto, e più dilicate il vanto sopra d' ogni altro. Sia arte non bene imitata degli altri fabbricatori di Rosoli, sia effetto particolare al frutto, che s' adopera, certo è, che hanno i liquori una delicatezza amabile e una dolce

[65] Provincià di Poglizza = Poljička kneževina

[66] Još se i danas nastavlja u Zadru na staru tradiciju.

soavità, che alletta, e che piace. Sono quindi assai ricercati, e poteva introdursi una fabbrica di molto maggiore consumo, e quindi d' eccitamento molto maggiore all' industria de' coltivatori. I Veneti fabbricatori di Rosolio, sia effetto particolare al frutto, che s' adopera, fresco nella Capitale: ma dipendendo la navigazione più celere da un elemento così incostante, il più delle volte tanto tempo si deve indugiare per giungere al destino, che anche custodite colla più attenta cura marciscono nel tragitto di presso a quattrocento miglia, e vanno a male. Se il viaggio per qualche non ordinaria combinazione di vento favorevole compresi dentro a tre giorni, come qualche volta avviene, vi arrivano in istato a poterle gustare con grato sapore, o farne uso ne' Rosolj.

Ma questo sforzo non puo sussistere, perchè troppo soggetto alle variazioni, ed alle incostanze del mare. La Dalmazia è una Provincia suddita al Veneto Governo, e che tanto contribuisce alla Dominante coll' estrarne tanti capi di commercio, e inviarvi per tal cagione rilevanti somme di contanti; perchè adunque non lasciarle libero il commercio di questo prodotto, che sa usare con industria maggiore, che gli altri fabbricatori non sanno? Perchè non volerle permettere questo capo di commercio, da cui trarrebbe qualche piccola risorsa al suo vantagio, se tanto per altri coopera a quello della Capitale? (43. v.) È veramente fuori dello scopo principale del presente articolo trattare del sistema delle Finanze venete; ma tanto influiscono su quello della sua Agricoltura, che sarà scusabile questo episodio almeno per la relazione, che ha colla presente materia, che forma il generale oggetto di essa, e il particolare della fabbrica de' Rosolj.

Il Veneto Governo si lascia spesso sorprendere da alcuni falsi consiglieri, che in vista d' un tenue guadagno arriva sovente a distruggere a loro suggestione il fiorente commercio delle suddite Provincie. Se tali massime, onde si copre l' avarizia d' un ingordo Cittadino, non avessero avuto a sostenerle il braccio del Governo, potrebbe la Dalmazia formare a proprio vantaggio molti capi di commercio, e uno di questi sarebbero i Rosolj. Alcuni particolari han comperata in Venezia la facoltà di fabbricare esclusivamente ad ogn' altra fabbrica anche dello Stato i Rosolj e le Acquavite, che vi si consumano. Quindi appena pochissimo di quell' ottimo di Zara può entrarvi al consumo di alcuni Nobili più riguardevoli, che fanno la legge per gli altri, ed essi se ne sottraggono impunemente. Il Principe ritrae certo utile per tale Appalto; ma gli sarebbe, a mio credere più ampiamente ricompensato con certo aggravio a Rosolj di Zara per la Dominante, e per lo Stato. Tanto maggiore ne sarebbe il consumo, che anche si piccolo aggravio grandemente moltiplicato compenserebbe l' Erario pubblico di quanto resterebbe privo da privati Appaltatori. Ma può a ragione disperarsi, che le Finanze del Governo Veneto possano essere regolate su d' un piede, quale peraltro potrebbero essere non molto difficilmente più utile a un istesso tempo al Principe, ed al suddito. I Appalti sonosi moltiplicati, ne vegliando sopra d' essi il Governo col necessario rigore per distrug-

gerne il Monopolio, ma solamente per ismugnerne quanto più possa di danaro, il Fermiere a mille doppj si compensa o corrompendo le merci, cui è forzato il suddito di comperare, o vendendole a si alto prezzo, che ne sono distrutti i compratori. I generi di puro lusso, e di piacere, singolarmente se esteri, meritano questo sistema, e possono correggere le fantasie ammollite, o forse nate de' sudditi meno saggj; ma quelli di necessità, che sopra d' ogn' altro si rendono pesanti al più povero, richieggono altro regolamento.

Il disordine delle Finanze Venete si accresce per le casse diverse: quindi è necessaria una moltiplicità di subalterni, che vi presiedono e che confondono. Un Capo sopra tutti, che frequentemente si muta, e che per gelosie particolari de' diversi partiti non si elegge mai, che d' una certa classe di famiglie più accreditate, e non secondo la elevatezza dell' ingegno, e la probità de' costumi anzichè ovviare a disordini, o suggerirne il rimedio, o li accresce ognora più, a vi coopera con maggiore sfrenateza. Quindi le pubbliche rendite esposta (sic!) alla rapacità de' Ministri corrotti, e viziosi, è che la minor parte ne lasciano entrare nel pubblico Tesoro. La confusione s' è ormai impadronita di ogni strada, e le tenebre ricoprono gli andamenti degli amministratori. Queste sono viappiù acresciute ad arte de alcuni briganti, che cercano arricchire sulle (44 r.) pubbliche entrate, e fa che se ne ignori le vere cagioni, e se ne risentano tutto giorno danni, e però riesca ognora più difficile applicarvi l' opportuno rimedio. Molti de' più assennati personaggj calcolando le tenui forze dello Stato, la scarsezza del danaro nelle casse publiche, la possanza de' confinati, la solidità dele conquiste già un tempo fatte dalla Repubblica presagivano alla pubblica libertà un fine non lontano. I tesori, che in tanti anni di pace dovevano consolarli da' pericoli temuti, e difenderli da un assalimento improvviso, non erano che vane lusinghe, e palliamenti onde imporre alla credula gente, e al suddito, che tutto crede, o finge credere per sua sicurezza. Quindi i loro clamori nell' adunanze private, e nelle pubbliche, onde riparare alle si solenni rubberie del patrimonio pubblico. Ma la confusione nell' amministrazione non permetteva di potersene conoscere gli autori, che avevano avvolte tutte le cose tra tante tenebre, che solamente un occhio penetrante, e acuto poteva discernervi il vero dal falso, il giusto dall' ingiusto. I Ministri in preda a un lusso distruttore, di cui non potevano sostenerne tutti i capricci, e le spese co' salarj rispettivi, e colle domestiche entrate, erano facilmente da ognuno conosciuti per prima sorgente del male; ma essendo pressochè universale la coruttela, e quindi commune il delitto li rendeva scusabili, e le protezioni possenti de' Nobili complici nel reato anche impuniti. Le casse de' Magistrati sovente espilate, gl' intacchi scoperti, banditi i derubbatori, e poscia richiamati finirono di mettere al colmo questa confusissima amministrazione; e si terminò col progetto di migliorare la sorte del Principe, peggiorando quella del suddito innocente, e licenziando senza pena il colpevole. L' attuale savio Cassiere dell' anno scorso (equivale questa carica a quella di

Presidente delle Finanze) il Nobil Uomo Sig^r Pietro Donà fu l' autore di questo sistema. Egli si va struggendo la sanità per sempre meglio comprovarlo, e praticarlo una volta, secondo Lui, a beneficio commune. Egli riduce la cosa ad uno stato più semplice: perocchè vuole aboliti tutti i particolari Privilegj delle Città. e delle Provincie, onde erano esenti da molte esazioni communi al' restante dello Stato. Quindi tutto esso era sopra d' un piede stabile, e constante, ed era facile calcolare tutta intera l' entrata del pubblico Erario, e le spese, ond' era aggravato, e quindi reso più difficile il ladroneccio delle Finanze. Ma a meglio ancora estirparlo consiglia, che si formi una Ferma Generale, la quale con certo rilascio debba fornire al pubblico Erario la Somma conveniente, e perciò chiaro essendo a chi si consegna tutto il danaro, era più facile scoprirsene, chi ne derivava qualche parte al privato suo vantagio. Ma siccome egli è uomo di probità, non vuole, che le parti dello Stato per lo inanzi privilegiate, debbano soffrire danno alcuno reale, e perciò calcolato quanto potevano guadagnare essendo essenti da certe imposte, e che ora devono pagare egualmente, che le non essenti, loro sia rimborsata la somma, che sono costrette di pagare in vigore del sistema, non in ragione della loro condizione. Ma il Dazio sarà pagato da particolari ora in una occasione, ed ora in altra; talvolta per un genere di merce, della quale pochi fan trafico, o non in eguale (44 v.) misura, e però o si pretende distribuire a singuli gl' individui della Città, o Provincia privilegiata il contante assegnato a risarcimento dell'aggravio nuovamente imposto e allora l' infingardo sarà egualmente premiato, che il laborioso; e quindi mancherà il fine della esenzione, che fa incoraggire sempre più l' industria del suddito e usarla a vantaggio della Stato: o si verrà per contrario, che ognuno speghi quanto paga alle Finanze per la nuova imposta, e quantunque molti onesti uomini non propongano che quello, ch' è giusto, moltissimi altri abuseranno della pubblica beneficenza, e a scoprirne il vero, converrà quella copia di Ministri, e quell' apparato d' amministrazione, che porta al disordine di prima, e al quale cercasi di riparare col nuovo sistema. La buona volontà, e il zelo pel pubblico vantaggio di questo Nobile è sommamente commendabile, e piuttosto che i rimproveri, e le ingiurie merita gli Elogj, e il premio della Repubblica. Il suo pensare, se forse non conviene al pubblico, e aggrava troppo il privato, e un difetto piuttosto d' intelletto, che mancanza di rettitudine nella volontà. Certi libri ne' quali ha attinte le prime idee del suo progetto non sono del tutto addattabili al presente disordine delle Venete Finanze, e certi principj con troppa precipitanza addotati disconvengono al sistema d' ogni altro stato. L' abbandonare il suddito alla discrezione de' Fermieri, è un passo assai pericoloso, e che merita le più serie, e le più

[67] Pobliže o ovom problemu vidi: G. Novak, Prošlost Dalmacije II.; M. Novak, Generalni providuri Dalmacije i Albanije u XVIII. stoljeću. Radovi Instituta JAZU u Zadru 4–5, Zagreb 1959, str. 341–374 i M. Novak, Sudstvo, državna uprava i gradnja u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji, Radovi cit. VI–VII, Zagreb 1960, str. 237–255.

profonde riflessioni. Gli esempj troppo lagrimevoli d' alcuni stati piccoli in Italia, che ciecamente lascianno in mano di tal gente tutta l' amministrazione delle Finanze, traggono ancora colla sola memoria riandata i più profondi gemiti, e il pianto più amaro a que' sudditi infelici che si videro spogliati de' loro Beni nelle più crudeli maniere. La Ferma presto si cangia in un Monopolio distruttore d' ogni industria, e d' ogni commercio, e al suo termine lascia lo Stato illanguidito ed esangue, privo perfino delle più lontane risorse a riaversi dal proprio male, e dalle crudenti perdite sofferte. Esse equivalgono alla Locazione d' un campo, dal quale il Locatore ritrae alquanto più dell' ordinario, finchè quel terreno è abbandonato all' altrui (? alla sua o. p.) cura; ma appena il conduttore spira il suo tempo, e vende al padrone il podere, questi lo ritrova così distrutto, e disordinato, che conviene a rimetterlo il doppio del passato guandagno, o perdere per sempre il frutto de' quel suolo sventurato. Il sistema di Finanze troppo predominando ha rovinato la Francia abbandonata a Fermieri, ne credo avervi in questo genere regola migliore, che il vegliare ad un sistema d' equilibrio tra l' Principe ed il Suddito pel quale questo contribuisca quanto più vale al suo Sovrano; ma il Sovrano non levi al suddito le risorse, onde provvedere colle sue fatiche, e colla sua industria a pubblici, e a privati bisogni. Se i Veneziani non interrompessero così violentemente non solo il commercio esterno; ma l' interno eziandio tra le suddite Provincie, e tra la Dominante;[68] se non le separassero interamente con si malintese maniere; versando l' una nell' altra i frutti, onde ciascuna abonda (45 r.) ecciterebbero certamente una circolazione più viva e più celere, più seguita, e meglio concertata, e verebbe con ciò conservato un giusto equilibrio tra tutte: ma mentre Venezia rispettivamente abonda di danaro, ne rimangono privi il Friuli, l' Istria, e la Dalmazia, mentre i viveri sono nell' un lato al sommo prezzo sono nell' infimo nell' altro. Mentre il suddito ne' suoi ritrovati, ne miglioramenti d' un arte vedesi soggetto al Monopolio di chi può spendere di più ad attraversare le invenzioni d' un Genio fecondo, languiranno sempre le arti e lo Stato non avanzerà ne' vantaggj, de' quali sarebbe suscetibile, o nell' Agricoltura, o nell' Arti, o infine nel commercio. In tal modo la Dalmazia più lontana dal guardo, e da' riflessi del Sovrano, meno libera nelle vendite de' generi onde potrebbe traficare colla Dominante non sente scorrere nell' estremità dello Stato, dov' è collocata, quel caldo vigore, che la animi, e la ravvivi; ma fredda, e languida appena regge a un lento moto, e forzato, che la avvisa dell' estrema sua decadenza.

Il Morlacco ne pensa, ne cura tali conseguenze. Contento de' frutti del suo campo, de' prodotti della greggia, della dolce compagnia de' più teneri suoi amici, quando passa per lui l' anno senza aggravarsi di debiti si crede abbastanza ricco. Se tutto vada male; come non tiene che pochissimo ad abbandonare, così senza gran dispiacere lo lascia, e

[68] Dominante = Venecija

soffre il solo rammarico di staccarsi da una patria amata, e da amici a lui molto cari, oggetti, che formano i motivi della sua più grata esistenza. Ma non merita un suddito così valoroso, e così altronde attaccato agl' interessi del suo Principe d' essere dimenticato, e non curati i suoi bisogni, o trascurata la sua educazione. L' introdurre cangiamenti affatto nuovi sarebbe lo stesso, che alienarlo dal Governo, al quale fors' anche ostinatamente resisterebbe colla forza: tanto è prevenuto a favore de particolari pregiudizj di sua nazione! La Religione fu sempre il mezzo più possente sull' animo feroce di questo popolo. Essa lo amollisce, e lo torce a suo talento, e ben maneggiata potrebbe formare del Morlacco un pio Cristiano, un forte soldato, un utile Cittadino. Converrebbe in primo luogo, che i Parrochi ben comprendendo i difetti, e le virtù, l' indole del naturale, e i bisogni della situazione del popolo loro affidato formessero un sistema di Legislazione, che sempre prendesse di mira di scernare i vizj, o del temperamento, o dell' educazione, e di accrescere i vantaggj, che la rustica semplicità, la prevenzione a loro favore ha altamente radicati nel cuore di questa nazione. Questo dovrebbe essere ben esaminato da profondi Filosofi, e da saggj Politici pratici non meno della Legislazione universale, che delle circostanze particolari del paese, e dell' indole de' popoli, e suggerire que' mezzi che giudicassero più proprj alla felicità non meno del suddito, che al vantaggio ed alla Gloria del Sovrano. Un tale sistema non potrebbero (45 v.) pensarlo, ne lo saprebbero eseguire i presenti Direttori. Essi sono di nascita Morlacchi: e i loro pregiudizj son tanto più radicati in essi, quanto che all' educazione vi s' aggiunge l' interesse; perocchè tenendo in tale stato la nazione loro riesce di molto emolumento, e vivono commodamente, e con pochissime noje: dove al contrario dovrebbero vegliare, faticare, istruire, soffrire ripulse, contrastare coll' ostinazione del Morlacco, e cola fiera sua tempera, e troppo indocile. I Zoccolanti[69] di Morlacchia, a dir breve, non hanno ne i lumi necessarj a ben diriggersi, ne la virtuosa costanza a sostenersi con credito, ne la premura che il disinteresse può imprimere in animi elevati, stimolati a un tempo dal zelo della Religione, e sostenuti da certo stimolo di segnalarsi con imprese grandi, che sa superare più colla pazienza, che colla animosità, gli ostacoli tutti dell' educazione, e dell' indole avversa ad ogni novità. Nondimeno l' eguaglianza delle massime, la forza dell' unione, l' uniformità del procedere mezzi i più acconcj a vincere una nazione, ad educarla con frutto, e difenderla quasi, e darle nuova forma, e nuovi costumi, richieggono membri d' un corpo solo, che diriggano d' un moto costante, e uniforme, tutto il lavoro. Il vantaggio inoltre che mancando uno di essi quello che sottentra niente non cangia, se nonchè le fettezze del viso, e l' indole della voce; lo spirito, e gl' insegnamenti perseverando i medesimi, e grande nel proposto affare. Gli uomini non affatto colti risentono gran noja a cambiar di Direttore. I fanciulli, le Donne, ed altri d' animo

[69] I Zoccolanti = Franjevci, Mala Braća.

debole troppo s' attaccano a un Direttore, e ad un Maestro. La debolezza istessa del loro spirito loro imprime questo affetto, che li agita, e inquieta sommamente al meno cangiamento. L' incertezza del loro operare, l' ignoranza de' loro doveri, una condotta cieca a suggerimenti d' una persona, che può dirsi la second'anima del loro corpo, loro rende necessario questo ajuto. Perdendolo non sanno riposare, sempre ansiosi, se non ne rinvengono un altro, ondi si lusingano poter rimediare al loro male e tranquillare la loro inquietudine: ma il timore di non ben conoscerlo, il dubio di non essere ben conosciuti per lungo tempo segue a turbarli infelicemente. Un corpo di Regolari[70] ben colti, e saggiamente educati, un corpo ancora di Preti,[71] ma formati sotto una stessa disciplina, educati col medesimo spirito, animati da un fine uniforme potrebbero conseguire il bramato intento di educare più umanamente il Morlacco. Il sistema tenuto da Fondatori delle Colonie de Guarani, e dei Chiquitos[72] può servire d' esemplare a compiere l' impresa, rendendo questa Provincia utile alla Religione non meno, che allo Stato. Se il Legislatore ponesse mente alla diversa indole del Morlacco, alla natura diversa di Governo, a cui sono soggetti questi popoli, e nel resto ricopiasse tutta (46 r.) l' idea e le massime tutte di quelle Colonie potrebbe egualmente meritare gli elogi di Montesquieu, e di altri più sublimi Genii, che l' ammirazione dell' universo non parziale per fanatismo, ne corrotto per malizia, ne pregiudicato per ignoranza. Io non dubito punto, che in tal maniera potrebbesi forse riformare questa nazione, e in meno d' un mezzo secolo sarebbe ridotta ad uno Stato di buon ordine, di ragionevole economia, di fatica, d' industria, che potrebbero una volta rilevarla dalle sue miserie, e ridonarle l' antico suo splendore. Altrimenti, o le cose rimanendo, qual sono, non ne possa congetturare verun miglioramento, e quantunque una più saggia condotta nel governarli possa avvantaggiare in parte una nazione troppo non curante le ricchezze, ed uno Stato più commodo di vita, pure non ispero, che sia per essere avanzata a quel termine d' industria, e di opulenza, a cui può elevarsi, considerata la vantaggiosa sua situazione, e i mezzi tutti, che la entrada, che abita, le offre abondantemente. So quanto tra alcuni Filosofi sia dibattuta la questione, se sia migliore la condizione de' popoli da noi chiamati Selvaggj, e barbari, ovvero quella dei colti, e de' socievoli. Non è mio fine d' esaminare le ragioni tutte de' due contrarj partiti, e dirò solamente al presente proposito che quantunque vogliasi concedere, che per molti rispetti siano meno infelici i primi, nulladimeno atteso il fine, che dee proporsi ogni nazione di concorrere alla commune felicità di tutte l' altre, parmi, che non si debba più oltre trascurare di civilizare i popoli meno colti, almeno per quei rispetti, che devono tenere con tutto lo Stato di un Principe, e molto più per le relazioni, che debbono avere col restante degli uomini. Se la Società è un appetito dell' uomo ragionevole, è evidente,

[70] Regolari = redovnici
[71] Preti = svećenici svjetovnjaci
[72] Chiquito, indijansko pleme u Boliviji.

che tanto più sarà essa perfetta, quanto è più estesa, e tanto sarà più estesa, quanto sono maggiori i rapporti, onde si lega o più fortemente, o più ampiamente agli altri suoi simili. Che se l' uomo non fosse socievole, allora basterebbe, ch' egli intendesse il particolar fine della propria felicità privata, e a questa quanto meglio portasse la vita selvagia, e separata, potrebbe con buona pace seguirla, e mantenervisi costantemente: ma i principj del lume naturale, i bisogni istessi, a quali va soggetta l' umana infermità, e moltissime altre relazioni parte della natura istessa dell' uomo, parte del luogo, doue abita, portano tutte a una conseguenza medesima, che egli sia essenzialmente socievole, e quindi debba ogni particolare, ed ogni nazione formare colla combinazione di tutti gl' istinti communi, e particolari, una combinazione generale, che procuri se non ad ogni uomo privato, almeno alla massa generale una esistenza meno infelice.

Basti un cenno solo ancora delle più belle e più feconde pianure della Morlacchia, onde si termini il presente articolo dello stato presente della sua (46 v.) Agricoltura. Abbastanza per noi si è detto di quelle di Narenta,[73] del Jezero di Sign, e di Knin. Le campagne di Nona[74] sono fecondissime, e spaziose, nondimeno restano la più parte incolte, e derelitte. Le acque del Fiume Zermagna ne allaga una buona parte, e il timore d' una infezione maligna di quell' aria ne allontana ogni cultore, e fino la stessa Città si trova quasi spopolata e solitaria. Io non posso parlarne con maggiore dettaglio, perchè non l' ho veduta ed esaminata io stesso, e tanto solo ne riporto, quanto m' è avvenuto di raccorne per altrui relazione. Altretanto può dirsi in generale di molta campagna del Contado di Zara. Quella parte di essa, che non è soggetta alle acque, è coltivata; ma quella di Vrana, dove un Lago[75] ristagna, è poco curata. In questo si è tentato un Emissario, perchè le acque scorressero in mare; ma non è riuscito. Il Principe investì delle Decime di tutto questo terittorio un particolare di Zara, che si obbligò a proprie spese di asciugare questa palude. Ma sono molt' anni che gode dei frutti delle campagne non soggette all' acqua tutto intorno ai colli, che rinservano il Lago; e non s' è veduto fin qui alcun effetto d' asciugamento. I suoi emoli lo hanno denigrato a Venezia; ma egli, come ricco, sa rispondere a tutte queste accuse con molto danaro, e fino a quì l' ha sempre vinta. Anche l' Ab^e^ Fortis prese il partito contrario, è si scatena nella sua opera con molto zelo del Ben pubblico della Provincia contro i tentativi già fatti per dare il varco all' uscita dell' acque. Ma esso sostiene che il livello del mare sia più alto di quello dell' acque raccolte in Vrana, è però imposibile la felice riuscita. Basterebbe dimostrare questa asserzione per decidere sulla possibilità di questa impresa. Le pianure, che stendonsi dietro a Scardona in un vallone, che stendesi verso Nord-Ovest sono assai pingui, e il Grano vi si raccoglie in copia. Dietro a monti Tartari più a Sud

[73] Nerenta = Neretva
[74] Nona = Nin
[75] Vranjsko jezero u sjevernoj Dalmaciji.

di Dernish, vedesi la bella campagna di Petrovopoglie tuta a Grano. Il terreno tra Dernish, e Scardona dietro la Cicolla è sasso nudo dove appena qualche erba tra pietra e pietra trova il necessario nudrimento. La valle di Verlika è ubertosa, e stendesi dietro le rive della Cettina, comprende uno spazio di circa trenta, o quaranta miglia quadrate, e il terreno v' è abondante, e fertile. Quella di Sign lungamente ci ha più sopra occupati, ne qui è d' uopo ripetere quanto allora dicemmo. Al di là di questa, dietro la Montagna di Moianka è occupato il suolo dalla valle di Dismo, una delle più deliziose di queste contrade, e molti villaggj Morlacchi vi trovano copiosa sussistenza. All' Ovest di Sign l' altra di Mutch è fertilissima, e vien riputata per quella, che rende il miglior Grano di Dalmazia. Ma essa è (47 r.) molto esposta alla siccità, che il terreno vi è piuttosto leggiere, e magro. All' Est di Mutch tra colli va serpeggiando la valle di Neorich non molto estesa, ma fertile. Le campagne d' Imoski sarebbero fertilissime, se le acque fossero meglio dirette; ma una gran parte di esse lasciate scorrere a loro talento per que' piani, ne impaludano una gran quantità, che riescono di danno alla scarsa popolazione, che le abita, raccogliendo malattie lunghe e micidiali in luogo d' una commoda sussistenza. Le restanti pianure, che giacciono lungo il corso della Cettina[77] da Tril fino a Duare,[78] sarebbero sufficienti a somministrare il Grano necessario a tutta la popolazione di Dalmazia; ma abbandonate alle acque appena la forniscono a poche migliaja d' abitanti mal sani; che sospirano il momento d' un Governo più provvido, e più attento sui vantaggj naturali di questa Provincia. Quindi succedono i monti, che frenano da Ovest la Narenta, e tra essi alcune piccole valli, soggette molto alla inondazione, e però poco coltivate. Tutto questo tratto dimostra una Teoria d' Idrostatica particolare per cui fa d' uopo conchiudere, che nelle parti interne di questi monti sianvi delle collezioni ben ampie d' acqua, che vanno insieme communicando, e formano infine alcuni fiumicelli, che trovano lo scarico dentro la Narenta. Se giorni più tranquilli rallegrino una volta l' agitata mia vita, tenterò qualche descrizione dell' idrografia Dalmatina, e cercherò spiegarne ogni fenomeno, che riuscirà, come mi lusingo, di qualche lume alla Fisica Sotterranea. Ma abbastanza dell' Agricoltura di Morlacchia, e de' suoi rapporti.

SADRŽAJ

Dr. Ljubo Leontić

O Jugoslovenskom odboru u Londonu 5

Vanda Ekl

Historijska toponomastika grada Rijeke i distrikta 171

Vinko Foretić

Godina 1358. u povijesti Dubrovnika 251

Lovre Katić

Novopronađeni rukopis poljičkog Statuta 279

Igor Karaman

Prilozi za historiju kasnofeudalnog posjeda u Hrvatskoj 297

Krešimir Filić

Regest o dodjeljivanju gradskih zemalja varaždinskim građanima iz godine 1742. 313

Slavko Gavrilović

Pisma o bunama u Hrvatskoj i Slavoniji 1755. 353

Miroslava Despot

Zagrebačka »Pannificina« Franje Kuševića 359

Mirko Dražen Grmek

Opći pogled na zdravstvene prilike u Dalmaciji za vrijeme Francuske vladavine, napose u prvoj godini nove uprave (1806) 401

Igor Karaman

Dva gospodarska Pravilnika za feudalne gospoštije u Hrvatskoj i Slavoniji oko godine 1800. 427

Grga Novak

Poljoprivreda Dalmacije u drugoj polovini XVIII stoljeća 461